EDWARD GIBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

2.CİLT

Çeviren:
Asım Baltacıgil

indie
tarih

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ
TARİHİ

2. CİLT

(MS 324 – MS 395)

indie

İndie **23** • Tarih **2** • Roma Tarihi **2**

Kitabın Adı:

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (2. Cilt)

Yazar: **Edward Gibbon**

Çeviren: **Asım Baltacıgil**

© 2019 İndie Yayınları

Sertifika No: **35058**

ISBN: **978-605-69335-2-3**

SET ISBN: **978-605-81953-8-7**

Basım Tarihi: **Ağustos 2019**

Editör: **Halûk Kürşad Kopuzlu**

Son Okuma: **Neşe Polat**

Kapak Tasarımı: **Saim Aktan**

Baskı-Cilt: **Ana Basım Matbaa** Mermerciler Sanayi Sitesi 10. Cadde No: 15/4 Beylikdüzü/İstanbul

indie

Rasimpaşa Mh. Nuh Bey Sk. No: 15/A Kadıköy/İstanbul

www.indie.com.tr | indie@liberplus.com.tr

Edward Gibbon

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

2. CİLT

Çeviren:
Asım Baltacıgil

indie

İÇİNDEKİLER

XVII. BÖLÜM (M.S. 324)..... 9
Constantinople'un Kuruluşu
Constantinus'un ve Ardıllarının Politik Düzenlemeleri
Askerî Disiplin
Saray ve Maliye İşleri

XVIII. BÖLÜM (M.S. 324 - M.S. 353).....77
Constantinus'un Karakteri
Gotlarla Savaş
Constantinus'un Ölümü
İmparatorluğun Üç Oğlu Arasında Bölüştürülmesi
Genç Constantinus'un Trajik Ölümü ve Constans
Magnentius'un Zorbalıkla Ele Geçirişi
İç Savaş
Constantinus'un Kazanması

XIX. BÖLÜM (M.S. 353 - M.S. 359).....125
Constantinus Tek İmparator
Gallus'un Yükselmesi ve Ölümü
Tehlike ve Julianus'un Yükselmesi
Perslere ve Sarmatlara Karşı Savaş
Julianus'un Galya'daki Zaferleri

XX. BÖLÜM (M.S. 359).....173
Constantinus'un Din Değişikliğinin Güdüleri, İlerleyişleri ve Etkileri
Hristiyan ya da Katolik Kilisesi'nin Kuruluşu ve İç Düzeni

XXI. BÖLÜM (M.S. 359).....223
Mezhep Sapkınlığının Kıyıcılığı
Donatistlerin Kanı Değiştirmesi
Constantinus ve Çocukları Döneminde Kilise Karışıklıkları
Paganizmin Hoşgörüsü

XXII. BÖLÜM (M.S. 359 - M.S. 363).....299
Julianus Galya Lejyonlarınca İmparator İlan Edildi
İlerleyişi ve Başarıları
Constantius'un Ölümü
Julianus Yönetimi

XXIII. BÖLÜM (M.S. 363).....343
Julianus'un Dini
Genel Hoşgörü
Bu Hükümdar Putperestliği Yeniden Kurmak ve Reforma Tabi Tutmak İstiyor
Kudüs Tapınağı'nı Yeniden Yapmaya Girişiyor
Hristiyanların Zulmüne Koyduğu Engel
İki Tarafın da Çabası ve Adaletsizliği

XXIV. BÖLÜM (M.S. 363)..... 397

Julianus'un Antioch'da Konaklaması
Perslilere Karşı İlk Hareketindeki Başarısı
Dicle'nin Geçilişi
Julianus'un Çekilişi ve Ölümü
Jovianus'un Seçilmesi
Onur Kırıcı Bir Anlaşma İle Roma Ordusunu Kurtarması

XXV. BÖLÜM (M.S. 363 - M.S. 375).....455

Jovianus'un Yönetimi ve Ölümü
Valentinianus'un Seçilmesi
Kardeşi Valens'i de Tahta Ortak Etmesi
Doğu ve Batı İmparatorluklarının Son Bölünümü
Procopius'un Başkaldırması
Asker ve Sivil Yönetim
Almanya, Britanya, Afrika, Doğu Tuna
Valentinianus'un Ölümü
Gratianus ve Valentinianus Adındaki İki Oğlunun Batı İmparatorluğunda Yerine Geçmeleri

XXVI. BÖLÜM (M.S. 375 - M.S. 383).....531

Kırsal Ulusların Töre ve Gelenekleri
Hunların Çin'den Avrupa'ya Yürüyüşleri
Gotların Bozguna Uğratılışı ve Tuna'yı Geçişleri
Gotlar Savaşı
Valens'in Yenilgisi ve Ölümü
Gratianus'un Theodosius'u Doğu İmparatorluğu Tahtına Çıkarışı
Karakteri ve Başarıları
Gotların Barışı ve Yerleşmesi

XXVII. BÖLÜM (M.S. 383 - M.S. 395).....601
Gratianus'un Ölümü
Arianizm'in Yıkılması
Maximus'a Karşı Birinci İç Savaş
Theodosius'un Karakteri, Yönetimi ve Çilesi
İkinci Valentinianus'un Ölümü
Eugenius'a Karşı İkinci İç Savaş
Theodosius'un Ölümü

XVII. BÖLÜM

Constantinople'un Kuruluşu

Constantinus'un ve Ardıllarının Politik Düzenlemeleri

Askerî Disiplin

Saray ve Maliye işleri

(M.S. 324)

Şanssız Licinius, Constantinus'un gücü karşısında dayanamayan ve onun zaferini süsleyen son kurban oldu. Utkular kazanan Constantinus, yönetimindeki halklara yeni bir devlet merkezi, yeni bir politika ve yeni bir din verdi, imparatorluğun idaresini ailesine vasiyet yoluyla bıraktı, kurduğu yeni düzenlemeler uzun süre sonraki kuşaklarca benimsendi. Bütün bu uygulamalar onun mutlu, huzur içerisinde geçen saltanatı zamanında yerine getirildi. Büyük Constantinus ile ardıllarının çağı unutulmaz olayların oluştuğu bir tarih bölümü haline geldi. Ama tarihçi bu olayların tarihsel sıralamasını özenle izleyemezse sayıları ve çeşitlilikleri arasında kendisini de yitirebilir. O, gerileyişi hızlandıran savaşların, ayaklanmaların ayrıntılarına girmeden önce, imparatorluğa güç ve dayanıklılık vermiş olan siyasal kuruluşları betimlemelidir. Eskilerce bilinmeyen din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması ilkesini benimsemelidir. Son olarak da Hristiyanların utkusu ve iç çekişmeleri, sırasıyla korkulu sahneler ve hayranlık uyandıran büyüklük görüntüleri meydana getirecektir.

Licinius'un yenilgisinden ve tahttan çekilişinden sonra, galip hükümdar kendisinden sonra bir gün Doğu'nun hükmedicisi, imparatorluğun ve dinin yaşatıcısı olacak bir kentin de temellerini attı. Güdüleri ister kendini beğenmişlik, ister politik olsun, Diocletianus'un imparatorluk merkezinden uzakta kalmasına neden olmuş ve bu davranış, kendisinden sonra yaklaşık kırk yıl süreyle ardıllarınca da benimsenmişti. Roma, zamanla, uzun süre kendisine bağlı ve onlardan üstün durumda olmasını sağlayan farklı niteliğini yitirmiş, bu kentlerden biriymiş gibi sayılmaya başlamıştı. Artık bu Caesar'lar yurdu, Tuna kıyılarında

doğmuş, Asya ırmaklarında ya da ordularında büyümüş, Britanya lejyonlarınca imparatorluk erguvanı giydirilmiş olan bir hükümdara kayıtsızlıktan başka bir ilgi esinleyemiyordu. Constantinus'a kurtarıcıları olarak bakan İtalyanlar kimi zaman senatoya ve Roma halkına alçak gönüllülükle seslenmiş olan bu hükümdarın buyruklarına köle gibi boyun eğdiler. Ne var ki hükümdarlarını kendi aralarında görme onurunu pek seyrek olarak elde ettiler. İçinde bulunduğu sert koşullarda Constantinus, savaşın ya da barış halinin değişik gereklerine göre saygınlığının gösterişi içerisinde, geniş imparatorluğun eyaletlerini birbiri ardından geziyor ya da bulunmasında zorunluluk duyulan yerlere uçarcasına yetişiyor, kişisel ya da imparatorluğun düşmanlarına karşı her zaman için tetikte duruyordu. Gönencinin doruğuna geldiği gibi yaşamının da sonuna yaklaştığı zaman gücü ve tahtın güvenliği bakımlarından daha az değişkenliğe elverişli olabilecek bir hükümdarlık konak yerinin saptanması gereğini tasarladı. Bu elverişliliğe göre yaptığı seçimde Avrupa ile Asya'nın birleştiği noktayı yeğledi. Amacı, Tuna ile Tanais (Don) arasında yaşayan barbarları yerlerinde tutmak, alçaltıcı bir antlaşmanın kösteklerine zor dayanan Pers kralının tutumunu daha yakından denetleyebilmekti. Nicomedia'da oturmayı, orasını kalkındırmayı benimsemiş olan Diocletianus'un da görüşleri böyleydi. Ne var ki Diocletianus'un anısı Kilise'nin koruyucusu için hoş değildi; Constantinus, adının ününü sonsuzlaştıracak bir kent kurma tutkusundan da kendini kurtaramıyordu. Licinius'a karşı sürdürdüğü son savaş harekâtı sırasında büyük bir asker ve devlet adamı olarak Bizans'ın hiçbir yerle karşılaştırılamaz durumunu hayranlıkla görmek, doğanın burasını yabancı bir saldırıya karşı nasıl koruduğunu, çok büyük ölçüde bir ticareti kolaylaştırmak ve isteklendirmek için ne büyük olanaklar sağladığını gözlemlemek fırsatını bulmuştu. Constantinus'tan yüzlerce yıl önce ilk çağın ileri düşünceli yazarlarından biri,[1] Yunanlardan kaçıp kur-

1. Polybius, 1, IV, s. 423, Casaubon edisyonu. Trakya'da oturan vahşilerin akınlarının Bizanslıların zaman zaman rahatını kaçırdığını ve toprak kaybına

tulan zayıf bir koloniye denizlerin egemenliğini veren, onu bağımsız, gelişmiş bir cumhuriyet durumuna getiren konumunun elverişliliklerini betimlemişti.[2]

İmparatorluk kenti adıyla kazandığı yüzeysel konumuna göre incelersek karşımıza eşkenar olmayan bir üçgen biçimi çıkar. Doğuya ve Asya kıyılarına doğru ilerleyen geniş açı Trakya Boğazı'nın dalgalarıyla dövülür. Kentin kuzeyi limanla sınırlanmıştır. Güneyi Propontis'le (Marmara) sınırlıdır. Üçgenin geniş yanı batıya bakar, bu yan Avrupa anakarasının sonunu oluşturur. İçerisinden Karadeniz'in (Pontus Euxinus) sularının değişmez bir hızla Akdeniz'e (Mediterraneum) aktığı dolambaçlı geçide, tarihte olduğu kadar eski çağların masallarında da ünlü olan Boğaz (Bosphorus/Boğaziçi) denir.[3] Kayalıkları ve kıyıları üzerinde çok sayıda, dağınık bir halde kurulmuş tapınaklar, günah çıkarma sunakları, Pontus Euxinus'un tehlikelerinden çekinen Argonotlar gibi, Yunan gemicilerinin de korkularını, cahilliklerini ve boş inançlara bağlılıklarını göstermektedir. Gelenek, *harpi*ler[4] tarafından hastalık aşılanmış Phineus Sarayı'nın ve Leda'nın oğluna zırhlı eldivenle düello öneren Amycus'un saltanatının anısını

---

sebep olduğunu söylemektedir.

2. Neptune'ün oğlu diye adlandırılan denizci Byzas, Hristiyan tarihinden 656 yıl önce kenti kurdu. Arkadaşları Argos ve Megara kökenliydiler. Bizans, daha sonra Spartalı general Pausanias tarafından yeniden kurularak güçlendirildi. Bkz. Scaliger, *Animadvers. ad Euseb.*, s. 81; Ducange, *Constantinople*, 1, I, kısım 1, b. 15, 16. Bizanslıların Philip'e, Galyalılara ve Bitinya (Bithynia) krallarına karşı yaptıkları savaşlara gelince, bunun için ancak imparatorluk kentinin büyüklüğünü övmeye ve varsayımlara olanak vermezden önce yaşamış yazarlara güvenilebilir.

3. Boğaz, çok ayrıntılı biçimde, Domitianus zamanında yaşamış Bizanslı Dionysius (Hudson, *Geograph Minor*, c. 3) ve on altıncı yüzyıl gezginlerinden Gilles ya da Gyllius tarafından betimlenmiştir. Tournefort (*Lettre*, XV), Gyllius'un geniş bilgisinden yararlanmış ve yaptığı gözlemleri de ona eklemiştir.

4. Le Clere (*Bibliotehque Universelle*, c. 1, s. 148) harpilerin çekirgeden başka bir şey olmadıklarını ve başka türlü bir sanıya yer verilmemesini düşünmektedir. Süryani ve Fenike dilinde bu haşeratın adı, gürültülü uçuşları, kötü kokuları, neden oldukları zararlar ve kuzey rüzgârının onları denize sürükleyişi onun bu kanısını çok olası kılmaktadır.

yıllar yılı sürdürmüştür.[5] Boğaz geçidi Cyanean kayalarıyla son bulur. Ozanlara göre, eskiden bu kayalar su üzerinde yüzerlerdi ve tanrılarca Pontus Euxinus'un girişini yabancıların meraklı bakışlarına karşı korumaya almışlardı.[6] Bizans limanının ucunda bulunan Cyanean kayalarından başlayarak, Boğaz'ın uzun kıvrımı yaklaşık on altı mil[7] tutar ve en geniş yeri aşağı yukarı bir buçuk mili bulur. Yeni Avrupa ve Asya hisarları, iki kıtada ve ünlü Serapis ile Jüpiter Urius tapınaklarının temelleri üzerinde yapılmıştır. Yunan imparatorlarının yapısı olan eski hisarlar, boğaz geçidinin her iki kıyı arasındaki açıklığın beş yüz ayaklık bir aralığa düştüğü bölümde Boğaz'ın savunmasını sağlıyorlardı. Bu kaleler, İkinci Mehmed'in Constantinople'u kuşatmayı tasarlamasından sonra onun tarafından yeniden yaptırılmış ve güçlendirilmiştir.[8] Osmanlı imparatoru iki bin yıl önce Darius'un da gemilerden meydana gelen bir köprüyle iki anakarayı birbirine bağlamak için aynı konumu seçtiğini bilmiyordu.[9] Eski hisarlara pek uzak olmayan bir yerde ve Asya kıyısında Constantinople'un varoşu sayılan küçük Chrysopolis (Üsküdar) kenti bulunmaktadır. Boğaz, Propontis'e kavuşurken Bizans ile Chal-

5. Amycus, Asya'da eski şatolarla yeni şatolar arasında Laurus Insana denilen yerde oturuyordu. Fine ise, Avrupa'da Mauromole köyünün yakınında ya da Karadeniz'de oturuyordu (Bkz. Gyllius, *de Bosph.*, 1, II, b. XXIII; Tournefort, *Lettre,* XV).

6. Çok sayıdaki ve dalgalarla örtülmüş kayalar bu tür sözlere neden oluyorlardı. Bugün de aynı yerde iki küçük ada görülmektedir. Kıyıların her birinde birer tane vardır. Avrupa yakasında olanı Pompey kolonu belirler.

7. Eskiler bunu yüz yirmi *stadia* ya da on beş Roma mili olarak hesaplıyorlardı. Onlar yeni hisarlardan başlayarak ölçüyorlardı. Ve Boğaz'ı Chalcedon'a (Kadıköy) dek uzatıyorlardı.

8. Ducas., *Hist.*, b. 34; Leunclavius, *Hist. Turcica Mussulmanica*, 1, XV, s. 577. Yunan İmparatorluğu sırasında bu hisarlar devlet hapishanesi olarak kullanılıyor ve bunlara unutulma kuleleri ya da Lethe diye korku salıcı adlar veriliyordu.

9. Darius iki mermer sütun üzerine Yunan ve Asur harfleriyle, kendilerine yasalar verdiği halkların adlarını ve buyruğundaki deniz ve kara güçlerinin geniş bir tablosunu oyarak yazdırmıştı. Bizanslılar sonradan bu sütunları kente taşıdılar ve koruyucu tanrıların sunaklarında kullandılar (Herodot, 1, IV, b. 87).

cedon (Kadıköy) arasından geçer. Chalcedon, Bizans'tan birkaç yıl önce Yunanlarca kuruldu. Bu kurucuların, karşı kıyıdaki güzelliği göremeyecek denli körlükleri ve düşüncesizlikleri dillere destan olmuştur.[10]

Boğaz'ın bir kolu gibi de sayılabilecek olan Constantinople limanı çok eskilerde de Altın Boynuz adıyla anılmıştır. Çizdiği eğri hemen hemen bir geyiğin ya da öküzün boynuzunu andırır.[11] Altın sıfatı, en uzak memleketlerden Constantinople'un büyük ve güvenli limanına gemilerle gelen servetlerden ötürü yapılan atıftır. Lycus (Kâğıthane) Deresi, değişmez bir düzenle dip suları temizleyen bir tatlı su akıntısı sağlar, bu da soğuk havalarda çeşitli türdeki balıkları, sığınmaları için oraya çeker. Bu sularda gelgit pek az etkili olduğundan, denizin değişmez derinliği, her zaman, yardımcı mavnalara gerek kalmadan, gemilerin getirdikleri malları rıhtımlara boşaltmalarına olanak sağlar. Çok büyük gemilerin yanaşmadan denizde kaldıkları ve burunlarının yalılara dayandığı da sık sık görülen hallerdendir.[12] Lycus'un ağzından limanın girişine dek Boğaz'ın bu kolu yedi milden fazla bir uzunluktadır. Girişin genişliği ise yaklaşık beş yüz *yard*'dır. Gerektiğinde düşman gemilerinin girmesini engellemek üzere buraya demir zincir geriliyordu.[13]

---

10. "Namque arctissimo inter Europam Asiamque divortio Byzantium in extrema Europa posuere Greci, quibus, Pythium Apollinem consulentibus ubi conderent urbem, redditum oraculum est, quaererent sedem oecerum terris adversam. Ea ambage Chalcedonii monstrabantur quod priores illuc advecti, praevisa locorum utilitate pejora legissent." (Tacit., *Anal.*, XII, 62.)
11. Strabo, 1, X, s. 492. Bu boynuzun dallarından birçoğu şimdi kırılmıştır ya da, mecazlı konuşmayı bir yana bırakırsak, küçük körfezlerden çoğu dolmuştur. Bkz. Gill., *de Bosphoro Thracio*, 1, I, b. 5.
12. Procopius, *de Aedificiis*, 1, I, b. 5. Zamanımızdaki gezginler de onun betimlemelerini doğrulamaktadır (Bkz. Thevenot, kısım 1, 1, b. 15; Tournefort, *Lettre*, XII; Niebuhr, *Voyage d'Arabie*, s. 22).
13. Bkz. Ducange, *C. P.*, 1, I, kısım 1, b. 16 ve Villehardouin'in gözlemleri (s. 289). Zincir, modern Kiosk'un yanındaki yerden, yani Acropolis'ten Galata Kulesi'ne dek uzatılıyor, aralıklarla ağaç direkler üzerine oturtularak desteklenmiyordu.

Boğaz ile Hellespont (Çanakkale Boğazı) arasında Asya ve Avrupa kıyıları birbirinden uzaklaşarak Propontis'i çevrelerler. Boğaz'ın çıkışından Propontis'in girişine dek deniz seferi yaklaşık yüz yirmi mildir.

Gidişlerini batıya yöneltenler, Propontis'in sarp yapılı kıyılarını ve her zaman karla kaplı Olympus'un (Uludağ) doruğunu gözden yitirmeden yollarını sürdürürler.[14] Sol yanlarında bir körfez kalır ki onun sonunda Nicomedia kenti kurulmuştu ve Diocletianus imparator olarak orada oturuyordu. Yollarını sürdüren gemiciler, küçük Cyzicus ve Proconnesus'u (Marmara Adası) da geçerek Gelibolu'da demir atarlar. Burada, Asya ile Avrupa'yı ayıran deniz yeniden daralarak bir boğaz halini alır.

Hellespont'un biçimini ve kapladığı yeri büyük bir dikkatle incelemiş olan coğrafyacılar, onun girintili çıkıntılı yatağını aşağı yukarı altmış mil olarak gösterirler, enini ise üç mil kadar hesaplarlar.[15] Bu boğazın en dar yeri (*eski zamanların*) Sestus ve Abydus kentleri arasındaki eski Osmanlı kalelerinin kuzeyindedir. Bu yerde, serüvenci Leandros tehlikeye meydan okudu ve sevgilisinin kollarına atılmak için denizi yüzerek geçti.[16] Karşı-

14. Thevenot (*Voyages au Levant*, kısım I, 1, I, b. 14) yalnız yüz yirmi beş Yunan mili olduğunu söylüyor. Belon (*Observations*, 1, II, b. 1), Propontis'i çok güzel betimlemektedir. Ne var ki onu başından sonuna, gemiyle geçmek için bir gün ve bir gece gereklidir, demekle yetinmektedir. Sandy (*Travels*, s. 21) bu denizin uzunluğu ve genişliği için yüz elli *furlong* (1 milin 8'de 1'i) diye bir ölçü vermekteyse de bu, akıllı gezginin kitabında bir baskı yanlışlığından ileri gelmiş olsa gerektir.

15. d'Anville'in *Academie des Inscriptions*'ta Çanakkale üzerine yaptığı takdire şayan bilimsel araştırmaya bakınız (c. XXVIII, s. 318-346). Ayrıca bu usta coğrafyacı, eski çağ yazarlarının da kendisi gibi kesin olması için yeni ve belki de imgesel ölçüleri tasarlamayı sevmektedir. Karadeniz'in Boğaz'ın vb. betimlenmesinde Herodot'un kullandığı *stadia*'ların (1, IV, b. 85) hepsi aynı türdendi herhalde. Buna göre d'Anville'in hesaplarıyla onunkiler ya da gerçek arasında bir uyum yok gibi görünmektedir.

16. Sestus ile Abydus arası otuz *stadia* idi. Mahudel, Hero ile Leander'in hikâyesinin gerçekliğini mümkün görmüyor. Ama De la Nauze, koşuklara ve madalyalara dayanarak doğruluğuna inanıyor (Bkz. *Academie des Inscriptions*, c. VII; *Hist.*, s. 74; *Elem.*, s. 240).

lıklı kayalıkları arasında en çok beş yüz adım uzaklık bulunan aynı geçide, Xerxes, o inanılmaz köprüsünü kurarak yüz yetmiş binden fazla barbarı Avrupa'ya geçirmişti.[17] Bu denli dar sınırlar içerisine sıkışmış bir deniz için, Homeros'un[18] ve Orpheus'un Hellespont hakkında kullandıkları "engin" deyimi doğru olmasa gerektir. Ne var ki büyüklük kavramı üzerindeki düşünce ve görüşlerimiz görelidir. Hellespont'tan gemiyle geçen bir yolcu, özellikle bir ozan, dolambaçlı kıyıları gözleriyle izlerken ve her yandan bu hoş görünüşlü kıyılara hayranlıkla bakarken denizde olduğunu bile unutabilirdi. Onun etkilenmiş hayal gücü, bu ünlü deniz geçidini zarif kıyılar arasından hızla akan, sularını geniş bir ağızdan Ege ya da Archipelago Denizi'ne boşaltan görkemli bir ırmağın imgesine de dönüştürmüş olabilirdi. Ida Dağı'nın (Kazdağı) eteğinde bir tepenin üzerine kurulmuş olan eski Truva,[19] Simois (Dümrek Çayı) ve Scamander Irmağı'nın denize aktığı Hellespont girişini ihmal etmişti. Yunanların orduları, Sigea ile Rhaete burunları arasındaki kıyı boyunca on iki millik bir yeri tutuyordu. Bu ordunun kanatları da Agamemnon'un bayrağı altında savaşan en gözüpek komutanlarca savunuluyordu. Bu burunlardan birincisi Mirmidon denilen Yunan halk takımı askerlerinin başındaki Achilles tarafından tutuluyordu.

17. Yapıtının bu yerinde kendi ünü ve memleketinin adı için güzel bir anıt diken Herodot'un yedinci kitabına bakınız. Xerxes'in ordusunun sayısı için yapılan tahminin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Perslerin övünmeleri ve sonra da Yunanların kendilerini övmeleri ordudaki asker sayısını ve yengiyi abartmalarıyla ilgili olmuştur. Bir istila hareketinde, saldırıya geçenlerin sayısının, bu saldırının yapıldığı ülkede yaşayan nüfustan fazla olabileceğini şüpheyle karşılarım.

18. Bkz. *Wood's Observations on Homer*, s. 320. Genellikle halkın, bir eleştirmen ve de bir gezgin olanık kendisinden beklediğini bulamadığı bir yazardan bu gözlemi almaktan zevk duydum. Çanakkale kıyılarını dolaşmıştı. Strabo'yu okumuştu ve Romalıların yollarını arayıp saptaması gerekiyordu. Nasıl olur da birbirinden on altı mil uzaklıkta olan iki kenti, Alexandria Troas ile Ilium'u birbirine karıştırabilmiştir? (*Observations*, s. 340, 341)

19. Demetrius of Scepsis, Homerus kataloğunun otuz satırı üzerine altmış kitap yazdı. Strabo'nun on üçüncü kitabı, merakımızı gidermeye yeter niteliktedir.

Kendini beğenmiş Ajax da öbür burnu tutuyordu. Ajax, kendini beğenmişliğin sonucu olarak yaşamını kurban edince, Jove ve Hector'un kızgınlığına karşı donanmayı sürdürdüğü yere anıtı dikildi. Rhaeteum kentinin insanları onun için tanrısal saygınlıklar tanıdılar.[20] Constantinus, Bizans'a hakkı olan üstün değerini vermeden önce, Romalıların masalımsı kökenlerini aldıklarını ileri sürdükleri bu ünlü yerde imparatorluğun başkentini kurmayı tasarlıyordu. Yeni devlet merkezini meydana getirmek için, kendini beğenmiş Ajax'ın kemiklerini örten bu Rhaete burnundan eski Truva'nın altına dek yayılan geniş ovayı seçti. Bu girişimden kısa sürede vazgeçildiyse de yan kalmış kule ve duvarların heybetli görüntüsü uzun süreler gelip geçen gemicilerin dikkatini çekmiştir.[21]

Bu kısa tablo, Constantinople'un pek elverişli durumunu okuyucunun gözleri önünde canlandırmış olmalıdır. Sanki doğa onu büyük bir imparatorluğun başkenti ve merkezi olmak için oluşturmuştur. Kırk birinci enlemde bulunan imparatorluk kenti yedi tepenin üstünden Avrupa ve Asya kıyılarını egemenliği altında tutuyordu.[22] İklimi sağlıklı ve ılımandı, toprağı verimli, limanı büyük ve güvenliydi. Kara kesiminden saldırıya uğrayabileceği tek yer küçük ve savunması kolay bir bölümdü. Boğaz ve Hellespont, Constantinople'un iki kapısıydı ve bu iki geçidin egemeni olan hükümdar bunları her zaman düşman gemileri-

20. Strabo, 1, XIII, s. 595. Homeros (*İlyada*, IX, 220) gemilerin kumsala çekilişlerini ve Ajax ile Achilles'in konaklama durumlarını çok açık olarak betimlemektedir.

21. Zosim., 1, II, b. 30, s. 105; Sozomen, 1, II, b. 3; Theophanes, s. 18; Nicephorus Callistus, 1, VII, s. 48; Zonaras, c. II, 1, XIII, s. 6. Zosimus yeni kenti Ilium ile Alexandria arasında gösteriyor; bu da çevresinin genişliğiyle açıklanabilir. Cedrenus (s. 283) Constantinople'un kuruluşundan önce imparatorluk merkezinin Selanik'te kurulmasının istendiğini savunuyor. Zonaras ise Sardica başkent yapılacaktı diyor. İkisi de az bir olasılıkla varsayıyorlardı ki bir mucize imparatoru durdurmazsa, Chalcedonia'lıların yanlışlığını tekrarlayacaktı.

22. Pocock, *Description of the East*, c. II, kısım II, s. 127. Yedi tepeyi gösteren planı açık ve doğrudur. Bu gezginin, bu konuda sunduğu bilgiler tatmin edicidir.

ne kapatabilir ve ticaret gemilerine açabilirdi. Constantinus'un politikası doğu eyaletlerini kurtardı. Önceki yüzyılda filolarını Akdeniz'in merkezine dek sokmuş olan Euxinus'un (Karadeniz) barbarları bu başa çıkılmaz engelle durduruldular ve kısa sürede haydutluklarından vazgeçtiler. Bu iki boğaz kapatılınca başkentin hiç derdi kalmıyordu. Gerekli yiyecek maddeleri ve başka her tür süs ve varlık mal ve eşyası geniş çevresinden sağlanabiliyordu. Osmanlı despotluğu altındaki Trakya ve Bithynia kıyıları bugün de bağlar, bahçeler, ekili ve verimli topraklarıyla zenginlik örneği oluşturmaktadır. Propontis (Marmara), nefis balıklarının bitmez tükenmez bolluğuyla her zaman ünlü olmuştur. Bu balıklar her yıl aynı mevsimde bu denize gelirler, avlanmaları da çok kolay ve zahmetsiz olur.[23] Boğazlardan geçiş ticarete açık olunca, doğal ve yapay tüm mal ve servetler, Euxinus ve Mediterranean yollarıyla kuzeyden ve güneyden bu kente akıyordu. Don ve Dinyeper'in kaynaklarına dek bütün Germanya ve İskit ormanlarından toplanan mallarla, bütün Avrupa ve Asya sanat yapıtları, Mısır'ın buğdayı, Hindistan'ın en uzak bölgelerinin baharatı, değerli taşları yüzyıllarca tüm dünya ticaretini kendinde toplayan Constantinople limanına rüzgârlarla akıp geliyordu.[24]

Yeryüzünün bu köşesinde birleşmiş olan güzellik, güvenlik, zenginlik, Constantinus'un seçimindeki doğruluğu kanıtlamaya yeterdi. Her büyük kentin kuruluşu üzerine, onu gözler önünde daha da büyültmek amacıyla masallar, mucizeler anlatılmışsa da Constantinus'un kararı, bu kent için insanlarca ileri sürülen belirsiz öykülerden çok yüce ve tanrısal buyruklara göre oluşmuş bir köken bulmak yönündeydi.[25] Bu amaçla çıkardığı yasalardan

23. Bkz. Belon, *Observations*, b. 72-76. Ton türünden olan palamut, bu balıklar içerisindekilerin en ünlüsüydü. Polybius, Strabo ve Tacitus, balık avcılığı gelirinin Byzantium için başlıca gelir olduğunu söylemektedirler.

24. Bkz. Busbequius, *epistol.*, 1, s. 64. "Est in Europa; habet in conspectu Asiam, Egyptum. Africamque a dextra: quae tametsi contiguae non sunt, maris tamen navigandique commoditate veluti junguntur. A sinistra vero Pontus est Euxinus," vd.

25. "Datur haec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis, primordia ur-

birinde ilerideki kuşaklara anlattı ki Constantinople'un sarsılmaz temellerini Tanrı atmıştı.[26] Gerçi Constantinus bu tanrısal bildirinin kendisine nasıl tebliğ edildiğine ilişkin bir açıklamada bulunmadıysa da çok sayıda yazarın saflığı onun alçak gönüllü sessizliğini dile getirmekte fazlasıyla çaba göstermesine neden oldu. Bu yazarlar Constantinus'un Bizans surlarında uykuya daldığı bir sırada oluşan görüntü üzerine ayrıntılar vermeye kalkıştılar. Yaşlılığın ve hastalığın ağrı ve sızıları altında beli bükülmüş kılıkta bir hatun görünümündeki koruyucu kent perisi, ansızın taze, pırıl pırıl bir genç kıza dönüştü, imparator, ona imparatorluk madalyalarını taktı.[27] Hükümdar uyandı, bu gizemli düşü yorumladı, Tanrı'nın buyruğunu hiç duraksamadan yerine getirdi. Bir kent ya da bir koloni doğacak olursa, onun doğduğu gün, harikalar yaratan bir boş inancın bulup yakıştırabileceği bütün törenlerle Romalılarda kutlanırdı.[28] Constantinus, putperestlere özgü birtakım uygulamaları belki de yerine getirmemeliydi ama kendisini izleyenlerin ruhunda derin bir umut ve saygı uyandırmaya meraklıydı. İmparator, yaya olarak ve elinde bir mızrakla ayin alayını yürütüyor, başkentin kale sınırını oluşturmaya ayrılmış yol izini yönlendiriyordu. Bunu o denli uzun süre devam ettirdi ki izleyiciler şaşıp kaldılar. Bunlardan kimileri imparatorun, çizgilerinde büyük bir kentin en büyük boyutlarını bile aştığını gördüler: "İlerleyeceğim," dedi Constantinus, "önümde giden ve göze görünmeyen yol göstericim 'dur' deyinceye dek ilerleyece-

---

bium augustiora faciat." (T. Liv., *Prooem.*)

26. Yasalardan birinde şöyle deniyor: "Pro commoditate urbis quam aeteras nomine, jubente Deo, donavimus." (*Cod. Theodos.*, 1, XIII, başlık 5, yasa 7.)

27. Theophanes, Cedrenus ve *Alexandrian Chronicle* yazarı gibi Yunanlar kendilerini belirsiz ve genel ifadelerle sınırlandırmışlardır. Bu görüntü üzerine daha çok ayrıntı bulmak istenirse Latin yazarlara başvurmak gerekir: örneğin William of Malmesbury (Bkz. Ducange, *C. P.*, 1, I, s. 24, 25).

28. Bkz. Plutark, *Romul.*, c. 1, s. 49, Bryan edisyonu. Öbür törenler arasında bir yerin oyularak büyük bir çukur açılması vardı. Göç edenlerden her biri, doğduğu yerden getirdiği bir avuç toprağı oraya boşaltıyor ve böylece yeni yurdunu benimsemiş oluyordu.

ğim."[29] Bu dindar iz sürücünün niyetini ya da güdülerini anlamaya çalışmayacak, yalnızca, ılımlı olarak, Constantinople'un alanını ve sınırlarını betimlemekle yetineceğim."[30]

Kentin bugünkü durumunda sarayın kendisi ve bahçeleri, yedi tepeden birincisi olan doğu burnunu kaplamaktadır. Ve İngiliz ölçüsü hesabıyla, yaklaşık yüz elli akr[31] tutar. Osmanlı haremi ve müstebitliğinin merkezi, Grek cumhuriyetlerinden birinin temel kalıntıları üzerinde yer almıştır. Ne var ki eski Bizanslıların, limandan yararlanabilmek üzere yerleşimlerini sarayın bugünkü sınırlarının ötesine de genişletmiş oldukları düşünülebilir. Constantinus'un yaptırdığı yeni surlar limandan başlıyor, eski kaleden on beş *stadia* uzaklıkta, bir üçgenin genişletilmiş kenarından Propontis'e kavuşuyordu. Bizans yerleşim yeriyle birlikte yedi tepeden beşi de bu sınırların içine alınmış oluyordu. Constantinople'a yaklaşırken bunlar, birbiri üzerinden, bakışımlı biçimde yükselerek büyüleyici bir görüntü oluştururlar.[32] Kurucunun ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra, bir yandan limana dek, öbür yandan Propontis kıyısı boyunca yeni yapılar kuruldu. Bunlar, altıncı tepenin dar burnu ile yedincinin geniş doruğunu örtmeye başlamışlardı. Varoşları barbarların sık sık yaptığı saldırılara karşı savunma zorunluluğu, Teodosius'lardan sonuncusunu başkentin çevresini sağlam ve tek düzenli surlarla çevirmek durumunda bıraktı.[33] Doğu burnundan altın limana Constantinople'un en

29. Philostorgius, 1, II, b. 9. Bu olay, pek de güvenilir olmayan bir yazardan alınmıştır. Ne var ki Constantinus'un karakterine uygundur ve olasıdır.

30. Bkz. *Memoires de l'Academie*, c. XXXV, s. 747-758, Constantinople'un sınırları üzerine d'Anville'in bilimsel araştırması. Banduri'nin *Imperium Orientale*'indeki plan ona en yetkini olarak gelmektedir. Ne var ki çok akla uygun gözlemlerin sonucu olarak, saçma sapan ölçek orantısı yerine kentin çevresini 9500 yerine 7800 Fransa *toises*'ı olarak saptıyor.

31. Yaklaşık 4046 metrekareye denk gelen alan ölçüsü. (ed. n.)

32. Codinus, *Antiquitat. Const.*, s. 12. St. Anthony Kilisesi'ni liman köşesinin sınırı olarak göstermektedir. Ducange da (1, IV, b. 6) bundan söz etmektedir ama ben onun nerede bulunduğunu anlamak için boşuna çaba harcadım.

33. Yeni Theodosius surları 413 yılında yapıldı. 447 yılında bir depremle yıkıldı ve üç ay içerisinde prefect Cyrus'un çabasıyla yeniden inşa olundu. Blanc-

uzun kısmı üç Roma mili tutuyordu.[34] Kentin çemberi on ya da on bir, yüzeyi ise iki bin İngiliz akr'ına eşitti. Kimi zaman Avrupa ve Asya kıyılarındaki köyleri de Constantinople'un sınırları içerisine alan çağımız gezginlerinin saflığını ve abartmalarını mazur görmenin olanağı yoktur.[35] Pera ve Galata varoşlarınınsa, limanın dışında bulunmakla birlikte, kentin bir bölümünü oluşturduğu söylenebilir.[36] Bu tür bir genişletme, burada doğmuş olan Bizanslı bir tarihçinin, kent çevresinin on altı Yunan (yaklaşık on dört Roma) mili olduğuna ilişkin sözlerini bir bakıma doğrulamış olur.[37] Bu alan genişliği bir imparatorluk merkezi için uygundur. Bununla birlikte Constantinople bu konuda Babil, Thebes,[38] eski Roma, Londra ve hatta Paris'ten geri kalmış bulunuyordu.[39]

---

hernae varoşu, Heraclius'un saltanatı sırasında kent içerisine alındı (Ducange, *Const.*, 1, I, b. 10, 11).

34. *Notitia* bu ölçüyü 14075 *feet* olarak hesaplıyor. Bu hesabın, d'Anville'in çok ustaca saptadığı üzere Yunan *feet* ölçüsü olduğunu varsaymak daha akla uygun olur. Yüz seksen *feet*'i yetmiş sekiz *Hashemite cubits* olarak denkleştiriyor, ki çeşitli yazarlar bunu Ayasofya'nın yüksekliği saymaktadırlar. Bu *cubit*'lerden her biri yirmi yedi Fransa inçine eşittir.

35. Şaşmaz ve özenli Thevenot (1, I, b. 15), Kiosk'tan Seraglio'ya dek, üçgenin kenarlarından ikisini bir saat kırk beş dakikada dolaştı. On ya da on iki millik bir çember uzunluğu veren bu kesin tanıklığı d'Anville güvenle ve özenle inceleyip benimsemiştir. Tournefort'un (*Lettre*, XI), Scutari'yi dâhil etmeden yaptığı otuz tur ya da otuz millik abartılı hesabı, onun doğruluğu ve olağan aklı ile çelişki yaratmaktadır.

36. Sycae ya da fig-trees on üçüncü bölgeyi oluşturuyordu ve Justinianus orasını çok güzelleştirdi. O tarihten başlayarak ona Pera ve Galata adı verildi. Birincinin kelime kaynağı açık ve seçik olmakla birlikte ikincisininki bilinmemektedir. Bkz. Ducange, *Const.*, 1, I, b. 22 ve Gyllius, *de Byzant.*, 1, IV, b. 10.

37. Bu, yedi *stadia*'dan ya da altı yüz altmış veya kimi zaman yalnızca altı yüz Fransız *toises* eden modern Yunan miline dönüştürülmüş yüz on bir *stadia*'nın hesabıdır. Bkz. D'Anville, *Mesures Itineraire*, s. 53.

38. Eski metinlerdeki abartmalar bir yana atılır ve ölçüler arasındaki uyumlar özenle yapılırsa Babil ve Thebes'in alanlarını bildiren kitaplara göre, bu ünlü kentlerin çapı yirmi beş ya da otuz mildir. Çok genişlerdir, ama inanılmaz da değildir [D'Anville'in *Mem. de l'Academie* (c. XXVIII, s. 235) ve *Description de l'Egypte*'sini (s. 201, 202) karşılaştırınız].

39. Constantinople ile Paris elli bir Fransa *toises*'ından oluşan eşit karelere bö-

Saltanatının şanını ve refahını sonsuza dek anıtlaştırmak için yanıp tutuşan Roma dünyasının efendisi, çok sayıda ve uysal uyruklarında var olmayı sürdüren zenginlikleri, çalışmaları ve her şeyi bu uğurda kullanabilirdi. İki milyon beş yüz bin pounda yükselen[40] surları, revakları, su kemerleriyle Constantinople'un inşa harcamaları üzerinde bir kanıya varılabilir. Euxinus kıyılarını kaplayan ormanlar, küçük Proconnesus'ta (Marmara Adası) bulunan ünlü beyaz mermer taş ocakları, kısa bir deniz yoluyla Bizans limanına tükenmez sayıda malzeme sağladılar.[41] Çok sayıda usta ve işçi, bu işlerin sonunu almak için titizce, hızla çalışıyorlardı. Ne var ki Constantinus, yaşadığı sabırsızlık duygularıyla çalıştırdığı mimarların sayısını ve yeteneğini yeterli bulmuyordu. En uzak eyaletlere varıncaya dek, yüksek aşamalı görevlilere buyruklar göndererek, ödüller vadederek üstün eğitim görmüş gençlerin mimarlık teori ve uygulamalarına kendilerini vermelerinin sağlanmasını bildirdi.[42] Yeni kentin inşası Constantinus yönetiminin bu şekilde yetiştirdiği işçilerle kotarılmış oldu. Meydana getirilen bu yapılar Pericles ve İskender döneminin en ünlü sanatçılarının yapıtlarıyla süslendi. Bir Roma imparatorunun gücü Phidias'ın Lysippus'un dehasını yeniden canlandırmaya yetmezdi ama onların sonraki kuşaklara bıraktıkları ölümsüz ürünleri, mutlak hükümdarın doymak bilmez gururuna -hiç karşı koymadan- teslim edildi. Verdiği buyruklarla Yunan ve Asya kentlerinin en zengin süslemeleri yerlerinden söküldü.[43] Unutulmaz savaşlardan kalma

---

lünürlerse birincisi sekiz yüz elli, ikincisi ise bin yüz altmış kare olacaktır.

40. Altı yüz *centenaire* ya da altmış bin altın sterlin, diyor Codinus (*Antiquit. Const.*, s. 11); bu hor görülesi yazar, daha saf bir kaynaktan almamış olsaydı bu tür hesap yapmayı bilemeyecekti.

41. Euxinus ormanlarıyla Proconnesus'un mermer ocakları üzerine Tournefort'un on altıncı mektubunu inceleyiniz (Bkz. Strabo, 1, XIII, s. 588). Bu ocaklar, görkemli Cyzicus'un yapımında da kullanılmıştı.

42. Bkz. *Codex Theodos.*, 1, III, b. 4, yasa 1. Bu yasa 334 tarihlidir. Hukuksal alanı Afrika'ya dek uzanan İtalya prefect'ine yöneltilmiştir. Tüm başlık üzerine Godefroy'un bilimsel bildirisi incelenmeye değer bir belgedir.

43. "Constantinopolis dedicatur poene omnium urbium nuditate." (Hieronym. Chron., s. 181.) Ayrıca bkz. Codinus, s. 8, 9. *Antiquitat. Const.*, 1, III

ganimetler, dinsel saygınlık nesneleri, en değerli tanrı, kahraman, eski çağların bilim insanları ve ozanlarının heykelleri bu anlı şanlı Constantinople'un güzelleşmesine katkıda bulundular ve tarihçi Cedrenus'un kitabına girmiş oldular.[44] Cedrenus, bu hayranlık verici yapıtların simgelediği kimselerin ruh ve dehalarının sürmekte olduğunu coşkuyla belirtmektedir. Ne var ki ne Constantinus'un kentinde ne de gerileme durumundaki bir imparatorlukta Homeros'un ve Demosthenes'in dehasını aramanın gereği yoktur.

Bizans'ın kuşatılması sırasında Constantinus'un çadırı ikinci tepenin doruğuna kurulmuştu. Zaferinin anısını sonsuzlaştırmak için bu yerde Forum'u[45] yaptırdı. Forum değirmi ya da daha doğrusu eliptik biçimde yapılmış gibidir. Karşılıklı iki girişi oluşturan kemerli zafer anıtları bu alanda bulunuyordu. Her yanı çevreleyen sütunlu revaklar heykellerle doluydu. Forum'un ortasında çok yüksek bir sütun dikiliydi. Onun kırık kalıntısı bugün -kaba bir deyişle- "yanık direk" diye adlandırılmaktadır. Bu sütun yirmi *feet* yüksekliğindeki beyaz mermerden yapılmıştı. Her biri on ayak yükseklik ve otuz üç çemberden on porfir bloktan oluşmuştu.[46] Kocaman Apollo heykeli, yerden yüz yirmi *feet* yükseklikteki sütun üzerine konmuştu. Bronzdandı, Atina'dan ya da bir Frigya kentinden getirilmişti. Phidias'ın yapıtı olduğu söyleniyordu. Sanatçı, gün ışığı tanrısını simgelemişti ya da Constantinus, sağ elinde bir asa, sol elinde dünya ve başının

(Banduri, *Imp. Orient.*, c 1, s. 41) yazarı Roma'yı, Sicilya'yı, Antakya'yı, Atina'yı ve öbür birçok kenti işaret ediyor. Yunanistan'ın ve Küçük Asya eyaletlerinin en zengin ganimetleri verdiklerine inanmak gerekiyor.

44. *Hist. Compend.*, s. 369. Homerus'un heykelini, daha doğrusu büstünü beğeniyle anlatıyor. Açıkça anlaşıldığına göre çok mutlu bir çağın üslubuna öykünmektedir.

45. Zosim., 1, II, s. 06; Chron. Alexandrin., *vel Paschal.*, s. 284; Ducange, *Const.*, 1, I, b. 24. Bu yazarlardan ikincisi Constantinus'un Forum'uyla Augusteum'u ya da saray avlusunu karıştırmışa benzemektedir. Hangisinin birine ya da öbürüne ait olduğunun ayırt edildiğinden emin değilim.

46. Bu sütunun en güzel betimlemesini Pocock yapmaktadır (*Description of the East*, c. II, kısım II, s. 131). Ne var ki dedikleri birçok noktada karışık ve az doyurucudur.

üzerinde de kıvılcımlanan bir ışık tacı tasarlanarak sunuluyordu.[47] Sirk ya da hipodrom görkemli bir yapıydı. Yaklaşık dört yüz adım uzunlukta ve yüz adım genişlikteydi.[48] İki yanı birbirinden ayıran alan dikili taşlar ve heykellerle doldurulmuştu. Burada ilk çağın garip bir anıtı dikkati çekmektedir: Birbirine sarılmış üç yılan, bakırdan bir bütün oluşturmuşlardır. Yılanların üçlü kafası, Yunanların Xerxes'e karşı kazandıkları zaferden sonra Delphi Tapınağı'na ayrılmış olan altın bir sacayağını tutuyordu.[49] Çok zaman var ki hipodrom, farklı kültürdeki Türklerin fethinden sonra biçim değiştirmiştir. Eş anlamdaki *At Meydanı* adı verilen bu alanda bugün at talimleri yapılmaktadır. İmparatorun sirk oyunlarını izlediği tahttan bir döner merdivenle saraya iniliyordu. Bu görkemli yapı hemen hemen Roma sarayına eşitti.[50] Avluları, bahçeleri ve revaklarıyla çok büyük bir araziyi kaplıyordu. Konumu, Propontis kıyısı üzerinde ve St. Sophia (Ayasofya) Kilisesi'yle hipodrom arasındaydı.[51] Hamamların

47. Ducange, *Const.*, 1, I, b. XXIV, s. 76 ve *Alexiad.*'daki (s. 382) notları. Constantinus'un ve Apollo'nun heykeli Alexius Comnenus'un saltanatı sırasında yıkıldı.

48. Tournefort (*Lettre*, XII) At Meydanı'nın dört yüz adım uzunluğunda olduğunu söylüyor. Bununla, her biri beş *feet*'lik geometrik ayak demek istiyorsa bu, üç yüz *toises* uzunluk eder ki Roma'nın büyük sirkinden yaklaşık kırk *toises* daha büyük anlamına gelir. Bkz. D'Anville, *Mesures Itineraires*, s. 33.

49. Burada birçok tanıklık vardır. Bkz. Banduri, *ad Antiquitat. Const.*, s. 668. Gyllius, *de Byzant*, 1, II, b. 13. 1) Sacayağının ve sütunun Tanrı'ya adanışı ve Delphi Tapınağı'na ayrılışı Herodot ve Pausanias'la tanıtlanabilir. 2) Puta tapan Zosimus, kilise tarihçileri oan Eusebius, Socrates ve Sozomen ile ters düşmemektedir ve hepsi Delphi Tapınağı'na verilmiş olan kutsal süslemelerin, imparatorun buyruğuyla Constantinople'a taşındığında birleşmektedirler. Zosimus, özellikle yılanları hipodromun sütunu biçiminde gösteriyor. 3) Buondelmonte'den Pocock'a dek, Constantinople'u incelemiş olan tüm Avrupalı gezginler, onu aynı yerde ve aynı şekilde anlatıyorlar. Onların betimlemesindeki bir ayrılık Türkler tarafından yapılmış bir zarardan ileri gelmiştir. İkinci Mehmet savaş baltasını oraya da attı ve yılanlardan birinin alt çenesini kırdı (Thevenot, 1, I, b. 17).

50. Latince Cochlea adı Yunanlarca benimsenmiştir ve Bizans tarihinde ona çok rastlanır. Ducange, *Const.*, 1, II, b. 1, s. 104.

51. Üç topografik nokta sarayın durumunu belli etmektedir: 1) Hipodrom ya da At Meydanı ile ulaşımı sağlayan merdiven; 2) Beyaz mermerden yapılmış

da betimlenmesi ve övülmesi gerekecektir. Constantinus'un eli açıklığıyla her çeşit mermer sütun ve altmıştan çok bronz heykel ile süslenen bu hamamlar *Zeuxippus* adını sürdürdüler.[52] Ne var ki biz, kentin binaları ve semtleri üzerine inceden inceye betimlemeler yapma yoluna gitmek istemedik. Şu kadarını söylemekle yetineceğiz ki çok büyük bir başkentin görkemliliği, gösterişi, zengin halkının yararlanabileceği her şey Constantinople'da bol sayıda bulunuyordu. Kuruluşundan yüzyıl sonra yapılan bir betimlemede şu bilgiler verilmektedir: Başkent bilimler okulu, bir sirk, iki tiyatro, sekiz genel hamam, 153 özel hamam, 52 sütunlu revak, beş genel tahıl ambarı, sekiz su kemeri ya da haznesi, senatonun toplandığı dört büyük salon, mahkeme salonları, on dört kilise, on dört saray, halkın yaşama düzeyini yansıtan 4388 büyük ve görkemli konut.[53]

Bu güzel kentin nüfusu, kuruluşundan sonra, kurucusunun en çok ilgisini çeken konu oldu. İmparatorluk merkezinin taşınması sırasındaki çağın karanlık bir dönemde oluşu, bu büyük olayın içerisinde ve sonrasında meydana gelenler Yunanların böbürlenmeleri, Latinlerin saflığı yüzünden yozlaşmış, karışık bir hal almıştır.[54] Roma'nın tüm soylu aileleri, senato ve şövalye

---

bir rampadan rahatça sarayın bahçelerine çıkılan Propontis'teki yapılmış bir küçük liman; 3) Kenarlarından biri sarayın ön kısmıyla, öbürüyse St. Sophia Kilisesi'yle çevrilen çok geniş Augusteum avlusu.

52. Zeuxippus, Jüpiter'in sıfatlarından biriydi ve bu hamamlar eski Bizans'tan kalmaydı. Ducange, onların gerçek durumunu belirlemenin ne denli güç olduğunu sezemedi. Tarihçiler onları Ayasofya ve sarayla birleştirmeye çalışırlar. Ama Banduri'nin verdiği orijinal planda bu hamamlar, limanın yanında ve kentin öbür kıyısında bulunmaktadır. Güzellikleri hakkında Bkz. *Chron. Paschal.*, s. 285 ve Gyllius, *de Byzant.*, 1, II, b. 7. Christodorus (*Antiquitat. Const.*, 1, VII) bu heykellerin her biri için dizeler yazdı. O doğuştan olduğu kadar dehasıyla da Teb'li bir şairdi.

53. Notitia'ya bakınız. Roma'da ise yalnız 1780 büyük ev vardı. *Domus* herhalde çok güzel yapı anlamına geliyordu. Yazarlar Constantinople'da *insulae* olduğundan bahsetmemektedirler. Eski başkentte 42, yenisindeyse 322 sokak bulunmaktaydı.

54. Liutprand, *Legatio ad Imp. Nicephornm*, s. 153. Günümüz Yunanları, gariptir ki Constantinople'un eski yapıtlarını yanlış anlatıyorlar. Türk ve Arap

sınıfı mensuplarıyla onlara bağlı pek çok kimsenin, imparatorlarını izleyerek Propontis (Marmara) kıyılarına gelip yerleştikleri söylendi ve buna inanıldı. Yine bu söylentilere göre, çok zaman sonra bahçe haline getirilen İtalya toprakları çiftçisiz, ahalisiz kaldı. Çünkü Roma'da yalnızca cahillerden ve halk *katmanından* kimseler bulunuyordu.[55] Bu kitapta, bu gibi abartmalar gerçek durumlarına indirgenecektir. Bununla birlikte, Constantinople'un büyümesi, içerisindeki insanların bilgi ve becerisiyle olmadığına göre, bu kent halkının gelişip zenginleşmesi öbür yerlerdeki insanların sırtından sağlanmıştır denilebilir. Olasıdır ki imparator, kendisi için merkez olarak seçtiği bu kente gelip yerleşmeleri için Roma'nın ve doğu eyaletlerinin zengin senatörlerini çağırmıştır. Bir efendiden gelen çağrının buyruk mu, dilek mi olduğunu ayırt etmek güç olduğundan ve imparator böyle bir çağrıda bulunurken çok da eli açık davrandığından buna çabuk ve sevinçle uyuluyordu. Gözdeleri için kentin çeşitli yerlerinde saraylar yaptırarak onlara armağan etti. Ayrıca topraklar ve aylıklar vererek sosyal yaşamdaki sınıflarını korumalarını sağladı.[56] Kuşaktan kuşağa geçecek biçimde Pontus'ta ve Asya'da araziler ayırarak geliriyle başkentteki bina borçlarını ödemelerini de sağladı.[57] Bu desteklemeler ve ödüllendirmelerin gereksiz

yazarlarının yanlışlıkları hoş görülebilir. Ama Yunanlar, kendi dillerinde yazılı olarak korunmuş yapıtları okuyup anlayabildikleri halde, gerçeği bir yana bırakıp varsayımı yeğ tutmuşlar ve tarihin tanıklığından belirsiz birtakım söylemleri üstün göstermeye çalışmışlardır. Buna şaşmamak olası değildir. Codinus'un tek bir sayfası bile on iki tane yanlışı içermektedir: Severus'la Niger'in anlaşması, çocuklarının evlenmesi, Bizans'ın Makedonyalılarca kuşatılması, Severus'u yeniden Roma'ya getirten Galyalıların saldırısı, ölümünden Constantinople'un kuruluşuna dek geçen altmış yıl vb.

55. Montesquieu, *Grandeur et Decadence des Romains*, b. 17.

56. Themist., *Orat.*, III, s. 40, Hardouin edisyonu; Sozomenes, 1, II, b. 3; Zosim., 1, II, s. 107; Anonym., *Valesian.*, s. 715. Codinus'a inanmak gerekirse (s. 10) Constantinus, senatörler için, tıpkı Roma'daki sarayları gibi, evler yaptırdı ve onlara böylece hoş sürprizler hazırladı. Ancak bütün bu hikâyeler yalnızca varsayımlarla ve tutarsızlıklarla doludur.

57. Bu çözüm biçimini değiştiren Genç Theodosius'un yasası bu imparatorun *Novellae*'sında -*Theodosian Code*'un sonunda- bulunmaktadır (c. 6, nov. 12).

olduğu görülerek yavaş yavaş kaldırıldı. Genel gelirin büyük bir bölümü her zaman hükümdar, bakanlar, adalet örgütü görevlileri, subaylar ve saray hizmetlilerince harcanır. Eyaletlerin en zenginleri oraya görev, merak, çıkar ve eğlence güdüleriyle gelmişlerdi. Sayıları daha çok olan üçüncü bir sınıf da yavaş yavaş oluşmaktaydı. Bunlar, geçimlerini, çalışma ve gereksinmelerini üst sınıflardaki insanların isteklerini ve fantezilerini karşılamak suretiyle elde eden uşaklar, işçiler ve tüccarlardı. Yüzyıldan az bir sürede Constantinople zenginlik ve nüfus bakımından Roma ile yarışır hale gelmişti. Sağlık bakımından hiç de elverişli olmayan ya da halk için sıkıntı veren üst üste yığılmış evler, insanlar, arabalar ve hayvanların geçişine yetersiz duruma gelen dar sokaklar oluşturmuşlardı. Kale duvarlarının içerisinde kalan kent, nüfus artışının hızına yetişemiyordu. İki yandan denize ulaşmış olan evler bile büyük bir kent nüfusunu barındırabilecek sayıdaydı.[58]

Sık sık ve düzenli olarak yapılan şarap ve yağ, buğday ya da ekmek, para ya da tahıl yardımları Roma'nın en yoksul yurttaşlarını çalışmaktan alıkoymuştu. İlk Caesar'ların görkemine Constantinople'un kurucusu da öykündü.[59] Onun eli açıklığı halkın alkışlarını kazandı. Sonraki kuşaklar ise bu alkışlara katılmadı. Bir hukuk düzeni kuranların ve fatihlerin ulusu, kanı pahasına elde ettiği Afrika'nın ürünlerinden hakkını isteyebilirdi. Augustus, Romalılara özgürlüğün anısını unutturarak bayramlar ve

---

De Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 371), bu mülklerin özü üzerinde kınamayla durmaktadır: Can sıkıcı olarak belirlenen bir koşul, imparatorca verilen bu mülkler üzerine değil de özel iyelikler üzerine konulmuş olsaydı minnetle kabul edilirdi.

58. Gyllius (*de Byzant.*, 1, I, b. 3), Constantinople nüfusunun artışı ve binalarının artmasıyla ilgili olarak Zosimus'tan, Eunapius'tan, Sozomen'den ve Agathias'tan pasajlar alıp toplamıştır. Sidonius Apollinaris (*Panegyr. Anthem.*, c. 6, s. 290, Sirmond edisyonu) denizde yapılan dalgakıranları betimlemektedir. Bu dalgakıranlar, suda sertleşip katılaşan ünlü puzzolan ile yapılıyordu.

59. Sozomen, 1, II, b. 3; Philostorg, 1, II, b. 9; Codin., *Antiquitat. Const.*, s. 8. Socrates'ın bir pasajı (1, II, b. 13) imparatorun kente her gün sekiz *myriad* verdiğini Valesius'la birlikte kabul ediyor; *modii* olarak mısır diye çevrilebilir ya da hükümdarın dağıttırdığı ekmek sayısı için de kullanılabilir.

bolluklar içerisinde dikkatle yol alıyordu. Ama Constantinus'un savurganlığında ne kendi çıkarı ne de halkın yararına yorulabilecek herhangi bir amaç vardı. Yeni başkentin yararına Mısır'a yüklenmiş olan yıllık buğday vergisi becerikli bir eyaletin çiftçilerinden alınarak tembel ve saygısız bir halka dağıtılmaktaydı.[60] Bu imparator, kınanmayacak başka düzenlemeler yaptıysa da bunlar ilgi çekecek nitelikte değillerdir. Constantinople'u on dört semte böldü,[61] Halk Kurulu'na senato adını vererek onurlandırdı,[62] yeni kentin adını eski Roma'nın kolonisi ve büyük kızı sıfatlarıyla süsledi, halkına İtalyanların ayrıcalığını tanıdı.[63] Roma, eski büyüklüğünün hakkı olan onurunu ve anısını sürdürdü ve hukuksal üstünlüğünü korudu.[64]

Constantinus, bir âşığın sabırsızlığıyla yapı işlerini hızlandırdı-

60. Bkz. *Cod. Theodos.*, 1, XIII ve XIV ve *Cod. Justinian.*, 12. baskı, c. 2, s. 648, Genev. edisyonu. Claudianus'un *de Bello Gildonico* (46-64 dizeler) adlı koşuğundaki Roma'nın güzel yakınmasına da bakınız: "Cum subiit par Roma mihi, divisaque sumsit Aequales aurora togas; Aegyptia rura In partem cessere novam."

61. Constantinople'un semtleri *Code of Justinian*'da anlatılmakta ve genç Theodosius'un *Notitia*'sında betimlenmektedir. Ne var ki son dört tanesi Constantinus surları dışında kalmaktadır. Bu nedenle kentin bu bölünmesi kurucunun eseri midir, bu bilinmemektedir.

62. "Senatum constituit secundi ordinis; Claros vocavit." (Anonym Valesian., s. 715). Eski Roma'nın senatörleri hâlâ *clarissimi* diye çağrılıyorlardı. Bkz. *ad Ammian. Marcellin.* (XXII, 9) üzerine Valesius'un ilginç notu. Julianus'un on birinci mektubuna göre, senatörlük görevi bir onurlanmadan çok bir yük olarak kabul ediliyordu. Ne var ki Rahip de la Bletterie (*Vie de Jovien*, c. 2, s. 371) bu mektubun Constantinople'la ilgisi olamayacağını gösterdi. Bisanthe ya da Rhoedestus (bugünkü Rhodosto) Trakya'nın küçük bir deniz kentiydi (Bkz. Stephan., *Byz. de Urbibus*, s. 225 ve Cellar., *Geograph.*, c. 1, s. 849).

63. *Cod. Theodos.*, 1, XIV, 13. Godefroy'un bilimsel eleştirisi uzun ve karışıktır ve tüm imparatorluk site hukukuna geçtikten sonra bunun *Jus Italicum* olabildiği rahatça söylenemez.

64. Julian (*Orat.*, I, s. 8), Constantinople'u, diğer şehirlere göre Roma'dan daha üstün olmadığı için över. Bilgin eleştirmenin (Spanheim, s. 75 ve 76) bu deyimleri çeşitli yaklaşımlarla çağdaş yazarların kanılarıyla doğrulanıyor. Zosimus da Socrates ve Sozomen gibi, imparatorluğun Theodosius'un iki oğlu arasında bölüşülmesinden sonra eski başkentle yenisi için kurulan yetkin eşitlik döneminde yaşamıştır.

ğından, surlar, revaklar ve başlıca anıtsal binalar birkaç yıl, ya da kimilerine göre, aylarla hesaplanacak süre içerisinde bitirildi.[65] Ne var ki bu olağanüstü hıza, Constantinus'tan sonra gelen saltanat sırasında bunların yıkılmasını önlemek için ne denli zahmet ve kaygı çekildiği düşünülecek olursa, birçok binanın üstünkörü ve oluruna bağlanarak yapılmış olması nedeniyle ulaşıldığını düşünmek olasıdır.[66] Binalar henüz sağlam ve yeni haldeyken imparator yeni kentin kutsal varlığa adanmasına hazırlanıyordu.[67] Anılmaya değer olan bu bayramın görkemini taçlandıran eğlence ve savurganlıkların büyüklüğünü kolayca gözler önüne getirmek mümkündür. Ama daha uzun süreli garip bir törenden burada söz etmeye değer. Kuruluşun her yıl dönümünde, yazılmış buyruklarıyla çerçevelenmiş yaldızlı bir levha ile Constantinus'un heykeli, sağ elinde kentin perisini canlandıran küçük bir imgeyle, zafer arabası üzerinde taşınıyordu. Sırmalı giysiler kuşanmış, ellerinde mumlar bulunan ve meşaleler taşıyan muhafızlar hipodromdaki bu geçit törenine katılıyorlardı. Heykel, tahtın karşısına gelince, zamanın imparatoru ayağa kalkıyor, selefinin anısını kutsuyor, onu saygı ve minnetle selamlıyordu.[68] Bu anma

65. Codinus (*Antiquitat.*, s. 8) Constantinople'un temellerinin 5837'nci dünya yılında (MS. 329) 26 Eylül'de atıldığını ve 11 Mayıs 5838'de (MS. 330) tamamlandığını savunuyor. Bu tarihleri ilginç dönemlere bağlıyor; ne var ki kendi kendine çelişkiye düşüyor. Bu yazarın bilimsel gücü zayıftır ve ileri sürdüğü ara zaman yetersiz görünmektedir. Julian, bu işler için on yıllık süreden söz ediyor (*Orat.*, I, s. 8); Spanheim onun doğruluğunu tanıtlamaya çabalıyor (s. 69-75), bunun için de Themistius'un iki pasajından yararlanıyor (*Orat.*, IV, s. 58) ve aynı biçimde Philostorgius'tan da (1, II, b. 9). Bu hesaba göre, temeller 324'te atılmış ve 334'te kullanıma açılmıştır. Modern zaman eleştirmenleri bu tarihler üzerinde anlaşmış değildirler ve Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c 4, s. 619-625) çok güzel bir biçimde değişik kanıları tartışmaktadır.

66. Themistius, *Orat.*, III, s. 47; Zosim., 1, II, s. 108. Constantinus da yasalarından birinde, sabırsızlığını kabul etmektedir (*Cod. Theod.*, 1, XV, başlık 1).

67. Cedrenus ve Zonaras, öngörüşlüden ziyade dindar olduklarından, zamanlarına göre düşünerek, Constantinople'un *Tanrı'nın anası* olan "bakire"yle kutsandığını ısrarla belirtmektedirler.

68. *Alexandrian Chronicle* (s. 285) bu olağanüstü törenin en eski ve tam bir betimlemesini vermektedir. Bu törendeki paganist havadan rencide olmuş ve bir Hristiyan hükümdara yakıştıramayan Tillemont ile Constantinus'un öbür

ve sunuş bayramında, mermer bir sütun üzerine kazılarak yazılmış bir buyrultu Constantinople'a ikinci ya da yeni Roma adını veriyordu.[69] Ne var ki Constantinople adı[70] bu onurlu sıfatı da aştı, bin dört yüz yıl geçtiği halde, Constantinus'un ününü sürdürdü.[71]

Yeni bir devlet merkezinin kurulması zorunlu olarak ona uyumlu bir sivil ve askersel yönetimi ve düzeninin de kuruluşunu gerektirir. Diocletianus'un getirdiği karmaşık politika bilgisi Constantinus tarafından da yürütülmüş, ilk ardıllarınca da geliştirilmiştir. Bu bilgi yalnızca büyük bir imparatorluğun ilginç tablosunu gözler önüne sermekle kalmayacak, aynı zamanda o imparatorluğun gerileyişinde etken olan gizli nedenleri ortaya çıkarmaya da yardımcı olacaktır. Bir kısım ilginç kuruluşların araştırılması bizi Roma tarihinin uzak yıllarına ya da son zamanlarına yönlendirebilir. Ne var ki biz onu, Constantinus'un tahta çıkmasından *Theodosian Code*'un[72] ilanına dek süren zaman içerisinde, demek ki yüz otuz bir yıllık sürenin sınırlarında tutacağız. İlginç bulduğumuz noktaların en büyük bölümünü ve imparatorluğun durumu üzerine en aslına uygun ayrıntıları Doğu'nun ve Batı'nın bu kodeksinde ve *Notitia*'sında bularak inceledik.[73] Bu aydınlatmalar tarihin yürüyüşünü biraz gecikti-

dostları buna şüpheyle bakabilirlerdi ama ondan hiç söz etmeden geçmeleri doğru değildi.

69. Sozomen, 1, II, b. 2; Ducange, *C. P.*, 1, I, b. 6. "Velut ipsius Romae filiam", Augustin'in ifadesidir (*de Civitat. Dei*, 1, V, b. 15).

70. Eutropius, 1, X, b. 8; Julian, *Orat.*, I, s. 8; Ducange, *C. P.*, 1, I, b. 5. Constantinople adı Constantinus'un madalyalarında bulunmaktadır.

71. Üstat Fontenelle (*Dialogues des Morts*, XII) insan tutkusunun kibriyle alay ediyor ve Türklerin üç sözcükten oluşturdukları İstam bol adının Constantinus'un ölümsüz adının yerine geçemediğini söylüyor. İlk ad hâlâ kullanılmaktadır: 1) Avrupa uluslarınca; 2) Yeni zaman Yunanlarınca; 3) Afrika ve Asya'da yaptıkları fetih hareketleriyle oralara da ulaşan Arapların yazılarında (Bkz. D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 275); 4) Eğitimli Türkler ve Türk imparatoru tarafından (Cantemir, *History of the Ottoman Empire*, s. 51).

72. *Theodosian Code*, MS 438'de çıkarıldı. Bkz. Godefroy, *Prolegomena*, b. 1, s. 185.

73. Pancirolus, bilimsel eleştirisinde özenle çalışmıştır ve *Notitia*'nın *Theodosi-*

recektir. Ne var ki bu geciktirme yasalarla törelerin önemli olduğunu bilmeyen yüzeysel okuyucuları ve geçici saray entrikalarıyla savaşın sonucundan başka konularda tarihle ilgilenmeyenleri memnun bırakmayacaktır.

Romalıların gururu, iktidarın gerçek özünden bir özveride bulunmaksızın, temsil ile ilgili biçimsellikleri ve törenleri Doğu'nun nezaket ve övünmesine bırakıyordu.[74] Eski özgürlüklerinin kaynağını oluşturmuş bulunan erdemlerinin tümünü de yitirince davranışlarındaki sadelik de yavaş yavaş kayboldu ve Romalılar, Asyalı saray gözdeleriyle dalkavuklarının şatafatlı yapmacıklarına öykünecek denli aşağılaştılar. Bir cumhuriyette parlak etkinliği olan, bir monarşide ise zayıflık ve geri kalma nedeni sayılan kişisel değerlilik halleri imparatorların keyfî yönetimleriyle yok oldu. Tüm sosyal sınıflar, tüm saygınlıklar, taht basamaklarına tırmanarak soyluluk sanı takınan köleden keyfî iktidarın en aşağılık aracılarına dek herkes sert bir bağımlılığın buyruğu altına girmiş oldular. Bu alçak uşaklar topluluğu, bir devrimin kendi umutlarını yıkabileceği ve hizmetlerinin karşılığını almalarını engelleyeceği korkusu içerisinde, yeni yönetimin ayakta kalmasını çıkarları için gerekli görüyorlardı. Bu "tanrısal aşama sırası"nda (böyle adlandırılıyordu) her sınıf titizlikle belirlenmişti; her saygınlık birçok içeriği boş törene bağlanmıştı. Bu konunun incelenmesi için birtakım saygısızlıkları da göze almak gerekecektir.[75] Latin dilinin saflığı, kimilerinin övünme

an Code ile aynı tarihi taşıdığını söylemektedir. Ne var ki kanıtları ya da daha doğrusu görünüşe göre sanıları sonsuz kertede zayıftır. Bana kalırsa bu yararlı yapıtı, imparatorluğun en son bölünmesiyle (MS 395) Galya'nın barbarlarca son ve kesin istilası (MS 407) dönemine yerleştirmelidir. Bkz. *Histoire des Anciens Peuples de l'Europe*, c 7, s. 40.

74. "Scilicet externae superbiae sueto, non inerat notitia nostri (belki de nostroe), apud quos vis Imperii valet, inania transmittuntur." (Tacit., *Annnal.*, XV, 31. Cicero'nun, Pliny'nin ve Symmachus'un mektupları özgürlüğün ve sadeliğin biçeminin kölelikten ne denli farklı olduğunu göstermektedir.

75. İmparator Gratianus, *tanrısal peder* olarak Valentinianus tarafından yayınlanmış olan öncelik hakkı üzerine bir yasayı onayladıktan sonra şöyle diyor: "Siquis igitur indebitum sibi locum usurpaverit, nulla se ignoratione defendat;

çabalarından ve kimilerinin de alçaklıklarından doğan sıfat edinme aşırılıklarıyla bozulmaya başladı. Cicero bunların anlamını kavrayamazdı, Augustus ise bu yeni sıfat sözcüklerini tiksinerek reddederdi. İmparatorun kendisi bile, yüksek dereceli subaylara -tuzağa düşürürcesine- *zatı samimiyetleri*, *zatı ehemmiyetleri*, *zati âli-i kebireleri*,[76] *ünlü ve görkemli altesleri* biçiminde sıfatlar yöneltiyordu. Görevlerini belli eden levhalarda gördükleri işi ve saygınlıklarını anlatan yazı ve simgeler bulunuyordu. Bunlarda o sıradaki imparatorun portresi, bir zafer arabası, dört meşaleyle aydınlatılmış ve değerli bir halı ile örtülmüş bir masa üzerinde buyrultuların sicili, yönettiği eyaletlerin simgesel resmi, komuta ettiği birliklerin adlarıyla sancakları görülüyordu. Bu resmî tabelalardan kimisi kabul salonlarında, görünür biçimde asılı duruyordu. Bir bölümü de halk arasına karıştıklarında, onların önlerinde taşınarak herkese gösterilmiş oluyordu. Her durum ve koşulda, görkemleri ve beraberindeki adamlarının çokluğu yüce majestenin temsilcileri için en derin saygının doğmasını sağlıyordu. Bir filozof gözlemci, Roma devlet yönetimine, çeşitli roller oynayan, temsil ettikleri tutku ve kişiliklere özenen ve onların sözlerini yineleyen aktörlerle dolu görkemli bir tiyatroyu izler gibi bakacaktır.[77]

İmparatorluğun genel kuruluşu içerisinde önemli yer tutan yüksek dereceli görevler üç sınıfta toplanmaktaydı: 1) Ünlüler (*Illustrious*), 2) Saygınlar (*Spectabiles*) ve 3) Şerefliler (*Clarissimi*). Roma'nın sadelik zamanlarında bu addan üstü kapalı biçimde bir saygı deyimi olarak yararlanılıyordu. Sonraları ise bütün senato üyelerinin, dolayısıyla bütün eyalet yöneticilerinin özel sıfatı haline geldi. Daha ileriki zamanlarda, basit bir senatöre

---

sitque plane sacrilegii reus, qui divina praecepta neglexerit." (*Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 5, yasa 2).

76. *Theodosian Code*'un sonundaki *Notitia Dignitatum*'a bakınız (c. 6, s. 316).

77. Pancirolus, *ad Notitiam utriusque Imperii*, s. 39. Ne var ki açıklamaları bir anlam taşımamaktadır ve insan resmiyle görevlerin amblemlerini yeterince ayırt edememektedir.

oranla daha üstün durumda olanları ayırmak üzere iddialı olarak kullanılan *saygıdeğerler* sınıfındakilerce kullanıldı.[78] Ama *ünlü* adı ancak alttaki iki sınıfın saygı ve itaat duyduğu kimi üstün kişilere tanınıyordu. 1) Konsüllere ve patrician'lara, 2) Praetorian prefect'lerine, Roma ve Constantinople prefect'lerine, 3) süvari ve piyade başkomutanlarına ve 4) imparatora yardım hizmetlerini gören yedi saray bakanına[79] sınıfları bakımından eşit olan *ünlü* yüksek görevlilerle magistra'lar arasında eskilik, birçok saygınlıklar elde edebilmek için bir unvan sayılıyordu.[80] Çevrelerine lütuf ve ihsan saçmaktan hoşlanan imparatorlar bir onur beratıyla, gözdelerin böbürlenme duygu ve isteklerine de yanıt vermiş oluyorlardı.[81]

I. Romalı konsüller özgür bir ülkenin birinci magistra'ları oldukça güçlerini halkın seçmesiyle aldılar, imparatorlar istibdatlarını saklamaya yanaştıkları sürece konsüller, senatonun gerçek ya da biçimsel oylarıyla seçilmeyi sürdürdüler. Diocletianus'un saltanatından itibaren bu özgürlük izleri ortadan kaldırıldı, yıllık konsüllük onurlarını kabullenen başarılı adaylar öncellerinin utanç verici durumlarından üzüntü duyar gibi görünüyorlardı. Scipio'lar, Cato'lar plebeian'ların oylarını alabilmek için yalvarmak, bir halk seçiminin masraflı koşullarına katlanmak, gerektiğinde oy alamamanın utancına uğramayı göze almak zorunda kalıyorlardı; onlar, bir hükümdarın değerliliğe, erdeme kıymet ve ödül verdiği bir çağda yaşadıkları için kendilerini mutlu sayıyorlardı.[82] Seçilmelerinden sonra imparatorun iki konsüle

78. *Clarissimus* senatörün olağan ve yasal unvanıdır. *Pandects*'lerde Antoninus'ların saltanatına kadar uzanmaktadır.

79. Pancirol., s. 12-17. Senatör unvanını kazanmamış çok sayıda kimseye verilen Prefectissimus ve Egregius denilen alt kademedeki iki unvanı ayrıca göstermedim.

80. *Cod. Theodos.*, 1, VI, c. 6. Öncelik hakkı kuralları imparatorlarca titiz bir gerçekçilikle kullanıldı ve eleştirmenlerce de detaylıca anlatıldı.

81. *Cod. Theodos.*, 1, VI, başlık 22.

82. Ausonius (*in Gratiarum Actione*), Mamertinus'un (*Panegyr. Vet.*, XI, [X], 16, 19) daha çok özgürlükle geliştirdiği ve iyi niyetle ele aldığı bu tiksinç konu

yazdığı mektupta yalnız kendisinin tek gücüyle atandıkları bildiriliyordu.[83] Adlarını ve portrelerini fil dişi tabletler üzerine kazdırıyor, böylece eyaletlere gönderiyor, kentlere, magistra'lara, senatoya ve halka bunlardan armağanlar verdirtiyordu.[84] Taç giyme törenleri imparatorluk sarayında yapılıyordu. Yüz yirmi yıl boyunca Roma, sürekli olarak eski magistra'larını görmekten yoksun kaldı.[85]

Ocak ayının birinci gününün sabahı konsüller saygınlıklarının nişanını alırlardı. İpek ve altın işlemeli parlak erguvan bir harmani kuşanırlardı.[86] Bu törende konsüller, senatör giysili sivil ve asker yüksek görevlilerce izlenir, onların önünde baltacılar, ilk çağlarda çok önem verilen birtakım işe yaramaz silah ve baltaları taşırlardı.[87] Tören alayı saraydan kalkarak, kentin başlıca gezi

---

üzerine aşağılık bir tutumla gidiyor.

83. "Cum de Consulibus in annum creandis, solus mecum volutarem... te Consulem et designavi, et declaravi, et priorem nuncupavi." Bunlar, imparator Gratianus'un, hocası ozan Ausonius'a yazdığı mektuptan birkaç tümcedir.

84. "Immanesque... dentes
Qui secti ferro in tabulas auroque micantes,
Inscripti rutilum coelato Consule nomen
Per proceres et vulgus eant." Claud., in II Cons. Stilicon., 456.
Montfaucon bu tablet ya da dyptick'lerden bazılarını göstermiştir (Bkz. *Supplement a l'Antiquite*, Ek, c 3, s. 220).

85. "Consule laetatur post plurima seculo viso
Pallanteus apex: agnoscunt rostra curules
Auditas quondam proavis: desuetaque cingit
Regius auratis Fora fascibus Ulpia lictor." Claud., in VI. Cons. Honorii, 643.
Carus'un saltanatından Honorius'un altıncı konsüllüğüne dek, yüz yirmi yıllık süre boyunca imparatorlar ocak ayının birinci günü hep Roma'dan uzakta kalmışlardır (Bkz. Tillemont, *Chronologie*, c. 4 ve 5).

86. Bkz. Claudian, *in Cons. Prob. et Olybrii*, 178 vd. ve *in IV. Cons. Honorii*, 585, vd.; son pasajda, imparatorluk süslemeleriyle konsüllerinkini ayırmak kolay değildir. Ausonius, Gratianus'un eli açıklığı sayesinde, İmparator Constantius figürü işlenmiş bir *vestis palmata* ya da tören giysisi elde etti.

87. "Cernis et armorum proceres legumque potentes:
Patricios sumunt habitus; et more Gabino
Discolor incedit legio, positisque parumper
Bellorum signis, sequitur vexilla Quirini.
Lictori cedunt aquilae, ridetque togatus

alanı olan Forum'a giderdi.[88] Orada, konsüller kürsüye çıkarlar, eskilerdeki gibi yapılmış fil dişi işlemeli sandalyeye otururlar, doğrudan doğruya kendilerine gönderilmiş olan bir köleyi özgürlüğüne kavuşturarak adalet otoritesinin bir işlemini yerine getirirlerdi. Bu tören, Tarquinus'un komplosunu haber vermiş olan sadık Vindex'i Roma vatandaşı ilan eden, özgürlük ve konsüllüğün kurucusu eski ünlü Brutus'un anısını tazelemek amacıyla yapılmaktaydı.[89] Genel bayram büyük kentlerde günlerce sürerdi. Roma'da geleneksel olarak -Constantinople'a öyküneрek- Kartaca'da, İskenderiye'de ve Antioch'ta (Antakya) bolluk esinleyen bu eğlence ve temsillere duyulan istekle kutlamalar yapılıyordu.[90] Her iki başkentte, tiyatro oyunları, sirk ve amfiteatr dört bin altın pound'a (yaklaşık yüz altmış bin sterline) mal oluyordu.[91] Bu giderler iki magistra'nın ödeme ve eli açıklık sınırının ötesine geçerse imparatorluk hazinesi o açığı kapatıyordu.[92] Konsüller bu geleneksel ödevlerini tamamlayınca, özel yaşamlarının iç âlemine dalarak, yılın geri kalan bölümünü baştan başa boş olan kendi oyunlarındaki rollerini oynuyorlardı. Artık ulusun konseylerine başkanlık etmiyorlardı. Ne barış ne de savaşla ilgileniyorlardı. Beceri ve uzmanlıklarına uygun başka bir

---

Miles, et in mediis effulget curia castris." Claud., in IV. Cons. Honorii, 5.
-strictaque procul radiare *secures.*
in Cons. Prob. 229.

88. Bkz. Valesius, *ad Ammian. Marcellin.*, 1, XXII, b. 7.

89. "Auspice mox laeto sonuit clamore tribunal;
Te fastos ineunte quater; solemnia ludit
Omina libertas; deductum Vindice morem
Lex servat, famulusque jugo laxatus herili
Ducitur, et grato remeat securior ictu." Claud., in IV Cons. Honorii, 611.

90. "Celebrant quidem solemnes istos dies omnes ubique urbes quae sub legibus agunt; et Roma de more, et Constantinopolis de imitatione, et Antiochia pro luxu, et discincta Carthago, et domus fluminis Alexandria, sed Treviri Principis beneficio." Ausonius, *in Grat. Actione.*

91. Claudianus (*in Cons. Mall. Theodori*, 279-331), yeni konsülün verdiği çeşitli sirk, tiyatro ve amfiteatr oyunlarını imgeleme yoluyla ve canlılıkla betimlemektedir. Gladyatörlerin kanlı boğuşmaları o zamanlar yasaklanmıştı.

92. Procopius, *in Hist. Arcana*, b. 26.

görev olsa bile ne kendi görevlerinde ne de onda hiçbir yararlı hizmetleri geçmiyordu. Yalnızca, Marius'un, Cicero'nun kürsüsüne oturdukları yılın tarihini belirlemek üzere adları işe yarıyordu. Roma'nın son kölelik zamanlarında bile bu otoritesiz ad için duyulan büyük saygı sürdürüldü. Daha çok iktidara sahip olan başka bir görevden daha çok övüncü, daha çok saygıyı bu unvan sağlıyordu. Konsüllük bağlılık ve erdemin en değerli ödülü, tutkunun başlıca hedefi olma niteliğini hiç yitirmedi. Cumhuriyetin gölgesinden bile nefret eden imparatorlar, kendilerine konsül dedirtmekle hem görkemliliklerine hem de halkın kutladığına daha çok inanıyorlardı.[93]

Soylularla halk arasında, başka hiçbir ulusta rastlanmamış olan övünçlü ayırım, cumhuriyetin ilk zamanlarında yerleşmiş olan patrician'lar ile plebeian'lar arasındaki ayrılıktan ileri gelmekteydi. Zenginlik ve onurlar, devlet saygınlıkları, dinsel törenler hemen tümüyle patrician'ların elindeydi. Sınıflarının saflığını sert bir kıskançlıkla koruyarak alt katmandakileri aşağılayıcı bir bağımlılık içerisinde tutuyorlardı.[94] Ne var ki özgür bir halkın yapısıyla bağdaşmaz olan bu ayrımlar, tribunus'ların sürekli çabalarıyla, uzun tartışmalardan sonra kaldırılabildi. Gayretli ve becerikli plebeian'lar çalışmalarının başarıyla taçlandığını gördüler. Zengin oldular, onurlar kazandılar, şan ve ünle değerlendirildiler, evlilikler yaptılar ancak birkaç kuşaktan sonra, eski soylular gibi onlar da boş ve kendini beğenmiş kimseler olup çıktılar.[95]

93. "In Consulatu honos sine labore suscipitur." (Mamertin., *in Panegyr. Vet.*, XI, [X], 2). Konsülük için oluşan bu abartılmış düşünce Constantius'un askerî mahkemesinde (servile court) Julianus tarafından söylenmiş (III, s. 107) bir söylevden alınmıştır. Rahip de la Bleterie (*Memoires de l'Academie*, c 24, s. 289), eski anayasal düzeninin izlerinden yürümekten hoşlandığı için, kimi zaman böyle verimli imgelemeler bulup çıkarır.

94. On İki Levha Kanunu patrician'lar ile plebeian'ların evlenmesini yasaklıyordu ancak insan yapısındaki değişmez eğilim yasalara rağmen yaşamını sürdürmüştür. Bkz. Livy'de (IV, 1-6) eski ailelerin gururu ve tribunus Canuleius tarafından konsüle şikâyet edilen adamın saygınlığı.

95. Bkz. Sallust'un *Jugurthine War*'da soylu Metellus'un kendini beğenmişliğinin, konsüllük onurunun yardımcısı olan Marius'un belirsiz liyakatine uygun

Öbür yandan, ilk patrician ailelerinin sayısı hiçbir zaman artmadı, cumhuriyet boyunca ayakta kaldı ama doğa yasalarının etkisiyle ya da iç ve dış savaşların aşındırmasıyla sönüp gittiler. Buna, saygınlık ve zenginliklerini yitirerek yavaş yavaş halk katmanı arasına inip onlara karışmalarını da ekleyebiliriz.[96] Bunlardan kökenlerini net ve parlak bir biçimde Roma'nın ilk yıllarına dek çıkarabilen çok az sayıda kimse kalmıştı. Caesar, Augustus, Claudius ve Vespasianus'un bazı senatörlerden, hâlâ kutsal olarak bakılan bu sınıfı sonsuzlaştırmak umuduyla yeni ve çok sayıda *patrician* ailesi meydana getirmelerine karşın bunların bile sayıları azalmıştı.[97] Aralarında o sırada saltanattaki imparatorun ailesi de bulunan bu yeni aktarılanların sayıca azalmalarının nedenleri müstebit hükümdarların ortalığı kasıp kavurması, çok sayıdaki büyük ayaklanmalar, törelerdeki değişmeler ve yabancı uluslarla oluşan kaynaşmalar gibi durumlardır.[98] Mutlak hükümdarın otoritesini durdurabilecek bir soylular kütlesi oluşturma tasarısı Constantinus'un niteliğine ve siyasal tutumuna uygun düşmezdi. Bu öneriye uysaydı, yasaların yürütme gücünü ancak kamuoyu ve zamandan alabilen bir düzeni kendi eliyle kabullenmiş ola-

düşebileceği düşüncesini pek de kabullenememesi hakkında çizdiği tablo (b. 64). İki yüz yıl önce, Metellus'un soyu da Romalı plebeian'lara dayanıyordu ve Caecilius adı, bu mağrur soyluların kökeninin köylülerden geldiğini gösteriyordu.

96. 800'üncü Roma yılında, yalnız eski patrician'lardan değil, Caesar ve Augustus'un zamanındaki patrician'lardan bile çok küçük sayıda aile kalmıştı (Tacit., *Annal.*, XI, 25). Aemilii adlı patrician ailesinin bir kolu olan Scaurus ailesi o denli düşmüş bir durumda bulunuyordu ki baba, kömür ticareti yaptıktan sonra, oğluna ancak on köle ve üç yüz sterlinden biraz daha az para bırakabilmişti (Valerius Maximus, 1, IV, b. 4, no. 11. Aurel., *Victor in Scauro.*). Oğlun erdemi bu aileyi unutulmaktan kurtardı.

97. Tacit., *Annal.*, XI, 25; Dion Cassius, 1, III, s. 698. İmparator Vespasianus tarafından patrician yapılan Agricola, nitelikleriyle bu eski sınıfa onur kazandırdı. Ama ataları şövalyeler sınıfındaydılar.

98. Bu yitiş hemen hemen olanaksız bulunacaktı, eğer Casaubon'un Aurelius Victor'a dedirttiği gibi (Sueton, *in Caesar*, b. 42. *Hist. August.*, s. 203 ve Casaubon, *Comment*, 220). Vespasivnus bir günde bin aileyi patrician yapmasaydı; bu saçma sayı senatörlerin tümünün toplamını aşmaktadır. Ancak erguvan şerit takma izni bulunan Roma şövalyelerinin tümünü dâhil edemeyiz.

caktı. Bununla birlikte *patrician* unvanını yaşatmayı sürdürdü. Ama yalnızca bir kişisel ayırım için, *kalıtsal* değil. Konsüllerin geçici üstünlüklerini tanıyorlar ve bunun dışında tüm yüksek devlet görevlilerinin karşısında önceliklerden yararlanıyor, her istedikleri zaman hükümdarın yanına girip çıkma özgürlüğüne sahip bulunuyorlardı. Bu onursal sıfat, imparatorluk sarayında saç sakal ağartmış bakanlarla saray gözdelerine de verilirdi. Böylece sözcüğün -kelime kaynak bilimi bakımından- anlamı cahillik ve dalkavukluk yüzünden bozulmuş, Constantinus'un patrician'ları imparatorun ve cumhuriyetin baba gibi sayılanları durumuna dönüşmüşlerdir.[99]

II. Praetorian prefect'lerinin alınyazısı konsül ve patrician'larınkinden değişik oldu. Sonuncular, eski büyüklüklerinin boş bir unvana dönüştüğünü gördüler. Birinciler ise aksine, çok alçak gönüllü bir sıradan yükselerek Roma dünyasının sivil ve asker yönetimindeki en yüksek yeri ellerine geçirdiler. Severus'un zamanından Diocletianus'un saltanatına dek, muhafızlar, saray, yasalar, maliye işleri, ordularla eyaletler onların üst gözetimine bırakıldı. Doğu'nun vezirleri gibi, bir ellerinde mührü, öbüründe imparatorluğun sancağını tutuyorlardı. Her zaman çok aşırı olan tutkuları, kimi zaman efendileri için felaket getirici nitelik kazanıyor, pretoryen muhafız çetelerinin (asker) desteğine sahip bulunuyorlardı. Ama Diocletianus bu dikbaşlı birlikleri güçsüz hale sokunca, sonunda Constantinus bunları ortadan kaldırınca prefect'ler de -onlar gibi yok olmadılarsa da- yararlı ve söz dinler hale geldiler. İmparatorun can güvenliğini sağlama görevleri de ellerinden alınınca, saray bölümleri üzerinde o zamana dek kullandıkları yargılama yetkisini de bıraktılar. Savaşta Roma birliklerinin en seçkinlerine komuta etme yetkileri de Constantinus'un tüm askerî komutanlıkları onlardan almasıyla sona ermiş oldu. Diocletianus'un oluşturduğu yönetim planına göre, dört hükümdarın da birer prefect'i vardı. Constantinus ise impara-

99. Zosimus, 1, II, s. 118 ve Godefroy, *Cod. Theodos.*, 1, VI, başlık 6.

torluğun tüm otoritesini birleştirdiğinden, dört prefect'i atamayı sürdürdü, öncellerinin yönettiği aynı eyaletlerdeki işleri onlara verdi. 1) Doğu prefect'inin yargılama yetkisi Nil çavlanlarından Phasis kıyılarına, Trakya (Thrace) Dağları'ndan Pers sınırlarına dek yayılıyordu. 2) Önceleri Illyricum prefect'ine bırakılmış olan Pannonia, Dacia, Makedonya ve Yunanistan eyaletleri de bir başka prefect'in gözetimine verilmişti. 3) İtalya prefect'inin gücü bu eyaletin sınırları içerisinde bırakılmış değildi. Bu güç ve yetki, Tuna kıyılarına dek bütün Rhaetia'ya, Akdeniz adalarına, Cyrene ile Tingitania sınırları arasında kalan Afrika kesimine yayılıyordu. 4) Galya prefect'inin görev sınırları içerisinde İngiltere'yle İspanya'nın komşu eyaletleri, Antoninus duvarından Atlas Dağları'na dek uzanan ülkeler bulunuyordu.[100]

Praetorian prefect'lerden komutanlık yetkileri alınsa da boyunduruk altındaki uluslar üzerinde kullandıkları sivil yönetim görevleri en yetkin imparator temsilcilerinin tutkusunu gidermeye ve yeteneklerini kullanmaya yetiyordu. Adalet ve maliye işlerinin en üst yönetimine el koymuş durumdaydılar. Bu iki konu, barış zamanında, hükümdarın ve halkların tüm ödevlerini kapsar: yasalara uyan vatandaşları korumak için hükümdarların; varlıkları oranında devletin vazgeçilmez giderlerine katkıda bulunmak üzere halkların ödevlerini... Para, büyük yollar, postalar, genel besin maddesi ambarları, zanaatlar, genel güvenlik ve gönençle ilgili her şey, praetorian prefect'lerin yönetimi altında bulunuyordu. İmparatorun doğrudan temsilcileri olarak, genel yönetmelik ve tüzükleri, gerektiğinde kendi yorumlarına göre açıklığa kavuşturmaya, sayılarını artırmaya, değişikliğe uğratmaya yetkili kılınmışlardı. Eyalet valilerinin tutumunu da gözlüyorlardı. Görevlerini ihmal edenleri başka yerlere geçiriyor, suçluları cezalandırıyorlardı. Hukuk ya da ceza alanında olsun, önemli

100. Zosimus, 1, II, s. 109, 110. Ne mutlu bize ki praetorian prefect'lerin yetki ve eyalet bölünümünü gösteren ayrıntılı bilgilere sahip bulunuyoruz. Bu kılavuz elimizde olmasaydı *Code*'un çok sayıda ayrıntısı ve *Notitia*'nın ince açıklamaları arasında zorluklar yaşayacaktık.

işlerde bütün alt kademedeki mahkemelerin gördüğü davalar praetorian prefect'nun mahkemesine getiriliyor, onun verdiği karar kesin oluyordu. İmparatorlar sınırsız güven duydukları bu kimseler için yapılacak hiçbir şikâyeti kabul etmiyorlardı.[101] Aldıkları aylıklar, kişisel saygınlıklarıyla orantılıydı.[102] Eğer onların açgözlülüğü yine de doymak nedir bilmezse, armağanlar, haraçlar gibi her çeşit suçluluk ve keyfilikle gelirlerini artırma olanakları vardı. İmparatorlar, prefect'lerinin tutkusundan kaygı duymamakla birlikte bu büyük görevlilerin otoritesini sürelerinin kısalığını göz önünde bulundurarak dengede tutmayı da dikkatle yerine getirirlerdi.[103]

Önemleri nedeniyle Roma ve Constantinople, praetorian prefect'lerin herhangi bir otorite kullanamadığı yalnız iki kent olmuştur. Deneyim göstermiştir ki çok büyük ve yaygın kentlerde düzeni ve dinginliği korumak için yasal önlemlerin yürütülmesi ağır olmaktadır, bu da yüz göz olmuş, gürültücü bir halkı korkutucu bir güç ile ve keyfî cezalarla yola getirecek yüksek rütbeli bir görevlinin Roma'ya bakması gibi bahaneyi Augustus'un eline vermiş oldu.[104] Valerius Messalla, Roma prefect'i adıyla atanan ilk görevli oldu. Bunun nedeni de çok iyi insan olarak tanındığı için yapacağı keyfi işlemlerle bu ününün yok edilmek is-

101. Constantinus'un bir yasasına bakınız. "A praefectis autem praetorio provocare, non sinimus." *Cod. Justinian.*, 1, VII, başlık LXII, yasa 19. Constantinus döneminin hukukçusu olan Charisius (Heinec., *Hist. Romani*, s. 349), bu yasayı hukuk biliminin temel bir ilkesi olark görüyor ve prefect'leri eski diktatörlerin süvari hocalarına benzetiyor (*Pandect.*, 1, I, başlık XI).

102. İmparatorluğun artık tükenmeye yüz tuttuğu sıralarda Justinianus Afrika'ya atadığı praetorian prefect'e ücret olarak yüz altın pound bağlamıştı (*Cod. Justinian*, 1, I, başlık XXVII, yasa 1).

103. İmparatorluğun öbür saygınlıklarında olduğu gibi bunda da Pancirolus'un ve Godefroy'un geniş kapsamlı bilimsel araştırmalarına başvurmak gerekir. Çünkü onlar, yasalardan ve tarihten aldıkları bilgileri dikkatle toplamışlar, doğrulukla ve düzenle sıralamışlardır. Yazarlara göre, Dr. Howell (*History of the World*, c. II, s. 24-77) Roma İmparatorluğu ile ilgili çok net bir eser yazmıştır.

104. Tacit., *Annal.*, VI, 11 ; Euseb., *in Chron.*, s. 155. Dion Cassius (*The Oration of Maecenas*, 1, LVII, s. 675), kentin prefect'inin, zamanındaki ayrıcalıklarını betimliyor.

tenmesiydi. Ama bu seçkin vatandaş, verilen görevi birkaç gün yaptı[105] ve ayrılırken dostu Brutus'a da uygun gelen bir düşünce düzeniyle, genel özgürlükle bağdaşması olanaksız bulunan bir görevin kendisine hiçbir zaman kabul ettirilemeyeceğini bildirdi.[106] Özgürlük duygusu sürdükçe otoriteye karşı tutku da arttı. Önceleri yalnızca köleleri ve serseri güruhunu baskı altında tutmak için kurulmuş gibi gelen prefect'luk gitgide şövalye sınıfıyla Roma'nın soylu ailelerinin hukuk ve ceza davalarını da yetki alanına alması için izinli kılındı. Yasalara ve adalet ilkelerine göre karar vermesi için her yıl seçilen *praetor*'lar, Forum iyeliğinin, hükümdarın güvenini kazanmış bulunan yüksek aşamalı bir görevliye ait olup olmadığını uzun süre tartıştılar. Mahkemeleri bomboş kaldı, on ikiyle on sekiz[107] arasında değişen sayıları yavaş yavaş iki ya da üçe düştü, görevleri halk için birtakım masraflı bayramlar tertiplemekten ibaret hale geldi.[108] Konsülün saygınlığı, pek seyrek olarak kentte görünen bir hayaletten farksız hale gelince prefect'ler senatoda onların yerini aldılar, kısa süre sonunda bu görkemli meclisin başkanları gibi görüldüler. En uzak yerlerden üst mahkeme olarak onlara başvuruluyordu.

---

105. Messalla'nın değeri o sıralarda ününün de üstündeydi. Gençliğinin ilk yıllarında Cicero tarafından Brutus'un dostluğuna önerildi. Philippi tarlaları kırılıncaya dek cumhuriyetin sancağını izledi. Sonra da fatihlerin en alçak gönüllü saygınlığını kabul etti ve Augustus'un sarayında her zaman karakterinin ve özgürlük aşkının soyluluğunu gösterdi. Ünü Aquitain'in fethiyle tanıtlanmış oldu. Hatip olarak Cicero'yla boy ölçüştü. Bütün sanatları destekledi ve tüm yetenekli insanların koruyucusu oldu. Akşamlarını, yemek masasında Horace'le felsefe konuşmaları yaparak geçiriyor, Delia ile Tibullus'un arasına oturuyor ve genç Ovidius'un göstermeye başladığı şiirsel yeteneği isteklendirerek boş zamanlarını keyifle sürdürüyordu.

106. "Incivilem esse potestatem contestans," diyor Eusebius'un çevirmeni. Tacitus, aynı düşünceyi başka türlü belirtiyor: "quasi nescius exercendi."

107. Bkz. Lipsius, Excursus D. Ad. 1, lib. Tacitus, *Annal.*

108. Heineccii., *Element. Juris Civilis secund ordinem Pandect*, c. 1, s. 70. Ayrıca bkz. Spanheim, *de Usu. Numismatum*, c. 2, bilimsel araştırma X, s. 119. 450 yılında Marcianus, çıkardığı bir yasayla üç vatandaşın her yıl Constantinople'un praetor'unu, senatonun beğenisi ve rızasıyla seçeceğini bildirdi (*Cod. Justinian.*, LI, I, başlık XXXIX, yasa 2).

Bir hukuk ilkesi olarak tüm kentsel (belediye) otoritenin de şefleri sayıldılar.[109] Roma valisinin, çetin işlerin yönetiminde kendisine yardım etmek üzere on beş görevlisi vardı; bunlardan bir bölümü ona eşit, öbürleriyse üst düzeydeydiler. Başlıca yönetim bölgeleri, hırsızlıklar, yangınlar, gece olaylarına karşı kurulmuş güvenlikle ilgiliydi; bir bölümü, halka dağıtılan buğday ve zahire işlerine; liman, su yolları, kanalizasyon ve Tevere Irmağı'nın yatağı ile üzerinde gidiş gelişlerin güvenliği sorunlarına bakıyorlardı. Pazarların, tiyatroların, resmî ve özel yapı işlerinin denetimi de bu yönetimin görevleri arasındaydı. Bu denetim ve gözetim görevi düzenli bir polis örgütünün şu ana hedeflere varmasıydı: güvenlik, bolluk ve temizlik. Başkentin görkemini, güzelliklerini korumak üzere dikkatli davrandığını göstermek için devlet, heykellere bakmak üzere özel bir müfettiş çalıştırıyordu. Bu görevli, cansız varlıkların muhafızıydı, eski bir yazarın saçma sapan bir hesabına göre, bu heykellerin sayısı Roma'da yaşayan insanların sayısından az değildi. Constantinople'un kuruluşundan otuz yıl sonra, böyle bir görevlilik burada da kuruldu. Her iki kentsel prefect ile dört praetorian prefect arasında tam bir eşitlik meydana getirildi.[110]

İmparatorluk aşaması sırasında *saygınlar* adıyla kendini göstermiş olanlar eyaletlerin *ünlü* prefect'leriyle *şerefli* magistra'ları arasında bir aracı sınıfı oluşturdular. Asya, Achaia ve Afrika prokonsülleri bu sınıfa göre önceliklerini savundular. Eski saygınlıklarının anısına bu hak tanındı. Aşağı kalan tek şeyleri, mahkemelerinin kararlarını prefect mahkemelerinin -üst derece olarak-

109. "Quidquid igitur intra urbem admittitur, ad P. U. videtur pertinere; sed et siquid intra contesimum milliarium." (Ulpian., *Pandect.*, 1, I, başlık III, no. 1). Sonra da prefect'in çeşitli işlevlerini betimlemeye koyuluyor; *Code of Justinian* (1, I, başlık XXXIX, yasa 3) ona tüm kentin magistra'larının üstlerinde olduğunu ve onlara komuta ettiğini belirtmektedir, "sine injuria ac detrimento honoris alieni".

110. Olağan kılavuzlarımızdan başka, Felix Cantelorius, *De Praefecto Urbis* adıyla özel bir eser yazdı. *Theodosian Code*'un on dördüncü kitabında Roma ve Constantinople polisi üzerine birçok ilginç ayrıntı bulunmaktadır.

inceleme ve kesin karara bağlama yetkisiydi.[111] İmparatorluğun sivil yönetimi, içerisinde eyaletleri kapsayan on üç büyük *diocese*'ye ayrılmıştı. Bunlardan her biri büyük bir krallığı kapsayacak genişlikteydi. Bu diocese'lerden birincisi Doğu kontu tarafından yönetiliyordu. Buyruğu altında, bugün *sekreter*, *haberci* ya da *memur* denilen, altı yüz kişi çalışıyordu;[112] bu da görevlerinin önemi ve sayısı için bir fikir verebilir. Mısır yüce prefect'liğinin makamı hiçbir Roma şövalyesince işgal edilmedi. Ama o hizmet sürdürüldü ve eyaletin olağanüstü durumuyla halkının büyük değerinin gerektirdiği yetkiler valilikçe yürütüldü. Asya, Pontus, Trakya, Makedonya, Dacia, Pannonia, Batı Illyricum, İtalya, Afrika, Galya ve Büyük Britanya'nın öbür diocese'leri, prefect naipleri eliyle yönetildiler.[113] Adları, sınıflarını ve makamlarının alt derecede olduğunu yeterlikle anlatmaktadır. İleride kendilerinden söz etme fırsatını bulacağımız (imparator adına komuta eden) Roma orduları generalleri, kontlar ve dükler *saygın* sınıfı ve unvanına sahip olmuşlardır.

İmparatorluk kurullarında kıskançlık ve böbürlenme hüküm sürdüğünde iktidarın bölümlere ayrılmasına ve unvanların çoğaltılmasına özen gösterildi. Romalı fatihlerin sade ve tek biçimde bir yönetim altında bir araya getirdikleri çok geniş ülkeler o derece acımasız olarak parçalara ayrılmıştı ki imparatorluk sona erdiğinde yüz on altı eyalet olduğu görüldü, bunların her birinden yönetimleri için haraçlar alındığı anlaşıldı. Üçü prokonsüllerce, otuz yedisi konsüllerce, beşi corrector'larca ve yetmiş

111. Eunapius, Asya prokonsülünün prefect'e bağımlı olmadığını savunmaktadır. Bu iddiayı bazı değişikliklerle benimsemek gerekir. Prefect vekilinin davalara bakmadığı, yani prokonsülün ona bağlı olmadığı doğrudur (Pancirolus, s. 61).

112. Afrika prokonsülünün dört yüz elemanı vardı ve hazine yada eyalet bunlara büyük ücretler ödüyordu (Bkz. Pancirol., s. 26 ve *Cod. Justinian.*, 1, XII, başlık LVI, LVII).

113. İtalya'da, ayrıca Roma *vicar*'i da bulunuyordu. Bunun yasa uygulama alanının Roma'dan yüz mil uzağa kadar mı ya da kentin güneyindeki on eyaleti mi içine aldığını saptamak için çok tartışılmıştır.

biri de başkanlarca (praesidens) yönetilmekteydi. Bu görevlilerin adlandırılması ayrı ayrıydı. Sınıfları bölümlenmişti. Saygınlıklarını belirten işaretler birbirine benzemiyordu. Durumları ise, olayların akışına göre az ya da çok avantajlı olabiliyordu. Ne var ki *şerefliler* sınıfından olan prokonsüller ayrı tutulursa, hepsinin bu görevleri hükümdarın istencine bağlıydı. Adalet ve maliye işlerini yürüttükleri görev bölgeleri de prefect'lerin ve milletvekillerinin denetimi altındaydı. *Codes*'un ve *Pandects*'in çok büyük ciltleri, eyaletlerin yönetim düzeni üzerine bize, ayrıntılara inmemiz için olanaklar sağlamaktadır.[114]

Ancak tarihçi eline geçen fırsat ve olanağı kötüye kullanmamak için yalnız iki noktayı belirtmeye özen gösterecektir: 1) Düzeni ve barışı koruyabilmek için eyalet valileri geniş ölçüde adalet uygulama yetkisine sahip bulunuyorlardı: Cisimsel cezalar için hüküm veriyorlar ve ağır suçlarda ölüm cezasına hükmedebiliyorlardı. Ne var ki suçlunun lehine göre suçlamada değişiklik yapamıyorlar ve sürgün cezası veremiyorlardı. Bu yetki ayrıcalığı, gerektiğinde elli altın pound tutarında ağır ceza hükmeden prefect'lere özgüydü. Yardımcılar ancak birkaç ons'luk para cezası verebilirlerdi.[115] Güçlü bir yetkiyi simgeler ve daha aşağısını kabullenmez gibi görünen bu ayrıcalık, sonsuz kötüye kullanımlara da elverişliydi. Bir eyalet magistra'unun tutkuları, dikkatli davranışları ya da insanlıkları nedeniyle suçsuz insanların kanını dökmeye dek ileri gitmelerini engelliyorsa da bu vatandaşların mallarını ve özgürlüklerini hedef alan baskı eylemlerini uygulamaya kendilerini itebiliyordu. Görülmektedir ki sürgün, büyük para cezaları ve bir ölüm kararı verebilmek ancak zengin ya da soylu vatandaşlar için söz konusu olabiliyordu. Böylece, eyalet

114. Ünlü Ulpianus'un yapıtlarını kapsayan derleme, prokonsülün görevi üzerine on kitaplık bir yapıt oluşturmaktadır. Buna göre prokonsülün görevleri de birçok ana noktada, eyalet valisininkilerle aynıdır.

115. Başkanlar (*praesidens*) ve konsülerler (*consulars*) iki ons'luk para cezası verebilirlerdi; prefect vekilleri üç; prokonsüller, doğu kontu ve Mısır prefect'i ise altı ons... (Bkz. Heineccii., *Jur. Civil.*, c. 1, s. 75; *Pandect.*, 1, XLVIII, başlık XIX, no. 8; *Cod. Justinian.*, 1, I, başık LIV, yasa 4-6).

magistra'sının hıncına ya da ceza verme isteğine en çok uğrayabilecek kimseler onun nasıl olacağı kestirilemez zulüm ve işkencesine karşı bir çeşit güven altına alınmış, prefect'in daha büyük, daha tarafsız mahkemesinde yargılanmaları sağlanmıştır. 2) Bir yargıcın doğruluğu, kişisel çıkarları, ilişkileriyle bozulabilir, diye düşünüldüğünden, imparatorun özel bir izni olmaksızın, doğduğu memlekette görev yapmasını kesinlikle yasaklıyordu.[116] Yargıçlarla oğullarının, bulundukları yönetim bölgelerinden evlenmeleri[117] ya da yargılama yetkileri bulunan yerlerde köle, arazi ve ev satın almaları kesinlikle yasaklanmıştı.[118] Bu sert önlemlere karşın Constantinus, yirmi beş yıllık saltanattan sonra adaletin parayla satılan baskıcı işleyişinden, yargıçların oturumlarını, çalışmalarını, önellerini ve kararlarını satmalarından tiksinerek yakınmaktaydı. Bunları önlemek için arka arkaya çıkarılan yasalar ve etkisiz kalan şiddetli uyarılar bu düzensizliklerin sürdüğünü ve -kuşkusuz- cezasız kaldıklarını tanıtlamaktadır.[119]

Sivil yargıçlar, hukukçular arasından seçiliyor, hukukçu olmak isteyen gençlere Justinianus'un ünlü kitabı (*Institut Justinian*) veriliyordu. Hükümdar, onların akıllarını ve yeteneklerini, yönetimde görevlendirmek vaadiyle gayrete getiriyor, ödüllendiriyordu.[120] Bu

116. "Ut nulli patriae suae administratio sine speciali principis permissu permittatur." (*Cod. Justinian.*, 1, I, başlık XLI). Bu yasa ilk olarak Cassius'un isyanından sonra İmparator Marcus tarafından çıkarıldı (Dion., LXXI). Bu düzenlemeye aynı şiddet ve etkinlikte Çin'de de rastlanmaktadır.

117. *Pandect.*, 1, XXIII, başlık II, no. 38, 57, 63.

118. "In jure continetur, ne quis in administratione constitutus aliquid compararet." (*Cod. Theod.*, 1, VIII, başlık XV, yasa 1). Bu genel yasa hükmü, Constantinus'tan Justinanus'a dek çıkarılan buyrultularla da yinelenip güçlendirildi (Bkz. başlığın kalan kısmı). Valinin en küçük memurlarını bile kapsayan bu yasaklardan yalnızca giysiler ve yiyecek malları hariç bırakılmıştı.

119. "Cessent rapaces jam nunc officialium manus; cessent, inquam nam si moniti non cessaverint, gladiis praecidentur," vd. (*Cod. Theod.*, 1, I, başlık VII, yasa 1). Zeno tüm yöneticilere emir vererek, herhangi bir suçlamayı yanıtlamak üzere, görevlerinin sona ermesini izleyen elli gün daha bulundukları yerde kalmalarını istedi (*Cod Justinian.*, 1, II, başlık XLIX, yasa 11).

120. "Summa igitur ope, et alacri studio has leges nostras accipite; et vosmetipsos sic eruditos ostendite, ut spes vos pulcherrima foveat; toto legitimo opere

kazanç getirici bilimin ilkeleri doğunun ve batının tüm büyük kentlerinde öğretildi. Ama en ünlü hukuk okulu, Fenike kıyılarındaki Berytus'taydı.[121] Belki de doğduğu memlekete fayda sağlaması için Alexander Severus'un kurduğu bu okul üç yüz yıl sonrasına dek önemini sürdürmüştür. Beş yıllık düzenli bir öğrenim gören öğrenciler, servet ve onur kazanmak için eyaletlere dağılıyorlardı. Yasaların, sanatların, suçların fazlasıyla bulunduğu koca bir imparatorlukta hiçbir zaman işsiz kalmıyorlardı. Doğu praetorian prefect mahkemesi yüz elli avukat kullanıyordu. Bunlardan altmış dördü özel ayrıcalıktan yararlanıyordu. Her yıl bunlardan ikisi seçiliyor ve hazine haklarını savunmak için kendilerine altmış altın lira ücret veriliyordu. İlk deneme olarak, yardımcı niteliğiyle, kimi davalarda yargıçların yanında çalıştırılıyor, daha önce avukat sıfatıyla çıktıkları mahkemelere yargıç olarak atanıyorlardı. Bir eyaletin yönetimini elde ediyorlar, değerlilikleri, kazandıkları ün ya da başarılarıyla, basamak basamak, devletin büyük saygınlıklarına erişiyorlardı.[122] Baro yaşamında düşünce düzenini bir çekişme silahı

---

perfecto, posse etiam nostram rempublicam in par tibus ejus vobis credendis gubernari." (Justinian, *in proem. Institutionum.*)

121. Doğuda Roma dilini ve hukukunu sürdürmüş olan Berytus okulunun görkemi, görünüşe göre, üçüncü yüzyıldan altıncı yüzyılın ortalarına dek sürmüştür (Heinecc., *Jur. Rom. Hist.*, s. 351-356).

122. Daha önce, Pertinax'ın sivil ve askerî görevlerde sırasıyla kazandığı aşamaları göstermiştim. Şimdi de Mallius Theodorus'a aşama aşama verilen sivil onurlardan söz edeceğim: 1) Praetorian prefect mahkemesinde yaptığı savunmalarla kendini gösterdi. 2) *praesidens* ya da konsüler sıfatıyla Afrika eyaletlerinden birini yönetti ve bir tunç heykele layık görüldü. 3) Makedonya precfect naipliğine (ya da vekilliğine) atandı. 4) Meclis idare amirliği (*Quaestor*) yaptı. 5- *Sacred* Largesses kontluğuna getirildi. 6) Çok genç yaşında Galyalıların praetorian prefect'i oldu. 7- Birkaç yıllık -belki de gözden düşme halinden meydana gelen- uzaklaşma sırasında Mallius (ki eleştirmenler ozan Manilius'la karıştırıyor; bkz. Fabricius, *Bibliothec. Latin.*, Ernest. edisyonu, c. 1, b. 18, s. 501) Yunan felsefesini inceledi; bunun üzerine 397 yılında İtalya praetorian prefect'i olarak seçildi. 8) Batı konsülü olarak 399 yılında atandığı zaman bu büyük görevde bulunuyordu. *Fasti* onun adını, meslektaşı hadım Eutropius'un alçaklığı nedeniyle anmaktadır. 9) 408'de Mallius ikinci kez İtalya praetorian prefect'liğine atandı. Çıkarına düşkün Claudianus, *Panegyric*'inin bir yerinde Mallius Theodorus'un değerinden söz eder; Symmachus'un ve Aziz Augus-

olarak görmeye, yasaları kendi niyet ve çıkarlarına uygun biçimde yorumlamaya alışmış kimselerden, kamu yönetiminde bir göreve geçerken bu tehlikeli ve kötü ruhtan sıyrılıp çıkacağını ummak olası değildir. Kuşkusuz, eski ve yeni çağlarda kendi mesleklerine onur kazandırmış ve verilen görevlerde de yetkinlikle hizmet etmiş avukatlar olmuştur. Ama, Roma hukukunun gerileme zamanında yasa adamlarının olağan aşamaya yükselmesi ancak utanç verici ve düzensizlik yaratıcı sonuçlar doğurabilirdi. Soylu ve takdir uyandırıcı yetkinlik uzun süre soyluların tekelinde kalmıştı. Ama azatlı kölelerin, plebeian'ların ağzında bu işler iğrenç ve karanlık bir hale gelerek bozulmuştu.[123] Bunlardan bir bölümü, aileler içerisindeki geçimsizlikleri kışkırtmak için yollar arıyordu. Davaların oluşup çoğalması için çaba harcıyorlar, kendilerine olduğu gibi meslektaşlarına da büyük çıkarlar sağlıyorlardı. Geri kalanları ise, kirli ve uygunsuz köşelerinde saklanıp, zengin müşterileri için gerçeği gölgeleyici tezvirler hazırlayarak meşru olmayan temeller üzerine oturtulmuş savunmalar tertipliyorlardı. Cıyak cıyak haykırıp bir sürü laflar geveleyerek Forum'u çınlatanlar en seçkin avukat olarak nitelendiriliyorlardı. Kendi ünleri uğruna adalet için ilgisiz ve kayıtsız kalarak meşru olmayan işlerin bezirgânlığını yapıyorlar, müşterilerini yıkıma sürükleyen gider ve harçlarla ertelemeler yaptırıyorlardı. Davaların sonucunu almak olanaksız hale gelmişti ve zavallı davacılar, sabırları ya da paraları tükenince bu davalardan vazgeçiyorlardı.[124]

III. Augustus'un politik düzeninde imparatorluk eyaletlerinin yöneticileri egemenliğin tüm güçleriyle donatılmışlardı. Savaş ve barış bakanları, yalnızca onlar, ödüllendiriyor ve ceza vere-

---

tin'in de yakın dostudur (Bkz. Tillemont, *Hist. des Emp.*, c. V, s. 1110-1114).
123. Mamertinus, *in Panegyr. Vet.*, XI, 20; Austerius, *apud Photium*, s. 1500.
124. Zamanındaki yasa adamlarının tutumunu betimleyen Ammianus'un pasajı (1, XXX, b. 4) ilginçtir. Kamu anlayışı, sahte söz söyleme sanatı ve zorbalığa dek tırmanan taşlamadan oluşan acayip bir harman sergilemektedir. Godefroy (*Prolegom. ad. Cod. Theod.*, b. I, s. 185) aynı şikâyetleri dile getiriyor ve olmuş olayları aktarıyor. Dördüncü yüzyılda yasa kitapları, ancak çok sayıda devenin taşıyabileceği adede ulaşmıştı (Eunapius, *in Vit. Aedesii.*, s. 72).

biliyorlardı. Mahkemede yargıç giysisini ve lejyonların başında da zırhlarını kuşanıyorlardı.[125] Zenginliğin etkisi, yasanın gücü, ordu komutanlığı mutlak iktidarlar sağlamak için birbiriyle yarış halindeydi. Commodus'un saltanatından Constantinus'a dek geçen süre içerisinde, yüzden çok vali (governor), değişik başarı ölçülerinde isyan bayrağını çektiler. Efendilerinin zulmünden birçok günahsız insan da kurban gittiyse de bu isyanların tümü bastırıldı.[126] Bu korkulu kapıkullarını hükümdara karşı zararsız hale getirmek ya da genel huzuru bozmalarına engel olmak için Constantinus, askerlik işlerini sivil hizmetlerden ayırmaya, o tarihe dek geçici nitelikte olan bu mesleği sürekli duruma sokmaya karar verdi. Biri süvari, öbürü piyade olmak üzere iki kuvvet komutanlığı meydana getirdi. İmparatorluk orduları üzerinde praetorian prefect'lerin kullandığı komuta ve yönetim yetkisini onlardan alarak bu yeni kuvvet komutanlarına verdi. Bu ünlü askerlerin her biri, doğrudan doğruya kendine bağlı birliklerin disiplin altında tutulması görevinden sorumlu iseler de savaşta da yaya ya da atlı olarak ordularını oluşturan tüm kuvvetlere komuta ediyorlardı.[127] Bu başkomutanların sayısı, Doğu ile Batı'nın ayrılmasından sonra hemen iki katına çıkarıldı. Yetki alanı, dört önemli sınır olan Ren, Yukarı Tuna, Aşağı Tuna ve Fırat adlarıyla eşit kesimlere ayrıldılar. Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu'nun savunması sekiz süvari ve piyade kuvvet komutanına verildi. Bunların emrinde, eyaletlere bağlı otuz beş komutan bulunuyordu: Üçü Büyük Britanya'da, altısı Galya'da, biri İspanya'da, biri İtalya'da, beşi Yukarı Tuna'da, dördü Aşağı Tuna'da,

125. Agricola'nın yaşamı ve özellikle 20 ve 21'inci bölümler buna güzel bir örnektir. Britanya vekili (lieutenant), Cicero'nun Kilikya (Cilicia) prokonsülü olarak senato ve halk adına kullandığı güçle görevlendirilmişti.

126. Fransız monarşisini, Augustus'un ve Constantinus'un kurumlarını incelemiş olan, Rahip Dubos (c. I, s. 41-100, 1742 baskısı) şu kanıya varıyor ki Otho, ayaklanmadan önce öldürülmüş olsaydı Corbulo gibi o da masum sayılacaktı.

127. Zosimus, 1, II, s. 110. Constantius'un saltanatı sona ermeden önce, magistri militum'ların sayısı dörde ulaşmıştı (Bkz. Valesius, *ad Ammian.*, 1, XVI, b. 7).

sekizi Asya'da, üçü Mısır'da ve dördü de Afrika'daydı. Onlara ayrılmış olan kont ve dük unvanları bizim çağımız dillerinde, kullanılışlarındaki yanlışlığı belirtmekten korktuğum anlamlardan büsbütün değişik olarak kullanılmaktaydı.[128] Bununla birlikte, unutmamak gerekir ki bu adlandırmalardan ikincisi, tüm askerlik komutanları için belirsiz bir biçimde kullanılan Latince bir sözcükten -bozularak- alınmıştır. Eyalet komutanlarına *dük* deniyordu. Bunlardan yalnızca on tanesi *kont* adını elde etti: Bu da Constantinus sarayında bulunan yeni bir ad olup onur ya da daha doğrusu bir lütuf unvanıydı. Kont ve dük saygınlığının belirtici simgesi altın sırmalı omuz kayışıydı. Bunlara, aylıklarından başka, yüz doksan uşağı ve yüz elli sekiz atı tutup yaşamlarını sürdürebilmeleri için çok büyük ek ödenek de veriliyordu. Dük ve kontların adalet ve maliye işlerine karışmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Bununla birlikte, buyrukları altındaki birliklerin bu çeşit işleri de öbür magistra'ların el koyma yetkisi dışında kalmaktaydı. Constantinus, Hristiyan Kilisesi'ne yasal haklar tanıdığı sırada sivil ve askerî güçler arasında da titizlikle bir denge kurdu. Kuruluş ve çıkar açılarından bağdaşmaz halde bulunan bu iki sınıf arasındaki öne geçme, kimi zaman da atışma ve sataşmalar iyi kötü önlenebildiyse de birtakım sakıncalı durumlar da baş gösterdi. Bir eyaletin generali ile sivil yöneticisinin, anlaşmazlık durumunu körükleyebileceği ya da barışı sürdürmek üzere birleşecekleri düşünülmemişti. Bunlardan biri yardımlaşmayı savsaklar, öbürüyse yardımı istemeyi kendine yedirmezse, örneğin, birlikler yiyecek ve içeceksiz kalabiliyorlardı. Genel güvenlik de bozuluyor, askerlerin korumadığı halk, barbarların saldırılarına uğruyordu. Devlet yönetimindeki görev ve güç ayrılığı Constantinus tarafından yapılmış, onun huzurunu sağlamıştı ama devletin dengesini bozmuştu.

128. Tarih ve kodeksler çoğu kez asker, kont ve düklerden söz ediyorsa da onların sayısı ve görev alanlarıyla ilgili olarak doğru bilgi edinmek istenirse *Notitia*'ya başvurmak gerekir. Genellikle kontların kurum, sınıf ve ayrıcalıkları için bkz. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık XII-XX, Godefroy'un bilimsel eleştirileriyle birlikte.

Constantinus'un, askerî disiplini zedeleyerek imparatorluğun yıkılmasını hızlandıran başka bir yeniliği de haklı olarak, kınanmasına yol açmıştır. Licinius'a karşı kazandığı son zaferden önce geçen on dokuz yıl bir karışıklık ve iç savaşlar dönemi olmuştu. İmparatorluk üzerinde hak ileri sürerek savaşan rakipler, kendi bölgelerindeki devlet sınırlarında bulunan orduların en büyük bölümlerini geri çekmişlerdi. Başlıca kentler, ahaliye amansız düşmanlar gözüyle bakan askerlerle dolmuştu. İç savaşın sona ermesiyle kentlerdeki garnizonlara ihtiyaç kalmayınca imparator, daha önce Diocletianus'un kurduğu sert disipline dönmeyi, askerlerin alıştığı, kendilerince hak saydığı tehlikeli hoşgörüye son vermeyi akıl edemedi. Constantinus'un saltanatından başlayarak *palatin* birlikleriyle, ki[129] yanlış olarak saray birlikleri deniliyordu, sınır boylarındaki birlikler (Borderers) arasında bir kanı, hatta bir yasallık ayrımı yapılıyordu. Aldıkları aylıktan ve ayrıcalıklardan dolayı üstünlük taslayan birinciler, yaşamlarını, olağanüstü bir savaş çıkmadıkça, imparatorluk merkezinde, huzur içerisinde sürdürüyorlardı. En zengin kentler bile, bunları besleyebilmek için büyük sıkıntılara, darlıklara düşmüşlerdi. Askerler, kendi sıfatlarını yavaş yavaş yitiriyor, aylaklığın neden olduğu bütün kötülükleri kazanıyorlardı. Kötü ve iğrenç marifetler ediniyor ya da bedeni ve ruhu gevşetici hamam âlemleri yaparak tiyatrolarda vakit geçiriyorlardı. Kendilerini süslü giysilere, yiyip içmeye kaptırıp asker talim ve hizmetlerini savsamışlardı. Vatandaşların gözünde dehşet ve korku kaynağı olan bu askerler barbarları görünce tirtir titriyorlardı.[130] Diocletianus ile taht ortaklarının büyük ırmakların kıyıları üzerinde meyda-

129. Zosimus, 1, II, s. 3. Tarihçiler, yasalar ve *Notitia* bu iki Roma asker sınıfı üzerine pek yetersiz bilgi vermektedirler. Bununla birlikte *paratitlon* ya da *Theodosian Code* (1, VII, başlık I, yasa 18; 1, VIII, başlık I, yasa 10) ve *Re Militari*'nin yedinci kitabından Godefroy'un aldığı özet incelenebilir.

130. "Ferox erat in suos miles et rapax, ignavus vero in hostes et fractus." (Ammian., 1, XXII, b. 4). Ammianus'a göre, bunlar kuş tüyü yataklardan ve mermer evlerden hoşlanıyorlardı ve içmek için kullandıkları kupalar, kılıçlarından daha ağırdı.

na getirdikleri tahkimat zinciri ne aynı özenle korunmuş ne de aynı gözüpeklikle savunulmuştu. Sınır muhafızı olarak nitelenen birlikler, olağan bir savunmaya yetebilirdi ama bunlar da utanç verici düşüncelerle cesaretsiz hale getirilmişlerdi - onlar, bütün yıl, sürekli olarak savaş tertipleri ve tehlikelerine açık bir durumda günlerini geçirirken saray birliklerine bol keseden ödenen aylıkların ancak üçte ikisi kadar bir parayla yetiniyorlardı. Sınır garnizonları, lejyonlar bile -ki bu değersiz gözdelerle aynı ağırlıktaydılar- saray birliklerine tanınan onur unvanına göre aşağı basamakta kalmışlardı. Bunlardan ötürü, sınırdaki birliklerini bırakarak kaçan, barbarların akınlarını kolaylaştıran, onların yağmasından pay alanların şiddetle cezalandırılacaklarına ilişkin olarak Constantinus'un savurduğu tehditler etkisiz kaldı.[131] Uzak görüşten yoksun olarak girişilen atılımları izleyen düzensizlik, pek seyrek olarak haksız bir sertlikle düzeltilebilirdi. Ardı ardına gelen hükümdarlar sınır garnizonlarını toparlayarak hale yola sokmak için, kendi dönemlerinde ellerinden geleni yaptılarsa da imparatorluk, Constantinus'un dikkatsizliği yüzünden aldığı öldürücü yaradan acı çekti.

Birleşik durumdaki kişilik ve nesneleri ayıran, saygınlığı olan her şeyi aşağılık duruma sokan, etkin otoriteden korkan ve yumuşaklıktan çok zayıflık bekleyen tutum, birçok müstebit hükümdarın olduğu gibi özellikle Constantinus'un da politikası olmuştur. Utkulu ordugâhları çoğu zaman başkaldırmalara da odaklık etmiş olan lejyonların savaşçıl gururu eski başarılarının anılarıyla ve sahip oldukları gücün verdiği güven duygusuyla besleniyordu. Altı bin kişilik eski bileşimleri sürdürdükçe Diocletianus'un saltanatı boyunca dayanışma içerisinde kaldılar ve her biri Roma İmparatorluğu'nun askerlik tarihinde saygıdeğer bir yer kazandılar. Birkaç yıl sonra sayıları çok azaltıldı. Perslere karşı Amida kentini

131. *Cod. Theod.*, 1, VII, başlık I, yasa 1; başlık XII, yasa 1 (Bkz. Howell, *Hist. of the World*, c. 2, s. 19). Bu bilgin ve pek tanınmamış tarihçi, Constantinus'un karakterini ve politikasını doğru göstermeye çalışıyor.

savundukları zaman[132] yedi lejyonun sayısı, kimi yardımcıları ve köylerden kaçıp kente sığınanlarla birlikte, yirmi bini geçmiyordu. Bu olayla bunu doğrulayan başka olaylara bakarak değerlerini ve düzenlerini kısmen de olsa kuruluşlarına borçlu olan lejyon birliklerinin Constantinus tarafından değişikliğe uğratıldığına, adlarıyla onurlarını ondan alan Roma piyade birliklerinin biner ya da bin beş yüzer kişiden oluştuklarına inanmak gerekiyor.[133] Kendilerine özgü zayıflık duygusuyla çekingen ve kararsız hale düşen bu ayrı kalmış birliklerin komploları kolayca etkisiz duruma sokulabiliyordu Constantinus'un ardılları, devlet kayıtlarında yazılı yüz otuz iki lejyona komuta ediyoruz, diye kendilerini tatmin ediyorlardı. Birliklerin geri kalanı, piyadeler cohort'lara, süvariler de squadron'lara bölünmüştü. Silahları, adları ve armaları dehşet uyandırıcıydı ve imparatorluğun emrindeki çeşitli ulusların askerlerinden onların ayrılmasını sağlıyordu. Roma'nın parlak utku ve özgürlük çağlarında yalın sertlikteki askerleri Asya krallıklarının çevresindeki kalabalık ve karışık yığınlardan ayıran o eski lejyonlardan artık eser kalmamıştı.[134] *Notitia*'dan alınarak yapılacak küçük bir sayım bir ilk çağ meraklısının dikkatini üzerine toplayabilecektir. Ama tarihçi, imparatorluk sınırlarında bulundurulan garnizonların beş yüz seksen üçe vardığını gözlemlemekle yetinecektir. Ve Constantinus'un ardılları zamanında da toplam asker gücünün altı yüz kırk beş bin olduğunu saptamış olacaktır.[135] Önceki yüzyıllarda bu sayı imparatorluk gereksinmelerinin üzerinde sayılırdı, sonraki yüzyıllardaysa hareket yeteneğinin üzerine çıkmıştır.

---

132. Ammian., 1, XIX, b. 2. İki Galya lejyonunun umutsuz hücumunun, büyük bir yangına sıkılan bir avuç su izlenimi yarattığını belirtiyor (b. 5).
133. Pancirolus, *ad Notitiam*, s. 96; *Memoires de l'Academie des Inscriptions*, c. XXV, s. 491
134. "Romana acies unius prope formae erat et hominum et armorum genere. - Regia acies varia magis multis gentibus dissimilitudine armorum auxiliorumque erat." (T. Liv., 1, XXXVII, b. 39, 40). Flaminius, bir savaştan önce, Antiochus'un ordusu için yaptığını, ucuz eti süsleyip püslüyerek çeşitlendiren bir aşçının özen ve çabasına benzetmişti (Bkz. Plutark, *Life of Flaminius*).
135. Agathias, 1, V, s. 157, Louvre. baskısı.

Her çeşit devlet biçiminde ordu düzen ve sayısı ayrı ayrıdır, bu orduların oluşturulması değişik güdülerin ürünüdür. Barbarlarda bu güdü savaş zevkidir. Özgür bir ulusta vatan borcu ve sevgisidir. Mutlak bir krallıkta onur duygusudur. Ama gerileme sürecine girmiş olan bir imparatorluktaki keyif düşkünü halk askerlik hizmetine ancak çıkar sağlama umudu verilerek alınabilir ve ceza korkusuyla tutulabilirdi. Genç bir köylünün gözünde askerlik yaşamının yorgunluklarını, tehlikelerini çekilir göstermek için gider yükseltildi, ödüller çoğaltıldı, ek ödemeler artırıldı, böylece Roma hazinesinin kaynakları kurutuldu. Askerin boyu üzerinde fazla durulmadı, kölelerin alınmasına göz yumulduysa da bu hoşgörüler yeterli olmadı. Birlikler tam olarak doldurulamadı; imparatorlar zora başvurmak durumunda kaldılar. *Veteran*'lara, değerlerinin karşılığı olarak verilen topraklar, hiç kuşku yok ki feodalite yükümlülüklerinin kaynağını oluşturan bir koşul altında verilmeye başlandı. Oğulları, askerlik mesleğine girmezlerse erginlik yaşından sonra bu topraklara kalıtım yoluyla sahip olamıyorlardı.[136] Reddetmeleri halindeyse onurlarını, servetlerini, hatta canlarını yitirmekle cezalandırılıyorlardı.[137] Veteran oğullarının sayısı ordunun asker gereksinimini karşılamadığından eyaletlerden sık sık asker toplanıyordu. Her mülk sahibi silah satın almak ya da bunun için bedel vermek veya çok büyük para cezası ödemek zorundaydı. Bu ceza kırk iki altın tutuyordu ki bununla bir asker satın alınmış oluyordu. İstenmeyen bu işlem dolayısıyla parası karşılığında askerlikten bağışlanan kim-

136. Valentinianus (*Cod. Theodos.*, 1, VII, başlık 13, yasa 3), askerin boyunu beş *feet* yedi inç olarak saptıyor ki beş *feet* dört buçuk inç İngiliz ölçüsü eder. Bir zamanlar beş *feet* on inçti ve en iyi ölçü altı Roma *feet*'iydi. "Sed tunc erat amplior multitude se et plures sequebantur militiam armatam." (Vegetius, *De Re Militari*, 1, I, b. V).

137. *Theodosian Code*'un yedinci kitabındaki "De Veteranis" ve "De Filiis Veteranorum" adlı iki başlığa bakınız. İstenilen askerlik yaşı on altı ile yirmi beş arasında değişiyordu. Veteranların oğulları bir atla görünürlerse süvari olma hakkını kazanıyorlardı. İki at getirirlerse kendilerine önemli ayrıcalıklar tanınıyordu.

seye ayrıcalık tanınıyordu.[138] Romalılar yozlaştıkça askerlikten o denli korku duymaya başlamışlardı ki İtalya ve öbür eyaletlerdeki genç erkekler, yasaların kapsamından kurtulmak için sağ ellerinin parmaklarını kesiyorlardı.[139] Bu hal Latincede bir ad bile doğmasına neden oldu.[140]

Barbarların orduya alınması günden güne daha genel bir hal almaya, daha gerekli olmaya, daha kötü sonuç verici nitelik kazanmaya başladı. Savaşmayı seven, savunmadan çok eyaletleri yağma etmeyi daha yeğ tutan İskitler, Gotlarla Germenler, yalnızca kendi soydaşlarından kurulu yardımcı Roma birliklerine değil, lejyonlara, daha da iyisi, palatin (saray askerleri) birliklerine bile alınıyorlardı. Teklifsizce Roma vatandaşları arasına giren bu kimseler onların törelerini hor görmeye, sanatlarına öykünmeye başlıyorlardı. Bu barbarların cahilliğine borçlu olan Roma gururunun yarattığı saygı yine onlar tarafından sarsıntıya uğratıldı. Bundan başka bu insanlar, eski efendilerinin can çekişen büyüklüğünde bile yaşamayı sürdüren güzel şeyleri edinip öğrendiler. Askerlik alanında yeteneklerini gösteren barbar askerler, hiçbir

138. *Cod. Theod.*, 1, VII, başlık XIII, yasa 7. Tarihçi Socrates'a göre (Bkz. Godefroy, ad loc.), İmparator Valens, kimi zaman acemi asker için seksen altın istiyordu. Sonraki yasa, kölelerin "inter optimas lectissimorum militum turmas" kabul edilmeyeceklerini çok kapalı biçimde hükme bağlamaktadır.

139. İki oğlunu da sakat bırakan bir Romalı şövalyenin kendisi ve malı mülkü, Augustus'un buyruğuyla açık artırmada satıldı (Sueton., *in August.*, b. 27). Bu usta gaspçının ölçülülüğü, zamanın düşüncesinin, gösterdiği sertliği haklı çıkardığını tanıtlamaktadır. Ammianus, kadınsı İtalyanları iri yarı Galyalılarla bir tutmuyor (L, XV, b. 12). Bununla birlikte, on beş yıl sonra, Valentinianus, Galya prefect'ine uygulamak üzere çıkardığı bir yasada, askerden kaçan bu alçakları diri diri yakmak gereğine inanmıştı (*Cod. Theod.*, 1, VII, başlık 13, yasa 5). Illyricum'daki kaçak sayısı o denli çoktu ki eyalet asker toplayamamaktan yakınıyordu (yasa 10).

140. Onlara Murci deniliyordu. Murcidus sözcüğü Plautus ve Festus tarafından tembel ve aşağılık kişiler için kullanılmıştı. Ve bu kişiler, Arnobius ve Aziz Augustin'e göre, doğrudan doğruya Tanrıça Murcia'nın koruması altında bulunmaktaydı. Orta Çağ Latin yazarları, bu korkaklığın biçimine uygun olarak, *mutilare*'nin eş anlamlısı olan *murcare* sözcüğünü ileri sürdüler (Bkz. Lindenbrogius ile Valesius, *ad Ammian.*, 1, XV, b. 12).

ayrılık gözetilmeksizin, en önemli hizmet ve görevlere yükseltiliyorlardı. Tribunus, kont, dük ve de general adları, değiştirip gizlemeye bile gerek duymayan yabancı kökenleri belirlemektedir. Çoğu zaman kendi ulusuna karşı bir savaşın sevk ve idaresi onlara verilebiliyor, bunlardan kimisi, kendi kanından olanlara bağlılığını kötüye kullanmasa da bir bölümü onlarla suçluluk halinde işbirliği yapıyor, akınlarını kolaylaştırmada, geri çekilişlerini güven altına almada kendilerine yardımcı oluyordu. Constantinus'un oğlu sarayını ve birliklerini Franklardan kurulu bir fesat komitesi gibi iş gören kimselerin eline bırakmıştı. Bunlar kendi aralarında, soydaşlarıyla gizli bağlantı halinde bulunuyor, birine yapılmış hakareti bütün soydaşlarına yapılmış olarak görüyorlardı.[141] Zalim Caligula'nın Germanya ya da Britanya'nın en saygın şeflerinden birine at vereceği yerde konsül giysisi vermesi kuşku ve şaşkınlık uyandıran bir saygısızlık sayılmıştı. Aradan geçen üç yüz yıllık zaman halkın önyargılarında pek büyük değişiklikler yapmıştı. Nitekim yetenekleri ve hizmetleriyle en saygın Romalılar arasında yer almaya değer görülen barbarlara konsüllük onuru verme konusunda ardıllarına örnek olan Constantinus Romalılarca da onaylanmıştı.[142] Kültürsüzlük ve yasalara saygısızlık içerisinde yetişmiş olan gözüpek veteran'lar hiçbir sivil hizmette çalıştırılmadıkları için kafalarının işleyişi de yeteneklerden ve mesleklerden ayrı ve bağdaşmaz bir biçimde, gelişmeden kalmıştı. Yunan ve Roma cumhuriyetlerinin bu kusursuz vatandaşları, barolarda, senatoda, asker birliklerinde, okullarda egemen olan anlayışın ışığında okuma yazmayı, konuşmayı ve

141. "Malarichus - adhibitis Francis quorum ea tempestate in palatio multitudo florebat, erectius jam loquebatur tumultuabaturque." (Ammian., 1, XV, b. 5.)

142. "Barbaros omnium primus, ad usque fasces auxerat et trabeas consulares." (Ammian., 1, XX, b. 1 0), Eusebius (*in Vit. Constantin.*, 1, IV, b. 7) ve Aurelius Victor bu savı doğrular gibidirler; ne var ki Constantinus zamanına ilişkin tarihlerde -yaklaşık otuz iki yıllık sürede- bir tek barbarın adına rastlamadım. Şuna inanıyorum ki bu hükümdar, konsullük görevinden çok süsleme ve şatafat konusunda bir cömertlik gösterdi.

davranışı da aynı beceriyle öğreniyorlardı.

IV. Saraydan uzakta, eyaletler ve ordular üzerinde kullanmak üzere kendilerine otorite tanınan magistra ve generallerin dışında imparator, en yakın hizmetkârlarına *ünlü* unvanını veriyor, onları kendisinin, kurullarının ve hazinelerinin güvenliğini sağlamak için görevlendiriyordu. 1) Sarayın içi, *proepositus* ya da hükümdarın dinlendiği kutsal oda prefect'i denilen gözde bir hadım ağasına teslim ediliyordu. Görevi, kurullarında ve eğlencelerinde imparatorun yanı başında bulunmak, her zaman yakınında olmak, majestelerinin özel mutluluk zamanlarında, bayağılık hallerini sakladığı durumlarda, yemek dâhil, tüm hizmetlerini yerine getirmekti. Saltanat sürmeye layık bir hükümdarın emrinde, bizim de adlandırdığımız gibi, başmabeyinci, yararlı ve gösterişsiz bir hizmetkârdan başka bir şey değildir. Ama zayıf bir hükümdarın emrinde ancak içli dışlılıkla güvenlik aranır, gönül hoşluğu, işini bilen bir hizmetkâra seçkin bir değerlilikten daha üstün bir yer sağlar, bunun gibi ağırbaşlı ve erdemli tutumun pek seyrek kazandığını o hemen elde eder. Teodosius'un halen karşısında görünmeyen, düşmanları tarafından hakarete uğrayan soysuzlaşmış torunları oda prefect'lerini sarayın tüm bakanlarının üzerine yükseltiyorlar,[143] efendilerinin muhafızlığını yapan o gösterişli köleler maiyetinin şefi durumundaki prefect yardımcısını bile Yunanistan ve Asya prokonsüllerinden daha saygın tutuyorlardı. Mabeyincinin yargılama yetkisi kontların üzerine ya da iki önemli görev olan hükümdar sofrası ve gardırobu yöneticilerinin üzerine çıkıyordu.[144] 2) Kamu hizmetlerinin yönetimi ofis müdürünün (master of the offices) zekâ ve çabasına bırakılmıştı.[145] Bu görevli, sivil ve askerî okulların disiplinini denetli-

143. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 8.

144. İlk imparatorun savaşçı nitelikleri için yapılmış bir istiare ile saray yöneticilerine ordugâh kontu (*comes castrensis*) deniliyordu. Cassiodorus, hükümdara, kendisi ve imparatorluğun haşmetinin gösterilmesi için, gelen elçilerin bolluk içerisinde ve görkemli bir kraliyet masası bulmaları gerektiğini aşılamıştı (Variar., 1, VI, mektup 9).

145. Gutherius (*de Officiis Domus Augustae*, 1, II, b. 20, 1, III) ofisler başının

yor, saray hizmetkârları olarak mahkemelerin verdiği kararların reddini isteyen ayrıcalıklı vatandaşlardan çoğunu ilgilendiren işlerde imparatorluğun her yanından temyiz başvuruları alıyordu. Bu görevlinin emrinde olan dört *scrinia*, ya da büro, hükümdarla vatandaşlar arasındaki yazışmaları yönetiyordu. Birinci büro muhtıralar, ikincisi mektuplar, üçüncüsü istekler, dördüncüsüyse buyruklar ve o türden gönderilen şeylerle meşgul oluyordu. Her birinin başında, *saygınlar* sınıfından birer şef yardımcısı vardı; memurların toplam sayısı yüz kırk sekizi buluyordu. Bunlar, işlevlerini görme sırasında yapma fırsatını çoğu zaman buldukları özet ve raporlar nedeniyle barodan alınırlardı. Eski yüzyıllarda Roma'nın büyüklüğüyle bağdaştırılamayacak bir alçak gönüllülükle Yunan dili için özel bir sekreterlik kuruldu, barbarların elçilerini kabul sırasında çeviri yapacak çevirmenlere para ödendi. Bugün, çağdaş politikanın en esaslı bölümünü oluşturan dışişleri bakanlığı servisi o sıralarda büyük hükümdar için az ilginçti. O, daha önemli gördüğü ve on beşi doğuda, on dokuzu da batıda olmak üzere otuz dört kentte bulunan iş merkezleriyle, postalar, depo ve tersanelerle meşgul oluyordu. Bu iş merkezleri durup dinlenmeksizin saldırı ve savunma silahları, mancınıklar üretiyor, gerektiğinde birliklere dağıtılmak üzere bunlar ambarlarda depolanıyordu. 3) Dokuz yüzyıl boyunca *quaestor* ofisi ilginç değişikliklere uğramıştı. Roma'nın ilk zamanlarında devlet gelirlerinin nazik ve tehlikeli olan yönetiminde konsüllerin yerine geçmek üzere halk her yıl iki alt basamaktan iki magistra seçerdi.[146] Her prokonsül ya da praetor'un bir komutanı ya da eyalet

(master of the offices) işlevlerini ve ona bağlı *scrinia* kuruluş düzenini çok güzel açıklamış bulunmaktadır. Ne var ki birtakım ne idiği belirsiz kaynaklar göstererek, Constantinus'un saltanatından önce tarihin yazmadığı bir magistra'nın kökenini Antonin'ler ya da Nero dönemine dek uzatmaya boş yere çabalamaktadır.

146. Tacitus (*Annal.*, XI, 22), cumhuriyetin kuruluşundan altmış dört yıl sonra ilk kestörlerin (*quaestors*) halk tarafından seçildiğini söylüyor. Ancak bu dönemden çok zaman önce konsüllerin her yıl krallarca atandığına da inanmaktadır. Öbür yazarlar ilk çağ hakkında bu karanlık noktaya karşı çıkmaktadırlar.

başkanı da olsa, kendi görevlileri arasından bir yardımcısı vardı. Fetihler sonucu imparatorluk genişleyip yayıldıkça iki kestörün sayısı dörde, sekize, yirmiye ve kırka çıkarıldı.[147] Birinci sınıf vatandaşlar senatoya girme ve cumhuriyetin saygınlıklarını elde etme umudu veren görevleri istiyorlardı. Augustus, seçimlerin serbestliğini sürdürür gibi görünüyor, atama denebilecek bir biçimde belli sayıda adayı ve seçkinlerden genç birini söylevlerini ve mektuplarını senatoda okutmak için seçiyordu.[148] Augustus'un tutumu ardıllarınca da sürdürüldü. Bu özel iş için sürekli bir ofis kurdular, daha gösterişli bir unvan altında *quaestor* adı alan kimseler, eski ve yararsız meslektaşlarının tarihe karışmasından sonra da unvanlarını sürdürdüler.[149] İmparator adına hazırladıkları söylevler zamanla mutlak buyruklar niteliğine dönüştüğünden, yasama gücünün temsilcisi, konseyin ve hukukun esin kaynağı haline geldi.[150] Zaman zaman imparato-

147. Tacitus (*Annal.*, XI, 22), yirmiden çok kestörün hiçbir zaman olmadığını kabul ediyor. Dion (1, XLIII, s. 374) ise, diktatör Caesar'ın bir kez kırk sayısına çıkardıysa da bunu çok büyük ölçüdeki hizmet borcunun kolaylıkla ödenmesini sağlamak için yaptığını kabul ettirmek istiyor. Ama praetor'ların sayısındaki artış sonraki saltanatlar zamanında gerçekleşmişti.

148. Sueton., *in August.*, b. 65 ve Torrent., ad loc.; Dion Cassius, s. 355.

149. Otuz beş yaşında bu göreve getirilen kestörlerin gençliği ve deneyimsizliği (Lips. Excurs. ad Tacit., 1, III, D) hazinenin yönetimini onlardan almaya Augustus'u zorunlu bıraktı. Claudius yeniden bu görevi onlara verdi. Nero ise tamamıyla kaldırdı (Tacit., *Annal.*, XXII, 29; Sueton., *in Aug.*, b. 36, *in Claud.*, b. 24; Dion, s. 696, 961, vd.; Plin., *Epistol.*, X, 20 et alibi). İmparatorluk eyeletlerinde *procurator*'lar (Dion Cass., s. 707; Tacit., *in Vit. Agricol.*, b. 15) ya da daha sonraları denildiği gibi, *rational*'lar (*Hist. August.*, s. 130), kestörlerin yerini daha yararlı biçimde tutmuş oldular. Ne var ki Marcus Aurelius'un saltanatına dek, senato eyaletlerinde birçok kestör bulunuyordu (Bkz. Gruter'in yapıtları, Pliny'nin mektupları ve *Augustan History*, s. 64'teki kesin gerçekler). Ulpianus'un bize bildirdiğine göre (*Pandect.*, 1, I, başlık 13), Severus'un yönetimi sırasında, kestörlükler eyaletlerde kaldırıldı ve izleyen karışıklıklar arasında kestörlerin yıllık ya da üç yıllık seçimleri de yapılmadı.

150. "Cum patris nomine et epistolas ipse dictaret, et edicta conscrib eret, orationesque in senatu recitaret, etiam quaestoris vice." (Sueton, *in Tit.*, b. 6). Bu ofis, imparatorluğun veliahdı kimi zaman onu kullandığı için, yeni bir itibar kazandı. Trajanus, ayni işi kestörü ve kuzeni Hadrian'a verdi (Bkz. Dodwell, *Praelection. Cambden*, X, XI, s. 362, 394.).

run konseyinde prefect büyük ustalarla birlikte bulunmaya çağrılıyordu. Alt basamakta bulunan yargıçlar, kimi sorunlar için ona başvuruyorlardı. Olağan işlerin ayrıntılarıyla ilgilenmeden boş zamanını, zevk ve anlatış noksanına karşın, bugün için bile Roma yasalarının görkemini koruduğu şaşılası belagatli üslubunu uygulamakla geçiriyordu.[151] İmparatorluk *quaestor* ofisi, zamanımızdaki şansölye göreviyle kimi bakımlardan karşılaştırılabilir. Kullanılması barbarların bilgisizliğinden ileri geldiği anlaşılan mühür uygulaması, imparatorların genel işlemlerinde hiçbir zaman yer almamıştır. 4) *Devlet İhsanları Kontu* unvanı her[152] ödemenin imparatorca yapılan bir "ihsan" olduğu kanısını yaratmak için mali işler sorumlusuna (treasurer-general of the revenue) verildi. En keskin, en yaygın imgeleme güçleri, büyük bir imparatorluğun sivil ve asker yönetimlerince yapılan yıllık, günlük giderin hemen hemen sonsuz ayrıntılarını kavraması için yetersiz kalacaktır.

Yalnızca muhasebe, yedi ayrı sınıfa ayrılmış ve karşılıklı olarak birbirlerini denetleyecek biçimde ustalıkla düzenlenmiş yüzlerce memurdan kurulmuştu. Bu görevlilerin sayısı sürekli olarak artmaktaydı. Çok kez, taşradaki onurlu görevlerini bırakarak kazançlı maliye işleriyle uğraşmak için yararsız kadro fazlalarını geriye göndermek durumunda kalınmıştı.[153] On sekizi kont sanını taşıyan yirmi dokuz taşra tahsil şefi, hazinedar ile iletişimlerini sürdürüyorlardı. Yetkisi, değerli madenlerin yer altından çıkarıldığı maden alanlarına, para haline getirildikleri tesislere ve devletçe kullanımı için saklandıkları yapılara dek uzanıyordu. İmparatorluğun dış ülkelerle ticareti bu bakan tarafından

151. "…Terris edicta daturus;
Supplicibus responsa. - Oracula regis
Eloquio crevere tuo; nec dignius unquam
Majestas meminit sese Romana locutam." Claudian in Consulat. Mall. Theodor. 33.
Ayrıca bkz. Symmachus (*Epistol.*, I, 17) ve Cassiodorus (*Variar.*, IV, 5).
152. *Count of Sacred Largesses.* (çev. n.)
153. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 30; *Cod. Justinian.*, 1, XII, başlık 24.

yönetiliyordu. Bez ile yün kumaşların, iplik, dokuma ve boyama aşamalarını da kapsayan, saray ile askerler için köle kadınların çalıştırıldığı üretim yerlerinin de yönetimi ona bağlıydı. Bu üretim yerlerinden batıda yirmi altı tane vardı, yeni yöntemlerle geliştirilmişlerdi. Bu yöntemlerin zanaaat alanında gelişmiş doğudaki eyaletlerde daha da ileri düzeyde bulunduğu düşünülebilir.[154] 5) Mutlak bir hükümdarın keyfince alıp harcayabileceği bir kamu gelirinden başka imparatorlar, en zengin vatandaşlardan sayılmak niteliğiyle pek büyük bir mal varlığına da sahip bulunmaktaydılar. Bu varlık, özel gelir hazinedarı ya da *kontu* eliyle yönetiliyordu. Bir bölümü, artık yok edilmiş kralların ve cumhuriyetlerin eski mal varlıklarının aktarılmasından, geçmiş Roma imparatorlarının birbiri ardından kattıkları zenginliklerden doğuyordu. Ama çoğu, haksız yere vatandaş mallarına el koyma (müsadere) ve öbür yollarla gasbetmelerden oluşuyordu. İmparator mal ve mülkleri Moritanya'dan İngiltere'ye dek tüm eyaletlere yayılmış durumdaydı. Kapadokya'nın zenginliği ve toprağının verimliliği yüzünden imparator orada değerli mal ve mülkler edindi. Constantinus ile ardılları, açgözlülüklerini dinsel bir maske arkasında gizleyerek bu tutkularını giderdiler.[155] Savaş tanrısının imparatorca yapılan harcamalara eşit masraflar yapan büyük rahibinin bulunduğu zengin Comana Tapınağı kapatıldı. Bu, tanrıların ve rahiplerinin uyruğu ya da kölelerinin oturduğu toprakları imparatorlar kendi varlıklarına kattılar.[156] Bu ülkenin insanları orada yaşayan canlıların en değerlisi değil-

154. *Notitia*'nın doğuyla ilgili bölümü iki hazine kontunun görev alanları bakımından çok yetersizdir. Londra'da bir hazine kasası ve Winchester'de bir *gyneceum* ya da bir imalathane olduğu gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte, İngiltere'de bir para imalathanesi (darphane) ya da bir silah deposu kurulması uygun görülmedi. Yalnız Galya'da ilkinden üç, ikincisinden ise sekiz tane vardı.

155. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık XXX, yasa 2 ve Godefroy, ad. loc.

156. Strabon, *Geograph.*, 1, XXII, s. 809 (Casaubon edisyonu). Pontus'taki öbür Comana Tapınağı, Kapadokya'daki tapınağa bağlıydı (1, XII, s. 835). De Brosses (Bkz. *Saluste*, c. 2, s. 21) her iki Comana tapınağında kutsanan tanrıçanın Beltis olduğunu, bunun Doğu'nun Venüs'ü sayıldığını ve herhalde savaş tanrıçasından ayrı olacağını söylemektedir.

di. Ardıç (Argeus) Dağı eteğinden Sarus Irmağı'nın kıyılarına yayılan ovalar, güzellikleri ve koşu hızları bakımından dünyanın bütün atlarından üstün bir at ırkına otlaklık ediyordu. Bu çok değerli hayvanlar saraya ve imparatorluk oyunlarına ayrılmıştı.[157] Onları kutsal olarak nitelendiren yasa, özel kişilere satılarak bozulmalarına meydan verilmesini yasaklıyordu. Kapadokya mülkleri bir *kont*'un denetimi altında tutulacak denli önemliydi.[158] İmparatorluğun geri kalan yerlerindekiler için daha alt aşamadaki memurlar kullanılmaktaydı. Kamu ve özel (hassa) hazinelerinin temsilcileri kendi işlerini bağımsızca sürdürdüler ve eyalet magistra'larının karışmasına karşı korundular.[159] 6, 7) Seçme süvari ve piyade birlikleri imparatorun kendisini koruyor, buyrukları, hazine kontundan alıyorlardı. Bu muhafızlar üç bin beş yüz kişiden oluşuyordu. Her biri beşyüz kişilik yedi okul ya da birlik oluşturuyordu. Doğu'da bu onurlu hizmeti yalnız Ermeniler görüyordu. Genel törenlerde avlularda ve sarayın revaklı sütunları altında yerlerini aldıkları zaman, iri yapıları, sessizlik içerisindeki disiplinleri, altın ve gümüşle süslü parıldayan silahlarıyla Roma büyüklüğüne yaraşır bir görünüm sunuyorlardı. Bu yedi birlikten, yarısı yaya, yarısı atlı, iki seçkin bölük oluşturuluyor, koruyucular (muhafızlar) meydana getiriliyordu. En değerli askerlerin tutkusu bu seçkin birlik içerisinde yer alabilmekti. Görevleri sarayın içerisine de yayılıyordu. Gözüpeklik ve hızlı davranabilme gerektiren buyruklara göre, eyaletlerde de harekete geçmek onların görevleri arasındaydı.[160] Hazine kontları,

157. *Cod. Theod.*, 1, X, başlık 6, de grege dominico. Godefroy, Kapadokya atlarıyla ilgili eski zaman bilgilerinin tümünü toplamıştır. En güzel ırklardan biri olan *Palmatian*, isyancılardan elde edildi. Onun bulunduğu yerler Constantinople'dan Antakya'ya giden büyük yolun yakınındaki Tyana'dan yaklaşık on altı mil uzaklıktaydı.

158. Justinian (*Novell.*,30), Kapadokya eyaletini kutsal odaya başkanlık eden gözde hadım ağasının doğrudan buyruğuna verdi.

159. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 30, yasa 4 vd.

160. Pancirolus, s. 102-136. Bu bölge askerlerinin heybetli görünüşleri Coripus'un Latince koşuğunda betimlenmiştir (*de Laudibus Justin*, 1, III, 157-179, s. 419, 420; Appendix Hist. Byzantin. Rom. 177).

praetorian prefect'lerin yerine geçmişlerdi ve saray hizmetinden, onlar gibi, orduların komutanlığına dek yetkili olmuşlardı.[161]

Sarayla eyaletler arasındaki iletişim, yapılan yollar ve kurulan posta örgütüyle sağlanmıştır. İki ya da üç yüz ajan veya haberci, büyük şefin buyruğu altında o yılki konsüllerin adlarını ve imparatorların utkularını eyaletlere ulaştırmakla görevlendirilmişti. Bu ajan ve haberciler yavaş yavaş magistra'ları ve bireyleri gözleyerek saraya bildirmek gibi kötü bir alışkanlık da edindiklerinden onlara hükümdarın gözü ve casusu olarak bakılıyordu.[162] Zayıf ve korkak hükümdarın kuşku ve kuruntuları bu istenmeyen kimselerin sayısını da on bin gibi inanılmaz bir rakama çıkardı. Bu adamlar yasaları hiçe saydılar, haraçlar aldılar, çok küstahça işler yaptılar. Sarayla doğrudan doğruya haberleşebilen bu casuslar, kendilerine yapılan lütuflar, verilen ödüller karşılığında, az da olsa hoşnutsuzluklardan doğabilecek fesat hareketlerini ya da açıkça ayaklanmaya dönüşecek davranışları dikkatle izlemeye özendirildiler. İhmal ya da kalleşlikle kurdukları sahte ilişkileri saygıdeğer bir maskeyle örtüyorlar, oklarını, alçakça tuzağa düşürdükleri ya da suskun kalmalarını satın almak istemeyen suçlu veya masumların üzerine atıyorlardı. En uzak eyaletlerde yaşayan bir kimse bile, zincire vurularak Milano'ya ya da Constantinople'a dek sürüklenerek getirilmek, kendini buralarda savunabilmek korku ve tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Ancak çok zorlu bir nedenin daha az zararlı duruma sokabileceği bu zalim aracıları devlet yönetimi benimsemiş durumdaydı. Kanıt noksanlığı, zorbalara yakışan ve onlarca bulunmuş işkence yöntem ve araçlarıyla tamamlanıyordu.[163]

---

161. Ammianus Marcellinus uzun yıllar hizmetten sonra muhafızlık elde etti. Bu saygıdeğer askerlerden ilk on tanesi *şerefli* (Clarissimi) unvanını taşırdı.

162. Xenophon, *Cyropaed.*, 1, VIII. Brisson, *de Regno Persico*, 1, I, no 190, s. 264. İmparatorlar Pers ülkesinden gelen bu benzetmeyi keyifle benimsediler.

163. "Agentes in Rebus" için bkz. *Ammian.*, 1, XV, b. 3; 1, XVI, b. 5, XXII, bö, 7,
Valesius'un iginç notlarıyla. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 27, 28, 29. Godefroy'un bilimsel araştırmasında topladıkları içerisinde en dikkate değeri, Julian'ın ölü-

Cezai düzenbazlığın aldatıcı ve tehlikeli deneyi, Roma hukukunca kabullenilmiş olmakla birlikte onaylanmış değildir. Bunu köleler üzerinde uyguluyorlardı; zaten bu mutsuzları pek seyrek olarak adalet ve insanlık terazisine koyuyorlardı. Suç kanıtı açıkça bulunmamışken bir vatandaşın kutsal kişiliğinin zedelenmesine izin verilmiyordu.[164] Tiberius'tan Domitianus'a dek zulüm tarihleri çok sayıda masum insanın kurban gittiği işkencelerin ayrıntılarını vermektedir. Uzun zamanlardan beri işkence korkusu içerisinde yaşamaya katlanan Romalı, ulusunun özgürlüğü ve şanlı geçmişi üzerine pek az anıyı koruyabilmişti.[165] Eyaletlerdeki magistra'lar ne başkentin tutumuna ne de yasa adamlarının kurallarına uydular. Onlar, yalnız Doğu zorbalarının ülkelerinde değil, herhangi bir despota boyun eğmeyen Makedonyalılarda, Rodoslularda ve insan haklarını ve soyut olarak insanlığı desteklemiş olan akıllı Atinalılarda bile işkenceyi kurumsallaşmış olarak buldular.[166] Bu tiksinç uygulama eyalet magistra'larının keyfî davranmalarına sebep oldu ve suçlanan serseri takımından ya da plebeian'lardan işkence ederek itirafta ettirme alışkanlığını kazanmalarına yol açtı. Gitgide sosyal sınıf ayrımını da bir yana atıp Roma vatandaşlarının ayrıcalıklarını tanımamaya başladılar. Büyük korkuya düşen halktan kimileri hükümdarın özel lütfuna uğrayıp kurtuluyor, kimine de işkence yapılmasına onay verili-

---

mü üzerine Libanius'un söyledikleridir.

164. *The Pandects* (1, XLVIII, başlık 18) işkence üzerine en ünlü hukukçuların kanılarını belirtiyor. Hepsi bunun yalnız kölelere uygulanmasını söylüyorlar. Ulpianus da itiraf ediyor ki "Res est fragilis, et periculosa, et quae veritatem fallat."

165. Piso'nun Nero'ya karşı başlattığı komplo sırasında yalnız Epicharis'e (libertina mulier) işkence yapıldı. Öbür komplocular *intacti tormentis* oldular. Daha hafif bir örnek eklemek yararsız olacağı gibi daha şiddetlisini de bulmak güç olacaktır (Tacitus, *Annal.*, XV, 57).

166. "Dicendum... de Institutis Atheniensium, Rhodiorum, doctissimorum hominum, apud quos etiam (id quod acerbissimum est) liberi, civesque torquentur." (Cicero, *Partit. Orat.*, b. 34). Philotas'ın tarihi Makedonyalıların da işkenceyi kullandığını bildiriyor (Diodor., *Sicul.*, 1, XVII, s. 604; Q. Curt., 1, V, b. 11).

yordu. *Ünlü*ler ya da *saygın*lar sınıfından olanlar ile piskoposlar, onların papazları, fen ve kültür öğreticileri, askerlerle aileleri, belediye görevlileri, bunların üçüncü kuşağa dek çocukları, ergenlik çağının altındaki tüm çocuklar hiçbir biçimde işkenceye uğratılmıyorlardı.[167] Ne var ki imparatorluğun yeni hukukuna tehlikeli bir kural sokulmuş oldu. Yasa uygulayıcılarının öznel kanılarına dayanarak hükümdar ya da cumhuriyete karşı düşmanca bir niyet biçiminde yorumlayabilecekleri her türlü suçu kapsayan hıyanet maddesi bütün ayrıcalıkları işlemez hale getiriyor ve tüm koşulları aşağılatıcı duruma indirgiyordu.[168] İmparatorun güvenliği tüm adalet ve insanlık düşüncelerinin üstüne çıkarıldıktan sonra yaşlılar ve çocuklar da en zalim işkencelere uğratılmaya başladılar. Roma dünyasının temel vatandaşları, bir alçak ihbarcının belki de uydurma bir suçun ortağı, hatta tanığı gibi ihbar edilmekten korkarak yaşamlarını sürdürdüler.[169]

Bu korkunç kötülüklerden bir bölümü doğanın ya da servetlerinin kendilerine sağladığı nimetlerden dolayı hükümdarın kıskançlığına uğrayan az sayıdaki Romalıları buluyordu. Kendi halinde olan milyonlarca insan ise efendilerinin kıskançlık ve açgözlülüğünden çok gaddarlığından korkmaktaydılar. Bunların dar olanaklı yaşamları, zengin vatandaşlar üzerinden hafifçe geçerek ağırlık ve hız bakımlarından katmerli bir halde üzerlerine çöken vergilerle bozuluyordu. Usta bir filozof,[170] kölelik ve özgürlük aşamalarına göre kamusal vergilerin genel ölçüsünü hesapla-

167. Heineccius (*Element. Jur. Civil.*, kısım 7, s. 81) bu istisnaların tablosunu yapmıştır.

168. Bilge Ulpianus'un bu tanımlaması Alexander Severus'tan çok Caracalla'nın zamanında kabul edilmiş görünmektedir (Bkz. Theodosius ve Justinianus kodeksleri, ad legem juliam majestatis).

169. Arcadius Charisius'un hıyanet halinde işkencenin kullanılmasının haklı olduğunu iddiaya cüret eden dünyanın ilk hukukçusu olduğu yazılmıştır. Ne var ki Constantinus'un ardıllarınca çıkarılan çeşitli yasalar, Ammianus'un da dehşetle kabul ettiği gibi bu zulüm kuralını daha da güçlendirmiştir (Bkz. *Cod. Theod.*, 1, IX, başlık 35. "majestatis crimine omnibus aequa est conditio.")

170. Montesquieu, *Esprit des Loix*, 1, XII, b. 13.

dı, doğanın değişmez bir kuralı olarak şunu saptadı ki uyrukların özgürlüğüyle orantılı biçimde daha çok vergi toplanabilir ve kölelik arttıkça vergi toplanmasında azalma görülür. Ama Roma tarihi, senatonun gücünü kaldıran ve eyaletlerin zenginliklerini yok eden imparatorları suçlamakla bu filozofun düşüncesini onaylamamış olmaktadır. Edinenin ödemekte yüksünmediği mal üzerinden alınan (dolaylı) vergileri kaldırmaksızın, Constantinus ve ardılları, keyfe göre yönetilen bir devlet güdümünün işine daha uygun gelen basit ve dolaysız bir vergiyi yeğ tuttular.[171]

Orta Çağ'ın kronolojisini saptamak üzere yararlanılan *indiction*'ların[172] adı ve kullanılışı Roma vergilerine ilişkin bir alışkanlıktan alınmıştır.[173] İmparator kendi eliyle ve erguvan renkli harflerle gösterişli buyrultuyu ya da *indiction*'u imzalıyor, bu buyrultu, her diyosezin (diocese) en büyük kentinde temmuz ve ağustos ayları boyunca herkesçe görülecek biçimde ilan olunuyordu. *Indiction* adı, verginin ölçüsüyle ödeme zamanını belirlediği için verilmişti. Devletin gerçek gereksinmeleriyle orantılı olan bu vergilerin genel tahmini de gerçekçiydi. Devlet giderleri tahminleri aşacak olursa ya da yapılan tahmine göre tahsilat olanağı bulunamamışsa, *super indiction* adıyla bir ek vergi konuluyordu. Praetorian prefect'ler, devletin olağanüstü ve önceden kestirilemeyen gereksinimlerini karşılamak üzere, kendi görüşlerine göre ve onlara tanınmış koşullar içerisinde, her türlü hükümranlık yetkilerini kullanabiliyorlardı. Ayrıntılarına inmek

171. Hume (*Essays*, c. 1, s. 389) bu nokta üzerine tereddütlü gözlemlerde bulunuyor.

172. Roma sarayı, günümüzde de kökeni Constantius'un ya da Constantinus'un saltanatına uzanan *indiction* dönemlerini kullanmaktadır. Ama haklı olarak yılbaşını ocak ayının biri diye kabul etmiştir (Bkz. *l'Art de Verifier les Dates*, s. XI ve *Dictionnaire Raison. de la Diplomatique*, c. 2, s. 25; Benediktenlere borçlu olduğumuz iki önemli eserdir).

173. *Theodosian Code*'un on birinci kitabının ilk yirmi sekiz başlığı önemli vergiler konusunda ayrıntılı yönetmeliklerle doludur. Ne var ki bunlar, bugün edinemediğimiz daha net biçimde, imparatorlukta kabul edilmiş birtakım temel ilkeleri varsaymaktadırlar.

oldukça can sıkıcı bir durum yaratacak olan bu yasaların uygulanması başlıca iki işlemden ibaretti: 1) Genel olarak saptanmış vergi tutarını, her eyalete, her kente ve de Roma İmparatorluğu'nun her bireyine bölüştürmek; 2) Çeşitli vergileri toplamak ve imparatorun kasalarına aktarmak... Hesap, hükümdarla uyruk arasında hep açık ve hareket halinde bulunduğundan, eski hesap henüz bütünüyle kapanmadan yenisi geldiği için, ağır vergi mekanizması, yıl boyunca aynı ellerde işler durumda kalıyordu. Bütün bu işlerin önemli ve onurlu yanı prefect'lerin ve eyalet temsilcilerinin anlayışlarına bırakılmış olmasıydı. Alt katmandan olan kalabak bir memurlar kitlesi bu kazançlı işler için can atıyordu. Bunlardan bir bölümü defterdara, öbürleri de eyalet valisine bağlı bulunuyorlardı. Belirsiz bir yargılamanın neden olduğu kaçınılmaz ihtilaflarda halkı soymak için birçok fırsattan yararlanıyorlardı. Halkın nefretini, kınamaları ve tehlikeleri üzerine çeken güç görevler şehir toplulukları olarak bölünen Decurion'lara verilmişti; imparatorluk yasalarının sertliği halkın yükünü hafifletici nitelik taşımıyordu.[174] İmparatorun varlığı da dâhil, tüm devlet toprakları olağan vergi kapsamı içerisindeydi ve her yeni malik, eskisinin borçlarından da sorumlu tutuluyordu. Her vatandaşın devlet gelirine katılma payının adaletli biçimde saptanmasını sağlamak için tek yol doğru bir sayım ve kadastro yapılmasıydı.[175] Görünüşe göre, ünlü *indiction*'lar döneminden beri bu işlemler her on beş yılda bir yineleniyordu. Eyaletlere gönderilen müfettişler bütün toprakları ölçüyorlardı. Sicil kütüklerine, çayır, bağ, koru gibi niteliklerle durumları işleniyordu. Beş yıllık gelire göre ortalama değeri bulunuyordu. Köleler, atlar, boynuzlu hayvanlar vb. de ayrıca sayılıyordu. Mülk

174. Decurion'lar üzerine başlıklar *Theodosian Code*'un tüm başlıklarının en yaygınıdır (1, XII, başlık I). Kapsadığı yasaların sayısı yüz doksan ikiden az değildir ve bütün bu yasalar vatandaşların bu yararlı sınıfının görev ve ayrıcalıklarını tanımlama amacını gütmektedir.

175. "Habemus enim et hominum numerum qui delati sunt, et agrun modum." (Eumenius, *in Panegyr. Vet.*, VIII, 6). Ayrıca bkz. *Cod. Theod.*, 1, XIII, başlık X ve XI, Godefroy'un yorumlarıyla.

sahipleri sahip oldukları her şeyi bildirmek ve bu bildirilerinin gerçekliğini yeminle doğrulamak zorundaydılar. İnceden inceye derin araştırmalar yapılıyor ve en küçük bir yanlış bildirme, hıyanet olarak nitelenmeye varan ağır bir suç gibi cezalandırılıyordu.[176] Verginin büyük bölümü madenî para olarak ödenmeliydi ve ancak altın para kabul ediliyordu.[177] Artan kısım daha da incitici biçimde tahsil olunuyordu. Şarap, zeytinyağı, buğday, odun ya da demir gibi çeşitli eşya ya da tarım ürünleri, malb sahiplerinin ya kendileri tarafından ya da nakil giderleri onlarca ödenmek suretiyle imparatorluk ambarlarına getirilmeliydi. Hazine komiserleri *indiction* ile gelenden başka büyük ölçüde satın almalara girişiyorlardı. Mal üzerinde bir indirim yapmaları ya da mal yerine para kabul etmeleri bu komiserlere yasaklanmıştı. Bu yöntem, yeni oluşan bir toplulukta, hemen hemen bağış sayılabilecek vergilerin toplanmasında uygulanabilir. Ne var ki bir yandan kötüye kullanmaya elverişli ve öbür yandan daha sert nitelikli olan bu yöntem, hile ile baskının egemen olduğu despot bir devlet sisteminde kendini gösterir.[178] Roma eyaletlerinin tarımsal ürünü yavaş yavaş azalmaya başladı ve her zaman olduğu gibi kendi kendini tahrip eden despot yönetimin ileri gitmesi, imparatorları, vatandaşlar üzerine ödeyemeyecekleri vergi yüklerini yüklemeye zorladılar. İtalya'nın yeniden bölünümünde

176. "Siquis sacrilega vitem falce succiderit, aut feracium ramorum foetus hebetaverit, quo delinet fidem Censuum, et mentiatur callide paupertatis ingenium, mox detectus capitale subibit exitium, et bona ejus in Fisci jura migrabunt." (*Cod. Theod.*, 1, XIII, başlık XI, yasa 1). Bu öznel yoruma neden olabilecek hale getirildiyse de engizisyonların ve cezanın orantısız sertliğini oldukça açık olarak ortaya sermektedir.

177. Pliny'nin şaşkınlığı sona erecekti. "Equidem miror P. R. victis gentibus argentum semper imperitasse non aurum." (*Hist Natur.*, XXXIII, 15).

178. Buğday isteyecekleri ya da satın alacakları zaman magistra'ların yetkilerini kötüye kullanmalarına engel olmak için birtakım önlemler alındı. (Bkz. *Cod. Theod.*,1. XI, başlık II, *Cod. Justinian.*, 1, X, başlık XXVII, yasa 1, 2, 3). Cicero'nun Verres'e karşı söylevlerini okuyacak kadar aydın olanlar (III, de Frumento), tanelerin ağırlık, fiyat ve nitelikleriyle ilgili olarak çeşitli biçimlerde yetkinin kötüye kullanılmasını görebilirler. Ve bütün durumlarda okumasını bilmeyen bir yöneticinin açgözlülüğü halkın cehaletinin ve eski örneğin yerini tutuyordu.

mutlu ve verimli Campania eyaleti, Tiber'den Silarus'a dek denizle Apenin'ler arasında yayılıyordu; Romalıların ilk utkularına sahne olmuştu ve çok sayıda vatandaş bu eyalette inzivaya çekilmiş, sessiz ve tatlı bir yaşam sürdürüyorlardı. Constantinus'un ölümünden yaklaşık altmış yıl sonra arazi üzerinde özenle yapılan yeni saptamaya göre, ekilmemiş ve ıssız toprakların üç yüz bin akr tutarındaki bölümünün her türlü vergiden bağışık tutulması zorunlu oldu. Bu korkunç yönetim perişanlığı, barbarların henüz İtalya'ya sızmamış olduğu bir zamanda meydana geldiği için doğrudan doğruya Roma imparatorlarının kötü tutumlarının sonucu olarak sayılmalıdır.[179]

Değerlendirme, bilerek ya da rastlantı olarak, toprak vergi biçimlerini bir tek baş vergisi biçiminde birleştiriyordu.[180] Her kentten ya da her yönetim biçiminden gönderilen hesaplarda, vergi yükümlülerinin sayısı ve genel yüklenimlerin tutarı belirtiliyordu. Genel tutar kişi sayısına bölünüyordu. Örneğin "Şu eyalette şu sayıda vergilendirilecek kişi vardır ve her kişi şu kadar vergi ödeyecektir," deniyordu. Bu kavram yalnızca halkı saptamak için değil, vergi hesabı için kabul edilmiştir. Bu baş vergisinin değeri hal ve koşullara göre değişiklik gösteriyordu. Bugün Avrupa'nın en güçlü krallığı olan ve o zamanlar imparatorluğun zengin eyaletlerinden birinde meydana gelmiş ilginç bir olayın anısı hâlâ sürmektedir. Constantinus'un yüksek aşamalı görevlileri, her kişiden vergi olarak yirmi beş altın isteyerek Galya'nın zenginliğini bitirmişlerdi. Ama ardılının insancıl politikası bu korkunç baş vergisini yedi altına indirdi.[181] En ağır baskı ile hoşgörü arasında

179. *Cod. Theod.*, 1, XI, başlık XXVIII, yasa 2 (İmparator Honorius tarafından, babası Theodosius'un ölümünden iki ay sonra yayımlanmıştır). Yasada 528.042 Roma *jugera*'sından söz edilmektedir. *Jugerum*, 28.800 *feet* kare ediyordu.

180. Godefroy (*Cod. Theod.*, c. VI, s. 116) baş vergisi biçimine sokma üzerine ileri sürdüğü görüşlerinde derin bilgisini ve doğru görüşünü sergilemektedir. Ne var ki *caput*'u bir mülkiyet bölümü ya da ölçüsü olarak açıklarken, çok kesin bir biçimde şahıs vergisi düşüncesini dışarıda bırakıyor.

181. "Quid profuerit (Julianus) anhelantibus extrema penuria Gallis, hinc maxime claret, quod primitus partes eas ingressus, pro capitibusingulis tributi

bir ortalama durum saptayacak olursak, bir Galyalının vergisini on altı altın ya da dokuz sterlin olarak kabul edebiliriz.[182] Ne var ki bu hesap ya da daha iyisi dayandığı olaylar akla iki güçlük getirir: Bu baş vergisinin eşitliği ve büyük ölçüde oluşu şaşılası bir görünüm ortaya çıkarır. Bunun nedenini araştırmak üzere, gerileme sürecine girmiş olan bu imparatorluğun vergi durumunun nasıl olduğunu aydınlatmaya çalışacağım:

I. İnsanlar arasındaki servet eşitsizliği, insan yapısının değişmez kuruluşunn bir sonucudur ve arada ayrım yapmaksızın yüklenen vergilendirmenin, hükümdara zayıf bir gelir sağlasa da uyruklarından çoğunu geçim araçlarından yoksun bırakacağı açık bir gerçektir. Roma baş vergisi düzeni eşitlik hesabı üzerine oturtulmak istenmiş bir kuram olabilir. Uygulamada bu vergilendirme gerçek gelir esasına dönüşüyor ve kişiselliği ortadan kalkıyordu. Çok sayıda fakir vatandaş birleşerek bir "baş" oluşturuyor, buna karşılık zengin bir Romalı, kendi kişiliğinde birçok "baş"ın vergi yükünü kabullenmiş oluyordu. Galya'da hüküm sürmüş en son ve en erdemli Roma imparatorlarından birine yazdığı koşuk biçiminde bir dilekçede Sidonius Apollinaris üç pay vergiyi ödemesi yüzünden bu vergiyi masallarda adı geçen Geryon adındaki üç başlı bir canavara benzetmekte, bu üç başı öldürecek yeni Herkül'ü imdada çağırarak kendisini kurtarması için yalvar-

---

nomine vicenos quinos aureos reperit flagitari; discedens vero septenos tantum numera universa complentes." (*Ammian.*, 1, XVI, b. 5)

182. Constantinus ile ardılları zamanındaki para değeri söz konusuysa Greaves'in Denarius üzerine çok yetkin araştırmasına başvurulabilir. Bu araştırmada aşağıdaki ilkelerin kanıtları bulunacaktır: 1) Eski ve yeni Roma poundu, *Troy* ağırlığındaki 5.256 çekirdek, aynı ağırlıktan 5760 çekirdek tutan İngiliz poundundan on ikide bir daha az altın kapsamaktadır. 2) Eskiden kırk sekiz aurei'ye bölünmüş olan altın pound daha küçük olan yetmiş iki bozukluğa ayrılıyordu. 3) Bu aurei'lerden beşi bir gümüş pounda eşitti ve böylece altın pound, Roma ağırlığıyla dört pound sekiz gümüş onsla ya da İngiliz ağırlığına göre on üç poundla değiştirilebiliyordu. 4) İngiliz ağırlığıyla gümüş pound altmış iki şilin ediyordu. Bu bilgilere göre büyük tutarları hesaplamak ve bu yolla onsun rayicini on bir şilinden biraz fazla olarak tesbit etmek ve kullanılan Roma altın poundunun kırk sterlin değerinde olduğunu saptamak olasıdır.

maktadır.[183] Sidonius'un zenginliği kuşkusuz, herhangi bir ozanınkinden daha büyüktü. Ama bu dizinsel benzetmeyi izlemek için Galya'nın soylularını, bütün bir eyaleti yakıp yıkan ve yüz ailenin yiyeceğini bir günde yutan *Hydra* biçiminde göstermesi gerekecekti.

II. Dokuz sterlin tutarındaki bir yükümlülüğün Galyalılar için baş vergisi oranı olduğuna inanmak, haklı olarak olası değildir ve bugün zengin, sanatkâr ve kralına sevgiyle bağlı aynı memleketin geliri incelenirse bunun imkânsızlığı daha iyi anlaşılacaktır. Fransa'da yirmi dört milyon nüfusa dağılmış bulunan vergileri on sekiz milyon sterlinin üzerine çıkarmak olanaksızdır. Bunun yedi milyonu, baba, erkek kardeş ya da koca olarak, hanımlar ve çocuklar adına da vergiyi ödemektedirler. Bu yedi milyon bireyden her birinin vergi yükümlülüğü elli İngiliz şilinini aşmaz. Bu miktar ise, bir Galyalının bir yılda ödediğinin dört kat aşağısında kalmaktadır. Bu ayrım Fransa uygarlığının uğradığı değişiklikten, altın ve gümüş paranın azlığı ya da bolluğundan ileri gelmektedir. Özgürlüğün tüm insanlara yayılmış olduğu bir ülkede mülkiyet ya da tüketim üzerine konulmuş olan vergilerin tümü her vatandaşa bölünür. Galya ve öbür Roma eyaletlerinin topraklarından büyük bölümü kölelerce ya da kölelikleri biraz hafifletilmiş esirlerce sürülüp ekilmekteydi.[184] Yoksullar zenginler için çalışıyorlar ve onların hesabına yaşamlarını sürdürüyorlardı. Vergi listeleri üzerinde yükümlülerin sahip oldukları varlıklar gösterilmediğinden az sayıda yükümlü, vergilerinin tutarındaki yanlılığı ve haksızlığı ortaya koyabiliyordu. Bu gözlemin

183. "Geryones nos esse puta, monstrumque tributum,
Hic capita ut vivam, tu mihi tolle tria." (Sidon. Apollinar., *Carm.*, XIII)
Peder Sirmond'un itibarı bu olağanüstü pasajdaki notuna (s. 144) bakarak daha doyurucu bir bilgi bulabileceğimi umuyordum. *Suo* ve *Suorum* sözcükleri yorumcunun tereddüdünü göstermektedir.

184. *Cod. Theod.*, 1, V, başlık IX, X ve XI. *Cod. Justinian.*, 1, XI, başlık LXIII. "Coloni appellantur qui conditionem debent genitali solo, propter agriculturum sub dominio possessorum." (Augustin., *de Civitate Dei*, 1, X, b. I).

doğruluğu bir örneğin yardımıyla daha iyi anlaşılabilecektir. Galya'nın en güçlü ve en uygarlaşmış oymaklarından biri olan Aedui'ler bugün nüfusu beş yüz bini aşan Nevers ve Autun bölgelerini tutuyorlardı.[185] Belki Chalons ve Macon topraklarını kapsadığı düşünülürse[186] bu nüfusun sayısı sekiz yüz bini bulur. Constantinus'un hükümdarlığı sırasında Aedui'ler otuz beş bin baş olarak vergi listesinde görünüyorlar, ödeme gücü dışında olan yedi bin kişi vergiden muaf bulunuyordu.[187] Bu bilgiler, imparatorluk vergi kayıtlarında yükümlü sayısının beş yüz bini aşmadığını ileri süren aklı başında bir tarihçinin kanısını doğrular nitelikte görünmektedir.[188] Devlet idaresinin olağan yönetiminde yıllık ödemeler, bizim paramızla yaklaşık dört buçuk milyon sterlin olarak hesap edilebilseydi şu sonuca varılacaktı ki o tarihte Galya'daki Roma vatandaşı olan bireyler bugünküne oranla üçte iki daha fazla paya sahip olmalarına karşın bugünkü Fransa'nın ödediğinin ancak dörtte birini ödüyordu. Constantius'un zorlamalarıyla vergilerin geliri yedi milyon sterline çıktı. Bu sayı, Julianus'un bilgeliği ya da hümanizmiyle iki milyona indirildi.

185. Burgundy'daki Autun'un (Augustodunum) eski adalet yetki alanı komşu Nevers (Noviodunum) topraklarını da kapsıyordu (Bkz. D'Anville, *Notice de l'Ancienne Gaule*, s. 491). Autun yönetim bölgesi bugün 610, Nevers ise 160 mahalleden oluşur. Aynı Burgony 476 mahalle üzerinde on bir yıl boyunca tutulan ve 25 ortalamasıyla çarpılan doğum kayıtları (Bkz. Messance, *Recherches sur la Population*, s. 142) her mahallede ortalama 656 kişi bulunduğu kanısını bize vermektedir. Bu, Nevers ve Autun mahallelerinin sayısı olan 770'le çarpılırsa, bir zamanlar Aedui'lerin sayısı 505.120 bulunacaktır.

186. Chalons (Cabillonum) ve Macon (Matisco) yönetim bölgelerinin nüfusu ise -birincisi 200, ikincisi 260 mahalle olduğuna göre- 301.750 kişi olması gerekir. Akla uygun gelen nedenlerle bu hesap yapılabilmektedir. 1) Chalons ve Macon, kesin olarak Aedui'lerin ilk yönetim bölgelerinde bulunmaktaydı (Bkz. D'Anville, *Notice*, s. 187, 443). 2) *Notitia of Gaul*'da *Civitates* olarak değil, *Castra* olarak gösteriliyor. 3) İki piskoposluğa ancak beşinci ve altıncı yüzyılda dönüştüler. Bununla birlikte Eumenius'un bir pasajı (*Panegyr. Vet.*, VIII, 7) Aedui'lerin bölge alanını, Constantinus döneminde Saône kıyıları boyunca yaymak istediğiniz zaman sizi zorla durdurmaktadır.

187. Eumenius, *Panegyr Vet.*, VIII, 11.

188. Rahip Dubos, *Hist. Critique de la M. F.*, c. I, s. 121.

Ancak toprak sahiplerini yükümlü kılan vergiden (baş vergisinden) özgür ve zengin vatandaşlar bağışık bulunduğundan, kaynağı emek ve sanat olan, ancak peşin paradan ibaret bulunan varlıkları da paylaştırmak isteyen imparatorlar ticaretle uğraşan uyruklarını da kişisel olarak yükümlendirdiler.[189] Bununla birlikte, kendi mal ve mülklerinin ürününü satanlar için kimi muafiyetler, serbest meslekler için birtakım kolaylıklar tanıdılar. Bunlar dışında her tür ticaret, zanaat yasalarla sıkı bir yükümlülük denetimi altına alındı. İmparatorluğa Hint elması ve baharatı getiren saygıdeğer İskenderiye taciri, paranın faiziyle rezil kârlar sağlayan aşağılık tefeci, usta tuhafiyeci, yetenekli tamirci ve en ücra köydeki perakendeciye değin çalışan herkes, kazançları ve üretimleri hakkında vergi memurlarına bilgi vermek zorunda bırakıldılar. Büyük bir imparatorluğun hükümdarı, hoşgörüyle baktığı birtakım aşağılık mesleklerin utanç verici kazançlarından pay almaya razı olmuş bulunuyordu. Zanaat üzerine konulan vergi ancak dört yılda bir alındığından buna temizleyici (Lustral) vergilendirme deniyordu. Yoksulluklarına karşın ceza ile korkutularak istenen vergiyi bulup ödeyebilmek için en aşağılatıcı yollara başvurmaya zorlanan vatandaşların duyduklar dehşet, döktükleri gözyaşlarına tanık olan tarihçi Zosimus'un yakınmaları ilginçtir.[190] Zosimus'un bu tanıklıkları, gerçekte, şüpheli olabilir. Ama bu verginin yapısı, dağılımının keyfî ve tahsilinin sert koşullar altında yapıldığını göstermektedir. Gizli ticaret kazançları, emeğin ve sanatın ise her zaman aynı verimi sağlamayan geliri, devlet için pek seyrek olarak elverişsiz bir tahmin ve takdire tabi tutulabilirler. Vergi ödemesi için topraklarını ya da ürünlerini güvence olarak göstermesi söz konusu olmayan tüccarın bütün teminatı kendi kişiliğinde bulunmaktadır. Onu ancak cismani cezalarla

189. Bkz. *Cod. Theod.*, 1, XIII, başlık I ve IV.

190. Zosimus, 1, II, s. 115. Zosimus'un kınamasındaki hırs ve önyargı, Dr. Howell'in (*Hist. of the World*, c. 2, s. 20) Constantinus'un anısı için yaptığı savunma çabası denli oldukça hararetlidir.

zorlamak mümkündü. Vergi borcunu ödemeyen yükümlü üzerinde uygulanan kırbaçlama ve öbür işkence cezaları Constantinus'un saygıyla anılmaya değer bir buyruğuyla yasaklandı ve tutukluk sırasında borçlunun geniş ve temiz havalı cezaevlerine konulması hükme bağlandı.[191]

Bu genel vergiler imparatorların mutlak otoriteleriyle konuluyor ve tahsil ediliyordu. Ancak zaman zaman hediye edilen altın taçlarsa her zaman isteğe bağlı ad ve toplanış niteliğini sürdürdü. Bu bir eski gelenekti: Kurtuluşlarını ya da güvenliklerini Roma ordularına borçlu olan müttefiklerde, hatta generallerinin erdemlerine hayranlık duyulan İtalya'da bile zafer alaylarını -gönüllerinin rızasıyla- bir altın taç ile zenginleştirmek yoluna gidilir ve törenden sonra bu taç, yenenin utkusuna ilişkin anıyı sürekli olarak gelecek kuşaklara tanıtmak için Jüpiter Tapınağı'na konurdu. Bu çaba ve dalkavukluk davranışı kısa süre sonra fazlalaştı ve ağırlığını artırdı. Caesar'ın utkusu som altından iki bin sekiz yüz yirmi iki taç ile donatıldı ki toptan ağırlığının değeri yirmi bin dört yüz on dört altın pounda yükseliyordu. Akıllı diktatör, askerlerin tanrılardan daha çok yararlanacaklarını düşünerek bu hazineyi hemen eritti. Onun uygulaması ardıllarınca da izlendi ve bu görkemli süslemelerin para biçimine sokularak bir tarafta saklanması uygun görüldü.[192] Serbest iradeye bağlı olan bu armağan, zamanla zorunlu bir borç olarak istenmeye başladı. Zafer törenlerinden başka, hükümdarın belirtmek lütfunda bulunduğu konsüllük, bir prensin dünyaya gelişi, bir Caesar'lık meydana getirilmesi, barbarlara karşı kazanılan bir zafer ya da yıllıklara geçmesini istediği gerçek veya gerçek olmayan herhangi bir olay nedeniyle imparatorluğun çeşitli eyalet ve kentlerinden bağış gibi görünen bu vergi isteniyordu. Roma

191. *Cod. Theod.*, 1, XI, başlık VII, yasa 3.

192. Bkz. Lipsius, *de Magnitud. Romana*, 1, II, b. 9. Tarragonese İspanya'sı İmparator Claudius'a yedi ve Galya da aynı hükümdara dokuz, toplamda yüz libre ağırlığında altın taç sundular. Lipsius'un akla yatkın düzeltmesine ben de uydum.

senatosunun özel bağışı, yaklaşık on altı bin altın pound olarak, aşağı yukarı altmış dört bin sterlin, ödeniyordu. Baskı altındaki vatandaşlar, minnetlerinin ve bağlılıklarının küçük bir simgesi olan bu bağışı hükümdarlarının kabul etmek lütfunda bulunmasından dolayı sevinip övünüyorlardı.[193]

Kendini beğenmiş ya da mutsuzlukla hırçınlaşmış olan bir halkın gerçek durumu üzerinde bir yargıya varmak zordur. Constantinus'un uyrukları, kendilerini atalarından çok ayrımlı kılan deha ve erdemdeki gerileyişlerini algılıyamıyorlardı. Ne var ki zulüm ve istibdadın kötülüklerini, disiplinin bozulduğunu ve vergilerin büyük ölçüde arttığını acı duyarak görüyorlardı. Yansız tarihçi, bu yakınmalarını göz önünde tutarak onların köleliğini yumuşatmak için alınmış birtakım önlemleri de burada belirtmeyi görev sayar. Roma'nın büyüklüğünü ayakta tutan temelleri yıkmaya uğraşan barbar saldırıları sınırlarda durdurulmuş ve püskürtülmüştü. Bilimler, sanatlar boy atmıştı. Dünyanın büyük bir bölümünün insanları, toplumun göz kamaştırıcı zevklerinden yararlanıyorlardı. Devlet yönetiminin biçimi, görkemi ve harcamaları, askerlerin başıbozukluğunu önlemeyi sağlıyabiliyordu. Yasalar, çoğu zaman keyfî kararlarla çiğnenmiş ya da düzenbazlıklarla değerden düşürülmüşlerse de Roma hukuk sisteminin yüksek ilkeleri, Batı'nın müstebit hükümetlerince bilinmeyen düzen ve adalet kavramını ayakta tutmuştur. İnsan hakları henüz din ve felsefece korunuyordu. Augustus'un ardıllarını ürkütmeyen eski özgürlük, tüm uyruklarının köle ya da barbar olmadığını onlara anımsatıyordu.[194]

193. *Cod. Theod.*, 1, XII, başlık XIII. Senatörler *Aurum Coronarium*'dan muaf tutulmuşlarsa da onlardan istenilen *Auri Oblatio*'nun diğerinden hiçbir farkı yoktu.

194. Büyük Theodosius, oğluna verdiği değerli öğütlerde (Claudian, *in iv. Consulat. Honorii*, 214 vd.) bir Roma hükümdarını bir Parthian kralından ayrı tutuyor. Birinciye erdem gerektiğini, öbürü için soyluluğun yeterli olduğunu söylüyor.

XVIII. BÖLÜM

Constantinus'un Karakteri

Gotlarla Savaş

Constantinus'un Ölümü

İmparatorluğun Üç Oğlu Arasında Bölüştürülmesi

Genç Constantinus'un Trajik Ölümü ve Constans

Magnentius'un Zorbalıkla Ele Geçirişi

İç Savaş

Constantius'un Kazanması

(M.S. 324 – M.S. 353)

İmparatorluğun merkezini başka yere taşıyan ve ülkesinin medeni hukuku ile dinsel yapısında bir hayli yenilikler yapan bir hükümdarın karakteri, sonraki kuşakların dikkatini çekti ve onlar üzerinde ilgi uyandırdı. Hristiyanların minneti, kilisenin bu kurtarıcısını bir kahramanın, denebilir ki bir azizin tüm nitelikleriyle bezemişti. Bir karşı görüşün kinine göre Constantinus, kusurları ve zulümleriyle imparatorluk erguvanına leke süren en zalim imparatorlardan biridir. Birbirine ters düşen bu kanılar sonraki kuşaklarda da süregelmiştir. Bu imparatorun karakteri birilerinin hayranlığını çektiği halde öbürlerinin taşlamasına uğramaktadır. En hararetli yandaşlarının kabul ettiği noksanlıklarını ve en amansız düşmanlarının reddedemediği erdemlerini, tarihe yaraşır ağırbaşlılık ve gerçekle tartarak bu olağanüstü insanın doğru bir portresini çizebiliriz.[1] Ne var ki onun yaşamındaki dönemleri dikkatle ayırarak gerçek aydınlığa çıkarmadan birbirine o denli zıt renkleri karıştırmaya ve tam tersi nitelikleri kaynaştırmaya kalkışarak doğaya aykırı bir tip ortaya koymuş oluruz.

Doğa, Constantinus'un kişiliğini ve ruhunu en değerli bağışlarıyla bezemişti. Boyu uzun, davranışları gösterişli, tutum ve duruşu çelebiceydi. Her hareketinde gücü ve inceliğiyle herkesin hayranlığını çekiyordu. Çocuk denecek çağından yaşlılığına dek alışkanlıklarındaki düzenliliği ve sadeliği sürdürdü. İçtenlikli bir

1. Kendimizi Constantinus hakkında aldatmayacağız; Eusebe'nin anlattığı tüm kötülüklerine ve Zosimus'un üstünde durduğu tüm iyi hallerine inanmayacağız (Fleury, *Hist. Ecclesiastique*, c. III, s. 233). Eusebe ve Zosimus hakaretin ve pohpohlamanın doruklarında bulunan iki zıt uçtur. Dinsel çabası karakteri ya da durumu ile ılımlaşan yazarlarda bulunan ortalama nüanslar bunlarda yoktur.

görüşmenin keyfine varmak için, hükümdarlığın yorucu yapmacıklığını bir yana bırakıveriyordu. Her ne kadar kimi zaman saygınlığına uymaz biçimde alaycı haller takınıyorduysa da çelebiliğiyle herkesin gönlünü kazanabiliyordu. Dostluğa hıyanet etmiş olmakla onu itham etmektedirler. Ama o, yaşamının birçok aşamasında canlı ve sürekli bir bağlılık göstermeye yetkin olduğunu kanıtladı. İhmal edilmiş eğitimine karşın bilgiye saygı duymayı, bilim ve güzel sanatları korumayı görev bildi. Zamanının bir bölümünü okumaya ve düşünmeye ayırırdı. İşlerini görürken de yorulmak nedir bilmezdi. Kimi zaman da yazı yazar, elçileri kabul eder, uyruklarının şikâyetleriyle meşgul olurdu. Ona karşı hoşnutsuzlukla dolu olanlar bile, en cüretli kararlarını, önyargılar ya da halkın tepkisi gibi engelleri düşünmeden kesinlikle yürüttüğünü yadsıyamamaktadırlar. Savaşta, kahraman bir er, deneyimli bir general gibi dövüşmesini biliyordu. Düşmanlara ve içeride ayaklananlara karşı kazandığı yengiyi talih ve rastlantıya bırakmamış, kendi yeteneği sayesinde elde etmişti. Utkuyu, çalışmalarının bir güdüsü, bir armağanı gibi düşünüyordu. York'ta kuşandığı erguvandan beri ruhunu saran tutku, durumunun tehlikeli oluşuyla, rakiplerinin karakteri, üstünlüğünün verdiği duygu imparatorluğu barışa kavuşturma umuduyla açıklanabilir ve haklı gösterilebilir. Maxentius'a ve Licinius'a karşı yaptığı iç savaşlarda halk onun yanındaydı, çünkü bu iki hükümdarın adalete karşı işledikleri küstahça suçları Romalılar biliyor, Constantinus'un ılımlı yönetimiyle bu zalimlerin durumunu karşılaştırıyorlardı.[2]

Constantinus, ölümü Tiber kıyılarında ya da Hadrianople (Edirne) ovalarında bulsaydı ileriki kuşaklara bırakacağı kanı yukarıda belirtilen gibi olacaktı. "Ama yaşamının sonu," diyor çağdaşı olan bir yazar, "Roma İmparatorluğu'nun en saygın hü-

2. Constantinus'un erdemleri, onun neslinin tükenmesinden sonra yazmış olan Eutropius ve Genç Victor adlı ve iyi niyetli iki pagan yazarca da doğrulanmaktadır. Zosimus ve İmparator Julianus onun kişisel cesaretini ve askerî başarılarını tanıyorlardı.

kümdarları arasında kazanmış olduğu yerden onu indirmiştir."[3] Augustus'un yaşamında, bu zorba hükümdarın yavaş yavaş vatanın babası ve insanlığın onuru haline dönüştüğüne tanık oluyoruz. Constantinus'unkinde ise uzun süre uyruklarının gözbebeği, düşmanlarının korkulu rüyası olan bu kahramanın müstebit ve barbar bir kral haline dönüştüğünü, başarılarıyla bozulduğunu, utkularından sonra, o zamana dek gizlediği kusurlarını ortaya döktüğünü görüyoruz. Saltanatının son on dört yılında sürdürdüğü genel barış, gerçek bir gönençten çok yapmacık bir büyüklük döneminden başka birşey olmamıştır. Yaşlılığı, birbirine zıt olan cimrilik ve savurganlık kusurlarının kimi zaman birlikte yürüdüğü bir aşağılık ortama dönüşmüştür. Maxentius ve Licinius'un saraylarından ele geçen büyük hazineler savrulup yok edildi. Yenenin getirdiği çeşitli yenilikler giderleri daha da artırdı. Binalar, bayramlar, sarayın gösterişli yaşamı, imparatorun halkı ezmeden elde edemeyeceği büyük ve sürekli gelir kaynaklarını harekete geçirmeyi gerektiriyordu.[4] Onun körü körüne gösterdiği eli açıklıkla zenginleşmiş değersiz gözdeleri, zorbalıkla yağmalar yapıyorlar, vatandaşları horluyorlardı.[5] Süslü püslü giysileri ve davranışlarındaki yapmacıklı gösteriş, yaşamının son evresinde halkın nefretine neden oldu. Diocletianus'un

3. Bkz. Eutropius, X, 6. "In primo Imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus." Poeanius'un eski Yunanca nüshası (Havercamp edisyonu, s. 697), Eutropius'un *vix mediis* dediğine ve müstensihlerin bu hakaret sözünü metin dışı bıraktıklarına beni inandırmaktadır. Aurelius Victor o sıralarda çok yinelenen ve bizim bilmediğimiz bir atasözü ile düşüncesini genel olarak açıklıyor: "*Trachala* decem annis praestantissimds; duodecim sequentibus *latro*; decem novissimis *pupillus* ob immouicas profusiones."

4. Julian, *Orat.*, 1, s. 8; bu söylev Constantinus'un oğlunun önünde yapıldı. *Caesares*, s. 335; Zosimus, s. 114, 115. Constantinople vb.nin görkemli yapıları, bunları yaptıranın büyük savurganlığının karşı çıkılamaz bir kanıtı olarak gösterilebilir.

5. Tarafsız Ammianus'a, tamamen güveniyoruz. "Proximorum fauces aperuit primus omnium Constantinus." (1, XVI, b. 8). Eusebius da bu kötü davranışları belirtiyor (*Vit. Constantin.*, 1, IV, b. 29, 54) ve tek tük imparatorluk yasaları bunun çaresini zayıf bir biçimde gösteriyor (Bkz. Notlar, geçen bölümdeki, kitabın 370 ve 371'inci sayfaları).

benimsemiş olduğu Asyalı görkemi Constantinus'un kişiliğinde özentili bir kılığa büründü. Zamanının en ünlü kuaförlerince özenle düzenlenen değişik renklerde takma saç kullanıyordu. Yeni bir biçimde, çok pahalı bir taç ile inci ve pırlantalarla işlenmiş kolye ve bilezikler takıyordu. Sanatkârlıkla altın çiçekler işlenmiş dalgalı ipekten giysiler kuşanıyordu. Elagabalus'un saçma sapan gençliğine verilerek bağışlanması bile güç olacak bir gürünüm içerisinde yaşlı bir hükümdarın akıl ve düşüncesini, eski Romalı askerin sadeliğini aramak yersiz düşecektir.[6] Servetle bozulmuş olan ruhu, şüpheden tiksinen ve bağışlama cesaretini göze alabilen o yüksek duyguya artık erişemiyordu. Okullarda öğretilen çirkin politikanın kuralları Maximianus ile Licinius'un ölümünü mazur gösterebilir. Ama Constantinus'un son yıllarını kirleten ölüm cezalarının, daha doğrusu adam öldürmelerin yansız öyküsü, adalet yasalarını, doğa devimlerini kişisel tutku ve çıkarlarına feda eden bir hükümdar hakkında sağduyu sahibi okuyucuya bir kanı verecektir.

Savaş için yaptığı seferlerde Constantinus'a eşlik eden başarılar ailesinde ve ev yaşamı içerisinde de kendisini bırakmadı. Öncelleri içerisinde en uzun, en müreffeh saltanatı sürmüş olan Augustus, Trajanus ve Diocletianus evlat bırakmamışlardı. Sık sık ortaya çıkan başkaldırmalar, hiçbir imparator ailesine tacın gölgesini uzatma ve yayılma olanağı vermemişti. Claudius'un soylulaştırdığı Flavius hanedanı birçok kuşak boyunca sürüp gitti, Constantinus ise yüce babasından aldığı kalıtsal onurluluk hukukunu çocuklarına aktardı. Bu imparator iki kez evlendi: Gençliğinde rastgele fakat yasal biçimde bağlılık kurduğu

6. Julian, *Caesars*'ta amcasının gülünçlüğünü örtmeye çalışıyor. Kendi başına şüpheli sayılan tanıklığı bilgin Spanheim tarafından, madalyaların incelenmesiyle, doğrulandı (Bkz. *Commentaire*, s. 156, 299, 397, 459). Eusebius (*Orat.*, b. 3), Constantinus'un bu şekilde giyinişini halk için yaptığını söyleyerek bu budalalığı haklı göstermek istemektedir. Bu gerekçe kabul görürse en gülünç kertedeki kendini beğenmiş kimsenin de ileri sürebileceği bir özür bulunabilecektir.

Minervina'dan bir oğlu oldu, adını Crispus koydular.[7] Maximianus'un kızı olan Fausta'dan üç kızı ile adları Constantinus, Constantius ve Constans konulan üç oğlu dünyaya geldi. Büyük Constantinus'un Julius Constantius, Dalmatius ve Hannibalianus[8] adındaki dertsiz, tasasız erkek kardeşleri saygın bir yaşam düzeyinde ömür sürdüler, Roma imparatorunun, kardeşlerine sağladığı servetten yararlandılar. En küçüklerinin yaşamı hakkında birşey bilinmemektedir ve çocuk bırakmadan ölmüştür. İki büyük kardeş, zengin senatörlerin kızlarıyla evlenmişler, böylece imparatorluk ailesinin soyunu çoğaltmışlardır. Gallus ve Julianus, sonunda patrician Julius Constantius'un evlatlarından en ünlüleri oldular.

Dalmatius'un iki oğlu, işlevsiz *censor* unvanını aldılar, Dalmatius ile Hannibalianus diye adlandırıldılar. Büyük Constantinus'un iki kız kardeşi Anastasia ve Eutropia, doğuştan konsüler (consular) unvanına sahip iki senatörle, Optatus ve Nepotianus'la evlendiler. Üçüncü kızkardeşi Constantia, zenginliği dillere destan olmakla birlikte sonradan mutsuzluğa uğradı. Licinius'tan dul kaldı. Bir oğlu vardı, rica ve minnet ile bir süre canını, Caesar unvanını ve babasının yerine geçme gibi zayıf bir umudu koruyup sürdürdü. Flavius hanedanına bağlı kadınlarla onların yakınları on bir ya da on iki erkek –ki modern zamanlarda bu gibilere prens denilmektedir– kan bakımından Constantinus tahtının mirasçıları olabileceklerdi. Ama otuz yıldan az bir süre içerisinde, cinayetler ve musibetler nedeniyle bu kalabalık ve verimli soy, yaşamını sürdürebilen Constantius ile Julianus'tan ibaret kaldı.

7. Zosimus ve Zonaras, bu kadını (Minervina'yı) Constantinus'un nikâhsız karısı gibi gösteriyorlar. Ama Ducange, savunularından birinin kesin ifadeli bir pasajında bu kadını meşru ve onurlu olarak anmaktadır: "Ab ipso fine pueritiae te matrimonii legibus dedisti."

8. Ducange (*Familiae Byzantinae*, s. 44), Zosimus'tan sonra ona Constantinus adını veriyor. Bunun doğru olduğu düşünülemez, çünkü büyük kardeşleri bu adı taşımaktaydı. Hannibalianus, *Paschal Chronicle*'da vardır ve Tillemont da bu adı kullanmaktadır (*Hist. des Empereur*, c. IV, s. 527).

Constantinus'un büyük oğlu Crispus, veliaht olarak, yan tutmayan yazarlarca çok büyük umut bağlanan genç bir prens olarak tanıtıldı. Eğitimi, öğrenimi, Hristiyanların en belagatlisi olan Lactantius'a verildi. Böyle bir yetiştirici, şanlı öğrencisinin erdemlerini ve bilgisini geliştirmek için çok uygundu.[9] Crispus on yedi yaşında Caesar unvanını aldı, Galyalıların yönetimi görevi ona verildi. Germenlerin buraya yaptığı saldırılar, henüz pek genç yaşta askerî yeteneklerini gösterme fırsatını ona verdi. Kısa bir sürede patlak veren iç savaşta baba ile oğul komutanlığı paylaştılar. Daha önce, Licinius'un donanmasınca inatla savunulan Hellespont'u (Çanakkale Boğazı) zorlayarak gösterdiği değerliliğiyle zekâsını belirtmiş ve övmüştük. Bu deniz utkusu, savaşın akışını değiştirmiş ve sona erdirmişti. Doğu halkının sevinç dolu alkışları Crispus'un adıyla yüce babasının adını yan yana getirmişti. Constantinus, yengiler kazanan ve tüm erdemlere sahip bir imparator olarak görünüyor, oğlu, Tanrı'nın sevgilisi ve babasının niteliklerini yansıtan canlı simgesi olarak seviliyor, öyle anılıyordu. İktidarda bulunan hükümdarların değerini kutlamakta halkın gösterdiği istek pek az rastlanan olaylardandır. Ancak övgülerin sesi adaletsizliğin ve hoşnutsuzların yinelediği mırıldanmaların örtüsüyle kapalı kalır. Buna karşın, hükümdarın yerine geçecek olan veliahdın sahip olduğu erdemlerden genel ve özel çıkarları için karşılık bekleyenler da pusudadır.[10]

Bu tehlikeli popülerlik Constantinus'un dikkatini çekti. Baba ve imparator olarak bu gibi eşitlik sıkıntılarına girmek istemiyordu. Oğluna güven vererek onun da sadakatini kazanmak yerine ilerlemesini durdurmak, tutkusunun sınırını çizmek yolunu yeğledi. Crispus, kardeşinin henüz çocuk denilecek yaşta olmasına

9. Jerom,. *in Chron.* Lactantius'un yoksulluğu, ya onun maddiyata ilgisizliğini ya da koruyucusunun umursamazlığını göstermektedir. Bkz. Tillemont, *Mem. Ecclesiast.*, c. VI, b. 1, s. 345; Dupin, *Bibliotheque Ecclesiast.*, c. I, s. 205 ve Lardner, *Credibility of the Gospel History*, kısım II, c. VII, s. 66.

10. Euseb., *Hist. Ecclesiast.*, 1, X, b. 9; Eutropius (X, 6) onu "egregium virum" diye adlandırıyor ve Julianus (*Orat.*, I) iç savaş boyunca Crispus'un başarılarına açıkça atıflarda bulunuyor. Bkz. Spanhem, *Comment.*, s. 92.

karşın geniş Galya eyaletini[11] Caesar sanıyla yönettiğinden şikâyet ederken, imparator onu Augustus aşamasından yoksun bırakıyor, sarayın gereksiz boş işleriyle görevlendiriyordu. Düşmanlarına uygulamaktan hoşlandığı biçimde onu, saygı duyulmaktan yoksun, hiçbir buyruk yetkisi olmayan, her çeşit kötülüğün kurbanı olabilecek duruma sokmuş, her yanını hain ve kışkırtıcı hizmetkârlarla çevrelemişti. Bu ara çıkarılan bir buyrukta Constantinus, kendine ve imparatorluğa karşı bir komplo hazırlandığına inandığını ya da inanmış göründüğünü bildiriyordu. Her sınıftan vatandaşı çağırıyor, onlara saygınlıklar, ödüller vaadederek, ayırt etmeden, büyük rütbeli görevlileri, magistra'ları ve en yakınında olanlarına varıncaya dek tüm gözdeleri bile suçlamalarını söylüyordu. İhbarları yalnız kendisinin dinleyip değerlendireceğine ve öç alınmasına meydan vermeyeceğine krallık andı verdikten sonra, yüce Tanrı'ya imparatoru koruması ve imparatorluk üzerindeki tehlikeleri uzaklaştırması için dua ediyordu.[12]

Bu çağrıya uymak için can atan ihbarcılar Crispus'un dostları ve korudukları arasında suçlu bulmaya özen gösterdiler. İmparator, dindar bir insan olarak, sözünü tuttu, çabuk ve kanlı bir öç alma yoluna gitti. Politikası, dış görünüş bakımından, Crispus ile güven ve dostluk içerisinde sürüyordu ama içinden onu en tehlikeli düşmanı olarak görüyordu.[13] Madalyalar basıldı; bunlarda genç Caesar'ın uzun saltanat sürmesi ve gönenci dile getiriliyordu. Sarayın gizlerinden haberi olmayanlar bunlara bakıp onun erdemlerine ve onuruna hayranlık duyuyorlardı. Geriye çağrılmasını isteyen sürgün bir ozan, majesteleri baba ile onun

11. Idatius ve *Paschal Chronicle*'ı Ammianus ile karşılaştırınız (1, XIV, b. 5). Constantius'un Caesar yapıldığı yıl her iki kronoloji yazarınca da çok doğru olarak saptanmış görünmektedir. Ama sarayında yaşayan tarihçi yıldönümü gününü unutmazlık edemezdi. Yeni Caesar'ın Galya eyaletine atanması sorunu için bkz. Julian, *Orat.*, 1, s. 12; Godefroy, *Chronol. Legum*, s. 26 ve Blondel, *de Primaute de l'Eglise*, s. 1183.

12. *Cod. Theod.*, 1, IX, başlık IV. Godefroy, bu yasanın gizli güdülerini şüpheli görmektedir (*Comment.*, c. III, s. 9).

13. Ducange, *Fam. Byzant.*, s. 28; Tillemont, c. IV, s. 610.

değerli oğlundan –aynı saygıyla– yardım bekliyordu.[14] Constantinus'un şanlı saltanatının kutlandığı, bu amaçla imparatorun Nicomedia'dan, bütün saray mensuplarıyla birlikte Roma'ya gelmesi nedeniyle büyük karşılamanın hazırlıkları yapılmıştı. Her şey genel mutluluk ve sevinç dalgalanması içindeydi. Ne var ki gizliliğin perdesi kanlı öç alma tasarılarını bir an için örtmüştü.[15] Babalık sevecenliğini ve bir yargıcın adaletini unutan imparator, şenlikler sürerken bahtsız Crispus'u tutuklattı. Soruşturma kısa ve gizli oldu.[16] Genç prensin başına gelenleri Roma halkından gizlemek amacıyla, sıkı bir muhafız birliğinin denetimi altında Istria'daki Pola'ya gönderildi, kısa bir süre sonra da orada yaşamına son verildi. Kimileri idam edildiğini söylemekte, kimileriyse zehirle öldüğünü sanmaktadırlar.[17] Çok iyi karakterli olan genç prens Caesar Licinius da Crispus'un yıkılışı sırasında yitip gitti.[18] Constantinus'un aşırı kıskançlığı, bütün günahı Licinius'un oğlu olmaktan olan oğlunu kurtarmak üzere çok sevdiği kız kardeşinin gözyaşları içinde af dilemesinden bile etkilenmedi. Mutsuz anne, oğlundan sonra uzun süre yaşamadı. Bu zavallı prenslerin

14. Bu ozanın adı Porphyrius Optatianus'tu. Çağın beğenisine göre düz akrostiş biçiminde yazılmış bu dilekçe Scaliger (*ad Euseb.*, s. 250), Tillemont (c. IV, s. 607) ve Fabricius (*Biblioth. Latin*, 1, IV, b. 1) tarafından da benimsendi.

15. Zosim., 1, II, s. 103; Godefroy, *Chronol. Legum*, s. 28.

16. "Yargılama usul yasalarına uyulmaksızın," olasılıkla doğrucu Suidas'ın gayretli ifadesi böyle. Daha sonraki saltanat zamanında yazmış olan büyük kardeş Victor daha ihtiyatlı davranıyor: "Natu grandior incertum qua causa, patris judicio occidisset." Daha sonraki yazarlar incelenirse, örneğin Eutropius, Genç Victor, Orosius, Jerom, Zosimus, Philostorgius ve Gregory of Tours, bilgi edinme araçları azaldıkça güvenleri artmaktadır; tarih araştırmalarında bu tür durumlarla sık sık karşılaşılmaktadır.

17. Ammianus (1i XIV, b. 11) genel bir anlamı olan *peremptum* deyimini kullanmaktadır. Codinus (s. 34) genç prensin idam edildiğini söylemektedir. Sidonius Apollinaris ise (Epistol., V, 8) bir soğuk zehirden söz ediyor, belki de bu tür bir ölüm Fausta'nın sıcak su banyosunun aksi bir tezi diye yakıştırıyor.

18. "Sororis filium, commodae indolis juvenem." (Eutropius, X, 6). Crispus'un İmparator Licinius'un kızı Helena ile evlendiği ve 322'de prensesin mutlu doğumu sırasında Constantinus'un genel bir af tanıdığı düşünülemez mi? Bkz. Ducange (*Fam. Byzant.*, s. 47) ve çevirmenleri çok zorlayan *Theodosian Code* (1, IX, başlık XXXVII). Godefroy, c. III, s. 267.

öyküsü, suçlarının niteliği ve kanıtı, yargılanmalarındaki yöntem ile ölümlerinin türü gizemli bir karanlığa gömüldü. Yan tutan piskopos, bilimsel eserinde, kahramanının erdemlerini kutlularken bu trajik olayları sessizce geçmeye özen gösterdi.[19] Kamuoyu için büyük bir nefreti gerektiren olaylar Constantinus'un anısını silinmez lekelerle kirletirken yüzyılımızın en büyük krallarından biri olan Çar Petro tam tersi bir anı yaratmıştır. Zorba ve mutlak güçlü olan Çar Petro bile, suçlu ve en azından kendine göre bir evlat olmayan oğlunun mahkûmiyetini onamaya kendisini zorunlu kılan Rusya'nın, tüm Avrupa'nın, belki de gelecek kuşakların hükmüne boyun eğmesi gerekliliğine inanmıştı.[20]

Crispus'un suçsuzluğuna o denli genel biçimde inanılmıştır ki çağımız Grekleri kurucularının anısına saygı göstermekle birlikte, mazur görmeye kalkışamadıkları evlat katilliğini örtbas etmeye kendilerini zorlamaktadırlar. Bunların savına göre Constantinus, saflığından yararlanılarak aldatıldığını anlar anlamaz, düştüğü yanlışlığı ve pişmanlığı açıkladı. Kırk gün yasa girdi, bu süre içerisinde yıkanmaktan, yaşamın gerektirdiği öbür zorunluluklardan kaçındı. İleriki kuşaklara bilgi aktarmak için Crispus'un altından bir heykelini yaptırarak üzerine şöyle yazdırttı: "Haksız yere mahkûm ettiğim oğluma."[21] Bu ahlaki ve ilginç masala inanmak için saygıdeğer bilim otoritelerine gereksinim vardır. Daha eski ve daha doğrucu yazarları inceleyecek olursak onlardan öğreneceğiz ki Constantinus'un pişmanlığı, masum oğlunun ölümünün intikamını almak için belki de suçlu olan bir eşi işkence cezası ile öldürmek biçiminde sonuçlanmıştır. Bu eski yazarlar Fausta'yı üvey oğlunun başına gelenlerden dolayı

19. Constantinus'un yaşamına, özellikle 1, II, b. 19, 20. İki yüz elli yıl sonra Evagrius (1, III, b. 41), Eusebius'un sessiz kalmış olmasından, olayın gerçekliğine karşı boş bir kanıt ileri sürmüştü.

20. Voltaire, *Histoire de Pierre le Grand*, kısım II, b. 10.

21. Bu heykelin Constantinus tarafından dikildiğini ve sonra da Arian'lar tarafından kaldırıldığını tanıtlamak üzere Codinus çabucak iki tanık yaratıyor (s. 34). Hippolitus ile genç Herodot'u ve onların hayalî yazılarına şiddetle meydan okuyor.

suçlamaktadırlar; yatışmaz hıncı ya da hor görülen aşkı, Constantinus'un sarayında eski Phaedra ve Hippolitus'un trajik öyküsünü yeniden yaşatmıştır.[22] Minos'un kızı gibi Maximianus'un kızı da babasının karısının namusuna kastetmiş olmakla Crispus'u suçladı ve haklı olarak, kendi çocuklarının en büyük rakibi olarak gördüğü genç prense ölüm cezası vermesi için kıskanç imparatoru kolayca razı etti. Constantinus'un annesi Helena çok yaşlı olmakla birlikte, torunu Crispus'un öcünün alındığını görmek için yeterince yaşadı. Kısa bir süre sonra Fausta'nın, imparatorluk ahırlarında çalışan bir köle ile birtakım cinayetler tertiplediği ortaya çıktı ya da böyle denildi.[23] Cezası, suçlanmasıyla birlikte verildi. Dayanması olanaksız bir sıcaklığa yükseltilmiş banyoda boğuldu.[24] Yirmi yıllık bir hayat arkadaşlığının anısı ve taht vârislerinin onuru, annelerine karşı Constantinus'un yumuşamasını sağlamalıydı, hiç değilse suçlu eş bu cezasını hapiste geçirerek ödemeliydi, diye okuyucu düşünebilir. Bu olay, hal ve koşullar incelenerek, adalet ölçüleri içerisinde gereği kadar ele alınmamıştır. Constantinus'u suçlayanlar ile savunanlar, sonraki saltanat döneminde okunmuş iki söylevi göz ardı etmişlerdir. Bunlardan birincisi, birçok prensin kızı, karısı ve anası olan İmparatoriçe Fausta'nın güzelliğini, erdemini, mutluluğunu dile getirmektedir.[25] İkincisi ise, babasının ölümünden üç yıl sonra

22. Zosimus'a (1, II, s. 103) çağdaş bir yazar gibi bakılabilir. Eskilerin verdiği küçük birtakım bilgilerin ışığında, modernlerin yaratıcılığıyla karanlıkta kalan ve eksik anlatılan olayları aydınlatmıştır.

23. Philostorgius, 1, II, b. 4. Zosimus (1, II, s. 104, 116) iki kadının ölümünü Constantinus'a yüklemektedir: biri masum Fausta, öbürü de üç ardılının anneleri olan, nikâhsız yaşadığı kadındır. Jerom'a göre, Crispus'un ölümüyle Fausta'nınki arasında üç ya da dört yıl vardır. Büyük Victor, tedbirli davranarak susmayı yeğlemektedir.

24. Fausta öldürülmüşse, sarayın içinde bu işin tamamlandığına inanmak doğru olur. Hatip Chrysostom birtakım hayaller kurmakta ve imparatoriçeyi ıssız bir dağa bırakılmış ve orada yabanıl hayvanlara parçalattırılmış olarak anlatmaktadır.

25. Julian (*Orat.*, I) onu Crispus'un annesi gibi göstermektedir. Fausta bu anneliği evlat edinme suretiyle almış olabilir. Hiç değilse ona bir düşman gözüyle bakılmıyordu. Julian, Fausta'nın servetini, Pers kraliçesi Parysatis'inkiyle kıyas-

öldürülmüş bulunan genç Constantinus'un arkasından yaşadığını ve oğlu için gözyaşı döktüğünü doğrulamaktadır.[26] Çeşitli dindar ve pagan yazarların olumlu tanıklığına karşın imparatoriçenin, kocasının zulmünden kurtulabildiğine bizi inandırabilecek, hiç değilse bunu şüpheli kılabilecek birtakım nedenler hâlâ vardır. Bir oğulun ve yeğenin öldürülmesi, çok sayıda saygıdeğer, belki de suçsuz dostun katledilmesi Roma halkının hıncını, saray kapısına asılan aşağılatıcı dizeleri haklı göstermek için yeterlidir.[27] Bu dizelerde Nero ile Constantinus'un gösterişli ve kanlı saltanatları karşılaştırılıyordu.[28]

Crispus'un ölümü, daha önce de değindiğimiz gibi, imparatorluğu Fausta'nın Constantinus, Constantius ve Constans adlı üç oğluna açık bırakmıştır. Bu üç prens, sırasıyla Caesar sanını aldılar; yükselme tarihleri babalarının onuncu, yirminci ve otuzuncu yılları olarak saptanmıştı.[29] Bu tür tertip Roma dünyasının gelecekteki efendilerinin sayısını artırmaya neden olduysa da burada babalık duygusunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Ne var ki halklarının huzuru ve çocuklarının güvenliği karşısında yeğenleri Dalmatius ile Hannibalianus'un gereksiz yükseltilmelerini imparatorun ne düşünerek yaptığını anlamak kolay değildir. Birincisi Caesar sanını kazanarak kuzenleriyle eşit oldu. Öbürüne ise Cons-

---

lamaktadır. Bir Romalı doğal olarak onu ikinci Agrippina ile karşılaştıracaktır:
"Ve ben ki taht üzerinde atalarımı izledim;
Ben, kızı, eşi, kız kardeşi ve anasıyım efendilerinizin."

26. Monod., *in Constantin. Jun.*, b. 4; ad Calcem Eutrop., Havercamp edisyonu. Hatip, onu kraliçelerin en azizesi ve en dindarı olarak gösteriyor.

27. "Interfecit numerosos amicos." (Eutrop., XX, 6).

28. "Saturni aurea saecula quis requirat?
Sunt haec gemmea, sed Neroniana."(Sidon. Apollinar., V, 8)
Ne denli gariptir ki bu dizeler bir taşlama yazarına ya da umutları kırılmış bir vatansevere değil de imparatorun başbakanı ve gözdesi Ablavius'a aittir, deniliyordu. Dikkat edilirse görülecektir ki boş inanç olduğu kadar insanlık da Roma halkının bedduaları dile getiriliyor (Zosimus, 1, II, s. 105).

29. Euseb, *Orat. in Constantin.*, b. 3. Bu tarihler, hatibi doğrulayacak nitelikte ve doğrudur.

tantinus Nobilissimus adıyla garip bir unvan verdi.[30] Bu unvana göre erguvan ve altınla işlenmiş bir giysi dokuttu. İmparatorluğun tüm prensleri arasında yalnız Hannibalianus kral sanıyla anıldı. O sanki Tiberius'un vatandaşlarına, kendini beğenmiş bir zalimin yapabileceği en büyük hakaret olarak gelecekti. Constantinus'un saltanatı zamanında nefret duyulan bu sanın kullanılışı açıklanması olanaksız ve kendi başına kalan bir olaydır, o çağa ilişkin imparatorluk madalyalarına ve yazarlara karşın, buna inanmak zordur.[31]

Tüm imparatorluk, Constantinus'un ardılları olacak diye tanınan beş prensin eğitimine çok büyük ilgi gösteriyordu. Bunlar, bedensel çalışmalarla savaşa ve hareketli bir yaşamın gereklerine göre yetiştirildiler. Constantinus'un eğitim ve yeteneklerinden söz eden herkes onu binicilikte, yüksek atlamada çok becerikli, pek iyi ok atıcı, süvari ve piyade silahlarını kullanmakta büyük yetenek sahibi olarak anlatmaktadır.[32] Constantinus'un oğullarıyla yeğenlerinin eğitimine de aynı özen gösterildi.[33] Hristiyanlığın, Yunan felsefesinin, Roma hukukunun en ünlü bilginleri büyük paralar karşılığında öğretmenliklere seçildiler. İnsanları tanıma ve yönetme yöntemlerini öğretme işini imparator kendisi yüklendi. Büyük Constantinus'un dehası deneyimlerle, düşmanlıkla bir özel yaşamın içtenlikli ilişkileriyle oluşmuştu. Galerius'un sarayında uzun süre karşı karşıya kaldığı tehlikeler ona

30. Zosim., 1, II, s. 117. Constantinus'un öncülleri döneminde *Nobilissimus*, anlamı müphem bir sıfattı; daha çok yasal ve belirli bir unvandan ibaretti.

31. "Adstruunt nummi veteres ac singulares." Spanheim, *de Usu Numismat.*, "dissertat", XII, c. II, s. 357. Ammianus, bu Romalıların kralından söz etmektedir (1. XIV, b. 1 ve Valesius, ad loc). Valesian'ın bir bölümü "krallar kralı" diye anıyor; *Paschal Chronicle* "Pnya" sözcüğünü kullanıyor ki Latince bir tanımlama karşılığıdır.

32. Julian (*Orat.*, I, s. 11; *Orat.*, II, s. 53) savaş manevralarında onun gösterdiği yeteneği uzun uzun övmektedir ve Ammianus da (1, XXI, b. 16) ona katılmaktadır.

33. Euseb., *in Vit. Constantin.*, 1, IV, b. 51; Julian, *Orat.*, 1, s. 11-16 (Spanheim'in bilimsel eleştirisiyle); Libanius, *Orat.*, III, s. 109. Constantius, istekle okuyordu ama imgeleme gücünün donukluğu şiirde, hatta retorikte de başarı göstermesini engelledi.

tutkularını yenmeyi, akranlarının tutkularına karşı savaşımı, ihtiyatlılık ile tutumundaki kararlılığı bozmadan içinde bulunduğu güvenliği ve ilerideki büyüklüğünü sağlamayı öğretmişti. Ardılları, imparatorluk erguvanı içerisinde doğup büyümüş olmak gibi elverişsiz bir durumdaydılar. Her zaman dalkavuklar alayı ortasında kalarak gençliklerini lüks ve taht bekleme havasıyla geçiriyorlar, doğanın en eşsiz eşyası gibi çok yükseklerden aşağıdakileri dümdüz ve aralarında farklılık olup olmadığını algılamaksızın seyrediyorlardı. Constantinus'un hoşgörüsü, çocukluk çağlarından beri imparatorluğun yönetimini onların arasında paylaştırmak yolundaydı. Her biri kendilerine yönetimi verilen bir halkın hesabına saltanat sürme sanatını öğreniyorlardı. Genç Constantinus'un sarayı Galya'daydı. Kardeşi Constantius, babasının bu eski kalıtını doğunun daha zengin ve daha az göze görünen ülkeleriyle değişmişti. İtalya, Batı Illyricum ile Afrika, büyük Constantinus'un üçüncü oğlu ve temsilcisi Constans'ın yönetimine bırakılmıştı. Dalmatius, Gotya'nın sınırlarına yerleştirildi. Trakya'nın, Yunanistan'ın, Makedonya'nın yönetimi ona bağlandı. Caesarea kenti Hannibalianus'un oturma yeri olarak saptandı, Pontus, Kapadokya ve Küçük Armenia eyaletleri onun yeni krallık alanını oluşturdular. Bu prenslerden her birine belli ve uygun gelir bağlandı, kendi saygınlıkları, yönetim alanlarının savunmasıyla orantılı muhafızlar, lejyonlar, yedekler ayrıldı. Constantinus, bu genç hükümdarlara emanet edilen otoriteyi iyi kullanabilmeleri için yardımcı olmak, onları çekip çevirmek üzere bilgi ve yeteneklerine güvendiği kimseleri yanlarına bakan ve general olarak gönderdi. Yaşlarına ve deneyimlerine uygun olarak onların otoritelerini de genişletiyordu. Augustus sanını yalnız kendisi için kullanıyordu. Caesar'ları ordularla eyaletlere gösterirken imparatorluğun her yanının "yüce başkan" olarak kendisine bağlı bulunduğunu da bu tutumuyla anlatıyordu.[34]

34. Eusebius, (1, IV. b. 51, 52). Constantinus'un gücünü ve şanını yüceltmek istemekte ve Roma İmparatorluğu'nu, kendi malını bölüştürmek isteyen bir vatandaş gibi böldüğünü söylemektedir. Eutropius'tan, iki Victor'dan ve Vale-

Son on dört yılının sessizlik ve sakinliği Kıbrıs Adası'nın[35] alçakça ayaklanması, Constantinus'un Gotlar ve Sarmatlarla savaşmak gerektiğine inanmasıyla bozulur gibi oldu.

Çeşitli insan soyları arasında Sarmatlar, Asya'nın töre ve gelenekleriyle, yüz hatları ve renk bakımından eski Avrupa halklarının niteliklerini kendi kişiliklerinde toplamış gibi görünen insanlardı. Birçok barış, savaş, ittifak ve istila durumlarına bağlı ve bunların sonucu olarak Sarmatlar Don ve Volga ırmaklarını ayıran çok büyük ovalarda yerleşip kalmışlardı.[36] Sürülerine iyi bakmaları, avcılık ve savaş, daha doğrusu haydutluk onların göçebe yaşamlarının simgeleriydi. Kadınlarına ve çocuklarına gezgin kasaba ya da kamp hizmeti gören yerleşme yerleri, öküzlerin çektiği, çadır gibi üstü kapalı basit arabalardan oluşuyordu. Askerî güçleri yalnızca atlılardan meydana geliyordu. Her atlının beraberinde bir ya da iki hayvan daha bulunuyordu; böylece en uzak düşmanlara baskınlar yapabiliyor, geri çekilişlerinde düşmanın kovalamasından rahatça kurtulabiliyorlardı.[37] İlkel zanaatlarıyla, sahip olmadıkları demirin yerine, kılıca ve mızrağa direnebilen bir zırh geliştirmişlerdi. Bu koruyucu, at derisinden yapılıyor, ince ve düz dilimler halinde kesilerek birbiri üzerine konuluyor ve giysilerinde iki kumaş arasına yerleştirilerek dikiliyordu.[38] Sarmatların saldırı silahları kısa bir kama, uzun bir mızrak, ağır bir yay, okla dolu bir kuburluktan ibaretti. Silahlarını yapmak

---

sian'dan, eyaletler için yaptığı bölüştürme için bilgi alınabilir.

35. Kıbrıs ayaklanmasının başı olan Calocerus, Dalmatius'un kuvvetlerince yakalandı. Tarsus'ta meydanda diri diri yakıldı. Bkz. büyük Victor, *the Chronicle of Jerom* ve Theophanes ile Cedrenus tarafından aktarılmış şüpheli gelenekler.

36. Cellarius, Avrupa ve Asya Sarmatia'sı üzerine antik dönemin bilgilerini toplamıştır. D'Anville de bu yetkin yazarı her zaman nitelendiren bilgi ve doğrulukla bu bilgileri çağdaş coğrafyaya uygulamıştır.

37. Ammian., 1, XVII, b. 12. Sarmatlar, erkek atların gürültülü ve yatıştırılamaz azgınlıklarına neden olabilecek olayları önlemek için onları hadım ediyorlardı.

38. Pausanius, 1, I, s. 50, Khun. Edisyonu. Bilgi toplamaya candan meraklı olan bu gezgin, Atina'daki Aesculapius Tapınağı'nda saklanan bir Sarmat zırhını özenle incelemiştir.

için balık kemiklerinden yararlanıyorlardı. Öldürücü yaralar açan zehirli bir sıvıyı bu ok ve mızraklara sürüyorlardı. Bu da barbarca cahilliklerini tanıtlamaktadır. Biraz olsun insanlıktan nasibini almış bir halk bu nefret uyandırıcı işten tiksinti duyacaktır ve savaş sanatında bilgi sahibi olan bir ulus bu yetersiz kaynağı kullanma aşağılığını göstermeyecektir.[39] Bu yabanıllar yağma için çöllerinden dışarı çıkınca, uzun sakalları, karmakarışık saçları, başlarından ayaklarına dek uzun postları ve ruhlarının yırtıcılığını anlatan korkunç duruşlarıyla Roma eyaletlerinin uygarlaşmış halklarına dehşet ve korku salıyordu.

Lüks ve şöhret içerisinde gençliğini geçirdikten sonra, yumuşak ve sevecen ruhlu Ovidius, Tuna'nın buz tutmuş kıyılarına sürülmüş, orada, hiçbir savunma olanağı bulunmaksızın bu gulyabanilerin öfkesine açık bir durumda bırakılmıştı. Dokunaklı ve kimi zaman kadınsı[40] yakınmalarında, aralarında haydutluk ve yıkıcılık konusunda işbirliği yapmış olan Getae'lerle Sarmatların giysileri, alışkanlıkları, silahları, akınları üzerine pek güzel betimlemeler vermektedir. Tarih bize, bu Sarmatların, yine bu ulusun en kalabalık ve en savaşkan oymağı olan Jazygae'lerin soyundan geldiklerini düşünme olanağı veriyor. Ganimet elde edebilmek ve bolluğa kavuşmak hırsı imparatorluk sınırları üze-

39. "Aspicis et mitti sub aduncо toxica ferro,
Et telum causas mortis habere duas." (Ovid, *ex Ponto*, 1, V, b, Vll, vers. 7).
Recherches sur les Americains'ta (c. II, s. 236-271) zehirli oklarla ilgili çok ilginç bir bilimsel incelemeye bakınız. Zehir, genellikle bitkilerden alınmaktaydı. İskitlerin kullandığı ise engerekten alınarak insan kanıyla karıştırılmış bir zehirdi. İki dünyada (eski ve yeni) yayılmış olan zehirli silah kullanımı, yabani bir oymağın disiplinli bir düşman karşısında başarı sağlamasına olanak vermemiştir.

40. Ovidius'un, sürgünde geçirdiği ilk yedi yıl süresince yazdığı dizeler halindeki dokuz kitaplık *Poetical Epistles*'i, yalnızca incelik ve şiirsel bakımdan değil, bunun dışında da değer taşımaktadır. Bu yazılar, az rastlanan koşullar içerisindeki bir insanın kalbinden bir tabloyu sunuyor ve tüm Romalılar arasında yalnızca Ovidius'un yazma fırsatını bulduğu ilginç gözlemlerini de kapsıyor. Barbarların tarihi üzerine ışık tutan her şey, araştırmaları çok gerçekçi olan Buat Kontu tarafından toplanmıştır (*Hist. Ancienne des Peuples de l'Europe*, c. IV, b. XVI, s. 186-317).

rinde sürekli bir yerleşim alanı araştırma gereğini onlara esinledi. Augustus'un saltanatından az zaman sonra Sarmatlar, Teyss ya da Tibiscus Irmağı'nın kıyılarında balık avıyla geçinen Dacia'lıları dağlara çekilmeye ve Karpat Dağları ve Tuna'yla çevrili Yukarı Macaristan'ın verimli ovalarını kendilerine bırakmaya zorladılar.[41] Bu elverişli durumda, saldırılarını, kendilerine karşı yapılan bir menfi harekete ya da gönüllerini almak üzere verilen armağanlara göre başlatıyor veya erteliyorlardı. Gitgide daha öldürücü silahları kullanmayı öğrendiler. Sarmatlar, tarihte iz bırakacak büyük başarılar elde edemedilerse de zaman zaman doğularında ve batılarındaki komşuları Gotlarla Germenlerin yardımına, büyük süvari birlikleriyle koştular.[42] Ne zaman ki Gotların kovalayarak uzaklaştırdığı çok sayıdaki Vandal Sarmatlara sığındı, Sarmatlar, bu sığınanların içerisinden, ünlü Astingi soyundan (ki kuzey okyanus kıyılarında oturmuşlardı) bir kral seçtiler.[43]

Bu düşmanlık güdüleri, ilişkileri zehirleyerek iki savaşçı ve bağımsız ulus arasındaki sınırlarda sık sık çatışmalara neden oldu. Vandal hükümdarları korku ve öç güdüleriyle kışkırtıldılar; Got kralları ise egemenliklerini Euxine'den (Karadeniz) Germanya sınırlarına dek yaymayı amaçladılar. Teyss Irmağı'na katılan küçük Maros'un suları çok zaman barbarların kanlarıyla bulandı. Sarmatlar, düşmanlarının sayıca ve kuvvetçe üstünlüğünü gördükten sonra Roma hükümdarından yardım dilediler. Bu hükümdar iki ulusun anlaşmazlıklarını keyifle izliyorsa da Gotla-

41. Jazygae Sarmatları, Pathissus ya da Tibiscus kıyılarında yerleşmişlerdi. Pliny'nin *Natural History*'yi yazdığı 79 yılında durum böyleydi (Bkz. 1, IV, b. 25). Altmış ya da yetmiş yıl öncesine rastlayan Strabo ve Ovidius'un zamanında, Karadeniz kıyısı boyunca, Getae'lerin ülkesinin öbür yanında bulunuyorlardı.

42. "Principes Sarmaturum Jazygum penes quos civitatis regimen plebem quoque et vim equitum, qua sola valent, offerebant." (Tacit., *Hist.*, III, s. 5). Vitelius ile Vespasianus arasındaki iç savaşta görülen durumdan söz ediyor.

43. Sarmatlara yasalar veren bir Vandal kralı varsayımı, Constantinus'un tarihini yazan Latin ve Yunan yazarları ile Got halkından Jornandes'i bağdaştırmak için zorunlu görünmektedir. Dikkati çekici bir noktadır ki Gotların egemenliği altındaki İspanya'da yaşayan Isidore, Gotların düşmanı olarak Vandalları değil, Sarmatları gösteriyor. (Bkz. *Chronicle in Grotius*, s. 709)

rın başarıları onu kaygılandırıyordu. Constantinus, zayıf olanın yanını tuttuğunu ilan edince, Gotların kendini beğenmiş kralı Araric, Roma lejyonlarının saldırmasını beklemeden, gözüpek davranarak Tuna'yı geçti, tüm Maesia eyaletini yakıp yıkarak terör saçtı.

Bu tahripkâr konukları topraklarından kovmak için yaşlı imparator bizzat savaş alanında yer aldı. Ne var ki bu kez zekâsı ya da talihi bunca iç ve dış savaşlarda elde etmiş olduğu utkuyu ondan esirgedi. Birliklerinin bir avuç barbar önünde kaçtığını görmek onu kahretti. Öyle ki Roma askerleri ordugâhın hemen girişine dek kovalandılar. Oradan da hızlı ve aşağılık bir tutumla kaçmalarını sürdürdüler. İkinci bir savaşta Roma ordularının onuru kurtarıldı, bilgi ve disiplin sayesinde düzensizlik giderildi. Bozguna uğrayan Gotların askerleri, savaş alanını, yakıp yıktıkları eyaleti karmakarışık bir halde terk ederek Tuna'nın öbür kıyısına geçtiler. Constantinus'un büyük oğlu o gün babasının yerini tuttuysa da utkunun tüm değer ve onuru imparatorun yol göstermiş ve akıl vermiş olmasına bağlandı.

Merkezi, Kırım'ın batı kıyısında bulunan ve o sıralarda bir Grek kolonisi olduğuna ilişkin kimi izler taşıyan Chersonesus'un savaşçı halklarıyla görüşmeler yapılarak bundan birtakım yararlar sağlandı.[44] Burası "kentin babaları" olarak özellikle vurgulanan senatörlerden oluşmuş bir kurulun yardım ettiği sürekli bir magistra'ca yönetiliyordu.

Chersonesus'un ahalisi, geçen yüzyılda memleketlerini ele geçiren saldırganlara karşı, eşit olmayan güçlerle yaptıkları savaşların

44. Hiçbir kuruntuya kapılmaksızın Constantine Porphyrogenitus'un tanıklığından ve Chersonesus'lularla savaş ve görüşmelerden yararlanmış olduğum için kendimi haklı buluyorum. Bunun onuncu yüzyılda yaşayan bir Grek olduğunu ve eski olaylar üzerine anlattıklarının karmakarışık ve masalımsı izler taşıdığını biliyorum. Ama anlatış tarzı bu olayda tutarlı ve olası görünmekte ve bir imparatorun öbür tarihçilerin aramadıkları gizli arşivlere erişebileceğini anlamak güç olmamaktadır. Chersonesus'un tutumu ve tarihine gelince, Tuna kıyılarında yerleşmiş barbar halklar için Peyssonel'e bakınız (b. XVI, s. 84-90).

anısıyla kızgındılar. Ticaret çıkarlarıyla Romalılara bağlı olarak Asya'dan buğday ve zanaat ürünü alıyorlar, bu alımlarını balmumu, tuz ve deriden oluşan memleket ürünleri vererek karşılıyorlardı. Constantinus'un talebine itaat ederek, magistra'ları Diogenes'in yönetiminde kalabalık bir ordu hazırladılar. Bu ordu, savaş arabalarından ve kundaklı yaylarla donatılmış askerlerden oluşuyordu. Hızlı yürüyüşleri, gözüpek saldırıları Gotların dikkatini dağıttı ve imparatorluk generallerinin harekâtını kolaylaştırdı. Her yanda bozguna uğrayan Gotlar dağlara kaçtılar. Yalnız tek bir savaşta açlıktan, soğuktan ölenlerin sayısı yüz bin olarak tahmin edilmektedir. Sonunda yalvararak istedikleri barış yapıldı. Araric, büyük oğlunu rehine olarak verdi. Constantinus ise, şeflere onurlar ve ödüller vererek, Romalılarla birlikte olmanın onlarla düşman olmaktan yeğ olduğunu tanıtlamaya çalıştı. Sadık Chersonesus'lulara, minnetinin bir kanıtı olarak, krallara yakışan parlak nişan ve madalyalar verdi. Öyle ki bu nişan ve madalyalar magistra ve ardıllarınca kuşanıldı. Ticaret gemileri Karadeniz limanlarında her türlü resim ve harçtan bağışık tutuldu, demir, buğday, yağ ile barış ve savaş zamanlarında gerekli olan her şey onlara bağış olarak verildi. Beri yandan, Sarmatların da kendilerini tehdit eden tehlikeden kurtarılmış olmaları ve yeterince ödüllendirildikleri de göz önüne alındı. İmparator, savaş gideri olarak bir bölüm parayı, bu kavgacı ulusa vereceği yardım ödülünden düşmeyi uygun gördü.

Bu açık horlamaya kızan Sarmatlar, barbarlara özgü olağan ciddiyetsizlikle, kendilerine yapılmış olan iyiliği ve tehdidi altında bulundukları tehlikeyi unutuverdiler. İmparatorluk topraklarına yaptıkları yeni akınlar üzerine Constantinus onları kendi güçleriyle başbaşa bıraktı ve Gotların tahtına çıkmış olan ünlü başkan Geberic'in tutkularına engel olmadı. Vandal kralı Wisumar, yalnız ve yardımcısız olmakla birlikte, yılmaz bir cesaretle krallığını savunuyordu. Kesin sonuçlu bir savaş onun yenilgisi ve can vermesiyle sonuçlanırken Sarmat gençliğinin çiçekleri

solup yok oldu. Ulus olarak geride kalanlar da gözüpek çoban ve avcılardan oluşan tüm köleleri umutsuz bir davranışla silah altına aldılar. Bu disiplinsiz, karmakarışık güruhun yardımıyla yenilgilerinin öcünü alarak yurtlarını ele geçirenleri sınırlarının ötesine sürüp attılar. Ne var ki kısa bir süre içerisinde, o düşmanın yerine başkasının ortaya çıktığını gördüler, bu yenilerinin eskisinden daha beter ve daha tehlikeli olduğunu anladılar. Eski tutsaklıklarını kızgınlıkla anımsayarak ve kazanmış oldukları utkudan yüreklenerek köleler, Limigantes adı altında kurtardıkları ülkenin sahipliğini savunarak ona el koydular. Hiddetli halkın ayaklanmasına karşı koyabilecek güçte olmayan efendileri, kölelerinin zulmü altında yaşamaktansa gurbetçiliği yeğ tuttular. Kimi Sarmatlar, daha az aşağılatıcı olarak düşündükleri bir korunmayı, yurtlarından kovup çıkardıkları ulusun bayrakları altında sağlamayı onlardan dilediler. Çok daha kalabalık bir bölümü, Karpat Dağları'nın arkasına çekilerek, müttefikleri olan Quadi Germenlerine sığındılar, burada hiçbir güçlüğe uğramadan ekilmemiş, yararsız toprakların paylaşmalarına izin verildi. Ama bu yıpranmış ulusun en büyük bölümü gözlerini Roma eyaletlerine çevirdi. İmparatorun hoşgörüyle korumasını dileyerek, kendilerini kabul etme lütfunda bulunursa, barış zamanında yurttaş ve savaşta asker olarak imparatorluğa sarsılmaz bağlılıkla sarılacaklarına –törenlerle– söz verdiler, Probus ile ardıllarınca benimsenen kurallara uygun olarak, barbarların başvuruları hemen kabul edildi Pannonia, Trakya, Makedonya ve İtalya eyaletlerinin topraklarından yeteri kadarı üç yüz bin Sarmat arasında bölüştürüldü.[45]

45. Gotlarla Sarmatlar arasındaki savaşlar o denli gerçeğe uymaz ve öyle boşluklar bırakarak anlatılmıştır ki birbirlerine dayanan, birbirini düzelten ve aydınlatan yazarları karşılaştırarak adlarını aşağıda göstermek zorunda kaldım. Aynı zahmeti gösterecek olanlar benim anlatımımı eleştirmek hakkına sahiptirler (Bkz. Ammianus, 1, XVII, b. 12; Anonym. Valesian., s. 715; Eutropius, X, 7; Sextus Rufus, *de Provinciis*, b. 26; Julian, *Orat.*, I, s. 9; Spanheim, *Comment*, s. 94; Hieronym., *in Chron.*; Euseb., *in Vit. Constantin*, 1, IV, b. 6; Socrates, 1, I, b. 1 8; Sozomen, 1, I, b. 8; Zosimus, 1, II, s. 1 08; Jornandes, *de Reb.*

Gotların kendini beğenmişliğini cezalandıran ve yalvaran bir ulusun saygı ve minnetini kabul eden Constantinus Roma İmparatorluğu'nun utkusunu sağladı, Etiyopya, Pers ve hatta Hindistan gibi en uzak ülkelerin temsilcileri barış ve saltanatının gönenci için onu kutladılar.[46] İmparatorun büyük oğlunun, yeğeninin, belki de karısının ölümü bir yana konursa, zenginlik ve ayrıcalıklar arasında geçirdiği otuz saltanat yılının sonunda kendisinin ve halkının mutluluğunu kutlayabildi. Böyle bir avantaj, mutlu Augustus'tan beri hiçbir Roma imparatoruna kısmet olmamıştı. Constantinus, otuzuncu saltanat yılı dolayısıyla yapılan büyük törenlerden sonra, yaklaşık on ay daha yaşadı. Kısa bir rahatsızlık sonunda, altmış altı yaşında o anılmaya değer yaşamını Nicomedia dolaylarındaki Aquyrion Sarayı'nda tamamladı. Buraya hava değişimi için ve tükenen gücünü sıcak su banyolarıyla canlandırmak amacıyla gelmişti. Gösterilen üzüntü ve tutulan genel yas, bu gibi hallerde o güne dek gösterilen ve tutulanların çok üstündeydi. Eski Roma senatosuyla halkının isteklerine karşın imparatorun naaşı, kendi vasiyetine uygun olarak, kurucusunun ad ve anısını sonsuzlaştırmaya ayrılan kente götürüldü. Görkemlilik simgeleriyle süslenerek erguvan giysisi ve taçla kuşatılarak altın bir yatağa konuldu, şatafatla döşenip aydınlatılan sarayın bölümlerinden birine yerleştirildi. Saray âdetlerinin gerektirdiği tüm törenler yerine getirildi. Her gün, belirli saatlerde, sivil, asker ve saray mensuplarından yüksek rütbeli görevliler, hükümdarlarının karşısında diz çöküyor, sanki yaşamaktaymış gibi ona derin saygılarını sunuyorlardı. Politik nedenlerle bu tiyatro temsili gibi sahnelenme bir zaman sürdü. Kurnaz dalkavuklar, tanrısal gücün, tek örnek olarak, Constantinus'u, ölümünden sonra da

---

Geticis, b. 22; Isidorus, *in Chron.*, s. 709; *Hist. Gothorum Grotii.*; Constantin, *Porphyrogenitus de Administrat. Imperii*, b. 53, s. 208, Meursius edisyonu).

46. Eusebius (*in Vit. Const.*, 1, IV, b. 50) bu Hintliler için üç noktayı belirtiyor: 1) Bunlar doğu okyanusu kıyılarından geliyorlardı ki Çin ve Doğu Hindistan (Bangladeş) kıyıları olarak alınabilir. 2) Constantinus'a değerli taşlar ve tanınmayan hayvanlar sunmuşlardır. 3) Krallarının, Constantinus'un yüce görkemini simgelemek üzere heykeller diktiklerini söylemişlerdir.

saltanatını devam ettirdiğini söyleme fırsatını kaçırmadılar.[47]

Ne var ki bu –ölümden sonraki– uydurma saltanat bir güldürüden başka şey değildi. Hemen farkına varıldı ki mutlak hükümdarların en koyusu bile, halk onun lütfundan umudunu kestikten ya da kızmasından korkmaya gerek kalmadığını anladıktan sonra saygınlığını yitirmektedir. Hükümdarlarının cansız vücudu önünde diz çökmüş olan bakan ve generaller, imparatorluk başarısı üzerinde payları bulunan Dalmatius ve Hannibalianus adındaki yeğenleri bu başarının dışında bırakmak için gizliden gizliye uğraşıyorlardı. Bu fesat hareketinin elebaşılarını bu işe kalkıştıran gerçek koşulları iyice kavrayabilmek güçtür çünkü Constantinus'un sarayı ile ilgili olarak tam bir bilgimiz yoktur. Bu arada, imparatorun kurullarını uzun süre yönetmiş ve güvenini kötüye kullanmış olan kendini beğenmiş gözde prefect Ablavius'a karşı birikmiş kıskançlık ve öç alma duygusunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Ama kolayca anlaşılmaktadır ki halkla ordu arasındaki rekabeti körükleyici belge ve nedenlerden yararlanılmıştır. Yine öyle anlaşılıyor ki Constantinus'un kendi çocuklarını daha üstün tutma, hükümdar sayısı ne denli artarsa tehlikelerin de artacağını ileri sürme ve cumhuriyetin, bu hükümdar çokluğu yüzünden çektiği üzüntüleri anımsatma, özellikle bu anlaşmazlıkların, kardeşlik sevecenliğiyle bağlı bulunmamalarından doğduğunu belirtme gibi savlardan yararlanılmıştır. Bu entrika, askerlerin, bir ağızdan, imparatorlukta başa geçecek hükümdarların son imparatorun oğulları olması halinde hiçbir yakınmaları olmayacağını bildirmelerine dek sürdü.[48] Büyük Constantinus'un birçok yeteneğine sahip olduğu kabul edilen genç Dalmatius, kuzenlerine dostluk bağlarıyla ol-

47. "Funus relatum in urbem sui nominis, quod sane P. R. aegerrime tulit." (Aurelius Victor). Constantinus, kendisi için Aziz Havariler Kilisesi'nde görkemli bir mezar hazırlatmıştı (Euseb., I, IV, b. 60). Constantinus'un hastalığı, ölümü ve cenaze töreni üzerine yazılmış tek ve yetkin bilgi Eusebius'un yazdığı *Life* adlı eserin dördüncü cildinde bulunmaktadır.

48. Eusebius (1, IV, b. 6) öyküsünde birliklerin bu bağlılık hareketini aktarmakla tamamlıyor, onu izleyen öldürmeleri anlatmaktan özenle çekiniyor.

duğu kadar çıkar bakımından da bağlıydı. Amcasının büyük bir cömertlikle kendisine ve kardeşine verdiği hakları silah zoruyla elde bulundurmak için birtakım önlemlere başvurduğuna ilişkin hiçbir belirti yoktu. Kızgınlıktan köpüren bir halk hareketinin çığlıkları karşısında şaşkın ve bunalmış durumda, ne karşı koymayı ne de yatışma bilmez düşmanlarının ellerinden kaçmayı düşündü. Alınyazılan Constantinus'un ikinci ve belki de en sevdiği oğlu Constantius'ın gelişine[49] dek belirsiz ve kararsız kaldı.

İmparator, cenazesinin kaldırılmasıyla Constantius'ın ilgilenmesini –onun babasına duyduğu sevgiye güvenerek– istemişti. Bu prens, bulunduğu yerin yakınlığı dolayısıyla, biri İtalya'da, öbürü Galya'da bulunan kardeşlerinin gelmesini önleyebilirdi. Constantinople sarayına el koyunca, ilk iş olarak yeğenlerinin güvenliğini görkemli bir yeminle garanti etti, ikinci iş olarak da bu yeminden sıyrılabilmek için akla uygun bir bahane buldu. Kan dökücülüğün imdadına kalleşlik yetişti. En çirkin yalan azizlik rütbesindeki en saygı değer insanın davranışıyla kanıtlanmış oldu. Constantius, Nicomedia piskoposunun elinden bir yazı aldı. Yüksek aşamalı papaz bunun içerisinde babasının son isteklerinin yazılı olduğunu söylüyordu. İmparator, bu yazıda kardeşleri tarafından zehirlenmiş olmasından şüphelendiğini bildiriyordu. Oğullarından, ölümünün öcünü almalarını ve kendi güvenlikleri için suçluları cezalandırmalarını istiyordu.[50] Bu talihsiz prenslerin onur ve canlarını savunmak üzere sundukları tüm sebepler geri çevrildi. Askerlerin naraları karşısında susmak zorunda kaldılar. Bu naraları atanlar onların hem düşmanı hem

49. Eutropius (X, 9) Dalmatius'un portresini birkaç yararlı sözcükle anlatmıştır: "Dalmatius Ceasar prosperrima indole, neque patrou absimilis, haud multo post oppressus est factione militari." Jerom ve *Alexandrian Chronicle*, Caesar'ın 18 ya da 24 Eylül 337'de başlayan üçüncü Caesar yılını göstermektedirler; bu uzun bekleyişin dört aydan çok sürdüğünü doğruluyor.

50. Bu garip olayı Philostorgius'a (1, II, b. 16) göre anlattım. Ne var ki Constantinus ve yandaşları böyle bir bahaneyi her zaman reddetmişlerdir. Athanasius (c. 1, s. 856), akrabalarının güvenini korumak üzere Constantius'un yemin ettiğinden söz etmektedir.

de yargıcı ve celladı oldular. Genel kıyım boyunca yasalarla her türlü adalet yöntem ve yolları bir yana bırakıldı. Constantius'ın iki amcası, en ünlüleri Dalmatius ile Hannibalianus olan yedi kuzeni, imparatorun kızkardeşiyle evli olan patrician Optatus, gücü ve zenginliğiyle erguvanı elde edebileceğini ummuş olan prefect Ablavius bu ölüm dalgası içerisinde yok olup gittiler. Bu kanlı sahnenin dehşetini daha da çoğaltmak istersek Constantius'ın, amcası Julius'un kızıyla evlenmiş olduğunu ve kız kardeşini de Hannibalianus'la evlendirdiğini eklememiz gerekir. Halkın peşin yargılarına kulak asmayan Constantinus'un politikası sonucu imparatorluk ailesi içindeki çeşitli kollar arasında oluşturulmuş bu evlenme bağlarına karşın bu prenslerin, kanın sesine ve suçsuz bir gençliğin yalvarışlarına karşı sağır ve evlilik yakınlığının bağ ve sevgisine duygusuz kaldıkları görülmektedir.[51] Bu denli kalabalık aile bireylerinden yalnız Julius Constantius'un en küçük iki çocuğu olan Gallus ile Julianus katillerin elinden kurtulabildiler. Bu kanlı dalga dindiği zaman öfke de silinip bitecek umuduyla bunlar kurtarıldı. Kardeşlerinin bulunmadığı sırada cinayet ve zulümle suçlanan imparator Constantius, bakanlarının kalleşçe önerileri ve askerlerin karşı konulmaz baskısıyla yaptığı gençlik ateşinin kıyımlarından hafif ve geçici bir vicdan acısı duyar gibi olmuştu.[52]

51. "Conjugia sobrinarum diu ignorata, tempore addito percrebuisse." (Tacit., *Annal.*, XII, 6 ve Lipsius, ad loc.). Eski yaşamın yürürlükten kalkmış olması ve yüzyıllık âdet, kuzenler arasında evlenmeyi yakınlar arasında bir çeşit zina sayan Romalıların boş inançlarını yok etmeye yetmemiştir (Augustin, *de Civitate Dei*, XV, 6); batıl inanç ve hıncın önyargısıyla Julian, bu evlenmeleri aşağılatıcı sözlerle nitelendiriyor (*Orat.*, VII. s. 228). Kilise hukuku da bu yasağı canlandırıp destekledi ama Avrupa medeni kanunlarına böyle bir hüküm koyduramadı (bu tür evlilikler hakkında ayrıca bkz. Taylor, *Civil Law*, s, 331; Brouer, *de Jure Connub.*, 1, II, b. 12; Hericourt, *des Loix Ecclesiastiques*, kısım III, b. 5; Fleury, *Institutions du Droit Canonique*, c. 1, s. 331, Paris, 1767 ve Fra Paolo, *Istoria del Concilio Trident*, 1, VIII).

52. Julian (*ad S. P. Q. Athen.*, s. 270), bu katliam için kuzeni Constantius'u kınamaktadır. Çok değişik nedenlerle Constantius'a düşmanlık duyan Athanasius (c. 1, s. 856) da bu savı doğruluyor. Zosimus da bu suçlamada onlara katılıyor. Ama Eutropius ve iki Victor şöyle diyorlar: "sinente potius quam

Flavius soykırımını, üç oğul arasında yapılan görüşme sonunda yeni bir paylaşma izledi. Caesar'ların yaşça büyüğü olan Constantinus, bu belirlenmiş üstünlüğüne dayanarak babasının ve kendinin adını taşıyan yeni devlet merkezini aldı. Trakya ve Doğu şehirleri Constantius'un oldu; Constans ise İtalya, Afrika ve Batı Illyricum'un meşru hükümdarı olarak tanındı. Ordu, bu paylaşmayı onayladı. Üç hükümdar Roma senatosundan Augustus sanını almak lütfunda bulundular. Yönetimin dizginlerini ele aldıkları zaman büyüğü yirmi bir, ortancası yirmi ve en küçükleri de sadece on yedi yaşında bulunuyorlardı.[53]

Avrupa'nın savaşçı ulusları kardeşinin sancağı altında toplanmışken Constantius, Asya'nın kadınsı askerlerinin başında Pers savaşının bütün ağırlığını omuzlarına yüklenmiş durumda bulunuyordu. Constantinus'un öldüğü sırada İran tahtında, Hürmüz'ün ya da Hormisdas'ın oğlu ve Galerius'un utkusundan sonra Romalıların üstünlüğünü tanımış olan Narses'in torunu Şapur oturuyordu. Şapur, saltanatının otuzuncu yılında olmasına karşın gençliğinden bir şey yitirmemiş gibiydi. Garip bir olay, tahta çıkış tarihini doğumundan önceye getirmiş oldu. Hormisdas'ın karısı, kocasının öldüğü sırada gebeydi. Doğacak çocuğun doğup doğmayacağı, kız mı oğlan mı olacağı sorunu Sasani krallık ailesi içindeki prenslerde umutlar yaratmıştı. Ama Zerdüşt magi'leri, Hormisdas'ın dul karısının gebe olduğunu, mutlu olarak bir oğlan doğuracağını söyleyerek her türlü savı ve iç savaş korkusunu kesip attılar. Boş inançlara çabuk kanan Persler, ayrılığa düşmeden, taç töreni hazırladılar. Kraliçenin görkemli yatağı sarayın ortasında sergilendi. Artaxerxes'in gelecekteki vârisinin bulunduğu varsayılan yere taç konuldu, secdeye kapanmış olan satraplar henüz doğmamış hükümdarlarının belirsiz görke-

jubente", "incertum quo suasore", "vi militum".

53. Euseb., *in Vit. Constantin.*, 1, IV, b. 69. Zosimus, 1, II, s. 117; Idat., *in Chron.* Bkz. Tillemont'un iki notu, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 1086-1091. *Alexandrian Chronicle* yalnızca büyük kardeşin Constantinople'daki saltanatından söz etmektedir.

mini kutsadılar.[54] Bu garip öyküye inanılabilirse –ki ulusun geleneklerine ve bu saltanatın olağanüstü uzun sürmesine bakılacak olursa pek fazla inanılmaz görünmemektedir– kral Şapur'un mutluluğuna ve dehasına hayranlık duymak zorunda kalmamız gerekecektir. Bir haremin sosyal ilişkilerden uzak çerçevesi içinde yetişen genç prens ruhunun ve vücudunun sağlam olmasındaki önemi kavradı, kişisel değeriyle, mutlak iktidarın görev ve tehlikelerini anlayıp tanıma olasılığı bulamadan oturtulduğu tahta layık bir hükümdar haline geldi. Çocukluğu, iç çekişmelerin neden olduğu kaçınılmaz büyük kıyım ve yıkımların içerisinde geçmişti. Başkenti, Yemen'in ya da Arabistan'ın güçlü kralı Thair tarafından baskına uğratılmış ve yağmalanmıştı. Kral ailesinin saygınlığı, son kralın kız kardeşi olan bir prensesin tutsak edilmesiyle azalmıştı. Şapur, erginlik çağına erer ermez saldırıya geçti, kendini beğenmiş Thair ile ulusu ve krallığı genç savaşçının atik davranışı karşısında ezildiler. Şapur, kazandığı utkudan ustalıkla yararlandı, Araplarca koruyucu ya da *Dhoulacnaf* sanı verilerek onlara gösterdiği lütfun meyvesini almış oldu.[55]

Düşmanlarınca da siyasal ve askerî yetenekleri teslim edilen Pers kralı, atalarının uğradığı utancın öcünü almak ve Dicle'nin öbür yanındaki beş eyaleti Romalılardan kurtarmak için büyük bir tutku besliyordu. Constantinus'un büyük ünü, devletinin gerçek ya da görünürdeki gücü onu bu girişimini ertelemek zorunda bırakmıştı. Tutumu imparatorluk sarayının hıncını dürtüklerken bu hıncı yapmacık görüşmelerle dindirmeyi başarıyordu. Constantinus'un ölümü savaş işaretini vermiş oldu.[56] Suriye

54. Altıncı yüzyılda yaşayan Agathias bu olayı anlatmaktadır (1, IV, s. 135, Louvre baskı). Agathias bu bilgileri, tercüman Sergius'un Pers ülkesindeki elçiliği sırasında elde ettiği ve çevirisini yaptığı *Persian Chronicles*'tan almıştır. Snikard (*Tarikh.*, s. 116) ve D'Herbelot (*Bibliotheque Orientale*, s. 763) da Şapur'un annesinin de taç giydiğinden söz etmektedirler.

55. D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 764.

56. Bu konuda kenara atılacak bir değer olmayan Sextus Rufus (b. 26) Perslerin boş yere barış istediklerini ve Constantinus'un, onlara karşı sefere çıkmaya hazırlandığını söylüyor. Daha ağırlıklı olan Eusebius'un tanıklığı, anlaşmanın

ile Mezopotamya sınırlarındaki gevşek tutum Perslerde büyük bir ganimet ve yağma ile kolay bir zafer elde etme umudunu doğuruyordu. Saraydaki kıyımlar, yalnız eski komutanları için bağlılık duyan doğu birlikleri arasında bir başıbozukluk ve ayaklanma havası estirmişti. Constantius, kardeşleriyle Pannonia'da yaptığı görüşmeden hemen sonra Fırat kıyılarına dönme tedbirliliğini göstermiş, lejyonları yavaş yavaş disiplin altına sokmaya başlamıştı. Ne var ki Şapur, karışıklık döneminden yararlanarak Nisibis'i kuşatmış, Mezopotamya'nın en önemli yerlerine saldırılara girişmişti.[57] Ermenistan'da meşhur Tiridates, Romalılar için değeri ve bağlılığı sayesinde barış ve refah halinden yararlanıyordu. Constantinus ile sağlam ittifakı ona, ordusunun elde edeceği başarıdan çok daha fazlasını sağlıyordu. Tridates'in Hristiyanlığı kabul edişiyle birlikte kahraman adının yanına bir de azizlik sanı takmıştı. Böylece Hristiyanlık da Fırat'tan başlayarak Hazar Denizi'ne dek yayılmış ve yerleşmiş oluyor, Ermenistan'ı hem siyasal hem de dinsel bakımdan imparatorluğa bağlıyordu. Ama genel huzur, tanrılarını ve karılarını bırakmak istemeyen kimi soylu Ermenilerce bozulmuştu. Bu karışıklık ve fesatçılık yaşlı monarkın tükenmekte olan gücünü büsbütün yok ediyor ve kendisi de ölüm saatinin çalmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Elli altı yıllık bir saltanattan sonra yaşamını tüketti ve Ermenistan Krallığının varlığı da Tridates'le birlikte gömüldü. Yasal ardılı sürgüne gönderildi. Hristiyan din adamları ya kılıçtan geçirildiler ya da kiliselerden kovuldular. Albania'nın (Arnavutluk) barbar oymakları çağrıldılar. Krallığın simgelerini ele geçiren en güçlü iki yönetici Şapur'un yardımı için ona yalvardılar, kentlerinin kapılarını açtılar, Pers birliklerini içeri aldılar. Piskopos Artaxata'nın yönetimi altında bulunan Hristiyanlar –ki bu piskopos, Aziz Gregory the Illuminator'ın doğrudan ardılıydı– Constantius'un inayetine başvurdular. Üç yıl süren karışıklıklar-

imzalanmasına değil de ön görüşmelerde bulunulduğuna inanmamızı gerektirmektedir. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 420.

57. Julian., *Orat.*, s. 20.

dan sonra, imparatorluğun bir subayı olan Antiochus, kendisine verilen görevi başarıyla yerine getirdi: Tiridates'in oğlu Chosroes atalarının tahtına oturtuldu, Arsace soyuna bağlılıkla hizmet edenlere saygınlık ve ödüller dağıtıldı, başkaldırmış satrapların büyük bölümünün dâhil olduğu genel bir af ilan edildi. Romalılar ise bu devrimden yarardan çok onur kazandılar. Kısa boylu bir hükümdar olan Chosroes zayıf yapılı ve korkak huyluydu. Savaşa dayanıklı olmadığından, sosyal yaşamdan da nefret ettiğinden başkentten ayrıldı, uzak ve sık ağaçlı küçük bir ormanın ortasında yaptırdığı sarayına çekildi, orada, kimi zaman köpekleri, kimi zaman da kuşlarıyla ava çıkarak duygusuz ve düşük düzeydeki yaşamını sürdürdü. Bu boş yaşamını sürdürebilmek için Şapur'un işine geldiği gibi bir barışın koşullarını kabullendi. Ve yıllık bir gelir karşılığında verimli Atropatene eyaletini Şapur'a geri verdi, ki burası Tiridates'in çabası ve Galerius'un muzaffer ordularınca Ermeni monarşisine katılmıştı.[58]

Constantius'un uzun saltanat süresinde doğu eyaletleri, Perslere karşı yapılan savaşlardan çok acı çektiler. Hafif birliklerin yaptığı akınlar Dicle ve Fırat'ın ötesinde, Ctesiphon ve Antioch (Antakya) kapılarına dek yıkım ve terör saçıyordu. Çöl Arapları bu aktif hizmetle görevlendirilmişlerdi. Çıkar ve sevgi bağlarıyla bir bölümü Şapur'un yanını tutuyor, öbürleri ise şüpheli bağlılıklarıyla imparatordan yana görünüyorlardı.[59] En ciddi ve en önemli savaşlar eşit bir biçimde yapıldı, kanlı çarpışmaları

58. Julian., *Orat.*, 1. s. 20, 21; Moses of Chorene, 1, II, b. 89; 1, III, b. 1-9, s. 226- 240. Zamanın hatibinin müphem sözcükleri ve ulusal tarihçinin ayrıntılı öyküsü arasında göze çarpan uyum hatibin kısa pasajlarına ışık tutmakta ve tarihinin ayrıntılarına ağırlık verdirmektedir. Moses'in lehine olarak, kısa bir süre önce, alt hizmetlerde sivil görev yapanların listesinde Antiochus adının bulunduğuna dikkati çekmek gerekir. Bkz. Godefroy, *Cod. Theod.*, c. VI, s. 350.
59. Ammianus (XIV, 4), Asur sınırlarından Nil çavlanlarına dek yayılan alanlarda bulunan bu Sarazenlerin (Saracens) vahşi yaşamlarını canlı bir biçimde betimlemektedir. Jerom'un çok hoş olarak anlattığı Malchus'un serüvenleri, bu yağmacıların Beraea ile Edessa (Urfa) arasındaki büyük yolu kullanılamaz hale soktuğu kanısını uyandırıyor. Bkz. *Hieronym.*, c. 1, s. 256.

da içeren bu karşılaşmalarda sonuç hep Romalılar için elverişsiz oldu.[60] Constantius iki kez kendisi komutayı ele aldı, Singara Savaşı'nda askerlerinin sersemliği yüzünden, ellerindeki zafer düşmana kaptırıldı. Singara'yı tutan birlikler Şapur'un yakınına dek çekildiler. Bu hükümdar, üç köprü üzerinden Dicle'yi geçti ve Hilleh kasabası yanında, elverişli bir mevzide ordugâhını kurdu. Çok sayıdaki askerleri bir gün içinde, ordugâhın çevresini çukur ve toprak tabyayla çevirdiler. Sayısız askeri savaş düzenine girdiği zaman ırmağın kıyılarını, çevredeki tepeleri ve iki orduyu birbirinden ayıran on iki millik bir ovayı baştan başa kontrolleri altına almış bulunuyor, sabırsız bir istekle savaşı istiyorlardı. Kısa bir dayanmanın sonunda barbarlar Romalıların baskısıyla mı ya da ağırlıklı lejyonları yormak amacıyla mı bilinmeden, kaçmaya başladılar. Lejyonlar da sıcaktan ve susuzluktan bunalmış olduklarından, onları ovada kovalamaya koyuldular, geri çekilmeyi korumak üzere ordugâhın girişinde mevzilenmiş tam teçhizatlı bir süvari birliğini bozguna uğrattılar. Düşmanın peşine kendisinin de sürüklenmiş olduğu Constantius, yaklaşmakta olan gecenin gösterebileceği tehlikeleri askerlerine bildirerek akıllarını başlarına toplamalarına yararsız yere uğraşıyor, başarıya ulaşmaları için tan yerinin ağarmasını beklemelerini söylüyordu. Komutanlarının deneyim ya da becerisinden çok kendi değerlerine güvenen bu askerler bu uyarıları naralarıyla susturdular, hendeklere inerek çadırlara dağıldılar ve çabalarının meyvelerini toplamaya giriştiler. Ama ihtiyatlı Şapur zafer anını kolluyordu. Büyük bir bölümünün gizlice yükseklerde mevzilendiği ordusu, Romalıla-

60. Eutropius (X, 10) savaşla ilgili olarak bize genel bir düşünce vermektedir: "A Persis enim multa et gravia perpessus, saepe captis, oppidis, obsessis urbibus, caesis exercitibus, nullumque ei contra Saporem prosperum praelium fuit, nisi quod apud Singaram," vd. Bu yansız sav Ammianus, Rufus ve Jerom'un kimi sözleriyle de doğrulanmıştır. Julian'ın ilk iki ve Libanius'un üçüncü söylevi çok dalkavukça bir tablo sunmaktadırlar. Constansius'un ölümünden sonra bu iki hatibin sözlerini geri alışı, imparatorun karakterini rencide etti ama gerçeği de ortaya çıkarmış oldu. Spanheim, Julian'ın ilk söylevi üzerine ilişkin bilimsel incelemesi fazlasıyla bilgecedir (daha aklı başında gözlemler için bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 656).

rın saldırısına seyirci kaldıktan sonra, karanlıktan yararlanarak harekete geçti. Persli okçular, ordugâhtan sağlanan aydınlıktan yararlanarak, bu avare ve silah kullanamaz halde olan yığının üzerine ok yağdırmaya başladılar. Tarihçiler, Romalıların büyük ölçüde kırılıp ezildiklerini, kaçan lejyonların da dayanılmaz zorluk ve yorgunluklara uğradıklarını belirtmektedirler.[61] P*anegyric*'lerde de imparatorun yengisi askerlerinin söz dinlemezliği yüzünden gölgelendi, yazılmıştı. Ayrıca bu utanç verici geri çekilişin ayrıntılarına girmemektedirler. Bununla birlikte, bu ücretli hatiplerden biri, Constantius'un ününü kurtarmasına kızarak, çok barbarca işlenen bir suçu soğuk bir kayıtsızlıkla anlatmaktadır. Öyle ki sonraki kuşaklar, bu olaydan dolayı imparatorun uğradığı yenilgiden daha büyük bir leke aldığına inanacaklardır. Şapur'un yerine geçecek olan oğlu Perslerin ordugâhında yakalanmıştı. En yabanıl düşmanın bile ilgilenip acıyacağı bu mutsuz genç kırbaçlandı, işkenceye uğratıldı, zalim Romalılarca herkesin ortasında öldürüldü.[62]

Şapur'un değerini ve askerî yeteneklerini tüm uluslara tanıtan dokuz kesin zaferin sağladığı birtakım elverişliliklere karşın bu hükümdar Mezopotamya'nın Romalılarda bulunan iki müstahkem kentini, özellikle güçlü yerleşim merkezi Nisibis'i ele geçirmedikçe kendini başarıya ulaşmış saymamaktaydı. On iki yıl boyunca, Lucullus zamanından beri haklı olarak doğunun kalesi gibi görülen Nisibis, Şapur'un tüm kuvvetlerine karşı üç unutulmaz kuşatmayı da püskürttü. Saldırılarını altmış, seksen ve yüz günlük sürelerle üç kez yineleyen hükümdar, gururu kırılmış olarak, yitik ve aşağılanmış bir halde çekilmek zorunda kaldı.[63] Bu büyük ve kalabalık kent Dicle'den iki günlük uzaklıkta,

61. "Acerrima nocturna concertatione pugnatum est, nostrorum copiis ngenti strage confossis." (Ammian., XVIII, 5). Ayrıca bkz Eutropius, X, 10 ve S. Rufus, b. 27.

62. Libanius, *Orat.*, III, s. 1 33; Julian, *Orat.*, I, s. 24, Spanheim, *Commentary*, s. 179.

63. Bkz. Julian, *Orat.*, I, s. 27; *Orat.*, II, s. 62 vb. Spanheim (*Commentary*, s. 188-202), Nisibis kuşatmalarının ayrıntılarını ve tarihlerini saptamaktadır.

Masius Dağı'nın eteğinde güzel ve verimli bir ovanın ortasında kurulmuştu. Tuğladan yapılmış üç kat halindeki kale duvarlarını derin bir hendek koruyordu.[64] Kentte oturanların başeğmez yürekliliği Kont Lucilianus ve garnizonunun kahramanca dayanışmasına yardımcı oluyordu. Nisibis halkını, piskoposlarının yüreklendirici çabaları gayrete getiriyordu.[65] Tehlike alışkanlığıyla ve hep silah kullanmakla çetinleşmiş ve Şapur şehirlerini alırsa kendilerini uzak yerlere süreceğine, buraya Perslileri getirip yerleştireceğine inanmışlardı. İlk iki kuşatılmadan kurtuluşları güvenlerini artırmış, tüm Pers ve Hint kuvvetlerini birleştirerek üçüncü saldırıya geçen büyük kralın sinirlerini gerginleştirmişti. Romalıların üstün akıl ve bilinçleri kale duvarlarını delmek ya da yıkmak için yapılmış tüm savaş araç ve gereçlerini etkisiz kılıyordu. Birçok günü başarısızlıkla geçerken Şapur, herkesin kendi buyruklarına itaat edeceğini sanan Doğulu bir hükümdara yakışan bir karara vardı. Her yıl düzenli olarak, dağlardaki karların eridiği mevsimde, Nisibis kentini ovadan ayıran Mygdonius Irmağı, Nil gibi, bitişik araziyi kaplayacak biçimde taşar ve yayılır.[66] Uğraşa uğraşa, Persler kentin alt yanında ırmağın akışını durdurdular, suları tutmak için her yandan toprak tepeler yükselttiler. Bu yapay gölde asker ve beş yüz libre ağırlığında taşlar

Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 668, 671, 674) da bu kuşatmaların tarihlerini incelemektedir. Zosimus (1, III, s. 151) ve *Alexandrine Chronicle* (s. 290) bu çeşitli noktalar üzerine birtakım olayları ekliyorlar.

64. Sallust., *Fragment.*, LXXXIV, Brosses edisyonu ve Plutark, *in Lucull.*, c. III, s. 184. Nisibis'te bugün yalnız yüz elli ev vardır. Bataklık topraklarında pirinç yetişir, Musul'a ve Dicle'ye dek uzanan verimli çayırları kent ve köy kalıntılarıyla kaplıdır (Bkz. Niebuhr, *Voyages*, c. II, s. 300-309).

65. Theodoret'in (I, II, s. 30) Edessa Piskoposu Aziz James'e atfettiği mucizeler hiç değilse ülkesinin savunması gibi değerli bir neden içindi. Kale duvarlarında bir Roma imparatorunun figürü gibi göründü. Milyonlarca sivrisinek sevk edip filleri sokturdu ve böylece yeni Sennacherib'in ordusunu bozguna uğrattı.

66. Julian., *Orat.*, I, s. 27. Her ne kadar Niebuhr (c. II, s. 307), Mygdonius'u büyük göstermekte ve üzerinde on iki kemerli bir köprü olduğunu söylemekteyse de bu küçük çayı büyük bir ırmakla karşılaştırmak kolay değildir. Mygdonius'un yatağında yapılan çok büyük çalışmalarda karanlık ve anlaşılmaz birtakım ayrıntılar vardır.

atabilen mancınıklar yüklü gemilerle, savaş düzeninde ilerlediler ve tabyaları savunan birliklerle neredeyse karşı karşıya geldiler. Suların dayanılmaz gücü iki taraf için de tehlikeli olmaya başladı. Durmadan artan basıncın etkisiyle duvar yıkıldı, yüz elli *feet* uzunluğunda çok büyük bir gedik açıldı. Persler hemen saldırı emri aldılar ve o gün artık Nisibis'in alınyazısını çizmeleri gerekli oldu. Saldırıcıların başını çeken, ağır silahlarla donatılmış süvari birliği su içinde kalmış toprakların batağına saplandı, askerlerin çoğu sularla örtülü büyük hendeklerin içine gömüldüler. Aldıkları yaralarla kuduran filler kargaşayı büsbütün artırıyor, binlerce Pers okçusunu ezip geçiyorlardı. Yüksek bir yere tahtı kurulan büyük kral, girişiminin kötü sonucunu büyük bir üzüntüyle izlemiş, saldırıyı ertesi güne erteleyerek geri çekilme buyruğu vermişti. Ama kentin uyanık halkı, gecenin karanlığından yararlanarak, şafak sökünceye dek altı *feet* yüksekliğinde bir duvar ördü. Umudu boşa çıkmış olan Şapur, cesaretini yitirmedi, yirmi bin adamının yok olmasına karşın Nisibis kuşatmasını büyük bir inatla sürdürdü. Ne var ki o sırada Massagetae'lerin Doğu Pers illerine saldırdığını haber aldı, bu büyük kuvvetlere karşı onları koruyabilmek için Nisibis'in kuşatmasından vazgeçerek Dicle kıyısından Oxus (Amu Derya) kıyısına doğru hızla gitti.[67] İskitlere karşı bir savaşın sıkıntı ve tehlikesi, onu imparatorla barış, hiç değilse savaşmama anlaşması yapmak zorunda bıraktı. Bu da her iki hükümdarın işine geldi. Constantius, iki kardeşinin ölümünden sonra, bütün güçlerinin birleşmesine karşın başa çıkması zorlaşan batı ayaklanmaları ve iç savaşla ağır biçimde uğraşıp duruyordu.

İmparatorluğun bölüşülmesinden henüz üç yıl geçmiş olmakla birlikte, geniş yönetim alanlarını yönetecek yetenekte olmadıkları halde, Constantinus'un oğulları, bu ülkelerin, kişisel tutkularını gidermeye elverişli olmadığını âdeta kanıtlama çabasına

67. Massagetae'lerin saldırısını anlatan Zonaras'tır (c. II, 1, XIII, s. 11). Ammianus'un tarihi de belli belirsiz olarak bu olayı araya sıkıştırmış bulunmaktadır.

girişmişlerdi. En büyükleri, kuzenlerinin öldürülmesinden yeterince yaralanamadığını ve onların elinden alınanlar üzerinde eşitsiz bir bölüşüm yapıldığını ileri sürmekteydi. Haklı bulduğu Constantius'tan bir isteği yoktu ama Constans'tan, Dalmatius'un ölümüyle ele geçirdiği Afrika eyaletlerini, zengin ülkeler olan Yunanistan ve Makedonya'nın karşılığı olarak kendisine bırakmasını istiyordu. Uzun ve yararsız görüşmelerin içtensizliğinden kızan ve bu isteğinden vazgeçmesinin onuru ve çıkarına da aykırı olduğuna kendisini inandırmaya çalışan çevresindekilerin öğütleriyle Constans harekete geçti. Alelacele toplanmış bir birliğin başında, Constantius'un yönetimindeki yerlere girdi, hıncının ilk etkilerini Aquileia dolaylarında sergiledi. O sırada Dacia'da bulunan Constantius, daha akılcı önlemler aldı. Kardeşinin saldırısını öğrenir öğrenmez, öbür kuvvetlerini izlemek üzere Illiria birliklerinden seçkin ve disiplinli bir kuvveti de yedeğine aldı. Yardımcılarının tutumu bu aptalca savaşı sona erdirdi. Constantinus'un önünde kaçıyormuş gibi yaparak onu, bir ormanın içerisinde kurdukları tuzağa kadar çektiler. Kendisine eşlik edenlerin de değersizliği yüzünden genç hükümdar, aymazlık içerisinde kuşatılmış oldu ve tedbirsizliğinin cezasını başıyla ödedi. Alsa bataklığından çıkarılan cesedi bir imparatorluk gömütüne konuldu. Ona bağlı eyaletler ise Constantius'ı efendileri olarak tanıdılar ve ona bağlılık andı içtiler. Constantius, öbür kardeşiyle yeni yerleri paylaşmayı reddettiğinden Roma İmparatorluğu'nun üçte ikisinden çoğunun yönetimini kendisinde toplamış oldu.[68]

Constans'ın işlemiş olduğu kıyımın cezası on yıl gecikti ve kardeşinin ölümüne karşı öç, kalleş bir uşağın hain eliyle alındı. Üç hükümdarın da kötü yönetimleri, halkın sevgisini ve saygı-

68. Tarihçiler, bu iç savaşın nedenlerini ve etkilerini birçok sıkıntılı ve çelişkili sözlerle anlatmaktadırlar. Ben, ilke olarak Zonaras'ı ve genç Viktor'u esas aldım. Şarkı (*ad Calcem Eutrop.*, Havercamp edisyonu) Constontinus'un ölümünde söylenenleri anlamak açısından daha bilgi sağlayıcı olabilirdi ama tedbir ve kötü zevk, hatibi müphem bir söylev yapmaya sürüklemiştir.

sını yitirmelerine neden olan kusurlar ve zayıflıkları, Constantinus'un neden olduğu zararlı bir düzenin sonucundan başka bir şey değildi. Özensizliği ve yetersizliği, layık olmadığı başarılar yüzünden takındığı kendini beğenmişliği Constans'ı gülünç ve çekilmez kılıyordu. Yüzlerinin güzelliğinden başka bir değerli niteliği olmayan birkaç Germen köleyi kayırması bir rezalet ve hoşnutsuzluk konusuydu.[69] Tutkulu bir asker ve barbar kökenli olan Magnentius, Roma adının onurunu kurtarmak üzere halkın hoşnutsuzluğundan cesaret aldı.[70] Jovian'lardan ve Herculian'lar arasından seçilmiş erler imparatorluk karargâhında onursal bir yer tutuyorlardı. Kutsal bahşişler kontu Marcellinus'un dostluğu cinsel işlerde bol bol olanaklar sağlıyordu. Sonunda askerlere iyice anlatıldı ki cumhuriyet onlardan kalıtsal bir köleliğin bağlarını koparmalarını ve iğrenç Constans'ın atalarını evrensel tahta çıkarmış olan vatandaşı, eski imparatorların erdemlerine sahip, etkin ve uyanık bir hükümdar seçerek ödüllendirmelerini beklemektedir. Herkesin yeterince hazırlandığı kanısına varılınca Marcellinus, oğlunun doğum gününü kutlamak bahanesiyle, Autun'daki Galya sarayının en seçkin kişilerine görkemli bir eğlence çağrısında bulundu. Göz kamaştırıcı güzellikteki şölen gece geç saatlere dek beceriyle uzatıldı. Davetliler, tehlikeli bir güvenceye bağlanmış halde en ağır ve en saldırgan sözleri dile getiriyorlardı. Birdenbire kapılar büyük bir gürültüyle açıldı; bir süredir şölenden ayrılıp gitmiş olan Magnentius, erguvanı ve tacı kuşanmış olduğu halde içeri girdi. Fesat hareketine katılmış

69. "Quarum (*gentium*) obsides pretio quaesitos pueros venustiore quod cultius habuerat libidine hujusmodi arsisse pro certo habet." Constans'ın aşağılık zevkleri herkesçe bilinecek ölçüde yaygın olmasaydı, kardeşinin saltanatı sırasında büyük bir görevde bulunan büyük Viktor, bu denli pozitif bir deyişte bulunmazdı.

70. Julian., *Orat.*, I ve II; Zosimus, 1, II, s. 134; Victor, *in Epitome*. Magnentius'un Galya'da Constantius Chlorus tarafından yerleştirilmiş barbarlar arasında dünyaya geldiğine inanmak için nedenler vardır (Bkz. *History*, kısım I, s. 144). Onun tutumu, bize Fransız kökenli olup yabancı gözdeleri kurtarmak üzere silahlandığını İngiltere halkının alt tabakasına anlatmayı başaran Leicester kontu olan ünlü vatansever Simon de Montfort'u anımsatmaktadır.

olanlar hemen ayağa kalktılar, onu Augustus ve imparator sanlarıyla selamladılar. Sürpriz, korku, sarhoşluk, tutkulu umutlar ve orada olanlardan geri kalanının bilgisizliği alkışı genelleştirdi. Muhafızlar, bağlılık andı için ivedi davrandılar. Kentin kapıları kapatıldı, tan yeri ağarmadan önce Magnentius, birliklere, hazineye, saraya ve Autun kentine egemen oldu. Constans'ın da bu devrimden haberi olmadan önce onun egemenliğine girmesi için umuda kapıldı. Constans o sırada, belki yakınlardaki bir ormanda avlanıyor, belki de suç sayılabilecek ya da utanç verecek bir keyfin içerisinde bulunuyordu. Ama gizli haberci ona olan biteni yetiştirmişti. Kaçmaya fırsat buldu, bu onun tek başvurabileceği çareydi çünkü askerlerinin kendisinden yüz çevirmesi ve uyruklarının vefasızlığı ona hiçbir dayanak bırakmamıştı. Bir İspanya limanına ulaşamadan önce –ki oradan bir gemiyle kaçabilirdi–[71] bir hafif süvari müfrezesince durdurulup yakalandı, herhangi bir dinsel saygıya bile kapılmadan aldığı buyruğu yerine getiren müfreze komutanınca Constantinus'un oğlu öldürüldü.[72]

Constans'ın ölümüyle bu kolay ve önemli devrim tamamlanınca Autun sarayının örneğine batının tüm eyaletlerince uyuldu. İki büyük prefect'türlük (prefectures) olan Galya ve İtalya Magnentius iktidarını tanıdılar. Tahtı ele geçiren, önceden söz verdiği büyük ve cömertçe bahşişleri dağıtabilmek, çıkacak iç savaşta harcayabilmek için her kaynaktan para toplamaya girişti. Tuna'dan Yunanistan'ın ucuna dek uzanan Illyricum'un savaşçı ülkeleri uzun zamandan beri, tutum ve davranışlarıyla kendisini askerlere sevdirmesini bilmiş, bu yüzden orduya deneyim ve güçlülük kazandırmış olan yaşlı general Vetranio'nun sözün-

71. Bu eski kent Illiberis adı altında gelişmişti (Pomponius Mela, II, 5). Constantinus onu onarıp büyülttü ve annesinin adını verdi. Helena (bugün hâlâ Elne) bir piskoposluk merkezi oldu. Uzun süre sonra piskoposluk Rousillon'un başkenti olan Perpignan'a taşındı (Bkz. D'Anville, *Notice de l'Ancienne Gaule*, s. 380; Longuerue, *Description de la France*, s. 223 ve Marca Hispanica, 1, I, b. 2).

72. Zosimus, 1, II, s. 119, 120; Zonoras, c. II, 1, XIII, s. 13 ve Abbreviators.

den dışarı çıkmıyorlardı.[73] Constantinus soyuna karşı gönülden, görev gereği ve minnet borcuyla bağlı bulunan Vetranio, eski efendisinin yaşamdaki son oğluna hemen bağlılığını bildirerek, kendisi ve buyruğundaki askerleriyle Galya'daki saltanat hırsızını ele geçirip öç almak üzere yardımcı olacaklarını haber verdi. Ne var ki lejyonları Galya olayından öfkelenmiş değil, tersine, hoşlanmışlardı. Komutanları da bağlılığını ya da kararlılığını yitirdi, tutkusu Prenses Constantina'nın isteğine uygun biçimde yön değiştirdi. Bu hırslı ve yaman kadın, babası Constantinus'un Augustus sanını ve tacını kendi elleriyle Illyricum generaline vererek başına koydu. Bununla Hannibalianus'un ölümüyle yitirdiği umutlarını yeniden bulmak istiyordu. Belki Constantina hiç istemediği halde, yeni imparator, kardeşinin kanıyla lekelenmiş olan Batı'daki taht hırsızıyla –gerekli olsa da– utanç verici bir anlaşma yaptı.[74]

İmparatorluk katının onur ve güvenini bu denli ağır biçimde tehdit eden olaylar, Pers savaşında ününden çok şeyler yitirmiş olan Constantius'un ordularını harekete geçirdi. Doğu eyaletlerine göz kulak olunmasını yüksek görevlilere, özellikle kuzeni Gallus'a bırakan Constantius, korkuyla, umutla, acıyla ve nefretle Avrupa'ya doğru yola çıktı. Trakya'daki Heraclea'ya varınca Magnentius ve Vetranio'nun elçilerini kabul etti. Fesat hareketinin baş tertipçisi olup yeni efendisine erguvanı sunmuş olan Marcellinus, bu tehlikeli görevi küstahça yüklendi, yanındaki üç görevli arkadaşı da devletin ve ordunun en ünlü kişileri arasından seçildi. Onlara, geçen olaylar için Constantius'u yumuşatmaları ve ilerisi için de gözünü korkutmaları söylenmişti. Ona batıdaki hükümdarlarla ittifak ve dostluk kurması, bu dostluğun Mag-

73. Eutropius (X, 10) çok ılımlı biçimde ve belkide iki Viktor'a göre daha doğru olarak Vetranio'nun portresini çizmektedir. Vetranio basit bir ailenin çocuğuydu. Maesia'nın yabanıl kantonlarında dünyaya gelmişti. Yetiştirilmesi o denli ihmal edilmişti ki okumayı ancak askere alındıktan sonra öğrenebilmişti.
74. Vetranio'nun belirsiz ve değişken tutumu Julian'ın birinci söylevinde yazılmış, Constantina'nın durumunu ve tutumunu tartışan Spanheim tarafından, doğru olarak, ortaya konmuştur.

nentius'un kız kardeşiyle, Magnentius'un da tutkulu Constantina ile evlenerek güçlendirilmesi ve bir anlaşmayla doğu imparatorunun üstünlüğünün sağlanması gibi önerilerde bulunulması kararlaştırılmıştı. Gururu ya da sorunu yanlış değerlendirmesi sonucu bu koşulları reddedecek olursa, o zaman elçiler batı hükümdarlarının –büyük Constantinus'u utkudan utkuya götüren lejyonları harekete geçirerek– onu yok edeceklerini de söyleyeceklerdi. Bu gibi kanıtlara dayanan öneriler dikkatle incelenmeliydi ve Constantius yanıtını ertesi günü vereceğini bildirdi. Bir iç savaşın halk üzerinde yaratacağı kötülükleri de hesaba katarak, kendisini, inanarak ya da öyle görünerek, dinleyen konseyinin önünde şu konuşmayı yaptı: "Bu gece büyük Constantinus'un ruhu bana göründü. Kardeşimin kanlar içerisindeki vücudunu kollarıyla sarmıştı. Sesini tanıdım, öcünü al, diye haykırıyordu. Babam, cumhuriyeti umutsuzluk içine düşürmememi buyurdu ve ordularımızın, hızlı bir başarı ve ölmez bir utkuyla bizim adaletimizi taçlandıracağını bana muştuladı." Bu görüntünün, daha doğrusu hükümdarın sözlerinin etkisi kuşkuları giderdi ve görüşmelere son verdi. Aşağılatıcı barış koşulları reddedildi, yüksek perdeden, kınayıcı bir yanıt verilerek elçilerden biri geri gönderildi, geri kalanlar, ayncalıklarından yararlanmaya değerleri yokmuşcasına, zincire vuruldular. Güçlü savaşçılar amansız bir savaşa hazırlanmaya başladılar.[75]

Constans'ın kardeşinin Galya'daki taht hırsızı karşısında tutumu böyle oldu, belki de böyle olması gerekiyordu. Vetranio'nun karakteri ise daha düzenli ve ölçülüydü. Doğu imparatorunun politikası, düşmanlarını birbirinden ayırmak, isyancıları Illyricum güçlerinden yoksun bırakmaktı. Vetranio'nun açık yürekliliğinden ve saflığından yararlanarak onu rahatça aldatmayı başardı, onur ve çıkarını kollayacağını bildirerek, görüşme tuzağına düşürdü. Constantius onu yasal ve eşit saltanat ortağı olarak tanıdı. Ancak bazı şartları vardı. Magnentius ile ittifakından vazgeçecek, ikisinin

75. Bkz. Peter the Patrician, *Excerpta Legationem*, s. 27.

ortak ülke sınırında bir yer seçerek, orada her ikisi de karşılıklı olarak bağlılıklarını sürdürme ve iç savaşın gereklerini düzenleme olanaklarını bulacaklardı. Bu anlaşmanın sonucu olarak Vetranio, Sardica[76] kentine doğru, yirmi bin süvarinin başında ilerledi. Ayrıca daha çok sayıda piyade de ona bağlı olarak bu kente yöneldi. Bu kuvvetler Constantius'unkilerden o denli üstündü ki Illiria imparatoru talihin kendinden yana olduğuna ve karşısındaki rakibinin yaşamının elinde bulunduğuna inanmış gibiydi ama görüşmelerin bütün askerler üzerinde Constantius'un etki yaptığının farkında değildi. Gizliden gizliye Constantius'un tarafını tutan komutanlar, bütün halkın isteklerini alevlendirmeye yönelik oyunlar hazırlıyorlardı.[77] Birleşik iki ordu, kentin yakınındaki geniş bir ovada toplandı. Eski düzene uygun olarak, ortaya bir kürsü ya da bir tribün kuruldu. Önemli ya da sayılı günlerde imparatorlar bu tribünden askerlere söylev verirlerdi. Romalılar ve barbarlar, kınından çekilmiş kılıçları elde, mızraklar havada olduğu halde, değişik silahlı ve armalı süvari ve piyade birlikleri olarak bu tribünün çevresinde geniş bir halka oluşturmuşlardı. Derin sessizliği ara sıra yükselen alkış sesleri kesiyordu. İki imparator da bu çok büyük topluluğun önünde devlet işlerinin durumunu açıklamaya çağrıldılar. Soyluluk bakımından öncelik Constantius'a tanındı. Güzel konuşmak için çokça yeteneği olmamakla birlikte Constantius yeterince kesinlik, ustalık ve belagat taşıyan bir konuşma yaptı. Öncelikle Galya'daki tirana çatıyor gibiydi. Constans'ın öldürülüşünü acıklı olarak anlattıktan sonra taht üzerinde yalnızca kendisnin hakkı olduğunu, imparatorluk soyunun kazandığı başarıları da anımsatarak, büyük Constantinus'a oğulları olarak bağlılık yemini ettiklerini, bunun, en yakın adamlarınca bozulduğunu söyledi. Bu olağanüstü sahnede oynayacakları rolü daha ön-

76. Zonaras, c. II, 1, XIII, s. 16. Çağımız Sofya şehrinin yakınındaki Sardica'nın konumu olarak Jerom'un, Socrates'ın ve Sozomen'in gösterdikleri yer Naissus veya Sirmium olarak işaretlenmesi daha uygun görünmektedir.
77. Bkz. Julian ilk iki söylevi, özellikle s. 31 ve Zosimus, 1, II, s. 122. Tarihçinin açık anlatışı, hatibin dağınık ve belirsiz betimlemelerini aydınlatmaktadır.

ceden bellemiş olan subaylar tribünü çevrelemiş durumdaydılar, sanki adaletin ve belagatin dayanılmaz gücüyle sürüklenmiş gibi, Constantius'u yasal hükümdarları olarak selamladılar. Onların bu davranışları askerlere de yayıldı. Pişmanlık duygusu bağlılık duygusuna dönüşerek kısa zamanda her yana yayıldı, Sardica ovası "Taht hırsızları kahrolsun! Yaşasın Constantinus'un oğlu! Yalnız onun sancağı altında savaşmak, yenmek ve ölmek istiyoruz" haykırışlarıyla çınladı. Genel haykırışlar, korku veren davranışlar, silahların şakırtısı, buyruğundaki ordunun bozulduğunu şaşkın bir sessizlik içinde gözleyen Vetranio'nun cesaretini yok etti. Bir yüce gönüllülükle umutsuzluğa sığınmak üzere harekete geçmek yerine, tatlılıkla alınyazısına uydu, her iki ordunun gözleri önünde başındaki tacı çıkararak yenenin ayaklarına kapandı. Constantius da başarısını ılımlı bir ihtiyatlılıkla kullandı, baba diye seslendiği bu saygıdeğer kişiyi yerden kaldırarak tahttan inebilmesi için elinden tuttu. Prusa kenti, tahttan indirilmiş hükümdarın oturup yaşamasına ayrıldı, Vetranio, yaşamının son altı yılını varlık ve huzur içerisinde burada geçirdi. Constantius'un gösterdiği iyiliklerden ne denli mutlu olduğunu sık sık belirtiyor, velinimetine, içten gelen bir sevgiyle, evren asasını elinden atmasını ve mutluluğu bulabilmesi için sessiz ve insanlardan uzak yaşama umarına başvurmasını öneriyordu.[78]

Bu anılmaya değer olayda Constantius'un tutumu görünüşte adaletli sayılarak övüldü ve gözdeleri onun, çok sayıda asker karşısında söylediği, serbestçe seçimlerini yapmalarına olanak veren söylevini Pericles ve Demosthenes'in söylevlerine benzettiler.[79] Magnentius'un girişimi daha tehlikeliydi. Onun için yenmekten

78. Genç Victor, Vetranio'nun sürgün yaşamını "Voluptarium otium" diye abartılı bir biçimde betimliyor. Socrates (1, II, b. 28) imparatorla yazışıp haberleştiğini söylüyor. Anlattığına göre Vetranio gerçekten "prope ad stultitiam simplicissimus" idi.

79. "Eum Constantius... facundiae vi dejectum Imperio in pri vatum otium removit. Quae gloria post natum Imperium soli proces sit eloquio clementiaque," vd. Aurelius Victor, Julian ve Themistius (*Orat.*, III ve IV) bu başarıyı tüm belagatleriyle canlı bir biçimde anlatmaktadırlar.

gayri yol yoktu. Çok sayıda askerin toplandığı bir ordunun başında hızla ilerliyordu. Bu orduyu, cumhuriyetin en büyük barbar düşmanları gözüyle bakılan İspanyollar (*Spaniards*), Galyalılar, Franklar, Saksonlar oluşturuyordu. Drave, Save ve Tuna arasındaki aşağı Pannonia'nın verimli ovaları savaşa sahne olacaktı.[80] Her iki savaş grubunun bilerek ya da çekinerek edilgen kaldıkları yaz ayları öylece geçti.[81] Constantius, babası Constantinus'un Cibalis ovalarında kazandığı zaferi askerlerine anımsatarak onları özendirmek için aynı ovalarda savaşı kabulleneceğini duyurdu. Bununla birlikte, ordularının çevresinde bulunan saldırılması olanaksı tahkimat, savaş için başka bir yer aramaktan çok bulundukları yeri kollamayı gerektiriyordu. Magnentius'un amacıysa, hile ve güç kullanarak düşmanını bu elverişli durumundan çıkmak zorunda bırakmaktı. Bu amaca ulaşmak için, deneyimli bir komutanın askerlik bilgisiyle çeşitli manevralar ve strateji oyunları uyguladı. Ordunun arkasında kalan önemli Sirmium kentine saldırdı, Illyricum'un doğusuna girebilmek için Save üzerindeki bir geçidi zorlamayı denedi, Adarne geçitlerine çektiği çok büyük bir müfrezeyi bozguna uğrattı. Bütün yaz boyunca, Galya taht hırsızı, savaş alanında egemenliğini sürdürdü. Constantius'un birlikleri yıprandı ve korkuya kapıldı. Kendisi de askerlerin güvenini yitirdiğinden, Constans'ın katiline, Alplerin ötesindeki eyaletlerin hükümdarlığını sağlayacak bir barış anlaşması önerisinde bulunacak denli gururunu kırdı. İmparatorluk elçisi Philip, önerileri büyük bir beceriyle ileri sürdü: Magnentius'un kurulu ve askerleri bu önerileri kabulleniyorlardı. Ama kendini beğenmiş Magnentius, kurulunun ve yakınlarının düşüncelerine uy-

80. Busbequius (s. 112) Türkler ile Hristiyanlar arasında meydana gelen savaşlarda çöle dönüşen bu ovalardan geçmiştir. Ona karşın yine de doğanın yeniden fışkırdığını hayranlıkla anlatmaktadır. Ekinler o denli boy atmaktadır ki tepeleme yüklü bir araba bunların arasında gözden kaybolmaktadır (Browne'un *Travels*'inde Harris'in koleksiyonuna bakınız, c. II, s. 762 vd.).

81. Zosimus savaşı ve görüşmeleri uzun uzun anlatıyor (1, II, s. 123, 130). Askerlik ve politika üzerine güvenli bilgiler vermediği için onun anlattıklarını özenle incelemek ve ihtiyatla kabul etmek gerekmektedir.

mayarak, Philip'i tutuklattı, hiç değilse rehine olarak alıkoydu, Constantius'a bir subayını göndererek, ona, saltanatının zayıf hale düştüğünü, hiç duraksamadan erguvanı ve imparatorluğu bırakıp çekilirse kendisini bağışlayacağını bildirdi. Constantius ise verdiği yanıtla, haklılığını, Tanrı'nın kendisiyle beraber olduğunu dile getirdi. Durumunun zayıf olduğunu ve tehlikede bulunduğunu bildiği için Magnentius'un küstah elçisine bir şey yapmadı. Philip'in görüşmeleri büsbütün yararsız kalmadı çünkü tanınmış bir general olan Sylvanus the Frank, çok sayıda süvari kuvvetiyle, Mursa Savaşı'ndan birkaç gün önce Magnentius'un ordusundan ayrılıp karşı tarafa geçti.

Mursa ya da Essek kenti, Drave Irmağı ve bitişik bataklıklar üzerinde kurulu beş mil uzunluğundaki tombazlı köprüsüyle günümüzde de ün kazanmış ve Macaristan savaşlarında önemli bir yeri ve rolü olmuştur.[82] Magnentius, Mursa üzerine yürüdü, kale kapılarını ateşe verdi, hızlı bir saldırıyla surları aşmayı denedi. Güçlü garnizon ateşi söndürmeyi başardı. Constantius'un yaklaşması nedeniyle kuşatmayı sürdürecek zamanı bulamadı ve imparator, o dolaylarda amfi biçimindeki yükseklikte mevzilenmiş ve ordusunun manevra olanağını engelleyen Magnentius kuvvetlerine bağlı bir kısım birlikleri etkisiz duruma soktu. Mursa'yı çevreleyen savaş alanı tekdüze ve çorak bir ovaydı. Constantius'un ordusu burada savaş düzenine girdi. Sağında Drave bulunuyor, solu, savaş taktiği gereği ya da süvari üstünlüğü nedeniyle düşmanın sağ kanadını aşıyordu.[83] İki ordu da günün ilk saatlerinde, silah elde, sabırsızlık içerisinde beklediler ve Constantinus'un oğlu, etkili bir söylevle askerlerine moral verdikten sonra, savaş alanına yakın bir kiliseye çekildi, kesin sonuç alınacak olan

82. Kuleler arasında ve büyük ağaç oyuklar üzerine oturtulan bu dikkate değer köprü, ordularının Macaristan'da ilerleyişini kolaylaştırmak için Sultan Süleyman tarafından 1566'da yaptırılmıştır (Bkz. Browne, *Travels* ve Busching, *System of Geography*, c. 2, s. 90).

83. Julian (*Orat.*, I, s. 36) bu durumu ve sonraki hareketleri az sayıda sözcükle de olsa açıkça betimlemektedir.

bugünün yönetimi ve yönlendirilmesini generallerine bıraktı.[84] Generaller, gösterdikleri değerli ve bilgili komuta yetenekleriyle onun güvenine layık olduklarını kanıtladılar. Akıllı bir taktikle savaşı soldan başlatarak eğik bir dizi üzerinden süvarileri ileri sürdüler, oradan hızla düşmanın sağ kanadına yöneldiler. Bu kanat, güçlü bir saldırıya karşı koyacak durumda değildi. Ne var ki Batı Romalıları, disiplin alışkanlıkları nedeniyle çabuk toparlandılar ve Germanya barbarları, ulusal gözüpekliklerinin ününe yaraşır bir çabayla savaştılar. Bu çaba genelleşti ve her iki yana da zaman zaman gülen savaş akşam olunca bitmiş oldu. Constantius'un zaferiyle alınan sonucun onurunu süvarilere tanımak gerekiyordu. Bu zırhlara bürünmüş atlılar çelik kolonlar gibi duruyorlardı. Parlak zırh takımları lejyonların gözlerini kamaştırıyordu. Çok ağır mızraklarıyla, sıkışık haldeki mangaları kırıp dağıtıyorlardı. Lejyonlarda bozgun başlayınca süvariler aralarına sızdılar, kılıçlarını sallayarak bozgunu hızlandırdılar. Hemen hemen çıplak vücutlarıyla doğulu okçularına açık nişangâh durumunda olan dev gibi Germenlerden oluşan barbar birlikleri acı ve ızdırap içerisinde Drave'nin geniş ve hızlı akan sularına kendilerini atıyorlardı.[85] Ölü sayısı elli dört bin olarak gösterilmektedir. Yenenlerin kaybı yenileninkilerden daha büyüktü.[86]

84. Sulpicius Severus, 1, II, s. 405. İmparator, gününü savaşın kazanılacağını önceden haber veren ve bu nedenle güvenini kazanan Valens –Mursa Piskoposu Arian– ile dua ederek geçirdi. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. 4, s. 1110) haklı olarak Julian'ın, Mursa Savaşı'nda Constantius'un kişisel değerliliği üzerine hiç söz etmeyişine dikkati çekmektedir. Dalkavukluğun suskunluğu kimi zaman en olumlu tanıklığa bedeldir.

85. Julian, *Orat.*, I, s. 36, 37 ve *Orat.*, II, s. 59, 60; Zonaras, c. 2, 1, XIII, s. 17; Zosimus, 1, II, s. 130-133. Bu yazarlardan sonuncusu, aynı anda üç ok atabilen Menelaus okçusunun ustalığına övgüler dizmektedir. Askerlik bilgisinde cahil olduğundan Constantius'un zaferinde bunun avantaj olduğunu sanmaktadır.

86. Zonaras'a göre Constantius'un seksen bin kişilik ordusundan otuz bin asker ve Magnentius'un otuz altı bin kişilik ordusundan ise yirmi dört bin asker ölmüştür. Anlatısındaki öbür ayrıntılar da olası ve aslına uygundur. Ama yazar ya da müstensihler, tiranın birliklerindeki sayı üzerinde yanılmış olmalılar. Magnentius, Batı'daki tüm Romalıları ve barbarları toplamıştı ve yüz binden

Bu durum Mursa Savaşı'nın dehşetini kanıtlamakta, yeni utkular kazandırarak sınırları koruyabilecek veteranlar ordusunda meydana gelen yitiklerle imparatorluk kuvvetlerinin çöküntüye uğradığını ortaya koymaktadır.[87] Değersiz bir hatibin hakaretlerine karşın Magnentius'un savaşın başlangıcında kaçmaya niyetlendiğine inanmak için bir neden yoktur. Tersine, bütün ordusu düşmanın gücü karşısında eridikten sonradır ki gerçek bir asker ve komutan olarak görevini terk etmiştir. Ancak o zaman kişisel güvenliğini düşünerek imparatorluk giysi ve takılarını çıkarmış ve kendisini Drave kıyılarından Alplerin eteklerine dek kovalayan hafif süvari birliklerinden zor kurtarmıştır.[88]

Magnentius, kendisine, oturacak yer olarak Aquileia'yı seçmişti. Venedik ülkesini savunmaya elverişli dağlar ve bataklıklar geçidi tutmaya kararlı görünüyordu. Halk kendisini destekleyecek olursa, imparatorluk kuvvetleri, gizli bir yürüyüşle Alpler üzerindeki bir kaleyi ele geçirseler bile yine de İtalya'yı bırakmayacaktı.[89] Nepotianus'un umutsuz ayaklanmasından sonra yüksek aşamalı görevlilerinin yaptığı zulümlerin anısı Romalılarda bir kinle karışık korku duygusu yaratmıştı. Prenses Eutropia'nın oğlu, Constantinus'un yeğeni olan bu tedbirsiz Nepotianus, batının imparatorluk asasını bir barbarın çalarak ele geçirdiğini görmüş, kölelerden ve gladyatörlerden oluşan bir

aşağı olması mümkün olmayan korkunç bir ordu oluşturmuştu. Julian, *Orat.*, 1, s. 34, 35.

87. "Ingentes R. I. vires ea dimicatione consumptae sunt, ad quaelibet bella externa idoneae, quae multum triumphorum possent securitatisque conferre." (Eutropius, X, 13). Genç Victor da aynı biçimde anlatıyor.

88. Bu noktada Zosimus ve Zonaras'ın yanlış olmayan tanıklıkları Julian'ın dalkavukça savlarına yeğ tutulmalıdır. Magnentius, genç Victor'un anlatışına bakılırsa, garip bir yaradılıştaydı: "Sermonis acer, animi tumidi, et immodice timidus; artifex tamen ad occultandam audaciae specie formidinem." Ne var ki Mursa Savaşı'ndaki tutumunu etkileyen doğa mı yoksa sanat mıydı? Ben ikincisini benimseyeceğim.

89. Julian, *Orat.*, I, s. 38, 39. Bununla birlikte, aynı eserde (II, s. 97) senatonun, halkın ve İtalya'daki askerlerin imparatordan yana olduklarını da sezinlemiyor değildi.

birlikle, barış zamanında Roma kentinin güvenliğini sağlayan zayıf bir muhafız müfrezesinin başına geçmesini kolayca başarmıştı. Senatonun onayını elde etmiş, Augustus sanını almış ve ancak yirmi sekiz gün süren geçici ve kargaşa içinde bir saltanat kurmuştu. Birkaç düzenli birliğin yürüyüşe geçmesi umutlarına son vermiş oldu. Bu ayaklanma, Nepotianus'un, annesi Eutropia'nın ve yandaşlarının kanları içerisinde boğuldu. Cezalandırma, Constantinus ailesiyle en küçük bir ilişki kurmuş olan herkese uygulandı.[90] Mursa Savaşı'ndan sonra Dalmaçya kıyılarına egemen olunca, Adriyatik Denizi'ndeki bir limanda bir filo oluşturan ünlü sürgünler, yenenin ordugâhına gelerek Constantius'un korumasını ve öç almalarına yardımcı olmasını istediler. Bunların gizlice sürdürdükleri akıllıca girişimler sonunda Roma ile İtalya'nın öbür kentleri, surlarına Constantius'un imparatorluk sancağını çektiler. Baba Constantinus'un açık eli yüzünden zenginleşmiş bulunan yaşlı lejyonerler, minnetlerini ve bağlılıklarını onun oğlu için de gösterdiler. İtalya'daki süvariler, lejyonlar ve yardımcı kuvvetler Constantius'un buyruğunda olduklarını and içerek açıkladılar. Askerlerinin neredeyse alışkanlık haline getirdikleri bırakıp kaçmaları üzerine taht hırsızı Magnentius, kendisine bağlı kalmayı sürdüren az sayıdaki bir birlikle Alplerin öte yanındaki Galya'ya çekilmek zorunda kaldı. Magnentius'u yakalama buyruğunu alan müfrezeler başarıda çok olağan bir savsamayla davrandılar. Ona, kendisini izleyenlerle karşı karşıya gelme ve yararsız bir utkunun kıyımıyla hıncını yatıştırma fırsatını verdiler.[91]

Kendini beğenmiş Magnentius, her yandan, her yönden mutsuz

90. Büyük Victor, Roma'nın mutsuz durumunu dokunaklı terimlerle betimlemektedir: "Cujus stolidum ingenium adeo P. R. patribusque exitio fuit, uti passim domus, fora, viae, templaque, cruore, cadaveri busque opplerentur bustorum modo." Athanasius (c. I, s. 677) birçok *ünlü*nün (illustrious) kurban oluşlarına hayıflanmaktadır ve Julian (*Orat.*, II, s. 58), Constantinus soyunun amansız düşmanı Marcellinus'un zulmüne lanet etmektedir.

91. Zosim., 1, II, s. 133; Victor, *in Epitome*. Constantius konuşmalarında (panegyric), olağan iyi niyetiyle, bu bozgundan söz etmeyi unutmuştur.

ve terk edilmiş bir halde, mecburen barış istemek zorunda kaldı. Yetenekleriyle güvenini kazanmış olan bir senatörü, sonra da birçok piskoposu gönderdi. Erguvanı bırakmak, yaşamının geri kalan bölümünü imparatorun hizmetinde geçirmek önerisinin kendisine elverişli yanıt sağlayacağını umuyordu. Yalnızca başkaldırma sonucu olsa Constantius bunu bağışlamaya hazırdı.[92] Ancak ordularının her yandan kuşattığı bu kalleş katili cezalandırmak için kesin kararlı olduğunu bildirdi. İmparatorluk filosu İspanya'yı ve Afrika'yı kolayca ele geçirdi, Mağriplilerin sallantıda olan bağlılıklarını pekiştirdi, Magnentius'un sığındığı ve öldüğü son yer olan Lyon'a, büyük kuvvetlerle Pireneleri aşarak vardı.[93] Bu evrede taht hırsızı, yaradılıştan acıma ve bağışla duygularından yoksun olduğundan, kendine gelir kaynağı bulmak için Galya'da her türlü zulüm ve baskı eylemlerine girişti.[94] Ama halkın sabrı tükenmişti. Praetorian yönetiminin merkezi olan Treves, Magnentius tarafından Caesar'lık ya da Augustus'luk rütbesine yükseltilen kardeşi Decentius'a kapılarını kapamış, isyan bayrağını çekmişti.[95] Decentius, Treves'den Sens'a çekilmek zorunda kaldı. Orada da Constantius'un birlikleriyle Romalılar arasındaki çekişmeyle ilgilendirilen Germenlerin bir ordusunca sarıldı.[96] Aynı zaman içerisinde imparatorluk birlikleri de Cottian Alpleri-

92. Zonaras, c. II, 1, XIII, s. 1 7. Julian, iki söylevinin birkaç yerinde, Constantius'un başkaldıranlar için gösterdiği bağışlamalar üzerinde duruyor.
93. Zosim., 1, II, s. 133; Julian, *Orat.*, I, s. 40; II, s. 74.
94. Ammian., XV, 6; Zosim., 1, II, s. 123. Zalimin umutsuzluk içerisindeki kıyımlarına lanet eden Julian (*Orat.*, I, s. 40) onun gerekli gördüğü ya da kötü ahlakının etkisiyle çıkardığı ezici buyruklardan söz etmektedir. İmparatorluk mallarını satın almaları için halka baskı yapıldı. Bunlar, bir ihtilalde, hainlik suçu olarak tanımlanabilecek türden belirsiz ve tehlikeli mallardı.
95. Magnentius'un madalyaları, iki Augustin'in ve Caesar'ın şanlarını kutlamaktadır. Caesar, Desiderius adındaki öbür kardeşiydi (Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 757).
96. Julian, *Orat.*, I, s. 40; II, s. 74 ve Spanheim, s. 263. Bu sonuncunun bilimsel eleştirisi, iç savaşın hareketleri üzerine ışık tutmaktadır. Mons Seleuci, Vapincum ya da Gap'tan birkaç mil uzakta, Cottian Alplerindeki Dauphine adlı bir kentti (Bkz. D'Anville, *Notice de la Gaule*, s. 464 ve Longuerue, *Description de la France*, s. 327).

ni zorladılar ve Seleucus Dağı'ndaki kanlı savaş Magnentius için hiçbir umut kapısı bırakmadı.[97] Artık dayanacağı hiçbir savaşçısı da kalmamıştı, muhafızları da kendisini bırakıp gitmeye hazır bulunuyorlardı. Halkın önünde göründüğü zaman, "Yaşasın imparator Constantius" diye bağırdıklarını duyuyordu. Gerçek suçlunun ortadan kalkmasıyla bağışlanma ve ödüllenmeye hak kazanılabileceğine inandıklarını anlayan tiran, onları şaşırttı ve kendi kılıcıyla canına kıyarak[98] hiç değilse, kardeş sevgisi bahanesi altında işkencelerden ve aşağılandırıcı bir ölümden kendini korumuş oldu. Fesat hareketinin bir numaralı tertipçisi Marcellinus Mursa Savaşı'nda ölmüştü. Öbür elebaşıların da öldürülmesiyle genel huzur sağlanmış oldu.[99] O başkaldırmaya katılmış, isteyerek ya da zorunlulukla bu hareketin içine girmiş olanlar sıkı araştırmayla yakalandılar. İstibdat yönetiminin hukuk alanındaki uygulamasında barbarca yetenekleriyle Catena sanını almış olan Paul'a Britanya'nın en uzak köşelerinde bile fesat hareketinin gizli kalmış yuvalarını ortaya çıkarma görevi verildi. Adanın yardımcı precfect'i Martinus'un bu işlere gösterdiği hoşnutsuzluk, onun aleyhinde bir cinayet kanıtı olarak görüldü ve bu değerli yönetici, düşmanlar için kullandığı kılıcını kendi vücuduna saplamak zorunda bırakıldı. En suçsuz ve günahsız yurttaşlar sürgüne gönderildi, malları ellerinden alındı, işkenceye uğratıldı ve öldürüldü. Sinsi ruh barbar özü taşıdığından Constantius'un ruhu da acıma duygusuna kapalı bulunuyordu.[100]

---

97. Zosimus, 1, II, s. 134; Liban., *Orat.*, X, s. 268, 269. Sonuncusu Constantius'un bu politikasını ve zalim kişiliğini şiddetli bir biçimde suçlamaktadır.
98. Julian, *Orat.*, I. s. 40; Zosimus, 1, II, s. 134; Socrates, 1, II, b. 32; Sozomen, 1, IV, b. 7. Genç Victor zalimin ölümünü şöyle betimliyor: "Transfosso latere, ut erat vasti corporis, vulnere naribusque et ore cruorem effundens, exspiravit." Zonaras'a inanabilirsek, Magnentius, son nefesini vermeden önce, kendi eliyle annesini ve kardeşi Desiderius'u da öldürme zevkini tattı.
99. Julian (*Orat.*, 1. s. 58, 59), Marcellinus'un, işlediği suçlardan kendini cezalandırma yoluna gittiğini, Drava Irmağı'nda boğulduğunu ya da intikam şeytanlarının onu savaş alanından alarak sonsuz acılara uğrayacağı yere götürmüş olacaklarını söylemekten çekinmişe benzemektedir.
100. Ammian., XIV, 5; XXI, 16.

XIX. BÖLÜM

Constantius Tek İmparator

Gallus'un Yükselmesi ve Ölümü

Tehlike ve Julianus'un Yükselmesi

Perslere ve Sarmatlara Karşı Savaş

Julianus'un Galya'daki Zaferleri

(M.S. 353 – M.S. 359)

İmparatorluğun bölünmüş eyaletleri Constantius'un utkusuyla yeniden birleşti. Ne var ki zayıf yaradılışlı olan bu hükümdarın ne barış ne de savaş üzerine yeteneği olmaması, generallerinden korkması, yetki verdiği büyük görevlilerine güvenmemesi yüzünden orduların kazandığı başarı Roma dünyası üzerinde yalnızca hadımların[1] yetke kurmasına yaradı. Doğu müstebitliği ve kıskançlığının eski ürünü olan bu mutsuz yaratıklar Yunanistan'a ve Roma'ya Asya gösterişiyle şatafatının bir moda salgını olarak girmesine neden oldular.[2] Bu moda hızla büyüdü, Augustus zamanında bir Mısır kraliçesinin çirkin merasim alayı olarak görülüp tiksinti duyulan hadımlar[3] yavaş yavaş saygıdeğer hanımefendilerin, senatörlerin hatta imparatorların konak ve saraylarına alındı.[4] Domiti-

1. Ammianus (XIV, b. 6) hadımlaştırmak için yapılan bu zorlu ameliyatın, İsa'nın doğumundan on dokuz yüzyıl önce Semiramis'in saltanatı sırasında uygulandığı savını ileri sürmektedir. Hadım etme âdeti, çok eski zamanlarda Asya'da ve Mısır'da da kullanılmıştır. Musa Yasası'nda bundan söz edilmektedir (Deuteron, XXXIII, 1). Ayrıca bkz. Goguet, *Origines des Loix*, kısım I, 1, I, b. 3.

2. "Eunuchum dixti velle te;
Quia solae utuntur his reginae..." (Terent., *Eunuch.*, perde 1, sahne 2)
Bu oyun Meandre tarafından çevrilmiştir. Özgününün İskender'in doğu fetihlerinden biraz sonra yazılmış olması gerektir.

3. "Miles... spadonibus
Servire rugosis potest." (Horat., *Carm.*, V, 9 ve Dacier, ad loc.)
Spado sözcüğüyle Romalılar, bu tür sakatlar için korku ve nefretlerini kuvvetle belirtiyorlardı. Hadım adı Yunanlarca, yavaş yavaş değerlenerek benimsendi. Kulağı çok tırmalamıyordu ve ok karanlık bir anlamı simgeliyordu.

4. Bunun için Claudius'un azatlısı ve hadımı olan Posides'i anmak yeterlidir. İmparator, askerliğin en saygın ve değerli ödüllerini ona vermekle bu ödüllerin şerefine leke sürmüştü (Bkz. Sueton., *in Claudio*, b. 28). Poside, servetinin büyük bölümünü binalar için harcamıştır.
"Ut Spado vincebat Capitolia Nostra Posides." (Juvenal., *Sat.*, XIV)

anus'ün ve Nerva'nın[5] kesin buyrultularıyla sınırlandırılmış gururlu Diocletianus tarafından sevilmiş, uzgörüşlü Constantinus tarafından göze çarpmaz bir duruma sokulmuş olan hadımlar, onun oğullarının sarayında çoğaldılar, yavaş yavaş Constantinus'un en gizli işlerini öğrendiler ve bunların yönetimini ele geçirdiler.[6] Bu aşağılanmış kimseler için beslenen nefret ve tiksinme öyle bir hal almıştı ki sanki bunların onur ve insanlık duygusundan da yoksun oldukları doğalmış gibi düşünülüyordu.[7] Hadımlar entrika ve dalkavukluk sanatında yetiştirilirlerdi. Yerine göre, Constantius'un çevresine saçtığı terörle, gevşeklik ve kendini beğenmişliğini kullanarak onu çekip çevirirlerdi.[8] Aldatıcı bir aynadan bakarak genel gönenç hayalini seyre daldığı zaman, hadımlar, ezilmekte olan eyaletlerin yakınmalarını imparatordan saklıyorlar, adalet ve onur satarak hazineler ediniyorlar, kötülük aracı olarak kullandıkları insanları yükselterek en önemli devlet saygınlıklarını aşağılık

5. "Castrari mares vetuit." (Sueton., *in Domitian.*, b. 7). Bkz. Dion Cassius, 1, LXVII, s. 1107; 1, LXVIII, s. 1119.

6. *Augustan History*'de bir pasaj vardır (s. 137); bunda Lampridius, hadımların istibdadına bir sınır koymalarından dolayı Alexander Severus ile Constantinus'u överken, öbür saltanatlar sırasında bunların neden olduğu kötülüklere de üzülmektedir. "Huc accedit quod eunuchos nec in consiliis nec in ministeriis habuit; qui soli principes perdunt, dum eos more gentium aut regum Persarum volunt vivere; qui a populo etiam amicissimum semovent; qui internuntii sunt, aliud quam respondetur, referentes; claudentes principem suum, et agentes ante omnia ne quid sciat."

7. Xenophon (Cyropaedia, 1, VIII, s. 540), Cyrus'un kendini koruma görevini hadımlara vermesini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Aynı operasyon hayvanlara uygulandığı zaman, onları daha uysal kılmakta, buna karşılık güçlerini, hatta cesaretlerini azaltmamaktadır. Buna dikkat eden Cyrus, insan türünden ayrı olarak bir kırma tür yetiştirilecek olsa bunun, efendisine ayrılmaz bağlarla bağlı olabileceğini de imgelemiştir. Ne var ki uzun bir deneyim Cyrus'un düşüncesini doğrulamamıştır. Yetenekleri, değerleri ve bağlılıklarıyla kendini göstermiş olan, seyrek de olsa, hadım örnekleri bulunabilir. Ama Pers, Hint ve Çin tarihlerinin genel olarak incelenmesinde, hadımların güç kazandığı dönemlerin, o hükümdar soyunun gerileme ve çökmesine işaret oluşturduğu görülmektedir.

8. Bkz. Ammianus Marcellinus, 1, XXI, b. 16; 1, XXII, b. 4. Bu yansız tarihin bütün aktardıkları Mamertinus'un, Libanius'un ve Julian'ın, Constantius sarayındaki yolsuzluklarla ilgili olarak söyledikleri ağır sözleri doğrular niteliktedirler.

duruma sokuyorlar,[9] bu aşağılıklara karşı çıkma yürekliliğini gösterenlerden hınçlarını alıyorlardı. Aralarında en sivrilmişi Eusebius adındaki hadımdı; imparatoru ve sarayını o denli elinde oynatıyordu ki yansız bir yazar, alaylı bir biçimde, Constantius'un bu görkemli gözdenin yanında biraz kredisi olduğunu söylemişti.[10] Bu Eusebius'un düzmece entrikalarıyladır ki Constantius mutsuz Gallus'un ölüm kararını onaylamıştır ve Constantinus soyunu lekeleyen uzun bir öldürmeler listesini buna eklemiştir.

Constantinus'un yeğenleri olan Gallus ile Julianus askerlerin kızgın saldınlarından kurtuldukları sırada birincisi, aşağı yukarı on iki, Julianus ise altı yaşlarındaydılar. Büyüğü zayıf ve hastalıklıydı. Constantius'un yapmacık bir acımasıyla ortada görünmeksizin, kararsız bir yaşam sürdürebiliyorlardı.[11] İyonya'nın ve Bitinya'nın çeşitli kentleri, onların oturmalarına sırasıyla ayrıldı, daha doğrusu eğitimleri sırasında sürgün yerleri oldu. Yaşları imparatorun kaygusunu doğuracak oranda bir aşamaya gelince, Constantius onları, Caesarea kenti yakınında Macellum kalesine kapattı. Altı yıllık bir gözaltı süresince[12] onlarla kimi zaman bir gardiyan kimi zaman da şüpheci bir müstebit ilişkisini yürüttü. Hapishaneleri, Kapadokya krallarının oturduğu eski bir saraydı. Durum hoş ve güzeldi, yapılar ise görkemliydi. Öğrenimlerini ve egzersizlerini en

9. Aurelius Victor, eyalet valilerinin ve generallerin seçiminde gösterilen ihmalden dolayı hükümdarını kınıyor. Kralın kişiliğine olduğu ka dar onun temsilcilerine de çatmanın, zayıf bir saltanat döneminde, çok gözüpek bir gözlemle öyküsünü tamamlıyor: "Uti verum absolvam brevi, ut Imperatore ipso clarius ita apparitorum plerisque magis atrox nihil."

10. "Apud quem (si vere dici debeat) multum Constantius potuit." (Ammian, 1, XVIII, b. 4).

11. Gregory Nazianzen (*Orat.*, III, s. 90) hayatını kurtardığı için Arethusa Piskoposu Mark'a karşı gösterdiği nankörlük nedeniyle mürtedi kınamaktadır. Her ne kadar daha az saygın bir otorite de olsa (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 916) Julianus'un bir kilise mihrabında saklandığını öğrenmiş bulunuyoruz.

12. Julianus'un eğitimine ve serüvenlerine ilişkin en gerçek tarih kendisi tarafından yazılan ve senato ile Atina halkına hitap eden bir mektupta bildirilmiştir. Paganlar bakımından Libanius (*Orat. Parentalis*), Hristiyanlar bakımından Socrates (1, III, b. 1) çok ilginç durumları bize iletiyorlar.

ünlü öğretmenlerin gözetimi altında yaptılar. Kendilerini koruyan, hizmetlerini gören kalabalık görevliler onların soyluluğuna yakışmaz türden değildi. Ne var ki canları ve malları, kendilerini özgürlüklerinden yoksun bırakan müstebit hükümdarın buyruğu altındaydı. Güvenebilecekleri, değerli bulabilecekleri kimselerle ilişki kuramıyorlardı, yalnızca buyruklarındaki güvenilir kölelerle, yalnız ve soyutlanmış bir yaşam sürdürüyorlardı. Bununla birlikte, devlet kurallarının gereklerini yerine getirme kaygusuyla, imparator daha doğrusu hadımlar, Gallus'a, yirmi beşinci yaşında Caesar sanını vermek zorunda kaldılar. Bu siyasal bağlılığı pekiştirmek için onu prenses Constantina ile evlendirdiler. İki hükümdar kısa bir buluşma yaparak birbirlerine karşı hiçbir kötülük yapmayacaklarıyla ilgili olarak karşılıklı ant içtiler ve her biri kendi yerine çekildi. Constantius batıya doğru yürüyüşünü sürdürdü. Gallus ise Antioch (Antakya) kentinde kaldı, buradan, Doğu prefect'inin beş büyük yönetim merkezinin idaresini eline aldı.[13] Talihindeki bu mutlu değişiklik içerisinde kardeşi Julianus'u unutmadı, ona saygınlıklarıyla birlikte özgürlüğünü ve büyük ölçüde mal varlığını sağladı.[14]

Gallus'un anısına karşı en hoşgörülü davranan tarihçiler ile Julianus bile -ki, kardeşinin zayıf yönleri üzerine bir perde çekmek istiyordu- bu Caesar'ın hükümdarlık yapacak nitelik ve yetenekte olmadığını itirak etmektedirler. Bir hapishaneden çıkarılıp tahta oturtulduğu zaman, kuramsal ve deneysel bilgi ve görgü eksikliğini ödünleyecek ekeye, uygulama yeteneğine ve uyumlu yaradılışa da sahip değildi. Herkesten uzak ve düşmanca bir hava içerisinde

13. Gallus'un Caesar'lığa yükselmesiyle ilgili olarak Idatius, Zosimus ve iki Victor'a bakınız. Philostorgius'e göre (1, IV, b. 1), Arian piskopos olan Theophilus'a –ki bu resmî bağlantının bir tür tanığı olmuştur– bakınız. Bu karakterini kararlı bir biçimde sürdürmüştür. Ne var ki Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 1120) bir sapığın bu denli büyük erdemlere sahip olabileceğine inanmamaktadır.
14. Julianus, önce öğrenimini Constantinople'da sürdürme özgürlüğünü elde etti. Ne var ki kazandığı ün kısa sürede Constantius'un kıskançlığını dürtükledi. Genç prense İyonya ve Bithynia'nın daha az göze batan bölgelerine çekilmesi salık verildi.

kalmış olmak onun karakterini daha da anlaşılmaz ve sert yapmıştı. Çektiği çilelerin anısı, sevgi ve acıma yerine ruhuna sertlik ve acımasızlık getirmişti. Saçma sapan kızgınlıklarından doğan şiddetli sinir krizleri, yakınındakiler ya da onun buyruğunda çalışanlar için kötü sonuçlar meydana getiriyordu.[15] Karısı Constantina bir kadın olarak değil fakat, herkesin kanını beynine sıçratan eli bayraklı şirret bir cadaloz olarak betimlenmektedir.[16] Kocasını dikkatlilik ve insanlık ölçüleri içerisinde tutmaya çalışması şöyle dursun onu, tutkularını durmadan dürtükleyerek azdırmak yoluna gidiyordu. Her ne denli kadınlık erdemlerinden sıyrılmış durumdaydıysa da övünmesini bırakmamıştı. Süs için kullanılacak bir takı, onun katında birinci sınıf değerindeki günahsız bir insanın ölümünden daha önemliydi.[17] Gallus da öbür yandan, kıyıcılığını halk ve askerler üzerinde kanlı ve keyfi öldürmelerle sürdürüyordu. Kimi zaman bu kıyıcılığı adalet formalitelerinin yalancı maskesi altında saklıyordu. Genel yerler ve bireylerin evleri hafiyelerin ve jurnalcilerin kuşatması altındaydı. Hükümdarın kendisi bile bir plebeian kılığında bu çirkin ve tiksinti veren rolü oynayacak denli alçalıyordu. Sarayın tüm bölmeleri ölüm ve işkence araç ve gereçleriyle donatılmıştı. Suriye'nin başkenti sıkıntı ve dehşet içindeydi. Kuşkusuz kendi yetersizliğini bildiğinden, bu Doğu hükümdarı kurbanlarını düşsel bir hıyanetle suçladığı eyalet

15. Bkz. Julian, *ad S. P. Q. A.*, s. 271; Jerom., *in Chron.*; Aurellus Victor; Eutropius, X, 14. Gallus'un ölümünden yaklaşık on beş yıl sonra, artık onun karakterini övmek ya da kınamak için bir güdü kalmadığı bir zamanda Eutropius'un yazdığı kısa eserden şu parçaları kelimesi kelimesine buraya aktarıyorum: "Multis incivilibus gestis Gallus Caesar... vir natura ferox et ad tyrannidem pronior, si suo jure imperare licuisset."

16. "Megaera quidem mortalis, inflammatrix saevientis assidua, humani cruoris avida," vd. (Ammian. Marcellin, 1, XIV, b. 1). Ammianus'un içtenliği, olayları ya da karakterleri olduğundan farklı gösterme gibi bir haksızlık yapmasını engeller. Ne var ki süslemelere karşı duyduğu zevk kimi zaman sert ve pek doğal olmayan deyimler kullanmasına da yol açmaktadır.

17. Bu günahsız insanlardan birinin adı İskenderiyeli Clemantius idi. Bütün suçu, kayınvalidesinin arzularını yerine getirmek istememesiydi. Aşka meydan okuyarak canına kıyılmasını istemişti (Ammian., 1, XIV, b. 1).

insanlarından, özellikle şüpheci ve evhamlı Constantius'le haberleşme içerisinde olduğunu düşündüğü kendi yakınları arasından seçiyordu. Düşünmüyordu ki böylece tek dayanağı olan halkın nefretini kazanıyordu. Aynca düşmanlarına gerçeğin silahlarını ve imparatora da erguvandan ve canından yoksun kalabileceği adaletli bir bahane vermiş oluyordu.[18]

Roma dünyasının alınyazısını saptaması gereken olayı iç savaş uzun süre geciktirmiş olduğundan Constantius da Gallus'un tutumuyla onun zayıf yönetimini görmezlikten gelmişti. Galya müstebitinin gizlice Antioch'a iki suikastçı göndermiş olmasının meydana çıkması halkta imparator ile Caesar'ın aynı düşmanlarca izlenildiği ve çıkar birliği içerisinde bulundukları kanısının doğmasına neden oldu.[19] Constantius başarıya ulaşınca, kendisine bağlı olan taht arkadaşı artık kendisi için yararlığını yitirmiş, bir yük olmaya başlamıştı. Durumu sıkı bir biçimde incelendi; hareketleri tartıldı ve üzerinden erguvanın alınmasına ya da doğunun yumuşak ve işsiz yaşamından çekilerek Germanya'daki savaşın yorgunlukları ve tehlikeleriyle karşı karşıya getirilmesine karar verildi. Bir kıtlık sırasında Antioch halkınca öldürülen Suriye konsülü Theophilus, Caesar Gallus'la suç ortağı olarak nitelendirilmiş, bu hareket yalnızca bir barbarlık davranışı değil, Constantius'un yüce varlığına karşı tehlikeli bir saldırı olarak kabul edilmişti. İki ünlü ministre, doğu prefect'i Domitianus ile saray kestörü Montius doğu eyaletlerine giderek yönetimde reform yapılması görevini üstlendiler. Onlara Gallus'la saygılı biçimde ilişki kurmaları, kardeşinin ve taht arkadaşının isteklerine uymasına, onu inandırarak razı etmeleri tenbihlenmişti. Prefect'in ataklığı bu ölçülü tutumu bozdu,

18. Bkz. Ammianus (1, XIV, b. 2, s. 7), Gallus'un zulümleriyle ilgili geniş ayrıntılara girmektedir. Kardeşi Julianus (s. 272) kendisine karşı bir komplo hareketinden gizlice haber aldığını yavaş yavaş kafasına sokmaktadır. Zosimus (1, II, s. 135), komploya katılan kimselerin adını vermektedir: yüksek sınıftan bir kişi, servet yapmak isteyen iki bayağı ajan.

19. Zonaras, 1, XIII, c. II, s. 17, 18. Suikastçılar, lejyonerlerin çoğunu kandırmışlardı. Ama niyetleri, sığındıkları bir kulubedeki yaşlı bir kadın tarafından öğrenildi ve haber verildi.

hem kendi yok oluşunu hem de düşmarınınkini çabuklaştırmış oldu. Antioch'a varınca Domitianus, sarayın kapıları önünden hakaret dolu bakışlarla geçti, birkaç gün ortada görünmeksizin kanlı bir tasarı hazırlayarak imparatora gönderdi, sonunda, Gallus'un sürekli ricalarını kabul ederek konseye katılmaya razı oldu. Ama ilk işi, yukardan bakarcasına bir tavırla Caesar'a hemen İtalya'ya hareket etmesiyle ilgili buyruğu bildirmek oldu, buna direnç göstermesi ya da geciktirmeye kalkışması halinde cezalandırılacağını söyledi. Constantinus'un yeğeni ve kızı bir uyruktan gelen böyle bir küstahlığa kolay kolay katlanamazlardı. Kızgınlıktan köpüre rek, muhafızlarına prefect Domitianus'u yakalattılar. Durum yine düzelebilirdi. Ancak Montius'un tedbirsizliği nedeniyle bu olasılık da ortadan kalktı.[20] Montius, kendisinin, kestör olması nedeniyle bir praetorian prefect'i bile tutuklatma yetkisi olduğunu, hakaret edici bir tavırla Gallus'a söyledi ve tüm sivil, asker yüksek aşamalı yetkilileri toplayarak onlara hükümdar adına kendisini ve temsilcilerini savunmaları için buyruk verdi. Bu açıkça savaş ilanı niteliğindeki davranış, sabrı tükenen Gallus'u en sert çarelere başvurmak zorunda bıraktı. Muhafızlarını silahbaşı etti, Antioch halkını topladı, kendi öcünü almalarını ve güvenliğini korumalarını onlardan istedi. Buyruğu kanlı bir biçimde yerine getirildi. Halk prefect'i ve kestörü yakaladı ve ayaklarını iple bağladıktan sonra, küfürler ve darbelerle sokaklarda sürüklendiler ve zavallılar böylece öldüler ve tanınmayacak bir halde Orontes Irmağı'na atıldılar.[21]

Olaylar bu duruma geldikten sonra, niyeti ne olursa olsun, Gal-

20. Ammianus'un metninde şunları görüyoruz: "quidem, sed ad lenitatem propensior." Bu da birbirine zıt ve gülünç bir tümce oluşturmaktadır. Eski bir el yazmasının yardımıyla Valesius bu yanlışlardan ilkini düzeltti. Biz de *vafer* sözcüğünün onun yerine konulmasıyla, bir ışık yakalayabiliyoruz. Lenitatem'i lexitatem'le değiştirme yürekliliğini gösterirsek, bu tek harfin değiştirilmesi bütün pasajı aydınlatır ve anlamlı hale sokar.

21. Şurada burada gerçek olmayan birtakım kitap ve pasajlara başvurmak yerine, Ammianus'un tarihini izlemeyi yeğ tutarak onun on dördüncü kitabının yedinci ve dokuzuncu bölümlerini esas almayı doğru bulmaktayız. Gallus lehinde biraz yanlı olsa da Philostorgius (1, III, b. 28) da bir kenara atılmamalıdır.

lus'un, günahsızlığını savunmak için yapacağı şey işin çözümünü savaş alanına götürmek olmalıydı. Bu hükümdarın ruhu, zayıflıkla şiddetin bir karmasıydı. Augustus sanını alıp Doğu'nun ordularına ve hazinelerine el koymak yerine, Constantiusu'un düzmece sessizliğine kanarak kendini sarayın aldatıcı şatafatına bıraktı. Gallus'u kendi başkentinde yakalamak yine de tehlikeli olabileceğinden gizli planlar hazırlayarak ağır ve güvenli yoldan gidilmesi uygun görüldü. Constantius sık sık mektup yazıyor, güven veren ve dostça sözlerle görevini yerine getirmesi konusunda onu isteklendiriyordu. Birtakım kamu hizmetlerini onun üzerinden almak ve doğuyu da kendi ordularıyla korumayı üstlenmek gibi önlemleri de eksik etmiyordu. Karşılıklı kötü söz ve eylemler Gallus'ta kuşkular uyandırabilirdi. Ama böylece kaçmak ya da karşı koymak fırsatlarını da yok etmiş bulunuyordu. Öbür yandan, asker üniforması altında Constantius'un yakını olarak kalleşçe işler çeviren asker tribunus Scudilo'nun dalkavukça söyleşileriyle büsbütün gevşiyordu. Gallus, karısı Constantina'nın saygınlığından yararlanıyordu ama, beklenmedik bir zamanda Constantina ölünce,[22] bu prensesin kocasını sürüklediği kötü sonların gelip çatması da daha çabuk bir hal aldı.

Uzun bir süreden sonra hükümdar, kaygı içerisinde, imparator sarayına gitmek üzere yola çıktı. Antioch'dan Hadrianople'a (Edirne) dek, eyalet topraklarından kalabalık ve gösterişli bir alay halinde geçti. Korkusunu halktan, kimbilir belki de kendinden bile gizlemek için Constantinople'da sirk eğlenceleri düzenledi. Yolculuğu sırasında işlerin yürümesinden kendisini bekleyen tehlikenin anlaşılması gerekirdi. Geçtiği yollardaki başlıca kentlerde, yönetimi elinde bulundurmak üzere özel olarak gönderilmiş yüksek güvenlik görevlilerini buluyor, bunların, kendisi için gözlemde bulunduklarını ve umutsuzluğa düşmemesi için her türlü terör hareketlerini önlediklerini görüyordu. Eyaletlerin yönetimine el

22. Constantina, kocasından önce geldiği küçük bir Bitinya kenti olan Coenum Gallicanum'da bir sıtma nöbeti sırasında öldü.

koymakla görevlendirilmiş temsilciler, geçişinde onu soğuk bir tutumla, hatta biraz da saygısızca selamlıyorlar, yol üzerine dizilmiş olan birlikler, ona katılmalarından korkulduğu için, geçtikten hemen sonra oradan uzaklaştırılarak başka yerlere gönderiliyorlardı.[23] Hadrianople'da birkaç gün dinlenme olanağı bulan Gallus'a sert ve kesin biçimde bir buyruk bildirildi. Bu buyrukta beraberindeki kalabalık alayı bu kentte arabasıyla gelmekte acele etmesi isteniyordu. Bu hızlı yolculuk, imparatorun bulunduğu Milano'ya en çok on postada Constantius'un kardeşçe ve taht arkadaşlığına karşı gösterilen saygı laubali bir küstahlığa dönüştü. Gallus, çevresindeki hizmetkârlarıyla olan ilişkilerinde onları birer muhafız olarak değil, belki de kısa süre sonra kendi cellatları olacaklar, diye görüyor, tedbirsizliğinden dolayı kendini suçluyor, kötü alınyazısının bu sonucunu büyük bir üzüntüyle sezinliyordu. Pannonia'nın Petovio kentinde artık gizli tertiplere son verildi ve kale içerisindeki bir saraya götürüldü. Komutası altında seçilmiş askerlerden oluşan bir müfreze ile general Barbotionus, ünlü kurbanının gelmesini bekliyordu. Akşam kararırken Gallus tutuklandı, Caesar'lık nişan ve süslemeleri aşağılatıcı davranışlarla sökülüp çıkanldıktan sonra İstria'daki Pala hapishanesine götürüldü. Burası daha pek yeni bir tarihte kral kanıyla boyanmıştı. Gallus'un dramı, amansız düşmanı hadım Eusebius'un ortaya çıkmasıyla daha da büyümüştü. Bir noterin ve bir de tribunus'un önünde, doğudaki yönetim üzerine soruşturmaya başlandı. Suçluluk ve utanç duyguları altında kalmış olan Caesar, kendisine yüklenen tüm suç eylem ve niyetlerini itiraf etti. Buna neden olarak da eşi prensesin öğüt ve önerilerini gösterince, dakikası dakikasına soruşturmayı izleyen Constantius'un nefreti son aşamaya geldi ve kendi can güvenliğinin Cons-

23. Karargâhları Hadrianople'da (Edirne) bulunan Teb lejyonları, Gallus'a bir temsilci göndererek kendisinin tarafına geçmek istediklerini bildirdiler (Ammian., 1, XIV, b. 11). *Notitia* (fragman 6, 20, 38, Labb. edisyonu) üç Teb lejyonundan söz ediyor. Aşağılık bir olayı batırmak için Voltaire'in gösterdiği çaba, her ne kadar ün kazanmışsa da en küçük bir gerçek belgeye dayanmadan, Roma orduları içerisinde Tebli bir lejyonun varlığını inkâr etmek gibi bir duruma düşmesine sebep olmuştur (Bkz. *Oeuvres de Voltaire*, c. XV, s. 414, dördüncü baskı).

tantinus'un yeğeniyle bağdaşmasına olanak kalmadığı kanısına varan imparator onun ölüm ilanını imzaladı. Gallus'un elleri arkadan bağlandı, aşağılık bir suçlu gibi, hapishanede başı kesilerek öldürüldü.[24] Constantius'un kıyıcılığını ileri sürenler onun hemen pişman olduğunu ve kanlı buyruğu hemen geri aldığını, ancak, bağışlama haberini götüren ulağın hadımlarca alıkonulduğunu da söylüyorlar. Hadımlar Gallus'un kinci huyundan korkuyorlar, doğunun zengin eyaletlerinde de sözlerini geçirmeyi istiyorlardı.[25]

Kalabalık Constantius Chlorus kuşağından gelenler içerisinde, baştaki imparatordan başka yalnız Julianus kalmıştı. Krallık soyundan olma mutsuzluğu onu da Gallus'un başına gelenlerle ilişkili kılmıştı. Çekilerek yaşamakta olduğu güzel İyonya ülkesinden, bir tür muhafaza altında Milano sarayına getirildi. Burada, ailesinin mensupları ve yakınlarına her gün uygulanan cezaları görerek kendi sonunu yaklaşık yedi ay bekledi. Bakışları, tavırları, suskunluğu bile kötü niyetli gözleyicilerce izlendi. Hiçbir zaman kötülük etmediği düşmanların ve tertiplerin kuşatması altında kaldı.[26] Ama feleğin çemberi Julianus'a yavaş yavaş cesaret ve tedbir sahibi olma yollarını öğretti. Duygularını açığa vurması için hadımlarca kurulan ustalıklı tuzaklardan sıyrılmasını bildi, saygınlığını ve canını savundu. Hıncını ve acısını özenle gizleyerek, müstebit hükümdarın kıyıcılığını onaylamak gibi dalkavukluklarla kendini aşağılatmadı. Julianus, tansıksal kurtu-

24. Gallus'un yolculuğu ve ölümüyle ilgili tam öykü için Ammianus'a bakınız (1, XIX. b. 11). Julianus, kardeşinin yargılanmadan idam edilmiş olmasından yakınmaktadır. Düşmanlarına karşı onun işlediği kıyıcı öç almaları haklı göstermeye, hiç değilse mazur göstermeye çalışmaktadır. Ama erguvandan yoksun kılınmış olmasının haklı olduğunu kabul etmiş gibidir.

25. Philostorgius, 1, IV, b. 1; Zonaras, 1, XIII, c. II, s. 19. Ama birincisi bir Arian monarkının tarafını tutmaktaydı ve öbürü, eski yazılarda bulduğu her şeyi ayırt etmeden kopyalıyordu.

26. Bkz. Ammianus Marcellin., 1, XV, b. 1, 3, 8. Julianus da Atinalılara yazdığı mektupta içinde bulunduğu tehlike ve duygular üzerine çarpıcı bir tablo çizmektedir. Bununla birlikte, biraz kapalı deyişlerle, mutsuzluğunun tam bir yıl sürdüğünü ve acı çektiğini söylerken biraz abartıyor gibidir. Bunu da gerçekle bağdaştırmak olanaksızdır.

luşunu, Constantinus'un dinsiz soyuna karşı yıkma karan almış bulunan tanrıların kendisini günahsız saymış olmalarına borçlu görmekteydi.[27] Ayrıca, bu tanrısal yarlıgamanın somut görültüsünün, güzelliği kadar değerliliğiyle de kendini tanıtan prenses Eusebia olduğunu söylemektedir.[28] Onun aracılığıyla imparator, Julianus'u görmeye razı oldu. Julianus savını soylu bir güvenlik içerisinde sundu ve hoş bir kabul görerek dinlenildi. Hadım ağalarının çabalarına karşın Eusebia'nın hoşgörüsü ve bağışlayıcılığı bu görüşmeyi etkiledi. Halbuki hadım ağaları Julianus'u Gallus'un öcünü almak isteyen bir intikamcı olarak göstermeye çalışıyorlardı. İkinci bir görüşmeyi önlemek için Julianus'un Milano dolaylarında bir yere çekilmesini sağladılar ve oradan da imparatorun onursal bir yer olarak gördüğü Atina'ya gönderildi. Daha çocuk denecek yaştayken Yunanların diline, töre ve geleneklerine, bilimsel uğraşlarına, dinlerine karşı bir eğilim ya da güçlü bir tutku duymuştu, bu nedenle, isteklerine bu denli uygun bir buyruğa seve seve başeğdi. Askerlik işlerinden ve saray kepazeliklerinden uzak kalarak, Akademi'nin korulukları içerisinde, yüce öğrencilerinin kıvancını canladırmak ve ona deha aşılamak için çalışan filozoflann dostça söyleşileriyle altı ay geçirdi. Julianus, Atina için, yüksek ruhlu bir insanın duyduğu temiz sevgiyi, dehasının ilk ışıklarının parladığı bu yerle ilgili anılarını, hiç sarsılmadan sakladı. Doğuştan yumuşak ve tatlı yaratılışlı olduğundan kendisiyle görüşen yabancıların ve yurttaşların dostluğunu kazanıyordu. Öğrenim arkadaşlarından kimisi onu belki gereğince ölçemiyorlardı. Ama Julianus Atina okullarında, yetenekleriyle, erdemleriyle genel bir saygınlık elde etti, kısa süre sonra da tüm

27. Julianus, Constantinus soyunun suçlarını ve mutsuzluklarını, istiareli, imgeli ve şükürlü bir öykü içerisinde betimlemektedir. Bu betimleme yedinci söylevin sonunda bulunmaktadır. Rahip de la Bleteri tarafından oradan alınıp çevrilmiştir (*Vie de Jovien*, c. 2, s. 385- 408).

28. Babası ve erkek kardeşi de konsül olan soylu bir ailenin kızı olarak Makedonya'nın Selanik kentinde doğmuştu. 352 yılında imparatorla evlenmişti. Farklı görüşteki tüm tarihçiler bu kadının değeri üzerinde birleşmektedirler. Bkz. Tillemont'un topladığı tanıklıklar, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 750-754.

Roma dünyasında bu onurlu ün yaygın bir hal aldı.[29]

Julianus, çekildiği uzak ve sessiz yaşamla zamanını kullanırken, yüce gönüllü ilgisini sonuna dek sürdürmeye kararlı bulunan imparatoriçe onun geleceği için birtakım özenler göstermekten geri kalmıyordu. Son Caesar'ın ölümüyle komutanlık işi tekbaşına Constantius'un omuzlarına yüklenmişti ve bu çok geniş ve güçlü imparatorluğun yükü altında bunalıyordu. Barbar sürüleri Galya'yı yakıp yıkıyorlar, Sarmatlar artık Tuna engelini tanımıyorlardı. Cezalandırılmamış olmalan yüzünden yabanıl Isauria'lılar kabadayılıklarını artırmışlardı. Bu haydutlar, komşu ülkeyi kasıp kavurmak için sarp dağlarından aşağı iniyorlardı. Üç lejyonca savunulan önemli Seleucia kentini, başarısız da olsa, kuşatmak küstahlığında bulunmuşlardı. Öbür yandan, Pers kralı, aynı tarihlerde çok ciddi tehlikeler yaratmaya başlamıştı. Utkulanyle kibirlenmiş olarak yeniden Asya eyaletlerini tehdit ediyordu ve imparatorun orada bulunması batı sınırlarında olduğu kadar doğu boylarında da gerekli bir hal almıştı. İlk kez olarak Constantius anladı ki bu denli değişik ve geniş ölçüdeki işler kendi gücünün üstündeydi.[30] Dalkavukları, Tanrı'nın yardımıyla kendi deneyiminin, gözüpekliğinin ve erdemlerinin her şeyin üstesinden gelmesine yeterli olacağını durmadan aşılamak istemelerine karşın o, gururunu incitmeden eksiklerini gidermesini bilen Eusebia'nın sözlerine kulak verdi. İmparatoriçe, Gallus'un anısı imparatoru ürküttüğünü bildiğinden, iki kardeşin karakterleri arasında, çocukluklarından beri tam tersine ayrılıklar bulunduğunu, bu halleriyle Titus ile Domi-

29. Libanius ve Gregory Nazianzen, Julianus'u kahramanların başı ya da zalimlerin en kötüsü olarak göstermek için belagat sanatındaki bütün yeteneklerini kullandılar. Gregory, Atina'da onun okul arkadaşıydı. Ona yüklediği kusurlar birtakım bedensel yetersizliklere ve tavırlarındaki gariplikler ile konuşma biçimine ilişkin olanlardı. Ne var ki Julianus'un o zamanlarda kilisenin ve imparatorluğun başına gelecekleri gördüğünü de söylemekten geri kalmamıştır (Gregory Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 121, 122).

30. "Succumbere tot necessitatibus tamque crebris unum se, quod nunquam fecerat, aperte demonstrans." (Ammian., 1, XV, b. 8). Kendi sözleriyle gözdelerin dalkavukça bilgilerini de aktarıyor.

tianus'a benzediklerini ustalıkla eşine anlatıyordu.[31] Kocasını şuna inandırmak istiyordu ki Julianus tutkusuz genç bir prensti, kuşanacağı erguvan onu minnettar ve sadık kılacaktı ve imparatordan sonra ikinci basamakta bir sorumluluğu o, onurlu bir biçimde üstlenmeye elverişli yeteneğe sahipti, böyle olunca, Constantius, hiçbir rekabet tehlikesine uğramaksızın, tüm işlerinin, şerefinin ve başkanlığının huzur içerisinde yürüdüğünü görecekti. İmparatoriçenin sözünü dinletme gücü, gözde hadım ağalarının büyük ve gizli muhalefetiyle karşılaştıysa da Eusebia'nın düşüncesi üstünlük kazanarak, Julianus'un, prenses Helena (Constantius'un kız kardeşi) ile evlendirilmesinden sonra, Caesar sanıyla, Alplerin öbür yanını yönetmekle görevlendirilmesine karar verildi.[32]

Kuşkusuz, gelecekteki yüksek rütbe ve durumunun da belirtildiği çağrıyı aldığı zaman, Atinalıların tanık olduğu üzgünlüğüne ve göz yaşlarına karşın, istemediği halde, sevdiği bu konaklama köşesinden ayrılmak zorunda kaldı.[33] Canı, sanı ve de erdemi için korkuyordu. Minerva'nın kendi gidişatını durmadan yönettiği, güneş ve aydan bu tanrıçanın gönderdiği gözle görülmeyen bir melekler lejyonunun yönlendirmesi altında bulunduğu inancındaydı. Milano sarayına yaklaşırken korku duymuyor da değildi. Ailesinin katillerince gösterilen kalleşçe ve aşağılık saygılar karşısında tiksintisi belli oluyordu. Eusebia, yüce ruhla oluşturduğu tasarının başarıya ulaşmış olmasından mutluydu. Bir kızkardeş sevgisiyle onu kucakladı ve yüreklendirici söz ve davranışlarla korkularını dağıtarak yeni durumuyla kaynaşmasına çalıştı. Ama, uzun sakalının kesilmesi ve Roma hükümdarlarına özgü asker giysisini kuşanmak için Yunan filozoflarının giydiği cübbeyi çı-

31. "Tantum a temperatis moribus Juliani differens fratris quantum inter Vespasiani filios fuit, Domitianum et Titum." (Ammian., 1, XIV, b. 11). İki kardeşin deneyim ve eğitimleri o denli büyük benzeyiş göstermesine karşın karakterlerindeki ayrılığa çok belirgin örnek oluşturmaktadır.

32. Ammianus,, XV, b. 8; Zosimus, 1, III, s. 137, 138.

33. Julian., *ad S.P.Q A.*, s. 275, 276; Libanius, *Orat.*, X, s. 268. Julianus, tanrıların, görüntüler ve kehanetlerle iradelerini kabul ettirmelerine meydan vermedi. Dindarlığı onlara karşı koymasını yasakladı.

karması, imparatorluk sarayında günlerce eğlence konusu oldu.[34]

Constantinus çağının imparatorları, kendilerine bir taht arkadaşı seçecekleri zaman artık senatoya danışma gereğini duymuyorlardı. Ama böyle bir atamanın orduca onaylanmasına özen gösteriyorlardı. Bu merasim dolayısıyla, muhafızlar ve Milano çevresinde bulunan tüm birlikler toplantıya katıldı. Constantius, o gün yirmi beş yaşını dolduran kuzeni Julianus'u elinden tutarak kürsüye çıktı.[35] İyi hazırladığı ve güzel söylediği bir söylevde imparator cumhuriyetin gönencini tehdit eden çeşitli tehlikeleri dile getirerek Batı'nın yönetimi ve savunulması için bir Caesar atanmasındaki zorunluğu belirtti, askerler deonaylarsa Constantinus'un yeğeninde gördüğü erdemlere dayanarak onu bu göreve atamak niyetinde olduğunu anlattı. Askerler, saygılı bir mırıltıyla onaylarını belirttiler. Julianus'un yiğit görünüşüne hayranlıkla bakıyorlar, bakışlarındaki ateşi ılımlaştıran alçak gönüllü utangaçlığını memnunlukla gözlüyorlardı. Caesar olma törreni sona erince, Constantius, yaşının ve tahttaki üstünlüğünün verdiği otorite ile bu ölümsüz ve kutsal sanı cesareti ve erdemleriyle koruyarak buna layık olacağında kuşkusu bulunmadığını söyledi, ne zamanın ne de uzakta olmanın bozamıyacağı bir dostluğun en güçlü güvencelerini dile getirdi. Bu söylevden sonra askerler, alkış işareti olmak üzere kalkanlarını dizlerine vurdular,[36] kürsüyü çevreleyen subaylar da Constantius'un temsilcisi için beğeni ve saygılarını gereği gibi açıkladılar.

İki prenses aynı arabayla saraya döndüler. Bütün tören boyunca Julianus, kendi korku ve talihine uygulanabilecek Homeros'un

34. Julianus (s. 274) da alaylı bir şekilde, kendisine her şeyin tehlikeli, hiç değilse yabancı göründüğü yeni bir âleme girince bu kalıp değişikliğinin türlü evrelerini gözleri yerde ve sıkılgan tavırlarla nasıl geçirdiğini anlatmaktadır.

35. Bkz. Ammian. Marcellin., 1, XV, b. 8; Zosimus, 1, III, s. 139; Aurelius Victor; Genç Victor, *in Epitom.*; Eutrop., X, 14.

36. "Militares omnes horrendo fragore scuta genibus illidentes; quod est prosperitatis indicium plenum; nam contra cum hastis clypei feriuntur, irae documentum est et doloris..." Ammien, ince bir ayırımla ekliyor: "Eumque ut potiori reverentia servaretur, nec supra modum laudabant nec infra quam decebat."

bir dizesini -içinden- yineleyip durmuştu.[37] Caesar sanını almasından sonra Milano sarayında geçirdiği yir mi dört gün ve Galya'daki hükümdarlığının ilk ayları şatafatlı olmakla birlikte sıkı bir gözaltı havası içerisinde geçti. Kazandığı saygınlıklar yitirdiği özgürlüğü karşılayamıyordu.[38] Eski hizmetkârlarından yalnız dört tanesinin yanında kalması uygun görülmüştü: iki uşak, hekim ve kitaplıkçı. Bu sonuncusu, onun eğilimlerini kollamak kadar çıkarlarını da korumaya özen gösteren imparatoriçenin armağan ettiği pek değerli bir kitap kolleksiyonunun muhafızlığını yapıyordu. Bu sadık hizmetkârların yerine, konutu, Caesar saygınlığına uygun biçimde örgütlendirilmişti, ama içeriye bir sürü yeni efendilerine bağlılık duygusundan yoksun ya da böyle bir duygunun ne. olduğunu bilmez köleler doldurulmuştu, bunların ne oldukları da bilinir gibi değildi. Deneyimdeki yetersizliği uslu akıllı kimselerden oluşan bir danışma kurulunu gerekli kılabilirdi. Ne var ki sofrasındaki hizmetleri düzenleyen çok ince ve ayrıntılı teşrifat ve günün saatlerinde ne yapılacaını gösteren program önemli bir savaşın komutasını üstlenmiş bir hükümdardan çok hâlâ yetiştiricilerinin disiplini altında bulunan bir delikanlıya uygulanmaya özgü gibiydi. Halkların sevgi ve saygısını elde etmeyi istiyor muydu? İmparatorun hoşlanmamasından da korkuyordu. Evliliğinin ürünleri Eusebia'nın barbarca kıskançlığı yüzünden yok olmuştu;[39] imparatoriçe bu işte kadınlığının

37. Burada, Homeros'un kullandığı ve çoğunlukla ölümü anlatmaya yarayan erguvan sözcüğü belirsiz bir anlam taşımaktaysa da Julianus bunu korkularına ve çok korktuğu tehlikelere uygulamaktaydı.

38. Yeni durumunun tehikesini çok duygulandırıcı biçimde anlatıyor (s. 277). Yemek masası o denli şatafatlı ve bolluk içerisinde hazırlanıyordu ki genç filozof bunu tiksinerek geri çeviriyordu. "Quum legeret libellum assidue, quem Constantius ut privignum ad studia mittens manu sua conscripserat, praelicenter disponens quid in convivio Caesaris impendi deberit: Phasianum, et vulvam et sumen exigi vetuit et inferri." (Ammian. Marcellin., 1, XVI, b. 5).

39. Helena'nın babası olan Constantinus'un o tarihten yaklaşık on sekiz yıl önce ve çok ilerlemiş bir yaşta öldüğünü anımsayacak olursak, kızı, evlenirken bakire idiyse de pek genç değildi. Evlenince bir oğlan çocuk dünyaya getirdiyse de bu çocuk hemen öldü. "Quod obstetrix corrupta mercede, mox natum

ve doğal yüce gönüllülüğünün duygularını unutmuş gibiydi. Julianus'un kafasında babasının ve kardeşlerinin anısı vardı ve bu anı onun için de bir tehlike olmasını sürdürüyordu, korkuları Sylvanus'un haksız yere ve yeni mahkûmluğu ile daha da artmış bulunuyordu. Caesar olmasından önceki yaz aylarında, Galya'yı barbarların saldırısından kurtarmak üzere görevlendirilmiş olan general Sylvanus, kısa bir süre içerisinde anladı ki en tehlikeli düşmanları imparatorluk sarayı içerisinde bulunuyordu. Başlıca yetkiyi ellerinde tutan birçok yüksek görevlilerce tutulan usta bir aşağılık jurnalcı ondan birkaç tavsiye mektubu aldı, imzasının dışında mektuptaki yazılarını hepsini sildi ve uydurduğu birtakım cinayet komplolarını bu parşömenlere yazdı. Generalin dostlarınca gösterilen uyanıklık ve cesaret sayesinde bu kötülük ortaya çıkarıldı. Sivil ve asker yüksek görevlilerden olu· şan bir kurul imparatorun önünde Sylvanus'un suçsuzluğunu saptayarak ilan etti. Ne var ki bu suçsuzluğu ortaya çıkarma işi çok geç kaldı. Bu rezalet dedikodularının yayılması ve mal. larına el konulmuş olması komutanın nefretini uyandırdı, büyük kızgınlığa kapılarak başkaldırdı. Sylvanus, ordusunun başında, Köln yakınlarında erguvanı kuşandı. Savaş düzeninde olan gücü İtalya'yı ele geçirecek ve Milano'yu kuşatacak yeterlilikteydi. Durum böyleyken, doğuda başardığı büyük işler ne. deniyle yeniden güvenilir hale gelmiş bulunan general Ursinicus, sanki kendisi de buna benzer bir haksızlığa uğramış rolü oynayarak, yanında az sayıda süvariyle birlikte arkadaşının ordugâhına gitti ve bu saf dostuna hainlik planını uygulamaya koydu. Sylvanus, yirmi sekiz günlük bir saltanattan sonra öldürüldü, komutanlarının düşüncesine uyarak onu desteklemiş olan askerleri de yeniden disiplin altına alındılar. Constantius'un dalkavukları, uyruklarının kanını dökmeden bir

praesecto plusquam convenerat umbilico necavit." Helena imparator ile imparatoriçeye Roma yolculuklarında eşlik etti. Sonuncu, "quaesitum venenum bibere per fraudem illexit, ut quotiescunque concepisset, immaturum abjicerit partum." (Ammian., 1, XVI, b. 10). Hekimlerimiz böyle bir zehrin olup olmadığını bileceklerdir. Bana gelince, halk, doğal kaza ve musibetleri imparatoriçe Eusebia'nın tertiplediği suç gibi göstermek yoluna gider, diye düşünmekteyim.

iç savaşı önlemiş olmasından dolayı hükümdarın akıl ve yeteneğini kutladılar.[40]

Rhaetia sınırlarının savunulması ve Katolik mezhebinin zulüm ve kıyıcılığı, Julianus'un gidişinden sonra Constantius'u on sekiz ay İtalya'da kalmak zorunda bıraktı. Doğuya dönmeden önce, imparator eski başkente giderek onun gururunu ve kıvancını okşamayı da unutmadı.[41] Milano'dan Roma'ya AEmilian ve Flaminian yollarından gitti. Kırk mil kadar yol alınca, hiçbir yabancı düşmana karşı utku kazanmış olmadığı halde bir zafer alayının tüm gösteriş ve şatafatına öykündü. Bu tantanalı alayı tüm zevklerinin simgelerini taşıyordu. Tam anlamıyla bir barış havası içerisinde olduğu halde, çevresinde çok sayıda süvari muhafızları ve zırhlı askerleri bulunuyordu. Bunların altın kabartmalı dragon yüklü ipek sancakları imparatorun dört yanında dalgalanıyordu. Constantius, altın ve elmas işlemeli çok yüksek bir arabada tek başına oturmuştu, bir heykel gibi kımıldamadan duruyor, mağrur ve sert bir tavırla ancak kentin kapılarından geçmek için başını eğiyordu. Hadım ağaları imparatorluk sarayına Perslerin sert disiplinini sokmuşlardı. İmparator bu disipline o denli alışmıştı ki dayanılmaz bir sıcakta ağır ağır yürüyüş sırasında bile ellerini yüzüne götürdüğü, gözlerini sağa sola çevirdiği bile görülmüyordu. Roma'daki yüksek görevlilerle senatörler imparatoru karşıladılar, o da büyük bir dikkatle cumhuriyetin çeşitli saygınlıklarını ve seçkin ailelerin konsulus portrelerini tanımış ve incelemiş oldu. Yolların iki yanı çok kalabalık halkla dolmuştu. Durmadan çınlayan alkışlar otuz iki yıldan beri yoksun kaldıkları kutsal hükümdar kişiliğini kendi aralarında görmüş olmanın sevincini dile getiriyordu. Constantius bir anda büyük bir kalabalıkla çevrilmiş olmasından şaşırmış

40. Ammianus (XV, 5), Sylvanus'un tutumu ve sonundan yetkin biçimde bilgi edinmiştir. Ursicinus'un tehlikeli girişiminde onu izleyenlerden biri de Ammianus idi.

41. Constantius'un Roma'ya yaptığı gezinin özellikleriyle ilgili olarak bkz. Ammianus, 1, XVI, b. 10. Biz yalnız şunu ekleyeceğiz ki Themistius, Constantinople temsilcisi olarak seçildi ve bu tören dolayısıyla dördüncü söylevini (ya da duasını) yazdı.

gibiydi. Senato'ya başkanlık etti, Cicero'nun kürsüsünden halka bfr söylev verdi, Sirk oyunlarında memnunlukla hazır bulundu, başlıca kentlerin temsilcilerince sunulan altın taçları ve kasideleri kabul etti. Roma'da otuz gün kaldı, yedi tepe üzerine yayılmış ve bu tepeleri ayıran koyaklarda kurulmuş görkemli yapı ve anıtları gezdi. Capitolium'a, Caracalla ve Diocletianus hamamlarının büyüklüğüne, Panteon'un sadelik içerisindeki yetkinliğine, titus Anfiteatrının heybetli görünümüne, Pompey Tiyatrosu'nun ve Barış Tapınağı'nın mimarisine, Forum'un ve Trajanus Forumu'nun gösterişliliğine hayran kaldı ve ne denli övülse de yine de dünyanın bu başkentini tanımaya ve tanımlamaya yetmeyeceğini anlamış oldu. Eski Roma'nın özenlerini görmüş olan gezgin, bu yapıların ilk güzelliklerini tüm görkemi içerisinde yükseldikleri zamandaki etkilerini edinemez.

Constantius bu geziden o denli memnun kaldı ki minnetinin ve yüce gönüllülüğünün anısını sonsuzlaştıracak bir armağanı Romalılara vermek istedi. İlk düşüncesi Trajanus Forumu'nda gördüğü dev gibi at heykeline öykünmek oldu. Ama bunu uygulamaya koyma konusunda ortaya çıkan güçlükleri görerek kenti bir Mısır dikili taşıyla süslemeyi yeğ buldu.[42] Geçmiş yüzyıllarda, uygarlık başlamış olmakla birlikte alfabenin henüz bulunmadığı zamanlarda eski Mısır hükümdarları Teb ve Heliopolis kentlerinde çok sayıda dikili taşlar yaptırmışlardı. Kuşkusuz, yapılışlarındaki basitlik ve zamanın etkisine dayanıklığı nedeniyle bu dikili taşların dış saldırı ve tahriplerinden kolayca korunabileceklerini düşünüyorlardı.[43] Bu ilginç sütunlardan bir çoğunu Augustus ile ardılları,

42. Pers ülkesinden kaçmış olan Prens Hormisdas, Trajan Forumu'na atıf yaparak, böyle bir at yaparsa ona benzer bir de ahır yapılması gerekeceğini imparatora hatırlatmıştı. Hormisdas'ın başka bir sözü de kayıt altına alınmıştır: "Hoşuma gitmeyen tek şey, Roma'da da insanların başka yerlerdekiler gibi öldüklerini görmüş olmak." Ammianus'un metnini aynen alırsak (*displicuisse* yerine *placuisse*), bu söze, Romalıların övünmesine karşı yapılmış bir taşlama olarak bakabiliriz. Öbür anlamı bir merdümgirizin düşüncesinden başka bir şey olmayacaktır.
43. Germanicus eski Teb anıtlarını görmeye gittiği zaman, rahiplerin en eskisi ona hiyerogliflerin anlamını açıklamıştı (Tacitus, *Annal.*, II, b. 60). Ama olası-

güçlerinin ve şanlarının en sürekli anıtları olarak Roma'ya getirmişlerdir.[44] Bu dikili taşlardan biri, ya çok saygı gördüğünden ya da taşınmasındaki güçlükten dolayı, fatihlerin kendini beğenmiş açgözlülüğünden kurtulabilmişti. Constantinus yeni kenti güzelleştirmek için bunu Heliopolis'teki güneş tapınağından indirmiş ve Nil yoluyla İskenderiye'ye getirmişti.[45] Constantinus'un ölümüyle bu girişim yarıda kalmıştı. Oğlu, bu dikilitaşı imparatorluğun eski başkentine armağan etmeye karar verdi. Yaklaşık yüz on beş *feet* uzunluğundaki bu granitten büyük kütleyi Nil kıyılarından Tyber Irmağı'na getirmek üzere buna uygun büyüklükte bir gemi yapıldı. Constantius'un dikilitaşı kente aşağı yukarı bir mil kadar uzaklıkta bir yere indirildi, ustalık ve emekle büyük Roma sirkine konuldu.[46]

Constantius bir tehlike haberi alarak Roma'dan hemen ayrılmak zorunda kaldı: İllirya eyaletleri büyük bir tehlike içerisinde bulunuyorlardı. İç savaşın sıkıntı ve karışıklıkları, çok değerli lejyonların uğursuz. Mursa Savaşı'nda yok oluşu, bu ül. keleri hemen hemen savunmasız bir durumda, barbarların atlı saldırılarına, özellikle, Germanya'nın güçlü ve yırtıcı bir ulusu olup kaçak Sarmatlarla ittifaklarından beri savaş bilgisine ve askerî disipline göre düzenlenip gelişmişe benzeyen Quadi'lerin akınlarına açık bırakmıştı.[47] Sınırdaki garnizonlar bu saldırı ve akınları durdur-

---

dır ki alfabenin bulunuşundan önce bu keyfe bağlı ya da doğa ile ilgili işaretler Mısırlılar için harf işlevi görüyordu (Bkz. Warburton, *Divine Legation of Moses*, c. III, s. 69-243).

44. Bkz. Plin., *Hist. Natur.*, 1, XXXVI, b. 14, 15.

45. Ammian. Marcellin., 1, XVII, b. 4; hiyerogliflerin Yunanca açıklamasını vermektedir. Lindenbrogius buna, obeliskin kısa tarihini kapsayan, Constantius dönemini yirmi dize halinde anlatan Latince bir yazıt eklemektedir.

46. Bkz. Donat., *Roma. Antiqua*, 1, III, b. 14; 1, IV, b. 12; her ne kadar tanınmış değilse de Bargaeus'un, Graevius'un dördüncü cildine alınmış olan dikilitaşlar üzerine bilimsel araştırması, *Roman Antiquities*, s. 1897-1936. Bu bilimsel araştırma, dikilitaşı John Lateran Kilisesi'nden kaldıran Papa V. Sixtus'a ithaf edilmiştir.

47. Sarmatlar ve Quadia'larla yapılan savaşlar Ammianus tarafından anlatılmıştır: XVI, 10; XVII, 12, 13; XIX, 11.

maya yetmiyordu. Bıçak kemiğe dayanınca, kalender hükümdar, saray muhafızlarından en niteliklilerini ayırarak başlarına geçti. Bu savaş, sonbaharda başlayıp ilk bahara dek sürdü. İmparator, gemilerden kurulu bir köprüyle Tuna'yı geçti, önüne çıkan her şeyi yok etti, Quadi'lerin memleketine girerek içerilere kadar yürüdü ve onların Roma eyaletlerinde yapmış oldukları kötülükleri kendilerine ödetti. Büyük korkuya kapılan barbarlar hemen barış istemek zorunda kaldılar. Geçmişi onarmak üzere tüm tutsakların geri verilmesini ve gelecek için güvence olarak memleketlerinin en seçkinlerini tutak (rehine) vermeyi önerdiler. Şeflerinin en seç. kinlerinin elde ettikleri elverişli ve koltuklayıcı kabul en silik ya da en dikkafalıları da onların örneğine uymaları için özendirdi: Küçük Polonya'nın ovalarını işgal eden en uzaktaki oymakların prensleriyle temsilcilerinden oluşan büyük bir kalabalık imparatorun ordugâhında toplandı. Bunlar yalçın Karpat dağ zincirinin arkasında kendilerini güvenlik içerisinde sanmak istiyorlardı. Tuna'nın öbür yanında oturan barbarlar için hoşgörü gösterirken Constantius, ayaklanmış köleleri tarafından memleketlerinden kovulan ve Quadi'lere sığınmış olan Sarmatların mutsuzluğuna da ilgi gösterdi. Sarmatlar, Quadi'lerin gücünü çok artırmışlardı. Dikkatli ve yüce gönüllü bir politika düzeni uygulayan imparator, Sarmatları bu küçük düşürücü bağımlılık halinden kurtardı. Ayrı bir antlaşmayla onları bir kralın yönetiminde bir ulus, dost ve cumhuriyetin müttefiki olarak yeniden örgütlenditdi ve aşağılık soylarının tüm kötülüklerini hâlâ sürdüren Limigante'lerin yok edilmesi ya da hiç değilse oradan sürülüp çıkarılmasıyla Sartlar'ın eyaletlerini kendilerine vermeye ve savlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olmaya söz verdi. Bu niyetin uygulamaya konulmasında başarı pek kolay olamadı. Limigante'lerin toprakları Romalılar yönünden Tuna'yla, barbarlar yönünden ise Teyss'le savunuluyordu. Bu iki ırmağı ayıran bataklık arazi çok zaman taşkınlarla kaplı bulunuyordu. Buralardaki keçi yollarını ve elde edilemez müstahkem yerleri bilmeyenler için görünüm tehlikeli ve geçit vermez bir çölü andırıyordu. Constantius'un yaklaşması üzerine Limi-

gante'ler, yerine göre, yalvarmaya, silaha sarılmaya ve kalleşliklere başvurdular. İmparator yalvarmaları reddetti ve kaba stratejilerini de anladıktan sonra, ihtiyatlı ve gözüpek bir tutumla onların düzensiz çabalarını boşa çıkardı. Oymaklarının en savaşçılarından biri Teyss ile Tuna'nın birleştikleri yerdeki bir adada yerleşmişlerdi. Dostça bir görüşme yapmak bahanesiyle ırmağı geçip kıyıya çıkmaya razı olmuşlardı. Akıllarınca -iyi korunmadığını sandıkları- imparatoru yakalayıp kaçırmayı planlıyorlardı. Ne var ki suçlular, kazdıkları kuyuya kendileri düştüler. Her yandan sarılarak, süvari atlarının ayakları altında ezildiler, lejyonlarca biçildiler ve teslim almayı kibirlerine yediremediklerinden, silah elde olduğu halde öldüler ve son nefeslerini verinceye dek yırtıcı ve kıyıcı atılımlarını yitirmediler. Bu seferden sonra çok büyük sayıdaki Roma kuvvetleri Tuna'nın öbür yakasına geçtiler. İmparatorun emrine girmeyi kabul etmiş olan Tayfalae adındaki Got oymağı, Teyss Irmağının beri yanındaki Limigante'leri kuşattılar. Öç alma umuduyla harekete geçmiş olan eski efendileri dağlara tırmandılar, eskiden kendilerinin olan ülkenin kalbine girdiler. Genel bir yangın barbarların derme çatma kulübelerini meydana çıkardı ve askerler, her an içerisine batıp yok olma tehlikesiyle karşı karsıya bulundukları bataklık bir arazide kahramanca savaştılar. Limigante'lerin en yiğitleri ölünceye dek savaşmaya kararlıydılar. Ama yaşlılarının daha az şiddet yanlısı olmayı yeğ buldukları anlaşılıyordu. Arkalarına kadınların ve çocukların da katıldığı yalvarıcı yığınları, canlarının bağışlanacağını imparatorun ağzından duymak için Romalıların ordugâhına koştular. Suçlu bir ulusun artıklarını kurtarmak ve suçlarını bağışlamak için acımasınt diledikleri Constantius onlara, onurlu bir yaşam sürdürecekleri uzak bir ülkeyi ayırdığını ve oraya gönderileceklerini söyledi. Limigante'ler, tiksinerek kabul etmek zorunda kaldılar. Bu yeni yurtlarına gitmeden önce, yine Tuna kıyısına geldiler, durumlarının kötülüğünden yakındılar, ve imparatora binbir türlü bağlılık yemini ederek, Roma eyaletlerinin birinde oturmaları için izin istediler. Constantius, bunların henüz pek yeni kalleşliklerini unutarak, imparatorluk uyruklarının askerlik

hizmeti vermekten çok vergi ödeme yoluna gittikleri bir zamanda kendilerinin bir asker kolonisi olarak onun emrinde bulunmak gibi bir avantaj sağlayacaklarını öne sürdüler. Limigante'lere Tuna'yı geçmeleri için izin verildi ve imparator, modern Buda kentinin yakınındaki geniş bir alanda onların karşısına çıktı. Kürsünün çevresini sardılar, yumuşak ve değerli bir söylevi saygıyla dinlermiş gibi dururlarken barbarlardan biri pabucunu havaya fırlatarak, korkunç bir sesle "Marha, Mahra!" diye haykırdı. Bu, savaş ve uyarma işaretiydi. Bu haykırış üzerine büyük bir karışıklık oldu. Barbarlar, imparatoru yakalayıp kaçırmak için saldırdılar. Tahtı ve altın kısımlarını yağma ettiler. Ne var ki muhafızların kahramanca bağlılığı sayesinde ölümün eşiğinden kurtarılan imparator bu kanlı kargaşadan sıyrılarak en değerli savaş atlarından birisiyle oradan hızla uzaklaştırıldı. Sayıca ve disiplince üstün olan Romalılar bu alçakça hainliğin öcünü hemen aldılar. Savaş, Limigante'lerin adı ve ulusunun kökü kazınmak üzere sürdürülüp sona erdirildi. Yersiz kalmış olan Sarmatlar eski topraklarına yeniden sahip kılındılar. Constantius, minnet duygusunun onları ileride iyilikçilerine karşı daha bağlı tutacağını umuyordu. En seçkin şeflerinden biri olan ve gösterişli boyu posu ve yumuşaklığıyla dikkati çeken Zizais'i Sarmatlara kral yaptı. Zizais, imparatora karşı gösterdiği sarsılmaz bağlılıkla krallığı hak etmiş olduğunu tanıtladı. Bu başarıdan sonra Constantius, zafer kazanmış ordusunun alkışlarıyla Sarmaticus sanını da kazandı.[48]

Roma imparatoru ve Pers hükümdarı birbirinden bin mil uzakta Tuna ve Oxus kıyılarındaki barbarlara karşı devletlerinin sınırlarını savunurlarken kendilerini ayıran sınırda ise geçici barış aradıkları ve için için kemirici savaş hareketleri de sürüp gidiyordu. Constantius'un doğudaki iki yüksek görevlisinden praetorian prefect olan Musonianus'un ikiyüzlülüğü öbür yeteneklerinin değerini düşürüyordu. İkinci Cassian idi. Gözüpek bir veteran

48. "Genti Sarmatarum magno decori confidens apud eos regem dedit." (Aurelius Victor). Constantius, okuduğu görkemli bir söylevde kendi başarılarını çok övünçle ve az gerçekle etraflıca anlatıyor.

olan Cassian, Mezopotamya düküydü. Her ikisi de Tamsapor'la gizli görüşmelere girişmişlerdi.[49] Pers diline çevrilmiş, dalkavukça ve kölece bir üslupla kaleme alınmış barış ilkelerini Romalılara bildirmeye kararlı olan büyük kralın ordugâhına bir elçi ile götürüldü. Bu karakteri benimseyen Narses, Antioch'dan Constantinople'a dek süren yol boyunca her türden onurlan kabul etti. Uzun bir yoldan sonra Sirmium'a varınca ilk huzura çıkmayı elde etti ve kendini beğenmiş hükümdarının tafralı mektubunu örten ipek örtüyü açtı. "Krallar kralı", "güneşle ayın kardeşi" Şapur, düşmanlık yerine ussal davranışı egemen kıldığı için Constantius'u kutluyordu. Darius Hystaspes'in yasal ardılı olarak Şapur, imparatorluğunun gerçek sınırının Makedonya'daki Strymon Irmağı olduğunu söylüyordu. Bununla birlikte, büyük bir alçak gönüllülük göstererek, atalarının elinden hileyle koparılmış Armenya ve Mezopotamya eyaletlerini almakla da yetinebileceğini, bu sağlanmadıkça iki imparatorluk arasında güçlü bir barış kurulmasının olanaksız bulunduğunu ve elçisi elverişli bir yanıt getirmezse ilkbaharda, yenilmez ordularının kuvvetiyle hakkını almak üzere harekete hazır olduğunu bildiriyordu. Çok tatlı ve çok bağdaştırıcı bir yaratılışta olan Narses, görevinin olanakları oranında bu önerinin çapını yumuşatmaya çalıştı.[50] İmparatorluk konseyi, mektubun üslubunu ve içeriğini olgunlukla biçip tarttıktan sonra elçiyi, aşağıdaki yanıtla geri göderdi. Constantius kendi buyruğu olmadan görüşmede bulunmuş olan temsilcilerini haklı olarak yadsıyabilirse de adaletli ve onurlu bir antlaşma yapılmasına da hazırdır. Ne var ki doğuda sınırlı bir güce sahip olduğu zamanlarda bile tiksinerek reddittiği koşulların tüm Roma İmparatorluğu'nun en utkulu ve güçlü bir döneminde önerilmiş olması uygunsuz ve gülünç bulunmuştur." Savaşın sonu, kuşkusuz, belli olamazdı.

49. Ammian., XVI, 9.

50. Ammianus (XVII, 5) bu mağrur mektubu aktarmıştır. Themistius (*Orat.*, IV, s. 57, Petav. edisyonu) ipek bir zarftan söz etmektedir. Idatius ve Zonaras elçinin yolculuğunu anlatmakta ve Peter the Patrician (*in Excerpt. Legat.*, s. 28) onun tutumunu belirtmektedir.

Ama Şapur'un unutmaması gereken bir nokta vardı ki Romalılar birçok savaşta kaybeder gibi olmuşlarsa da sonunda utkuyu hep onlar kazanmışlardı. Narses'in gidişinden birkaç gün sonra Ctesiphon'daki olağan sarayında Şapur'a üç elçi gönderildi. Şapur, Suriye seferinden henüz dönmüş bulunuyordu. Bu önemli elçilik işi için bir kont, bir noter ve bir de hatipten oluşan üç kişi görevlendirilmişti. Barışın gizlice sonuçlanmasını isteyen Constantius, bu temsilcilerden birincisinin yüksek görevi, ikincisinin ustalığı ve üçüncüsünün de[51] güzel konuşmasının Şapur'u, savlarının bir bölümünden vazgeçirebileceğini umuyordu. Ne var ki görüşmeleri, Roma vatandaşı Antoninus'un etkisiyle başarısızlığa uğradı.[52] Antoninus Suriye'den kaçmaya zorlanmış, Şapur'un konseylerine kabul edilmiş, hatta sofrasına bile girebilmişti. Perslilerin geleneğine uygun olarak kral yemek sırasında önemli işlerin tartışmasını yapardı.[53] Becerikli mülteci yeni efendisinin gösterdiği kabulü iyi kullanıyordu ve bir yandan da kişisel öcünü almakla avunuyordu. Şapur'u değerli Palatin birliklerinin imparatorla birlikte Tuna kıyılarında savaşla meşgul bulunmalarından yararlanmaya, isteklendiriyor, doğuda kalabalık Pers orduları ve ittifaklar yaptığı barbarların da katılmasıyla kolayca başarılar kazanabileğine onu inandırmaya çalışıyordu. Roma elçileri başarı kazanamadan döndüler ve daha üst katmandan olmakla birlikte onların yerini

51. Ammianus, XVII ve Valesius, ad loc. Sofist ya da filozof (O çağda bu iki ad eş anlamlıydı), Kapadokyalı Eustathius'tu, Jamblichus'un öğrencisi ve Aziz Basil'in dostuydu. Eunapius (*in Vit. Aedesii*, s. 44-47) filozof elçinin belagatindeki inandırıcılıkları ve akıllılığı ile barbar kralı etkilediğini söylemektedir. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 828,1132.

52. Ammian., XVIII, 5, 6, 8. Antoninus'un Roma generali karşısındaki hürmetkâr tutumu onu çok elverişli bir günde ortaya çıkarmaktadır. Ammianus bile bu vatan haininden saygıyla ve acımayla söz etmekten kendini alamamaktadır.

53. Bu küçük tarih olgusu, Ammianus tarafından aktarılmakla birlikte Heredot'un (1, I, b. 133) doğruluğunu ve Perslilerin geleneklerini korumadaki sabırlarını kanıtlamaktadır. Bütün yüzyıllarda Persler, aşırılıklardan ve savurganlıktan kendilerini alamadılar. Şiraz'ın günahları her zaman Muhammed'in yasalarına meydan okudu (Brisson, *de Regno Pers.*, 1, II, s. 462-472 ve Chardin, *Voyages en Perse*, c. III, s. 90).

alanlar hapse atıldılar ya da ölümle veya acı çektirilen bir sürgüne gönderilmekle korkutuldular.

Pers ordusunca Dicle üzerinde kurulmakta olan bir köprüyü gözlemlemekle görevlendirilen askerlik tarihçisi[54] bir tepeye çıkmış ve oradan Asur ovasını seyretmiştir Bütün ova askerler, silahlar ve atlarla doluydu. Şapur, parlak bir erguvan giysi kuşanmış, askerlerinin başında bulunuyordu. Doğulularca onur yeri olan sol yanda Chionite'lerin kralı Grumbates, başarılarıyla ünlüydü ve yaşlı başlı haliyle saygı uyandırıyordu. Şapur'un sağında, Hazar Denizi kıyılarından getirdiği çeteye Albanya kralı komuta ediyordu. Satraplar ve generaller, rütbelerine göre yerlerini almışlardı ve doğu ordularının her zaman peşinden gelen çok kalabalık kadın ve köle yığınlanndan başka, yorgunluğa alışkın ve Asya'nın en yiğit uluslarından seçilmiş yüzbinden çok savaşçı da bu ocduya katılmıtı. Şapur'un konseyini büyük bir etkiyle yöneten Romalı sığıntı, bu güzel mevsimi uzun ve güç kuşatmalarla boşa harcamamasını, Fırat'a doğru harekete geçerek, Suriye'nin zayıf fakat zengin başkentini ele geçirivennesini ona önermişti. Mezopotamya ovalarına girer girmez Persler gördüler ki ilerlemelerini geciktirmek ve amaçlarını saptırmak için tüm önlemler alınmış, halk ve hayvan sürüleri kaleler içerisine çekilmişlerdi. Otlaklar yakılmış, ırmak geçitleri sık ve sivri kazıklarla engellenmişti. Karşı kıyıya mancınıklar yerleştirilmişti ve Fırat'ın dönemsel kabarmalarından biri meydana gelmiş olduğundan barbarların Thapsacus köprüsünden geçebilmeleri olanaksızlaşmıştı. Zeki Antoninus harekât planında değişiklik yaptı. Geniş bir dolambaç üzerinden orduyu yürüttü. Bu yol uzun olmakla birlikte, Fırat'ın kaynağına doğru derinliği azalıyor ve kolay bir geçit sağlıyordu. Şapur, Nisibis önünde durmamaya dikkat etti. Ama Amida surlarından geçerken, oradaki garnizonun Pers ordusundan yılıp yılmadığını denemek istedi. Rastgele atılmış bir ok, tacını sıyırıp geçti. Şapur yanıldığını anladı. Kral, tüm başarıyı kişisel kızgınlık ve hıncına feda etmeme-

54. Ammian., LXVIII, 6, 7, 8, 10.

sini söyleyen komutanların ve danışmanların sözlerini dinlerken kendini zor tutuyordu. Ertesi günü Grumbates, seçilmiş birliklerle kentin kapısına doğru ilerledi ve Pers hükümdarına karşı yapmak küstahlığında bulundukları hakaretin çok büyük öcünden kurtulmak istiyorlarsa hemen teslim olmalarını garnizona bildirdi. Bu öneriye bir ok yağmuru karşılık verdi ve mancınıkla atılan bir mızrak, Grumbates'in değerliliği ve güzelliğiyle ün yapmış biricik oğlunun kalbini delip geçti. Chionite'ler kralının genç prensi, bu ulusun geleneklerine uygun törenlerle toprağa verildi. Şapur, oğlunun intikamını alacak ve onun anısını sonsuzlaştıracak biçimde Amida kentinin yerle bir edileceğine ant içerek, yaşlı kralın acısını biraz hafifletti.

Kimi zaman Diyarbekir denilen eski Amid ya da Amida[55] kenti, aynı zamanda eyaletin de adıydı ve Dicle'nin doğal olarak sağladığı sularla, kentin doğu yanında yarı bir çember (daire) biçimindeki yapay kanallarla sulanan verimli bir ovada -gelişmeye elverişli olarak- kurulmuştu.[56] İmparator Constantius kendi adını taşıma onurunu ona henüz vermişti, çok sayıda kuleleri de kapsayan yeni surla onu daha da güçlendirmişti. Süel depoları, savunmaya yaray. an savaş araç ve gereçleriyle doluydu vo Şapur'un orduları kenti kuşattığı sırada, yedi lejyon içeride hazır bekliyordu.[57] Bu hükümdar ilk ve başlıca umudunu genel bir saldırıya bağlıyordu. Onun sancağı ardından gelen çeşitli uluslar yerlerini almışlardı, Kuzeyde Arnavutlar, doğuda, hükümdarlarının oğlunun öcünü almak

55. Amida'nın betimlenmesi için bkz. D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 108; Şerafettin Ali, *Histoire de Timur Bec*, 1, III, b. 41; Ahmed Arabsiades, c. 1, b. 43, s. 331; *Voyages de Tavernier*, c. I, s. 301; *Voyages d'Otter*, c. II, s. 273 ve *Voyages de Niebuhr*, c. II, s. 324-328. Bu gezginlerden sonuncusu olan bilgin ve doğrucu Danimarkalı, kuşatma harekâtını aydınlatan bir Amida planını vermiştir.

56. Türklerin Amid ya da Kara Amid diye adlandırdıkları Diyarbekir'de on altı binden çok ev vardır. Üç tuğlu bir paşanın görev merkezidir. "Kara" adı, Diyarbekir surlarının çok eskiden yapıldığı özel taşların siyah renkli olmasından dolayıdır.

57. Amida kuşatma harekâtı Ammianus tarafından tüm ayrıntılarıyla betimlenmiştir (XIX, 1-9). Ammianus, kentin içerisinde kalmış, Pers saldırıları sırasında savunmaya katılmış ve çok güçlükle oradan kaçabilmiştir.

için sabırsızlanan Chionite'ler, batı kanadındaysa, savaş cepheleri korkunç fillerle örtülü gözüpek savaşcılar olan Segestan'lar bulunuyordu.[58] Persler, onların çabasını destekliyor, tehlikeye meydan okumalarını sağlıyorlardı. Şapur bile, genç bir er gibi coşkun bir atılışla canını hiçe sayıyordu. İnatçı bir savaşın sonunda barbarlar püskürtüldü. Yeniden saldırıya geçtiler ve kıyım korkunç oldu. Ama Romalılar onları yine çekilmek zorunda bıraktılar. Doğuya sürülmüş olan başkaldırmış iki lejyon kaleden çıkış yaparak, gecenin karanlığından yararlanmak suretiyle Pers ordusu içerisine daldılar. Bu kanlı ve sonuçsuz saldırılardan birinde, bir asker kaçağı, barbarlara, Dicle kıyısında bir kayanın içinde oyulmuş gizli bir merdivenin yerini göstererek Amid'e hainlik etti. Kral muhafızlarından yetmiş okçu bir uçuruma bakan en yüksek kulenin üçüncü katına ses. sizce çıktılar, kuşatanlar için haşan, kuşatılanlar içinse umut· suzluk simgesi olan krallık bayrağını kaleye diktiler. Bu küçük birlik birkaç dakika daha yerinde kalabilseydi belki de canlan phasına orasını düşürmüş olacaklardı. Saldırıları ve savaş oyun larını başarısız olarak denedikten sonra Şapur, daha ağır, ama, Romalı kaçak askerlerle yapılan daha güvenli ve düzenli harekâta başvurdu. Uygun aralıkla hendek açıldı, bu işe ayrılmış askerler, çalılarla örtülü ve gizlenmiş olarak, surların temellerini kazmak için ilerlediler. Tahta kuleler, içindeki askerlerle ileriye sürüldü, kaleyi savunanlarla karşı karşıya gelinerek sa. vaş durumuna geçildi. Diyarbakırın savunması için cesaret ve savaş sanatının hepsi gösterildi ve Romalıların ateşi bu tahta kuleleri yaktı. Ne var ki kuşatılmış bir kentin olanakları tükenmeye mahkûmdu. Persler yitiklerinin yerine yenilerini koyuyorlar, kuşatmanın baskısını ar-

58. Arnavutlar çok tanınmış olduğu için fazla açıklamaya gerek yoktur. Segestan'lar (Sacastene), Horasan'ın güneyinde ve Hindistan'ın batısında, kendi adlarını taşıyan düz ve geniş bir ülkede oturuyorlardı (Bkz. *Geographia Nubiensis*, s. 133 ve D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 797). Bahram'ın övülen zaferiyle birlikte (c. 1, s. 410) Segestan'lar, Perslerin müttefiki ve özgür bir ulus olarak sekseninci sırayı almışlardı. Vertae'lerle Chionite'lerin nerede yurt tuttuklarını bilmemekteyiz. Ben, bu iki ulusun, hiç değilse ikincisinin Hindistan ve Scythia (İskitya) sınırlarında bulunduklarını sanıyorum. Bkz. Ammian., XVI, 9.

tırıyorlardı. Koçbaşı denilen tokmaklar büyük bir gedik açtılar ve içerideki garnizon yeni bir saldırının şiddetine dayanamadı. Öbür yandaki kapıdan kaçmaya vakit bulamayan askerler, hemşeriler, karıları ve çocukları, yenenlerce insanlık dışı hareketlerle boğulup öldürüldüler.

Ne var ki Amid'in yok oluşu Roma eyaletlerini kurtarmış oldu. Utkunun verdiği sarhoşluk sona erince Şapur, kafa tutan bir kenti cezalandırmak için askerlerinin en iyilerini ve savaş için en elverişli mevsimi boş yere harcamış olduğunu düşünerek büyük üzüntüye kapıldı.[59] Yetmiş üç günlük bir kuşatma savaşı ona, yetişmiş askerlerinden otuz bininin Amid surları önünde yok olmalarına mal olmuştu. Umutları kırılan hükümdar, savaşı kazanmış gibi görünerek üzüntüsünü saklamaya çalıştı ve başkentine döndü. Olasıdır ki beklenmedik bir savaşın meydana getirdiği kötülükler ve yitikler barbar müttefiklerinin kararsızlığını artırdı, Chionite'lerin yaşlı kralı, yaşlılığının avuntusunu, soyunu ve ulusunun umudunu yitirdiği o uğursuz yerden, intikamını almış olarak ivedilikle ayrılıp gitti. Önceki yıl Şapur'un savaşa soktuğu ordunun gücü ve gözüpekliği onun tutkulu isteklerini yerine getiremezdi. Doğunun fethine girişmek yerine Mezopotamya'nın Singara ve Bezabde adındaki iki müstahkem kentini ele geçirmekle yetinmesi gerekiyordu.[60] Birincisi, bir kum çölünün ortasında kurulmuştu, öbürüyse Dicle'nin hızlı ve derin sularıyla çevrili küçük bir ya-

59. Ammianus bu yılın kronolojisini, ne birbiriyle ne de tarihin akışıyla bağdaşmaz biçimde üç simgeyle göstermiştir. 1) Şapur Mezopotamya'ya saldırdığı zaman buğdaylar olgun haldeydi; "Cum jam stipula flaveate turgerent." Bu durumda, Halep kentinin iklimine göre, nisan ya da mayıs aylarını düşünemeyiz. Bkz. Harmer, *Observations on Scripture*, c. 1, s. 41; Shaw, *Travels*, s. 335, 4to baskı. 2) Şapur'un ilerleyişi, temmuz ve ağustos aylarında meydana gelen Fırat'ın taşmasıyla durduruldu. Plin., *Hist. Nat.*, V, 21; Viaggi di Pietro, *della Vale,* c 1, s. 696. 3) Şapur Amida'yı yetmiş üç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdiğinde sonbahar iyice ilerlemiş durumdaydı: "Autumno praecipiti haedorumque improbo sidere exorto." Bu çarpıcı çelişkileri bağdaştırmak için Pers kralının geciktiğini, tarihçinin bazı yanlışlık yaptığını ya da mevsimlerde olağanüstü bir düzensizliğin meydana gelmiş olduğunu varsaymak gerekmektedir.
60. Ammianus (XX, 6, 7) bu kuşatmaların öyküsünü anlatmaktadır.

rımada üzerinde bulunuyordu. Constantinus'un yarıya indirdiği sayıdaki askeri bulunan beş lejyon esir alındı ve tutuklu olarak Pers'in en uzak diyarına sürüldü. Singara'yı yıktıktan sonra, Şapur bu uzak ve yalnız kenti bırakıp gitti. Bezabde'nin surlarını ise özenle onardı, tüm savunma araç ve gereçleriyle onu donattı ve bu önemli yere, çok güvendiği onurlu, güvenli askerlerden oluşan bir garnizon ya da bir koloni yerleştirdi. Savaşın sonuna doğru, Timurlenk'in saltanatına dek fethedilemezliğini sürdüren Virtha ya da Tecrit adındaki müstahkem Arap kentini almaya davranırken yenilgiye uğradı.[61]

Şapur'un ordularına karşı doğunun savunması için deneyimli bir generale ihtiyaç vardı ve ancak böyle bir komutan askerî yetenekleriyle bu işin üstesinden gelebilirdi. İşte halkın ve askerlerin güvenine layık bir komutan olarak yiğit Ursinicus'un bulunup bu işin başına getirilmiş olması devlet için mutlu bir yazgı olmuştu. Ama tam tehlikenin gelip çattığı şu anda hadım ağalarının entrikaları yüzünden Ursinicus geri çağrıldı ve doğu orduları komutanlığı, yine aynı entrikaların etkisiyle, deneyimsiz ve yaşlılığın verdiği hastalıklarla sağlıksız durumda bulunan zengin ve kurnaz eski asker Sabinianus'a verildi.[62] Kıskanç ve kararsız kölelerden oluşan aynı kurul· larca verilen ikinci bir emirle Ursinicus, Mezopotamya sınırına gönderildi ve onurları bağlı olduğu değersiz komutana mal olacak bir savaşın zorluklarına mahkûm edildi. Sabinianus, birliklerini Edessa (Urfa) surlarına yerleştirdi. Zamanını birtakım gereksiz süel manevra ve geçit resimleriyle boşuna harcarken ve flüt eşliğinde askerleri dans ettirirken doğunun eski komutanı, eyaleti kendi yetenekleri ve çabasıyla savunuyordu. Ne var ki Ur-

61. Virtha ve Tecrit'in tarihi hakkında bkz. D'Anville, *Geographie.*, c. II, s. 201. Bu kalenin Tamerlane ya da Timurlenk tarafından alınması hakkında da bkz. Şerafettin, 1, III, b. 33. Persli yazar, Bağdat kervanlarını büyük hırsız çetelerinden kurtaran bu seferin değerini ve zorluğunu abartmaktadır.

62. Ammianus (XVIII, 5, 6; XIX, 3; XX, 2) bir askere uygun biçimde ve kendi generali söz konusu olduğu için Ursicinus'un değerinden ve gözden düşmesinden söz etmektedir. Yansızlığından biraz şüphe edilebilir. Ama anlattıkları oldukça olasıdır.

cinicus sert ve güçlü bir harekât planı uyguladığı sırada düşmanın ikmal birliklerinin yolunu kesmek için süvariler ve hafif kuvvetlerle dağlan kordon altına almayı, geniş savaş yüzeylerini saldırılarla yormayı, Amid kentinin yardımına koşmayı önerdiği halde, ürkek ve kıskanç olan komutan, birlikleri ortaya sermemek üzere kesin buyrukları olduğu biçiminde yanıtlar veriyordu. Amid düşünce yiğit savunuculardan kaçarak kurtulmuş olanlar kendi ordugâhları olan Roma kampında celladın eline düşmüş oldular. Ursinicus'un kendisi bile, Sabinianus'un yanlışları kasıtlı bir biçimde onunmuş gibi gösterilerek askerî rütbe ve sanından yoksun bırakıldı. Haksız yere mahkûm edilen general, bu tür kurallar meclislerinde geçerli olmayı sürdürürse düşmanların doğu eyaletlerinden kovulup çıkarılmasının güç olacağını imparatora söylemek cesaretini gösterdi. Constantius bu öngörünün gerçek olduğunu çok geçmeden anladı. İmparator Tuna barbarlarına boyun eğdirince, hiç değilse onları zararsız hale sokunca doğuya doğru ağır bir tempoyla yürüyüşe geçti ve hâlâ.yıkıntılarından durmadan çıkmakta olan Amid'in yürekler acısı görüntüsünü seyrettikten sonra, güçlü bir orduyla Bezabde'yi kuşattı. En büyük koçbaşı silahları surlara karşı kullanıldı, kale yerle bir edildi. Ne var ki sabırlı ve gözüpek garnizon, teslim olmayı düşünmüyordu bile... Yağmur mevsimine dek savunmalarını sürdürmeyi başardılar, imparator, utanç içerisinde kuşatmayı kaldırarak Antioch'a -kışı geçirmek üzere- çekilmek zorunda kaldı.[63] Constantius'un kendini beğenmişliği, gözdelerinin gayretkeşliği, Pers savaşında imparatoru pohpohlayarak bir fırsatı boşyere arayıp dururlarken kendisine Galya'nın emanet edildiği Julianus, elde ettiği başarıların sade ve gösterişsiz haberleriyle birçok onur kazanmış bulunuyordu.

63. Ammian., XX, 11. "Omisso vano incepto, hiematurus Antiochiae redit in Syriam aerumnosam, perpessus et ulcerum sed et atrocia, diuque deflenda." James Gronovius'un koyduğu anlaşılmaz pasaj böyledir. Yazar, kitabının yeni bir baskısında bu tek düzeltmenin yapılmaya değer olduğunu düşünmektedir. Bilge Ernestus'un (Lipsiae, 1773) yeni araştırmalarında yeni birtakım aydınlatmalar bulacağımı umuyordum.

Yurt içindeki çekişmelerin körükörüne savaşımı sırasında Constantius, o sırada rakibinin buyruğu altındaki Gaiya topraklarını Germanya barbarlarına bırakmıştı. Kalabalık Frank ve Alman güruhları armağanlar, vaatler, yağma umudu[64] ve ellerine geçirebilecekleri tüm bölgelerin bağışlanacağı sözüyle Ren'i geçmeye çağrıldılar. Geçici bir güçlük içerisinde bulunan imparator bu yıkıcı konukları getirmek aymazlığına düşmüştü, zenginliğini iyi bildiği topraklardan bu müttefikleri çıkarıp atmanın ne denli güç olacağını şimdi çok iyi anlıyordu. Meşru ile gayrimeşru arasında bir fark gözetmeye gerek görmeyen bu başıbozuk hırsızlar, ele geçirmek istedikleri imparatorluğun tüm uyruklarını düşman sayıyorlardı. Tongres, Cologne, Treves, Worms, Spires, Strasburgh vb. kırk beş gelişmiş kent ile birçok köy yağma edildi, çoğu yakılarak kül haline getirildi. Atalarının geleneklerine bağlı olan Germanya'nın barbarları duvarlar arasında yaşamak istemiyorlar ve böyle yapıları mezar ve cezaevi sayıyorlardı. Ren'in, Moselle'in ve Meuse'ün kıyılarında yaşıyorlar, tehlike durumlarında kestikleri ağaçlarla yollan kapamaktan başka çeşit tahkimat bilmiyorlardı. Almanlar Alsace ve Lorraine'de toplanmışlardı. Franklar ise, Fransız devletinin beşiği olarak bakılabilecek ve Toxandria[65] adıyla tanınan Batavia adasıyla tüm Brabant'ı ellerinde bulunduruyorlardı.[66] Ren'in kaynağından denize döküldüğü yere dek Germenlerin

64. Julianus'un yapıtlarında (*Orat. ad S. P. Q. Athen.*, s. 277) Germenlerin verdiği tahribatlar ve Galyalıların yaşattığı sıkıntılar dile getirilmektedir. Ammian., XV, 11; Libanius, *Orat.*, X; Zosimus, 1, III, s. 140; Sozomen 1, III, b. 1.

65. Ammianus, XVI, 8. Bu ad Pliny'nin eserinde geçen Toxandri'den alınmışa benzemektedir ve Orta Çağ tarihlerinde sık sık yinelenmektedir. Toxandria ormanlar ve bataklıklarla kaplı bir ülkeydi ve Tongres dolaylarından başlayarak Vahal ve Ren'in birleştikleri yere dek yayılıyordu. Bkz. Valesius, *Notit. Galliar.*, s. 558.

66. Clovis'in saltanatından önce Ren'in bu yakası üzerinde Frankların hiçbir zaman yerleşmemiş olduklarını ileri süren rahip Daniel'in aykırı düşüncesi, Frankların Toxandria'yı, Clovis'in tahta çıkmasından yüz otuz yıl öncesinden beri aralıksız ellerinde bulundurduklarını açık kanıtlar zinciriyle kanıtlamış olan Biet'in çok bilgince ve sağduyulu reddiyle çürütülmüştür. Biet'in bilimsel araştırması Soissons Akademisi'nce 1736'da ödüllendirilmiştir. Ünlü rakibinin araştırmasına karşı haklı bir üstünlük kazandırılmıştır. Bu rakip Rahip le Boeuf idi. Bir antikacı olan rahibin adı ne mutlu ki yeteneklerini de âdeta dile getirmektedir.

ele geçirdiği topraklar bu ırmağın batısına doğru kırk mili buluyordu. Ama saldırdıkları memleketler, ele geçirdiklerinin üç katı büyüklüğündeydi. Çok daha uzaktaki Galya'nın tüm kentleri ıssız kalmıştı, kale içlerine sığınmış olan bu kentlerin halkları hisarlar içerisinde yiyecek bulamıyor, parasız, aç, silahsız ve disiplinsiz halde barbarlann yaklaşmasından, hatta yalnızca adından bile tirtir titriyorlardı.

İşte tam böyle bir umutsuz zamanda Galya eyaletlerini kurtararak yönetmek üzere genç, deneyimsiz bir hükümdar seçildi. Daha doğrusu, imparatorluğun büyüklüğünü boş bir imge olarak göstermek üzere Julianus'un kendisi böyle demişti. Onun bilim adamı olarak toplum dışında kalmak biçiminde aldığı eği. tim kendisini silahtan çok kitaplarla ve çağının insanlarıyla değil de eski zamanların yazarları ve bilim adamlarının düşünceleriyle kaynaştırmıştı. Savaşın yıkıcı sanatını, yönetimin kalleşçe bilgilerini tanımıyordu. Askerî bir uygulamayı beceriksizce yinelerken, öğrenmezlik edemeyeceği için içini çekerek: "Ey Platon. Platon! Bir filozofun yaptığı şu uğraşa bak" diye yakınıyordu. Ama kendilerini günlük işlere kaptırmış tüm insanlarca alaya alınagelen bu akıl kaynağı olan felsefe Julianus'un kafasını en saygın örnekler ve ruhunu en yüce davranış kurallarıyla donatmıştı. Ona erdem sevgisini, yücelme isteğini ve ölüme karşı nefreti aşılamıştı. Okullarda o denli aşılanmaya çalışılmış olan ılımlılık ve alçakgönüllülük bir ordugâhın sert disiplininde daha da önemlidir ve başlıca koşullardan biridir. Julianus, ancak doğal gereksinmesinin zorunlu kıldığı ölçüde yiyor ve uyuyordu. Sofrası için yapılan lüks yiyecekleri tiksinerek geri çeviriyor, en alt aşamadaki askerin istihkakıyla karnını doyuruyordu. Çok sert geçen kış boyunca Galya'da yattığı odada soba yanmamasından şikâyetçi olmuyordu. Kısa bir dinlenmeden sonra, yere serilmiş bir halıdan ibaret yatağından kalkıyor, acele bir iş varsa onunla meşgul oluyor, gece denetimleri yapıyor ya da hoşlandığı konulardaki kitapları okuyordu.[67] Eskiden imgeleme ürünü birtakım konularda

67. Julianus'un Galya'daki özel yaşantısı ve kendisine uyguladığı sert disiplin,

uyguladığı bu belagat kural ve davranışları, silahlı bir topluluğun tutkularını canlandırmak ya da uyuşturmak için yararlı biçimde kullanılır oldular. Gençlik çağından beri edebiyat ve konuşma dili olarak Yunanların dilindeki hoş özelliklerle içli dışlı olduysa da Latin dilinde de yeterli bilgisi vardı.[68] Julianus, ne yargıç olmak ne de yasa koyucu olarak yetiştirilmek istemediği için Roma hukukuyla pek çok ilgilenmemiş olduğu düşünülebilir. Ama felsefe üzerindeki çalışmaları ona, adalete karşı şaşmaz bir saygı, açıklık ve eşitliğin genel ilkeleri üzerine bilgi, güç sorunları sabırlı çözme yetisi kazandırmıştı. Siyasal niyetlerinin, süel harekatının başarıya ulaşması o alanlardaki hal ve koşullarla kişisel beceriye bağlıdır. Deneyimi olmayan okumuş bir insan en yetkin bir kuramın uygulanmasında çoğu zaman güçlük çeker. Ama Julianus, bu vazgeçilmez güçlüğü yen· me bilgisini kendi dehasının etkinliğiyle ve sevilmeye değer bir hükümdara bağlanan Sallust'un büyük deneyimiyle kazandı. Sallust adındaki bu yönetici, kendi değerliliği ve görevinde yükseldiği aşama ile ün kazanmıştı. En büyük niteliği, doğru bulmadığı bir şeyi, hiç saklamaya gerek duymadan eleştirip gerçeğe ulaşılmasında yardımcı olmasıydı.[69]

Julianus, Milano'da erguvanı kuşanınca, üçyüz altmış erden oluşan zayıf bir güçle Galya'ya gönderildi. Yeğeninin davranışlarını yönlendirmekle Constantius'un görevlendirdiği memurların arasında o kışı Viyana'da tatsız olarak geçiren Julianus, Autun kentinin kuşatıldığını ve kurtulduğunu da o sırada haber aldı. Surları

Ammianus tarafından büyük övgülerle –oysa Julianus kendisiyle alay ediyordu– betimlenmiştir (*Misopogon*, s. 240).

68. "Aderat Latine quoque disserenti sufficiens sermo." Ammianus, XVI, 5. Ne var ki Yunanistan'daki okullarda yetişmiş olan Julianus, Romalıların diline hiçbir zaman yabancı ve ayrı bir dil diye bakmadı. Bu dilden her fırsatta yararlanması gerektiğinin farkındaydı.

69. Julianus'un Galya prefect'liğini verdiği zaman bu çok değerli kimsenin hangi görevi yürüttüğünü bilmiyoruz. İmparatorun kıskançlığı Sallust'u rahat bırakmadı (s. 240-252). Bugün elimizde ukalaca yazılmış bir söylev var… Bunda Julianus, ününü borçlu olduğunu itiraf ettiği çok değerli dostunu yitirmiş olmasından acı duymaktadır. Bkz. La Bleterie, *Preface a la Vie de lovien*, s. 20.

yıkılmış, garnizonu oluşturan askerlerinin hiç cesareti kalmamış olan bu eski ve büyük kent, baba ocaklarını savunmak için yeniden silaha sanlan kimi eski askerlerin gözüpekliği sayesinde kurtulmuş oldu. Galya eyaletlerine geçmek üzere Autun'dan hareket ederken Julianus, gözüpekliğini göstermek için ilk fırsatı eline geçirdi. Küçük bir okçu ve ağır süvari birliğinin başında, en kısa olmakla birlikte en tehlikeli yolu seçti, kimi kez, oraların ustası olan barbarlara görünmeden, kimi kez de onları püskürterek birliklerin toplandığı Reims yakınlarındaki ordugâha, kazasız ve belasız vardı. Genç hükümdarın görünmesi askerlerin tükenmekte olan savaş güçlerini canlandırdı, kendilerine güvenleri artarak Reims'den kalkıp düşmanın peşine düştüler. Memleketi iyi tanıyan Germenler, dağınık haldeki kuvvetlerini bir araya topladılar, karanlık ve yağmurlu bir geceden yararlanarak Romalıların ardından saldırıya geçtiler. Bu baskında meydana gelmesi kaçınılmaz olan düzensizliği gideremeden önce Julianus, bozguna uğrayan iki tümenini yitirdi, savaş sanatında uyanıklık ile kavrayışın aynı zamanda bulunması gereken iki önemli koşul olduğunu, kendisi bu olayda görerek öğrenmiş oldu. İkinci bir olay daha onur vericiydi ve orduların ruhsal gücünü artırıcı nitelikteydi. Ancak barbarların çok hızlı hareket etmeleri yüzünden kovalanmaları olası bulunamıyordu bu nedenle. Julianus'un utkusu da kanlı olmuyor ama kesin bir sonuca da bağlanamıyordu. Ren kıyılarına dek ilerledi, Cologne yıkıntılarını görerek savaşın sebep olduğu mutsuzlukları ve tehlikeleri düşündü. Kış yaklaşmakta olduğundan sarayından, ordusundan ve kazandığı başarılardan elini ayağını çekti.[70] Düşmanın gücü sarsılmamıştı. Julianus birliklerini henüz dağıtmış, onları Sens'daki kışlalarına sevk etmişti ki Galya'nın tam orta yerinde çok kalabalık Germenlerce kuşatıldı. Bu olağanüstü durumda kendi dehasının bulacağı olanaklara başvurdu, gözüpek dikkatliliğiyle kentin ve garnizonun gücünü artırdı. Barbarlar, otuz günlük boşuna çabadan sonra, hemen hemen ba-

70. Ammianus, XVI, 2, 3.

şarısız kaldıkları için, kızgın bir halde çekilip gittiler.

Ancak kılıcının hakkıyla kurtulabileceğini anlayan Julianus'un duyduğu sevinç, onu savunmakla ve kendisine bağlı kalmakla görevli kimselerce terk edildiğini ve onların hainliğine uğrayarak belki de gizli gizli yıkılıp yok olmasını gözleyen bu görevlilerin neden olduğu acıyla zehirleniyordu. Galya'daki süvari kuvvetlerinin başkomutanı Marcellus, sıkıştığı zaman sarayın buyruklarını yorumluyordu. Julianus'un tehlikeli durumuyla hiç ilgilenmeden birliklere Sens kentinin imdadına hiçbir suretle koşmamalannı emretmişti. Caesar bu denli tehlikeli onura saldırıya hiç tepki göstermeden katlanacak olursa kişiliği ve otoritesi genel bir kınamaya uğrayacaktı. Eğer bu suç niteliğindeki hareket cezalandınlmayacak olursa imparatorun Flavianus'lar hanedanına karşı şüpheli durumda olmasına kar şın Julianus'a çok fazla hoşgörü gösterdiği anlaşılmış olacaktı. Marcellus[71] geri çağrıldı, süvari kuvvetleri komutanlığı Severus'a verildi. Bu general, deneyim sahibi değerli bir askerdi. Kurallarda sessiz ve saygılı, harekat sırasında büyük çaba harcayan Severus, imparatoriçe Eusebia'nın Galya orduları üzerinde Julianus'a sağladığı üstün otoriteyi genç Caesar'a aktardı.[72] Başlayacak savaş için akıllıca bir harekat planı yapıldı. Artakalan kıdemli askerlerle sarayın izin verdiği yeni askerlerin başına geçen Julianus, atak bir davranışla Germenlerin artçılarına saldırdı. Düşmanın geri çekilmelerini olduğu gibi akınlarını kesmeye elverişli durumdaki Saverne tahkimatını yeniden güçlendirdi. Öbür yandan, piyade kuvvetleri komutanı Barbationus, otuz bin kişilik bir orduyla Milano'dan ilerliyordu. Dağları aştıktan sonra, Bazel dolaylarında Ren üzerine bir köprü kurmaya hazırlanıyordu. Roma ordularınca iki yandan sıkıştırılan Germenlerin Galya eyaletlerini boşaltmaları ve anava-

71. Ammianus, XVI, 7. Libanius daha çok Marcellus'un askerî yeteneklerinden detaylı biçimde söz etmektedir (*Orat.*, X, s. 272). Ve Julianus, eğer Marcellus hakkında sarayda başka sızlanma ve yakınmalar olmasaydı bu komutanı o denli kolayca geri almazdı, demektedir (s. 278).

72. "Severus, non discors, non arrogans, sed longa militiae frugalitate compertus; et eum recta praeeuntem secuturus, ut duetorem morigeran miles." Ammian, XVI, 11; Zosimus, 1, III, s. 140.

tanlarının imdadına koşmak için acele etmeleri beklenirdi. Ama savaş, Barbatio'nun yetersizliği, kıskançlığı ya da gizemli emirleriyle yitirildi. Bu general sanki Caesar'ın düşmanı ve barbarların gizli müttefiki gibi davranmıştı. Bu durum onun süel aklının eksikliğinden meydana gelmiş de olabilir. Öyle ki haydut birliklerinin Roma ordugâhının önünden kolayca geçip gitmelerini kolaylaştırdı bile denilebilir. Ama, Galya ordularının büyük gereksinme duyduğu çok sayıdaki yiyecek dolu büyük gemileri yaktırmış olması suçluluk kasıtlarının açık bir kanıtıdır. Germenler, kendilerine saldırmayı göze alamayan düşmanı küçümsediler. Barbatio'nun alçakça geri çekilişi, güvendiği bir yardımdan Julianus'u yoksun bıraktı. Kendini, tehlikeyi göze almadan kalamıyacağı ve utanç duymadan çıkıp kurtulamayacağı bir duruma itilmiş olarak gördü.[73]

Bir saldırı korkusundan sıyrılan Germenler, fetih hakkı olarak anlaşmalarla hakları olduğunu savundukları bir memleketin sahipliğini onlardan almak isteyen genç Romalıyı cezalandırmak için hazırlık yapıyorlardı. Üç gün üç gecede ordularını Ren'den geçirdiler. Magnentius'un kardeşine karşı başarıyla kullandığı kocaman mızrağı sallayan yırtıcı Chnodomar, barbarların öncülerine komuta ediyordu ve yılmazlığıyla kızıştırdığı askerleri, deneyimi sayesinde, disiplin altında tutabiliyordu.[74] Altı kral, on tane kral soylu prens, çok sayıda yiğit soylularla Germanya'nın en gözüpek otuz beş bin askerinden oluşan kuvvetler de onun peşinden gelmekteydiler. Kendi güçlülüklerine olan güvenleri Caesar'ın Strasburgh'daki ordugâhından yaklaşık yirmi mil uzaklıkta, onüçbin kişilik zayıf bir orduyla meşgul olduğunu haber veren Romalı bir asker kaçağının sözleriyle daha da güçlendi. Düşmanınkinden bu

73. Barbatio'nun Julianus'la orduları birleştirmesine ve bu generalin geri çekilmesine ilişkin bilgi için bkz. Ammian (XVI, 11) ve Libanius (*Orat.*, s. 273).
74. Ammianus (XVI, 12) kendine özgü abarmalı belagatiyle Chnodomar'ın tipini ve karakterini betimlemektedir: "Audax et fidens ingenti robore lacertorum, ubi ardor proelii sperabatur immanis, equo spumante sublimior, erectus in jaculum formidandae vastitatis, armorumque nitore conspicuus: antea strenuus et miles, et utilis praeter caeteros ductor... Decentium Caesarem superavit aequo marte congressus."

denli az kuvvetlerle Julianus, barbarlara saldırmaya karar verdi. Genel bir harekata girişme fırsatı, kurtarmak istediği eyaletlere hiçbir yaran dokunmadan küçük ordusunu yiyip bitiren birçok savaşa girişmekten daha elverişli bir durum yaratmaktaydı. Romalılar sıkışık düzende, süvariler sağda ve piyadeler solda olmak üzere yürüyüşe geçtiler. Düşmanlar göründüğü zaman gün bir hayli ilerlemişti. Julianus savaşı ertesi güne ertelemeyi önerdi, askerlerin gereksinim duydığu yiyecekerini ve dinlenmelerini sağlamak istedi. Ama askerlerin savaş isteyen çığlıklarına ve konseyin düşüncesine uyarak, yenilgiye uğrarsa tedbirsizlikle ve incelemeden karar vermiş olmakla suçlanabileceği bir davranışla, bu askerleri savaş için yüreklendirdi. Borular çaldı. Savaş sesleri ovada çınladı. İki ordu, eşit coşkunlukla birbirine saldırdı. Sağ kanadın başında bulunan Caesar, okçularının ustalığına ve zırhlı askerlerinin büyük gücüne güveniyordu. Ne var ki süvari ve hafif piyade saflarında ne olduğu anlaşılmayan bir karışıklık meydana geldi, en değerli zırhlı askerlerinden altıyüzünün kaçmakta olduğunu büyük bir acıyla gördü.[75] Julianus, kendi canını korumayı aklından çıkararak ileriye atıldı, onlara eski şan ve şereflerini anımsatarak, yaptıkları hareketin ne denli aşağılık olduğunu betimleyerek toparlanmalarını, yeniden düşmana saldırmalarını sağladı. İki piyade safı arasındaki boğuşma kanlı ve çetindi. Germenler güçlülük ve boy bos bakımından, Romalılar ise disiplin ve soğukkanlılık bakımından üstünlüğe sahiptiler. Ama imparatorluk bayrağı altında savaşmakta olan barbarlar her iki yanında üstünlüklerini kendilerinde topladıklarından günün başarı. sını, bilgili ve yet.kili bir komutanın buyruğundaki bu kuvvetler sağladı. Genç Caesar için bu denli şanlı ve ezilen eyaletler için, mutlu olan bu anılmaya değer Strazburg savaşında Romalılar dört tribunus ile iki yüz kırk üç asker yitirdiler.[76] Ren'de boğulanların ve yüzerek kaçmak isterken

75. Savaştan sonra Julianus, bu kaçakları kadın kılığına sokup bürün ordunun alaylı etmesini sağladı. Yeniden çok sıkı disiplini kurdu. Kaçan bu askerler, sonraki savaşta onurlarını onardılar. Zosimus, 1, III, s. 142.

76. Julianus'un kendisi de değerli insanların alçak gönüllülüğü ile Strasburgh

mızraklanarak ölenlerinin dışında altı bin Germen yaşamını yitirdi.[77] Chnodomar'ın alınyazısını paylaşmayı kafalarına koyan ve ondan sonra yaşamak istemeyen üç yiğit silah arkadaşı kendisini koruyorlardı. Hepsi birden yakalandı ve Julianus, subaylarının da hazır bulunduğu bir topluluk önünde onları askerce karşıladı. Chnodomar'a yüce gönüllülük göstererek acıdı, tutsağının aşağılık durumuna karşı duyduğu içten nefreti belli etmedi Germenlerin kralını Galya kentlerinde sergilemek yerine bu utku ganimetini imparatora saygıyla bildirmekle yetindi. Chnodomar onurlu durumda tutulmuş olmakla birlikte, sabırsız bir barbar olduğundan, yenilgi, tutsaklık ve sürgün yaşamına dayanamayarak kısa süre sonunda öldü.[78]

Julianus Germenleri Yukarı Ren eyaletlerinden çıkarıp sürünce ordularını, Galya ile Germanya sınırları üzerinde ve okyanusa çok yakın bir yerde bulunan Frankların üzerine yöneltti. Bu barbarlar hem sayıca hem de gözüpeklikleri bakımından benzerlerinin en korkulanları durumundaydılar.[79] Her ne kadar yağmacılık onların olağan işi idiyse de savaşı daha da çok seviyorlardı. Savaşa insanlann onuru ve yüce mutluluğu gözüyle bakıyorlardı. Ruhları ve bedenleri sürekli bir didinmeyle o türlü sertleşmişti ki bir sözmenin çarpıcı betimlemesine göre kışın yağan karlar onlara baharın çiçeklerinden daha hoş gelirdi. Strasburgh savaşını izleyen aralık

---

Savaşı'ndan söz etmektedir (*ad. S.P Q. Athen.*, s. 279). Zosimus bunu, İskender'in Darius'a karşı kazandığı zaferle karşılaştırıyor. Biz bu savaştaki hal ve koşullarda bir generalin askerî dehasını kanıtlayan ve ileriki kuşakların dikkatini çekebilecek nitelikte belirginlikler göremedik.

77. Ammianus, XVI, 12. Libanius bu sayıyı iki bin daha çoğaltmaktadır (*Orat.*, X. s. 274). Ama kahramanının utkusuna Zosimus'un feda ettiği altmış bin barbar yanında bu küçük farklılık pek önemsiz kalmaktadır (1, III, s. 141). Bu saf ya da taraf tutan tarihçi otuz beş bin kişliden oluşan Alman ordusunun çok büyük sayıda barbarları kapsadığını savunmasaydı, bu saçma sayıyı müstensihlerin bir savsaması olarak kabul edebilirdik. Bu buluştan sonra bu gibi masallara güvenmiş olsaydık suçlu durumuna düşerdik.

78. Ammian., XVI, 12; Libanius, *Orat.*, X, s. 276.

79. Libanius (*Orat.*, III, s. 157), Frankların örf ve âdetleri üzerine bilgi vermektedir.

ayında Julianus, bunlardan altı yüz savaşçıyı Meuse üzerindeki iki kalede sıkıştırdı.[80] Bu sert mevsimde Franklar elli dört gün süren bir kuşatmaya büyük direnç ve sabırla karşı koydular. Açlıktan bitik hale gelince düşmanın ırmaktaki buzları kırmasıyla hiçbir kaçma umudu kalmadığını görerek, ya yengi ya ölüm sözleriyle belledikleri eski yasalarını ilk kez çiğnediler. Julianus, tutsakları hemen Constantius'un sarayına gönderdi. İmparator bunları değerli bir armağan olarak kabul etti[81] ve sarayındaki muhafızların en değerlileri arasına koydu. Bu bir avuç Frank'ın inatçı dayanışı, ilk baharda bu ulusun tümü üzerine yapmayı tasarladığı seferin ne gibi güçlüklerle dolu olacağını Julianus'a önceden öğretmiş oldu. Çok hızlı davranarak barbarları aymaz durumda bastırarak onlann hesabını bozdu. Askerlerine yirmi günlük peksimet edinmelerini buyurdu, kendisini hâlâ Paris banliyölerinde sanan ve Aquitain'den ağır ağır gelmekte olan konvoylara bakarak bu sanıya kapılan düşmanlardan habersiz, çadırlarını Tongres'ın karşısına kuruverdi. Franklara birleşip toplanma ve düşünme zamanı bırakmadan, lejyonlarını Cologne'den okyanusa dek -bilinçli bir düzenle- yaydı. Saldığı korku ve dehşet karşısında barbar oymakları yalvararak acınmalarını istediler ve yenenin buyruğuna uyacaklannı bildirdiler. Chamavian'lar, Ren'in öbür yanındaki eski yurtlarına uslu uslu çekildiler. Salian'lar ise, Roma İmparatorluğu'nun uyruğu ve yardımcıları olarak Toxandria'daki yeni yurtlarında kaldılar.[82] Antlaşma, törenli antlarla bağlandı ve bu antlaşmanın

80. Ammianus, XVII, 2; Libanius, *Orat.*, X. s. 278. Yunan hatip, Julianus'un bir pasajını kötü yorumlayarak Frankları bin kişilik savaşçılar grubu olarak göstermektedir. Kafası Peloponez (Peloponnesian) Savaşı'yla dolu olduğundan bunları Sphatoria Adası'nda kuşatılan ve tutsak edilen Lacedaemonia'lılarla karşılaştırmaktadır.

81. Julian., *ad S.P.Q. Athen.*, s. 280; Libanius, *Orat.*, X, s. 278. Libanius'un anlatışına göre, imparator, La Bleterie'de (*Vie de Julien*, s. 118) onu saf bir yeğen olarak görüyor ve Valesius'ta (*ad Ammian.*, XVII, 2) ise gerçeği örtmek için bir şaşırtmaca yapmış gibi yorumluyor. Dom Bouquet (*Historiens de France*, c. I, s. 733) bir sözcüğü değiştirerek, pasajın anlamını bozma güçlüğünden kaçınmış olmaktadır.

82. Ammian., XVII, 8; Zosimus, 1, III. s. 146-150. Öyküsü, birçok masalımsı sözlerle belirsiz hale gelmiştir.

hükümlerini harfi harfine uygulamak üzere Frankların arasında oturacak müfettişler atandı. Julianus'un karakterine uygun düşen bir olay anlatılmaktadır. Julianus, bir trajedi düzenlemiş, bunu ustalıkla sahneye koymuştu. Chamavian'lar barış isteyince o da güvenebileceği bir rehine olarak, krallarının oğlunu istemişti. Göz yaşları ve iniltilere boğularak sessizliğe gömülen barbarlar sonsuz bir acıya uğramışlardı. Ak saçlarıyla saygıdeğer bir tipi canlandıran kralları, genel bir drama dönüşen kişisel yitiğini dokunaklı sözlerle dile getirerek yalvarmıştı. Chamavian'lar tahtın önünde yerlere kapanmış haldeyken, öldü sandıkları ve arkasından ağladıkları tutsak genç prens ortada göründü. Büyük sevinç çığlıkları, Julianus'un şu sözlerini duyurmak için zorlukla yatıştırıldı: "Kendi kusurunuz dolayısıyla yitirdiğiniz ve size gözyaşı döktüren prens işte karşınızda duruyor. Onu görünüz. Tanrı ve Romalılar onu size geri veriyorlar. Onu koruyacağım ve daha çok sizin içtenlikli bir rehininiz olarak gerçek erdemimin bir anıtı biçiminde yetiştireceğim. Bana yeminle verdiğiniz sözden dönerseniz cumhuriyetin orduları bu kalleşliğinizin öcünü sizden alacaklardır, bu masumdan değil." Barbarlar minnet ve hayranlık duyguları içerisinde çekilip gittiler.[83]

Julianus için Germanya barbarlarını Galya'dan kovmuş olmak yeterli bir başarı değildi; onun istediği ilk ve en ünlü imparatorlara öykünmek ya da onları bile geride bırakacak başarılar kazanmaktı. Onların örneğine uyarak Galya Savaşı'na ilişkin yorum ve anılarını kitap halinde derledi.[84] Caesar Ren'i iki kez geçişini övünerek anlatmıştı. Julianus da henüz Augustus sanını almadan hepsi utkuyla

83. Eunapius (*in Excerpt. Legationum*, s. 15, 17), Zosimus'un özet halinde verdiği bu ilginç tarihi anlatmakta ve Yunan retoriğinin tumturaklı biçemiyle süslemektedir. Ne var ki Libanius'un, Ammianus'un ve Julianus'un kendisinin bile bu konuda sessiz kalmaları bu öyküyü şüpheli kılmaktadır.

84. Julianus'un dostu olan Libanius (*Orat.*, IV, s. 178) kahramanının Galya'daki savaşlarının tarihini kaleme aldığını açıkça bildirmektedir. Ne var ki Zosimus (1, III, s. 140) onunla ilişkisinin yalnızca Julianus'un söylev ve mektuplarında yaptığı incelemelerden ibaret olduğunu göstermekte gibidir. Atinalılara yöneltilen söylev, Germenlere karşı yapılan savaşın gerçek bir öyküsünü içermektedir.

sonuçlanmış üç seferinde de Roma kartallarını bu nehrin öbür yanına geçirdiği için övünebilirdi.[85] Germenlerin Strasburgh savaşından sonra uğradıkları büyük acı ve üzüntü onu ilk girişiminde cesaretlendirdi. Komutasındaki birliklerin isteksizliği de Julianus'un onlara verdirdiği tehlike ve yorgunlukları kendisinin de paylaşması ve inandırıcı söz ve davranışları sonucunda kayboldu. Tahıl ve sığır sürüleriyle dolup taşan Meyn'in iki yakasındaki köyler bir ordunun saldırısıyla meydana gelen tüm kötülüklere uğradı. Roma üslup güzelliğine öykünerek yapılmış olan evler alevler içerisinde yok oldu. Caesar, çekinmeden on millik yolda ilerledi. Ama her adımda saldırıcı tuzaklarla ve şimdiden karla kaplı koyu bir ormana rastlıyarak durakladı. Julianus, eski ve Trajanus'un yaptırdığı bir şatoyu onardıktan sonra, ruhları sarsılmış olan barbarlara on aylık bir ateşkes süresi tanıdı. Bu sürenin sona erişinde Julianus, Strasburg savaşına katılmış olan Surmar ve Hortaire adındaki iki kralın gururunu kırmak için, Ren'in öbür yanına ikinci bir sefer girişiminde bulundu. Bunlar halen ellerinde bulunan Romalı tutsakları geri vermeyi kabul etmişlerdi. Galya kent ve köylerinde kaybolanların tam bir listesini elinde bulunduran Caesar, kendisine olağanüstü bir usa sahiplik ününü kazandıran çabukluk ve kolaylıkla saklamaları ve yalan bilgileri meydana çıkarıyordu. Üçüncü seferi ilk ikisinden daha parlak, daha yararlı oldu. Germenler tüm güçlerini biraraya getirmişlerdi; ırmağın karşı kıyısında uzun bir cephe oluşturmakta, köprüyü yıkarak Romalıların geçişini engellemek niyetindeydiler. Ne var ki bu kurnazca savunma planı bilgili bir şaşırtma manevrasıyla bozulmuş oldu. Kırk küçük gemiye bölüştürülmüş ve hafif silahlarla donatılmış üç yüz asker, sessizce ırmağa açılarak düşman birliklerinin çok yakınına çıkarma yapma emriyle ilerlediler. Bu planı o denli gözüpeklik ve çabuklukla uyguladılar ki sarhoşluk içerisinde aymaz durumdaki barbarların komutanları gece şenliğinden döndükleri sırada baskına uğradılar. Meydana gelen insan kıyımıyla perişanlığın tahmin edilebilecek acı sonuçlarını

85. Bkz. Ammian., XVII, 1, 10; XVII, 2 ve Zosimus, 1, III, s. 144; Julian., *ad S. P. Q. Athen.*, s. 280.

burada anlatmaya gerek duymadan diyebiliriz ki Julianus barış koşullarını Germenlerin en güçlü altı kralına, istediği biçimde kabul ettirdi. Bunların arasından üç tanesine Roma ordusunun sıkı disiplinini ve gösterişli savaş düzenini yakından görmeleri için izin verildi. Zincirlerinden kurtarılmış olan yirmi bin tutsağın izlediği Caesar, antik dönem Punic ve Cimbric zaferleriyle karşılaştırılmaya değer başarılı bir savaşı sona erdirerek Ren'i bir daha geçti.

Julianus, kişisel değeri ve usu ile bir barış dönemini gerçekleştirince, insanlığı ve felsefesi için boş zamanlarında çok doyurucu bir uğraş edindi. Barbarlarca yıkılan Galya kentleri kısa sürede onarıldı. Julianus, Mentz ile Ren'in denize döküldüğü yer arasındaki yedi konaklama merkezini yeniden yaptı ve güçlendirdi.[86] Yenik Germenler, araç ve gereçleri onarıp taşıma ve nakletme gibi haklı ve utanç verici bir koşulu kabul etmişlerdi. Julianus'un etkin çabası işi çabuklaştırdı. Julianus, kendi birlikleri arasında olduğu gibi yardımcılar arasında da şu havayı yaratmıştı ki bir işi yapmaktan bağışık olsalar da en yorucu işlere seve seve girişiyorlar ve Romalı askerler kadar istek ve gayretle çalışıyorlardı. Genç Caesar'ın çabaları, halkların ve garnizonların güvenliğini kurmakla bitmedi. Bunların yiyip içmelerini de sağlamak gerekiyordu. Bir yandan kaçmalar, öbür yandan başkaldırmalar bir açlık kırımının kaçınılmaz, acı sonuçlarına yol açmıştı. Galya eyaletlerinin tarımı savaş yüzünden felce uğramıştı. Ama Julianus'un baba sevecenliğiyle aldırdığı önlemler anakaradaki kıtlığa komşu adadaki bolluğu aktarmış oldu. Ardennes ormanlarında yaptırılan altı yüz kayık birçok kez Britanya'dan tahıl getirdi; bunlar kentlerle Ren kıyılarında kurulu kalelere dağıtıldı.[87] Julianus'un zaferleri, Constantius'un

86. Ammian., XVIII, 2; Libanius, *Orat.*, X, s. 279, 280. Bu yedi konaklama yerinden dördü bugünkü oldukça önemli Bingen, Andernach, Bonn ve Nuyss kentlerindedir Öbür üçü ise bugün mevcut olmayan Tricesimae, Quadriburgium ve Castra Herculis veya Heraclea'dır. Ama inanma olanağı vardır ki Quadriburgium arazisi üzerinde Hollandalılar Schenck kalesini kurmuşlardır. Bunun adı da Boileau'nun nezaketini çok rahatsız ediyordu. Bkz. D'Anville, *Notice de l'Ancienne Gaule*, s. 183; Boileau, *Epitre* IV ve notlar.

87. Bu konuda Julianus'un kendisine de inanabiliriz (*Orat. ad S. P. Q. Athe-*

iki bin gümüş pound yıllık haraç vermek suretiyle satın almaya çalıştığı utanç verici güvenliği gemi seferleri için sağlamış bulunuyordu. İmparatorun cimriliği yüzünden barbarlara karşı aşağılanarak ödenen paralardan kendi askerlerine birşey verilmiyordu. Julianus, son savaşlar sırasında ne aylık ne de ikramiye almış olan bu askerlerle savaşa girdiği zaman yalnızca kendi beceri ve istencine güvenmek durumundaydı.[88]

Julianus'un devlet idaresi için aldığı temel hedefin uyruklarının mutluluğu ve barış içerisinde yaşamaları olduğu ya da. öyle gibi göründüğü anlaşılmaktadır.[89] Kışın bile ordugâhta sivil yönetim işleriyle uğraşan generalin yapacağı çalışmalardan çok bir magistra gibi faaliyet gösteriyordu. Savaşa girerken kendi yargı alanına giren kamusal ve özel davaları eyalet valilerine bırakmıştı. Dönüşünde onların tüm prosedürlerini özenle inceledi, yasanın sertliğini yumuşattı, yargıçların tutumu üzerine kararını açıkladı. Narbonnese eyalet başkanını rüşvet almakla suçlayan bir avukatın ateşli savını, çoğunlukla gösterdikleri çaba ölçüsüzlüğe dek varan erdemli insanların durumuna düşmeksizin akıllı ve ağırbaşlı yanıtla şöyle bastırmıştı: "İnkâr edilecekse suçlu ne zaman bulunabilecektir," diye Delphidius şiddetle bağırdı. "Hep itiraf edilirse," diye Julianus yanıtladı, "kim suçsuz olabilecektir?" Barışın ve savaşın genel yönetiminde hükümdar ile halkın çıkarları doğal olarak birbirinin benzeridir. Ne var ki Julianus'un erdemleri yüzünden bir eyaletin vergisinde en küçük bir azalma meydana gelirse Constantius bunu kendisine yapılmış ağır bir hareket olarak yorumlayacaktı. Krallık armalarını taşıyan hükümdar kimi zaman alt kademedeki görevlilerin saygısızca açgözlülüğünü doğru yola getirmeyi, onların düzenlerini meydana çıkarmayı ve halk üzerinde daha iyi ve eşit

niensem, s. 280). Bu seferler üzerine çok ayrıntılı bilgi vermektedir. Zosimus, bu sayıya iki yüz gemi daha eklemektedir (1, III, s. 145). Her biri yetmiş fıçı alabilen altı yüz kayığın kırk iki bin fıçı taşıyacaklarını hesaplayabiliriz (Bkz. Arbuthnot, *Weights and Measures*, s. 237). Bu denli ihracat gücü olan bir memleket yüksek bir tarım derecesine erişmiş olmalıdır.

88. Birlikler Ren'i ikinci kez geçecekleri sırada ayaklanmışlardı. Ammian., XVII, 9.

89. Ammian., XVI, 5; XVIII, 1; Mamertinus, *in Panegyr. Vet.*, XI, 4.

işlemlerin yapılmasını sağlamayı isteyebilir. Ama, Constantius'un duygulanna uygun olarak, maliye idaresi, zalim, vicdandan ve acıma duygusundan yoksun, kadınsı yaratılıştaki Galya praetorian prefect'i Florentius'un eline bırakılmıştı. Bu kendini beğenmiş görevli üst perdeden sızlanırken Julianus da kendi kendini ayıplıyordu. Caesar, olağanüstü bir vergi buyrultusunu nefretle geri çevirmişti. Vali bu buyrultunun Julianus'çe imzalanmasını istiyordu. Julianus, bu geri çevirmenin gerekçesi olarak genel yoksulluğun çarpıcı bir tablosunu çizdi, ama bu gerekçe Constantius sarayını kızdırdı. Julianus'un yakın dostlarından birine yazdığı, içtenlikli ve rahat üsluplu mektubunu okumak insana zevk vermektedir. Kendi gidişatı üzerine bilgi verdikten sonra şu sözlerle mektubunu sürdürmektedir: "Aristo'nun ve Platon'un öğretilisi için başka türlü davranış olanağı var mıdır? Benim gözetimime verilmiş mutsuzları bırakabilir miydim? Onları acımasız hırsızlara karşı korumak zorunda değil miydim? Görevini bırakıp ayrılan bir tribunus ölüm cezasına çarptırıldı ve gömülmek hak ve onurundan yoksun tutuldu. Tehlike anında en kutsal ve en önemli ödevimi yerine getirmeseydim onunla ilgili karan ağzıma almaya nasıl cesaret edebilirdim? Tanrı beni bu yüksek oruna getirdi, Onun lutuf ve keremi benim kılavuzum ve desteğim olacaktır. Acı çekmeye mahkûm olursam avunmayı vicdanımın temizliğinde bulacağım. Tanrı'ya şükürler olsun ki Sallust gibi bir danışmanım var. Yerime bir ardıl gönderilmesine gerek görülürse hiç üzülüp gücenmeyeceğim. Uzun süre cezalandırılmadan suçlu olarak kalmaktansa kısa bir süre içerisinde her türlü tehlikeyi göze alarak iyilikte bulunmayı yeğ tutarım."[90] Julianus'un sağlam olmayan ve bağımlı otoritesi erdemleri parlak gösteriyor, kusurlarını örtüyordu. Galya'da Constantius'un tahtında oturan genç kahramana devlet yönetimindeki bozukluklarda reform yapma izni verilmiş

90. Ammian., XVII, 3; Julianus, *Epist.*, XV, Spanheim edisyonu. Böyle bir tutum Mamertinus'un övmesini haklı kılmaktadır. "Ita illi anni spatia divisa sunt, ut aut Barbaros domitet, aut civibus jura restituat, perpetuum professus, aut contra hostem, aut contra vitia, certamen."

değildi. Ama halkın mutsuzluğunu dindirmek ve bunu dile getirme konusunda cesareti vardı. Germanya barışı hatta fethi ona hiç değilse Romalıların savaşçı ruhunu canlandırmadıkça a da yabanıl ulusları uygarlaştırmadıkça ve onlara sanatları ve becerileri aşılayıp öğretmedikçe genel huzurun sağlanacağı konusunda usa uygun bir umut veremezdi. Bununla birlikte, Julianus'un zaferleri barbarların saldırılarını biraz durdurarak Batı İmparatorluğu'nun çöküşünü geciktirmiş oldu.

Çok uzun süredir kötü iç kargaşalarla, barbarların akınlarıyla ve zulüm yönetimiyle bozulmuş olan Galya kentlerindeki barış ve güvenliği o, yeniden kurdu. Sanat ve iş görme ruhu, sevinç içerisinde yeni bir umutla doğdu. Tarım, el sanatları ve ticaret, yasaların koruması altında gelişiyordu, Belediye hizmetleri yararlı ve saygın kimselerce yürütülüyordu. Gençlik artık evliliği reddetmiyor, aileler gelecek kuşak korkusuyla ayrılıp dağılmıyorlardı. Genel ve özel bayramlarla şenlikler olağan törenlerle kutlanıyor, eyaletler arası serbest ulaşım ulusal gönencin yeşermeye başladığını simgeliyordu.[91] Julianus'unki gibi ruhun, oluşmasında etkin olduğu bu genel gönençten tatlı bir sevinç duyması gerekirdi. Halbuki o, Paris kenti için özel bir ilgi besliyor, kış boyunca orada konaklıyordu.[92] Bugün Sen Irmağı'nın iki yakası üzerinde geniş alanlan kaplayan bu görkemli başkent o zamanlarda, üzerinde oturanların temiz ve sağlıklı su gereksinmelerini sağlayan Sen Irmağı ortasındaki küçük bir adadan başka bir yer değildi. Sen, kale duvarlarının eteğini kuşatıyor, kente ancak iki tahta köprüden geçerek girilebiliyordu. Irmağın kuzeyini koyu bir orman kaplıyordu. Bugün Quartier Latin adını taşıyan güney yakasında yavaş yavaş bir saray, bir amfiteatr, su kemeri, hamamlar ve bir de asker talimlerinin yapıldı-

91. Libanius, *Orat. Parental. in Imp. Julian.*, b. 38, (içinde) Fabricius, *Bibliothec. Græc.*, c. VII, s. 263, 264.

92. Bkz. Julian., *in Misopogon*, s. 340, 341. Paris'in eski durumu, eski Galya üzerine notlarında Henry Valesius (*ad Ammian.*, XX, 4), kardeşi Hadrian Valesius (ya da Valois) ve D'Anville tarafından betimlenmistir. Ayrıca bkz. Rahip de Longuerue, *Description de la France*, c. 1, s. 12, 13 ve Bonamy, *in the Mem. de l'Aca demie des Inscriptions*, XV, s. 656-691.

ğı Mars Alanı (Champ de Mars) kuruldu. Okyanusun yakınlığı yüzünden iklimdeki sertlik ılıman hale bürünüyordu. Deneyimle kazanılan bilgiye dayanarak burada çok iyi üzüm ve incir yetiştirilebiliyordu. Kimi kış mevsimlerinde Sen, derinlemesine donuyor, su üzerinde parıldayan büyük buz kitleleri, bir Asyalının benzettiği gibi Frigya'daki taş ocaklarından çıkarılan mermer bloklarını andırıyordu. Antioch'un başıbozukluğu karşısında Julianus sevgili Lutetia'sının[93] sade ve ağırbaşlı törelerini karşılaştırıyordu. Lutetia'da tiyatro bilinmiyor, böyle şeyler hoş karşılanmıyordu. Suriyelilerin kadınsı yaratılışlarıyla Galyalıların dürüst ve yiğit köylü davranışlarını karşılaştırıyor, bu köylülerde bağışlamaya çalıştığı ılımsızlıklarından gayri bir kusur göremiyordu.[94] Julianus bugün Fransa'nın başkentine gelseydi Yunanların bir takipçisini dinleyip anlayan ve ona bilgi verecek kimseleri bulabilecekti. Lükse düşkünlüğü savaşkan ruhunu gevşetmemiş olan bir ulusun şiddetli ve o derece zarif çılgınlıklarını da kuşkusuz mazur görecekti. Toplum ilişkilerini yumuşatan, süzerek incelten ve güzelleştiren bu ince sanatın yetkinliğini alkışlamak zorunda kalacaktı.

93. Julian., *in Misopogon*, s. 340. Leucetia veya Lutetia, dördüncü yüzyılda Parisii adını alan şehrin eski adıydı
94. Julian., *in Misopogon*, s. 359, 360.

XX. BÖLÜM

Constantinus'un Din Değişikliğinin Güdüleri, İlerleyişleri ve Etkileri

Hristiyan ya da Katolik Kilisesi'nin Kuruluşu ve İç Düzeni

(MS 359)

Hristiyan dininin genel bir kurum haline gelmesi en ilginç merakı uyandıran, en yararlı bilgileri sunan önemli devrimlerden biri olarak kabul edilebilir. Constantinus'un utkuları ve politikası, Avrupa'dan çok, bu imparatorun din değiştirmesiyle etkilenen büyük bir dünya bölgesini ilgilendirmiştir. Ve onun kilise kuruluşları, çözülmez bir zincirle bugün yaşamakta olan kuşakların kanıları, tutkuları ve ilgileriyle bağlantılıdır.

Yan tutmadan tartışılabilecek fakat kayıtsız kalarak incelenemeyecek olan bir konu üzerinde düşünürken her şeyden önce tuhaf bir güçlük ortaya çıkmaktadır. Bu da Constantinus'un din değiştirmesini hangi evrede yaptığını tam ve gerçek olarak saptayabilmekteki güçlüktür. İmparatorluk sarayının içerisinde belagatli Lactantius,[1] tahta çıkışının ilk günlerinden başlayarak tek ve gerçek Tanrı'ya inanç getiren Galya hükümdarının şanlı örneğini tüm dünyaya ilan etmek için sabırsızlanıyor gibiydi.[2] Bilgin Eu-

1. Lactantius'un *Divine Institutions*'ının tarihi bilimsel biçimde tartışılmıştır. Birtakım güçlükler ve bunları giderecek çareler ileri sürülmüş ve bunun için, biri Diocletianus zamanındaki işkenceler sırasında, öbürü de Licinius döneminin zulümleri zamanında yazılmış iki özgün yayım imgelenmiştir Bkz. Dufresnoy, *Prefat.*, s. 5; Tillemont, *Mem. Ecclesiast.*, c. VI, s. 465-470; Lardner, *Credibility*, kısım II, c. VII, s. 78-86. Bana gelince, Lactantius'un *Institutions*'larını Galerius, Maximinus ve de Licinius'un Hristiyanlara işkence uyguladıkları dönemde, demek ki 306 yılı ile 311 arasındaki olaylara ayırmış olduğu kanısındayım.

2. Lactant., *Divin. Instit.*, I, 1, VII, 27. Bu pasajlardan ilki ve en önemlisi yirmi sekiz el yazmasında aranmıştıe. Ama on dokuzda bulunmuştur. Bu el yazmalarının sağlık derecelerini tartmaya kalkarsak, Fransa kralının kitaplığındaki 900 yılına ait bir el yazmasını göz ününde tutarak bunu ileri sürebiliriz. Ne var ki bu pasaj, doğruluğu kabul edilen Bologna el yazmasında bulunmamaktadır. P. de Montfaucon bunun altıncı ya da yedinci yüzyılda yazıldığını sanmaktadır (*Diarium Italic.*, s. 409). Isaeus dışında editörlerin çoğu bu yazmada Lactantius'un üslubunu tanımışlardır (Bkz. *Lactant.*, Dufresnoy edisyonu, c. 1, s. 596).

sebius, Constantinus'un inanca ermesinin nedeni olarak, İtalya seferine hazırlandığı sırada gökyüzünde gördüğü mucizeyei göstermektedir.[3] Tarihçi Zosimus'un kötü bir biçimde ileri sürdüğü sava göre Constantinus Roma'nın ve atalarının tanrılarından vazgeçmeden önce elini büyük oğlunun kanına bulamıştı.[4] Constantinus'un kendisi bu çeşitli tarih otoritelerinde doğan kuşkulara neden olmuştu. Kilise anlatışının sertliğine göre Hristiyan imparatorlarının ilki bu ada ancak ölümü sırasında layık olmuştur. Çünkü dine girmek isteyen bir kimse gibi papazın elleri vücuduna kondu[5] ve bundan sonra ilk vaftiz töreniyle inananlar arasına kabul edilmiş oldu.[6] Constantinus'un Hristiyanlığı üzerine çok ihtiyatlı ve kesin bir dil kullanılmamalıdır. Ancak böyle hareket edildiği takdirde bu hükümdarın, kendisini kilisenin koruyucusu ve sonunda da bu dini kabul etmiş olarak ilan etmeye götüren yavaş ve belli belirsiz evrimlenmeler hakkında doğru bir kanı edinilebilir. İsa'nın tanrısal kudretini tanıması ve onun kutsal bildirisiyle putperestlik inancının bağdaşamayacağını anlayabilmesi için alışkanlıklarından ve aldığı yetişme eğitiminin inaklarından sıyrılabileceği" bir zamana gereksinimi vardı. Kişisel duygularını yenmek için katlandığı zahmet, hiç kuşkusuz ulusal dini değiştirme işinde dilini tutmayı da ona öğretmiş olmalıdır. Bütün salta-

3. Euseb., *in Vit. Constant.*, 1, I, b. 27-32.

4. Zosimus, 1, II. s. 104.

5. Yeni dine giren için bu tören hep yapılırdı. Bkz. Bingham, *Antiquities*, 1, X, b. 1, s. 419: Dom Chardon, *Hist. des Sacramens*, cilt 1, s. 62. Constantinus vaftizinden ve ölümünden önce doğrudan doğruya buna tabi tutuluyor (Euseb., *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 61). Bu iki olayın birleştirilmesinden Valesius (ad. loc. Euseb.) bir sonuç çıkarıyor ama Tillemont bunu istemeye istemeye kabulleniyor (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 628) ve Mosheim bunu çok zayıf kanıtlarla çürütmeye çalışıyor (s. 968).

6. Euseb., *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 61, 62, 63. Constantinus'un Roma'daki vaftizinin öyküsü –ki ölümünden on üç yıl öncesine rastlar– sekizinci yüzyılda, vasiyetine bir neden bulmak için düzenlenmiştir. Bugün artık Roma'da bile geçerli olmayan ve Kardinal Baronius tarafından (*Annual Ecclesiast., A.D. 324*, no. 43, 49) utanmadan ileri sürülen olay böylece oluşmuştur. Bkz. *the Antiquitates Christianae*, c. II, s. 232; bu yapıt, 1741 yılında, Dominiken bilgin Rahip Mamachi tarafından da onanmıştır.

natı boyunca Hristiyan dini ılımlı bir ilerleyişle yayılma gösterdi. Kimi zaman politik hal ve koşullarla, kimi zaman da ihtiyatlılık ya da hükümdarın kaprisi nedenleriyle bu ılımlı ilerleme geçici olarak durakladı. Uyruklarının korku ve umudunu ustaca tartıp ölçen Constantinus onların inanç ve eğilimlerine göre[7] bir üslup içerisinde buyruklar vermeleri için bakanlarını yetkili kılıyordu. Aynı yılda biri "pazar günü"ne dinsel[8] bir saygıyla bakılmasını, öbürü kehanetleri[9] yorumlayarak törenlerin düzenlenmesini isteyen iki buyruk da yayımlamıştı. Bu önemli devrim uzun süre böyle belirsiz kaldığı için Hristiyanlar ve paganlar Constantinus'un tutumunu kaygılı bir dikkatle, ayrı ayrı düşünce ve yargılarla izliyorlardı. Birinciler, çaba ve öğünçle onun lütfunun kanıtlarını ve inancının açıkça belli olduğunu abartarak dile getiriyorlar, öbürleri ise, korkuları kin ve umutsuzluk haline dönüşünceye dek, artık Roma tanrılarının imparatorluk şefini kendilerine tapanlar arasında saymadıklarını herkese açıklamaktan kaçtıkları gibi kendi kendilerinden bile saklamaya çalışıyorlardı. Bunlardan herbiri, tutkularına ve değişik boş inançlarına dalarak. Constantinus'un inancını, saltanatının en parlak ya da en utanç verici dönemi olarak değerlendiriyorlardı.

Constantinus söylev ve davranışlarında Hristiyanlık inancının belirtileri görülmekteyse de yaklaşık kırk yaşına dek eski dinin inançlarıyla ilgili söz ve davranışları da bundan aşağı kalmış değildi.[10] Nicomedia sarayında korkularıyla haklı olabilen bu tu-

7. *Theodosian Code*'u kaleme alan kestör (quaestor), efendisine, kayıtsızlıkla şöyle dedirtmektedir: "hominibus supradictae religionis," (1, XVI, 1, II, yasa 1). Dinî işler bakanına, daha kutsal ve saygılı bir tarzda, yasal Katolik ibadetine izin verildi.
8. *Cod. Theodos.*, 1, II, başlık VIII, yasa 1. *Cod. Justinian.*, 1, III, başlık XII. yasa 3. Constantinus, Rabbin Günü'nü (Lord's Day) *dies Solis* diye adlandırıyor. Bu ad, pagan uyruklarının kulağını rahatsız etmeyebilirdi.
9. *Cod. Theodos.*, 1, XVI, başlık X, yasa 1. Godefroy, bilimsel eleştirmen olarak, Constantinus'u mazur göstermeye çalışmaktadır (c. VI, s. 257) ama daha gayretli olan Baronius (*Annal. Eccles.*, *A.D. 321*, no. 18), onun bu tutumunu acı acı kınamaktadır.
10. Theodoret'in (1, I, b. 18) savına göre Helena oğlunu Hristiyan dini içerisinde yetiştirmiştir. Ne var ki Eusebius'un bu konudaki üstün bilgisine da-

tum Galya hükümdarının özgür istenci ya da politikası olarak görülebilirdi. Tanrılar için tapınaklar kurdu, bunları cömertçe donatıp zenginleştirdi. İmparatorluk paralarındaki kabartmalar Jüpiter'le Apollo, Herkül ile Mars'ın simgeleriydi ve babası Constantius'un tanrılaştırılmasıyla tanrılar kurulunu daha da genişletmişti.[11] Ama Constantinus'un güneş tanrısı olan, Yunan ve Roma mitolojisinin Apollo'nuna karşı özel bir bağlılık ve hayranlığı vardı. Kendini, ışık ve şiir tanrısının simgeleriyle bezenmiş olarak göstermekten hoşlanıyordu. Bu tanrının korkunç okları, bakışlarındaki ateş, defneden tacı, öl mez güzelliği ve tüm yetkinlikleri onu sanki bir genç kahramanın koruyucusu için bezemiş gibiydiler. Apollo sunakları çok zaman Constantinus'un sungularıyla dolup taşmaktaydı. Saf insanlar imparatorun, koruyucu tanrısının görünen görkemini seyretmek onurunu elde ettiğine inanıyor, bunun da uzun ve şanlı bir saltanatın mutlu bir müjdesi olarak sayıyordu. Hemen hemen herkesçe güneşe, Constantinus'un yol göstericisi ve koruyucusu olarak tapılıyor, puta tapanlar, bu tanrının sevdiği insana kızmış olması halinde onun nankörlüğüne ve günahkârlığına karşı öcünü alacağından kuşku duymuyordu.[12]

Constantinus Galya'da kısıtlı bir güce sahip bulunduğu sürece Hristiyan uyrukları uğradıkları haksızlığın öcünü almayı belki de koruyucu tanrılara havale eden bir hükümdarın yasalarıyla korunmuş oldular şuna da inanabiliriz ki tek suçları yeni dine inanmış olanlara karşı askerlerin yaptığı zulümleri Constantinus

---

yanarak (*in Vit. Constant.*, l, III, b. 47) diyebiliriz ki Helena da Hristiyanlığı Constantinus'un bu işe el atmasından sonra öğrenmiştir.

11. Ducange ve Banduri'de Constantinus'un madalyalarına bakınız. Az sayıda kent para basma ayrıcalığına sahip olduğundan tüm madalyalar para biçiminde çıkıyordu ve bu da doğrudan doğruya imparatorluk emrine bağlıydı.

12. Eumenius savunmasında (*inter Panegyr. Vet.*, VII) İtalyan Savaşı'ndan birkaç ay önce söylenmiş olanlar Constantinus'un putperest inanışının ve Apollo ya da güneş için duyduğu özel hayranlığın kanıtıdır. Julianus da buna atıf yapmaktadır (*Orat.*, VII, s. 28). Ayrıca bkz. Spanheim'in *Caesars*'ta yaptığı bilimsel inceleme, s 317.

da belki nefretle görmüştür.[13] Doğuda ve batıda acıma ile sert davranmanın değişik etkilerini aynı biçimde tanımıştı. Yatışmak bilmez düşmanı olan Galerius örneği, ona en iğrenç olanını göstermiş, babasının ölümü sırasında ona öykünmesi babası tarafından vasiyet edilmişti. Constantius'un oğlu işkence ve zulüm yasalarını hemen ertelemiş ya da yürürlükten kaldırmıştı. Kendilerini kilise mensubu olarak bildirenler dinsel ibadetlerini özgürce yapma olanağına kavuşmuşlardı. Kısa bir süre içerisinde İsa ve Hristiyanların tanrısı için içten içe saygı duymaya başlayan hükümdarın sevecenliği ve adaleti herkesçe övülür hale geldi.[14]

İtalya'nın fethinden yaklaşık beş ay sonra imparator, tumturaklı ve resmî bir deklarasyonla duygularını dile getirmiş, Katolik Kilisesi'ne barış sağlayan ünlü Milano buyruğunu yayınlamıştır. Batının iki hükümdarının buluşmasında, gücünün üstünlüğü ve dehasıyla Constantinus, bu konuda Licinius'un onayını aldı. Adları ve güçlerini birleştirerek Maximinus'un kızgınlığını etkisiz hale getirdiler. Doğu zaliminin ölümünden sonra Milano buyruğu tüm Roma dünyasında temel yasa olarak tanındı.[15]

İki imparatorun akıllı davranışı, Hristiyanların çok haksızlıkla yoksun kılınmış bulundukları medeni ve dinsel haklarını geri vermeyi sağlamış oldu. Hiçbir tartışmaya, vakit geçirmeye, herhangi bir giderde bulunmaya gerek kalmaksızın kiliselerine ve. zor alımla ellerinden alınmış bulunan topraklarına tam anlamıyla sahip olacaklardır. Bu kesin buyruk, edindiklerinin değerini ödemiş olacaklara, hazine eliyle zararı ödenme vaadıyla yumuşatıldı. Hristiyanların gelecekteki huzurlarına ilişkin bilinç-

13. Constantin., *Orat. ad Sanctos*, b. 25; Yunan çevirmenin özgün Latince ifadede genişletme yaptığını kanıtlamak kolay olacaktır. İmparator, yaşlandığında Diocletianus zulmünü çok canlı bir dehşetle hatırlayabilecekti. Gençliğinde putperestlik inancında olduğu için bu dehşeti o zaman pek fazla duyamamıştı.
14. Bkz. Euseb., *Hist. Eccles.*, 1, VIII, 13; 1, IX, 9 ve *in Vit. Const*, 1, I, b. 16, 17; Lactant., *Divin. Institut*, 1, I; Caecilius, *de Mort. Persecut.*, b. 25.
15. Caecilius (*de Mort. Persecut.*, b. 48) Latince asıl nüshayı izledi. Eusebius (*Hist. Eccles.*, 1, X, b. 5) geçici buyruklara son veren bu sürekli buyruğun Yunanca çevirisini yaptı.

li düzenlemeler geniş ve eşit hoşgörü ilkeleri üzerine kuruldu. Tanınan bu eşitlik, zayıf ve yeni bir din tarafından ayrıcalıklı ve onurlu bir avantaj gibi karşılandı. İki imparator dünyaya ilan ettiler ki Hristiyanlar ve Hristiyan olmayan herkes kalplerinin kendilerine esinlediği, eğilimlerine uygun buldukları dinin buyruklarını dinlemekte, o dine girmekte özgürdür. Bu buyrultuda, hiçbir kutlama olmaksızın dinsel serbestlik haklarının tanınarak güvence altına alındığı belirtiliyor, birden çok anlama gelebilecek sözcükler özenle açıklanıyor, her türlü istisnalar reddediliyor, buyrultunun açık ve basit anlamına kesin biçimde uygun olarak hareket etmeleri eyalet yöneticilerine emrolunuyordu. Ayrıca bu geniş hoşgörünün güçlü nedenlerinin neler olduğu, halkı mutlu ve huzurlu kılmak isteği, gökyüzündeki Tanrı'nın rızasını almak umudu da dile getiriliyordu. İmparatorlar bu Tanrı rızasını şimdiden elde etmiş olduklarını minnetle bildiriyorlar, onun koruyuculuğunun sürerek hükümdarlığın ve imparatorluk vatandaşlarının refahının devam edeceği umudunu belirtiyorlardı. Bu kapalı sözler, değişik türden olmakla birlikte, bağdaşmaz olmayan üç varsayıma yol açmaktadır. Constantinus'un düşüncesi, belki de hâlâ paganlık inancı ile Hristiyan inancı arasında dalgalanıp duruyordu. Çok tanrılılığın hoş kanılarını izleyerek, Hristiyanların tanrısını da göksel tanrılar sıralamasını oluşturan tanrılardan biri olarak sayabiliyor, ya da belki, insanlık dostu kimi filozoflar gibi, adlardaki değişikliğe karşın, bütün insanların, evrenin babası ve tek yaratıcısına çeşitli düşünce ve biçimlerde seslendiklerine ve taptıklarına inanıyordu.[16]

Ne var ki hükümdarların emirleri, kurgusal gerçeklerin üzerine oturtulan soyut düşüncelerden dünya iş ve çıkarları amacıyla ve-

16. Milano buyruğundan yedi ya da sekiz ay sonra söylenmiş bir Constantinus savunusu (Bkz. Gothofred., *Chronolog. Legum*, s. 7 ve Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 246), aşağıdaki dikkate değer sözlerden yararlanmaktadır: "Summe rerum sator, cujus tot nomina sant, quot linguas gentium esse voluisti, quem enim te ipse dici velin, scire non possumus." (*Panegyr. Vet.*, IX, 26). Constantinus'un Hristiyan dinindeki ilerletmelerinden söz ederken Mosheim (s. 971 vd.) başarılı, ince ve ayrıntılara girici bir tutum takınmaktadır.

rilmekteydi. Akla uygun olarak inanılabilir ki Constantinus'un Hristiyan ahlakı için gösterdiği saygı ve İncil'in tüm erdemlerin kullanılmasını özendirir nitelikte olduğu kanısına varması Hristiyan dinine geçmiş olanlara karşı takındığı hoşgörünün artmasında yardımcı olmuştur. Mutlak bir hükümdarın kendini ve tutkularını özgür kılabilmesi için tüm uyruklarına, doğal yasalara, toplumun askerlik ve din dışında kalan yükümlülüklerine karşı saygılı bir itaat esinlemesi gerekir. Ne var ki en yetkin yasaların bile etkileri cılız ve iğretidir. Pek seyrek olarak erdem sağlarlar; kötülüğü her zaman önleyemezler. Bunların gücü, suç saydıkları her eylemi engelleyemez ve cezalandıramaz. İlk çağın yasa koyucuları eğitimi ve kamuoyunu da yardıma çağırmışlardır. Sparta ve Roma'nın büyüklüğünü ve saflığını sürdürmeyi sağlayan tüm ilkeler müstebit bir imparatorluğun gerileyişinde -uzun bir süreden beri- yok olmuştu. Felsefe, ruhlar üzerindeki yumuşak egemenliğini hâlâ sürdürüyordu. Erdemin sesi ise puta tapanların boş inançlarından hafif bir yardım sağlayabiliyordu. Bu cesaret kırıcı hal ve koşullarda akıl sahibi bir yüksek devlet görevlisi, erdemli insanlara sayısız ödüllendirmelerde bulunan ve kötüleri sonsuz azaplarla cezalandıracak olan bir Tanrı'nın isteği olarak halklar arasına temiz ve iyiliksever bir ahlak yayan ve tüm devletleri yönetenlere görevlerinde doğruluğu öğütleyen bir dilin ilerleyip gelişmesini sevinerek gözlemleyebilirdi. Yunanların ve Romalıların tarihi, din dogmalarının ulusal örf ve âdetleri iyileştirme alanında hangi noktaya dek etkili olabileceği konusunda bilgi vermemektedir. Lactantius'un çabası Constantinus'un güvenini kazanmaktan başka bir şey olamazdı. Bu usta savunucu inanmış görünüyordu ve Hristiyanlığın ilk çağdaki günahsızlığı ve mutluluğu geri getireceğine hükümdarı inandırmaya çalışıyordu. Gerçek Tanrı dininin inancı, tüm insanların birbirini aynı babanın çocukları olarak görecekleri için bunların arasındaki savaşları ve çekişmeleri sona erdireceğini; tüm kötü tutkuların, tüm çirkin isteklerin ve tüm kusurların, İncil'i okuyarak yok edileceğini, son olarak da yargıçların artık ağır kararlar vermesi-

ne gerek kalmıyacağını çünkü tüm duyguları adalet, dindarlık, ılımlılık ve kardeş sevgisi içerisinde yöneltecek bir halk arasında bunun gereği olmayacağını Constantinus'a telkin ediyordu.[17]

Otoritenin boyunduruğunu alçak gönüllülükle taşıyan edilgen bir söz dinleyiş ve direnç göstermeksizin baskıya boyun eğiş, gibi mutlak bir hükümdara İncil'in getirdiği erdemler yararlı ve değerli olarak göründü. İlk[18] Hristiyanlar ilk hükümet kurumunun halkların rızası üzerine kurulduğuna inanmıyorlardı. Onun kökenini Tanrı'nın düzenlemelerine bağlıyorlardı. O sıradaki imparator da bu hükümdarlık asasını öldürerek ve kalleşlikle ele geçirdiyse de hemen tanrının kutsal temsilcisi sanını aldı. Artık onun gücünden gelen bir kötülük de kadere yorumlanmalıydı Uyrukları da toplumsal ve doğal yasaları çiğnemiş olan bir zalime, sadakat yemini ederek kopmaz bağlarla bağlanmış bulunuyorlardı. Alçak gönüllü Hristiyanlar bu dünyaya kurtlar arasında kalmış kuzular gibi gönderilmişlerdi. Dinlerini savunmaları için olsa bile şiddete başvurmaları onlara yasaklandığına göre boş ayrıcalıklar ya da şu geçici dünya yaşamının aşağılık varlıkları uğruna kan dökme haydi haydi yasak sayılmıştı. Nero zamanında vaaz eden bir havarinin mezhebine bağlanan ve ilk üç yüzyılda ne başkaldırma ne de fesat hareketlerine girişmeyerek vicdanlarının temizliğini lekelemeyen Hristiyanlar en zalim işkencelere uğratılarak acı çekmişler, buna karşı gelmeye kalkmadıkları gibi daha uzak yerlere de göç etmeyi düşünmemişlerdi.[19] Dinsel ve dünyasal özgürlüklerini gözüpeklikle savunmuş olan Fransa, Alman-

17. Bkz. Lactantius'un zarif betimlemesi (*Divin Institut.*, V, 8). O denli açık ve pozitiftir ki bir peygamberin tartışmasına uymaz.

18. Hristiyanların politik sistemleri Grotius tarafından açıklanmıştır (*de Jure Belli et Pacis*, 1, I, b. 3, 4). Grotius cumhuriyetçiydi ve sürgündü ama karakterindeki yumuşaklık, kurulu düzene uymasını sağlıyordu.

19. Tertullian., *Apolog.*, b. 32, 34, 35, 36. "Tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani vel Cassiani inveniri potuerunt Christiani." *Ad Scopulam*, b. 2. Bu sav kesinlikle doğruysa bu yüzyılın Hristiyanlarını tüm sivil ve askerî hizmetlerin dışında bırakmaktadır ki bu da onları kendi yönetimlerinin hizmetinde çalışmaya zorlamış olmaktadır. Bkz. Moyle, *Works*, c. II, s. 349.

ya ve İngiltere Protestanları -ilk Hristiyanların tutumuna aykırı diye- çok haksız biçimde karşılaştırmışlardır.[20] Bizim yiğit ve akıllı atalarımıza kınamada bulunmak değil, aksine, dinin insan doğasındaki başkasına devredilemez hakları yok edemeyeceğini ilk duygulayanlar olmaları nedeniyle, övgüler dizmek gerekir.[21] İlk kilisenin sabırlılığı, erdemine olduğu kadar acizliğine de verilebilir. Başsız, silahsız ve savunacak bir kalesi bulunmayan zavallı plebeian'lardan oluşan bir cemaat Roma lejyonlarının efendisine karşı densiz ve yararsız bir direnmeye kalkışsaydı kesinlikle yok olurdu. Ne var ki Hristiyanlar Diocletianus'un kızgınlığını yatıştırmaya ya da Constantinus'un lütfunu elde etmeye çalışmış olsalar bile kör ve şaşmaz bir baş eğişin ilkelerine üçyüz yıl bağlı kaldıklarını, bir gerçek olarak, ileri sürebilirlerdi. Ve şunu da ekleyebilirlerdi ki tüm uyruklar Hristiyan dinini kabul ederek direnç göstermeden her şeye katlanmayı öğreneceklerinden Caesar'ların tahtı da sarsılmaz olarak kalacaktı.

Her şeyin Tanrı'dan geldiğine inananlar genellikle hükümdarları ve zalimleri de ulusları yönetmek ya da cezalandırmak uzere, doğrudan doğruya gökten gönderilmiş olarak görürler. Kutsal tarih çok sayıda ünlü örnekle Tanrı'nın sevdiği ulusunun iyiliğine olarak kudretini gösterdiğini tanıtlamaktadır. Tanrı, asayı ve kılıcı Musa'ya, Joshua'ya, Gideon'a, Davut'a ve Maccabee'lere emanet etti. Bu kahramanlar Tanrı lütfunun nedeni ya da etkisi oldular. Onların başarıları kilisenin kurtuluşunu ve utkusunu tamamlamalıydı. İsrail yargıçları geçici yargıçlar olsaydı Judah kralları ne kendi günahları ne de uyruklarının kaprisiyle silinemeyecek kutsal yağdan sürünürler ve atalarından kalıtım yoluyla bunu alırlardı. Artık Judah'nın dar sınırları içerisinde bulun-

20. Bossuet (*Hist. des Variations des Eglises Protestantes*, c. III, s. 210-258 ve Bayle (c. II, s. 820). Bayle'yi anıyorum çünkü *Avis aux Refugies*'nin gerçek yazarı odur. Bkz. *Dictionnaire Critique de Chauffepie*, c. I, kısım II, s. 145.
21. Buchanan, direnme kuramını haklı gösteren reformcuların ilki, hiç değilse en ünlüsü olmuştur. Bkz. *Dialogue de Jure Regni apud Scotos*, c. II, s. 28-34, fol. Ruddiman baskısı.

mayan aynı Tanrı, Hristiyanlık dünyasının koruyucuları olarak Constantinus'u ve ailesini seçebilirdi. Lactantius, peygamberce bir eda ile, Constantinus'un uzun ve dünyaya yaygın olacak şanlı saltanatını müştuluyordu.[22] Galerius ve Maximinus ile Licinius ve Maxentius, imparatorluğun eyaletlerini –Tanrı'nın lütfuyla– paylaşmışlardı. Galerius ile Maximinus'un trajik ölümleri Hristiyanların kin ve umutlarını hemen yatıştırmıştı. Constantinus'un Licinius ve Maxentius'a karşı elde ettiği başarılar İkinci Davut'un utkusunu geciktiren iki güçlü rakipten onu kurtarmıştı; onun savının Tanrı tarafından lütfedilecek özel bir yardıma gereksinimi vardı. Romalıların müstebit hükümdarlarının kusurları erguvanı ve insan yaratılışını aşağılandırıyordu. Hristiyanlar ondan iyilik görseler de onun saçma sapan ve keyfe göre işlediği kıyıcılıklardan, öbür uyruklardan daha az zarar görmüş olmuyorlardı. Licinius'un tutumu, Milano buyrultusunun ussal ve barışçıl düzenlemelerini tiksintiyle benimsemiş olduğunu kısa sürede su yüzüne çıkardı. Hükümdarlığı altında bulunan yerlerde eyalet *synod* meclislerinin toplantıya çağrılmasını yasakladı. Hristiyan dinine girmiş olan tüm subayları aşağılıyarak görevlerinden çıkardı. Her ne kadar genel ölçüde bir zulüm ve işkence uygulamasına· girişmediyse de teker teker yaptığı kötü işlemler resmi ve genel işkence uygulamasından farklı bir sonuç doğurmuş olmuyordu.[23] Eusebius'un deyişine göre, doğu cehennem karanlıklarının içinde boğulmuş durumdayken Tanrısal aydınlığın parlak ışıkları batının mutlu ülkelerini aydınlatıyor ve ısıtıyordu. Constantinus'un dindarlığı tüm başarılarını meşrulaştırıyor ve kahramanlarının Tanrı tarafından çekip çevrilerek korunduğu kanısını Hristiyanlarda uyandırıyordu. İtalya'nın fethi genel bir hoşgörü buyruğuyla tamamlandı. Licinius'un yenilgisi

22. Lactant., *Divin. Institut.*, I, 1. Eusebius, *History* adlı kitabında Constantinus'un yaşamı ve söylevlerinden hareketle imparatorluktaki tanrısal hakkını kanıtlamaya ısrarla çalışmaktadır.

23. Licinius'un zulüm ve işkencesi olarak yalnızca Eusebius'tan öğrendiğimiz bilgi vardır (*History*, 1, X, b. 8; *Vit. Constantin.*, 1, I, b. 49-56; 1, II, b. 1, 2). Aurelius Victor onun zulmünden genel olarak söz etmektedir.

üzerine imparatorlu ğun tüm egemenliği Constantinus'a geçince bu hükümdar genelgeler yayımlayarak uyruklarını Hristiyan dininin kutsal gerçeklerini kabul etmeye özendirdi.[24]

Hristiyanların, Constantinus tarafından elde edilen başarıların yüce Tanrı buyrukları gereği olarak kazanıldığıyla ilgili inançları onların kafasında mucizelerin oluşmasını elverişli kılan iki düşünceye de yol açmış oluyordu. Dine bağlılıkları kendilerindeki tüm insan bilgi ve becerilerini kurutuyor ve Tanrı'nın mucizevi yardımlarıyla her şeye kavuşabileceklerini onlara aşılamış oluyordu. Constantinus'un düşmanları onun Katolik Kilisesi'yle işbirliği yapmasını bu işbirliğinin kendi çıkarına olduğuna inanmasından ileri geldiğini öne sürerler. Dördüncü yüzyılın başlarında Hristiyanlar henüz imparatorluğun öbür halklarına oranla çok az sayıda bulunuyorlardı. Yine bir efendinin düştüğünü ya da başa geçtiğini kölelerin kayıtsızlığıyla karşılayan yozlaşmış halklar arasında dine bağlı bir bölümünün cesareti ve birliği, vicdan ilkesi olarak kişiliklerini ve varlıklarını uğrunda feda etmeye hazır oldukları efendilerinin başarısına yardımcı olabilirdi.[25] Constantinus, babasından örnek alarak, Hristiyanların değerini saymayı ve ödüllendirmeyi öğrenmişti. Genel hizmetlerin dağıtımında, tam olarak güvendiği yüksek görevlileri ve generalleri seçmeyi ilke edinmişti. En değerli ve becerikli misyonerlerin etkisiyle saray çevresindeki ve ordudaki Hristiyan sayısı artabilirdi. Lejyonların en önemli bölümü Germen barbarlarından oluşturulmuştu. Bunlar, komutanlarının dini neyse onu, direnç göstermeden, herhangi bir sorup soruşturmaya gerek görmeden, benimsiyorlardı. Haklı olarak varsayılabilir ki bu lejyonlar Alple-

24. Euseb., *in Vit. Constant.*, 1, II, b. 24-42, 48-60.

25. Geçen yüzyılın başında İngiltere'nin Katolikleri, ulusun ancak otuzda birini oluşturuyorlardı. Fransa'daki Protestanlar bu krallıktaki halkın on beşte biri oranındaydı. Çok önemsiz görünen bu sayıdaki insanlar güçlerini ve cesaretlerini etkili bir biçimde açığa vurabiliyorlardı. Bkz. o sıralarda Brüksel'de, Papa temsilcisi olan –ki daha sonra da kardinal oldu– Bentivoglio (*Relazione*, c. II, s. 211-241). Bentivoglio meraklıydı ve çok iyi haber kaynakları vardı ama biraz yanlıydı.

ri geçtikleri sırada kılıçlarını İsa'nın ve Constantinus'un uğrunda kullanmaya kendilerini adamışlardı.[26] Hristiyanların uzun süre korkunç birer olay olarak nitelendirip kaçındıkları öldürme ve savaşma halleri din gayreti ve onu yayma hevesiyle yavaş yavaş korkulu olmaktan çıktı. Constantinus'un korumasında toplanan konsillerde piskoposlar, kendi güçlerine dayanarak, askerlik andını onayladılar ve kilisenin barış içerisinde bulunduğu zamanlarda silahlannı bırakıp ordudan çekilen askerleri aforoz cezasına çarptırdılar.[27] Constantinus, kendi yönettiği imparatorluk eyaletlerinde Hristiyan yandaşlarının sayısını artırırken rakiplerinin yönetimi altındaki eyaletlerde de gizli fesat hareketlerini sürdürüyordu. Maxentius'un ve Licinius'un Hristiyan uyrukları arasında güvensizlik ve hoşnutsuzluk yayılıyordu. Licinius'un gizlemeye gerek görmediği hınç bu Hristiyanları onun rakibine daha da bağladı. En uzak eyaletlerin bile piskoposlarınca sürdürülen düzenli haberleşme onların istek ve niyetlerini birbirlerine iletmekte, orduları yalnızca kilisenin özgürlüğü için kullandığını açıkça bildiren Constantinus'a gerekli bilgi ve yardımların tehlikesizce ulaşmasını sağlamaktaydı.[28]

Belki imparatorun da paylaştığı esrime askerleri cesaretlendiriyor, ruhlarını doyuruyordu. Şeria suları ortasından İsraillilere geçit sağlamış, Joshua'nın borularından çıkan seslere Jericho'nun duvarlarını yıktırmış olan Tanrı'nın, bütün büyüklüğünü ve

26. Germenlerin bu kayıtsızlığı, onların tüm oymaklarının din değiştirmeleri tarihinde görülmektedir. Constantinus'un lejyonları Germenlerden oluşuyordu (Zosimus, 1, II, s. 86) ve babasının sarayı Hristiyanlarla doldurulmuştu (Bkz. Eusebius, *Life of Constantine*).

27. "De his qui arma projiciunt in pace, placuit eos abstinere a communione." (Council. Arelat. Canon., III). En bilgin eleştirmenler kilise barışı anlamında bu sözcükleri kullanıyorlar.

28. Eusebius, Licinius'a karşı yapılan iç savaşı hep bir din ya da Haçlı Seferi olarak nitelemektedir. Müstebit hükümdarın çağrısına bakarak kimi Hristiyanlar askerî hizmete girdiler. Yunan Balsamon, Zonoras ve Alexis Aristenus'un yaptıkları gibi, cahilce ve üstünkörü anlamı yerine bu konuya özel bir yorum getirilebilirse, bu subaylar Nice Konsili'nin on ikinci *canon*'unda eleştirildi. Bkz. Beveridge, *Pandect. Eccles. Graec.*, c. I, s. 72; c. II, s. 78 dipnot.

lütfunu Constantinus için de göstereceğine inanarak savaşa gidiyorlardı. Kilise tarihi, bu inanışların hayranlık uyandıran bir mucizeyele haklı çıktığını, bunun da dine giren ilk imparator nedeniyle gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu olayın gerçek ya da imgesel nedeni, sonraki kuşakların dikkatini çekecek ve böyle olmaya değer bir nitelik kazanacaktır. Bense, ardı sıra sancak, düş ve göksel işaret olarak Constantinus'a görünen ünlü mucizeyei –yansız bir biçimde– değerlendirmeye çalışacağım. Böylece öyküsel yönüllü bir yana bırakıp bu olağanüstü tarihin doğal ve doğaüstü belirtilerini ortaya sermek için çaba göstereceğim.

I. İşkence uygulaması yalnız kölelerle yabancılara hükmolunurken Roma yurttaşları için de bir korku konusu oldu ve haç düşüncesi bir suç, işkence ve aşağılandınlma nedeni sayıldı.[29] İmparator, kuşkusuz dindarca bir güdüyle, "âlemin kurtarıcısı"nın çekmek zahmetine katlandığı işkenceyi kendi yönetim bölgelerinde kaldırmıştı.[30] Constantinus, kendisine verilmiş olan eğitimin boş inançlarını yenmeyi başarmıştı. Zaferiyle Roma'nın kurtuluşunu, güçlülüğün ve değerliliğin gerçek simgesi olduğunu belirten bir yazıtla bu kentin orta yerinde, sağ elinde bir haç taşıyan heykelini diktiği zaman uyrukların da boş inançlarına meydan okumuş oluyordu.[31] İmparator, bu simgeyle askerleri-

29. "Nomen ipsum crucis abst non modo il corpore civium romanorum, sed etiern a cogitatione, oculis, auribus." (Cicero, *pro Raberio*, b. 5). Hristiyan yazarlar Justin, Minucius Felix, Tertullian, Jerom ve Maximus of Turin uzun boylu araştırmalar ve başarılı buluşlarla doğanın kendisinde ya da insan eliyle yapılmış cisimlerde, örneğin Ekvator'la meridyenin kesişmesinde, insan yüzünde, uçan kuşta, yüzen bir kimsede, gemi direğinde bir serende, sabanda, bir sancakta vs. haç biçimi bulunduğunu savunmuşlardır. Bkz. Lipsius, *de Gruce*, 1, I, b. 9.

30. Bu yasayı Constantinus'un dindarlığının bir kanıtı olarak gören Aurelius Victor'a bakınız. Hristiyanlık için bu denli onur verici bir buyruk, dokuzuncu kitabın beşinci ve on sekizinci başlıklarının karşılaştırılmasından çıkmışa benzeyen dolaylı bir biçimde zikredilecek yerde *Theodosian Code*'da layık olduğu yeri almalıydı.

31. Eusebius, *in Vit. Constant.*, 1, I, b. 40. Bu heykel, hiç değilse haç ve yazıt Constantinus'un Roma'ya, Maxentius'un yenilgisinden hemen sonraki ikinci ya da üçüncü gelişinde yapılmış olabilir. Senatörlerin ve halkın duygusu böyle bir anıtı benimsemek için henüz oluşmuş değildi.

nin silahlarını da kutsamış oluyordu. Zırhlı başlıklarında haç parıldıyordu. Kalkanlarının üzerine bu simge kazılmış, sancaklarına da işlenmişti. İmparatorun taktığı kutsal işaretler ancak iş yetkinliği ve süslemelerin zenginliğiyle birbirinden ayrılabiliyordu.[32] Haçın şanını gösteren asıl sancak, dünyanın tüm dillerinde etimolojisi boşuna araştırılan ne olduğu belirsiz ama ünlü *Labarum*[33] adıyla bilineniydi. Labarum, biri uzun öbürü kısa olan iki mızrağın haç biçiminde kesişmesinden oluşuyordu.[34] Göndere asılı ipek kumaş üzerinde, zengin biçimde işlenmiş imparatorun ve oğullarının betimlenmesi yer alıyordu. Mızrağın ucunda, İsa adının harflerinden oluşan gizemli markanın bulunduğu altın bir taç vardı.[35] Değerleri ve bağlılıkları denenmiş elli muhafız la.barum'un güvenliğini koruyorlardı. Bu seçkin görev nedeniyle yüksek ücret alıyorlardı; mutlu olaylar, görevleri sırasında la. barum muhafızlarının yaralanamaz olduklarına inanılmasını sağlamıştı. İkinci iç savaş bu kutsal sancağın etkisini ve ondan korkmanın gerektiğini Licinius'a öğretmişti çünkü onun ortada

32. "Agnoscas, regina, libens mea signa necesse est;
In quibus effigies crucis aut gemmata refulget
Aut longis solido ex auro praefertur in hastis.
Hoc signo invictus, transmissis Alpibus Ultor
Servitium solvit miserabile Constantinus."

...

"Christus purpureum gemmanti textus in auro
Signabat Labarum, clypeorum insignia Christus
Scripserat; ardebat summis *crux* addita cristis."
Prudent., *in Symmachum*, 1, II, 464-486.

33. Gregory Nazianzen'in, Ambrose'nin ve Prudentius'un kullandıkları *Labarum* ya da *Laborum* sözcüğünün kökeni ve anlamı, Latince, Grekçe, İspanyolca ve Keltçe, Teutonic, Illyric, Ermeni vb. dillerine boş yere yapılan etimolojik araştırmalara karşın hâlâ anlaşılamamıştır. Bkz. Ducange, *in Gloss. Med. et infim. Latinitat. sub voce Labarum*; Godefroy, *ad Cod. Theodos.*, c. II, s. 143.

34. Euseb., *in Vit. Constontin.*, 1, I, 30. Baronius (*Annal. Eccles.*, *A.D. 312*, No. 26) Labarum'un bir betimlemesini çizmiştir.

35. "Transversa X litera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat." Caecilius, *de M. P.*, b. 44; Cuper (*ad M. P.* Lactant. edisyonu, c. II, s. 500) ve Baronius (*A.D. 312*, No. 25), Hristiyan âleminde çok moda haline gelen birçok modelin örneğini –eski anıtlara göre– çizdiler.

görünmesiyle Constantinus'un askerleri büyük bir coşkunluğa kapılıyor, yenilmez bir güç kazanıyor, karşı ordudakiler ise derin bir korkunun etkisi altında sarsılıyorlardı.[36] Constantinus örneğine saygı gösteren Hristiyan imparatorlar haçlı kutsal sancağı tüm savaş seferlerinde kullanmaya başladılar. Ne zaman ki Theodosius'un yozlaşmış ardılları orduların başında bulunmaktan vazgeçtiler, Labarum da kutsal fakat yararsız bir anı olarak Constantinople sarayında saklı kaldı.[37] Flavius soyunun madalyalan ona gösterilen saygının simgesi olduğunu bugün bile belirtmektedir. İnançlı minnetleriyle Romalıların tüm süslemelerini İsa adıyla bezediler. Cumhuriyetin parlak güvenlik sıfatları, orduların şan ve onuru, kamu mutluluğunun sağlanması tüm süel ve dinsel armalara işlendi. Bugün mevcut olan imparator Constantius'un bir madalyasında labarum sancağında BU SEMBOLLE FATİHÇE YÖNETİLECEKSİNİZ[38] sözcüklerinin birlikte bulunduğu görülmektedir.

II. Tehlikeli zamanlarda ve büyük kıyımlarda, haç işaretiyle bedenlerini ve ruhlarını güçlendirmek Hristiyanlarca gelenek haline gelmişti. Bu alışkanlık kilise törenlerinde ve yaşamın tüm durumlarında uygulanıyordu. Bundan, her türlü ruhsal ve dünyasal kötülükleri uzaklaştırıcı şaşmaz bir koruyucu olarak yararlanıyorlardı.[39] Kilisenin gücü, sırasıyla gerçeği tanıyan, Hristiyan inan-

36. Euseb., *in Vit. Constontin.*, 1, II, b. 7, 8, 9. Labarum'dan İtalya seferinden önce varmış gibi söz etmektedir. Ne var ki anlatışı, Labarum'un, on yıl sonra, Constantinus'un kendisini Licinius'un düşmanı ve kilisenin kurtarıcısı olarak ilan etmesi sırasında ortaya çıktığını göstermektedir.

37. Bkz. *Cod. Theod.*, 1, VI, başlık 25; Sozomen, 1, I, b. 2; Theophan., *Chronograph.*, s. 11. Theophanes, Constantinus'tan beş yüzyıl kadar sonra yaşamıştı. Çağdaş Yunanlar savaş alanına imparatorluk ve Hristiyanlık sancağını dikecek durumda hiç olmadılar.

38. Rahip du Voisin (s. 103 vd.) çeşitli madalyalardan söz etmekte ve Cizvit (Jesuit) papazı Pere de Grainville'in bu konuda bir bilimsel eleştirisi olduğunu söylemektedir.

39. Tertullian, *de Corona*, b. 3; Athanasius, c. 1, s. 101. Cizvit bilgini Petavius (*Dogmata Theolog.*, 1, XV, b. 9, 10) geçen yüzyılın Protestan tartışmacılarını çok güçlüklere uğratan haçın erdemleri üzerine birçok benzer pasaj toplamıştır.

cının simgelerini benimseyen Constantinus'un dine bağlılığını haklı kılıyordu. Ne var ki çağdaş bir yazarın tanıklığı bu imparatorun dindarlığına, din savının savunmasına ayrılmış bir yapıtta, daha yüce ve daha hayranlık uyandıran bir güdü vermektedir. Tam bir güvenle anlattığına göre, Maxentius'a karşı girişeceği son savaştan bir gece önce Constantinus, rüyasında Tanrı'dan göksel bir buyruk aldı, bunda askerlerin kalkanları üzerine İsa'nın harfleri yazılması emrolunmuştu. Constantinus'un bu buyruğu dindarca yerine getirmesi kazandığı kesin utkuyla ödüllendirilmiş oldu. Gayretkeşliği ya da çıkan yüzünden kalemini fesat hareketinin hizmetine adamış bulunan bir sözcünün sağlam ya da doğru haberler vermiş olmasından şüphe edilecektir.[40] Öyle anlaşılıyor ki yapıtını, Constantinus'un utkusundan aşağı yukarı üç yıl sonra, Nicomedia kilisesindeki işkencecilerinin ölümü üzerine yayınlamıştır. Ne var ki üç yüz fersahtan çok bir uzaklık ve üç yıllık bir zamanın geçmiş olması, yan tutan bir saf inanışla benimsenmiş, şan ve şerefiyle niyetlerine. de yardımcı olabilecek bir masala, hoşlanarak dinleyen ve sessizce doğrulayan imparatorca da sahip çıkılmıştır. Hristiyanlara karşı hıncını gizli olarak sürdüren Licinius'un da bu görüntüde yer aldığı aynı yazarca savunulmuştur. Bir melek ona bir dua öğretmiş, bu dua Maximinus'a karşı savaşa başlamadan önce tüm orduca yinelenmiştir. Mucizelerin sayıca artması, aklı tutsak haline gelmemiş insanları isyan ettirir.[41] Constantinus'un düşü, doğal olarak, politikası ve

40. Caecilius, *de M.P.*, b. 44. Şurası gerçektir ki bu tarihsel süslü sözler, Doğu hükümdarı olan Licinius'un henüz Constantinus'la dostluğunu sürdürdüğü, Hıristiyanlara iyi davranmakta olduğu sırada yazılmış ve yayımlanmıştır. Her aydın okuyucu kullanılan üslubun Lactantius'unkinden çok farklı ve ondan aşağı olduğunu anlamalıdır. Le Clerc ile Lardner'in de düşünceleri böyledir (*Bibliotheque Ancienne et Moderne*, c. III, s. 438; *Credibility of the Gospel*, kısım II, c. VII, s. 94). Lactantius yanlıları bu kitapta kanıt olarak üç başlık buldular; bunlar Donatus ve Caecilius adı altındaydılar. (Bkz. Lestocq, c. 11, s. 46-60). Bu kanıtlardan her biri zayıf ve eksiktir. Ama tümü birden büyük bir ağırlık kazanmaktadır. Ben çoğu zaman kendi düşüncemde kaldım ve Colbert MS'nin örneğini uslu uslu izledim.
41. Caecilius, *de M. P.*, b. 46. Voltaire (*Euvres*, c. XIV, s. 307), Constantinus'un başarılarını Labarum'a bağlamayı ve bunun Licinius'un meleğine üstünlüğünü

istekleriyle açıklanabilir. İmparatorluğun almyazısı üzerine karar vermesi gereken bir günün afifesinde, onun şiddetli kaygısı devinimli bir uykunun birkaç dakikasıyle askıya alınmışsa bu sürede gördüğü düşte, Hristiyanların Tanrısı'nın ve İsa'nın kendisinin de belki saygı duyduğu için, dinsel simgeler biçiminde görüntülerine tanık olması şaşılacak bir şey olmasa gerekir. Becerikli bir politikaya sahip olan kimse, Philip'in ve Sertorius'un başvurdukları bu hoş görülebilecek aldatmacaları bir savaş hilesi olarak da kullanabilir.[42] İlk zamanların tüm ulusları düşlerde doğaüstü bir yan olduğuna inanıyorlardı ve Galya ordusunun büyük bir bölümü Hristiyan dininin esenlik (selamet) işaretinde güvenlik bulunduğunu kabul ediyorlardı. Constantinus'un düşünü bir olay yalanlıyabilirdi ve Alpler ile Apeninleri geçmiş olan bu gözüpek kahramanı Roma önlerinde meydana gelebilecek bir yenilginin sonuçlarını soğukkanlılıkla düşünebilirdi. Halkı ve senatoyu büyük bir sevinç kapladı. Tiksindikleri bir zalimden kurtulmuş olmaktan dolayı birbirlerini kutluyorlardı. Constantinus'un zaferinde fanilerinkini aşan bir güç olduğunu itiraf ederken imparatorun bunu tanrıların yardımına borçlu bulunduğunu söylemeye cesaret edemiyorlardı. Üç yıl sonra dikilen zafer anıtında, kapalı sözlerle Constantinus'un Roma'yı kendi büyük cesareti ve Tanrı'nın gizli desteğiyle kurtardığı bildiriliyordu.[43] Fatihin yüksek

---

esas almış görünmektedir. Ne var ki bu meleğin görünümü, mucizeleri çoğaltmak için büyük çaba harcayan Tillemont, Fleury ve Pagi tarafından benimsenmiştir.

42. Bu çok bilinen örneklerden başka Tollius (*Preface to Boileau's*, çev: Longinus) bir Antigonus görüntüsünü daha keşfetti ve bu görüntü ile askerlerine şu sözlerin bulunduğu bir *pentagon*'u (güvenlik simgesi) okuduğunu söyledi: "Bununla utkuyu kazanacaksın!" Ne var ki bunun kaynağını bildirmemiş olduğu için Tollius'un mazur görülecek yanı yoktur. Edebî olduğu denli ahlak bakımından kınanmayacak halde değildir (Bkz. Chauffepie, *Dictionnaire Critique*, c. 4, s. 460). Diodorus, Plutark, Justin vb.nin suskunluğundan ve Antigonus'un savaş oyunlarından on dokuzunu toplamış olan Polyaenus'tan (1, IV, b. 6) okuduğumuza göre bu görüntünün olmadığı anlaşılmaktadır.

43. "Instinctu Divinitatis, mentis magnitudine." Her meraklı yolcu bugün de Baronius, Gruter, vb. tarafından taklidi yapılmış olan Constantinus zafer anıtının yazıtını görebilir.

erdemlerini ilk kez kutlayan putperest hatip, imparatorun yalnız olarak yüce varlık tarafından içli dışlı bir kabul gördüğünü, geri kalan insanların daha alt basamaklardaki tanrıların özen ve korumasına bırakıldığını varsaymaktadır. Böylece imparator, uyruklarına karşı yeni dini kabul etmesinin usa uygun bir nedenini göstererek kendisini savunmuş olmaktadır.[44]

III. Düşleri, yormaları, mucizeleri ve dinle ilgisi olmayanların gösterdiği mucizeleri, hatta kilise tarihinde geçmiş bu gibi halleri soğukkanlı bir şüpheyle inceleyen bilim adamı kimi zaman izleyicilerin gözleri hileyle aldatılabilirse de doğanın olağan akışından uzaklaşarak tüm olayları ve kazaları düşüncesizce tanrı işi olarak yorumlayan yazarların ileri sürdüğü bu tür yorumların çoğunlukla okuyucuların sağduyusunu incittiği sonucuna varacaktır. Halk, havada olağanüstü yüzmeler gösteren göktaşlarına -korkarak- biçim, renk, devinme ve sesler yakıştırmıştır.[45] Nazarius ile Eusebius, savunularında Constantinus'un erdemlerini ölümsüz kılmaya çalışmış olan en ünlü sözmenlerdir.[46] Utkudan dokuz yıl sonra Nazarius, göklerden iniyormuşcasına göksel askerlerden oluşan bir orduyu betimledi. Bu askerlerin güzelliğini, cesaretlerini, dev gibi vücut yapılarını, tanrısal zırhlarından çıkan parlak kıvılcımlanmalarını, fanilerin kendilerini görmelerine ve onlarla konuşmalarına izin verme lütfunda bulunduklarını vurgulamaktadır ve sonunda da bunların gökten Constantinus'a yardım getirdiklerini beyan etmektedir. Putperest hatip, Galyalılardan söz ederken onların da bu mucizeye tanık olduklarını söy-

44. "Habes profecto aliquid cum illa mente Divina secretum; qua delegata nostra Diis Minoribus cura uni se tibi dignatur ostendere." *Panegyr. Vet.*, IX, 2.
45. Freret (*Memoires de l'Academie des Inscriptions*, c. IV, s. 411-437) eski zamanların mucizelerinin birçoğunu fiziksel olaylar olarak açıklamaktadır. İki yanca da gülünç duruma düşürülmüş olan Fabricius, Constantinus'un göksel haçını boş yere güneş lekeleri ya da çemberleri arasına yerleştirmeye çalışmaktadır. *Bibliothec. Graec.*, c. IV, s. 8-29.
46. Nazarius, *inter Panegyr. Vet.*, X, 14, 15. Hiç ayrım gözetmeden Nazarius'un putperest düşüncelerini benimsemiş olan çağımız yazarlarının adlarını anmakta yarar yoktur.

leyerek bu denli yeni ve büyük bir olayın, inanmayanları da eski mucizelere inanmak zorunda bırakacağını ummaktadır.[47] Daha güzel tertiplenmiş ve daha ince bir biçimde kaleme alınmış olan Eusebius'un dindarca öyküsü, gerçekmiş gibi göstermek amacıyla düşün görülmesinden yirmi altı yıl sonra ortaya çıkmıştır. Onun anlatışına göre, ordusunun başında yürüyen Constantinus, kendi gözleriyle gökyüzünde parıldayan haçı gördü ve ayrıca şu sözler de parıldıyordu: "Bu simgeyle yeneceksin!" Bu şaşkınlık veren görüntü askerleri ve de imparatoru hayretler içerisinde bıraktı. Constantinus dini benimsemekte henüz ikircikliydi. Ama ertesi akşamki görüntü, bu ikircikliliğini içtenlikli bir inanca dönüştürdü. Ona İsa da göründü. Constantinus'un gökyüzünde görmüş glduğu aynı simgeyi göstererek, haçı bir bayrak üzerine işlemesini ve Maxentius ile tüm düşmanlarına karşı güvenç içerisinde zafer yürüyüşüne geçmesini ona söylemek lütfunda bulundu.[48] Caesarea'nın bilgin piskoposu bu göz kamaştırıcı öyküyü gecikmiş olarak ortaya çıkarırken okuyucularının arasında inançsızların da bulunabileceğini düşünmüş olsa gerektir. Ne var ki bu mucizeye görgü tanığı olmuş ve hâlâ yaşamakta bulunan kimselerin tanıklıklarını toplamak ve yazmak yerine ve yalanı ya da gerçeği aydınlatmaya yarayabilecek kesin tarihleri saptamak dururken[49] Eusebius, yalnızca Constantinus'un kendisine yeminle bu olağanüstü olayı doğruladığını, imparatorun ölümünden sonra, açıklamakla yetinmektedir.[50] Bilgin piskoposun

47. Castor ve Pollux'un görüntüleri, özellikle Makedonyalıların utkusunu bildirmek için, tarihçiler ve genel anıtlarla da dile getirilmiştir. Bkz. Cicero, *de Natura Deorum*, II, 2, III, 5, 6; Florus, II, 12; Valerius Maximus, 1, I, b. 8, No. 1. Bununla birlikte mucizelerin en yenilerinin çoğu Livy tarafından unutulmuş ya da dolaylı olarak yadsınmıştır (XLV, I).

48. Eusebius, 1, I, b. 28, 29, 30. Aynı Eusebius'un *Ecclesiastical History*'sinde buralardan hiç söz etmemiş olması, herhalde kör olmayan mucize yanlılarında derin bir izlenim yaratmıştır.

49. Constantinus'un öyküsüne göre haçı, Maxentius'u izlediği sırada, Alpleri geçmeden önce görmüştür. Vatan gayretkeşliği yüzünden bu sahnenin Treves, Besancon vb. birçok yerde meydana geldiği ileri sürülmüştür.

50. Dindar Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 1317) veteran ve şehit Artemi-

ihtiyatlı minneti, utkulu hükümdarının gerçeği söylediğinden şüphe etmesine izin vermemektedir. Ama bir yandan da bu denli mucizevi bir olayı ciddiye alması için bütün öbür kaynakları yetersiz bulmaktadır. Buna inanılması, doğal olarak Flavius soyunun güçten düşmesiyle ortadan kalkacaktı. İnançsızların saygı duymayacakları bu göksel simge[51] Constantinus'un Hristiyanlığı kabulünü izleyen yüzyıldaki Hristiyanlarca da tutulmamıştır.[52] Ama doğu ve batı Katolik kiliseleri, haç inancını elverişli kılan ya da öyle gösteren bir tansığı benimsediler. Constantinus görüntüsü ilk Hristiyan imparatorunun durumunu aydınlatmaya ve bu şerefi indirgemeye cesaret edecek denli aydın eleştirisinin oluşumuna dek boş inanç masallarında seçkin bir yere sahip oldu.[53]

Bu yüzyılın Protestanları ve filozofları da onun Hristiyanlığı kabulünü önceden düşünülerek düzenlenmiş ve resmen yalan söylenerek başvurulmuş bir hilecilik saymışlardır. Herhalde şunu da söylemekten geri kalınıyacaklardır ki Constantinus'u bu işte yönlendiren güdünün yalnızca onun tutkulu istek ve amaçlarıydı. Ve dinle ilgisi olmayan bir ozanın sözlerine göre o, sunakları imparatorluk tahtına çıkaran birer basamak olarak kullanmıştır.[54] Bu açıktan ve kesin yargı, Constantinus'un gördüğümüz

---

us'un, Constantinus'un görüntüsünü kendi gözleriyle gördüğüne ilişkin savını –içini çekerek– reddetmektedir.

51. Gelasius Cyzic., *in Act. Concil. Nicen.*, 1, I, b. 4.

52. Görüntü yanlıları kilisenin ve Constantinus'un zaferini, yazdıkları ciltlerle yapıtlarda kutlayan dördüncü ve beşinci yüzyıl rahiplerine bir tek tanıklık getirememişlerdir. Bu sayın kişiler, mucizeler için hiçbir şüphe duymadıklarına göre, olsa olsa bunlar Eusebius'un Constantinus hakkında yazdıklarını bilmiyorlardı; zaten bu şüphe Jerôme'nin bilgisizliğiyle de doğrulanmış olmaktadır.

53. Godefroy, 1643 yılında (*Not. ad Philostorgium*, 1, I, b. 6, s. 16) Kardinal Baronius ve Magdebourg santriatörlerince (Centuriator) yasaklanan bir mucize hakkında şüphelerini dile getirme cesaretini gösterdi. O zamandan beri birçok Protestan eleştirmeni bu şüpheye ve güvensizliğe eğilim gösterdiler. Chauffepie çok güçlü itirazlar ileri sürdü (*Dictionnaire Critique*, c. IV, s. 6-11). 1774 yılında, Sorbonne bilim adamlarından Rahip Voisin, bilginliği ve ılımlılığı pek övülebilecek gibi olmayan bir savunma yayımladı.

54. Constantinus şöyle demiş olmalıydı: "Putlara inancı devirdim. Yıkılan tapınaklarının enkazı üzerinde Göğün Tanrısı'na çok buhurdan yaktım. Ne var

kadarıyla karakteri, insansever kalbi ve Hristiyan inancı üzerine mevcut bilgilerle bağdaşmamaktadır. Dinsel coşkunluk zamanlarında görülmüştür ki en usta siyasa adamları bile esinlemeye çalıştıkları tutkunun bir parçasıyla kendileri de esinlenmektedir. En dindar ve en koyu sofu olan kişiler çoğu zaman gerçek sayını hile ve yalanla ayakta tutma gibi tehlikeli bir ihtiyatsızlığa sapmışlardır. Davranışlarımıza yön veren kişisel çıkar, duygularımız üzerinde de etki yapar, Devlet tutumunda Constantinus'un dünya yaşamına ilişkin çıkarlarını belirleyen güdüler onu, şan ve şerefe götürmeye elverişli bir dini kabule yöneltmiştir. Yeryüzünde saltanat sürmek için gökten indirilmiş olduğuna inanmak hoşuna gidiyordu. Bu düşünce gururunu okşuyordu. Silahlarının başarısı tahttaki sanının kutsallığını tanıtlamıştı ve bu san, Hristiyan vahyi ile beliren gerçeğe dayandırılmıştı. Nasıl çok zaman erken başlatılan alkışların arasında erdemin filizlendiği görülürse Constantinus'un da önceleri yalnızca dış görünüşte olan dindarlığı gitgide kalbinin derinliklerine kök salarak sıcak ve içtenlikli bir bağlanışa dönüşmüş olabilir. Alışkanlıkları ve giyim kuşanılan saray görkemiyle uygunluk göstermemekle birlikte yeni dinin piskopos ve vaizleri imparatorun sofrasına kabul ediliyorlardı. Seferlerde bunlar da Constantinus'la birlikte bulunuyorlardı. Paganlar ise, bunlar arasında bir Mısırlı[55] ya da İspanyol'un Constantinus'u büyülediğini söylüyorlardı.[56] Constantinus, İncil'in temel kurallarını[57] Cicero'nun belagatiyle

ki onun yüce büyüklüğü için tüm çabalarım yalnızca kendi nefsim içindi." Bu koşuk keyifle okunmuş olabilir ama nazik olarak adlandırılamaz.

55. Bu gözde din adamı şüphesiz, yalnız bir piskoposluk işine bağlanmaktansa tüm kilisenin din adamlarıyla ilgili işlerini görmeyi yeğlemiş bulunan büyük Osius idi. Athanasius (c. 1, s. 703) kısa da olsa veciz ve görkemli olarak onun karakterini anlatmaktadır. Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VII, s. 524-561. Osius, belki de haksız olarak, saraydan büyük bir servet edinerek çekilmiş olmakla suçlanmıştır.

56. Bkz. Eusebius (*in Vit. Constant. passim)* ve Zosimus, 1, II, s. 104.

57. Lactantius'un yasası gizemlilikten çok ahlaksaldı. "Erat paene rudis," diyor Ortodoks Bull, "disciplinae Christianae, et in rhetorica melius quam in theologia versatus." Defensio Fidei Nicenae, sect. 2, b. 14.

süslemiş bulunan Lactantius ve Yunan'ın derin bilgi ve felsefesini dinin hizmetine koymuş olan Eusebius ile çok içli dışlı bir dostluk içerisinde yaşantısını sürdürüyordu.[58] Bu yetenekli bilim ustaları, imparatorları. nın uygun zamanını kolluyorlar, onun karakterine ve zekâsına elverişli kanıtları işliyorlardı. Constantinus'un Hristiyanlığa geçişi bu dinin yayılmasında hiç kuşkusuz yardımcı olmuştur. Ne var ki tahttaki seçkin durumuna karşın bu hükümdar, ne özel muamele görmek, ne de erdem bakımlarından, iyi niyetle Hristiyanlığa sarılmış olan binlerce uyruğundan üstün bir dinsel yer işgal etmiyordu. Cahil bir askerin, daha aydınlanmış bir yiızyılda Grotuis'un, Locke'un ve Pascal'ın aklına yatmış ve onu buyruğu altına almış kanıtlar üzerine kurulu bir düşünceyi benimsemesini beklemek doğru ve mümkün değildir. Bütün gün imparatorluğunun işleriyle uğraşaıı Constantinus gecenin bir bölümünü de kalabalık toplantıların önünde okuduğu ve her zaman bir ağızdan, doğrulanıp alkışlandığı dinsel söylevlerini hazırlamak ve İncil ayetlerini okumakla geçiriyor ya da öyle yapıyormuş gibi görünüyordu. Bugün hâlâ elimizde bulunan bir söylevinde. majeste vaiz kutsal dinin çeşitli tanıtlarına değinmektedir. Ama özel bir sevgiyle *Sibylline*'in[59] dizeleri ve Vergilius'un dördüncü kırsal koşuğu üzerinde durmaktadır[60] İsa'nın doğuşundan kırk yıl önce ozan Mantuan, Doğuluların tumturaklı istiarelerini kullanarak, sanki Isaiah'nın kutsal elinden ilham almışçasına, Meryem'in dönüşünü, yılanın düşüşünü, tanrısal bir çocuğun dünyaya geleceğini, bunun Jüpiter'den meydana geleceğini, insanların günahlarını sileceğini ve babasının

58. Fabricus, olağan çalışkanlığıyla, Eusebius'un *Evangelical Preparation*'ında adı geçen üç yüz ya da dört yüz yazarın bir listesini meydana getirmiştir. Bkz. *Bibl. Graec.*, 1, V, b. 4, c. VI, s. 37-56.

59. Bkz. Constantin., *Orat. ad Sanctos*, b. 19-20. Erythraean Sibyl tarafından tufandan sonra altıncı yüzyılda yazılmış ve Cicero'nun Latinceye çevirmiş olduğu gizemli bir akrostiş üzerinde durmaktadır. Yunanca otuz dört dizenin ilk harfleri şu mucizevi haberi vermektedir: İsa, Allah'ın Oğlu, Dünyanın Kurtarıcısı.

60. Vergilius'u açıklarken imparator, Latince metnin kelimesi kelimesine anlamına sık sık ekler yapmaktadır. Bkz. *Blondel des Sibylles*, 1, I, b. 14, 15, 16.

erdemleriyle evreni barış içerisinde yöneteceğini söylemişti. Bütün dünyaya yeniden yayılacak ve altın çağının günahsızlığıyla mutluluğunu kuracak göksel bir soyun doğuşunu ve üreyeceğini haber vermişti. Ozan, belki bu yüce önsezilerinin gizemli anlamını bilmiyordu, ki bunlar bir senatörün ya da triumvir'in yeni doğmuş oğluna uygulanmaya -kabaca- kalkışıldı.[61] Dördüncü kırsal koşuğun parlak ve akli yorumu gerçekten Constantinus'un Hristiyanlığı kabul etmesinde yardımcı olmuşsa Vergilius'un, en ileri gelen misyonerler arasında seçkin bir yer kazanmaya hakkı var demektir.[62]

Yabancılardan ve Hristiyan dinine girmeye hazırlananlar dan bile, onların şaşmasını ve merakını uyandıran bir sır sak layıcılıkla Hristiyanlann dini ve inancının hatırı sayılır gizemleri açıklanmıyordu.[63] İleriyi düşünen piskoposların koydukları sert disiplin kuralları, kendisini kilisenin içerisine çekmekte çok yarar bulunan taç sahibi bir yeni Hristiyan için aynı dikkatli davranışla gevşetildi. Constantinus, kendiliğinden oluşan bir hoşgörüyle, bir Hristiyan'ın zorunlu olduğu hiçbir yükümlülüğe girmeden önce, Hristiyanlığa ilişkin tüm ayncalıklardan yararlanıyordu. Diyakoz, kilise örgütü dışındakilerin çıkmalan gerektiğini bildirdiği zaman imparator çekilip gideceği yerde orada kalıyor, inananlarla birlikte duaya katılıyor, tannbilimin en yüce ve en soyut konulan üzerinde piskoposlarla tartışmalara girişiyor, Paskalya öncesindeki günü yapılan kutsal törenleri kut-

61. Pollio'nun, Julia'nın, Drusus'un, Marcellus'un büyük oğlu ve ikinci oğlunun çeşitli istekleri Vergilius'un kronolojisi, tarihi ve sağduyusuyla bağdaşır gibi değildir.

62. Bkz. Lowth, *de Sacra Poesi Hebraeorum Praelect.*, XXl, s. 289-293. Dördüncü kır şiirinin incelenmesinde Londra'nın değerli piskoposu, ussal kararını körleştirmeden imgelemeye dayanan derin bilgi, zevk, yürek temizliği göstermiştir.

63. Halk inancıyla dinsel örgütün arasındaki ayrılık, *missa catechumenorum* ve *missa fidelium* ve sonuncunun üzerine sofuluğun ya da siyasanın attığı gizemli örtü Thiers (*Exposition du Saint Sacrament*, 1, I, b. 8-12, s. 59-91) tarafından ussal bir biçimde açıklanmış bulunmaktadır. Ancak bu konuda da olsa, pek doğal olarak müstensihlere güvenilemeyeceğinden bir Protestan okuyucu üstat Bingham'a (*Antiquities*, 1, X, b. 5) rahatça başvurabilir.

luyor ve Hristiyan dininin gizemlerini paylaşmakla yetinmeyerek, sunaklarının bir çeşit rahibi ve yüksek aşamalı papazı olarak gösteriliyordu.[64] Constantinus'un kibir ve gururu kuşkusuz bu olağanüstü ayrıcalığı bekliyor ve istiyordu. Hristiyanlara yaptığı iyilikler de onu belki buna layık kılıyordu. Kilisece kötü kullanılacak bir yöntem onun dini kabulünde gecikmelere neden olabilirdi ve tanrıların sunaklarına uğramaz olmuş hükümdara kilisenin kapıları açılmamış olsaydı imparatorluğun başındaki insan tüm dinsel inançlardan yoksun kalacaktı. Roma'ya yaptığı son yolculukta yapay tanrılar inancına sert bir biçimde çattı ve şövalyelik soyluluğunun süel törenlerini yönetmeyi, Capitolium Jüpiteri'ne adakta bulunmayı kabul etmeyerek herkesin önünde atalarının boş inançlarından vazgeçti.[65] Vaftizinden ve ölümünden çok zaman önce, kutsal kişiliğinin artık hiçbir zaman putların bulunduğu tapınağa girmeyeceğini, oralara kendi tasvirinin de konulmasını yasakladığını yine herkese bildirmişti. Aynı zamanda imparatorluğun tüm eyaletlerinde, kendisinin alçak gönüllü ve dua edip yakaran bir lıristiyan dindaşı olarak simgelendiği madalyalar ve betimlemeler dağıttırdı.[66]

Constantinus'un, Hristiyanlığı kabule hazırlananların takınması gereken niteliği reddettiren gururunu kolayca açıklayabilmek ya da bunu haklı görmek olası değildir. Ama, ilk çağın kilise kurallan ve uygulamasıyla onun vaftizindeki gecikmeyi açıklamak olasıdır. Piskoposlar, kendi dinsel bölgelerinin katedralinde, Pentekot bayramıyla Paskalya bayramı arasındaki elli gün boyunca, tüm papazların önünde vaftiz törenini kendileri yönetirlerdi.[67] Çok sayıda çocuk ve büyük insan bu dönemde Katolik

64. Bkz. Eusebius, *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 15-32 ve Constantinus'un söylevleri. İmparatorun inancı ve bağlılığı, vaftizi göz önünde tutan Baronius'a bir kanıt sağlamıştır.

65. Zosimus, 1, II, s. 105.

66. Eusebius, *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 15, 16.

67. Dom Chardon (*Hist. des Sacremens*, c. 1, s. 3-405) ilk çağın vaftiz törenine ilişkin kuram ve uygulamaları pek uzun açıklamaktadır. Dom Martenne, *de Ritibus Ecclesiae Antiquis*, c. I; Bingham, *Christian Antiquities* adlı yapıtının

topluluğuna alınıyordu. Ana ve babaların tedbirli hareket etmek istemeleri yüzünden çocukları bu eylemin getirdiği yükümlülükleri anlıyabilecek çağa gelinceye dek vaf. tiz ertelenebiliyordu. Piskoposların sert titizliği yeni Hristiyan olanların iki ya da üç yıllık çıraklık ve çömezlik dönemi geçirmelerini gerektiriyordu. Hristiyanlığı kabule hazırlananlar bile, çeşitli din dışı ve dinsel güdülerle kutsal Hristiyan karakterinin yetkinliğini pek seyrek olarak kazanmyaa çalışıyorlardı. Vaftiz eylemi tüm günahların ödenmiş olmasını kesinlikle sağlıyor, ruhları ilk durumdaki temizliğine indirgiyor, onlara, mutlu bir sonsuzluğa kavuşabilme hakkını veriyordu. Hristiyan dinini kabullenmiş olanlar arasında birçokları ancak bir kez esenleyici bir yardımı ele geçirme fırsatını kaçırmayı ve yeniden kazanılması olanaksız bulunan çok büyük bir ayrıcalığı yitirmeyi büyük bir ihtiyatsızlık olarak görüyorlardı. Bu gecikmeden yararlanarak dünyanın keyiflerine ve tutkularının sesine ve isteklerine hiç kaygı duymadan, kendilerini kaptırıyorlardı.[68] İncil'in yüce kuramı Constantinus'un usuna oranla kalbinde daha hafif bir izlenim yaratmıştı. Büyük tutkusunun ereğini savaşın ve siyasanın karanlık, kanlı yollarından geçerek bulmaya çalışmış, utkularından sonra, gücünden bir şey yitirmeksizin onu kötüye kullanmıştır. Constantinus, Hristiyanlığın sağladığı erdemleri Trajanus'un ve Antoninus'la-

onuncu ve on birinci kitapları. Çağdaş kiliseleri köklü olarak eski gelenekten ayıran bir durum gözlemlenebilir. Vaftiz törenini, çocuklara uygulandığı zaman bile, hemen vaftizi pekleştirme ve ekmekle şarap ayinleri izliyordu.

68. Bu geciktirmeyi kınayan kilise papazları ölüm yatağındaki vaftizin etkinliğini de yadsımıyorlardı Chrysostom'un bilge sözleri, vaftizlerini geciktiren Hristiyanlara ikna etmek üzere üç kanıt bulabildi: 1) erdemi sevmek ve uygulamak için ona bağlanırız; 2) ölüm bizi öyle bir anda yakalar ki vaftiz yaptırma zaman ve olanağını elde edemeyebiliriz. 3) yaşamlarını dindar olarak ve erdem içerisinde geçirmiş olanlara göre ulaşabileceğimiz kat (mertebe) onların çok aşağısında kalacaktır (Chrysostom, *in Epist. ad Hebraeos, Homil.*, XIII, apud Chardon, *Hist. des Sacremens*, c. I, s. 49). Sanırım en zararlı kötüye kullanmaların kaynağı olsa da bu vaftiz ertelemesi ne genel ve yerel konsillerce ne de kilisenin doğrudan doğruya bir beyanıyla mahkûm edildi. Piskoposların gayretkeşlikleri çok daha önemsiz güdülerle harekete geçmiştir.

rın eksik kalmış kahramanlıkları üzerinde parıldatması şöyle dursun, gençken kazanmış olduğu ününü bile olgunluk çağında yitirmiştir. Kutsal gerçekler alanında bilgisi ne denli artsa da bu gerçeklerin öğütlediği erdemleri o ölçüde az uyguladı. Nitekim Nicaea (İznik) Konsili'nin toplandığı yılda oğlunun cezalandırılması ya da daha doğnı bir deyişle, öldürülmesi için emir verdiği görüldü. Yalnız bu tarih bile, Crispus'un ölümünden sonra yüksek.aşamalı putperest din adamlarından boşyere dilediği ve İncil papazlarının ise -baba olarak- (çektiği vicdan azaplarını günah karşılığı olarak saydıklarını) belirten Zosimus'un yalan ve yanlış düşüncelerini çürütmeye yeter.[69] Crispus öldüğü sırada imparator artık din seçmek konusunda ikircikli davranmıyordu. Ölümüne yaklaştığı zamanda bir korunma aracı olarak kullanıp yararlanmayı ertelediği umarın yanılmazlığını ve bunun kilisenin elinde bulunduğunu bilmiyor değildi. Son hastalığı sırasında yanına çağırdığı piskoposlar dinsel tutum ve davranış konusunda ona örnek oldular, vaftiz yapılmasını istedi ve vaftizi yapıldı, ölünceye dek, İsa'nın sadık öğretilisi olacağına and içti, beyaz renkli "yeni inanan" giysisini giydikten sonra, dindar bir alçakgönülllülükle, artık yeniden erguvanı ve hükümdarlık süslenmelerini kuşanmadı. Constantinus örneği ve bu örneğin ün salması vaftiz törenini geciktirme konusunu yeniden canlandırdı.[70] Kendisinden sonra gelen hükümdarlar, akıtacaklan masum kanlarınınve tüm saltanatları boyunca işleyecekleri cinayetlerin "ruh temizleyici kutsal vaftiz" sularıyla bağışlanmış olacağı düşüncesini benimsediler. Böylece, dinin kötüye kullanılması ahlakın kurallarını ve erdemin temellerini yıkmış oluyordu.

Hristiyan dinini Roma dünyasının tahtına oturtan yüce gönüllü

69. Zosimus, 1, II, s. 104. Bu kurnaz sahtelik tüm kilise yazarlarının onu çok ağır biçimde eleştirmelerine sebep oldu ve bunu da hak etti. Sadece Kardinal Baronius (*A.D. 324*, No. 15-28) gerçeğe aykırı olanı Aryanist (Arian) Eusebius'a karşı kullanma fırsatını buldu.

70. Eusebius, 1, IV, b. 61, 62, 63. Caesarea Piskoposu çok büyük bir güvenle Constantinus'un selamet ve sonsuz huzur ve mutluluğundan söz etmektedir.

koruyucusunun zayıflıklarını, kilise -duyduğu minnet yüzündenbağışladı ve iyi yönlerini de göklere çıkardı. Bu aziz imparatorun bayramını törenlerle kutlayan Yunanlar onun adını havarilere eşit sanını eklemeksizin kullandıkları pek seyrektir.[71] Havarilerin ünü ve erdemleri bakımından düşünüldüğü zaman böyle. bir karşılaştırma dine saygısızlık ve gülünç olur, İncil'in onurunu yükseltme bakımından ele alınırsa Constantinus'un başarılan havarilerinkinden hiç de aşağı kalmaz. Hoşgörü emreden buyrultuları Katolikliğin yayılmasını geciktiren dünyasal tehlikeleri ortadan kaldırdı ve Hristiyanlığın etkin din adamları, bu buyruklarla, etkisiz hale sokmaya ve kaba sofuluğu güçlendirmeye yarayan tüm araçları kullanma konusunda serbest kılınarak yüreklendirildiler. İki din arasındaki eşit denge durumu pek kısa sürdü. Cimriliğin ve tutkunun açgözlü bakışları, Hristiyan dininin uygulamasının içinde bulu. nulan zamandaki mutluluk kadar gelecekteki mutluluğa da yararlı olabileceğini bulup ortaya çıkardı.[72] Zenginliğe ve onurlanmaya karşı duyulan büyük istek imparatorun desteklemesi, onun örnek olarak herkesi yüreklendirmesi, din gayretkeşliği ve inancını, Constantinus'un sarayını kuşatmış olan açgözlü ve parayla satınalınabilir büyük insan kalabalığı arasında yaydı. Putperest tapınaklarını kendi istençleriyle yıkarak çabalarını gösteren kentler, özel ayrıcalıklar ve çok büyük armağanlarla ödüllendirildiler. Doğu'nun yeni başkenti, hiçbir zaman putperestlik inancına sahne olmamış, bulunmakla ovunuyordu.[73] Her yerde toplumun alt bölümleri büyükleri öykünme eğilimi gösterdiği için, zenginlikleri ve güçleriyle doğuştan ayrıcalıklı olan vatandaşların din değiştir-

71. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 429. Yunanlar, Ruslar ve daha eski zamanlarda Latinler bile, Constantinus'un adını azizler listesine koymakta çaba göstermişlerdir.

72. Yaşamının üçüncü ve dördüncü kitaplarına bakınız. İsa dinini yürekten ya da yalnızca ağızdan zikretmekle her zaman ferahlık duyduğunu söylemeyi âdet haline getirmişti (1, III, s. 58).

73. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 374, 616) Pagan Zosimus'un kimi kötü niyetli savlarına karşı Constantinople'un temizliğini zarif ve güçlü biçimde savunmuştur.

melerine varlıklarını yitirmekten korkan ya da varlığa kavuşmak isteyenlerce de öykün üldü.[74] Doğruysa, bir yıl içerisinde Roma'da on iki bin erkekle o sayıda kadın ve çocuk vaftiz edilmiş, her yeni dindaş için beyaz bir giysi yirmi altına mal olmuştur. Bir halkın esenliğe kavuşması ne denli ucuza satın alınabilmekteydi.[75] Constantinus'un büyük etkisi yaşamının ya da yönetiminin dar sınırları içerisinde kalmıyordu. Oğullarına ve yeğenlerine verdiği eğitim imparatorluğa bir hükümdarlar soyu sağlayacak nitelikteydi ve bu soyun bilinci, daha çok küçük yaştayken bunlara aşılanmış olacak, canlılık ve içtenliğini sürdürecekti. Ticaret ilişkileri ve savaşlar İncil inancını Roma eyaletlerinin dışına da yayıyordu. Yasaklanmış ve. aşağılanmış olan bir dini kötü gören barbarlar, dünyanın en güçlü kralınca ve en uygar halklarınca benimsenmiş olduğunu gözlemleyerek ona saygı duymaya başladılar.[76] İmparator sancağı altında askerlik yapan Gotlar ve Germenler lejyonların başında parıldayan haçı benimsiyorlar, kendi yırtıcı soydaşları arasında

74. *Histoire Politique et Philosophique des deux Indes*'nin yazarı (c. 1, s. 9), Hristiyanlığı kabul eden tüm kölelere özgürlük verici nitelikteki bir yasası dolayısıyla Constantinus'u suçlamaktadır. Gerçekten imparator Yahudilere sünnet olmayı ve herhangi Hristiyan'ı köle olarak tutmayı yasaklayan bir yasa çıkarmıştır (Bkz. Eusebius, *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 27 ve *Cod. Theod.*, 1, XVI, başlık 9, Godefroy'nin bilimsel eleştirileriyle, c. VI, s. 247). Ama bu ayrı tutma yalnızca Yahudileri öngörüyordu ve Hristiyanlara ya da putperestlere bağlı köleler için –din değiştirmiş olsalar da– böyle bir özgürlük getirmiyordu. Rahip Raynal'in böyle bir yanılgıya nasıl düştüğünü anlayamıyorum. Ayrıca ilginç yapıtında dipnot ve kaynak bulunmaması da bağışlanmaz bir eksikliktir.

75. Bkz. Acta S. Silvestri ve *Hist. Eccles. Nicephor. Callist.* 1, VIII, b. 34; Baronium, *Annal. Eccles. A. D. 324*, No. 67, 74. Bu kaynaklar tam anlamıyla güvenilir değildir. Ne var ki Dr. Howell (*History of the World*, c. III, s. 14) benimseme konusunda ikircikliğe düşmediğine göre hal ve koşulların varlığı olasılık kazanmaktadır.

76. Kilise yazıtları, Constantinus'un saltanatı sırasında barbarların Hristiyanlığa geçişlerini kutladılar (Bkz. Sozomen, 1, II, b. 6 ve Theodoret, 1, I, b. 23, 24). Ne var ki Eusebius'un Latince çevirmeni Rufinus, güvenilir bir kaynak olarak sayılmalıdır. Raporunu havari Aethiopia'nın arkadaşlarının birinden ve İberia'lı prens Bacurius'ten aldı ki bu Bacurius aynı zamanda imparatorluk muhafız komutanlarından biriydi. Rahip Mamachi, büyük ve eksikliklerle dolu yapıtının birinci ve ikinci ciltlerinde Hristiyanlığın genişlemesi üzerine çok ayrıntılı bir derleme sunmaktadır.

din ve insanlık ilkelerini yayıyorlardı. Iberia ve Armenia kralları, koruyucularının Allah'ına tapıyorlardı. Hristiyanların adını hiç değişiklik göstermeden korumuş olan uyrukları, Roma Katolikleriyle sürekli ve kutsal bir bağlantı kurmuşlardı. Pers Hristiyanları, savaş sırasında, memleketlerinin çıkarını dinlerinin çıkarına harcamakla (feda etmekle) suçlandırıldı. Barış kurulduktan sonra magi'lerin zulmü Constantinus'un oraya girmesiyle durduruldu.[77] İncil'in ışıkları Hint kıyılarında parıldıyordu. Arabistan ve Etiyopya içerlerine sızmış olan Yahudi kolonileri Hristiyan inancının ilerlemesini güçleştiriyorlardı.[78] Ama Musa vahiylerinin getirdiği inanç, misyonerlerin, çalışmasını bir bakıma kolaylaştırıyordu. Etiyopya, bugün bile, Constantinus zamanında, bu uzak ülkelerdeki insanları Hristiyanlığa çağırmak için yaşamını adamış olan Frumentius'un anısını saygıyla anmaktadır. Constantinus'un saltanatı sırasında, oğlu, yerli kökenli Theophilus,[79] piskopos ve elçi olma gibi çifte saygınlık kazandı. İmparatorun Sabaean ve Homerite hükümdarlarına gönderdiği en iyi soydan iki yüz Kapadokya devesiyle bir gemiye binip Kızıldeniz'e açıldı. Theophilus'un yanında daha birçok yararlı ve ilginç armağanlar bulunuyordu. Bunlarla barbarların hayranlığı ve dostluğu elde edilebileceği düşünülüyordu. Yeni piskopos, birçok yıl boyunca, yakıcı sıcakların kavurduğu yerlerdeki köy kiliselerini dolaştı.[80]

---

77. Eusebius'ta (*in Vit.*, 1, IV, b. 9) Persli Hristiyan kardeşlerinin lehinde Constantinus'un ivedi ve ruhları etkileyici mektubuna bakınız.

78. Bkz. Basnage, *Hist. des Juifs*, c. VII, s. 182; c. VIII, s. 333; c. IX, s. 81 0. Bu yazarın yorulmak bilmez çabası Yahudileri dünyanın öbür ucuna dek izledi.

79. Theophilus, henüz çocukken, hemşehrileri olan Diva Adası halkınca rehine olarak verilmişti. Romalılar onu bilim alanında ve Hristiyan dininde eğitime tabi tutarak yetiştirmişlerdi. Başkenti Male ya da Diva olması gereken Maldiv-ler, Hint Okyanusu'nda 1900, belki de 2000 küçük adadan oluşan bir topluluktur. Eskiler Maldivleri iyi tanıyamamışlardır. Bunlar dokuzuncu yüzyılda yaşamış ve seyahatnameleri Renaudot tarafından yayımlanmış iki Müslüman gezgince betimlenmişlerdir (*Geograph. Nubiensis*, s. 30, 31; D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 704; *Hist. Generale des Voyages*, c. III).

80. Philostorgius, 1, III, b. 4, 5, 6, Godefroy'un gözlemleri. Tarihsel öykü hemen cennetin bulunduğu yer, tuhaf yaratıklar vs. üzerine araştırmalara yer verir.

Roma imparatorları dayanılmaz güçlerini ulusal dinin değiştirilmesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Korkunç ordularının saldığı büyük korku, putperestlerin zayıf mırıltılarını suskunluğa indirgedi. Şuna da inanılabilir ki kiliselerin ve Hristiyan halkın başeğmeleri, dinlerinin gerektirdiği ilkeleni ve de duydukları mnnetin bir sonucuydu. Romalılar, uzun süreden beri, anayasal kuruluşlarının bir temel kural olarak, sosyal sınıfları ve ırkları ne olursa olsun tüm vatandaşların yasalara eşit biçimde saygılı olmasını, din özgürlük ve güvenliğinin sivil mahkemelerce gözetilmesini benimsemişlerdi. Hristiyanlığı kabul ederek imparatorluk ayrıcalıklarının bir bölümünden vazgeçmiş olduklarını, koruyup yerleştirmiş ve yaymış bulundukları bir din için yasa koymanın kendilerine bağlı bir yetki olmadığını Constantinus'a ve ardıllarına anlatmak kolay olmadı. İmparatorlar, yüksek yargı yetkilerini kilise alanında da kullanmayı sürdürdüler. Theodosius kodeksinin on altıncı kitabı, çok sayıda başlık altında imparatorların Katolik Kilisesi üzerinde kullandıkları otoriteyi ayrıntılı olarak göstermektedir.

Yunanlar ve özgür Romalılar, uhrevi ve dünyevi güç arasında bir ayrım tanımamışlardı.[81] Bu ayırım, Hristiyan dininin yasal kuruluşunca alındı ve doğrulandı. Numa'dan Augustus'a dek en ünlü senatörlerce uygulanan pontifliğin yüce saygınlığı, sonunda imparatorluk tacıyla birleştirildi. Bu yüksek magistra, boş inancın ya da siyasanın gerekli kıldığı zamanlarda dinsel işlevleri görüyordu.[82] Ne Roma'da ne de eyaletlerde, herhangi bir yurttaştan daha kutsal bir karaktere sahip olduğu savını ileri süren ya da tanrılarla daha içli dışlı ilişkileri bulunduğunu söyleyen herhangi bir putperest rahibi çıkmamıştır. Ama, sunak hizmetlerini dince kutsal sayılmış papazlara veren Hristiyan kilisesinde

81. Bkz. Osius'un mektubu, *ap. Athanasium*, c. 1, s. 840. Oğula yapılmak zorunda kalınan genel uyarma, daha önce babasına gizlice anlatılmaya çalışmış olan sivil ve kilise yönetim ilkelerinin benzerlerini içeriyordu.

82. De la Bastiel (*Memoires de l'Academie Inscriptions*, c. XV, s. 38-61), Augustus ile ardıllarının, Roma İmparatorluğu yüce pontiff'liği (*pontifex maximus*) ya da büyük papazlığının kutsal işlevlerinin tümünü kendilerinin yaptığını açık bir biçimde kanıtlamıştır.

en küçük aşamalı diyakoztan daha aşağı dinsel basamakta bulunan hükümdar kilise topluluğunun dışında bırakılmış, inananların oluşturduğu toplumdan bir birey olarak kabul edilmiştir.[83] İmparatora, uyruklarının babası gibi bakılıyordu. Azizlerin ve dinini yadsımaktan çekinmeyen ilk Hristiyanların èrdemlerine karşı gösterilen büyük saygıyı tanımazlık etmiş Constantinus'tan alınan cesaretle bu bir hak haline getirilmiştir.[84] Kilise yargılama yetkisiyle sivil yargılama arasında meydana gelen karşılıklı ağır hınç Roma devlet yönetimini huzursuz kılıyordu. İmparatorlar, kutsal ayrıcalıklara sataşırken kötü ve suçlu duruma düşmekten korkuyorlardı. Eski ulusların çoğunda laiklerle din adamları birbirinden ayrılıyorlardı. Hint, Pers, Asur, İsrail, Etiyopya, Mısır ve Galya din adamları dünyevi güç ve varlıklarını göksel kökenli bir kaynaktan aldıklarını savunuyorlardı ve bu saygın kurumlar çeşitli halkların töre ve gelenekleriyle devlet yönetimlerini de etkilemişti.[85] İlk kiliselerin disiplini sivil otoriteye karşı nefret edici bir direnç üzerine kurulmuştu. Hristiyanlar, kendi yargıçlarını seçmeye, özel bir gelir sistemi kurmaya, bölüştürmeye, kendi iç cumhuriyetlerinin yönetimini düzenlemek üzere halkın rızasıyla onaylanmış üç yüz yıllık bir uygulamaya dayanan bir yasalar kodeksi oluşturmaya zorlanmışlardı. Constantinus, Hristiyanların

83. Daha o zamandan Constantinople kilisesinde tersine bir gelenek başlatılıyordu. Ama sert Ambrose, kiliseden çekilmesi için Theodosius'a emir verdi ve bir hükümdar ile rahip arasındaki ayrımı ona anlatmış oldu. Bkz. Theodoret, 1, V, b. 18.

84. İmparator Maximinus'un sofrasında Tours Piskoposu Martin, imparatorun verdiği kadehi aldı ve iznini almadan onu, birlikte getirdiği bir papaza aktardı. İmparatoriçe, sofrada Martin'e hizmet etti (Sulpicius Severus, *in Vit. S Martin*, b. 23 ve *Dialogue*, II, 7). Ne var ki bu olağanüstü onurlandırmaların aziz sıfatından mı yoksa piskopos olduğu için mi yapıldığı bilinmemektedir. Bingham, *Antiquities*'te (1, II, b. 9) ve Vales., *ad Theodoret*'de (1, IV, b. 6) piskoposlara tanınmış olan ayrıcalıklar bulunmaktadır. Bkz. Tripoli (Trablus) Piskoposu Leontius'un imparatoriçeden istediği tören usulleri; Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 754; *Patres Apostol.*, c. II, s. 179.

85. Plutark, *Isis ve Osiris* adlı yapıtında, Mısır krallarının, rahip ol madıkları zamanlarda, tahta çıktıktan hemen sonra, ruhban sınıfına törenle alındığını bize bildirmektedir.

inancını benimseyince sanki bağımsız bir toplumla sürekli bir bağlaşıklık anlaşması imzalamış gibi oldu. Bu imparatorca ve ardıllarınca tanınan ya da doğrulanan ayrıcalıklar, sarayın geçici lütufları gibi değil, kilisenin sarsılmaz ve zedelenemez hakları olarak kabullenildi.

Katolik Kilisesi, 1800 piskoposun ruhani ve hukuksal kararlarıyla yönetiliyordu.[86] Bunlardan bini Yunanistan'da, sekiz yüzü de Latin bölgesinde bulunuyordu. Çeşitli diyakozlarıı alanı ve sınırları önceleri misyonerlerin başarısına halkların gösterdiği çabaya ve İncil'in yayılma ölçüsüne göre bu alan ve sınırlar da değişiyordu. Nil kıyılarında, Afrika kıyılarında, Asya prokonsüllüğünde ve İtalya'nın tüm doğu eyaletlerinde piskoposluk kiliseleri yapıldı. Galya'nın, Trakya'nın ve Pontus'un piskoposları geniş bölgeleri yönetiyor, kırsal alanlardaki piskoposluk işlerini görmek üzere heryere temsilciler gönderiyorlardı.[87] Bir Hristiyan diyakosu bütün bir eyaleti kapsıyabileceği gibi tek bir köyle de yetinmek durumunda bırakılabilirdi. Şu var ki tüm piskoposlar eşit ve sarsılmaz derece ve durumdaydı. Hepsi de havarilerin ardılları sayılıyordu. Halk ve yasalar hepsine aynı ayrıcalıkları tanıyorlardı. Constantinus sivil ve askerî meslekleri -siyasal düşüncelerle- ayırırken, yeni doğan, saygıdeğer olmakla birlikte her zaman için tehlikeli kilise papazları sınıfı dolayısıyla sıkıntı çekiyordu. Onların özel durumları aşağıda gösterilen yedi noktada toplanabilir: 1) halkın seçimi; 2) papazlığın kilise tarafından ve-

86. Eski yazarların özgün kataloğu, sayılarını saptamamaktadır ve Doğu kiliselerinin kısmi listeleri görece çok çağdaştır. Charles de Sancto Paolo, de Luke Holstentius ve Bingham sabırlı çabasıyla hemen tüm Roma İmporatorluğu'nu kapsayan Katolik Kilisesi'nin piskoposluklarında dikkatli araştırma yapmıştır, Hristiyanlığın ilk çağlarının dokuzuncu kitabı kilise coğrafyasının çok doğru bir haritasını çıkarır.

87. Kırsal piskoposluklar ya da *Chorepiscopi* konusunda –ki bunlar *synod*'larda oy kullanıyor ve daha alt derecedeki buyrukları veriyorlardı. Bkz. Thomassin, *Discipline de l'Eglise*, c. III, s. 447 vd. ve Chardon, *Hist. des Sacremens*, c. I, s. 395 vd. Dördüncü yüzyıldan önce bunlardan söz edildiği duyulmamıştır. Yüksek dereceli papazların kıskançlığını çekmiş olan bu ikircil karakter, doğuda ve batıda onuncu yüzyılın sonundan önce kaldırılmış oldu.

rilmesi; 3) iyelikler; 4) hukuk ihtilafları için yargılama; 5) tinsel sansür (mal, mülk işleri); 6) herkese serbestçe vaaz verebilme; 7) yasama meclisleri ayrıcalığı.

I. Seçim özgürlüğü Hristiyan dininin yerleşip oturmasından sonra da sürüp gitti.[88] Roma vatandaşları, cumhuriyette yitirdikleri, yargılamalarını kabul edecekleri yargıçları seçme ayrıcalığından kilisede yararlanıyorlardı. Bir piskoposun ölümünden hemen sonra metropolit, boşalan diyakozu yönetme görevini başpiskoposluğa bağlı öbür piskoposlardan birine veriyor ve belirli süre içerisinde seçimi hazırlamasını ondan istiyordu. Seçim hakkı, adayların değerliliğini ölçebilecek tanımaya sahip bulunan alt aşamadaki papazlara, senatörlere ya da kentin soylularına, toplum içerisinde bir aşaması ya da bir mal iyeliği bulunanlarla, tören günü kalabalıklar halinde ta uzaklardan piskoposluğa koşup gelen halka ait bulunuyordu. Bununla birlikte, aynı hak, kimi zaman akılcı davranmayı ve disiplini sağlamayı elde edebilmek için bağırıp çağırarak alkışlamayı yasaklıyor, sessizliğe uyulmasını gerektiriyordu.[89] Seçimin, adaylardan en değerlisini, ya da eski bir bölge papazını, bir keşişi, belki de erdemleriyle tanınmış ve kiliseye bağlı olmadan yaşayan bir papazı tutması olanağı vardı. Ama genellikle piskoposluk bu dünyada olduğu denli ahret için de elverişli bir görev olarak çok istek uyandıran bir makamdı. Yunan ve Roma cumhuriyetlerinin seçimlerini onursuzlaştırmış bulunan en aşağılık tutku ve çıkar hesapları, gizli düşüncelerin, kalleşliğin, ahlak bozukluğunun düzenbazlıkları, açık şiddet hareketlerinden kanlı saldırılara dek çeşitli

88. Thomassin (*Discipline de l'Eglise*, c. II, 1, II, b. 1-8, s. 673-721) Doğu'da ve Batı'da ilk beş yüz yıl boyunca piskoposların seçilmesi konusunda uzun ve ayrıntılı bilgi vermektedir. Ne var ki piskoposluk aristokrasisi lehinde çok (yanlı) görünmektedir. Bingham (1, IV, b. 2) ılımlılık örneği vermektedir. Chardon ise (*Hist. des Sacremens*, c. IV, s. 108-128) çok açık ve çok vecizdir.

89. "Incredibilis multitudo, non solum ex eo oppido, (Tours,) sed etiam ex vicinis urbibus ad suffragia ferenda convenerat," vd. (Sulpicius Severus, *in Vit. Martin.*, b. 7). Laodicea Konsili (*canon* XIII) kargaşayı ve sokak toplantılarını yasaklamaktadır. Justinanus, seçim hakkını yalnızca soylulara tanımaktadır.

hallerle gönülsüz havarilerin ardıllarını seçmekte başlıca rolü oynamışlardır. Bir aday, atalarının soyluluğunu dile getirerek övünürken bir başkası, kendisini seçeceklerin gözünü boyamak için görkemli biçimde hazırlanmış bir şölen sofrasını onlara peşkeş çekiyordu. Bir üçüncüsüyse, suçlu olacak denli ileri giderek, kutsal şeylere saldırı umutlarına yoldaşlık edeceklerle kilisenin ganimetlerini paylaşacağına söz veriyordu.[90] Kilise ve sivil otorite yasaları halkın seçime katılma hakkını kaldırma konusunda -bu düzensizliklere son vermek için- birlikte hareket ediyorlardı. Ve eski kilisenin disiplin kararları adayların niteliğini ve yaşını saptayarak, seçmenlerin körü körüne kapıldıkları kaprisi görece olarak durdurdu. Piskoposluğu boş olan kilisede halkın seçtiğini onamak için toplanan eyalet piskoposlarının otoritesi taşkınlıklarını ılımlandırmaya ve yanlışlıklarını ortaya koymaya yaradı. Piskoposlar, değerli görmedikleri bir adayın seçilmesini reddedebiliyorlar, fesat hareketlerinin meydana getirdiği öfkeyi onların aracılığı yatıştırabiliyordu. Halkın ve papaz sınıfının söz dinleyişi ve direnişi, çok kez, çeşitli eyaletlerde gelenek haline ve yazılı yasalara dönüşen önlemlere yol açtı.[91] Şu da temel bir yasa haline geldi ki o kilise üyelerinin "olur" dememesi durumunda hiçbir piskopos dinsel makam elde edemeyecekti. Genel huzurun koruyucuları ve Roma ile Constantinople'un bir numaralı vatandaşı olan imparatorlar, bir kimsenin piskoposluğa seçilmesinde de büyük etkiye sahip bulunuyorlardı. Ne var ki bu mutlak hükümdarlar kilise seçimlerinin serbestliğine saygı gösteriyorlardı. Kendi bildiklerine göre sivil ve askerî saygınlıkları dağıtırlarken önemli hizmetlere bin yedi yüz sürekli magistranın serbest seçimlerle atanmasından huzursuzluk duyuyorlardı.[92]

90. Sidonius Apollinaris'in mektupları (IV, 25; VII, 5-9) Galya kilisesindeki kimi kepazeliklerin ayrıntılarını vermektedir. Galya, Doğu eyaletlerine oranla daha az disiplin sarsılmasına ve daha az bozukluğa uğramıştı.

91. Kimi zaman, bir yasa aracılığıyla ya da piskoposların ve halkın rızasıyla bir anlaşma sağlanabiliyordu: Taraflardan biri üç aday seçiyor, öbür taraf ise bu üç adaydan birini yeğliyordu.

92. Thomassin'in (*Discipline de l'Eglise*, II, 1, III, b. VI, s. 704-714) sözünü

Anlaşıldığına göre bu magistra'lar, kendilerinin yoksun bırakılamadığı bu saygıdeğer görevleri terk edebilmek özgürlüğüne sahip değillerdi. Konsillerin öngörüsü, başarılı olmasa da onları piskoposluklarında oturmaları için zorlamayı ve başka yere gitmelerini engellemeyi denedi. Önlemler almayı gerekli kılmış olan tutkular bu önlemleri yeterli duruma getiremediler. Birbirlerini şiddetle kınayan yüksek aşamalı papazların bu tutumu karşılıklı kusurlarını ve öngörü eksikliklerini ortaya çıkarmaktan başka bir işe yaramadı.

II. Piskoposlar, dinsel işlerde tek yetkili durumunda bulunuyorlardı. Bu ayrıcalık, önceleri bir erdem, sonra bir ödev ve sonunda mutlak bir zorunluluk olarak kurumlaştırılmış olan bekârlığın yoksunluklarını, bir çeşit, ödünlüyordu.[93] İlk çağın dinleri, vatandaşlardan ayn tutulan bir rahipler sınıfı kurmuştu ve bu rahipleri, tanrıların hizmetinde olan bir oymak ve bir aile gibi saymış ve kutsamıştı.[94] Bu gibi kurumlar, tinsel başarı kazanmak için büyük çabalar kullanılmaktan çok sakin bir varlığı elde bulundurmaya ayrılmıştı. Kendini beğenmişliğin verdiği tasasızlık içine dalmış bulunan papaz çocukları kutsal kalıttan güvenle yararlanıyorlardı. Tutkunun gürültücü gayreti aile yaşamının tatlı olanaklarında gideriliyordu. Hristiyan kilisesi, Tanrı'dan

ettiği tüm örnekler olağanüstü ya da daha çok baskı otoritesinin eylemleri gibi görünmektedir. İskenderiye piskoposunun atanması, daha düzenli bir tarzda doğrulanmış oldu. (Philostorgius, *Hist Eccles.*, 1, II, 11).

93. İlk beş ya da altı yüzyıl süresince papazların bekârlığı bir disiplin konusuydu ve bilimsel tartışmalarla çok iyi bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bkz. Thomassin, *Discipline de l'Eglise*, c. I, 1, II, b. LX, LXI, s. 886-902; Bingham, *Antiquities*, 1, IV, b. 5. Bu bilimsel eleştirilerden her biri gerçeğin yarısını meydana çıkarıyor, öbür yarısı saklı kalıyor.

94. Diodorus Siculus, Mısırlılar, Keldaniler ve Hintlilerde rahipliğin kalıtım yoluyla geçtiğine tanıklık ettiğini bildirmekte ve bunu kanıtlamaktadır (1, I, s. 84; 1, II, s. 142-153, Wesseling. edisyonu). Ammianus, çok kalabalık bir aile oluşturan *magi*'lerden söz etmektedir: "Per saecula multa ad praesens una eademque prosapia multitudo creata, Deorum cultibus dedicata." (XXIII, 6). Ausonius, *druid*'lerin ayrıcalıklarını kutluyor (*De Professorib. Burdigal.*, IV). Caesar'ın uyarısı ise (VI, 13) Keltlerin hiyerarşisinde seçime ve yükselmeye açık bir kapının bulunduğunu anlatmak istiyor gibidir.

nimetler ve bu dünyadan varlıklar bekleyen inanan adaylarına kapılarını açmış bulunuyordu. Kilise hizmetleri, ordu ve öbür sivil hizmet ve görevleri gibi, yetenekleri ve uyanıklıklarıyla kilise işlerinde çalışmaya kendini gerekli gören ya da Katolik inancının onur ve başarısını yayması için akıllı piskoposların seçtiği kimselerce yürütülmekteydi. Yetkiyi kötüye kullanmaların yasalarca önlenmesine değin piskoposlar ayak direyenleri engelleme ve ezilenleri savunma hakkını kullandılar.[95] Ellerini, dua okuduğu kimsenin başına koymakla, o yaşamı boyunca sivil toplumun en çıkar sağlayıcı ayrıcalıkları elde edilmiş oluyordu. İmparatorlar, sayıları belki de lejyonlarınkinden çok olan tüm papaz sınıfını her tür kamu ya da bireysel yükümlülükten, belediye zorunluluklarından ve vatandaşları ezen her çeşit vergi ve harçtan bağışık tutmuşlardı. Onların kutsal meslekleri cumhuriyete karşı yapılması gerekli olan tüm ödevlerin yerine geçer sayılmıştır.[96] Her piskopos, buyruğu altındaki papazlara karşı sarsılmaz ve saltık olarak itaat altına alma hakkı elde ediyordu. Piskoposluk merkezindeki ve bağlı kiliselerdeki papazlar düzenli ve sürekli bir toplum meydana getiriyordu. Constantinople ile[97] Kartaca katedralleri[98] beş yüz mensuplu toplumlarıyla ayrı bir kuruluş

95. Anıklık, papazlık verme, kilise değiştirme vb. konuları Thomassin (*Discipline de l'Eglise*, c. II, s. 1-83) ve Bingham (*Antiquities*'nin dördüncü kitabının özellikle dört, altı ve yedinci bölümleri)'nde geniş biçimde tartışılmıştır. Jerom'un kardeşi Kıbrıs papazı yapıldığı zaman diyakozlar, herhangi bir protestonun bu töreni berbat edeceğinden korkarak onun ağzını kapattılar.

96. Papaz sınıfının Hristiyan imparatorlardan elde ettiği bağışıklık belgesi *Theodosian Code*'un on altıncı kitabında bulunmaktadır. Karşıt ve Protestanca düşünceleri kanıyı dengede tutan Godefroy tarafından oldukça iyi niyetle açıklanmıştır.

97. Justinian., *Novell.*, CIII. Altmış papaz, yüz diyakoz, kırkı kadın papaz yardımcısı, yüz on okutman, doksan diyakoz yardımcısı, yirmi beş ilahici ve yüz kapıcı. Bu ılımlı sayı, imparatorca, borçlu bulunduğu bir kuruluş olan kiliseyi rahata erdirmek için saptanmıştır.

98. "Universus clerus ecclesiae Carthaginiensis... fere quingenti vei amplius; inter quos quamplurima erant lectores infantuli." (Victor Vitensis, *de Persecut. Vandal.*, V, 9, s. 78, Ruinart edisyonu). Bu çok gelişmiş kuruluşun artığı Vandalların baskı yönetiminde bile yaşamını sürdürmüştür.

oluşturuyorlardı. Sınıfsal önemleri ve sayıları[99] sonraki zamanların boş inançlarıyla daha da artış gösterdi. Bu yüzden kiliseye Yahudilerin ve paganların gösterişli törenleri de girdi. Papazlar, diyakozlar, diyakoz çömezleri, papaz yamakları, ilahici ve hademelerden oluşan kalabalık kilise personeli, çeşitli orunlarda dinsel inancın gösteriş ve uyumunun artmasında yardımcı oldular. Kilisenin tahtına dindarca davranışla destek sağlayan sofu hayır[100] dernekçilerine papaz adayı adı ve ayrıcalıkları tanındı. Altı yüz serüvenci İskenderiye'de hastaları ziyaret ediyorlardı; bin yüz *copiatoe* ya da mezarcı Constantinople'da ölüleri gömüyordu ve Nil kıyılarından kalkan keşiş kafileleri Hristiyan dünyasının yüzeyini kaplıyor ve karartıyordu.

III. Milano buyruğu kiliseye gelir ve huzur sağladı.[101] Hristiyanlar gaddar Diocletianus'un yasalarıyla ellerinden alınmış olan arazi ve evleri geri almakla kalmadılar, magistra'nın lütfu ile yararlanmak üzere onlara ayrılmış bulunan varlıklar üzerinde iyelik hakkını da kazandılar. İmparator ve imparatorluk Hristiyan dinini kabul eder etmez, ulusal papaz örgütüne de yola yordama uygun ve onurlu bir kişilik vermenin doğru olacağı düşünüldü. Yıllık bir vergi ödenmesinin, yeni Hristiyanlara boş inancın yüklediği çok sayıda ve kötü uygulamalara neden olan haraçlardan halkı kurtarabileceği hesaplandı. Ne var ki kilisenin gereksinmeleri ve giderleri, gönencinin artması oranında yükseliyordu. Kilise örgütü her zaman inananlardan dinsel bağışlar elde edi-

99. Bu yedi sınıfın sayısı Latin Kilisesi'nde piskoposun saygınlık derecesine göre saptandı. Daha aşağı basamaktaki ya da küçük sınıflar bugün gereksiz bir adla, yararsız sanlara dönüşmüştür.

100. Bkz. *Cod. Theodos.*, 1, XVI, başlık II, yasa 42, 43. Godefroy'un bilimsel eleştirileri ve *Ecclesiastical History of Alexandria*, bu gürültülü başkentin huzurunu çok kez bozan bu sofu kuruluşların ne denli tehlikeli olduğunu göstermektedir.

101. Milano fermanı (*de M. P.*, b. 48) toprak mülkiyetinin varlığını tanıyordu: "ad jus corporis eorum, id est, ecclesiarum non hominum singulorum pertinentia." Yüksek mevkinin bu denli özgür beyanı, tüm mahkemelerce bir medeni hukuk kuralı olarak benimsenmiş olmalıdır.

yor, belki de kendini zenginleştiren armağanlar alıyordu. Milano buyruğundan sekiz yıl sonra, Constantinus tüm uyruklarına, varlıklarını kutsal Katolik Kilisesi'ne vasiyetle bırakmalarına izin verdi.[102] Onların, yaşamları boyunca lüks ve açgözlülükten artırabildikleri sofuca bir el açıklığıyla, ölümilrine bağlı olarak kiliseye vasiyet ediliyordu. Zengin Hristiyanlar, hükümdarlarının verdiği örnekten cesaret alıyorlardı. Malı mülkü olmadan zengin olan: müstebit bir hükümdar ancak değersiz bir iyiliksever olur. Constantinus, bilgi ve becerinin zararına olarak boş yaşamı desteklemek suretiyle Tanrı'nın lütfuna ereceğine kolayca inanmış ve devletin servetini azizler arasında paylaştırmaya kalkışmıştı. Maxentius'un başını getiren ulak imparator tarafından, Kartaca Piskoposu Caecilianus'a yazılmış bir de mektubu götürmekle görevlendirilmişti. İmparator bu mektubunda, kendisine üç bin folles, yaklaşık on sekiz bin sterlin ödenmesi için eyalet maliye temsilcilerine emir verdiğini ve Afrika, Numidia ve Moritanya kiliselerinin duyacakları gereksinmeye göre daha da verebileceklerini bildirmekteydi.[103] Constantinus'un eli açıklığı, sofuluk aşkı ve günahlarının çoğalması oranında artıyordu. Tüm kentlere, kiliselerin yardım ve sadaka fonlarını güçlendirmek için, tahıl vermek zorunluluğu yükledi ve manastır yaşamına giren kadın ve erkekler, hükümdarın gözde kişileri haline geldiler. Antakya'nın, İskenderiye'nin, Kudüs'ün, Constantinople'un ve öbür kentlerin Hristiyan tapınakları, bir hükümdarın artık yaşlanmaya yüz tuttuğu yıllarda ilk çağların en görkemli anıtlarıyla boy ölçüşecek nitelikte olmasını şiddetle isteyen abartmalı sofuluğunu yansıtıyordu.[104] Bu dinsel yapıların yalın ve boyu eninden ar-

102. "Habeat unusquisque licentiam sanctissimo Catholicae (ecclesioe) venerabilique concilio, decedens bonorum quod optavit relinquere." (*Cod. Theodos.*, l. XVI, başlık IIı, yasa 4). Bu yasa, Constantinus'un Doğu imparatoruyla bir savaşa girişmeyi tasarlamış olabileceği bir zamanda (MS 321) Roma'da yayımlanmıştır.
103. Eusebius, *Hist. Eccles.*, 1, X, 6; *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 28. Sevinerek yayılıyor ve kahramanının eli açıklığından hayranlık duyuyor ve piskopos olarak da kişisel olarak gördüğü ve bulduğu fırsatları anımsıyor.
104. Eusebius, *Hist. Eccles.*, 1, X, b. II, 3. 4. Efendisinin keyfini inceleyen ve

tık biçimi çoğunlukla kubbeli oluyor ya da haç biçiminde iki kol olarak yayılıyordu. Tahta sırık ve kalaslar için hep Lübnan sedir ağaçlarından yararlanılıyor ve çatı kaplaması olarak da kiremit, ya da parlak bakır kullanılıyordu. Kolonlar, duvarlar ve kaldırım taşlan, az bulunan değerli mermerlerle kaplanıyordu. Mihraplar üzerinde gümüş, altın ve elmaslar ışıldıyordu. Bu görkem1ilik, dokunulmazlığı bulunan bir arazi iyeliği üzerinde kuruluyordu. Constantinus'un saltanatından Justinianus'unkine dek iki yüzyıllık zaman içerisinde Roma imparatorluğunun 1800 kilisesi, hükümdarın ve uyruklarının, başkasına aktarılamaz çok sayıda bağışlanyle zenginleşti. Altı yüz sterlin gelirleriyle piskoposlar zenginlikle fakirlik arasındaki ayrım ölçüsünün tam ortasına getirilmiş bulunmaktaydılar.[105] Bu gelir, yönettikleri kentlerin gücü ve zenginliğiyle orantılı olarak yavaş yavaş artmıştı. İtalya'da, Afrika'da ve doğudaki eyaletlerde olup üç tane Roma bazilikası olan Aziz Peter, Aziz Paul ve Aziz John Lateran'a bağlı olan evlerin, dükkânların, bahçe ve çiftliklerin esas, fakat eksik sicillerini gösteren[106] bir çizelge bugüne ulaşmıştır. Bu mülkler, zeytinyağı, bez, kâğıt ve parfümlerden başka, yaklaşık on iki bin sterlin ya da yirmi iki bin altınlık net bir gelir sağlıyordu. Justinianus döneminde piskoposlar belki artık halkın ve papaz sınıfının körükörüne bir güvenine sahip ve layık olmaktan çıkmışlardı.

---

onu öven Caesarea (Kayseri) piskoposu, Kudüs Kilisesi'nin merak çekici bir betimlemesini detaylıca yapıyor (*in Vit Cons.*, l. IV, b. 46). Bugün mevcut değilse de Constantinus'un yaşamı anlatan yapıtında (l, III, b. 36) mimarinin ve süslemelerin bir özetini vermiş bulunmaktadır. Constantinople'daki Aziz-Havariler Kilisesi'nden de söz etmektedir. (1. IV, b. 5)

105. Bkz. Justinian., *Novell.*, CXXIII, 3. Ne patriklerin ne de öbür yüksek papazların gelirlerinden söz etmektedir. Bir piskoposluğun en yüksek geliri otuz altın pound, en aşağısı iki altın pound olarak gösterildiğine göre, ortalaması aşağı yukarı on altı pound edecektir. Ne var ki bütün bu değerlendirmeler gerçek değerin çok altında kalmaktadır.

106. Bkz. Baronius, *Annal. Eccles. A.D. 324*, No. 58, 65, 70, 71. Vatikan'dan çıkan tüm belgeler şüphelidir. Bununla birlikte bu siciler eski ve aslına uygun bir hava taşımaktadır. Eğer bunlar düzmece ve uydurma iseler bunun, papaların daha az mal mülkle yetindikleri ve henüz bir krallık kurma peşinde olmadıkları zamanda yapıldığı düşünülebilir.

Her piskoposluğun kilise gelirleri dört kısma bölündü: Birinci bölüm piskoposa, ikinci bölüm alt aşamadaki papazlara, üçüncüsü fakirlere ve sonuncu bölüm de genel dinsel giderlere ayrılıyordu. Kötüye kullanmalar, çoğunlukla ve şiddetle önlendi.[107] Kilise varlığı tüm genel yükümlülüklerin kapsamı içerisinde bulunmaktaydı.[108] Roma, İskenderiye ve Selanik papazları kimi lütufların dışında kalıyorlardı. Constantinus'un oğlu, tüm kiliseler için mal edinme konusunda genellik ve açıklık sağlanmasını isteyen Rimini Konsili'nin zamansız girişimini geri çevirdi.[109]

IV. Medeni ve genel hukukun yıkıntıları üzerinde yargılama kürsüsünü kuran latin kilise örgütü, zaman, rastlant ve beceri ürünü olan bağımsız yargılama yetkisini Constantinus'un bir bağışı gibl kabulleniverdi.[110] Kilise mensupları Hristiyan impa-

107. Bkz. Thomassin, *Discipline de l'Eglise*, c. III, 1, II, bölüm 13, 14, 15, s. 689-706. Görünüşe göre kilise gelirinin yasal bölünümü Ambrose ve Chrysostom zamanında henüz işlerlik kazanmamıştı. Simplicius ve Gelasius, birbiri peşi sıra beşinci yüzyıl sonunda Roma piskoposluğu yapmışlardır. Bunlar, ruhbanca olan mektuplarında, bölünmesinin İtalya'da âdet haline gelmiş bir yasa gibi olduğunu söylemektedirler.

108. Kilise ayrıcalıklarının en gayretli koruyucusu olan Ambrose hiç şikâyet etmeden arazi vergisini ödemekteydi. "Si tri butum petit Imperator, non negamus; agri ecclesiae solvunt tributum solvimus quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt Dei Deo; tributum Caesaris est; non negatur." Baronius bu vergiyi, bir yükümlülükten çok istence bağlı bir bağış biçiminde göstermeye çalışıyor (*Annal. Eccles. A. D. 387*). Ne var ki niyet, hiç değilse ifadeler daha safça olarak Thomassin (*Disci pline de l'Eglise*, III, 1, I, b. 34, s. 668) tarafından açıklanmıştır.

109. "In Ariminense synodo super ecclesiarum et clericorum privilegiis tractatu habito, usque eo dispositio progressa est, ut juqa quae viderentur ad ecclesiam pertinere, a publica functione cessarent inquietudine desistente; quod nostra videtur dudum sanctio repulsisse. (*Cod. Theod.*, 1, XVI, başlık II, yasa 15). Rimini synod'u bu maddeyi getirmiş olsaydı çok değerli bir uygulama yolsuzca yapılan kimi sapıklıkları da mazur gösterebilecekti.

110. Eusebius (*in Vit. Ccnstant.*, 1, IV, b. 27) ve Sozomene (1, I, b. 9) Constantinus'un piskoposluk hukukunu genişlettiğini ve onayladığını savunmaktadırlar. Ne var ki hiçbir zaman *Theodosian Code*'a açıkça girmemiş olan ünlü fermanın yanlışlığı (Bkz. c. VI, s. 303) Godefroy'ca belirgin biçimde ortaya konmuştur. Şaşılacak şeydir ki filozof olduğu denli hukukçu da olan Montesquieu, Constantinus'un bu fermanından, en küçük bir şüphe göstermeksizin söz etmektedir (*Esprit des Loix*, 1, XXIX, b. 16).

ratorlardan dinsel işlev ve eylemleri güvence altına alan ve soylulaştıran onursal ayrıcalıklar elde etmişler, bunları yasal biçimde kullanmışlardır.[111] 1) Müstebit bir yönetim altında yalnız piskoposlar, ancak kendi yargıçlarınca yargılanma gibi paha biçilmez bir ayrıcalık elde ettiler ve bunu korudular. Bir ölüm cezasını gerektirir nitelikteki suçlamalarda bile meslektaşlarından bir synod onu suçsuz ya da suçlu bulabiliyordu. Bu biçimde kurulmuş bir mahkeme, kişisel bir hınç ya da dinsel bir ayrılık işe karışmadıkça, kilise mensupları için elverişli ve de yan tutucu olması gerekirdi. Constantinus'a göre gizli kalan bir cezasızlık herkesçe duyulan bir rezalete oranla daha az tehlikeliydi.[112] Nicene Konsili, bir piskoposun zina ile suçlanması halinde bu aziz günahkârı imparatorluk kaftanı içerisinde saklamasını Constantinus'tan açıkça istemekle görevlendirildi. 2) Piskoposların kendi örgütleri içerisinde yargılanmaları hukuk alanındaki davaları kilise dışından bir yargıcın katılmasına meydan verilmeden sonuçlandırılan papaz sınıfına hem ayrıcalık sağlıyor hem de gem vurmuş oluyordu. Hafif kusurları ne bir dava konusu oluyor ne de bir cezayı gerektiriyor, piskoposlar, çocuğunun deneyimsizliğini düzelten bir babanın sert dikkat ve önlemiyle bunları geçiştiriyorlardı. Ama kilise örgütü içerisinde çözümlenebilecek durumu aşan bir suç işlemesi halinde o din adamını magistra, kilise dokunulmazlığını tanımaksızın suçlu olarak yakalıyordu. 3) Yargıçların kararı yasal yaptırım gücündeydi ve geçerlilikleri iki yanın da kabulüne bağlı bulunan piskoposluk kararnamelerini, temyizsiz ve

111. Kilisenin yargılama sorunu tutku, önyargı ve kişisel çıkar yüzünden gölgelenmiştir. Elime geçen en yansız iki kitap, Rahip Fleury'nin *Institutes of Canon Law* ve Giannone'nin *Civil History of Naples*'Tyre. Milliyetleri, karakterleri denli ılımlılıklarında da yardımcı olmuştur. Fransız Kilisesi mensubu olan Fleury, parlamentoların otoritesine saygı duyuyordu. İtalyan hukukçu Giannone de kilisenin gücünden korku duyuyordu. Burada belirtmeliyim ki ileri sürdüğüm genel öneriler tek ve az güvenilir çok sayıda olayın sonucu olduğuna göre okuyucuyu bu konuyu aydınlatan çağımız yazarlarına başvurmaya yöneltmek ya da onu yoracak ve canını sıkacak şekilde bu kitaba birçok not eklemek zorunda kalacaktım.
112. Tillemont, Rufinus'tan, Constantinus'un duygularını ve deyişlerini toplamıştır (*Mem Eccles.*, c. III, s. 740-750).

önelsiz uyguluyorlardı. Yargıçların ve tüm imparatorluğun Hristiyanlığı kabulleri, kuşkusuz Hristiyanların korku ve evhamlarını da yavaş yavaş azalttı. Ne var ki yine piskoposluk mahkemesini yeğliyorlar ve onun üstünlüğüne inanıp saygı duyuyorlardı. Saygıdeğer Austinus dinsel işleri arasında vatandaşların altınlarını, arazilerini ve sürülerini ilgilendiren anlaşmazlıklarını kendilerine getirdiklerinden -bir yandan keyiflenerek- yakınıyordu. 4) Eski Yahudi tapınaklarının ayrıcalıkları Hristiyan kiliselerine geçti ve İkinci Theodosius'un dindarca el açıklığı bunu onlara ayrılmış olan bütün alanı da içine alacak biçimde genişletti.[113] Kaçaklar ve cinayet işlemiş olanlar bile Tanrı'nın ya da onun temsilcilerinin adaletini ve acımasını yalvarıp isteyebiliyorlardı. Despotizmin katılığı kilisenin araya girmiş olmasıyla tavsatılmış bulunuyor, piskoposların güçlü aracılığı en ünlü yurttların servetini ve yaşamını koruyabiliyordu.

V. Piskopos, Hristiyan halkın örf ve âdetleri üzerinde sensör (censor) görevini sürekli biçimde yapıyordu. Günah[114] çıkarma töreni kilise hukukunun bir sistemini oluşturuyordu. Bu sistem, itirafın kamusal ve bireysel görevlerini, açıklığın kurallarını, işlenmiş kusurların derecesini ve cezaların ölçülerini özenle tanımlamaktaydı. Hristiyan piskoposu, insanların birtakım karanlık kusurlarını cezalandırma yoluna gitseydi bu tinsel yö-

113. Bkz. *Cod. Theod.*, 1, IX, başlık XLV, yasa 4. Fra Paolo.'nun yapıtlarında (c. IV, s. 192 vd.) tapınakların kökeni, hukuku, sınırları ve güveni kötüye kullanmaları üzerine yetkin bilgiler bulunmaktadır. Şu noktaya pek ince bir biçimde dikkati çekiyor ki eski Yunanistan'da on beş ya da yirmi *axyla* veya tapınak bulunduğu halde bugün bu sayı yalnızca İtalya'nın bir tek kentindeki kiliselere eşittir.

114. Günah çıkarma töreni hukuku, konsil kararlarıyla oluşturulan kurallarla sürekli olarak yetkinleştirildi. Bununla birlikte yine de yalnız piskoposların kararına bakan çok durumlar vardı. Roma praetor'larında olduğu gibi, her hal ve koşullar karşısında dikkate alınmasını kendilerince uygun gördükleri kuralları koyuyor ve yayımlıyorlardı. Dördüncü yüzyılda azizlerce yazılan kilise hukukuyla ilgili mektuplar arasında büyük Basil'inkiler bunlardan en önemlisidir. Bu mektuplar Beveridge'ın *Pandects*'lerine de alınmış (c. II, s. 47-151) ve Chardon tarafından çevrilmiştir (*Hist. des Sacremens*, c. IV, s. 219-277).

netim görevini kötü olarak yerine getirmiş olacaktı ve yalnızca yüksek dereceli devlet yetkililerinin apaçık kusurlarını ve yıkıcı suçlarını saygıyla karşılamak zorunda kalacaktı. Ne var ki sivil devlet örgütü yöneticisini de aynı zamıda suçlamadan magistra'yı kınamak pek kolay değildi. Dinsel ya da bağlılık, saygı ve korku düşünceleri imparatorların kutsal kişiliğini piskoposların gayretkeşlik ve hınç korunağında tutuyordu. Erguvan-kuşanamamış alt aşamadaki müstebit kralları ise yüksek aşamalı papazlar kusurlandırıyor ve aforoz edebiliyorlardı. Aziz Athanasius bir Mısır yöneticisini aforoz etti ve yüzüne karşı ateş ve su yasağını dile getirdi. Bu hak törenle Kapadokya Kilisesi'ne de aktarıldı.[115] İkinci Theodosius zamanında belagatli ve ünlü Synesius, ki Herkül'ün soyundan geldiği söylenir,[116] Ptolemais piskoposluğu yaptı; bu kent Cyrene örenlerinin[117] yakınındaydı ve filozof din adamı istemediği halde kabul etme durumunda kaldığı bu görevde saygın bir kişilikle çalıştı.[118] Andronicus'u yendi. Bu adam

115. Basile, *Epistol.*, 47. Baronius (*Annal. Eccles. A. D. 370*, No. 91) bu olayı anlatarak yöneticilerin aforoz kararına karşı bir sığınıkları olmadığını kanıtlamak istediğini söylüyor. Ona göre, hükümdarın kendisi de Vatikan'ın hışmına uğrayabilirdi ve bu kardinal Fransız Kilisesi hukukçu ve ilahiyatçılarına bakarak daha doğru düşünce yürütüyor gibidir.

116. Sparta'nın ilk Doric kralı Eurysthenes'e uzanan ve Herkül'den sonra beşinci kuşakta bulunan uzun atalar listesi Lacedaemonian kolonisi olan Cyrene'in kayıtlarında yazılıdır (Synes., *Epist.*, LVII, s. 197, Petav edisyonu). Tüm dünya tarihi, Herkül atalarını hesaba katmazsak, on yedi yüzyıl süren ünlü aile kuşağına tanık olmamıştır.

117. Synesius (*de Regno*, s. 2), Cyrene'in içine düşmüş olduğu kötü ve mutsuz duruma çok üzülmektedir. Cyren'in 82 mil batısındaki yeni yerleşim merkezi olan Ptolemais, Sozusa'ya taşındıktan sonra Yukarı Libya metropolitlerinin onurunu elde etti. Bkz. Wesseling, *Itinerar.*, s. 67, 68, 732; Celarius, *Geograph.*, c. II, kısım II, s, 72-74; Charolus Sancto Paulo, *Geograph. Sacra.*, s. 273; D'Anville, *Geographie Ancienne*, c. III, s. 43, 44; *Memoires de l'Acad. Inscriptions*, XXXVII, s. 363, 391.

118. Synesius, piskoposluğa ne denli az uygun olduğunu göstermişti (*Epist.*, b. V. s. 246-250). Bilimle ve öbür hoş şeylerle uğraşmayı seviyor, bekârlığın yoksunluklarına dayanamıyordu. İnanç durumu da pek belirli değildi ve bu uğurda tam bir kanı edinememişti. Hiç değilse felsefe ile uğraşma hakkını sürdürmek istiyordu. Theophilus, Mısır piskoposları yargıcıydı ve onun değerini biliyordu, bu istisnai isteğini anlayışla karşıladı (Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*,

Libya'da dehşet saçıyordu. Rüşvetle elde ettiği görevini kötüye kullanıyor, her gün yeni işkenceler ve yeni vergi yükümlülükleri icad ederek kutsal inanç ve törelere karşı işlediği baskı suçlarını sürdürüyordu.[119] Bu yüksek aşamalı görevliyi dinsel ve ılımlı uyarılarla iyi yola getirmek için gösterdiği çabaların yararsız kaldığını gören Synesius, onu ve ailesini bu dünyada ve ahirette lanetleme gibi kilise adaletinin en son verebileceği bir hükümle mahkûm etti.[120] Günah işlemekte direnen kimseler Phalaris ya da Sennacherib'den daha kıyıcı, savaştan daha yıkıcı olan, dinsel törenlerden ve cennet umudundan yoksun kalmak gibi Hristiyan ayrıcalıklarını yitiriyorlardı. Piskopos, din adamlarını, devlet görevlilerini ve halkı, İsa'nın düşmanlarıyla ilişkilerini kesmeye, onları sofralarından ve evlerinden atmaya, tüm yaşam gereksinimlerinden, cenaze ve defin törenleri onurundan yoksun bırakmaya çağırıyordu. Görünüş bakımından daha önemsiz gibi duran Ptolemais kilisesi, hemşireleri olan tüm dünya kiliselerine, kilise mensubu olmayanların da çıkardığı yazılı kararlara uymaları halinde Andronicus ile dinsiz taklitçilerinin suç ve cezalarına uğrayacaklarını bildirdi. Bizans sarayına verdiği ustaca bir rapor dinsel korkuları bütün bütün artırdı, dehşete düşen Andronicus kiliseden merhamet dilendi. Herkül'ün soyundan gelen piskopos, secdeye kapanan bir zalimi ayağı kaldırmaktan hoşnutluk duydu.[121] Bu tür ilkeler, bu gibi örnekler yavaş yavaş en kendini beğenmiş hükümdarların bile piskoposların ayakları altına serilmesine yolaçan hazırlık niteliğini kazanıyordu.

---

c. Xl l, s. 409-554, Sinesios'un yaşam öyküsü).

119. Synesius'un çıkışmalarını okuyunuz (*Epist.*, LVIII, s. 191-201). Andronicus'un bu göreve yükselmesi yasal değildi. Çünkü komuta ettiği eyalette doğmuştu. İskence araç ve gereçleri özenle ayrıntılanmıştı: Kurbanlarının parmaklarını, ayaklarını, burnunu, kulaklarını ve dudaklarını eziyor ya da çekiyorlardı.

120. Aforoz hükmü retorik bir üslupyla yazılmıştır (Synesius, *Epist.*, LVIII, s. 201-203). Ailenin tüm bireylerini kapsamak suretiyle yanlış yapılan bu uygulama daha sonraları bir kenti ve de bir ulusun tümünü içine alacak biçimde genişletilmiştir.

121. Bkz. Synesius, *Epist.*, XLVII, 186, 187; *Epist.*, LXXII, s. 218, 219; *Epist.*, LXXII, s. 230, 231.

VI. Doğuştan sahip olunan ya da doğanın esinlediği uzdillilik, tüm halk yönetimlerinde etkili rol oynar. En soğuk ruhlara devinim verir, en ölçülü akıl genel coşkunluğun neden olduğu hızlı hareketle sarsıntıya uğrar. Her dinleyici, kendi tutkularıyla ve çevreleyen halk kitlesinin coşkusuyla birtakım davranışlar gösterir. Medeni özgürlük tümden yıkılınca Atina'nın halk avcıları ve Roma'nın tribunus'ları da aynı darbeyle ses çıkaramaz hale düştüler. Hristiyan ibadetinin bir bölümünü oluşturan Vaaz geleneği ilk çağ tapınaklarında yoktu ve hükümdarların duyarlı kulakları henüz halkı dile getiren uzdilliliğin çarpıcı sesini dinlemiş değildi ve imparatorluğun kürsüleri, din dışındaki öncellerine tanınmamış olan birçok ayrıcalıklardan yararlanan dinsel sözmenlerce ele geçirilmiş bulunuyordu.[122] Tribunus'ların kanıtları yanıtsız kalmıyordu. Yetenekli karşıgeliciler kendilerini dinletme özgürlüğüne sahiptiler ve eşit silahlarla savaşıyorlardı. Adaletin ve gerçeğin savı, değişik yanların karşıt çabaları arasındaki dengeyi koruyabiliyordu. Piskopos ya da onun vaaz etmek yetkisiyle donattığı basit papaz, karşı çıkılmak veya sözü kesilmek gibi korkusu olmaksızın, dinsel törenlerle tinsel boyunduruk altına alınmış kalabalaklara söylev veriyordu. İşte Katolik Kilisesi'nin bağımlılığı böyleydi ve Roma veya İskenderiye'deki bir yüksek görevli, bu din kürsülerinden aynı sözleri aynı anda yansıtabilirdi.[123] Bu vaaz kuruluşundan amaç, kuşkusuz, iyiydi, ama yaptığı etkiler her zaman esenleştirici olmadı. Vaaz edenler toplumun görevlerini yerine getirmesini öğütlüyorlardı. Ne var ki bunu yaparken kilise erdeminin yetkinliğini yayıyorlardı, ki bu da bireyler için yorucu ve can sıkıcı olduğu gibi insanlık için

122. Bkz. Thomassin (*Discipline de l'Eglise*, c. II, 1, III, b. 83, s. 1761-1770) ve Bingham (*Antiquities*, c. I, 1, XIV, b. 4, s. 668-717). Vaaz piskoposluğun en önemli işlevi olarak görülüyordu; ne var ki kimi zaman bu iş Chrysoetom ve Augustin gibi basit papazlara da gördürülüyordu.

123. Kraliçe Elizabeth, devlet yönetiminde bir yenilik yapmak istediği zaman bunu halka bu yolla aşılıyordu. Bu tehlikeli eylem onun ardılını çok güç durumlara soktu ve oğlu da onların kurbanı oldu. Bkz. Heylin, *Life of Archbishop Laud*, s. 153.

yararsızdı. İyilik sever özendirmeleri, fakir halkın acısını dindirmek bahanesi altında zengin Hristiyanların servetinden papaz sınıfına yararlanma hakkı elde etmeye yöneliyordu. Tanrısal yasaların en yüce betimlemeleri ve insanlara getirdikleri birtakım fizik ötesi kurnazlıklar, çocukça törenler ve masalımsı mucizelerle karıştırılarak değişikliğe uğratılmışlardı. Bir yandan kilise mensuplarının sözlerini dinlemenin dinsel bir yükümlülük olduğu halka aşılanırken kilise düşmanlarından nefret edilmesi de isteniyordu. Dinin aslından ayrılmalar ve mezhep sapkınlıklarıyla kamu huzuru bozulunca uyuşmazlık ve belki de ayaklanma borusunu bütün güçleriyle üflediler. Toplantılarında gizemlilik sürüyordu. Aralarında sövüşüp tartışıyorlardı, Antakya ve İskenderiye kiliselerinden kitle halinde çıkarken aynı öfkeyle ıstırap çekiyor ve çektiriyorlardı. Latin piskoposlarının şiddetli demeçlerinde dil ve zevk bozukluğu açıkça görülüyordu. Gregory ve Chrysostom'un coşkun söylevleri Attica'nın, hiç değilse Asya'nın en yüce örnekleriyle bir tutulmuştur.[124]

VII. Hristiyan cumhuriyetinin temsilcileri her yıl, düzenli olarak ilkbahar ve sonbaharda toplanıyorlar, Roma dünyasını oluşturan yüz yirmi eyaletteki dinsel örgütlenmenin disiplin ve yaşama ruhunu bu synod'lar aracılığıyla yayıyorlardı.[125] Piskoposların başı olan başpiskopos ya da metropolit, kendi bölgesindeki piskoposları yargıç önüne çıkarma, gidişatlarını inceleme, bu tutumlarını yasaklama ya da onaylama, halk ile kilise örgütünün boş piskoposluklar için seçtiği adayların değerlerini ölçüp bir sonuca bağlama gibi yetkileri yasalardan almaktaydı. Geniş bir yargılama alanını ellerinde bulunduran Roma, İskenderiye, Antioch

124. Bu alçak gönüllü hatipler, kendilerinin mucize sahibi olmadıklarını biliyorlar, bunu belagatle anlatmaya çalışıyorlardı.

125. Dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci kararlarında Nice Konsili synod'lar, başpiskoposlar ve piskoposlar yargıcı başpapazlarla ilgili olarak birtakım düzenlemeler yaptı. Kişisel çıkar bu konsilin kararlarını bozuk ve tanınmaz hale soktu. Suburbicarian kiliseleri (Rufinus tarafından Roma piskoposuna gösterilmiş olan) şiddetli bir tartışma konusu olmuştur (Bkz. Sirmond, *Opera*, c. IV, s. 1-238).

(Antakya), Kartaca ve daha sonra da Constantinople başpiskoposları, kendi bölgelerindeki tüm piskoposlarla toplantılar yapıyorlardı. Yalnız imparator, olağanüstü olarak genel konsilleri toplantıya çağırma hakkına sahipti. Kilisenin sorunları bunu gerektirince hükümdar, tüm eyaletlerin piskoposlarına durumu bildiriyordu. Onlara yol giderleri ödeniyor ve imparatorluk posta servisine, bu yolculuklar için gerekli atları hazırlama buyruğu veriliyordu. Constantinus'un bir Hristiyan değil de Hristiyanlığın yalnızca koruyucusu durumunda olduğu ilk zamanlarda Afrika'daki dinsel anlaşmazlıkları bir sonuca bağlamak için Arles konsilini düzenlemişti. Bu konsilde York, Treves, Kartaca ve Milano piskoposları da dost ve kardeş olarak bulundular ve her biri kendi dillerinde, Latin ve Batı kiliselerinin genel çıkarlarını birlikte tartıştılar.[126] On bir yıl sonra, Bitinya'daki Nicaea'da, Kutsal Teslis konusunda Mısır'da çıkan birtakım sorunları kesin bir kararla ortadan kaldırmak üzere, daha kalabalık bir toplantı yapıldı. Üç yüz on sekiz piskopos imparatorun buyruğuyla geldiler. Her aşamadan, her sınıftan ve her ünvandan, din adamlarının sayısı iki bin kırk sekize yükseltildi.[127] Toplantı iki ay sürdü ve oturumların çoğunda imparator da bulunarak onurlandırdı. Koruma görevlilerini kapıda bırakıyor, konsilin izniyle, salonun ortasında küçük bir tabureye oturuyordu. Constantinus sabırla dinliyor, alçak gönüllülükle konuşuyordu. İleri sürülen kanılara yön verirken, havarilerin ardıllarını, "Ustalar" alarak tanımlıyor, kendisinin onlara vekillik etmek istediğini, dünyada saltanat sürmek üzere kendisine yasalar vermiş olan Tanrı'nın kurduğu papazlık mensupları hakkında hüküm yürütmeyi savunmadığı-

126. Elimizde ancak otuz üç veya kırk yedi piskoposun imzası var. İnanılma yetkisi tam olmayan Addo, bu Arles konsiline altı yüz piskoposun katıldığını söylemektedir. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 422.

127. Bkz. Tillemont, c. VI, s. 915 ve Beausobre, *Hist. du Manicheisme*, c. 1, s. 529. Eusychius tarafından 2048 din adamına verilen piskopos adı (*Annal.*, c. I, s. 440, Pocock çevirisi) bir Ortodoks, hatta piskoposluk aşaması verme sınırlarının çok ötesine yayılmaktadır.

nı söylüyordu.[128] Zayıf ve savunmasız küçük bir uyruk topluluğu için mutlak bir hükümdarın gösterdiği bu denli derin saygı ancak Augustus'un siyasasını benimseyen Roma hükümdarlarının senatoya karşı duydukları saygı ile karşılaştırılabilir. İnsansal hallerin birbiri peşi sıra olup gelen tuhaf görüntüsüne bakan bir filozof, yarım yüzyıl içerisinde meydana gelmiş olan devrimde Trajanus'un Roma senatosuna karşı tutumuyla Constantinus'un Nicaea Konsili'ne karşı tutumunu karşılaştırabilecektir. Capitolium'un senatörleri ile kilisenin "peder"leri öncellerinin erdemlerini birbirinden aşağı kalmayacak biçimde soysuzlaştırmışlardı. Ne var ki kamusal düşüncede daha derinliğine kök salan piskoposlar saygınlıklarını daha yola yönteme uygun biçimde sürdürdüler ve kimi zaman hükümdarlarının istencine karşı da şiddetle dayattılar. Zamanla ve boş inançların ilerlemesiyle zayıflıklarını cahilliği ve bu kilise synod'larını onursuzlandıran tutkuları unutturdular, böylece Katolik dünyası[129] genel konsillerin yanılmaz kararlarına tek vücut olarak uyma yolunu tuttu.[130]

128. Bkz. Euseb., *in Vit. Constantin.*, 1, III, b. 6-21; Tillemont, *Mem. Ecclesiastiques*, c. VI, s. 669-759.

129. "Sancimus igitur vicem legum obtinere, quae a quatuor Sanctis Coueiliis… expositae sunt act firmatae. Praedictarum enim quat uor synodorum dogmata sicut sanctas Scripturas et regulas sicut leges observamus." (Justinian., *Novell.*, CXXXI). Beveridge (*ad Pandect. proleg.*, s. 2) imparatorların kilise işleriyle ilgili herhangi bir yasa yapmamış olduklarına dikkati çekiyor. Giannone ise tersine, imparatorun, konsilce kabul edilen kararlara (canon) yürürlük gücü sağladıklarını belirtiyor. *Istoria Civile di Napoli*, c. 1, s. 136.

130. *Encyclopedie*'deki "Concile" maddesine bakınız (c. III, s. 668-679, baskı Lucques). Dr. Bouchaud özgür Fransız Kilisesi'nin ilkelerine göre bölgesel ve ulusal konsillerin biçim ve kuruluşlarıyla ilgili temel sorunları tartışmıştır. Editörler (Bkz. *Preface*, s. 16) çok büyük derlemelerinin en önemli maddelerinden biri olan bu sözcük nedeniyle avunmakta haklıdırlar.

XXI. BÖLÜM

Mezhep Sapkınlığının Kıyıcılığı

Donatistlerin Kanı Değişikliği

Constantinus ve Çocukları Döneminde Kilise Karışıklıkları

Paganizmin Hoşgörüsü

(MS 359)

Din adamları, tüm girişim ve davranışlarını destekleyerek kilisenin gücünü pekiştiren bir hükümdara karşı minnetlerini, onu hep anmak suretiyle gösterdi. Constantinus'a kilisenin kurucusu ve savunucusu olarak bakılabilir. O, bu din örgütünü huzur ve güven içerisinde yaşattı, onu servete ve onura boğdu. Sonunda, dinin savunulması magistra'nın birinci görevi oldu. Milano fermanı ya da büyük hoşgörü temel kuralı, Roma İmparatorluğu'nun bütün vatandaşlarına bir din seçmek, onu serbestçe uygulayabilmek özgürlüğünü sağlamış bulunuyordu. Ne var ki bu vatandaşlar, değeri ölçülemeyecek denli büyük olan bu olanaktan uzun süre yararlanamadılar. Constantinus'un gereğinden çok çabası yüzünden bu kuralda değişiklikler oldu, Hristiyan dininin kazandığı başarı, tüm öbür dinlerin gördüğü zulüm ve kötülükler nedeniyle gölgelendi. Constantinus, düşüncelerinin tartışılmasını isteyen, kendi istençlerine karşı dayatan mezhep sapkınlıklarının direncini gülünç buluyor, bunlara hoşgörülü davranmayı gerekli görmediği gibi, az bile olsa sert davranırsa, kendilerini sonsuz azaplara düşmekten koruyabileceği için iyilikte bulunduğuna inanıyordu. İmparator doğru yolu gösteren din adamlarıyla vaizlerinden, Hristiyan kilisesi mensuplarına tanıdığı ödüllendirmeleri ve ayrıcalıkları kaldırdı. Bu mezhepler hükümdarın gözünden düşmüş olmakla kalmamış, doğunun ele geçirilmesi üzerine bunların tümden yok edilmesini de buyurmuştu.[1] Sert deyimlerle dolu bir girişten sonra Constantinus mezhep sapkınlarının toplantılar yapmasını yasaklıyor ve tüm varlıklarının hazine ve Katolik Kilisesi yararına müadereye uğra-

1. Eusebius, *in Vit Constant.*, 1, III, b. 63, 64, 65, 66.

tılmasını buyuruyordu. Anlaşıldığına göre bu sert tutum, başlıca Paul of Samosata'nın, hayranlık yaratması ve önceden haber verişleri hiç duraklamamış olan Frigya Montanistlerini, pişmanlığın dünyasal etkinliğini reddeden Novatian'ları, dogmaları tüm Mısır ve Asya Gnostiklerince gittikçe benimsenen Marcionit'lerle Valentinian'ları ve belki de Pers'ten yeni ve daha çekici bir dinsel sistem getirmekte olan Manichaean'ları hedef alıyordu.[2] Mezhep sapkınlığını adım adım yok etmek, hiç değilse ilerleyip yayılmasını durdurmak için hazırlanan program gayret ve başarıyla sürdürüldü. Diocletianus'un Katolikler için uyguladığı aynı işkencelerden mezhepçileri cezalandırmada yararlanıldı ve bu türlü imana getirmeler, daha önce kendi kiliselerine yapılan zulüm ve işkence sırasında insan haklarını büyük bir gayret ve yüksek sesle şikâyet konusu yapan piskoposlarca da onaylandı. Bununla birlikte, o sıralarda oluşan iki duruma göre, Constantinus'un kendini körü körüne duygularına kaptırmadığı da anlaşılmaktadır. Manichaean'ları ve ona bağlı mezhepleri mahkûm etmeden önce bunların dinsel kurallarını büyük dikkatle inceletti ve görünüşe göre, kilise mensubu danışmanlarına güvenmeyerek, bir yüksek aşamalı görevliyi bu ince sorunu araştırmakla görevlendirdi. Bu görevlinin aklı ve ılımlılığı imparatorun takdirini kazanmıştı ve birtakım entrikalarla kötü alışkanlıklar onun için bilinmez kavramlardan başka şeyler değildi.[3] İmparator, Novatian'ların geleneksel ilkelere uygun inançlarıyla saf ahlakını ve kiliseden az bir farkla aynı disiplin maddelerine bağlı oldukla-

2. Tillemont, Beausobre, Lardner vb.nin düşüncelerini karşılaştırdıktan sonra anladım ki Manes mezhebi Pers ülkesinde 270 yılından önce henüz yayılmış değildi. Felsefi ve yabancı bir mezhep sapkınlığının bu denli çabuklukla Afrika eyaletlerine girebilmiş olmasına şaşmamak olası değildir. Bununla birlikte, Diocletian'un Manichaean'lara karşı fermanını da gözden uzak tutmak kolay değildir. Baronius'ta görülebilir (*Annal Eccl. A. D. 287*).

3. "Constantinus enim, cum limatius superstitionum quaeroret sectas, Manichaeorum et similium," vd. (Ammian., XV, 15). Strategius –ki, bu işten dolayı kendisine Musonianus adı verilmişti– Arius mezhebinden bir Hristiyan'dı. Sardica Konsili'nde kont niteliğiyle çalıştırıldı. Libanius onun yumuşaklığını ve dikkatli huyunu övmektedir (Vales, *ad locum Ammian.*).

rım anlamış, bunları haksız yere yasakladığı sonucuna varmıştır. Bu nedenle, özel bir buyruk çıkarak Novatian'ları genel yasayla getirilen cezalandırmaların dışında bırakmıştır.[4] Onlara Constantinople'da bir kilise yapma izni vermiş, azizlerinin mucizelerini onurlandırmış, Piskopos Acesius'u Nicaea (İznik) Konsili'ne katılmaya çağırmış, gönül alıcı bir biçimde, mezheplerinin sıkılığından söz ederek ona takılmıştır.[5]

Karşılıklı yakınmalarla suçlamaların, Maxentius'un ölümüyle Afrika'nın da egemenliğini ele geçiren Constantinus'un tahtını sarması üzerine bu hükümdar, Cyrene'den, Herkül kolonlarına dek uzanan bu geniş ülkenin eyaletlerinde dinsel ayrılıklarla parçalanmalar olduğunu şaşırarak görmüştü.[6] Bu ayrılma, Kartaca Kilisesi'nin, mensup olduğu sosyal sınıf ve zenginlik bakımlarından batının ikinci dinsel merkezi olarak görülmesinden ve ikili seçimden ileri geliyordu. Caecilianus ve Majorinus adlı iki başpiskopos atanmıştı. İkincisinin ölümünden sonra yerine Donatus getirildi. Donatus'un yüksek yetenekleri, herkesçe bilinen erdemleri bu oruna olan savlarını desteklemiş oluyordu. Birinci atamadan Caecilianus'un elde edeceği kazanç yersiz aceleciliği yüzünden yok oldu, biç değilse, Numidia'lı piskoposların gelmesini beklemeden seçime gittiği için seçim geçersiz sayıldı. Altmış

4. *Cod. Theod.*, 1, XVI, başlık 5, yasa 2. Genel yasa Theodosian Code'a girmediğine göre, mahkûm eddilen mezheplerin 438 yılında artık ortadan silinmiş olmaları olasılık kazanmaktadır.

5. Sozomen., 1, I, b. 22; Socrates, 1, I, b. 1 0. Bana öyle geliyor ki bu tarihçiler, hiçbir neden yokken, Novatian'ların doktrinine bağlı olmak şüphesiyle mimlendiler. İmparator, Piskopos Acesius'a şöyle dedi: "Kendinize bir merdiven yapın ve yalnız başına göğe çıkın." Hemen tüm Hristiyan mezhepleri, sırasıyla, Acesius'un merdiveninden yararlandılar.

6. Kilise tarihinin bu evresiyle ilgili olan en güzel belgeleri, 1700 Paris baskısı, *Optatus Milevitanus*'ta bulunmaktadır. Bu baskı, ayrıca Dupin'in eleştiri notları, coğrafyasal tartışmalar, aslına uygun olaylar ve bütün bu dinsel tartışmaların gerçeği yansıtan bir özetiyle zenginleştirilmiştir. Tillemont, Donatistlerin tarihinin ciltlerinden birinin en büyük bölümünü hazırladı (c. VI, kısım 1). Ben, mezhep sapkınlarıyla ilgili olarak, Aziz Augustin pasajlarından hazırladığı çok büyük bir koleksiyon nedeniyle ona borçluyum.

kişi kadar olan bu piskoposların oyu ağır bastı; Caecilianus'u suçladılar, Majorinus'u kutsadılar ama bu yüksek aşamalı din adamlarından bir bölümünün, kadın entrikaları, kutsal varlıklara sataşmalar, Numidia Konsili'nde kınanan şiddet hareketleri nedeniyle kötü olarak bellenmeleri tümünün saygınlığını zayıflattı.[7] İki yandaki fesat komitelerinin piskoposları aynı davranış içerisinde bulunuyorlardı. Öyle ki karşı yandakiler tüm haklarını yitirmiş ve kutsal kitabı Diocletianus'un subaylarına teslim ederek halkın gözünde onursuz duruma düşmüş gösteriliyordu. Birbirlerini kınamaları ve bu karanlık tartışmanın tarihsel oluşumu, alışkanlığı düzeltecek yerde onları daha da zehirleyip körükleyen yeni bir zulüm çığırı açtığına inanmayı gerektirmektedir. Böylece bölünmüş olan kiliseden artık yansızlık beklenemezdi. İmparatorun seçimiyle kurulmuş beş mahkemenin nedeni tartışıldı ve kesin karara değin -üç yıl süreyle- bu kavganın ardı arkası kesildi. Afrika praetorian'ı ve prokonsülünün vekili tarafından yapılan derin araştırma, Kartaca'ya gönderilen iki piskoposun raporu, Arles ve Roma konsillerinin kararları, Constantinus'un kardinaller meclisindeki yüce hükmü hep Caecilianus'u tutar nitelikte oldu. Kilise şefleri ve sivil magistra'lar -oybirliğiyle- onu Afrika'nın gerçek ve yasal başpiskoposu olarak tanıdılar. Kendisine bağlı piskoposlar kilise onur ve gelirlerine sahip kılındılar ve Constantinus, ılımlı davrandığına inanarak Donatus'un ileri gelen mezheptaşlarını sürgüne gönderdi. Mezhepteki savlarının dikkatle incelendiğini, verilen sürgün kararının adalet kuralları içerisinde olduğunu düşünmekte isabetsizlik olmasa gerektir.

7. "Schisma igitur illo tempore confusae mulieris iracundia peperit; ambitus nutrivit; avaritia roboravit." (Optatus, 1, I, b. 19). Purpurius'un anlatımı hiddetten çılgına dönmüş bir kimsenin ifadesine benzemektedir: "Dicitur te necasse lilios sororis tuae duos. Purpurius respondit; Putas me terreri a te. occidi; et occido eos qui contra me faciunt." (Acta Concil. Cirtenais, *ad calc. Optat.*, s. 274). Caecilianus bir piskoposlar meclisine çağrıldığı zaman Purpurius, meslektaşlarına, daha doğrusu fesat arkadaşlarına şöyle demişti: "Elimizi başına koymamız için hele bir gelsin de kafasını kırarak günahını çıkaralım." (Optat., 1, 1 b. 19).

Kilise ileri gelenlerinin savundukları gibi, imparatorun gözdesi olan Osius'un, saflığından yararlanarak efendisi üzerindeki etkisini kötüye kullanmış olması da düşünülebilir. Bununla birlikte, bu tür bir adaletsizlik tehlikeli kavgayla sonuçlanmış olsaydı bu, kötü bir devlet yönetimine bağlı sakımalar olarak nitelendirilebilecekti ve ileriki kuşaklar, kendi gönençleri üzerinde etkili olmadığı için bu sakıncaları hiçbir zaman hesaba katmayacaktı.

Tarih içerisinde pek küçük bir yer tutan bu olay, Afrika eyaletinde üç yüzyıldan çok süren bir mezhep sapkınlığının kaynağı oldu ve doğduğu bu yerlerde Hristiyan diniyle birlikte yok olup gitti. Bağnazlık ve özgürlük ateşiyle tutuşmuş olan Donatisler, seçimi ve tinsel otoriteyi reddeden gasbedicilere boyun eğmeyi kabul etmediler. Sivil ve dinsel toplumun dışında kaldıkları halde gözüpek olarak, Caecilianus'u tutanların ya da ondan papazlık sıfatı alanların tümünü aforoz ettiler. Havarilerden gelen vekillik kalıtımının kesilmiş olduğunu, suçlayıcı bir sevinçle ileri sürdüler. Onlara göre Avrupa ve Asya'nın tüm piskoposları günahkâr ve mezhep sapkınıydı, Katolik Kilisesi'nin ayrıcalıkları ise ancak, din kural ve disiplininin saflığını koruyabilmiş az sayıda Afrikalı inananların olacaktı. Bu sert kurama çok şiddetli uygulamalar eklediler. En uzak doğu eyaletlerinden bile kendilerine başvuran yeni Hristiyanlar ikinci kez vaftiz ediliyor, papazlar da yeniden papazlığa kabul töreninden geçiriliyorlardı.[8] Donatistler; kendilerinin bulunmadığı yerlerde, dinin aslından ayrılmış olanlar ve mezhep sapkınlarınca yapılmış tüm dinsel törenlerini olmamış sayıyorlardı. Piskoposları, genç kızları, çocukları bile, Donatistlerin dinsel toplumuna almadan önce genel bir tövbe dönemine sokuyorlardı. Daha önce hasımlarınca kullanılmış bir kiliseyi ele geçirdikleri zaman, sanki putperestlerce kirletilmiş gibi onu temizliyorlardı. Yerler yıkanı-

8. Arles, Nicaea ve Trent konsilleri Roma Kilisesi'nin akılcı ve ılımlı uygulamasını onayladılar. Donatistler Cyprian'ın ve ilk zaman kilisesinin büyük bir bölümünün duygusunu sürdürme avantajını kazandılar. Vincentius Lirinesis (s. 332, ap. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 138), Aziz Cyprian gökyüzünde İsa ile birlikte iken Donatistlerin neden cehennemlerde yandıklarını açıklamıştır.

yor, duvarlar kazınıyor, olağan biçimde tahtadan yapılmış mihrap yakılıyordu. Kutsal kaseler kırılıyor, okunmuş ekmekler nefret ve şiddetle atılıyor, dinsel fesat hareketlerinin hıncını alevlendiren ve sürdüren aşağılık törenlerin hiçbirini unutmuyorlardı.[9] Bu uzlaşma bilmez nefret ve tiksintiye karşın tüm Afrika kentlerine yayılmış bulunan iki yanın da mensupları, çoğu zaman karşılaşıyorlar, toplum içerisinde karışık bir biçimde bulunuyorlardı. Dış görünüş olarak aynı biçimi, aynı dili, aynı çabayı, aynı din ve aynı doktrini sürdürüyorlardı. Kilise büyükleri ve sivil hükümet yönetimince yasak listeye alınmış olan Donatistler, kimi eyaletlerde, özellikle Numidia'da sayı üstünlüğünü ellerinde tutuyorlardı. Dört yüz piskopos onların başpiskoposunun emrinde olmayı kabullenmişlerdi. Ne var ki başa çıkılmaz dikkafalılıkları kimi zaman birliklerini bozuyor, dinin aslından ayrılanların kilisesi iç ayrılıkları nedeniyle yaralanıyordu. Donatist piskoposların dörtte biri Maximianist'lerin yolundan gidiyorlardı. Geri kalanları, kurucularının sert yasalarına bağlıydılar. Birbirlerinin iler tutar yerini bırakmıyorlardı. Rogatian'lar adıyla pek az tanınmış olan küçük mezhep, inanarak şunları savunuyordu: İsa gökten inerek insanların durumunu öğrenmek istese, getirdiği dinin saflığını yalnızca Caesarean Mauritania'nın birkaç sefil köyünden başka yerde göremeyecektir.[10]

Donatistlerin dinin aslından ayrılışları Afrika'dan dışarı çıkmadı. Ama Teslisçilerin (Trinitarian) inanışları tüm Hristiyan dünyasına yayıldı. Birincinin kaynağı özgürlüğün kötüye kullanılmasıyla çıkan bir çatışma sonucu meydana geldi. Teslisçilerin gizemli sistemi felsefenin kötüye kullanılmasından doğdu. Constantinus yüzyılından Clovis ve Theodoric dönemlerine dek Romalılar ve barbarlar, Aryanizmin dinbilimsel tartışmalarına öfkeyle kendilerini kaptırdılar. Tarihçi, kiliseyi örten örtüden saygıyla uzaklaşarak, Platon okulundan imparatorluğun gerileyiş ve çöküşüne

9. Bkz. *Optatus Milevitanus*'un altıncı kitabı, s. 91-100.

10. Tillemont, *Mem. Ecclesiastiques*, c. VI, kısım 1, s. 253. Onların taraflı saflıklarına takılıyor. Tillemont, düzeninin büyük mezhepçisi Aziz Augustin'e çok saygı duymaktadır.

dek aklın, inancın, yanılgı ve tutkuların evrimi üzerine bir göz gezdirme hakkını kazanabilir.

Kendi derin düşünceleri ya da Mısır rahiplerinin geleneğiyle aydınlanmış olan Platon'un dehası[11] Tanrı'nın gizemli yapısını bulmaya çalışmıştı. Kendi kendine vücut veren, evrenin yaratıcısı ve devindiricisi olan varlığı yüce hayranlıkla seyredecek denli düşüncelerini yükseltince Atinalı filozof, onun özünden basit bir birimin, akıl dünyasının tümünü oluşturan ayrı ve artlarda gelen düşüncelerin değişkenliğini nasıl kabul edebileceğini ve hiçbir suretle maddesel olmayan bir varlığın nasıl olup da kaosu düzene koyup evreni yaratabildiğini kafasında canlandıramamıştı. İnsan ruhunun zayıflığını her zaman egemenliği altında tutacak güçlükleri yenememenin boş umudu içerisinde Platon, tanrısal varlığı üç çeşit değişiklik biçiminde tasarlayabildi: İlk neden, akıl ya da deyi (logos), evrenin ruhu ya da tinsel varlığı... Platon'un şairane imgelemesi bu metafizik soyutlamaları kişileştirdi ve canlandırdı. Ayrıca, üç özgün ilkeyi, kurduğu sistemde, birbirine gizemli bir kuşakla sıkı sıkıya bağlı üç tanrı olarak sundu. Özellikle logos'u, evrenin yaratıcısı ve koruyucusu olan sonsuz babanın en anlaşılıp kavranabilir oğlu biçiminde tasarladı. Anlaşıldığına göre, akademinin bahçelerinde kaçına kaçına öğretilen gizemli doktrin böyleydi. Platon'un en modern takipçilerine inanılırsa, otuz yıllık titiz bir inceleme ve çalışma ile bu doktrin üzerinde bilgi edinebilmek ancak yeterli olacaktır.[12]

---

11. "Plato Aegyptum peragravit ut a sacerdotibus Barbaris numeros et coelestia acciperet." (Cicero, *de Finibus*, V, 25). Belki de Mısırlılar hâlâ Tufan öncesi peygamber buyrukları ile yerleşen geleneği sürdürüyorlardı. Josephus, Platon'un birçok bilgiyi Yahudilerden aldığını pek çok kilise büyüğüne söylemiştir. Ama bu sözler, dinsel yazıları Platon'un ölümünden ancak üç yüz yıl sonra Yunanların ilgisini çeken Yahudi halkının bilinmez durumu ve görüşülmeye elverişsiz niteliğiyle bağdaştırılır gibi değildir. Bkz. Marsham, *Canon. Chron.*, s, 144; Le Clerc, *Epistol. Critic.*, VII, s. 177-194.

12. Platon sistemi bilgisinde rehber olarak aldığım çağdaşlar şunlardır: Cudworth (*Intellectual System*, s. 568-620), Basnage (*Hist. Des Juifs*, 1, IV, s. 53-86), Le Clerc (*Epist. Crit.*, VII, s. 194-209) ve Brucker (*Hist. Philosoph.*, c. 1, s. 675-706). Bilimsel yetileri eşit olmakla birlikte niyetleri değişik olduğundan dikkatli bir gözlemci onların tartışmalarından birtakım gerçekleri yakalayabi-

Makedonyalıların utkuları Mısır'da ve Asya'da Yunan diliyle bilimini yaymıştı ve Platon'un tanrıbilim sistemi, belki de yetkinleştirilmiş olarak, daha az sakıncalı halde İskenderiye Okulu'nda öğretiliyordu.[13] Ptoleme'lerin koruyuculuğunda kalabalık bir Yahudi kolonisi yeni başkentte yerleşmişti.[14] Bu toplumun çoğunluğu dinsel görevlerini sürdürüp kazanç getiren ticaret işleriyle uğraşırken içlerinden kimisi de dinsel ve felsefi düşüncelere kendilerini vermiş bulunuyorlardı.[15] Atina felsefesinin tanrıbilimsel sistemine büyük bir istekle sarılmışlar ve onu incelemişlerdi. Ama ulusal gururları Platon'u usta olarak tanımaları halinde incineceğinden, onun temel kurallarını atalarının eskiden beri geliştirdikleri bilgiler gibi, göstermeye cüret ettiler. İsa'nın doğuşundan yüzyıl önce İskenderiye Yahudileri, içerisinde Platon Okulu'nun biçem ve kuralları kolaylıkla görülen bir felsefe inceleme yapıtı yayımladılar. Bu kitap Süleyman'ın bilgeliğini esinleyici olarak herkesçe benimsenmiştir. Musa dini ile Yunan felsefesinden meydana getirilen aynı karma felsefe, Augustus zamanında eserlerini yazmış olan Philo'da da bulunmaktadır. Evrenin maddesel ruhu,[16] Yahudilerin dindarlığını küçük düşürebilirdi. Logos'tan Musa'nın Tanrısı'nı ve Tufan öncesi peygamberleri çıkarıyorlardı. Tanrı'nın oğlu, evrenin devindiricisinin özel tabiat nitelikleriyle bağdaşmaz görünen şeylerle uğraşmak üzere yeryüzüne gönderilmişti.[17]

---

lir. Herkesçe kabul edilecek nitelikteki olguların değişmez olduklarını görür.

13. Brucker, *Hist. Philosoph.*, c. 1, s. 1349-1357. İskenderiye Okulu, Strabo (1, XVII) ve Ammianus (XXII, 6) tarafından ünlendirilmiştir.

14. Joseph., *Antiquitat*, 1, XII, b. 1, 3; Basnage, *Hist. des Juifs*, 1, VII, b. 7.

15. Yahudi felsefesiyle ilgili olarak bkz. Eusebius, *Praeparat. Evangel.*, 8, 9, 10. Philo, Therapeutae'lerin felsefeyi incelediklerini savunuyor; Brucker (*Hist. Philosoph.*, c. 11, s. 787) ise Platon felsefesine önem verdiklerini kanıtlamıştır.

16. "Mens agitat molem, et magno se corpore miscet." Bu maddesel ruhtan başka olarak Cudworth (s. 562), Amelius, Porphyry, Plotinus ve Platon'un kendisinde bile, tinsel, üstün ve *upercosmian* olarak evrenin bir manevi ruhu olduğunun da kabul edildiğini ortaya çıkardı. Brucker, Basnage ve Le Clerc ise bu ikili ruhun, son Plantoncuların yeni bir icadı olduğunu savunmaktadır.

17. Petav., *Dogmata Theologica*, c. II, 1, VIII, b. 2, s. 791; Bull, *Defens. Fid.*

Platon'un belagati, Süleyman'ın adı ve İskenderiye Okulu'nun bilimsel gücü, ruha çekici gelen ama aklı ayaklandıran gizemli bir doktrinin gerçeği ortaya çıkarmasına yetmiyordu. Tanrı'dan esinlenmiş bir havari ya da bir peygamber insanlar üzerinde meşru bir inanç egemenliği kurabilimekteydi; Platon tanrıbilimciliği, logos'un adı ve özel nitelikleri, İncil'cilerin son ve en yüce kutsal kalemiyle doğrulanmasaydı, her zaman akademinin, Porch'ların ve Lycaeum'un felsefi görüşleriyle karıştırılmış olacaktı.[18] Nerva'nın saltanatı sırasında Hristiyan dini logos'un Tanrı ile tüm sonsuzluğun olduğunu, Tanrı'nın kendisi olduğunu, Tanrı'nın her şeyi yarattığını ve her şeyi uğrunda yarattığı Nasıralı İsa'nın kişiliğinde insan olarak yeryüzünde göründüğünü ve bir bakireden doğarak haç üzerinde ölümün acısını nasıl tattığını şaşkına dönen insanlara öğretti. İsa'nın tanrısal onurlarına sonsuz bir temel kurmak gibi genel bir amaçtan başka en eski ve en saygın kilise yazarları şu noktada birleşiyorlar ki İncil'ci tanrıbilim uzmanı, ilk kilisenin barışını bozan iki karşıt mezhep sapkınlıklarını özellikle yansıtmak niyetini de gütmekteydi.[19] 1) Ebionitler'in[20] belki de Nasıra'cıların[21] inançları bilgisizceydi ve

Nicen., f. 1, b. 1, s. 8, 1 3. Arian'ler bu kanıyı kötüye kullanmadıkları sürece Hristiyan tanrıbiliminde de benimsenmiş oldu. Tertullian (*adv. Praxeam*, b. 1 6) dikkate değer bir pasajı kapsamaktadır. Tanrı'nın yapısı ve Musa'nın Yahova'sının uğraşlarıyla ters düşen birçok ölçüsüzlüklerde bulunduktan sonra sonuca varıyor: "Scilicet ut haec de filio Dei non credenda fuisse, si non scripta essent; fortasse non credenda de l'atre licet scripta."

18. Platoncular Aziz John'ın İncil'indeki başlangıca, kendi ilkelerinin tıpkısı olduğu için hayranlık duyuyorlardı. Augustin, *de Civitat. Dei*, X, 29; Amelius, *apud Cyril. advers. Julian.*, 1, VIII, s. 283. Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda İskenderiye Platoncuları Hristiyan tanrıbiliminin incelenmesiyle teslislerini yetkinleştirebildiler.

19. Bkz. Beausobre, *Hist. Critique du Manicheisme*, c. 1, s. 377. Aziz John'ın, İncil'i, İsa'nın ölümünden yaklaşık yetmiş yıl sonra yayımlandığı sanılmaktadır.

20. Mosheim (s. 331) ve Le Clerc (*Hist. Eccles.*, s. 535) Ebionit'lerin duygularını açıkça anlatıyorlar. Eleştiriler, havari pederlerce yayımlanmış ve bu mezheplerden biri olan Clementine'ler ayrılmış bulunmaktadır.

21. Stanch'ın polemikleri ve Bull (*Judicium Eccles. Cathol.*, b. 2), Mosheim'in (s. 3303) gözünde daha az saf ve daha az gerçek görünen Nasıralıların (Nazarenes) bağnazlığı üzerinde durmaktadırlar.

yetkinlikten uzaktı. İsa'nın doğaüstü bir güç ve erdeme sahip bulunduğunu ve peygamberlerin en büyüğü olduğunu söylüyorlardı. Mesih'in tinsel ve sonsuz saltanatını haber veren İsrail vahiylerinin önceden bildirdikleri tüm sıfatları onun kişiliğine ve saltanatına bağlıyorlardı.[22] İçlerinden kimisi bir bakireden doğduğunu kabul ediyordu ancak, benzer ve öncel bir varlıkla, Aziz John'ın İncil'inde açıkça tanımlanmış logos'un tanrısal yetkinliklerini ve Tanrı'nın oğlu sıfatını dikkafalılıkla reddediyorlardı. Yaklaşık elli yıl sonra, şehit Justin Martyr, Hristiyan halkının çok az sayıda bir bölümünü kapsayan Ebionit'lerin yanlışlarını -zahmete değmese de- daha sertlikle düzetti.[23] 2) Docetes adıyla isimlendirilmiş olan Gnostikler karşıt akımda bulunuyorlardı. İsa'nın tanrısal yapısını tanıyorlar ama insansal yapısına inanmıyorlardı. Platon okulunda yetişmiş ve yüce logos düşüncesini benimsemiş olduklarından tanrısallığın en saf belirtisinin bir ölümlü biçimi ya da görünümü[24] olabileceğini rahatça tasarlayabiliyorlardı. Onların savunmasına göre, maddenin yetkinsizlikleri, göksel bir varlığın saflığıyla bağdaşamazdı. İsa'nın kanı Calvary'de henüz kurumamışken Docetes'ler dine aykırı ve saçma sapan varsayımlar ileri sürüyorlardı: İsa'nın bir bakirenin[25] vücudundan çıkmış olması yerine Şeria kıyılarına bir

22. İsa'nın bilinmezliği ve çektikleri Yahudiler için en büyük kanıt olmuştur. "Deus... contrariis coloribus Messiam depinxerat; futurus erat Rex, Judex, Pastor," vd. Bkz. Limborch, *Orobio Amica Collat.*, s. 8, 19, 53-76, 192-234. Bu itiraz, gözlerini bir tinsel ve sonsuz hükümdarlığa doğru çevirmiş olan Hristiyanlarca tahrip edilmiştir.

23. Justin Martyr, *Dialog. cum Tryphonte*, s. 143, 144. Ayrıca bkz. Le Clerc, *Hist. Eccles.*, s. 61 5. Bull ve editörü Grabe (*Judicium Eccles. Cathol.*, b. 7 ve Ek), Justinianus'un duygularını ya da sözlerini değiştirmeye çalışıyorlardı. Ne var ki metin düzeltmeleri Benediktinlerin baskısından çıkarıldı.

24. Arian'lar, Ortodoks bölümünü, Valentinian'ların ve Marcionite'lerin teslisle ilgili duygularını almış olmakla kınamaktadırlar. Bkz. Beausobre, *Hist. de Manicheisme*, 1, III, b. 5, 7.

25. "Non dignum est ex utero credere Deum, et Deum Christum....non dignum est ut tanta majestas per sordes et squalores muli eris transire credatur." Gnostikler maddenin ve evlenmenin iffetsiz bir şey olduğuna inanıyorlardı. Kilise ileri gelenlerinin ve Augustin'in sorularından incinmişlerdi. Bkz. Beau-

insan kılığında indiğini, takipçilerinin gözlerini kamaştırdığını ve Pilate'nin cellatlarının güçsüz kalan öfkelerini söndürdüğünü çünkü haç üzerinde öldü sanılan bu hayaletin üç gün sonra ölüler âleminden çıktığını gördüklerini savunuyorlardı.[26]

Platon tanrıbiliminin temel ilkesine bir havarinin verdiği tanrısal onay, yeni Hristiyan olmuş bilginleri, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, Hristiyan vahyinin en şaşırtıcı buluşlarından birini hayranlık verici bir biçimde önceden haber veren Atinalı dâhinin kitaplarını incelemeye özendirmiş oldu. Platon'un saygı uyandıran adı, bağnazlarla[27] mezhep sapkınlarına,[28] yanlışlığı ve gerçeği savunmak için eşit olanaklar sağlıyordu. Yetenekli eleştirmenlerin verdikleri bilgilere göre diyalektik bilim onların düşüncelerinden birçok sonuçlar çıkarmak ve kutsal yazarların özenli suskunluklarını tamamlamak için kullanıldı. İskenderiye'nin felsefe ve Hristiyanlık okulu ve çevrelerinde, gizemli teslisin[29] üç tanrısal kişisinin yapısı, üreme ile kuşaklık durumu ve eşitliği ile ilgili olarak büyük soru ve sorunlar ortaya atıldı. Doymaz bir merak-

sobre, c. II, s. 523.

26. "Apostolis adhuc in saeculo superstitibus apud Judaeam Christi sanguine recente, et phanlasma corpus Domini asserebatur." Cotelerius (*Patres Apostol.*, c. II, s. 24) Docete'lerin havariler zamanında bulunmadıklarını yadsımanın gündüz ışığını yadsımakla bir olduğunu söylemektedir. Gnostiklerin önemli bir kısmını oluşturan bu Docete'ler, İsa'nın vücudunun bir görüntüden ibaret olduğunu savundukları için böyle adlandırılmışlar.

27. De la Mothe le Vayer (c. V, s. 135, 1757 baskısı) ve Basnage'da (*Hist. des Juifs*, c. IV, s. 29, 79 vd.) Hristiyanların Platon'un kişiliğine ve doktrinine karşı duydukları saygının kanıtları bulunmaktadır.

28. "Doleo bona fide, Platonem omnium heraeticorum condimentarium factum." (Tertullian, *de Anima*, b. 23). Petavius (*Dogm. Theolog.*, c. III, prolog 2) bu kınamanın genel olduğunu kanıtlamaktadır. Beausobre (c. I, 1, III, b. 9, 10) Gnostiklerin yanılgılarını Platon ilkelerinin bir sonucu olarak gösterdi. Ve bu ilkeler İskenderiye Okulu'nda Doğu felsefesiyle karışmış bir halde olduğundan (Brucker, c. 1, s. 1356), Beausobre'un bu yoldaki duygusu Mosheim'in (*General History of the Church*, c. 1, s. 37) düşüncesiyle bağdaştırılabilir.

29. Antakya Piskoposu Theophilus (Bkz. Dupin, *Bibliotheque Ecclesiastique*, c. I,. s. 66), *Triad*, *Trinity* sözcüğünü kullanan ilk kimse oldu. Felsefe okullarında o zamanlarda da kullanılan bu soyut terim, Hristiyan tanrıbilimine ikinci yüzyılın ortalarında girmiş olmalıdır.

la en derin gizler çözülmeye çalışılıyor, ustalarla çömezlerinin gururu, özüne varamadıkları konulan açıklamış olmak için sözcükler bilimiyle yetiniyordu. Hristiyanlığın en büyük tanrıbilimcilerinden biri olan büyük Athanasius da logos'un tanrısallığı üzerinde düşünceye daldığı zaman kafasının yorulduğunu, boş ve sıkıntı verici çabalarının, karanlığı delemeden yok olduğunu[30] açık yürekle dile getirmektedir. Ayrıca, ne denli çok düşünürse o denli az anladığını ve ne kadar çok yazarsa düşüncelerini o oranda az anlatabildiğini sözlerine eklemektedir. Bu araştırmada, insan aklının nesnesiyle sınırları arasındaki çok büyük orantısızlığı her adımımızda duyduk ve dile getirmek zorunda kaldık. Bizim deneysel bilgilerimizin tüm algılarına sıkı sıkıya bağlı bulunan zaman, yer ve madde üzerine aynı kavramları edinebiliriz. Olumsuz bir düşünceden birtakım doğru sonuçlar aldıktan sonra sonsuz bir madde ya da tinsel bir kuşak üzerinde kafa yormaya kalkıştığımız zaman yeniden karanlığa, kararsızlığa ve kaçınılmaz zıtlıklar içerisine düşmekteyiz. Bu güçlükler konunun yapısından doğduğuna göre filozofu ve tanrıbilimciyi de etkisi altında bırakmaktadır. Biz, Katolik öğretisini Platon Okulu'nun düşüncelerinden ayıran öze değin ve ayrılık gösteren hal ve koşulları gözlemleyeceğiz.

I. Eğitimi merak uyandırmış olan filozoflardan oluşmuş seçkin bir topluluk Atina bahçelerinde ya da İskenderiye kitaplığında soyut metafizik sorunlarını sessizce düşünebilir ve rahatça tartışabilirdi. Platonculari inandıramayan ve onların tutkularına devinim veremeyen bir kuram, işsiz kimselerce oluğu gibi iş güç sahiplerince ve denebilir ki kendilerini okumaya vermiş az sayıdaki okurlarca bile pek soğuk bir ilgisizlikle karşılanacaktır.[31]

30. Athanasius, c. 1, s. 808. İfadeleri son derece enerjiktir; keşişlere yazdığı gibi, hiçbir şey onu akla uygun bir dil kullanma özentisine zorlamıyordu.

31. Platon'un tanrıbilimsel teslisini, tanrıların yapısıyla ilgili olarak eski filozofların düşüncelerini açıkladığını savunan bir kitapta bulabileceğimizi umuyorduk. Ne var ki Cicero, her ne kadar Timaeus'tan çevirdiyse de bu gizemli diyaloğu hiçbir zaman anlayamadığını saf yürekle itiraf etmektedir. Bkz. Hieronym. praef. ad., 1, XII, in Isaiam, c. V, s. 154.

Ama vahiy, logos'tan bir din maddesi meydana getirince ve bu da Hristiyanların umut ve inanç konusu olunca, bu gizemli sistemin inananları Roma imparatorluğunun tüm eyaletlerinde hızla arttı. Yaşları, cinsiyetleri ve uğraşlarıyla herhangi bir şey üzerinde karara varma yetileri az olanlar ve soyut düşüncelere dalma konusunda hiçbir alışkanlığı bulunmayanlar bile, tanrısal yapının özünü derinleştirme hevesine kapılıyorlardı. Tertullian[32] bir Hristiyan zanaatçının, kendi toplum katmanından edindiği bilgilerle, Yunanların tüm bilginlerini zor duruma düşürebilecek sorulan duraksamadan yanıtlayabileceğini, tumturaklı sözlerle dile getiriyor ve bununla övünüyordu. Kavrayışımızın çok ötesindeki konular ele alındığı zaman en büyük deha adamının en dar ölçüdeki kimseden farkının son derece az olduğu gözönünden uzak tutulmamalıdır. Herhalde dikkafalılığın kerteleriyle dogmatik yeterliliğin dereceleri hesaplanabilecektir. Bu sorunları yalnızca boş zamanlarda ele almak yerine onlara bu yaşamın en ciddi işi ve gelecekteki yaşamın vazgeçilmez nitelikteki bir hazırlığı olarak bakıldı. İnanılması gerekli, dinsizliğe düşmeden ondan şüphelenilmesi olanaksız, iyi anlaşılmaması tehlikeli olan bir tanrıbilim, düşünceye dalmanın ve halk arasındaki konuşmaların içli dışlı, günlük konusu haline geldi. Sofuluğun coşkusu felsefenin soğuk kayıtsızlığını ateşledi ve kullanılan dilin istiareleri deneyimin hükmünü bozmak ve aldatmak yolunda kullanılır oldular. Yunanların kaba mitolojilerinden[33] Hristiyanlar tiksinseler de baba-oğul örneklemesi üzerinde duruyor ve kafa yoruyorlardı. Oğul olma niteliği, dünyaya gelişinin istençli var edicisine karşı sürekli itaat içerisinde bulunmasını gerektiriyor-

32. Tertullian, *in Apolog.*, b. 46. Bkz. Bayle'nin *Dictionnaire*'sinde Simonide sözcüğü. Tertullian'in, kendini beğenişe dayanan kanısı üzerindeki uyarıları derin ve ilginçtir.

33. Lactantius, IV, 8. En bağnaz kilise mensupları bile Valentinian'lardan, hiç titizliğe kapılmaksızın aldıkları Probole'yi ya da Prolatio'yu bir çeşme ya da bir kaynağa, güneşe ve onun ışınlarına vb. benzer şeylerle süs lüyorlar ya da tanrısal türemenin maddesel düşüncesini elverişli hale sokuyorlardı.

du.[34] En metafizik ve en soyut anlamda türeme işi tasarlanmış olduğundan, eşit bir yapının tüm elverişlilik ve üstünlüklerini tam güçlü (kadiri mutlak) ve sonsuz bir Babanın Oğluna da var oluşu ve güçlülükleri konusunda sınır tanımaya kalkışmadan, aktarıyorlardı.[35] Bitinya Hristiyanları, İsa'nın ölümünden seksen yıl sonra Pliny mahkemesinde onu Tanrı olarak tanıdıklarını bildirdiler. Takipçilerinin adlarını alan çeşitli mezhepler Onun tanrısal ününü bütün ülkelerde ve yüzyıllar boyunca sürdürdüler.[36] İsa'nın anısına karşı duydukları sevgi ve saygı, yaratılmış bir varlık için tapınmaktan duydukları tiksinti İsa'nın ve evrenin babası'ndaki birliği ve üstünlüğü bozma korkusuyla kösteklenmemiş olsaydı onlara logos'un eşit ve saltık tanrısallığını benimsetecekti. Havariler yüzyılının sonuna doğru ve Arian'cıların dinsel tartışmalarından önce yazmış olan ünlü tanrıbilimcilerin kitaplarında Hristiyanların bu iki kanıyı seçme konusunda gösterdikleri kararsızlık ve şaşkınlık görülebilmektedir. Dine sıkı sıkıya bağlı olanlarla mezhepten sapmış bulunanlar, eşit bir güvenle, bu yazarların yetkesini kabulleniyorlardı. En aklı başında eleştirmenlerin görüşüne göre, bu bilgiler Hristiyan inancının gerçeklerini elde ettikleri için mutlu olmuşlarsa duygularını kapalı, anlaşılmaz ve kimi zaman da çelişkili deyişlerle belirtmekte haksızlık etmişlerdir.[37]

---

34. İlk yazarlardan birçoğu, oğlun varlığını babanın istencine borçlu olduğunu kabul etmişlerdir. Bkz. Clarke, *Scripture Trinity*, s. 280-287. Başka bir yandan, Athanasius ve öğrencileri, yadsımaktan korktukları şeye inanmaya hazır değiller gibi görünmektedirler. Tanrıbilimciler, bu güçlükten, biri önceki, öbürü ise birlikte bulunan iki istencin ayrılmasıyla sıyrılmaktadırlar. Petav., *Dogm. Theolog.*, c. II, 1, VI, b. 8, s. 587-603.

35. Bkz. Petav., *Dogm. Theolog.*, c. II, 1, II, b. 10, s. 159.

36. "Carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem." (Plin., *Epistol.*, X, 97). Deus'un ve eski dildeki Elohim'in anlamı Le Clerc (*Ars Critica*, s. 150-156) tarafından özenle incelenmiştir. Socinian Emlyn (*Tracts*, s. 29-36, 51-145.), yetkin olarak erdeme sahip bulunan bir kimseye tapma ibadetini kuvvetle savunmaktadır.

37. Bkz. Daille de Usu Patrum ve Le Clerc, *Bibliotheque Universelle*, c. 10, s. 409. Peder Petavius'un teslis üzerine yazılmış çok büyük yapıtı (*Dogm. Theolog.*, c. II) İznik Konsili'ne karşı olan kilise büyüklerinin inancına kara sürmek

II. Bireylerin sofuluğu Hristiyanları Platonculardan ayıran birinci fark oldu. İkincisi kilisenin otoritesinden ileri geldi. Felsefenin öğretilileri düşünce özgürlüğündeki haklarını savunuyorlardı ve ustalarının duygularına karşı duydukları saygı, dehanın üstünlüğüne ödedikleri istençli bir ücretti. Hristiyanlar ise kalabalık ve disiplinli bir toplum oluşturuyorlardı. Yasaları ve yargıçları, inananların düşünceleri üzerinde sert bir yargılama yetkisine sahip bulunuyorlardı. Onların hayal güçlerinin zayıflaması birtakım simgeler ve günah çıkarmalarla durağan hale getirilmişti.[38] Özel kararlar genel synod'ların kararlarına bağlı kılındılar. Tanrıbilimciler, kilisedeki aşamalanna göre güç sahibi oldular. Havarilerin ardılları olan piskoposlar, geleneksel inançtan sapanları kınama cezasına çarptırıyorlardı. Ne var ki dinsel tartışmanın yapıldığı bir yüzyıl da zorlama, hayal kurmaya yeni bir güç aşılar, tutku ya da doymak bilmezlik, kimi zaman kavgacı bir ruhun gayrete gelmesini ve sert başlı olmasını mümkün kılar. Metafizik bir kanıt siyasal bir inkâr nedeni ya da bahanesi oluyordu. Platon Okulu'nun düşünce titizlikleri fesat komitelerinde bayrak hizmeti görüyor ve kasıganın acılığı karşılıklı kanıları ayıran aralığı abartıyordu. Praxeas ve Sabellius gibi sapkın mezhep mensupları Baba ile Oğlu birbirine karıştırmaya çalışırken,[39] gelenekçilerin tanrısal kişilerin eşitliğinden çok, özellikle ve titizlikle ayırıma dört elle sarılmış olmaları bağışlanabilir bir davranıştı. Ama, dinsel tartışma yatışınca ve Roma, Afrika ve Mısır kiliseleri Sabellian'ların ilerlemesinden korkmaz hale gelince tanrıbilimsel kanılar öbür uca doğru daha durağan ve daha dingin bir akım görünümü kazandı. En gelenekçi din bilginleri,

---

niyetiyle kaleme alınmıştır. Yaptığı etkiyi Piskopos Bull'un bilgince savunması silememiştir.

38. En eski simgeler hep ikili anlama gelecek biçimde yapılmıştı. Episcopius'un bu gözlemden yararlanmasına engel olmak isteyen Bull'a bakınız. (Juclicium Eccles. Cathol.)

39. Mosheim (s. 425, 680, 714) Praxeas, Sabellius vb. mezhep sapkınlarını açık bir biçimde anlatmaktadır. İkinci yüzyılın sonunda Roma'ya gelmiş olan Praxeas, bir süre insanların kafasının karışmasına sebep oldu.

mezhepçilerin ağzına aldıkları zaman suçladıkları deyimleri ve tanımları kendileri kullanmaya başladılar.[40] Hristiyanlara barış getiren hoşgörü buyruğundan sonra teslisçilerin dinsel tartışması, Platoncu okulun beşiği olan, bilginlerle dolu, zengin ve hareketli İskenderiye kentinde yeniden canlandı ve dinde ayrışma alevi kilise ortamını, eyaletlerde ve tüm doğuda halkı sardı. Kilise toplantılarında ve vaazlarda logos sonsuzluğunun soyut sorunları kurcalandı. Arius'un[41] ve karşıtlarının çabası onun hak mezhebe aykırı kanılarını kısa zamanda halka aktardı. Karşısındaki en şiddetli hasımları bile onun derin bilgisine ve ahlakının temiziğine saygı duyuyorlardı. Bu ünlü kilise adamı, piskopos olmak için yapılacak seçime adaylığını koymuştu ama[42] belki de yüce gönüllülüğü nedeniyle bundan vazgeçmişti. Rakibi Alexander onun yargıcı oldu. Öne sürdüğü sav dava konusu yapıldı, yüksek aşamalı papaz bir süre bocaladıktan sonra bir temel din maddesi gibi son hükmünü bildirdi.[43] Kafa tutan Arius, öfkelenen piskoposun otoritesine karşı koydu ve kilise topluluğundan çıkarılarak sürüldü. Ne var ki kalabalık bir grupça desteklenen onuru ayakta kaldı. Yandaşları arasında Mısır'dan iki piskopos, yedi papaz, on iki diyakoz ve de pek inanılmayacak gibi olmakla birlikte yediyüz bakire bulunuyordu. Asya piskoposlarının büyük bölümü onun kanısından yana görünüyordu. Başlarında,

40. Socrates, Sabellius'un duygusuna kesin olarak zıt düşen bir kanıyı destekleme isteğinin Arius mezhep sapkınlığının doğmasına neden olduğunu ısrarla söylemektedir.

41. Epiphanius (c. 1, Haeres., 1, XIX, 3, s. 729) Arius'un kişiliği ve alışkanlıklarıyla ilk takipçilerinin sayısı ve karakterleri üzerine çok ilginç bir tanıtma vermektedir: Yazık ki tarihçiyi tartışmacıya feda etmiştir.

42. Bkz. Philostorgius (1, 1, b. 3 ve Godefroy'un bilimsel eleştirisi). Bununla birlikte Philostorgius, Arianizm ile lekelenmişti, gelenekçilerin ve aklı başında eleştiricilerin gözünde, yan tutması, önyargıları ve bilgisizliği nedeniyle sanık durumundaydı.

43. Sozomen, (1, I, b. 15) Alexander'ın dinsel tartışma başında hiçbir yanı tutmadığı ve bundan haberi bile olmadığını savunmaktadır ve Socrates (1, I, b. 5) tersine, tanrıbilimsel spekülasyonlarının gülünç merakı yüzünden bu kavganın doğduğunu söylüyor. Dr. Jortin (*Remarks on Ecclesiastical History*, c. II, s. 178), Alexander'ın tutumunu olağan özgürlüğüyle kınadı.

Hristiyan din adamlarının en bilgini olan Kayserili (Caesarea) Eusebius ile, azizlik niteliğini yitirmeksizin devlet adamı olarak da büyük ün kazanmış Nicomedialı Eusebius bulunuyordu. Filistin ve Bitinyalı synod'lar Mısır synod'una savaş açmışlardı. Bu tanrıbilimsel kavga hükümdarın ve halkın dikkatini çekti ve altı yıl sonunda[44] İznik Konsili'nin kararına boyun eğildi.

Hristiyan inancının gizemleri, tedbirsizlikle genel tartışmaya dökülünce insan aklı, tanrısal teslisin yapısı üzerinde üç ayrı sistemde oluşma yeteneği gösterdi. Üçten hiçbiri saltık olarak yanılgı ve mezhep sapkınlığından arınmış değildir, denildi.[45] Arius ve müritlerince desteklenen birinci varsayıma göre logos, bengi (sonsuz) baba'nın istenciyle yoktan yaratılmış bağımlı ve kendiliğinden üreyen bir ürün idi. Her şeyin kendisinden yapıldığı Oğul,[46] dünyanın yaratılmasından önce vücut bulmuştu ve onun bu oluşum süresinin uzunluğu yanından uzun astronomik zamanlar ancak bir saniye gibi kalırdı. Bu süre yine de sonsuz değildi[47] ve anlatılması olanaksız logos üremesinden önce bir zaman parçası akmıştı. Her şeyi yapabilen Baba bu biricik Oğul'a akıl ve ruhunun tüm enginliğini ve yüceliğinin tüm parıltısını aktarmıştır. Görünmeyen yetkinliğin görülebilen imgesi olarak, aşağıda, ölçüyle belirlenmesi olanaksız bir uzaklıkta başmeleklerin tahtını görüyordu. Bununla birlikte, ancak bir ışığın

44. Arianizm ateşi birkaç zaman gizlilik içerisinde küllenmiş gibi kaldı ama 319 yılından başlayarak patlamalar gösterdi. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 774-780.

45. "Quid credidit? Certe, aut tria nomina audiens tres Deos esse credidit, et idololatra effectus est; aut in tribus vocabulis trinominem credens Deum, in Sabellii haeresim incurrit; aut edoctus ab Arianis unum esse verum Deum Patrem, filium et spiritum sanctum credidit creaturas. Aut extra haec quid credere potuerit nescio." (Hieronym adv. Luciferianos). Jerom son Ortodoks sistemi daha karışık ve daha zor olduğu için ayrı tutuyor.

46. Yoktan yaratılmış olma konusundaki doktrin yavaş yavaş Hristiyanlar arasına girdi (Beausobre, c. II, s. 165-215), yapıcının saygınlığı, doğal olarak, yapıtın saygınlığına katıldı.

47. Dr. Clarke (*Scripture Trinity*, s. 276-280) sonsuz bir nedenden meydana gelen bengi (başı, sonu olmayan) bir türemeyi benimsiyor.

yansıması halinde ve Caesar ya da Augustus sanıyla donatılmış Roma imparatorlarının oğulları gibi[48] o da babası ve ustasının isteklerine uyarak dünyayı yönetiyordu. İkinci varsayımda logos, ayrılmaz ve birleşilmez tüm yetkinliklere sahip bulunuyordu, ki din ve felsefe bunları Tanrı'ya özgü sayarlar. Üç ruh ya da varlık ayrı ayrı ve sonsuz, üç eşit, başı ve sonu bilinmeyen oluş, tanrısal özü oluşturuyordu.[49] Bu üçlerden birinin başlangıcı ya da sonu olması gerekseydi bir çelişki ortaya çıkacaktı.[50] Bağımsız üç tanrılık kurmak ister görünen sistemin yanlıları, yönetimlerinin sürekli uyumu ve isteklerinin zorunlu bağdaşmasıyla evreni n anlam ve düzeninde açıkça görülen birinci nedenin birliğini korumaya çalışıyorlardı. Bu davranış birliğine hafif bir benzerlik insan ve hayvan toplumlarında da vardır. Aralarındaki uyumu bozan nedenler yetilerindeki eşitsizlik ya da yetkinsizlikten kaynaklanmaktadır. Ama Tanrı (kadiri mutlak), sonsuz bir iyilikle donatılmış olduğundan, aynı sonuçları yerine getirmek için aynı araçları bulmaktan yoksun değildir. Üçüncü varsayımda, kendi başlarına mevcut olmaları gereken, tüm tanrısal niteliklere süre bakımından en yetkin sonsuzluk derecesinde sahip bulunan, yer bakımından da sınırsız, birbiri için olduğu gibi tüm evren için de içli dışlı olarak, hazır (ve nazır) olan üç varlık, hayranlıklara dalmış imgelemelerde çeşitli biçimler ve çeşitli görüntülerde olmakla birlikte tek ve aynı varlık izlenimini verirler.[51] Bu varsayımla

48. İlk papazlardan birçoğu, özellikle Athenagoras, İmparator Marcus Aurelius'a yazdığı savunusunda, bu din dışı ve saçma karşılaştırmayı kullanmıştır. Bull da bunu, kınamadan, dile getirmektedir; bkz. *Defens. Fid. Nicen.*, c. 3, b. 5, no. 4.

49. Bkz. Cudworth (*Intellectual System*, s. 559-579). Bu tehlikeli varsayım Gregory of Nyssa, Gregory of Nazianzen, İskenderiyeli Cyril ve Şamlı John vb. tarafından desteklenmiştir. Bkz. Cudworth, s. 603; Le Clerc, *Bibliotheque Universelle*, c. 18, s. 97-105.

50. Augustin, filozofların özgürlüğüne imreniyor gibidir. "Liberis verbis loquuntur philosophi... Nos autem non dicimus duo vel tria principia, duos vel tres Deos." (*De Civitat. Dei*, X, 23).

51. Pluton ve Aristo felsefesi içinde yetişmiş olan Boetius, üç kişiliğin ayrımsızlığı ile Teslis'in birliğini açıklıyor. Bkz. Le Clerc, *Bibliotheque Choisie*, c. XVI, s. 225, vd.

gerçek ve maddi teslis, bunları ancak kafasında tasarlayanlarca var olan adlar ve soyut değişikliklerden oluşan bu teslise indirgenmiş bulunmaktadır. Logos, artık bir kişi değil, bir simgedir ve ancak mecazi anlamda Oğul sıfatı ebedî akla uygulanmış olabilir ve ezelden beri Tanrı ile birlikte bulunan bu akıl ile her şey meydana getirilmiştir. Logos'un cisimleşmesi, fânî İsa'nın tüm davranış ve eylemlerini yönlendiren ve ruhunu tanrısal aklın basit bir esinlemesinden başka bir şey değildir. Tüm tanrıbilimsel çevreyi böylece dolaştıktan sonra şaşarak görülecektir ki Sabellian'ların sistemi Ebionit'lerinkinin başladığı yerde bitmekte ve bizim hayranlığımızı çeken bu anlaşılmaz gizem araştırmalarımız için gösterdiğimiz meraktan kaçıp uzaklaşmaktadır.[52]

Nicaea Konsili'ndeki piskoposlar, vicdanlarının sesine uyma özgürlüğüne sahip olsalardı, Arius ve yandaşları, Katolik dünyasında genellikle benimsenmiş olan iki düşünceye karşı bu denli zıt bir varsayım lehine oyların çoğunluğunu elde etmiş olmakla övünemeyeceklerdi.[53] Arian'cılar durumlarının tehlikede olduğunu sezdiler ve sivil ya da dinsel tartışmaların çılgınlığında en zayıf parti tarafından izlenmiş, hatta salık verilmiş uygulama ile en gösterişsiz erdemleri benimsediler. Hristiyanlık'taki iyilikseverliğin uygulanması ve ılımlı davranılması için vaazlar veriyorlardı. Sorunun kavranılmaz yapısı üzerinde duruyorlar, kutsal kitaplarda bulunmayan tüm terimleri ve tanımları reddederek, karşıtlarına, kendi ilkelerinden vazgeçmemekle birlikte, çok büyük ödünler veriyorlardı. Utkulu fesat komitesi ise onların önerilerini yüksekten bakan bir güvensizlikle alıyor ve Arian'cılığın

52. Sabellian'lar bu sonuçla başkaldırmış duruma düştülerse, Baba'nın bir bakireden doğduğunu ve bir haç üzerinde ızdırap çektiğini itiraf ederek başka bir yanılgıya da düşmüş oldular. Hasımları, Partipassian'lar olarak adlandırdılar. Bkz. Tertullian'in Praxeas'e taşlamaları ve Mosheim'in ılımlı düşünceleri, s. 423-681; Beausobre, c. I, 1, III, b. 6, s. 533.

53. Eskiler İznik Konsili'nin anlaşmalarını yalnız yanlı olarak değil, çok eksik olarak da bize aktarmaktadırlar. Fra Paolo'nun yaptığı gibi tablolara rastlanmamaktadır; Tillemont'da (*Mem. Eccles.*, c. 6, s. 669-759) ve Le Clerc'de (*Bibliotheque Universelle*, c. X, s. 453-454) softalık ve akıl karışımıyla çizilmiş kaba taslaklar görülebilir.

mezhep sapkınlığı ve tehlikeli bir yol olduğunu ortaya koyabilmek için kabul edilemez bir ayrılık noktası bulmaya çalışıyordu. Platon'cular için yabancı olmayan *homoousion* deyiminin kendi tanrıbilim sistemleriyle bağdaşmaz olduğunu yürek temizliğiyle dile getiren Arian'cıların koruyucusu Nicomedialı Eusebius'un mektubu herkesin önünde tiksintiyle yırtıldı. Konsilde yasa yapan piskoposlar açlıktan çıkmışcasına bu mutlu fırsatı yakaladılar. Ambrose'un gayet etkili anlatımına göre,[54] korkunç ejderhanın kafasını uçurmak için mezhep sapkınlığının da kınından çıkardığı kılıçtan yararlandılar. Baba ve Oğul'un aynı tözden oluşu İznik Konsili'nce karara bağlandı ve Yunan, Latin, Doğu kiliseleriyle Protestan Kilisesi'nin de onayıyla Hristiyan yasasının temel maddesi olarak oybirliğiyle kabul edildi. Bu sözcük aynı zamanda mezhep sapkınlarından nefret ettiren ve Katolikleri birleştiren bir rol oynamamış olsaydı, onu bir inanç maddesi olarak benimsemiş olanlardan büyük bir bölümünün amacına da hizmet etmemiş olacaktı. Bunlar iki bölüme ayrılmışlardı: Bir kesimi Tritheist'lerin, öbür kesimi ise Sabellian'ların kanılarına eğilim gösteriyorlardı. Bu iki aşırı uç da hem doğal dini ya da vahyi yıkmak isterlermiş gibi bir izlenim yarattıklarından, karşılıklı olarak ilkelerinin sertliğini yumuşatma ve hasımlarının yararlanabilecekleri doğru olmakla birlikte tiksinti uyandıran sonuçlardan kaçınma konularında anlaşmaya vardılar. Ortak düşmana karşı toplanıp bir araya geldiler. Esenleştirici bir hoşgörü kinlerini yatıştırdı ve kavgaları, gizemli *homoousion* aracıyla askıya alındı; iki taraf da özel kanılarına uygun olarak homoousion'u açıklama özgürlüğüne sahiptiler. Elli yıl önce Antakya Konsili'ni bu ünlü deyimin kullanılmasını yasaklama zorunda bırakan Sabellian'ların sorusu, tanrıbilimciler arasında yalnızca ad bakımından bir Teslis'e eğilim gösterenler için onu yeniden

54. Bu merak verici olayı öğrenmek konusunda Ambrose'a (*De Fide*, 1, III) bakınız. "Hoc verbum quod viderunt adversariis esse formidini; ut ipsis gladio, ipsum nefandae caput haereseos."

değerli duruma getiriyordu.[55] Gregory Nazianzen gözüpek, Athanasius ve kilisenin öbür büyükleri İznik doktrinini başarıyla savunuyor, özdek adına doğanın eşanlamlısı olarak bakıyorlar ve üç kişiliği, aynı türden oldukları için birbirleriyle aynı tözden, ya da *homoousion* olduklarını ileri sürerek anlamını açıklamaya çalışıyorlardı.[56] Bu ayrımlı eşitlik, bir yandan tanrısal kişileri[57] birbirinden ayrılmaz biçimde birleştiren iç kaynaşması ve ruhsal iç içelik, ve öbür yandan Oğul'un bağımsızlığıyla bağdaşır nitelikte tanınsa da Baba'nın üstünlüğü kabullenilerek ılımlı hale getirildi.[58] Gelenekçilerin kendilerini hapsetmek istedikleri sınırlar böyleydi. Hangi köşeden çıkmak isteseler mezhep sapkınlarının ya da şeytanların tuzaklarına düşüyorlardı. Ne var ki tanrıbilimsel kin ve nefretin aşamaları, sorunun öneminden çok rekabet güdüleriyle ilgili olduğundan, Oğul'a birtakım özel nitelikler tanımayı kabul etmeyen mezhep sapkınları, onun varlığını yadsıyanlardan da kötü ve daha sert karşılanıyorlardı. Athanasius tüm yaşamını dinsiz Arian'larn azgınlığına karşı savaşmakla geçirdi[59] Beri yandan da Ankaralı (Ancyra) Marcellus'un Sabellianizmini savundu. Tuttuğu yanı bırakmaya zorlandıktan sonra, saygıdeğer dostunun hoş karşılanabilen yanılgılarından her zaman iki anlama çekilebilen deyimlerle söz etti.[60]

55. Bkz. Bull, *Defens. Fid. Nicen.*, kısım 2, b. 1, s. 25-36. Ödevinin iki gelenekçi synod'unu bağdaştırmak olduğunu düşünüyor.

56. Aristo'ya göre yıldızlar birbirleriyle *homoousian* idiler. Petavius, *Homoousios*'un (aynı özden gelme) anlamını belirttiğini kanıtlamıştır. Curcellaeus, Cudworth, Le Clerc, vb.nin kanıları da böyledir, Onu kanıtlamak istemek *actum agere* olacaktı. Bu aklı başında uyarı, Arian tartışmasını temiz yürekle olduğu denli derin bir bilgi ve akılla da inceleyen Dr. Jortin'den (c. II, s. 212) gelmektedir.

57. Bkz. Petavius (*Dogm. Theolog.*, c. II, 1, IV, b. 16, s. 453 vd.); Cudworth (s. 559); Bull (kısım IV, s. 285-290, Grab. edisyonu) ya da *circumincessio* belki de tanrıbilim uçurumunun en derin ve en karanlık yeridir.

58. Hasımlarından bir bölümünün bayağılıkla, bir bölümünün de mezhep sapkınlığıyla nitelediği Bull'un İznik inancı için yazdığı savunmanın üçüncü kesimi "Baba"nın üstünlüğüne ayrılmıştır.

59. Athanasius ile öğrencileri, Arian'ları Ariomanites diye adlandırmayı âdet edinmişlerdi.

60. Epiphane, c. 1, Haeres., 1, LXXII, 4, s. 837. Bkz. Tillemont'da Marcel-

Arian'ların da uymak zorunda bırakıldığı genel bir konsilin otoritesi ne idiği belirsiz tartışmalar ve karanlıkta geçen kavgalarla inancın biçimsel birliğini elde tutmaya ve sürekli kılmaya yardımcı olan *homoousion* sözcüğünün gizemli karakterini gelenekçi tarafın düşünce bayrakları üzerine damgaladı. Üç unsurun aynı tözden olduğunu savunanlar -ki bunlar başarılarıyla Katolik sanını almışlardı- ilkelerinin sürekliliği ve yalınlığı ile övünüyorlardı: İnançları her zaman dalgalı ve belirsiz olan hasımlarının değişkenliğini kınıyorlardı. Arian'cı ileri gelenlerin içtenliği ya da düzenleri, yasaların ve insanların saldığı korku, İsa için duyulan derin saygı, Athanasius'a gösterilen nefret, dinsel bir fesat hareketinin tasarlanmasını belirleyen ve bozan tüm kutsal ve dünyasal nedenler, mezhepler arasına, birkaç yıl içerisinde on sekiz çeşit din sisteminin doğmasına neden olan bir ayrışma ve kararsızlık ruhu soktu[61] ve meydan okudukları kilisenin otoritesi bunun öcünü aldı. İçerisinde bulunduğu durumun ağırlığı nedeniyle Doğu'daki din adamlarının yanılgılarını gizlemekten çok onları abartması gereken ateşli Hilary[62] sürgün olarak bulunduğu on Asya eyaletinin kapladıkları geniş alanda gerçek Tanrı bilgisini sürdüren yüksek aşamalı papaz sayısının çok az olduğunu söylemektedir.[63] Gördüğü zulümler, tanığı ve kur-

lus'un serüvenleri, *Mem. Eccles.*, c. V, I, s. 880-889. Tanrı'nın birliği üzerine yazdığı bir kitabını Eusebius, bugün hâlâ var olan üç kitapla cevap verdi. Uzun ve özenli bir incelemeden sonra Petavius (c. II, 1, I, b. 14, s. 78) Marcellus'un kınanmasından üzülerek söz etti.

61. Seleucia ve Rimini synod'larıyla ilgili olarak mektubunda Athanasius (c. 1, s. 886-905), Tilliemont'un (*Mem. Eccles.*, c. 6, s. 477) yorulmak bilmez çalışmalarıyla büyümüş ve yetkinleşmiş bulunan, Arian simgelerinin geniş bir listesini verdi.

62. Erasmus, çok doğru olarak ve özgürce Hilary'nin karakterini çizmiştir. Benediktinler, kendileri tarafından yapılan baskıda, metni yeniden gözden geçirmek, yaşamının öyküsünü yazmak, duygularını ve tutumunu doğnı olarak yansıtmakla uğraşmışlardır.

63. "Absque episcopo Eleusio et paucis cum eo, ex majore parte Asianae decem provinciae, inter quas consisto, vere Deum nesciunt. Atque utinam penitus nescirent! cum procliviore enim venia ignorarent quam obtrectarent." (Hilar. de Synodis, sive de Fide Orientalium, b. 63, s. 1186, Benedictin baskı). Din-

ban olduğu düzensizlikler ruhundaki coşkuyu, geçici olarak, yatıştırdı. Birkaç satırını buraya aktaracağım söylevinde Poitiers piskoposu bir Hristiyan filozofunun uslubunu sürdürmektedir: "İnsanlar arasında," diyor Hilary, "ne denli inanç varsa o denli kanı olması, bunca öğreti gibi o denli eğilim, küfür ve yanılgı olması acınacak ve o oranda tehlikeli birer olgudur. Biz keyfimize nasıl eserse öylece birtakım simgeler yapıyor ve sonra da bunları, yine keyfimize göre açıklıyoruz. *Homoousion*, çeşitli konsillerde birbiri ardından reddedildi, kabul edildi ve açıklandı. Baba ile Oğul'un tam ya da bir kısmıyla birbirine benzeyişi bu mutsuz zamanlarda bir kavga konusu haline gelmektedir. Her yıl, her ay, gözle görülmeyen gizleri açıklamak için yeni simgeler icad ediyoruz. Yaptığımızdan pişmanlık duyuyor, savunduğumuz bir şeyi yerin dibine sokuyoruz. İçimizden birilerinin olan öğretisini suçluyor ve bizim öğretimimizi onların almasını kötülüyoruz. Birbirimizin öfkesine kendimizi kurban ediyor ve karşılıklı olarak yıkılmaya çalışıyorum."[64]

Benden beklenmeyen, belki de sadet dışı denecek bir incelemeyi yapmak istiyorum. Bu, içerisinde doğdukları halde Arius'çuluğun tiksinç adını hemen hiç ağızlarına almayan kurucularının on sekiz simge ya da mezhebiyle ilgili bir inceleme olacaktır. Değişik bir bitkinin gelişip büyümesinin biçimlerini çizmek keyif verici olabilir. Ama çiçeksiz yaprakların, meyvesiz dalların tatsız ayrıntılarıyla uğraşmak, merakı gideremeden sabrı tüketecektir. Böyle olmakla birlikte ben yine de İznik Konsili'nin *homoousion*'una karşı ortak nefretlerinde birlik halinde oldukları halde üç mezhebe ayrılmalarına neden olan Arius'çu tartışmasının doğurduğu sorunlardan birini söz konusu edeceğim:

I. Oğul'un Baba'ya benzeyip benzemediği onlara soruluyordu. Arius ilkelerini izleyen mezhep sapkınları ve felsefe öğrencileri

sizlikle boş inanç arasındaki ünlü paralelde Poitiers piskoposu, kimi zaman, Bayle ve Plutark'ın yapabileceklerini yaparak, kanıtlama yoluna gitmektedir.

64. Hilary, *ad Constantinum*, 1, I, b. 4, 5, s. 1227, 1228. Bu dikkate değer pasajı, yeni anılarına alan Locke da değerli buldu (c. III, s. 470).

bile, hiç duraksamadan olumsuz olarak yanıtlıyorlar ve Yaratan ile yaratıklarının en yetkini arasında büyük ayrım bulunduğunu belirtiyorlardı. Anlaşılması kolay olan bu düşünce düzeni kendisini dinsiz diye suçlamalarına karşın Aetius tarafında da desteklendi.[65] Onun etkin ve girişimci dehası tüm meslekleri denemesinde yardımcı olmuştur. Sırasıyla köle ya da gündelikçi, gezgin, kuyumcu, hekim, öğretmen, tanrıbilimci ve en sonunda takipçisi Eunomius'un becerisiyle gelişen yeni kilisenin havarisi olmuştur.[66] Kutsal kitabın sözleri ve Aristo mantığının aldatıcı tasımlarıyla donanmış olan usta Aetius, inandırılması ya da kötüye kullanılması olanaksız bir kanıt getirici ününü kazanmıştı. Bu yeti, Arian'cı piskoposların dostluğunu ona sağlamıştı. Ama, savlarını halkın gözünde kötü kılan ve yeni mensuplarını da küçük düşürücü olan yetkin ve kesin kanıtlarıyla tehlikeli bir müttefik haline gelen Aetius'u bırakmak, daha da ileri giderek ona zulüm ve işkence etmek zorunda kaldılar.

II. Yaratan'ın kadiri mutlaklığı Baba ile Oğul'un tam eşitliği için saygı duyulan bir çözüm telkin etti. Bu telkine göre, usun yetersizliği karşısında inanç yoluyla ve alçak gönüllülük ile kabullenmek gerekirdi. Yüce bir Tanrı kuşkusuz kendi sonsuz yetkinliklerini başka birine geçirmek ve kendi benzeri olacak bir varlığı yaratmak gücüne sahipti.[67] Arian'cılar, doğudaki başlıca makamları tutan ve Eusebius'u aratmayan ileri gelenlerinin deha ve yetileriyle savunuluyorlardı. Aetius'un dinsizliğinden nefret

65. Philostorgius'ta (1, III, b. 15) dost bir el ile yumuşatılmış olmakla birlikte Aetius'un serüvenleri çok acayip biçimde gösterilmektedir. Yazarından çok duygusuna bağlı olan editor Godefroy (s. 153) düşmanların sakladığı ya da uydurduğu tiksinç hal ve koşulların tümünü toplamıştır.

66. Bu iki mezhepçiye de saygı duyan bir kimsenin gözünde Aetius daha büyük bir dehaya sahiptir, Eunomius ise daha yetenekli ve derin bilgilidir (Philostorgius, 1, VIII, b. 18). Eunomius'un mezhebi ve savunumu, çoğu unutulan mezhep sapkını eserlerden değildir (Fabricius, *Biblioth Graec.*, c. VIII, s. 258-305).

67. Aetius'a ve Bull'a göre ise, yaratıcılık gücünü Tanrı bir yaratığa aktaramaz. "Kadiri mutlak"lığın sınırlarını cesaret ve cüretle çizmeye kalkışan Aetius, Hollanda kökenliydi ve tanrıbilimciydi. (Dupin, *Bibliot. Eccles.*, c. XVII, s. 45).

ediyorlar ya da öyle görünüyorlardı. Oğul'un öbür yaratıklardan çok ayrımlılığına, yalnız Baba'nın benzeri olduğuna, kayıtsız şartsız, ya da kutsal kitaba uygun olarak inandıklarını açıkça bildiriyorlardı. Ancak, Baba ile Oğul'un tıpkılığının aynı tözden olduğunu yadsıyorlardı. Bu yadsımalarını korkusuzca sürdürüyor ve her fırsatta da tanrısallık yapısının tam, hiç değilse değişik kavramını gölgeler nitelikte gördükleri töz (cevher) sözcüğü üzerinde kıyameti koparıyorlardı.

III. Benzer bir töz öğretisini tutan mezhep en kalabalık olanıydı, hiç değilse Asya eyaletlerinde bu böyleydi. Her iki yandan ileri gelenler Seleucia[68] Konsili'nde buluştukları zaman, karşılıklı kanıları tartışma alanına konulsaydı -benzer tözcülerin- kanısı, kırk üçe karşı yüz beş piskoposun oylarıyla, çoğunluğun onayını almış olacaktı. Bu gizemli benzerliği anlatabilmek için bulunmuş Yunanca sözcük geleneksel simge ile o denli bir yakınlık içerisindedir ki her çağın tarafsız insanların arasındaki tek hece halinde çıkarılan iki seslilikten kaynaklanan şiddetli savaşımları gülünç bulmuşlardır. Genellikle aralarında ortak ilişki bulunan sesler ve harfler en karşıt düşünceleri yanıtmada kullanıldığına göre, yanlış olarak yarı Arius'çu ve Katolik diye adlandırılan öğretiler arasında gerçek ya da duygusal bir ayrım bulabilmek mümkün olsaydı oldukça gülünç olurdu. Poitiers piskoposu, sürgüne gönderildiği Frigya'da iki tarafı bağdaştırmak için çalışıyordu. Dindar ve inançlı olarak, homoiousion'un aynı tözdenlik anlamına indirgenebileceğini tanıtlama yolunu arıyordu.[69] Bir yandan da bu sözcüğün karanlık ve kuşku verici bir hali oldu-

68. Sabinus (ap. Socrat., 1, II, b. 39) kararları kopyalamıştı. Athanasius ve Hilary, bu Arian synod'un bölünümlerini açıkladılar. Baronius ve Tillemont, bununla ilgili tüm öbür hal ve koşulları özenle toplamışlardır.

69. "Fideli et pia intelligentia... " (De Synod., b. 77, s. 1193.). Kısa ve savunulu uyarılarında -ki Chartres'in bir el yazmasına göre ilk kez Benediktinlerce yayımlanmıştır- "qui intelligerum et impiam," ölçülü deyiminden yararlandığını belirtmektedir (s. 1206. Bkz. s. 1146). Philostorgius, başka bir günde aynı konuları görüyor ve "tek hece halinde çıkarılan iki sesli"nin farkını unutma eğilimi gösteriyor (Bkz. VIII, 17 ve Godefroy, s. 352).

ğunu dile getiriyordu. Bilinmezlik sanki tanrıbilimsel kavgalara bağlıymış gibi, Kilise kapılarına dayanmış olan yarı Arius'çuler, yatışmaz bir öfkeyle bu kavgaları bastırdılar.

Yunan dilini ve törelerini benimsemiş olan Mısır ve Asya eyaletleri Arius'un mezhep sapkınlığıyla zehirlenmişti. Platon sisteminin alışılmış etüdü, tartışmaya karşı doğal eğilim, uyumlu ve zengin bir dil, sözcükler ve kavramlar bakımından halkın ve kilisenin yararlanmasına açılmış oluyordu. Tartışmanın sıcaklığı içerisinde felsefenin önerdiği şüpheciliği ve dinin istediği itaati unutuyorlardı. Batıdaki halkların, öbürleri gibi merakı yoktu. Gözle görünmeyen şeyler, onların tutkularını harekete geçirmiyordu. İmgelemelerin tehlikeli tartışma alanında pek seyrek olarak kullanıyorlardı. Gallican kilisesinin mutlu bilgisizliği o denliydi ki birinci genelkonsilden otuz yıl sonra Hilary bile Nicaea simgesiyle ilgili bir bilgiye sahip bulunmuyordu.[70] Latinler, tanrısal bilimin ışıklarını bir çevirinin zayıf, anlaşılmaz ve şüpheli aracılığıyla alabilmişlerdi. Kendi dillerinin kuruluğu ve fakirliği, Hristiyan dininin gizlerini İncil ya da kilise tarafından ifade etmede kullanılan Yunanca terimlerin ve Platoncu felsefenin kendine özgü sözcüklerinin karşılığını bulmaya yetmiyordu.[71] Kusurlu bir sözcük Latin ruhbilimine daha sonraları birçok yanılgılar ve şaşkınlıklar getirebilecekti.[72] Batı eyaletleri dinlerini geleneksel bir kaynaktan elde etmişçesine, yumuşaklıkla aldıkları öğretiyi sabırla korudular. Roma'daki Papa'nın babaca özenleri sayesinde *homoousion*'un sığınağında güven içerisindeydiler ve Arian'cılık

70. "Testor Deumcoeli atque terrae me cum neutrum audissem, semper tamen utrumque sensisse....Regeneratus pridem et in episcopatu aliquantisper manens fidem Nicenam nunquam nisi exsulaturus audivi." (Hilar., de Synodis, b. 96, s. 1205.). Benediktinler, Hilary'nin, sürgüne gitmeden çok yıl önce Poitiers piskoposluğunu yönettiğini biliyorlardı.

71. Seneca (*Epist.*, 58), ne Platon'cuların ne de tanrıbilimcilerin Latince bir sözcükle karşılanamamasından yakınmaktadır.

72. Dördüncü Lateran Konsili'nin genel birlik yerine sayısal birliğe girme tercihi Latinceyle ifade edildi. Bkz. Petav., c. II, 1, IV, b. 13, s. 424. Tplas töz, Trinitas ise nitelik fikri veriyor gibidir.

henüz onların sınırlarına dayanmamıştı. İtalya, Afrika, İspanya, Galya, Britanya ve Illyricum dört yüzden çok piskoposun katıldığı ve böylece Nicaea Konsili'nden daha kalabalık olan unutulmaz Rimini Synod'unda karakterlerini ve duygularını kendileri de öğrenmiş oldular. İlk tartışmalardan sonra, Arius'un adını ve anısını aforoz etmiş görünseler de Arian'cıların sayısı seksene çıkıverdi. Sayıdaki gerilik, cesaret, deneyim ve tutum avantajlarıyla ödüllenmiş oldu. Azınlığı Ursacius ve Valencius yönetiyorlardı. Bu iki yüksek aşamalı papaz, ömürlerini konsillerde ve saray entrikalarında geçirmişlerdi ve doğudaki savaşlarında bilgin Eusebius'un eğitiminde öğrenimlerini tamamlamışlardı. Birçok kanıt ve açıklamalarla, Latin piskoposlarının açık namusunu şaşırtıp aldattılar ve bu piskoposları şiddet yerine düzen ve usandırma yollarıyla inanışlarından vazgeçirttiler. Ancak, içerisine homoousion yerine mezhep sapkınlığı anlamına çekilebilen birtakım deyimler konulmuş yabancı bir inanç itirafını dikkatsizlikle imza etmelerinden sonra Rimini konsilini terketme iznini elde edebildiler. Jerom'a göre, bu da herkesin kendini Arius'çu görerek şaştığı bir sırada oldu.[73] Latin eyaletlerinin piskoposları, görevleri başına dönünce yanılgılarını anladılar, gösterdikleri zayıflıktan pişman oldular ve aşağılık teslim oluşlarından tiksinerek vazgeçtiler. Temelleri sarsılmamış olan *homoousion*, tüm batı kiliselerinde eskisinden çok daha sağlam biçimde kurulmuş ve yerleşmiş oldu.[74]

İşte, Constantinus ile oğullarının saltanatları sırasında Hristiyanlığın huzurunu bozan tanrıbilimsel çekişmelerin çoğalıp evrimleşmesi böyle oldu. Ne var ki devletin başındaki bu hükümdarlar despotluklarını uyruklarının düşünceleri üzerine olduğu denli servetleri ve yaşamları üzerine de yaymak için uğraşırlarken, gök-

73. "Ingemuit totus orbis, et Arianum se esse miratus est." Hieronym., *adv. Lucifer.*, c. 1, s. 145.)

74. Sulpicius Severus (*Hist. Sacra.*, l. II, s. 419-430, Lugd. Bat. baskısı, 1647) Rimini Konsili'nin öyküsünü etkili bir üslupla anlatmaktadır. Aziz Jerom'un Luciferian'lar karşısındaki diyaloğu da bu öyküde yer almaktadır. Bu sonuncusunun amacı, aldanan ve sonra da pişman olan Latin-piskoposlarının tutumunu mazur göstermekti.

lerin hükümdarlarınca konulmuş değiştirilemez üstünlükler karşısında bu dünya krallarının yetkilerinde de birtakım değişiklikler ve düzeltmeler olması kaçınılmaz hale gelecekti. Ayrışmanın kötü ruhu doğunun tüm eyaletlerine yayılarak Constantinus'un başarılarını gölgeler duruma gelmesine karşın imparator bu kavgalara önceleri kayıtsız kaldı. Tanrıbilimsel kavgaların güçlükle yatıştırlabileceğinden haberi olmayarak iki tarafın başlarında bulunan Alexander ile Arius'a tatlılıkla yazdı.[75] Anlaşıldığına göre, mektubunda, din adamlarından -danışman olarak- yapılan telkinler ya da dinsel kurallardan çok bir siyasa adamı ya da bir askerin uyması gereken kurallardan yararlanmıştır. Constantinus bu dinsel tartışmanın kökenini, gizemli bir yasanın kavranılması güç anlamı üzerinde ince ve kaypak bir soruna bağlanmaktadır. Bu sorunu ortaya atan yüksek aşamalı papazın tedbirsiz davranışını ve onu çözmek isteyen papazın da densizliğini kınıyordu. Onlara ussal olarak anımsatıyordu ki aynı dine ve aynı öğretiye bağlı bulunan Hristiyanlar aynı Tanrı'ya tapmaktadırlar; o halde bu denli yavan düşünce ayrılıkları yüzünden ayrılışmaya düşmemelidirler. Ayrıca, İskenderiye Kilisesi mensuplarına Yunan filozoflarını örnek olarak gösteriyor, bunların kendilerini benimsemeyenlere karşı da kızmadan, yüksünmeden kanılarını tartıştıklarını belirtiyordu. Hükümdarın kayıtsızlığının sebebi halkın bu denli heyecana gelmesi olmasaydı ya da Constantinus, bu soğukkanlı durumunu bağnazlarla fesat hareketçilerin ortasında sürdürebilseydi kavgayı belki de sona erdirebilecekti. Ama kilise mensubu olan danışmanları yeni Hristiyan'ın gayretkeşliğini uyandırdılar. Heykellerine yapılan saldırılardan öfkelenen, gerçek ya da imgesel bir tehlikeye karşı toparlanan hükümdar, ilk konsili topladığı zaman kapıldığı umudu yitirdi. Constanti-

75. Eusebius, *in Vit. Const.*, 1. II, b. 64-72. Baronius, bu mektuptaki dinsel hoşgörü ve kayıtsızlık ilkelerinden kendine çok hakaret çıkarmıştır; Tillemont da daha az gücenmiş değildir. Onların kanısına göre, imparatorun çevresindeki danışmanlardan biri ahlaksız ya da şeytan, belki de Eusebius idi (Bkz. Cortin'in uyarıları, c. II, s. 183).

nus'un konsilde hazır bulunması tartışmalara yeni bir önem sağlıyordu. Onun dikkati kanıtları değerlendiriyor ve iki yanın da kendini beğenmiş direnmelerini kuvvetlendiriyordu. Constantinus'un belagati ve akli yeteneği pek çok yüceltildi.[76] Bununla birlikte o, aslında bir Roma generaliydi, Hristiyanlığı benimseyip benimsemediği henüz şüpheliydi, kafası bilimsel incelemelerle yoğurulmuş ve aydınlanmış değildi; bir metafizik sorununu ve bir din maddesini Yunan diliyle tartışacak denli becerisi yoktu. Ama Nicaea Konsili'ne başkanlık ettiği anlaşılan gözdesi Osius, Constantinus'u gelenekçilerden yana çekebilir ve mezhep sapkınlarına karşı çevirebilirdi. Ayrıca o sırada Constantinus'un kendi koruyuculuğunda olduğunu ilan ettiği Eusebius'un da iç savaş sırasında gasıbın tarafını tutan aynı Nicomedia'lı Eusebius olduğunu imparatora telkin edebildi.[77] Constantinus, Nicaea Konsili'nin simgesini onayladı ve konsilin kutsal kararına direnç göstereceklerin sürgüne gitmeye hazırlanabileceklerini ilan ederek muhalifleri susturdu. Daha önce protesto eden on yedi piskoposun sayıları ikiye iniverdi. Caesarea'lı Eusebius kendini tutmasını bildi ve ikircil bir kabul ile *homoousion*'u[78] benimsedi ve Nicomedia'lı Eusebius'un ise zayıf ve belirsiz tutumu gözden düşmesini ve sürgüne gönderilmesini ancak üç ay kadar geciktirmiş oldu[79] Arius, Illyricum'un içerlerine sürüldü, takipçileri de Porphyrian'lar olarak adlandırılarak yasal kınamaya uğratıldılar.

---

76. Eusebius, *in Vit. Const.*, 1. III, b. 13.

77. Theodoret (1, I, b. 20) Constantinus'un Nicomedia halkına yazdığı bir mektubu saklamıştır. Hükümdar, bu mektubunda uyruklarından birini suçladığını beyan etmektedir. Eusebius'u adlandırmakta ve iç savaş sırasında onun takındığı düşmanca tutumdan yakınmaktadır.

78. Bkz. Socrates (1, I, b. 8), daha çok Thedoret'de (1, I, b. 12), Caesarea'lı Eusebius'un özgün mektubu *homoousion*'u benimsemiş olmak konusunda kendini haklı göstermeye çalışmaktadır. Eusebius'un düşünce tarzı her zaman için şüpheli kalmıştır. Le Clerc'in ikinci eleştiri mektubunu okuyanların (*Ars Critica*, c. III, s. 30-69) Caesarea (Kayseri) piskoposunun geleneksel dindarlığı ve içtenliği konusunda çok kötü kanıya varmaları gerekir.

79. Athanasius, c. 1, s. 727; Philostorgius, 1, I, b. 10 ve Godefroy'un eleştirili açıklamaları, s. 41.

Kitap ve yazıları meydanlarda yakıldı ve bunları saklayan olursa ölümle cezalandırılacağı ilan olundu. İmparator, dinsel tartışmanın öfkesinden kurtulamayarak, hakaret ve sövüp saymalarla dolu buyruklarında, İsa'nın düşmanlarına karşı duyduğu nefreti halka da aşılamaya çalıştı.[80]

Constantinus'un bu kızgınlığının temel ilkelerden çok öfkelenmesinden, belki de pek sevdiği kız kardeşinin yalvarmalarından ya da yasakladığı mezhebi gizlice korumasından ileri geldiği için, Nicaea Konsili'nden üç yıl sonra sürgünleri geri çağırdı ve Nicomedia'lı Eusebius, Constantinus'un yanında yeniden saygınlığını kazanarak piskoposluğuna döndü. Arius'un kendisi de masum olarak zulme uğramış olması dolayısıyla sarayda yeniden saygınlık ve onur kazandı. Kudüs synod'u onun öğretisini onayladı ve imparator, yaptığı haksızlığı onarmak için, kesin bir buyrukla, onun da Constantinople Katedrali'ndeki ayinlere kabulünü sağladı. Arius, kazandığı bu onurdan yararlanacağı gün öldü. Ölümüyle birlikte hayretler ve korkular salan hal ve koşulların, aziz gelenekçilerin bunlardan kiliseyi kurtarmak için ettikleri dualar sonucu ortadan kalktığı sanıldı.[81] Çeşitli suçlamalara göre, İskenderiyeli Athanasius, Antioh'lu Eustache ve Constantinople'lu Paul, Katolik yanlıların başlıca şefleri olarak, birçok konsilin kararlarına göre yargılanıp mahkûm oldular. Constantinus, onları çok uzak eyaletlere sürdü, kendisi de Nicomedia'lı Arian'cı piskoposun elleriyle vaftiz edildi. Constantinus'un kilise yönetimi zayıflık ve hafiflik kusurlarından aklanmış olarak gösterilemez. Ne var ki çabuk kanan ve karşılıklı oyunlara pek yatkın olmayan

80. Socrates, I. I,, b. 9. Çeşitli kentlere hitaben yazdığı genelge niteliğindeki mektuplarda Constantinus mezhep sapkınlarına karşı gülünç hale sokma ve alaya alma silahlarını kullandı.

81. Athanasius'un özgün tarihinden aldık, c. 1, s. 670. Ölülerin anısını gülünç hale sokarken biraz nefret uyandırır gibi oluyor. Abartmış olması olasıdır. Ama Constantinople ile Iskenderiye arasındaki sürekli iletişim onun açıktan uydurmasına gerek bırakmaz. Arius'un ölümü öyküsüne kelimesi kelimesine inananlar ve onun bir hela çukurunun üzerindeyken bağırsaklarının fırladığı masalına kananlar mucize ya da zehirden başka seçenekleri olmayanlardır.

bu hükümdar, düşüncelerini bile tam olarak anlamış olmadığı alçakgönüllü mezhep sapkınlarının aldatıcı protestolarından etkilenmiş olabilir. Arius'u koruyup Athanasius'u hırpalarken, beri yandan, Nicaea Konsili'ni Hristiyan dininin kalesi ve kendi saltanatının da utkusu olarak görüyordu.[82]

Constantinus'un oğulları, kuşkusuz, çocukluklarından beri Hristiyan dinine girmek üzere hazırlanmışlardı. Onlar da babaları gibi vaftizlerini erteleddiler ve yine onun gibi, henüz bu dinin gizleri üzerinde tam bir anlayışa eremediklerini savundular.[83] Doğu eyaletlerini -kalıtım yoluyla- ele geçiren Constantius tüm imparatorluğu da tek elde toplamıştı ve bir bakıma, teslisçilerin alınyazısı üzerine bir karara vardı. Kendisine Constantinus'un vasiyetnamesini sunan Arius'çu papaz ya da piskopos, gözde hizmetkârlarınca işleri yönetilen bu hükümdarın yakınına girebilmek için bu fırsattan yararlandı. Hadımlar ve köleler sarayın içerisinde ruhsal zehir saçıyorlardı. İmparatoriçenin yanındaki kadınlar bu zehri muhafızlara iletiyorlar, imparator da eşinin elinden bunu alıyordu.[84] Constantius'un her zaman için Eusebius fesat hareketine duyduğu eğilim, bu hareket şeflerinin becerisi sayesinde başarıyla gelişti. İmparatorun Magnentius'a karşı kazandığı utku Arius'çuluğu etkili biçimde koruması konusunda ona yeni araçlar sağladı. İki ordu Mursa ovasında savaşırken ve rakiplerin kaderleri şanslarına bağlıyken kilisede mihraba eğilen

82. Constantinus'taki duygu aşamaları Eusebius'ta (*in Vit. Constant.*, 1, III, b. 23; 1, IV, b. 41), Socrates'da (1, I, b. 23-39), Sozomen'se (1, II, b. 16-34), Theodoret (1, I, b. 14-34) ve Philostorgius (1, II, b. 1-17) izlenebilmektedir. Ancak bu yazarlardan ilki, hareket sahnesinin çok yakınındaydı, öbürleriyse ondan çok uzakta bulunuyorlardı. İşin olağanüstü şaşırtıcı yanı odur ki kilise tarihinin sürdürülmesi iki laike bir de mezhep sapkınına bırakılmıştır.

83. "Quia etiam tum catechumenus sacramentum fidei merito videretiu potuisse nescire." (Sulp. Sever., *Hist. Sacra.*, 1, II, s. 41 0.)

84. Socrates, I. II, b. 2; Sozomen, 1. 111, b. 18; Athanas., c. 1, s. 813-834. Onun savına göre hadımlar -doğal olarak- Oğul'a düşmandılar. Jortin'in, *Ecclesiastical History* üzerine olan uyarılarını *Candide*'deki (b. 4) bir çeşit soy kütüğüyle karşılaştırınız (*Candide*'deki Kristof Kolomb'un ilk arkadaşlarından biriyle bu soy kütüğü noktalanmaktadır).

Constantinus'un oğlu çok şiddetli kaygıların içerisinde bunalıyordu. Tinsel avundurucusu olan Arius'çu piskopos Valens, kendi çıkarını pekiştirmek için önlemlerini alıyor, bir yandan utkusunu önceden muştularken öte yandan, yenildiği takdirde onun nasıl kaçacağını düzenliyordu. Gizli bir haberciler postası, her an savaşın akışı üzerine ona bilgi getiriyorlardı. İmparator, yüzleri sapsarı kesilmiş, üzgün bakışlı yakınları karşısında titrerken piskopos bir peygamber edasıyla, Galyalı lejyonların yenildiğini ve bu şanlı haberi kendisine bir meleğin haber verdiğini bildirdi. Minnettar olan hükümdar günün başarısını ve Tanrı'nın mucizevi korumasını dindar Mursa piskoposunun oraya gelmiş olmasıyla yorumladı.[85] Kudüs piskoposuyla Constantius'un utkusunu paylaşan Arian'cılar onun başarısını babasınınkinden üstün tuttular.[86] Kudüs piskoposu olan Cyril, savaştan hemen sonra, parlak bir ebemkuşağıyla çevrilmiş göksel bir haç tasviri verdi. Onun savına göre, Pentecost yortusunda, yaklaşık üçüncü saatte bu haç, Zeytin Dağı'nın üzerinde görünmüş, hacıların ve kutsal kent halkının büyük hayranlığını toplamıştı.[87] Bu göksel tasvirin alanı yavaş yavaş yaygınlaştırıldı. Arian'cı piskopos, iki ordunun da onu Pannonia ovalarında görmüş olduklarını ve kafasının içerisinde putperestliği sürdüren tiranın, Hristiyanların imdadına yetişen bu simgenin önünden kaçıp gittiğini savunma cesaretinde bulundu.[88]

Sivil ve dinsel ayrışmaların büyümesini yansız olarak incelemiş

85. Sulpicius Severus, *in Hist. Sacra*, 1, II, s. 405, 406.

86. Cyril (*apud Baron. A.D. 353*, no. 26), Constantinus'un saltanatında haçın yerin altında bulunduğunu söylüyor. Constantius'un zamanında göklere çıktı. Bu zıtlık da kanıtlıyor ki Cyril, Constantinus'un Hristiyan olmasını sağladığı söylenen mücizeyi bilmemektedir. Bu bilgisizliği çok şaşırtıcıdır çünkü Cyril'in Caesarea'lı Eusebius'un doğrudan doğruya ardılı tarafından kutsal Kudüs piskosu yapıldığı zaman bu prensin ölümü üzerinden on iki yıl geçmiş bulunuyordu. Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 715.

87. Yaratıcı Cyril'in güneşi görerek aldanmış olması mümkündür.

88. Philostorgius (1, III, b. 26) *Alexandrian Chronicle*'ın yazarı, Cedrenus ve Nicephorus tarafından da izlendi (Bkz. Godefroy, *Dissert.*, s. 188). Düşman eliyle haber verilmiş olsa bile bir mucizeyi reddedememektedirler.

bulunan aklı başında bir yabancının duygusu dikkatimizi çekecek niteliktedir. Constantius'un ordularında hizmet gören ve imparatorun karakterini gözlemlemiş olan Ammianus'un kimi sözleri küfür ve saldırılarla dolu skolastik kitapların sayfalarından çok bizi aydınlatmaktadır: "Constantius," diyor yazar, "gerçekte açık ve yalın olan Hristiyan dinini kendi kuruntuları ve boş inançlarıyla biçim değişikliğine uğrattı. Otoritesini her iki yanı da bağdaştırmak için kullanacak yerde, merakını dürtükleyen gülünç ayrılıkları kelime tartışmalarıyla özendirdi ve yaydı. Büyük yollar sürekli olarak bir eyaletten öbürüne, *synod* denilen meclislerde bulunmak üzere dörtnala giden piskopos güruhlarıyla kaplıydı ve bu kendini beğenmiş yüksek aşamalı papazlar, her mezhebi kendi kanısına bağlamak için yaptıkları hızlı ve çok sayıdaki gidiş gelişleriyle posta kuruluşunu da tüketip kurutuyorlardı."[89] Constantius'un saltanatındaki kilise uzlaşmaları konusunda elimizdeki bilgi bu pasaja geniş bir eleştirmeli açıklama getirecek ve büyük Athanasius'un kaygısını haklı çıkaracaktır: "Din adamlarının," diyordu, "kışkırtıcı çabalamalarının, koşuşmalarında dinin gerçeğini bulup ortaya çıkarmak yerine, Hristiyan olmayanların alaylarına ve tiksinmelerine neden olmasından korkuyordu."[90] İmparator artık iç savaşın şiddet olaylarından kurtulduğunu görünce boş zamanlarını Arles, Milano, Sirmium ve Constantinople ordugâhlarında ya da dinsel tartışmalarda geçirmeye başladı. Yargı ve mutlak hükümdarın kılıcı tanrıbilimcinin kanıtlarını destekledi. Nicaea Konsili'nin kararlarını suçlamış olduğu için genellikle bilgisizlik ve kendini beğenmiş-

89. Bunca merak çekici pasaj buraya geçirilmeye değer: "Christianam religionem absolutam et simplicem, anili superstitione confundens; in qua scrutanda perplexius, quam componenda gravius excitaret discidia plurima; quae progressa fusius aluit concertatione verborum, ut catervis antistium jumentis publicis ultro citroque discarrentibus, per synodos (quas appellant) dum ritum omnem ad suum trahere conantur (Valesius, "conatur" diye okumaktadır) rei vehicullariae consideret nervos." (Ammianus, XXI, 16.)
90. Athanas., c. 1, s. 870.

likle itham edildi.[91] Zayıf Constantius'u çekip çeviren hadımlar, kadınlar ve piskoposlar ona *Homoousion* için sonsuz bir nefret aşılamışlardı ama çekingen vicdanı Aetius'un dinsizlik ve saygısızlığından ürküyordu. Bu dinsizin Gallus'un dostu olmasından şüpheleniliyordu ve bu son suç daha az iğrenç görünüyor değildi. Üstelik telkinler ve safsatalarla, Antiochdaki (Antakya) imparatorluk papazlarının öldürülmesinde yardımcı olmuştu. Kendini inançla dik tutmaya ya da ihtiyatla hareket etmeye yeteneği bulunmayan Constantius, korku duyduğu karşı tarafa körükörüne saldırabiliyordu. Aynı kanıları arka arkaya benimsiyor ve sonra da bunları suçluyordu. Arian'cı ve yarı Arian'cı fesat hareketinin başındakileri kimi zaman sürgüne gönderiyor, kimi zaman da geri çağırıyordu.[92] İş ve bayram zamanlarında günlerini ve gecelerini, inancının belirsiz maddelerini belirli hale getirmek için sözcükler seçmek ve heceler yakıştırmakla geçiriyor, uykusunda bile bunları düşünüyor, gördüğü saçma sapan düşler birtakım göksel görüntüler olarak yorumlanıyordu. Constantius piskoposlar piskoposu sanını hoşnutlukla benimsiyor, çıkarlarını göz önünde tutarak görevlerini unutan kilise mensupları ise onun bu kendini beğenmiş gülünçlüğüyle alay ediyorlardı. Bir öğreti birliği kurmak için Galya'da, İtalya'da, Asya ve Illyricum'da birçok konsil topladıysa da bu proje hem kendi kararsızlığı hem Arian'cılardaki geçimsizlik ve hem de Katoliklerin direnci yüzünden başarıya ulaşamadı. Sonunda din sorunlarını genel bir konsilin kararıyla zorunlu olarak saptamak üzere harekete geçmeye karar verdi. Nicomedia depremi, uygun bir yer bulma güçlüğü ve belki de birtakım gizli politik nedenler düzenlemelerin eylem alanına çıkmasını engelledi. Doğu piskoposları Isauria'daki Seleu-

91. Socrates, 1, II, b. 35-47; Sozomen, 1, IV, b. 12-30; Theodore., LI, b. 18-32; Philostorg., 1, IV, b. 4-12; 1, V, b. 1-4; 1, VI, b. 1-5.

92. Sozomen, 1. IV, b. 23; Athanas., c. 1, s. 831. Tillemont (*Mem Eccles.*, c. VII, s. 947), Lucifer of Cagliari'den alınmış eserlerden Constansius'un bağnazlığına dair çeşitli bilgiler toplamıştır. Bu eserlerin adı bile çabayı ve terörü esinlemektedir: "Moriendum pro Dei Filio." "De Regibus Apostaticis." "De non conveniendo cum Haeretico." "De non parcendo in Deum delinquentibus."

cia'da, batı piskoposları Adriyatik Denizi kıyısındaki Rimini'de toplanma buyruğunu aldılar. Her eyaletten iki veya üç temsilci istenecek yerde imparator piskoposların tümünü çağırdı. Dört gün süren şiddetli tartışmalardan sonra, Doğu konsili hiçbir karar alamadan dağıldı. Batı konsili ise yedi ay sürdü. Praetorian prefect'i olan Taurus, yüksek aşamalı papazların, aynı düşünceyi oybirliğiyle benimseyinceye dek ayrılıp gitmelerine izin vermemesi için emir almıştı. En kafa tutanlardan on beşini sürgüne göndermesi için ona yetki verilmişti ve bu görevinde başarı göstermesi halinde konsüllüğü için söz verilmişti. Taurus'un ricaları ve gözdağları, hükümdarın otoritesi, Valens ve Ursacius'un safsataları, sıkıntı, soğuk, açlık ve sürgüne gitme korkusu Rimini'deki piskoposların kabullerini en sonunda sağlamış oldu. Doğunun ve batının temsilcileri Constantinople'da imparatorun sarayına geldiler. Ve aynı tözden deyimini kullanmaksızın Tanrı'nın oğlunun benzerliğini kabul eden bir din temelinin dünyaya duyurulması memnunluk yarattı.[93] Geleneksel papaz sınıfının daha önce istifa etmesiyle Arianizm'in zaferi ne bozuntuya uğratılabildi ne de yıldırıldı ve Büyük Athanasius'a yapılan haksız ve yararsız zulüm Constantius'un saltanatını onursuzlaştırdı.

Çalışarak geçirilen bir yaşamda ya da kurgulu bir yaşamda tek bir insan dehasının yaratabildiği etkileri ve tek bir konuya değişmesiz olarak uygulandığı zaman altından kalkabildiği engelleri dikkatle izleyebilme fırsatı çok seyrek olarak ele geçer. Athanasius'un ölümsüz adı[94] teslisin Katolik öğretisine sıkı sıkıya

93. Sulpicius Severus, *Hist. Sacra*, 1, II, s. 418-430. Yunan tarihçilerin batının işleri üzerine bilgileri çok az ve yetersizdi.

94. Gregory Nazianzen'in savına bakarak Athanasius'un yaşamıyla ilgili bir şey yazmamış olmasına ne denli üzülsek yeridir. Ama onun kendi mektuplarından ve *Apologies*'lerinden aslına uygun bilgiler elde edebiliriz (c. 1, s. 670-951). Ben, Athanasius'un yazılarıyla karşılaştırmadan Tarihi'nin birinci baskısını yayımlayan (1, II, b. 1) Socrates'in örneğine öykünmeyeceğim. Bununla birlikte Socrates, Sozomen ve Theodoret, Athanasius'un yaşam öyküsünü kilise tarihine bağlamaktadırlar. Tillemont'un ve Benediktin yayıncıları tüm olayları toplamış ve tüm güçlükleri gözden geçirmişlerdir.

bağlı kalacak, yaşamının tümü ve varlığının tüm yetileri onunla birlikte anılacaktır. Alexander ailesi içerisinde yetişmiş, başlangıcından beri Arian'cı mezhep sapkınlığına karşı cephe almıştı. Bu yüksek aşamalı papazın yaşlılığında onun sekreterlik işlerini yürütmüştü. Genç papazın yetenekleri İznik Konsili'ndeki papazların hayranlığını ve saygısını kazanmıştı. Tehlike anlarında yaş ve sosyal sınıflara mensupluk savları sessizliğe dönüşür. Nicaea'dan dönüşünden beş ay sonra Diyakoz Athanasius, İskenderiye başpiskoposluk görevini elde etti. Bu makamda kırk altı yıl kaldı. Bu uzun görev Arianizm'e karşı savaşla geçti. Beş kez sürgüne gönderildi, yaşamının yirmi yılını sürgünde ve tehlikeler içerisinde geçirdi. İmparatorluğun hemen tüm eyaletleri onun *Homoousion*'a gayretli ve saygılı bağlılığının başına ne gibi zulümler getirdiğine ve taşıdığı kişiliğin değerine tanık olmuştur. Zulüm içerisinde kalan İskenderiye piskoposu çalışmalarında sabırlı, ünlü olmakta istekli ve tehlikelere karşı kayıtsız oldu. Tutkudan arınmıştı denilemese de Athanasius öyle bir ruh büyüklüğü ve üstün yetenekler gösterdi ki bu nitelikleriyle büyük bir monarşiyi yönetme konusunda Constantinus'un dejenere oğullarından daha yeterli olabilirdi. Caesarea'lı Eusebius daha derin ve daha geniş bilgilere sahipti. Basilus ve Gregory belagatte onu geçiyorlardı. Ama Athanasius tutumunu ve duygularını savunmaya çağrıldığı zaman, ön hazırlığı yapmadan şiddetli ve parlak bir dille yazıyor ve konuşuyor, bu haliyle karşısındakileri inandırıyordu. Geleneksel kilise ona her zaman en akıllı tanrıbilimcilerinden biri olarak baktı. Ayrıca yüksek aşamalı bir din adamına pek uygun olmayan din dışı bilimlerde de ün kazanmış bulunuyordu. Bunlar hukuk[95] ve kâhinlik[96] idi. Yandaşları onun

95. Sulpicius Severus (*Hist. Sacra*, 1. II, s. 396) onu bir tezvirci, bir hukukçu olarak gösteriyor. Böyle bir karakter Athanasius'un ne yaşamında ne de yazılarında görülmektedir.

96. "Dicebatur enim fatidicarum sortium fidem, quaeve augurales portenderent alites scientissime callens aliquoties praedixisse futura." (Ammianus, XV, 7). Sozomen bir olaydan, daha doğrusu bir espriden söz ediyor (1, IV, b. 10) ve kargalar Latince konuşsa Athanasius bunların konuşmasını anlardı, diyor

tanrısal vahiy aldığına inanıyor, düşmanlarıysa bunu aşağılık bir sihirbazlık olarak görüyorlardı: Gelecekle ilgili birtakım tahminlerde bulunmuş ve bunlar gerçekleşmişti. Yansız bir düşünce düzeniyle bunu Athanasius'un deneyim ve yargılamasına vermeleri en doğru yol olurdu.

Keşişten imparatora dek her sınıftan insanın tutkuları ve boş inançlarına karşı durmadan savaşan Mısır başpiskoposu için insan kalbini bilip öğrenmek başlıca inceleme konusu ve tüm uğraşlarının en önemlisi oldu. Karışıklık ve güçlük anlarında kendi görüşlerini aynı ruhsal ilgiyle yürütüyor ya da sıradan insanların ancak yitirdikleri zaman değerini anladıkları kıymetli zamanlarını hiç boşa harcamıyordu. İskenderiye başpiskoposu, ne zaman buyruk vermesi ne zaman tatlılıkla işini yürütmesi gerektiğini birbirinden ayırmayı iyi biliyordu. Otoritesini ne kadar süreyle kullanması ve ne zaman öfkelenmesi gerektiğini de iyi ölçüyordu. Mezhep sapkınlığına karşı kilisenin tüm toplarını ateşlerken kendi yandaşları arasında tedbirli ve barışçıl bir rahibin yumuşaklığını ve soğukkanlılığını elden bırakmıyordu. Athanasius'un seçilmesi birtakım eleştirilere uğramazlık etmedi.[97] Ne var ki tutum ve gidişatındaki uygunluk ve temizlik onu halkın ve papaz topluluğunun gözünde sevimli kıldı. İskenderiye halkı, yetenekli, yüksek vicdanlı başpapazlarını savunmak için silaha sarılmak istiyordu. Kendisine bağlı papazların değişmez sevgisi, mutsuzluğa uğradığı sıralarda onun için avunma nedeni oldu ve Mısır'daki yüz piskopos onun savını her zaman, yılmaksızın savundular. Athanasius, alçak gönüllü tutumu, mütevazı görünüşüyle, Nil'in denize döküldüğü yerden Etiyopya sınırlarına dek başpiskoposluk örgütünü dolaşıyor, en fakir halkla ilgileniyor, çöldeki keşiş ve azizleri dostça selamlıyor,[98] yalnız kilise mec-

bu espri.

97. Athanasius'la ilgili olarak toplanan konsillerde atanmasındaki düzensizlik eleştirildi. Bkz. Philostorg., 1, II, b. 11; Godefroy, s. 71. Ama Mısır piskoposlar meclisinin resmen bir yanlışlığı tanıması düşünülebilir (Athanas., c. 1, s. 726).

98. Rosweide'in yayımladığı *Fathers of the Desert*'a ve Tillemont'a bakınız

lislerinde ve kendi benzerleri arasında değil, dolaştığı yerlerde de dehasının kaynaklarını harekete geçiriyordu. İmparatorların sarayında bulunduğu zamanlarda da saygılı fakat serbest halini sürdürüyordu. Yaşamındaki kötülüklerin ve iyiliklerin birbirini izlemesi sürecinde ne dostlarının güvenini ne de düşmanlarının takdirini yitiriyordu.

Gençliğinde Mısır başkiskoposu, Arius'un da Katolik kilise törenlerine alınmasını birçok kez emreden büyük Constantinus'a ayak diredi.[99] Athanasius'un dirayetli karşı koymasına saygı duymuştu, belki de onu bağışlayacaktı. Ama ona en büyük düşman gözüyle bakan fesatçılar, uzaktan uzağa çok çirkin bir saldırı hazırladılar. Alçakça şüphe uyandıracak kötü haberler çıkarıp yaydılar. Başpiskopos için barbar bir zalim, dediler. Meletius'un sapkın öğretileriyle bir olup İznik Konsili'nde karara bağlanan anlaşmayı bozmakla onu suçladılar.[100] Athanasius, bu aşağılatıcı anlaşmayı onaylamadığını açıkça söylüyordu. İmparator ise, başpiskoposun, nefret ettiği mezhepleri zulüm altında tutmak için sivil ve dinsel otoritesini kötüye kullandığına inanıyordu. Mareotis kiliselerinden birinde kutsal kâseyi kendi eliyle kırarak kutsal şeylere saldırıda bulunmuştu. Piskoposlarından altısını kırbaçlatmış ya da hapse attırmıştı. Öfkesi başına çıkınca, aynı yandan

(*Mem. Eccles.*, c. VII; Antonius'un, Pachomius'un yaşamı vb.). Dostu Antonius'un yaşamını yazmayı küçük görmeyen Athanasius'un kendisi de bu aziz keşişin çoğu zaman Arian'cı mezhep sapkınlığının düzensizliklerinden söz ettiğini ve yakındığını özenle izlemiştir.

99. Constantinus, önceleri sözle tehdit etti. Mektuplarında rica yoluna başvurmuştu. Yavaş yavaş bu ricalar tehdit edici bir tona dönüştüler. Kilisenin herkesle açık olmasını da istediği zaman Arius'un iğrenç adını belirtmekten çekiniyordu. Athanasius tüm bu ince noktalara dikkat etti (c. 1, s. 788) ve böylece birtakım mazeret çareleri arama ve vakit kazanma olanakları buldu.

100. Afrika Donatistleri gibi Mısır Meletian'ları da zulüm ruhundan doğmuş bir piskoposluk savaşımında meydana gelmişlerdir. Athanasius'un yan tutması ve Epiphanius'un cehaleti yüzünden biçim değiştirmiş gibi görünen ne idiği belirsiz bir dinsel tartışmayı inceleyecek denli boş vaktim yok (Bkz. Mosheim, *General History of the Church*, c. 1, s. 201).

olan başpapaz Arsenius'u öldürtmüş ya da sakat bırakmıştı.[101] Bu suçlamalar Athanasius'un onuru ve yaşamına yapılıyordu. Constantinus bu suçlamaları kardeşi Dalmatius'a toplattı. Sırasıyla Tyre ve Caesarea synod'ları toplandı ve Doğu piskoposları yeni Kudüs-Diriliş Kilisesi'nde şaraplı ekmek ayini yapılmadan önce başpiskoposu yargılama emrini aldılar. Athanasius, kendi masumluğundan emindi ama yargıçlarının adaletine güvenemiyordu. Kendisini suçlamayı kararlaştıran hıyanetin yargılamayı ve kararı da önceden belirlemiş olduğundan emin bulunarak, düşmanlarından kurulu mahkemeyi reddetti, Caesarea Synod'unun çağrısını küçümsedi ve sonunda, uzun süre geçtikten sonra, Tyre Konsili'nin önüne çıkmayı reddettiği takdirde itaatsizlikten dolayı cezalandırmakla tehdit eden imparatorun kesin buyruğuna boyun eğdi.[102] Athanasius, Mısırlı elli piskoposun başında İskenderiye'den ayrılmadan önce Meletian'ların yardımını akıllıca sağlamıştı ve başpiskoposun imgesel kurbanı ve dostu Arsenius da ona gizlice arkadaşlık etmekteydi. Caesarea'lı Eusebius, Tyre Konsili'ne başkanlık etmekteydi ve akıl ile deneyiminden hiç beklenmeyen bir düzensizlikle davranıyordu. Fesatçılardan kurulu kalabalığın ağzından düşmeyen katil ve zalim sesleri salonda çınlıyor, Athanasius'un sabırlı duruşundan cesaret alan sataşmalar sürüp gidiyordu. Athanasius ise sessizlik içerisinde Arsenius'u topluluğa göstereceği anı bekliyordu. Suçlamalara karşı onlar kadar açık ve başarılı biçimde yanıt veremiyordu. Başpiskopos, bir kutsal kâseyi kırdı diye yapılan suçlamayı onun bulunduğu köye hiç gitmemiş olduğunu tanıtlayacak durumdaydı. Düşmanlarını suçlandırmaya ve mahkûm etmeye kesin kararlı olan Arian'cılar,

101. Sozomen (1, II, b. 25) altı piskoposun uğradığı muamelelerin işleniş tarzını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Athanasius ise, Arsenius ve kutsal kâse olayları çok yaygın olarak söylendiği halde, bu denli ağır suçlamaya en küçük bir yanıt vermemektedir.

102. Athanas., c. I, s. 788; Socrates, 1, I, b. 28, Sozomen, 1, II, b. 25. İmparator, çağrı mektubunda (Eusebuis, *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 42) papaz kurulunun kimi üyelerini önceden bildirir gibidir. Çok daha olasıdır ki synod piskoposları bu kınamaları Athanasius'a uygulayacaklardır.

adaletsizliklerini birtakım yargılama formalitesi uygulamaları arasında gizlemeye çalıştılar.[103] Synod, altı piskoposu ilgili yerlerle iletişim kurmaları için görevlendirdi. Mısır piskoposlarının karşı çıktıkları bu girişim yeni şiddet ve suçlama sahnelerine yol açtı. Delegeler İskenderiye'den gelince, konsilin çoğunluğu Athanasius için sürgün ve derece düşürülmesi cezalarını içeren kesin bir karar aldı. İmparatora sunulmak üzere kırgınlık, öfke ve alçaklık dolu bir ilam kaleme alıp bunu Katolik Kilisesi'nde yayımladıktan sonra yüksek aşamalı papazlar Sepulchre haccına gitmek üzere anlaştılar.[104]

Yargıçlarının haksızlığına boyun eğmekten uzak olan Athanasius onların karşısında bile görünmedi, hakkındaki kararı da beklemeden, saraya gerçeğin anlatılması gerektiğini düşünerek, imparatorluk kentine harekete hazır bir gemiye atladı. İmparatorun kendisini kabul etmemesinden korktuğu için gidişini gizli tuttu, ve Constantinus'un sarayına atla döndüğü sırada başpiskopos, Constantinople'un ana caddesinde onun önüne çıkıverdi. Bu garip görüntüden şaşıran ve öfkelenen hükümdar bu münasebetsiz adamın oradan uzaklaştırılması için muhafızlarına emir verdi. Ama istenç dışı bir saygı kızgınlığını geçirdi ve adalet isteyen bu kimsenin cesareti karşısında gururundan vazgeçti.[105] Constantinus, dikkatli ve hoşgörülü bir davranışla Athanasius'u dinledi. Yargıçların dava üzerinde kendisine açıklamalarda bulunmalarını buyurdu. Eusebius festçıları, başpiskoposa çirkin bir suç yükleyecek yeni bir kara çalmaya başvurmadan onu yenik düşürmesini becerdiler. Constantinople'un beslenme gereksinimi için tahıl yüklü bir ticaret filosunu İskenderiye'de alıkoymuş olmakla suçlandı.[106] Constantinus Mısır'da huzurun, fesat çıka-

103. Özellikle Athanasius'un ikinci savunmasına bakınız, c. 1, s. 763-808 ve *Epistles to the Monks*, s. 808-866.

104. Eusebius, *in Vit. Constant.*, 1, IV, b. 41-47.

105. Athanas., c. 1, s. 804. Aziz Athanasius'un anısına adanmış olan bir kilisede yaşamının bu koşullarının tablosu tüm mucizeleri ve şehitliklerinden daha ilginç olacaktı.

106. Athanas., c. 1, s. 729; Eunapius (*in Vit. Sophist.*, s. 36, 37, Commelin

rıcı bir şefin oradan alınmasıyla sağlanabileceğini düşündü. Bu nedenle Athanasius'u, Mısır başpiskoposluğu sınırları içerisinde bir yere atamadı. Uzun süre kararsız kaldıktan sonra, bir sürgünden çok bir uzaklaştırma niteliğinde olarak yirmi sekiz ay süreyle Galya'da oturmasını buyurdu. Athanasius bu süreyi Treves sarayında geçirdi. Constantinus'un ölümü işlerin rengini değiştirdi. Yeni bir saltanatın hoşgörüsü Athanasius'ı yeniden kendi başpiskoposlik görevin oturttu. Genç Constantinus, kendi korumasındaki bu saygıdeğer kimsenin değerliliğini bir buyrukla ilan etti.[107]

Bu hükümdarın ölümü Mısır başpapazının yeniden zulmün kucağına düşmesine neden oldu. Doğu hükümdarı olan zayıf Constantius hemen Eusebius'un yandaşlarıyla gizli bir ortaklık kurdu. Bu fesat hareketinin doksan piskoposu, katedral için görüşmelerde bulunma bahanesi altında Antioch'da toplandılar. Yarı Arian'cı nitelikte, anlaşılmaz deyimlerle bir inanç açıklaması örneği düzenlediler ve bugün de Ortodoks Yunanların disiplin kuralı olarak kullandığı yirmi beş dinsel kural (*canon*) meydana getirdiler.[108] Görünüşte adaletli bir havası olan ayrı bir kararla, görevden uzaklaştırılmış bir piskoposun yeniden eski görevine gelebilmesi için aynı sayıda din adamının katıldığı bir synod ta-

---

edisyonu) buna benzer bir durumda Constantinus'un saflığı ve zulmünün garip bir görünümünü anlatmaktadır. Suriyeli, değerli filozof Sopater imparatorca çok seviliyordu. Ne var ki praetorian prefect Ablavius'la arası iyi değildi. Ters rüzgârlar nedeniyle tahıl yüklü gemiler yola çıkamayınca Constantinople halkı mırıldanmaya başladı. Sopater, diyordu kararda, sihirbazlık gücüyle rüzgârları durdurduğu için kafası gitmişti. Suidas da bu olay için, Constantinus bu hükümle, kâfirlerin boş inançlarını kesin olarak reddettiğini kanıtlamak istemiştir, demektedir.

107. Yerine dönerken Constantius'u Viminiacum'da ve Kapadokya'daki Caesarea'da iki kez gördü (Athanas., c. 1, s. 676). Tillemont'un dediğine göre, Constantinus, Pannonia'da onu iki kardeşine de takdim etmişti (*Memoires Eccles.*, c. VIII, s. 69).

108. Bkz. Beveridge, *Pandect.*, c. 1, s. 429-452, c. II, notlar, s. 182; Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 310-324. Poitiers'li Aziz Hilary bu Antioch Synod'undan çok elverişli ve saygılı bir dille söz etmektedir.

rafından seçilmesinin gerektiği kuralı kondu. Bu kural hemen Athanasius'un seçimi için uygulandı. Antioch Konsili onun rütbe indirilmesi cezasına çarptırılmasını onayladı. Gregory adında bir yabancı onun yerine başpiskopos seçildi. Mısır prefect'i Philagrius[109] bütün sivil ve askerî gücün başında yeni başpapazın tanınması emrini aldı. Asya başpapazlarının fesat hareketinin kurbanı olan Athanasius İskenderiye'den ayrıldı, üç yıl sürecek bir sürgüne gitti ama bu süre içerisinde Roma'daki başpapaz ile yakınlaşma çabasını aksatmadan yürüttü.[110] Latinceyi öğrenme ve bu dilde incelemede bulunma konusunda gösterdiği kararlılık ve çalışma sayesinde batılı din adamlarıyla hemen görüşmeler sağladı.[111] Kendini beğenmiş Julius onun pohpohlamalarıyla kendinden geçti ve öğütlerine göre hareket etti. Athanasius, Romalı pontiff'e, makamını elde tutabilmesi için onun yardımına gereksinmesi olduğu düşüncesini benimsetti. İtalya piskoposlarından kurulan elli üyeli bir konsil, oybirliğiyle onun masumluğunu onayladı. Üç yıl biterken kaçak başpapaz Milano'ya geldi. Orada, geleneksel inanç için içtenlikli bir çabayı -karışık yaşamı içerisinde- sürdüren Constans'ın lütfuna sığındı. Altın,

109. Gregory Nazianzen, Athanasius için pek nefret verici olan bu magistra'yı övmektedir (c. 1, Orat., XXI, s. 390, 391):
"Saepe premente Deo fert Deus alter opem."
"Karşı yandakiler zalimler ve canavarlar gibi davranırken, ben insanların onuru için birtakım iyi nitelikler bulmayı isterim."

110. Valesius (*Observat ad Calcem*, c. 2; *Hist. Eccles.*, 1, I, b. 1-5) ve Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 674, vd.) Athanasius'un Roma'daki ikametinin iyice bilinmediği gibi kronolojik şüpheleri tartıştılar. Gregory'nin haksız girişinden sonra yalnız bir kez yolculuk yaptığını kabul eden Valesius'un düşüncesini benimsiyorum.

111. Wetstein'ın (Prolegomen. N.S., s. 19) çok aklı başında bir gözlemini buraya aktarmadan geçemeyeceğim: "Si tamen Historiam Ecclesiasticam velimus consulere, patebit jam inde a seculo quarto, cum, ortis controversiis, ecclesiae Graeciae doctores in duas partes scinderentur, ingenio, eloquentia, numero, tantum non aequales, eam partem quae vincere cupiebat Romam confugisse, majestatemque pontificis comiter coluisse, eoque pacto oppressis per pontificem et episcopos Latinos adversariis praevaluisse, atque orthodoxiam in conciliis stabilivisse. Eam ob causam Athanasius, non sine comitatu, Roman petiit, pluresque annos ibi haesit."

adalete destek oldu.[112] Constans'ın din danışmanları, Katolik Kilisesi'nin temsilcisi olarak bir meclisin toplantıya çağrılmasını hükümdarlarına salık verdiler. Batıdan doksan dört ve doğudan yetmiş altı piskopos iki imparatorluğun sınırı üzerinde ve Athanasius'un koruyucusunun bölgesinde bulunan Sardica'da toplandılar. Tartışmaları, birbirlerine karşı kişisel saldırı ve kınamalara dönüştü. Kendilerini tehlikede sanan doğu piskoposları, güvenliklerini Trakya'daki Philippopolis'te buldular ve iki konsil de karşılıklı olarak birbirlerini gerçek Tanrı'nın düşmanları olarak ilan ettiler. Kararları, bulundukları eyaletlerde onandı. Athanasius, batıda aziz olarak nitelenirken doğuda bir katil olarak lanetleniyordu.[113] Sardica Konsili, Yunan ve Latin kiliseleri arasında dinin aslında sapma ve kopmayla ilgili ilk belirtileri ortaya çıkardı. Dinsel kanılarındaki başkalık ve dillerindeki sürekli ayrılık onları dönüşü olmayan bir biçimde birbirinden ayırmaktaydı.

Batıdaki ikinci sürgünü boyunca, Capua, Lodi, Milano, Verona, Padua, Aquileia ve Treves kentlerinde imparatorla sık sık görüşmeler yaptı. Yerel piskopos bu görüşmelerde ona eşlik ediyordu ve *ayinlerin büyük üstadı*, her zaman hükümdarın bulunduğu bölümü gizleyen örtü veya perdenin önünde kalıyordu. Başpapaz, imparatorun gizli kalmasını istediği konuşmasında buna güvence olmak üzere bu saygıdeğer tanıkları vermiş oluyordu.[114] Onda saygı ve ılımlılığın sürekli olarak bulunması, bir vatandaş

112. Philostorgius, 1, III, b. 1 2. Azizin din uğrunda birtakım göz alıcı araçlara başvurduğu kabul edilse bile, Athanasius'un avukatı, genel özgürlüğü savunmak amacıyla biri altın vermek, öbürü de kabul etmekle suçlanmış olan Cato ve Sidney örneğini göstererek tutumunu haklı ya da hiç değilse mazur gösterebilecekti.

113. Roma pontiff'lerine çağrıda bulunan *canon*, Sardica'yı genel konsiller niteliğine yükseltti ve belgitlerini de karışıklığa düşerek, belki de bilerek ya da bilmeden Nicaea Konsili'ninkilerle bir tuttu (Bkz. Tillemont, c. VIII, s. 789 ve Geddos, *Tracts.*, c. II, s. 419-460).

114. Athanasius, gizlice Constantius aleyhinde ağır sözler söyleyerek bunları yaydığına göre, kişisel olarak ona karşı derin saygısı bulunduğunu söyleyince (Bkz. *Epistle to the Monks*), başpiskoposun inanca vermelerine de -haklı olarak- inanamayız. (c. I, s. 677).

ve din adamı için zorunlu bir özellik olması gerekirdi. Batının hükümdarıyla yaptığı bu içli dışlı görüşmelerde Athanasius yalnızca Constantius'un acımasını sağlamakla yetiniyordu. Ne hadımları ne de yüksek aşamalı Arian'cı papazları hesaba katmadan, atak bir tutumla kilisenin bölünmesini ve Katolik dininin karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi eleştiriyor, Constans'ı babasının çabasına öykünmeye ve onun şanına layık olmaya özendiriyordu. İmparator geleneksel din görüşünü desteklemek için Avrupa'nın asker güçlerini ve hazinelerini seferber etmeye kararlı olduğunu beyan etti ve kardeşi Constantius'a üst perdeden kaleme aldığı bir mektup göndererek Athanasius'a hemen eski yerini ve haklarını geri vermeyecek olursa bir filo ve ordunun başında kendisinin onu İskenderiye'deki başpiskoposlik makamına oturtmak üzere harekete geçeceğini bildirdi.[115] Constantius'un alçak gönüllülüğü bu dinsel ve doğadışı savaşı önlemiş oldu, Doğu imparatoru, eziyet ettiği bir uyruğuna anlayış gösterisinde bulunma lütfunu gösterdi. Athanasius, soylu bir gururla, hükümdarından arka arkaya üç mektup aldı. Bu mektuplar takdir, güvence ve koruma duygularıyla doluydu ve onu başpiskoposluk görevine başlamak üzere geri çağırıyorlardı. Constantius ayrıca, danışmanlarının isteğiyle, niyetinin içtenliğini belirtmek gibi aşağılamalarını da yazmayı ihmal etmiyordu. Bu iyi niyetini, Athanasius'un tüm dostlarını ve müritlerini Mısır'a çağırmak suretiyle de göstermiş oluyordu. Onlara yerlerini ve ayrıcalıklarını geri verdi; Eusebius kurulunun yasal olmayan yargılama işlemlerini genel kayıtlardan iptal ederek çıkardı. Onursal adaletin gerekli görebileceği tüm güvenlik ve tatminleri elde ettikten sonra başpiskopos Trakya, Asya ve Suriye eyaletlerinden ağır ağır geçerek yol boyunca, onun güveninden çok nefretine neden olan doğudaki piskoposların kalleşçe saygı sunuşlarını kabul etti.[116] Antakya'da İmparator Constanti-

115. Athanasius'un bu konudaki sessizliğine ve Socrates'in araya soktuğu mektubun belli düzmeceliğine karşın, bu göz korkutmalar, Lucifer of Cagliari'nin ve hatta Constantius'un kendi tanıklık beyanlarıyla dikkate alınmış bulunmaktadır.
116. Ursacius'un ve Valens'in görüşlerinden geri dönmeleri üzerinde her za-

us'u gördü ve alçak gönüllü bir güven içerisinde efendisi tarafından kucaklandı. İskenderiye'de Arian'cılar için bir kilise kolu kurulmasıyla ilgili öneriyi, imparatorluğun öbür illerinde kendi yandaşları için de kiliseler kurmak izni verilmesi koşulunu ileri sürerek atlattı. Böyle bir yanıt ancak bağımsız bir hükümdarın ağzından çıkabilirdi. Başpiskoposun İskenderiye'ye girişi bir zafer töreni görünümünü aldı. Yokluğu ve çektikleri, İskenderiye halkının gözünde onu aziz kılmıştı. Uyguladığı otorite daha sağlam bir biçimde yeniden kuruldu ve ünü, Britanya'dan Etiyopya'ya dek tüm Hristiyan âlemine yayıldı.[117]

Hükümdarını razı olmaya zorlayan bir uyruğun bu uzlaşmayı içtenlikli ve sürekli sayması doğru değildir. Constans'ın acıklı ölümü Athanasius'u güçlü ve yüce gönüllü bir koruyucudan yoksun bıraktı. Katil ile Constans'ın yaşayan tek kardeşi arasındaki iç savaş üç yıl boyunca imparatorluğu kemirdi ve bu süre içerisinde Katolik Kilisesi de sessiz yaşamını sürdürdü. Magnentius'un elçilerini kabul ederek görüşmelerde bulundu ve onunla gizli haberleşmeyi sürdürmekle suçlandı.[118] Constantius, aziz peder diyerek saygıdeğer Athanasius'a, kendisi imparatorluğun başında bulundukça, Mısır başpapazının koruma aramasına gerek kalmayacağını, kendisinin, ortak düşmanlarının hasetlerine ve şamatalarına karşın her zaman dostu olarak kalacağını bildir-

man kuşku duymuşumdur (Athanas., c. 1. s. 776). Roma Piskoposu Julius'a ve Athanasius'a yazdıkları mektuplar, aynı kaynaktan çıkmış olması mümkün bulunmayacak biçimde değişik bir hava ve üsluptadır. Birincisi, suçunu ve alçaklığını itiraf eden canilerin diliyle konuşmakta, öbürüyse onurlu koşullar altında anlaşmayı isteyen düşmanların dilini kullanmaktadır.

117. Bu ikinci dönüşle ilgili ayrıntılar Athanasius'un kendisinden öğrenilebilir. (c. 1, s. 769, 822, 843; Socrat., 1, II, b. 18; Sozomen, 1, III, b. 19; Theodoret, 1, II, b. 11, 12; Philostorgius, 1, III, b. 12).

118. Athanasius (c. 1. s. 677, 678) dokunaklı yakınmalar, savlar ve görünüşe göre inanılabilen kanıtlarla suçsuzluğunu savunmaktadır. Onun adıyla birtakım mektuplar uydurulmuş olduğu düşünülebilir ama o, hem kendi sekreterlerinden hem de hükümdarınkilerden sorularak böyle mektuplar yazıp yazmadıklarının ve alıp almadıklarının sorulup öğrenilmesini istemektedir.

di.[119] Minnet duygusu, insanlık, mutsuz koruyucusunun katili olan Magnentius'tan nefret etmesini gerektiriyordu. Constantius'un başarısı için pek de sıcak istekler göstermemiş olmakla birlikte durumunu onun hoşgörüsüne borçlu olduğuna inanmıştı. Constantius'un gücü sağlam olarak yerleşince, artık bu duygusunu gizli tutmaktan vazgeçti. İmparator ise, zaferden sonra Arles kentinde kışı geçirdi ve Athanasius için duyduğu nefreti resmen açıkladı, yok ettiği rakibinden daha kötü bir düşman olarak ondan öç almak için verdiği kararı ilan etti.[120]

Hükümdarın kaprisi cumhuriyetin en ünlü ve en erdemli yurttaşının ölümünü isteyecek olsa, yardakçıların silahlı gücü ve yargıçların kalleşlikleri onu tatmin etmek üzere hemen harekete geçebilirlerdi. Bir piskoposun suçlanıp mahkûm edilmesi için gerekli konulması önlemler ve önellerle verilecek hükmün uygulamaya konulması Roma devlet yönetiminde kilisenin ayrıcalıkları nedeniyle düzen ve özgürlük duygusunu canlandırıyordu. Tyre Synodu'nca verilen ve Doğu piskoposlarının çoğunluğunca imzalanan hüküm kesin olarak yürürlükten kaldırılmış değildi ve meslektaşlarınca aşama indirmesi cezasına çarptırılmış olmasına karşın Athanasius'un piskoposlukta kullandığı otorite yasa dışı ve suç eylemi sayılabilirdi. Constantius önce Batı kiliselerinin ona bağlılığında bulduğu güç kaynağından başpapazı yoksun bırakmak ve eski kararı rastgele uygulamaya koymadan önce Latin piskoposlarının kabullerini sağlama almak istedi. Kiliselerle görüşme işi iki yıl sürdü. Uyruklarından birine karşı imparatorun savı Arles Synod'unda resmen tartışıldı ve pek az zaman sonra Milano Konsili'nde de bu tartışma sürdürüldü.[121] Bu toplantıya üç yüz

119. Athanasius, c. 1, s. 825-844.

120. Athanasius, c. 1, s. 861; Theodoret, 1, II, b. 16. İmparator, Magnentius'u ya da Sylvanus'u yenme isteğinden çok daha fazla bir isteği Athanasius'u yıkmak için duyduğunu söylüyordu.

121. Yunan yazarlar Milano Konsili'nden geçen şeyleri o denli az açıklıkta ve aslına sadık olmayarak anlattılar ki Eusebius'un Baronius'tan, Vercellae Kilisesi'nin arşivlerinden ve Bollandus'un yayınladığı *Dionysius of Milan*'dan aldığı kimi mektupları kaynak olarak bulmak bizi mutlu kıldı. Bkz. Baronius, *A.D.*

piskopos katılmıştı; onların doğru görüşü yavaş yavaş Arian'cıların kanıtları, hadımların düzenleri ve saygınlığını kinine feda eden bir hükümdarın inatçı istekleriyle saptırıldı. Devlet gücünü elinde tutanların değişmez silahı olan, fesada başvurdu. Altını oyuna soktu, armağanlar dağıtarak piskoposların oylarını satın aldı, onurlar ve ayrıcalıklar dağıttı,[122] Katolik Kilisesi'ni sessiz hale sokmak ve birleştirmek için tek çarenin bu başpapazdan kurtulmak olduğu kanısını aşıladı. Athanasius'un dostları onu bırakmıyorlardı. Karakterlerinin kutluluğu daha az tehlikeli hale soktuğu şiddetli tutumlarıyla adaletin ve dinin gereklerini savundular ve bunu her yerde, imparatorla yaptıkları özel toplantılarda da dile getirdiler. İmparatora ne kendilerine yapacağı lütuf nedeniyle duyacakları umut ne de göstereceği öfkenin korkusunun orada hazır bulunmayan masum ve saygıdeğer bir meslektaşlarını mahkûm etmeleri için etkili olamayacağını söylediler.[123] Görünüşe göre haklı olarak, Tyre Konsili tarafından verilmiş olan yasa dışı kararın imparatorca çıkarılan emirlerle, İskenderiye başpiskoposunun yeniden eski görevine atanmış olmasıyla ve en çok konuşan hasımlarının savlarını geri almış olmaları ya da hiç ağızlarını açmamalarıyla uzun süreden beri yürürlükten kalkmış bulunduğunu açıkladılar. Athanasius'un masumluğunun tüm Mısır piskoposlarınca oybirliğiyle dile getirildiğini ve bunun Roma ve Sardica[124] konsillerinde Latin Ki-

---

355 ve Tillemont, c. VII, s. 1415.

122. Onurlar, armağanlar ve onca yüksek aşamalı papazın gözünü kamaştırıp aklını çeken şenlikler, doğrulukları ya da gururları bu gibi şeylerle saptırılamamış piskoposlarca anlatılmıştır. Poitiers Piskoposu Hilary, "deccal Constantius'a karşı savaşıyoruz" demektedir; "qui non dorsa caedit; sed ventrem palpat." (Hilary, *contra Constant.*, b. V, s. 1240).

123. Kilise tarihi üzerinde çok yüzeysel bir bilgisi olan Ammianus, bu karşı koymadan söz etmektedir (X, 7). "Liberius... perseveranter renitebatur, nec visum hominem, nec auditum damnare, nefas ultimum saepe exclamans; aperte scilicet recalcitrans Imperatoris arbitrio. Id enim ille Athanasio semper infestus," vd.

124. Özellikle Sardica Konsili'nin geleneksel din yanlılarınca... Piskoposlar oylarını iyi niyetle vermiş olsalardı yetmiş altıya karşı doksan dört sayısı elde edilecekti. Tillemont (c. VIII, s. 1147-1158) bu denli zayıf bir çoğunluk karşı tarafın suçlanmasına şaşmaktadır.

lisesi'nin yargısal kararıyla tanındığını ileri sürdüler. Ayrıca uzun zamandır saygınlığını sürdüren, büyük bir üne sahip ve görünüşe göre hükümdarının da güvenini kazandıktan sonra şimdi yeniden yanlış ve saçma sapan suçlamalar karşısında kalarak kendini haklı çıkarmaya uğraşmasını Athanasius için çok acıklı bir durum olarak niteliediler. İleri sürdükleri nedenler doğruydu ve davranışları pek saygıdeğerdi. Ne var ki imparatorluğun tüm gözlerinin bir bireyin üzerinde toplanmasına neden olan bu uzun ve inatçılıkla sürdürülen tartışmada, başpapazı savunan ya da suçlayan karşılıklı grupların din adamları, amaçları için adaleti ve gerçeği feda etme durumuna girmişlerdi. Arian'cılar niyetlerini ve gerçek duygularını gizliyorlardı. Halkın desteğine ve genel bir konsilin kararına dayanan geleneksel inanca bağlı piskoposlar ise her fırsatta, özellikle Milano'da Büyük Athanasius'un tutumu üzerine yargılama işine girmeden önce hasımlarının yıkanıp arınmaları gereken mezhep sapkınlığı lekesi üzerinde direttiler.[125]

Aklın sesi Athanasius'tan yana olduğu halde, çoğunlukta olan fesatçılar ve satılmışların çığlıkları arasında suskunluğa dönüştü. Milano ve Arles konsilleri İskenderiye başpiskoposunu batının ve doğunun kiliselerince verilen yargısal kararlarla ayrı ayrı ve resmen suçlayarak işine son verdi. Muhalif piskoposlar da bu kararları imzalamaya ve hasımlarının sanık şefleriyle bir tek dinsel toplulukta birleşmeye çağrıldılar. Devlet postacıları orada bulunmayan piskoposlara kabul formülü getiriyorlardı. İmparator, Katolik Kilisesi'nin kararlarını uygulamaya koyma bahanesiyle, Arles ve Milano konsillerinden esinlenmiş düşünceye uymayı reddedenleri hemen sürgüne gönderiyordu. Sürülen çok sayıda başpapaz arasında özellikle Roma'dan Liberius, Cordova'dan Osius, Treves'den Paulinus, Milano'dan Dionysius, Vercellae'den Eusebius, Cagliari'den Lucifer ve Poitiers'den Hilary gibi dikkati çekenler de bulunuyordu. İmparatorluk başkentini yöneten Liberius'un seçkin sıfatı, saygıdeğer Osius'un kişisel de-

125. Sulp. Severus, *Hist. Sacra*, 1. II, s. 412.

ğeri ve uzun deneyimi, Büyük Constantinus'un eski gözdesi ve Nicaea'nın din anlayışının babası niteliğiyle bu piskoposlar Latin Kilisesi'nin başında yer alıyorlardı ve onların örneği, direnme veya baş eğme biçiminde, çok sayıda yüksek aşamalı papazı peşlerinden sürükleyebilirdi. Roma ve Cordova piskoposlarını kandırmak ya da yıldırmak için imparatorun yaptığı tüm girişimler uzun süre sonuçsuz kaldı. İspanyalı, altmış yıl önce büyük babası Maximianus'un zamanında çektiği gibi Constantius'un saltanatı sırasında da ızdırap çekmeye hazır olduğunu ilan etti. Roma piskoposu, hükümdarının önünde, Athanasius'un masumiyetini hararetle savundu ve kendi vicdanının özgür olduğunu belirtti. Trakya'da Beraea'ya sürüldüğünde, yol gereksinmeleri için kendisine verilmiş olan büyük parayı geri gönderdi ve imparatorla hadımlarının, askerleri ve piskoposları satın almak için bu altınlara gereksinimleri olacağını düşünerek böyle yaptığını -hakaret yollu- belirtmekten çekinmedi.[126] Osius ile Liberius'un kesin davranışları sürgün yaşamının sıkıntı ve huzursuzlukları karşısında gevşedi. Roma pontiff'i, pişmanlık gösterme gibi suçluluk ödünleri vererek dönüşünü satın aldı. Yüz yaşlarında olan, bu nedenle gücü tükenmiş ve özellikle akli yetileri zayıflamış bulunan Cordova piskoposuna, imzasını alabilmek için önce tatlılıkla söylendi ve sonra da şiddete başvuruldu. Arian'cıların bu utanç verici başarılarından öfkelenen kimi geleneksel kilise mensupları, daha önceleri kilisenin en sağlam dayanağı olarak gösterilen saygıdeğer ihtiyarı sert bir biçimde eleştirdiler.[127]

Liberius ile Osius'un gösterdikleıi zayıflık Athanasius'un savına ve vicdanlarına bağlı kalan piskoposların cezalandırılması sonucunu doğurdu. Onları birbirinden uzaklaştıran düşmanları, her

126. Ammianus (XV, 7), Liberius'un sürülmesinden söz etmektedir. Bkz. Theodoret, 1, II, b. 16; Athanas., c. 1, s. 834-837; Hilar., *Fragment*, 1.

127. Tillemont (c. VIII, s. 524-561) Osius'un yaşam öyküsünü anlatan bir kitap yazdı. Başta onu en saçma sözlerle övmekte ve sonunda ise suçlamaktadır. Cordova piskoposunun bu biçimdeki çöküşü üzerine yakılan ağıtların ortasında Athanasius'un ihtiyatı ve Hilary'nin de ölçüsüz durumu kolayca görülebilmektedir.

birini imparatorluğun en yabani bölgelerine yerleştirmeye özen gösterdiler.[128] Sürgüne gönderilenler, Libya çöllerinin ve Kapadokya'nın, Arian'cıların dinsel hıyanetlerini ve taşkınlıklarını ceza görmeksizin yaydıkları büyük ve parlak kentlerden daha az tehlikeli yerleşme alanları olabileceğini anladılar.[129] Davranışlarının doğruluğu, kendilerine yapılan ziyaretler, gelen mektuplar, yandaşlarının cömertçe yardımları[130] ve Nicaea Konsili'nce benimsenen din anlayışının karşıtlarında bölünmelere yol açan anlaşmazlıklar bu sürgünler için avunma nedeni oldu. İşte, üç unsurun aynı tözden olduğunu kabul edenlerle tözün birliğine inananlara ve de Baba ile Oğul'un eşitliğini yadsıyanlara karşı benzer bir davranışla eziyet eden Constantius'un gülünç kaprisi ve imgesel inancının kuralına sıkı sıkıya bağlılığı böyleydi.

Batının geleneksel inanca sahip piskoposlarının gözden düşmesi ve sürülmeleri Athanasius'un çöküşüne öncülük etmiş oldu.[131] Yirmi altı ay böylece geçti. Bu süre içerisinde imparatorluk sarayı onu İskenderiye'den uzaklaştırmak için her çeşit düzene başvurdu ve yurttaşların yapmak için çırpındıkları yardımların kendisine ulaşmasını engellemek üzere her türlü önlemi uyguladı. Latin Kilisesi tarafından kendi başına bırakılan Mısır başpapazı tüm dış yardımdan yoksun kalınca Constantius adamlarından ikisi-

128. Batının gözüpek piskoposları Arabistan ve Teb çöllerine Toros Dağlarının kayalıklarına ve Frigya'nın en yabanıl bölgelerine sürüldüler. Mezhep sapkını Aetius, süzüldüğü Mopsuestia'da çok iyi karşılandı ama Acacius onu Ambla-da'ya gönderdi. Burasının dolaylarında yabanıllar yaşıyordu savaş ve veba korkuları içerisinde bulunuyorlardı (Philostorg., 1, V, b. 2).

129. Eusebius'un yaptığı zulüm ve inatçılıkları yazdığı mektuplarını yayımlayan Baronius'a bakınız (*A.D. 356*, no. 92-102).

130. "Caeterum exules satis constat, totius orbis studiis celebratos pecuniasque eis in sumptum affatim congestas, legationibus quoque plebis Catholicae ex omnibus fere provinciis frequentatos." Sulp. Sever., *Hist. Sacra*, s. 414; Athanas., c. 1, s. 836-840)

131. Bu yeni zulüm hareketinin tüm ayrıntıları Athanasius'un kendi kitaplarında bulunabilir. Bkz. Constansius'a yazılmış savunusu, c. 1, s. 673; kaçışının birinci savunusu, s. 701; müttefiklere uzun mektubu, s. 808 ve Syrionus'un yaptığı şiddet hareketlerine karşı İskenderiyelilerin protestolarının aslı (s. 866). Sozomen (1, IV, b. 9) iki ya da üç aydınlatıcı ve önemli durumu öyküsüne almıştır.

ni Athanasius'un sürgün edilmesini ve öldürülmesini uygulamak üzere -sözlü emirle- görevlendirdi. Bu karar tüm papaz sınıfınca onaylandığına göre başka türlü bir buyruk yazılı olarak verilemezdi. Yoksa imparatorluğun ikinci kenti ve en gelişmiş eyaletlerinden birinde olaylar çıkabilir, halk silaha sarılarak "tinsel pederlerinin suçsuzluğu"nu savunmaya kalkabilirdi. Ne var ki bu önlem, böyle bir (sözlü) buyruğun, hükümdarın adaletine ve her zamanki tutumuna çok aykırı olması nedeniyle tanımaması için başpapaza bahane vermiş oldu. Yüksek aşamalı görevliler, onu kentten ayırmaya zorlama konusunda yetersiz kaldılar ve halkın ileri gelenleriyle bir anlaşmaya vararak, imparatorun istencine açıklık getirilinceye dek her türlü düşmanca hareketin askıya alınmasını kararlaştırdılar. Bu ılımlı davranış Katolikleri yalandan bir güvenlik içerisine sokarken Yukarı Mısır ve Libya lejyonları, göz kamaştırıcı güzel şeyler görmeye ve dinsel tutkunun meşalelerine alışmış olan bir büyük kenti kuşatma ya da ona baskın yapmak üzere hızla ilerliyorlardı.[132] Deniz ile Mareotis gölü arasında bulunan İskenderiye'nin konumu, birliklerin yaklaşmasını ve girişini kolaylaştırır biçimdeydi. Kapıları kapamak ve savunma yapabilecek birtakım grupları oyalamak için herhangi bir harekete girişilmeden önce lejyonlar kenti ele geçirdiler. Anlaşmanın imzalanmasından yirmi üç gün sonra, bir gece yarısı, Mısır Dükü Syrianus, bir kuşatma için hazırlanmış ve silahlanmış beş bin askerin başında ansızın Aziz Theonas Kilisesi'ni alıverdi. O sırada başpiskopos ve bir bölüm papaz, halkın önünde gece duaları dolayısıyla ayin yapıyorlardı. Kapılar hızla kırılıp yıkıldı, kilisenin içerisinde kan gövdeyi götürdü. Bu korkunç kargaşa içerisinde askerler her çeşit şiddet hareketine başvurdular. Ne var ki bıçaklanmış askerlerin cesetleri ve parçalanmış silahları, ertesi günü Katoliklerin bu dinsel kutsallıklara karşı yapılan saldırının

132. Athanasius, Antonius'a ve seçilmiş birçok keşişe durumu bildirmişti. Dağlarından indiler, İskenderiye'ye Athanasius'un aziz olduğunu söylediler ve başpiskopos tarafından kentin kapısına dek yeniden ve saygıyla gönderildiler (Athanasius, c. II, s. 491, 492). Ayrıca bkz. Rufinus, III, 164, *Vit. Patr.*, s. 524.

öcünü alacaklarının şimdiden görülebilen belirtileriydi. Kentin öbür kiliseleri de aynı alınyazısına uğradılar ve dört ay süresince, karşı yanın papazlarınca kışkırtılmış düzensiz bir ordu mutsuz yurttaşlar üzerinde her türlü öfkeli ve çılgınca çirkin hareketlerde bulunmaktan geri kalmadı. Çok sayıda Hristiyan canını yitirdi. Piskoposlar ve papazlar en aşağılatıcı davranışların kurbanı oldular. Kutsallaştırılmış bakirelere tecavüz edildi ve namusları zalimce lekelendi. Zengin yurttaşların evleri yağma edildi, din maskesi altında ahlaksızlık, açgözlülük, nefret ve öç alma cezasız kalarak her yana dehşet saçtı, üstelik övgü gördü. O sıralarda henüz sayıları çok ve kendileri hoşnutsuz durumda bulunan İskenderiyeli putperestler, saygı göstermekle birlikte çok da korku duydukları bir piskoposu kolayca terk etmeye razı oldular. Birtakım özel çıkar umutları ve başkaldırma cezasına çarptırılma korkusu, Athanasius'un ardılı olarak gösterilen ünlü Kapadokyalı George'u desteklemeye onları zorunlu kıldı. Arian'cı synod'da kutsanan zorba, bu ordu harekâtını uygulamak üzere Mısır kontu adıyla atanmış bulunan Sebastian'ın yardımıyla başpiskoposluk tahtına oturdu. George, yasaları layıkıyla uygulamayı değil, kendini sağlama alma konusunda çaba gösterdi. Dini de adaleti de insanlığı da hiçe saydı. Kentte meydana gelen rezalet ve şiddet hareketlerinden Mısır'ın doksan şehrindeki piskoposluklar da etkilendi. Bu barbarca başarılardan güç alarak şımaran Constantius, temsilcilerinin bu öç alma saldırılarını onamaktan sıkılmadı. Bir mektubu yayımlattı. Bunda, sihirbazlığıyla halkın gözünü boyayan tehlikeli bir zalimden İskenderiye'yi kurtardığı için mutlandığını açıkladıktan sonra, yeni başpapazın erdemlerini ve dindarlığını övüyor, kentin sahibi olarak İskenderiye'nin sanını ve ününü daha da yüceltme isteğini yineliyordu. Ama çok zaman hak ettiği aşağılatıcı ölümden ve adaletten sıyrılarak cinayetlerini yeterince ortaya koymuş olan suçlu Athanasius'un başkaldıran yandaşlarını tüm gücüyle kovuşturacağını sarsılmaz bir kararla bildiriyordu.[133]

133. Athanasius, c. 1, s. 694. İmparatorun ve Arian'cı adamlarının belirttikleri bu hınçta Athanasius'un onlara esinlediği korku ve saygının izleri sezilmektedir.

En zorlu tehikeye karşı kendisini koruyabilen bu olağanüstü adamın serüvenleri üzerine dikkatimizi bir an için çevirmemiz gerekir. Birliklerinin başında Aziz Theonas Kilisesi'ne Syrianus'un baskın yaptığı gece başpiskopos, tahtında oturmuş, gözüpek bir tavırla ölümü bekliyordu. Öfke ve terör naraları inananların ibadetini engellediği sırada Athanasius, Musevi tanrısının dinsiz Mısır zalimi üzerindeki kudretini dile getiren Davut'un memurunu okuyarak titreşen papazlarını cesaretlendiriyordu. Askerler kapıları kırdılar ve içerisini ok yağmuruna tuttular. Parlak silahlarından yansıyan ışıklar mihrapları aydınlatıyordu.[134] Kılıç elde en kutsal mihraba dek ilerlediler. Papazlar, kendilerince çok değerli olan paşpiskoposun canını kurtarmak için büyük gayrete kapıldılar. Ama gözüpek başpapaz, her şey güven altına alınmadan önce yerinden ayrılmayacağını söyledi. Kargaşa ve gecenin karanlığı kaçışına olanak sağladı. Kendisini ezecek bir kalabalığın arasından güçlükle sıyrılarak yere atlayıp ayaklar altında kaldıysa da ne cesaretini ne de düşünce yetisini yitirdi. Askerler boş yere Athanasius'u arayıp durdular. Çünkü ileri gelen Arian'cılar onun başını getirene ödül verileceğini, ayrıca imparatorun da çok güzel ve bol armağanlarla ödüllendireceğini vadetmişlerdi. O andan sonra Mısır başpapazı gözden kayboldu ve altı yıl süreyle aydınlatılması olanaksız bir karanlık içerisinde gizlendi.[135]

Yatışmak bilmez düşmanının despotça gücü tüm Roma dünyasına yayılıyordu. Hükümdar, Etiyopya'nın Hristiyan kralına da ivedi mektup göndererek orasının da Athanasius'a sığınma olanağı vermemesini istedi. Kontlar, valiler, tribunus'lar ve tüm ordular kaçak bir piskoposu yakalamak için harekete geçirildi, birçok buyruk çıkarılarak sivil ve asker görevlilerin gerekli çabayı

134. Bu ayrıntıların İskenderiye Katoliklerince üç gün sonra hep birlikte sundukları protestolardan kelimesi kelimesine alınmış ve çevrilmiş olması ilginçtir. Bkz. Athanasius, c. 1, s. 867.

135. Jansenist'ler, çok zaman Athanasius ile Arnauld'u karşılaştırdılar ve bu ünlü din bilginlerinin inancı, çabası, değeri ve çektikleri üzerinde durdular. Rahip Bleterie, bu koşutluğu çok beceriyle sürdürdü (*Vie de Jovien*, c. 1, s. 130).

göstermesi istendi. Athanasius'u canlı ya da ölü olarak getirene büyük ödüller vadedildi ve bu halk düşmanını koruyacak olanların en şiddetli cezalara çarptırılacağı bildirildi.[136] Ne var ki Teb çöllerinde, imparatorun buyruklarından çok kendi başpapazlarının buyruklarını dinleyen bağnazlar oturuyordu. Antonius'un ve Pachonnus'un çok sayıda müridi Atanasius'u babaları gibi kabullendiler. Kendi kuruluşlarının çetin kurallarını eksiksiz uygulayan başpapazın sabır ve alçak gönüllülüğüne hayranlık duyuyorlar, onun her sözünü tanrısal aklın bir belirtisi olarak benimsiyorlardı. Suçsuzluğu ve gerçeği savunmak için göze aldıkları tehlikeler, onlara, ibadetlerden, gece uykusuzluklarından ve perhizlerden daha yeğ görünüyordu.[137] Mısır manastırları, dağların tepelerinde ve Nil'in adalarında olmak üzere, ıssız çöllerde kurulmuştu ve Tabenne'nin kutsal borusunun sesi, çoğu o dolaylarda çiftçilik yapmış güçlü kuvvetli ve gözüpek binlerce keşişi bir anda bir araya toplayabiliyordu. Eli silahlı askerler onların uzak ve ıssız konutlarına girdiklerinde, katillerinin kılıcına karşı sessizce boyun eğiyorlar ve ulusal karakterlerine bağlı kalarak, hiçbir biçimde hainlik etmemeye kararlı oldukları gizlerini ele vermeksizin işkenceye ve ölüme meydan okuyorlardı.[138] Onların kıyafetine bürünen İskenderiye başpiskoposu, yaşamları pahasına da olsa onu savunmaya ant içmiş bu çok sayıdaki inananların arasına karışmıştı. Tehlike çok yaklaşınca keşişler onu başka bir "inzivagâh"a götürüyorlardı. Bu haliyle çöller, şeytanların ve zebanilerin oturduğu yerlere dönüşmüş gibiydi. Athanasius'un bu saklanış döneminde geçirdiği iki yılda çevresinde, gerçek bir

136. "Hinc jam toto orbe profugus Athanasius, nec ullus ci tutus ad latendum supererat locus. Tribuni, Praefecti, Comites, exercitus quoque ad pervestigandum cum moventur edictis Imperialibus; praemia dela toribus proponuntur, si quis eum vivum, si id minus, caput certe Atha casii detulisset." (Rufinus, 1, I, b. 16).
137. Greg. Nazian., c. 1, Orat. XXI, s. 384, 385, Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VII, s. 176-410, 820-880.
138. "Et nulla tormentorum vis inveneri, adhuc potuit, quae obdurato illius tractus latroni invito elicere potuit, ut nomen proprium dicat." (Ammian., XXII, 16 ve Valesius, ad locum).

bağlılıkla kendisine hizmet eden keşişler, yazıcılar ve haberleşme ulaklarından başka kimse yoktu. Kovuşturma hareketleri biraz durulunca, Katolik yandaşlarıyla daha sıkı bir bağlantı kurma girişimi için duyduğu büyük istek onu İskenderiye'ye gitmeye zorladı, canını dostlarının ve yandaşlarının gözetimine emanet etti. Orada geçirdiği çeşitli serüvenler ilginç bir öyküye konu oluşturacak niteliktedir. Kuru bir sarnıçta saklandı. Oradan çıkınca bir köle kadının hıyanetine uğradı[139] ama yine de olağanüstü bir çabayla, en çok yirmi yaşında ve güzelliğiyle ünlü bir dulun evine sığınmayı başardı. Çok yıllar sonra bu kadının anlattığına göre, gece yarısı, eski püskü elbiseler içerisinde, başpiskoposun kendisine doğru telaşla geldiğini gözlerine inanamayarak görmüştü. Kadına kendisini konuk olarak kabul etmesi için yalvarmış ve gökten gelen bir görüntünün onun evini aramasını bildirdiğini söylemişti. Dindar kadın onu kabul etmiş, Tanrı'nın saklaması için gönderdiği bu kutsal emaneti özenle gizlemişti. Hiç kimseye bir şey söylemeden Athanasius'u kutsal odasına götürdü, bir dostun sevecenliği, bir kölenin bağlılığıyla başpapazın güvenliğini korudu. Tehlike süresince ona yiyecek ve kitaplar sağladı, düzenli olarak ayaklarını yıkadı, ona sekreterlik yaptı ve en belirgin namus niteliklerini gerektiren karakterdeki bir aziz ile çekiciliği en tehlikeli heyecanları uyandırabilen bir genç kadın arasında çok iç içe ve herkesten uzak bir ilişkinin kuşkusunu uyandırmamayı ustaca başardı.[140] Altı yıllık sürgün ve eziyet süresinden sonra Athanasius güzel ve kendisine bağlı kadın arkadaşını birçok kez ziyaret etti. Kendisinin de söylediğine göre Rimini ve Seleucia konsillerinde bulunmuş olduğuna

139. Rufin., 1, I, b. 18; Sozomen, 1, IV, b. 10. Athanasius'un bulduğu, seçtiği ya da bir rastlantı eseri olarak karşısına çıkan sığınakta oturduğunu varsayarsak bu öykü ve devamı olanaksız gibi görünecektir.

140. Palladius, *Hist. Lausiac.*, b. 136, *Vit. Patrum*, s. 776. Bu öykünün yazarı, yaşlı olmakla birlikte bu dindarca yakın dostluğu hâlâ anımsayan o kadınla görüşmüştü. Baronius, Valesius, Tillemont, vb.leri, kilise tarihinin ciddiliğine yakışmayan bu öyküyü reddetmektedirler.

inanmak zorundayız.[141] Dostlarıyla kişisel olarak görüşebilme olanağı ve hasımları arasına fitne sokma girişimleri, becerikli bir politikacı olarak Athanasius'un yeteneğini göstermektedir. Ticaret ve gemi taşımacılığının merkezi olan İskenderiye, Akdeniz'in tüm limanlarıyla ilişki halindeydi. Saklandığı yalnızlık yerinin derinliklerinden bile gözüpek başpapaz Arian'cıların koruyucusuna karşı, durmadan bir saldırı savaşı yapıyordu. Hızla elden ele dolaşarak okunan coşkulu yazıları geleneksel din yanlılarının birleşmesine ve canlanmasına yardımcı oluyordu. Herkesin okuduğu savunularında imparatora sesleniyor, ılımlılığı övermiş gibi görünerek, Constantius'u zayıf ve bozulmuş bir hükümdar, ailesinin celladı, cumhuriyetin zalimi ve kilisenin deccalı olarak gösteriyordu. Gallus'u suçlarından ötürü cezalandırmış, Sylvanus'un ayaklanmasını bastırmış, imparator Vetranio'yu tahtından indirmiş ve Magnentius'un büyük ordusunu yenmiş olan utkulu hükümdar, gönencinin doruğundayken, görünmez bir elden, kendini koruyamaz ve öcünü alamaz bir halde derin yaralar alıyordu. Constantinus'un oğlu sivil otoritenin güçlü çabasına dinsel konuda karşı çıkan ilkelerin etkisini duyan Hristiyan hükümdarlarının ilki oldu.[142]

Gerçek davası ya da vicdanlarının sesi uğrunda acı çekmiş olan Athanasius'a ve saygıdeğer piskoposlara reva görülen zulüm, Arian mezhebine körükörüne bağlanmamış bulunan tüm Hristiyanları öfkeye ve nefrete boğuyordu. Sürülmelerinden sonra bir yabancının başpiskoposluk kürsüsüne getirilmesi, halkı, bu saygıdeğer papazların yitirilmesi nedeniyle daha da üzüntüye ve ya-

141. Athanasius, c. 1, s. 867. Bu deyişlerin, kuşkusuz gizli olarak synod'ları ziyaret ettiği anlamına geldiği konusunda Tillemont'a katılmaktayım.

142. Athanasius'un keşişlere yazdığı mektup, halkın gerçeği bilmesini sağlayan kınamalarla doludur (c. 1, 834-856). Okuyucularına karşı namus gereği Firavun (Pharaoh), Ahab ve Belshazzar vb. ile karşılaştırmaktadır. Hilary'nin atılganlığı, Julianus'un başkaldırmasından sonra tehlike olmadıkça onu ortaya koyuyordu. Lucifer ise Constantius'a dilekçelerini göndermişti ve sanki şehidin onurunu soruyor gibiydi. Bkz. Tillemont, c. VII, s. 905.

kınmalara itiyordu.[143] Seçim haklarının çiğnenmiş olmasından yakınıyordu ve kişilikleri bilinmeyen, ilkeleri kaygı uyandırıcı çıkarları peşindeki birtakım gaspedicilere itaat etme zorunda bırakıldığından dert yanıyordu. Katoliklerin genel karşı koyma ya da kesin olarak kilise ayinlerine girmeme suretiyle dinsel başkanlarının mezhep sapkınlığına katılmadıklarını kanıtlamak üzere iki yolları vardı. Antioch birincinin örneğini verdi ve başarısı tüm Hristiyanlığa yayıldı. Münacat ya da kutsal teslisin şanını kutlayan ilahi çok ince, pek önemli bükülmelere elverişlidir ve geleneksel din simgesiyle mezhep sapkınlığı simgesinin ruhu bir bağlaç ya da bir edat ayrımıyla anlatılabilmektedir. Nicaea din anlayışına çok bağlı iki laik olan Flavianus ile Diodorus, düzenli bir okuyuşa alternatif ilahisi koydular.[144] Onların tutumu yüzünden birçok keşiş komşu çölden çıktı, eğitim görmüş okuyucular Antakya katedralini doldurdu. Koro halinde Baba'yı, Oğul'u ve Kutsal Ruh'u anıyorlardı.[145] Katolikler, Eustathius'un yerini gasbetmiş olan Arius'çu piskoposa kendi öğretilerinin temizliğiyle hakaret ettiler. Bu ilahileri esinleyen aynı çaba geleneksel kilisenin daha titiz mensuplarını, sürgünde bulunan başpiskoposlarının ölümüne dek verdiği izinle seçilmiş papazlarca yönetilen özel meclisler kurmak zorunda bıraktı.[146] Saray entrikaları, istek-

143. Athanasius (c. I, s. 811) bu uygulamayı genellikle kınamakta ve sonra da Faelix'in sözde seçimiyle bir örnek zikretmektedir. Roma halkını üç hadım temsil ediyordu. Sarayın dümen suyuna giden üç büyük papaz, eyalet piskoposlarının işlevlerini yerine getirmişlerdi.

144. Thomassin (*Discipline de l'Eglise*, c. I, 1, II, 72, 73, s. 966-984) doğuda ve batıda kiliselerde okunan ilahilerin kökeni ve gelişimiyle ilgili ilginç olayları topladı.

145. Philostorgius, 1, III, b. 13. Godefroy, çok gerçekçi olarak bu konuyu inceledi (s. 147 vd). Hak mezhebe aykırı üç formül vardı: "Baba'daki Oğul ve Kutsal Ruh"; "Kutsal Ruh'taki Baba ve Oğul"; "Oğul'daki Baba ve Kutsal Ruh."

146. Constantinus'un saltanatı sırasında, Eustathius'un sürülmesinden sonra gelenekçilerin en katı kesimleri öbürlerinden ayrıldı ve sonunda, seksen yıl süren bir sapma hareketi kurdular. Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VII, s. 35-54, 1137-1158; c. VIII, s. 537-632, 1314-1332. Birçok kilisede birbirleriyle aynı ayinde bulunmayı reddeden Arian'cılar ve Homoousian'lar, bir süre ibadetlerini birlikte sürdürdüler (Philostorgius, 1, III, b. 14).

lilerin sayısını artırıyordu ve Constantius'un saltanatı sırasında bir kentin tinsel yönetimi için iki ya da üç dört piskoposun birbirleriyle çekiştiği görüldü. Yandaşları üzerinde dinsel yargılama gücünü kullanıyor ve değişmeli olarak da kilisenin cismani varlığını yitiriyor ve yeniden ele geçiriyorlardı. Hristiyanlığın kötüye kullanılması devlet yönetimine yeni zulüm olanakları kazandırdı ve Roma hükümet idaresinin dine başkaldırmasına yol açtı. Dinsel fesat hareketlerinin şiddeti sivil toplumun tüm bağlarını kopardı. İmparatorların tahttan düşmesine ve tahta çıkmasına kayıtsız kalan sade vatandaş, canının ve para pulunun seçmiş olduğu kilise başkanının çıkarlarına bağlı bulunduğunu sanıyor, duyguları kendisini bu yolda etkiliyordu. İki başkent örneği, Constantinus'un oğulları zamanında imparatorluğun durumu ve insanların karakteri üzerine bir düşünceye varabilmemizde bize yardımcı olabilir.

I. Bir Roma pontiff'i işlevlerini yaptığı ve ilkelerini tam olarak uyguladığı sürece büyük bir halkın desteği ve bağlılığıyla etkili bir biçimde korunuyor ve din sapkını bir hükümdarın ricalarını, tehditlerini ve sunularını hor görerek geri çevirebiliyordu. Hadımlar Liberius'un sürülmesi için gizlice buyruk çıkarınca bu kararın büyük dikkatle ve önlem alarak yerine getirilmesini sağlayabildiler; çünkü bir halk ayaklanmasından korkuluyordu. Kent her yandan kordon altına alındı, vali, zor ya da ustalık kullanarak piskoposu yakalama buyruğu aldı. Roma kenti halkının öğrenip de umutsuzluğunun büyük üzüntü ye dönüşmesinden önce, Liberius gece yarısı kaçırılarak uzaklaştırıldı. Piskoposlarının Trakya'nın uzak bir yerine gönderildiğini öğrenince bir genel meclis toplanması kararlaştırıldı, Roma papazları açık ve gösterişli biçimde ant içerek, başpapazlarının yolundan hiçbir zaman ayrılmayacaklarını, hadımlarca düzensiz olarak seçilerek kilise dışında bir sarayda oturtulan Faelix'i tanımayacaklarını açıkladılar. İki yıl böylece geçtiği halde dirençleri bütün hızıyla süregelmekteydi. Constantius Roma'ya geldiği zaman halkın yalva-

rışları karşısında kaldı. Romalılar, eski özgürlüklerine dayanarak, patavatsızca bir içli dışlılıkla, imparatorlarıyla konuşma hakkını kullanıyorlardı. Çok sayıda senatörün ve seçkin vatandaşların eşlerince üstlenecek bir hizmetle imparatora durumu anlatmanın daha uygun olacağı düşünülerek bu hanımların ondan Liberius'un geri çağrılmasını istemeleri kararlaştırıldı. Giysileri ve süsleri toplumsal sınıflarını ve zenginliklerini belli eden bu kadın temsilcileri Constantius hoşnutlukla kabul etti. Saygıdeğer dinsel başkanlarını dünyanın öbür ucuna dek izleyeceklerini bildiren kesin kararlarını öğrenince çok etkilendi, her iki piskopos, Liberius ve Faelix'in, kendi yandaşı olan papaz örgütlerini, herbiri ayrı ayrı ve barış içerisinde yönetmelerini kabul etti. Ama hoşgörü düşünceleri o zamanın uygulama ve eğilimlerine o denli aykırı bir şeydi ki Constantius'un yanıtı Roma Circus'unda halka duyurulunca, bu uzlaştırma tasarısı nefret uyandırdı ve oybirliğiyle reddedildi. Circus "Bir Tanrı, bir İsa, bir piskopos," haykırışlarıyla çınladı. Roma halkının Liberius davasıyla ilgili tutumu yalnız sözde kalmadı. Constantius'un oradan ayrılmasından az zaman sonra patlak veren tehlikeli ve kanlı ayaklanma bu hükümdarı başpiskoposun doğrultusunda karar verme ve başkent yönetimini başkasıyla paylaşmaksızın ona teslim zorunda bıraktı. Zayıf ve yararsız bir direnmeden sonra, kazanan taraf, imparatorun dolayısıyla anlaşılan izniyle, Liberius'un yerine geleni kentten kovdu. Faelix'in yandaşları, insanlık dışı davranışlarla sokaklarda boğazlandılar, kent alanlarında, hamamlarda ve kiliselerde bile öldürüldüler. Roma, mübarek piskoposunun dönüşünde de Marius'un genel kıyımlarını ve Sylla'nın terörlerini yeniden yaşadı.[147]

II. Flavianus saltanat soyu sırasında Hristiyanlar hızla çoğaldılarsa da Roma, İskenderiye gibi imparatorluğun büyük kent-

147. Roma papaz ayaklanmaları için bkz. Ammian., XV, 7; Athanasius, c. 1, s. 843-861; Sozomen, 1. IV, b. XV; Theodoret, 1, II, b. XVII; Sulp. Sever., *Hist. Sacra*, 1. II, s. 413; Hieronym., *Chron. Marcellin. et Faustin. Libell.*, s. 3, 4; Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 336.

lerinde, Hristiyan kilisesinin kazandığı gönenci çekemeyen ve tiyatrolarında tanrıbilim sorunlarıyla serbestçe alay eden kalabalık ve güçlü bir inançsızlar topluluğu yaşamım sürdürüyordu. Yalnız Constantinople, kilisenin sinesinde doğmuş bulunmak ve putperestlikle kirlenmemiş olmak gibi bir ayrıcalık taşıyordu. Tüm halkı, o yüzyılın Hristiyanlarını dünyanın öbür insanlarından ayıran erdemler ve dinsel bağlarla yetişmiş bulunuyordu. Alexander'ın ölümünden sonra Paul ile Macedonius, piskoposluk görevi icin çekiştiler. Çalışmaları ve yetenekleri bakımından eşittiler. Macedonius, bu yeri örf ve âdetlerindeki temizlikle kazanacak olsa da rakibinin de daha önceki bir seçim ve daha geleneksel bir öğreti dolayısıyla üstünlüğü vardı. Kendisini azizler ve şehitler katına çıkaran Nicaea inancına sarsılmaz bağlılığı Arian'cıların ona hınç duymasına neden olmuştu. On dört yıllık süre içerisinde beş kez yerinden atıldı ve çoğunlukla hükümdarın bağışlamasıyla değil, halkın ayaklanmasıyla yeniden görevine dönebildi. Macedonius'a piskoposluğunu huzur içinde elde edebilme olanağı ancak Paul'un ölümüyle gelebilirdi. Mutsuz Paul, zincire vurularak Mezopotamya çöllerinden Toros Dağları'ndaki haydut yataklarına dek sürüklendi.[148] Bir hisar kulesine kapatıldı ve burada yiyeceksiz olarak altı gün kaldı. Sonunda da Constantius'un başlıca temsilcilerinden biri olan Philip'in buyruğuyla boğduruldu.[149] Dinsel çekişmeler yeni başkentte ilk kez kan dökülmesine neden oldu; her iki yandan pek çok sayıda vatandaş şiddetli ve dirençli ayaklanmalarda yaşamlarını yitirdi. Paul'un

148. Cucusus son kaldığı yer oldu. Orada öldü ve acıları da son buldu. Kapadokya, Kilikya ve Küçük Armenya sınırları üzerinde bu ücra kentin konumu kimi coğrafi kuşkulara yol açmıştır. Ne var ki Caesarea'dan Anazarbus'a giden Roma yolu bize gerçek konumunu vermektedir. Bkz. Cellari., *Geograph.*, c. II, s. 213; Wesseling, *ad Itinerar.*, s. 179, 703.

149. Athanasius (1, I, s. 703, 813, 814), Paul'un katledildiğini doğrulamaktadır. Bunu yalnızca halkın kanısına değil, Arian'cı zalimlerden biri olan Philagrius'un reddedilemez tanıklığına dayandırmaktadır. Bununla birlikte, Constantinople piskoposunun hastalıktan öldüğünü mezhep sapkınlarının savunduğunu sözlerine eklemektedir. Socrates (1, II, b. 26) Athanasius'u köle gibi kopya etmektedir. Sozemen ise kuşkuları belirtmektedir.

sürgüne gönderilmesiyle ilgili kararın uygulanmasıyla görevlendirilen süvari generali Hermogenes bu görevinin kurbanı oldu. Katolikler piskoposlarını savunmaya koştular, Hermogenes'in sarayını yakarak kül ettiler, imparatorluğun bu bir numaralı askerini Constantinople sokaklarında ayaklarından çekerek sürüklediler ve cansız vücuduna her türlü düşmanca saldırıda bulundular.[150] Hermogenes'in başına gelenler praetorian prefect'i olan Philip'e ders oldu, aynı girişimde daha dikkatli davranması gerektiğini ona anlattı. Sarayla deniz arasında bulunan Xeuxippus hamamlarında dostça görüşmek için Paul'a haber gönderdi. Bahçe merdiveninin en alt basamağına yanaşmış ve denize açılmaya hazır bekleyen gemiye konularak Selanik'e doğru yola çıkan başpapazın kaçırıldığını halk henüz anlayamamıştı. Sarayın kapıları açıldı, başpapazlığı zorbalıkla ele geçiren Macedonius, valinin yanında yüksek bir arabada oturmuş halde ve kılıçlı çok sayıda muhafızın eşliğinde göründü. Bu askerî topluluk katedrale doğru yürüyüşe geçti. Katolikler ve Arian'cılar onu ele geçirmek için koşuyorlardı. Bu kanlı ayaklanma Constantinople halkından üç bin yüz elli kişinin ölümüne mal oldu ve düzenli birliklerce desteklenen Macedonius zaferi kazandı. Ne var ki onun işbaşında bulunduğu dönem ayaklanmalar ve huzursuzluklarla geçti. Çekişmenin gerçek sorunuyla ilgisi olmayan konular bile bu çatışmalara neden olabiliyordu. Büyük Constantinus'un naaşının kilisede konulduğu en kutsal bölüm enkaz durumuna gelmişti. Başpapaz, bu saygıdeğer naaştan kalan parçaları Aziz Acacius Kilisesi'ne aktartmıştı. Bu dine uygun ve özenli davranış, *Homoousian* öğretisini izleyen kesimin gözünde dinsel bir saygısızlık olarak değerlendirildi. İki kesim de silaha sarıldı. Kutsal hizmetler için ayrılan alan savaş alanına dönüştü. Bir kilise tarihçisi, bizzat tanık olduğu olayda, edebi sanatlara başvurmadan, kilisenin karşısındaki kuyunun kanla dolduğunu ve oradan taşan kanların, yol kenarlarından ve dolaylardaki ke-

150. Ammianus (XIV, 10) bizi bu trajik olayın tam öyküsüne göndermektedir ama tarihinin o bölümü bugün mevcut değildir.

mer altlarından aktığını söylemektedir. Bu azgınlıkları dinsel bir ilkeye yükleyen tarihçi, insan kalbinden yana çok az bilgiden söz edebilecektir. Açıkça söylemek gerekir ki gayreti körleten güdü ve tutkuların çığırından çıkmasını maskeleyen bahane vicdan acısını söndürebiliyor, Constantinople Hristiyanlarına başka bir olay dolayısıyla bu acı kendini çok şiddetli biçimde duyuruyordu.[151]

Constantius'un kıyıcı ve müstebit eğilimleri salt suçluluk ya da direnme eylemlerinin meydana gelmesiyle kendini gösteriyor değildi. İmparator, başkentindeki ayaklanmayı öğrenerek büyük bir öfkeye kapılmıştı, bu hareket dine ve hükümdarın otoritesine karşı bir saldırı niteliği taşıyordu. İşte bu ayaklananlara ölüm, sürgün ve müsadere cezaları yağdırıldı. Constantinople kapılarında, Hermogenes'in katilleri olarak kafaları kesilen bir papaz adayı ile bir diyakoz çömezini çağımız Yunanları bugün de saygı ile anmaktadırlar. *Theodosius Kodeksi*'ne alınmasına gerek görülmeyen bir Constantius buyruğuna göre, Arian'cı bir piskoposun elinden şaraplı ekmeği geri çevirenlerin, özellikle Macedonius'a karşı böyle bir davranışta bulunanların papazlık ve Hristiyanlık ayrıcalıkları kaldırılacaktı. Nitekim böyleleri kiliselerinden kovuldular ve kent içerisinde bir araya gelmeleri yasaklandı. Gayretkeş Macedonius bu haksız yasayı Küçük Asya'da ve Trakya'da da uygulamakla görevlendirildi. Sivil ve asker kuruluşlarının başında bulunanlar onun buyruklarına uyma emrini aldılar ve bu yan Arius'çu zalimin *Homoiousion* yanlısı inancı desteklemek bahanesiyle yaptığı korkunç kıyıcılıklar Constantius'un saltanatını lekelemiş oldu. Olmak istemeyen kimselere ve Macedonius ilkelerinden nefret edenlere bile zorla vaftiz yapılıyordu. Kadınlar ve çocuklar vaftiz edilmek üzere,

151. Bkz. Socrates, 1, II, c. 6, 7, 12, 13, 15, 16, 26, 27, 38; Sozomen, 1, III, b. 3, 4, 7, 9; 1, IV, b. 2, 21. Photius'un bir özetini yaptığı (Phot., *Bibliot.*, s. 1419-1430), Constantinople'lu Aziz Paul'un davranışları, bu tarihçilerden yazılmış kötü bir kopyadır. Ama masallardan ve mucizelerden arınmış olarak bir azizin yaşamını yazabilecek çağımız bir Yunan kutlamaya değer sayılacaktır.

yakınlarının ve arkadaşlarının elinden çekilip alınıyorlardı. Kiliseye getirilenlerin ağızları açık kalsın diye tıkaç konuluyor ve şaraplı ekmek yutaklarına sokuluyordu. Genç bakirelerin göğsü ateşte kızdırılmış yumurtalarla yakılıyor ya da başları iki tahta levha arasında canavarca sıkıştırılıyordu. Novatian'ların Constantinople kolundakiler *Homoousian* öğretisine sıkı sıkıya bağlı olduklarından bu öğretiyi çok sayıda olan Katoliğe de benimsetmeliydiler.[152] Paphlagonia'nın (Sinop ve dolayları) büyük bir bölümünde Katoliklerin bulunduğu öğrenilince bunları hak dinine döndürmeye ya da aforoz etmeye karar verildi.[153] Bu durumda yalnızca kilise mensuplarını göndermenin yetersiz olacağını düşünerek bu mezhep sapkınlarına karşı dört bin kişilik bir kuvveti harekete geçirerek bütün bölgeyi kendi dinsel buyruğu altına almaları onlara emredildi. Novatian köylüler umutsuzluk ve dinsel coşkuyla ayaklanarak bu kıyıcı saldırıyı püskürttüler ve talimsiz, silahsız olarak yalnızca ellerindeki çiftçi gereçleriyle, ölen çok sayıda hemşehrilerinin öcünü, alçakça bir kaçışla canını kurtarabilen az sayıdaki askerin dışında dört bin kadar lejyoneri öldürerek aldılar. Constantius'un ardılı, hadımlarının ve kendi tutkularının tutsağı haline düşen bir hükümdarın yönetimi altında imparatorluğun ve özellikle doğu eyaletlerinin sahne olduğu dinsel karışıklıkların bir bölümünü canlı ve anlatımlı bir biçimde betimlemektedir: "Mutsuz yurttaşlar zehirleniyor, işkenceye uğratılıyor ve sürgüne gönderiliyorlardı. Özellikle Cyzicus ve Samosata'da çok sayıda insan, mezhep sapkını diye nitelendirilerek boğduruldu. Paphlagonia'da, Bitinya'da ve

152. Bkz. Socrates, 1, II, b. 37, 38; Sozomen, 1, IV, b. 21. Macedonius, zulümleri sırasında, genellikle erdemleri ve özellikle iyilikseverliği övülen Nicomedia'lı ve Cyzicus'lu iki piskopostan çok yardım görmüştür. *Homoousion* ile *Homoiousion* arasındaki ayrımın, en ince tanrıbilimcinin gözünde bile algılanamayacak kadar küçük olduğunu okuyucuya anımsatmaktan kendimi alamıyorum.

153. Mantinium'un tam konumunu bilmiyoruz. Bu dört grup lejyonerlerden söz ederken Socrates, Sozomen ve Aziz Paul'un eylemlerinin yazarı, Nicephorus'un "bin" olarak çevirdiği gibi belirsiz terimleri kullanmışlardır (Vales., *ad Socrat.*, 1, II, b. 38.)

Galatia'da, insansız ve yıkılmış kent ve köyler görülüyordu."[154]

Arian'cıların öfke ve şiddeti imparatorluğun kalbini parçalarken değişik birtakım düşmanlar, Circumcellion'lar adı altında Afrika eyaletlerini rahatsız ediyorlardı. Bu yırtıcı bağnazlar Donatist yanlılarının kuvveti olmakla birlikte onların utancıydı da.[155] Constantinus yasalarının sert uygulanması kin ve ayaklanma duygusunu dürtüklemişti. Ayrılmanın baş nedeni olan karşılıklı nefret, onun oğlu Constantius'un şiddetli çabalarıyla büsbütün zehirlenmişti. Constantius'un bu çabaları kilisenin birlik haline getirilmesi içindi. İmparatorluk görevlileri olan Paul ve Macarius'un kullandıkları kuvvet ve bozgunluk önlemleri, mezhep sapkınlarına, havarilerin koyduğu kurallarla onların sözde ardıllarının tutumu arasında tiksinç bir aykınlık bulma bahanesi vermekteydi.[156] Numidia ve Moritanya köyleri Roma yasalarına pek bağlı olmayan, Hristiyan dinine tam olarak geçmemiş olmakla birlikte kendilerine vaazlar veren Donatistlerin savına şiddetli bir tutkuyla sarılmış insanlarla doluydu. Piskoposlarının sürgüne gönderilmesinden, kiliselerinin yıkılmış olmasından ve dinsel toplantılarının yaptırılmamasından dolayı hoşnutsuzluk

154. Julian., *Epist.*, LII, s. 436, Spanheim edisyonu.

155. Bkz. Optatus Milevitanus (III, 4), Dupin'in Donatist tarihi ve baskının sonunda özgün belgeler. Augustinus'un, Circumcellion'larca başkalarına ve kendilerine karşı öfkelerinin ayrıntıları Tillemont tarafından toplanmıştır (*Mem. Eccles.*, c. XII, s. 147-165). Çoğu zaman bu bağnazların öfkesini alevlendiren saldırıları, kötü niyetli olmadan aktarmıştır.

156. Çeşitli hiziplerin aynı adam ya da aynı olaylardan söz ederken kullandıkları sözleri karşılaştırmak oldukça eğlencelidir. Kartaca piskoposu Gratus, bir geleneksel synod toplantısında kendini kutlayarak söze başlamaktadır: "Gratias Deo omnipotenti et Christu Jesu... qui imperavit religiosissimo Constanti Imperatori, ut votum gereret unitatis, et mitteret ministros sancti operis famulos Dei Paulum et Macarium." (Monument. Vet. ad calcem Optati, s. 313.) "Ecce subito," diyor Marculus'un tutkusu üzerine Donatist yazar) ""de Constantis regif tyrannica domo.. pollutum Macarianae persecutionis murmur increpuit, et duabus bestiis ad Africam missis, eodem scilicet Macario et Paulo, execrandum prorsus ac dirum ecclesiae certamen indictum est; ut populus Christianus ad unionem cum traditoribus faciendam, nudatis militum gladiis et draconum praesentibus signis, et tubarum vocibus cogeretur." (Monument., s. 304.)

içerisinde bulunuyorlardı. Çoğunlukla bir asker birliğince korunan, adalet örgütünün yaptığı kötü işlere karşı sert tepkiler gösteriliyor ve ayaklanmalar sırasında öldürülen kilise mensuplarının başına gelenler bu yırtıcı yeni Hristiyanları şehitlerinin öcünü alma isteğine yöneltiyordu. Zulüm ve işkenceyi uygulayanlar çok zaman ken di kusurlarının kurbanı olarak ölüyorlar, istenç dışı bir patırdının suçu, bunu işleyenleri umutsuzluğa ve ayaklar.maya sürüklüyordu. Doğdukları köylerden atılan Donatistler Getulian çöllerinin ücra yerlerinde, büyük gruplar halinde toplandılar. Boş oturmak ve yol kesicilik yapmak üzere güç çalışma koşullarından ayrıldılar. Din adamları boş gezmek ve haydutluk doğru değildir dedikleri halde onları dinlemediler. Circumcellion'ların liderlerine azizlerin başkanı deniyordu. Mızrak ve kılıçları çok azdı ve Yahudi diye adlandırdıkları kalın bir lobut kullanıyorlardı. Onların ünlü savaş haykırışları Afrika'nın tüm silahsız eyaletlerinde yankılanıyordu. Yiyecek bulunmayışı ilk yağma bahaneleri oldu. Ama saldırıları kısa sürede gerekseme sınırlarını aştı. Kırıp dökücülük ve yağmacılığın sonunda köyleri ateşe verdiler, tüm kırsal alanda saltık bir zulüm düzeni kurdular. Tarım ve adalet işleri durdu. Circumcellion'lar insanlar arasında ilkel eşitliği kırmayı, sivil toplumdaki kötülükleri kaldırmayı istedikleri için, kendilerine sığınan köleleri, borçluları korumaları altına alıyorlardı. Karşı konulmadığı zaman yalnızca yağmayla yetiniyorlardı. En ufak bir direnç, öldürmelere ve benzeri şiddet davranışlarına yol açıyordu. Tedbirsizlik göstererek akıl öğretmeye kalkışan kimi Katolik papazlarına en korkunç işkenceler uygulandı. Circumcellion'ların derdi yalnız silahsız düşmanlarla değildi. Kimi zaman asker birliklerine de saldırıyor ve arada sırada onları kaçmak zorunda bırakıyorlardı. Kanlı Bagai olayında, bir ovanın ortasında imparatorluk süvari müfrezesinin önüne çıktılar. Ellerinde silahlarıyla yakalanmış olan Donatistlere yırtıcı hayvanlara yapılan muamele yapılıyordu ve kendi yaptıkları yabanıl yırtıcılıkların sonucunda bunu hak etmiş oluyorlardı. Kılıçla, baltayla ya da ateşle öldürülüyorlardı. Onların da karşı-

lıkları kanlı oluyor, başkaldırmaları daha büyüyüp yaygınlaşıyor ve anlaşmak için tüm umut kapıları böylece kapanmış oluyordu. Yüzyılımızın başlarında, Camisard'ların zulüm, gözüpeklik, suç işleme ve tutku alanlarında Circumcellion'ların yeniden doğduğu görüldü. Her ne kadar Languedoc bağnazları askerî beceri bakımından Numidia'lılardan ileri idiyseler de Afrikalılar yırtıcı bağımsızlıklarını daha büyük bir gözüpeklikle ve kararlılıkla sürdürmüşlerdi.[157]

Bu gibi düzensizlik ve kargaşalar dinsel zulüm yönetiminin doğal sonuçlarıdır. Ancak Donatistlerin öfkesi olağanüstü bir iddetle alevlenmişti ve kendilerini o denli saçma duruma soktuğu bir gerçekse bunun benzerine başka hiçbir ülkede rastlanmamıştır. Bu bağnaz insanlardan bir bölumü yaşamaktan tiksiniyorlardı ve büyük bir istekle şehit düşmelerini bekliyorlardı. Şu veya bu işkenceyle ya da doğrudan doğruya ölmek onlar için önemli değildi; yeter ki ölümleri imanları uğrunda ve sonsuz mutluluğa geçiş umudu içerisinde olsundu.[158] Arada sırada paganları, bayramlarında ya da tapınaklarında kızdırıp aşağılıyorlar ve onların bu kızgınlıklarnın kendi tanrılarının onuru için öç almalarına yol açacağını umuyorlardı. Kimileri de yargıçlara başvuruyor ve kendilerini işkence cezasına çarptırmalarını isteyerek anlan korkudan titretiyorlardı. Büyük yollarda yolcuları durduruyor, onlardan kendilerini şehit etmelerini istiyor, bunu yaparlarsa ödül vereceklerini, bu acayip isteklerini reddederlerse onları ölümle tehdit ediyorlardı. Bütün bu başvuru olasılıkları bulunmazsa bir gün saptayarak dostlarının ve yakınlarının önünde bir kayanın tepesinden kendilerini uçuruma atıyorlardı; bu çeşit kendini öldürmelere sahne olmuş çok sayıda uçurum bulunuyordu. Bu tutkunların davranış ve şiddetli devinimleri bir kısmı için din

157. *Histoire des Camisards*, Villefranche, 1760, doğrucu ve yansızdır. Yazarının dinini anlayabilmek oldukça zordur.

158. Donatistler, kendilerini bu biçimde öldürmeyi haklı göstermek için Maccabee'lerin ikinci kitabının on dördüncü bölümünde bildirilen Razias örneğini ileri sürüyorlardı.

yolunda şehit, bir bölümü için de şeytanın kötülüğüne kurban olma biçimde yorumlanırken yan tutmayan bir filozof bunda, Yahudi ulusunun karakterine ve ilkelerine kökten bağlı eğilmez bir ruhun etkisini ve kötüye kullanılışını kolayca ortaya sermektedir.

Kilisenin barışını bozan ve şanını gölgeleyen iç bölünmelerin öyküsü bir putperest tarihçinin uyarısını doğrulamakta ve saygıdeğer bir piskoposun yakınmalarını da haklı çıkarmaktadır. Deneyim, Ammianus'a o kanıyı vermiştir ki en yırtıcı hayvanlara karşı insanların duyduğu korku, Hristiyanların[159] kendi aralarında birbirlerinden duydukları korkuya oranla daha azdır ve Gregory Nazianzen'e göre de gökyüzü krallığı hercümerç durumuna düşmüştür ve cehennem karmaşasının korkunç görünümünü yansıtmaktadır.[160] Erdemleri yalnız kendi yanlarındakilerde gören ve tüm suçları hasımlarına yükleyen o dönemlerin öfkeli yazarları, şeytanların meleklere karşı açtıkları savaşı simgelemektedirler. Akıl yetkin olarak erdemli ya da tam olarak bozuk ahlaklı bir fâni düşüncesini reddettiğinden, karşılıklı olarak birbirlerini mezhep saypkınlığıyle suçlayan ve her biri geleneksel Hristiyanlığın yalnız kendisinde olduğunu savunan mezheplerin hepsini de hem erdemli hem de kusurlu saymak doğru olur. Hepsi de aynı dinin içerisinde oluşmuşlardı, bu yaşam ve sürdürmeleri gereken yaşam için aynı korkularve aynı umutlar içersinde çabalamışlardı. Bir yanından kusurlu olsalar da masüm olabilirlerdi. İnanç içtenlikli olabildiği halde uygulama (ibadet) erdemli ya da bozulmuş olabilirdi. Arius'un ve Athanasius'un öğrencilerinde metafizik kanılar tinsel karakter bakımından, değişiklik göstermiyordu ve hepsi de İncil'in kurallarından –fakat kötü yorumlanarak– aldıkları hoşgörüsüzlük ruhuyla davranıyorlardı.

Yapıtlarına gösterişli politik ve felsefi sıfatlarını vermekte ken-

159. "Nullus infestas hominibus bestias, ut sunt sibi ferales plerique Christianorum, expertus." (Ammian., XXII, 5).
160. Greg. Nazianzen, *Orat.*, s. 33. Bkz. Tillemont, c. VI, s. 501, in40 baskı.

dinde hak gören çağımız yazarlarından biri,[161] imparatorluğun gerileyiş nedenleri arasına, putperest inancını kesinlikle kaldıran ve halklarından büyük bir bölümünü rahipsiz, tapınaksız ve genel bir dinden yoksun bırakan Constantinus'un yasasını da koymadığı için, çekingen bir atıfla Montesquieu'yü suçlamaktadır. Bu felsefi yazarın insan hakları uğrundaki çabası, kilise mensuplarının, sevgili kahramanlarına hafifçe genel bir zulüm yükleyen tutumlarının etkisi altında kalmış olsa gerektir.[162] Eğer olsaydı, imparatorluk kodekslerinin başında yer alacak olan böyle bir imgesel yasayı aramaya gerek gömeden Constantinus'un özgün bir mektubuna başvurabiliriz. İmparator artık din değiştirmiş olduğunu gizlemediği ve tüm rahiplerinden kurtulup tahtına tek başına egemen olduğu bir zamanda bu mektubuyla eski dini sürdürmekte olanlara sesleniyordu. Tüm Roma İmparatorluğu yurttaşlarını, etkileyici sözlerle hükümdarlarına uymaya çağırıyor ve onları bunun için yüreklendiriyordu. Ne var ki göksel ışığa karşı körükörüne direnenler olursa, sahte tanrılarının tapınak ve inançlarında dinlerini huzur içerisinde sürdürebileceklerini de dile getiriyordu. Putperestlik törenlerinin topyekûn yasaklanması, alışkanlığın ve boş inançların yenilmez direncine karşı akıllıca ılımlılık gösteren imparatorun kendisi tarafından, kesin olarak yalanlanmış bulunmaktadır.[163] Verdiği sözü bozmadan ve putperestleri paniğe kaptırmadan dikkatli imparator, putperest-

161. *Histoire Politique et Philosophique des Etablissemens des Europeens dans les deux Indes*, c. 1, s. 9.

162. Eusebius'a göre (*Vit. Constantin.*, 1, II, b. 45) imparator kentlerde ve kırsal alanda putperestliğin tiksinç ibadetlerini yasak etti. Socrates (1, I, b. 17) ve Sozomen (1, II, b. 4, 5), Constantinus'un tutumunu tarihe uygun bir gerçeklikle göstermişlerdir. Theodoret (1, V, b. 21) ve Orosius (VII, 28) ise bu konuyu çok ihmal etmişlerdir. "Tum deinde," diyor Orosius, "primus Constantinus justo ordine et pio vicem vertit edicto; siquidem statuit citra ullam hominum caedem, paganorum templa claudi."

163. Bkz. Eusebius, *Vit. Constantin.*, 1, II, b. 56-60. Azizler meclisinde yaptığı vaazda imparator –ki, dinsel bağlılığı yıllarla doğrulanmıştır– putperestlere seslenerek (b. 11) kurbanlarını sunmalarına ve dinlerinin gerektirdiği her türlü eylem ve ibadette bulunmalarına izin verdiğini bildirdi.

liğin eskimiş ve dengesini yitirmiş olan yapısını yavaş yavaş ortadan kaldırıyordu. Kuşkusuz kimi zamanlarda gösterdiği sertliğin gizli güdüsü Hristiyan inancından ileri geliyorduysa da bunları bile ussal bir adalet ve kamu yaran bahanesi biçiminde nitelemeye özen gösteriyordu. Eski dinin temellerini, belli etmeden sarsarken Constantinus, yalnızca hakkın kötüye kullanılmasını önlemek istediğini savunuyordu. Çok akıllı öncellerinin örneğine uyarak, kimi zaman birtakım sıkıntı içerisinde bulunan ya da suçluluğa doğal olarak eğilim duyan insanlara imgesel umutlar veren ve onları özendiren -dine aykırı- kâhinleri ağır cezalara çaptırıyordu. Halk tarafından hile ve sahtelik olduğu artık anlaşılmış bulunan tanrısal yanıtları susturdu. Ve Nil'deki kadınsı rahiplikleri yasakladı. Constantinus, Roma sansürünün yetkilerini onursal olarak kullanmak suretiyle, bütün gün Venüs'e sofuca saygı amacıyla her türlü cinsel münasebetlerin sürüdürüldüğü Fenike tapınaklarını yıktırdı.[164] İmparatorluk kenti Constantinople, bir çeşit Yunan ve Asya tapınaklarının zararına olarak yükseldi ve onların zengin özenleri üzerinde güzelleşti. Varlıkları müsadereye sokuldu, tanrıların ve kahramanların heykelleri, bunlara yalın bir meak uyandırıcı nesneler olarak bakan bir halkın bulunduğu yerlere taşındı. Altın ve gümüşler piyasada kullanıma konuldu. Yüksek aşamalı görevliler, piskoposlar ve hadımlar, gayretkeşliklerinin yanı sıra açgözlülüklerini ve öçlerini de almış ve doyurmuş oldular. Bu çapulculuk Roma dünyasının çok küçük bir bölümünde yapılıyordu ve bu eyaletler uzun süreden beri hükümdarların ve prokonslulus'lerin bu gibi davranışlarına alışkındılar, çünkü onların, bağlı oldukları dini yıkma niyetlerinden şüphe edilemezdi.[165]

164. Bkz. Eusebius, *in Vit Constantin.*, 1, III, b. 54-58 ve 1, IV, b. 23, 25. Bu otoriter eylemler, putperest Roma magistra'larınca Bacchanals ayinlerinin yasaklanması ve Isis Tapınağı'nın yıktırılması olaylarıyla karşılaştırılabilir.

165. Eusebius, *in Vit Constant.*, 1, III, b. 54; ve Libanius, *Orat. pro Templis*, s. 9, 10, Cothofred edisyonu. Çok değişik bu günde gördükleri Constantinus'un sofuca saygısızlığını ikisi de anlatmaktadır. Sonuncusu, onun parayı ve kutsal emanetleri aldığını ama tapınakların dinsel sıfatına dokunmadığını, bu yüzden

Constantinus'un oğulları babalarının yolunu daha büyük bir gayret, fakat daha az bir dikkatle izlediler, kıyım ve çapul bahanelerini daha da artırdılar.[166] Hristiyanlar her zaman hoşgörüye güvenmekteydiler. En küçük bir kuşku putperestlere karşı bir kanıt sayılıyordu ve onların tapınaklarının yıkılması Constantius ile Constans'ın saltanatları için hayırlı bir işaret olarak kutlandı.[167] Constantius, gereğinden çok değişik yasaklar koyan bir yasa hazırladı: "Uyruklarımızdan hiçbirinin giderek suçlu duruma düşmemesi için tüm tapınakların hemen kapanmasını ve özenle korunmasını kesinlikle buyuruyoruz. Tanrılara sunguda bulunmaktan vazgeçmelerini emrediyoruz. Yasaklamamıza karşın sunguda bulunmayı sürdüren olursa, suçunu canıyla ödemesini ve mallarının kamu yararına müsadereye uğratılmasını istiyoruz. Suçluları cezalandırmada ihmal gösterecek eyalet yöneticilerini de aynı cezalara çarptıracağımızı bildiririz." Ne var ki bu korkunç buyruğun yayımlanmadığı, hiç değilse uygulamaya konulmadığıyla ilgili olarak birtakım güçlü nedenler vardır.[168] Tanınmış yapıtlar, bakır ve mermer anıtlar ki bugün

---

bu tapınakların fakirleştiğini fakat her zamanki ayinlerin yine de sürdüğünü kesinlikle belirtmektedir (Bkz. Lardner'ce derlenmiş *Jewish and Heathen Testimonies*, c. IV, s. 140).

166. Ammianus (XXII, 4) "spoliis templorum pasti" olan kimi saray kadınlarından söz etmektedir. Libanius da (*Orat. pro Templ.*, s. 23) imparatorun çoğu zaman bir köpek, at ve köle armağan eder gibi bir tapınak hediye ettiğini söylemektedir. Ama bu putları kırma işi de yazık ki bitiyordu, diye belirtmeyi dindar bilgin ihmal etmemektedir.

167. Bkz. Gothofred., *Cod. Theodos.*, c. VI, s. 262; Liban., *Orat. Parental*, b. 10; *in Fabric. Bibl. Graec.*, c. VII, s. 235.

168. "Placuit omnibus locis atque urbibus universis claudi protinus empla, et accessu vetitis omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos a sacrificiis abstinere. Quod siquis aliquid forte hujusmodi perpetraverit, gladio sternatur: facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari: et similiter adfligi rectores provinciarum si facinora vindicare neglexerint." (*Cod. Theodos.*, 1, XVI, başlık 10, yasa 4). Bu saçma sapan yasanın tarihinde, zaman bakımından bir çelişki vardır. Ayrıca da magistra'ları ölümle ve mallarını müsadereyle cezalandıran niteliğiyle bir benzeri daha yoktur. La Bastie (*Mem. de l'Academie.*, c. XV, s. 98) bu sözde yasa taslağının Constantius'un kâğıtları arasında bulunmuş ve iyi bir örnek olarak *Theodosian Code*'a konulmuş

bile durmaktadır, putperestlik dininin Constantinus'un oğullarınca yürütülen saltanatın sonuna değin uygulanmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Doğunun ve batının kırsal alanlarında ve kentlerindeki çok sayıda tapınağa dokunulmadı. Ve çok sayıda putperest, sivil yönetimin koruması ya da hoşgörüsü altında sungu, bayram ve ayin törenlerine katılmayı sürdürdü. Bu kanlı buyrultudan dört yıl sonra Constantius Roma'ya geldi. Bir putperest yazar, hükümdarın yola yönteme uygun davranışını, ardılları için öykünülecek bir örnek olarak gösterip onu kutlamaktadır: "Bu imparator," diyor Symmachus, "Vestal'ların ayrıcalıklarını saygıyla korudu. Roma soylularına dinsel saygınlıklar tanıdı, bayramların ve genel dinsel törenlerin gerektirdiği giderler için olağan ödenekleri verdi; her ne denli yeni bir dine geçtiyse de imparatorluk halkını, atalarının kutsal inancından yoksun bırakmadı."[169] Senato ciddi kararnamelerle, egemenlerinin hatıralarını kutsal saymaya devam ediyordu ve Constantinus da ölümünün ardından, yaşamı boyunca tanımadığı ve hakaretler ettiği tanrılarla ilişkilendirilmişti. Numa'nın başlattığı ve Augustus'un ele geçirdiği egemen başpiskoposun unvan, bayrak ve imtiyazları, ikrar etmekten ziyade, terk ettikleri din üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olan yedi Hristiyan imparator tarafından tereddütsüz biçimde kabul edilmişti.[170]

Hristiyanlığın bölünmesi, paganizmin yıkılışına ara vermişti;[171]

olduğunu düşünüyor.

169. Symmach., *Epistol.*, X, 54.

170. La Bastie'nin *Mem. de l'Academie*'de (XV, 75-144) Roma imparatorlarının pontifflik gücü üzerine olan dördüncü incelemesi, çok bilimsel ve pek yerindedir. Putperestliğin Constantinus'tan Gratianus'a dek gösterdiği durumu ve hoşgörüyü kanıtlamaktadır. Gratianus'un pontiff giysisini reddeden ilk hükümdar olduğuna dair Zosimus'un savı kanıt olarak ileri sürülmüştür ve bu konudaki aşırı tutuculuk mırıldanmaları sessizliğe dönüşmüştür.

171. Pagan ve paganizm sözcüklerini serbestçe kullandığıma göre okuyucuya bu deyimlerin anlamlarını sırasıyla anlatmam gerekmektedir. 1) Doric diyalektiğinde, İtalyanlarınkine yakın olarak, bir çeşmeyi anlatmaktadır; dolaylardaki köylüler, çeşmeyi ziyaret ettiklerinde kendi adlarını Pagus'lardan alıyorlardı. (Festus, subvoce ve Servius ad Virgil. Georgic., II, 382). 2) sözcüğün geniş

suçluluk duygusu ve isyan tehlikesi ile paniğe kapılan prensler ve piskoposlar, kâfirlere karşı verilen kutsal savaş gayretlerini azaltmıştı. Putperestliğin yok oluşu[172] tahammülsüzlük ile açıklanabilir ancak imparatorluk mahkemesinde hüküm süren düşman tarikatlar, dinî müesseselere ait mülklerin devredilmesi ve belki de güçlü ama bu gücünü yitirmekte olan bir fraksiyonu hiddetlendirmek konusunda karşılıklı olarak endişeliydiler. Otorite ve çıkarlar artık Hristiyanlık tarafına ağır basmaya başlamıştı ancak bu zaferin etkilerinin evrensel olarak hissedilmesi için iki üç kuşağın geçmesi gerekti. Roma İmparatorluğu'nda çok uzun zamandır hüküm süren dine, spekülatif düşüncelere antik gele-

---

anlamıyla pagan ile köylü eşittir (Plin., *Hist. Natur.*, XXVIII, 5). Bu ad köylülerin alt tabakasına verildi ve çağımız Avrupa uluslarınca köylü yerine kullanılır oldu. 3) Askerî örgütlenmenin aşırı ölçüde büyümesi aynı yönde bir tanımlamayı gerektirdi (Hume, *Essays*, c. 1, s. 555). Hükümdarın ordusunda hizmete alınmayanlar, nefret belirten bir sıfat olarak pagan diye anıldılar (Tacit., *Hist.*, 3-24, 43, 77; Juvenal, *Satir.*, 16; Tertullian, *de Pallio*, b. 4). 4) Hristiyanlar İsa'nın askerleriydi; vaftiz olmayı ve asker andı içmeyi reddeden hasımlar istiare yoluyle pagan sıfatını alabilirlerdi. Bu türlü horlama Valentianus'un saltanatından beri (A.D. 365) imparatorluk yasalarında (*Cod. Theodos.*, 1, XVI, başlık II, yasa 18) ve tanrıbilimsel yazıtlarda bulunmaktadır. 5) İmparatorluk kentleri yavaş yavaş Hristiyanlarla doldu. Eski din, Prudentius (advers. Symmachum, 1, I, ad Fin.) ve Orosius (*Praefat. Hist.*) zamanında kırsal alanda zayıflıyor ve oralardan çekiliyordu. Yeni anlamıyla pagan sözcüğü ilk anlamına döndü ve paganlar köylü oldular. 6) Jüpiter'in ve ailesinin dininden çıkmasından beri pagan adı, eski zamanların ve çağımızın tüm putperestleri ve çoktanrıcıları için kullanılır oldu. 7) Latin Hristiyanlar, hiç düşünmeden, Müslüman düşmanlarına da pagan diyorlardı ve böylece Tevhitçiler için haksız yere putperestler ve çoktanrıcılar gibi adverilmiş oluyordu. Bkz. *Gerard Vossius, Etymologicon Linguae Latinae,* kendi eserlerinde, c. 1, s. 420; Godefroy'un *Theodosian Code* üzerine bilimsel incelemesi, c. VI, s. 250 ve Ducange, *Mediae et Infimae Latinitat. Glossar.*

172. İyonya ve Atina dilinde eski ve çok kullanılan kelimelerdi. Birincisi bir benzeyişi, görüntüyü (Homer., *Odys.*, XI, 601) ve imgelemeyle ya da güzel sanatla yaratılmış bir temsili ve bir imgeyi anlatmaktadır. İkincisi ise her türlü hizmet ya da tutsaklığı işaret etmekteydi. İbrani yazıtları çevirmiş olan Mısır Yahudileri bu sözcüklerin kullanımını (Exod., XX. 4, 5) bir imgenin dinsel tapınışıyla kısıtladılar. Helenistlerin ya da Yunan Yahudilerinin dili kilise tarihi ve kutsal tarih yazarlarınca benimsendi ve putperestlik kınaması bu boş inanç uygulamasında yayıldı.

neklerden daha az bağlılık duyan pek çok kişi hâlâ tapmaya devam ediyordu. Devlet ve ordunun şerefi Constantinus ve Constantius'un şahsına ihsan edilmişti ancak bilgi birikimi, hazine ve savaş gayretlerinin önemli bir kısmı halen çoktanrıcılığın hizmetindeydi. Senatörün ve köylünün, şairin ve filozofun batıl inançları farklı sebeplerden kaynaklanıyordu, ancak hepsi tanrıların tapınaklarında eşit adanmışlıkla karşılanıyordu. Azimleri yasaklı bir tarikatın küçük düşürücü zaferi ile kamçılanmış ve Galya'yı barbarların elinden kurtaran, genç ve yiğit bir kahraman olan tahtın vârisinin gizlice atalarının dinini benimsemiş olduğuna olan köklü güven umutlarını canlandırmıştı.

XXII. BÖLÜM

Julianus, Galya Lejyonlarınca İmparator İlan Edildi

İlerleyişi ve Başarıları

Constantius'un Ölümü

Julianus Yönetimi

(MS 359 – MS 363)

Romalılar hadımların utanç verici zulmü altında inlerlerken, Constantius'un sarayı dışında tüm imparatorluk Julianus'a yapılan övgülerle çınlıyordu. Onun zaferleriyle aşağılık duruma düşen Germanya barbarları genç Caesar'ın varlığından büyük korku duymaktaydılar. Askerleri de bu başarıları paylaşıyor, mutluluk ve huzur içerisindeki eyaletler onun iyiliklerinden minnet duyarak yararlanıyorlardı. Ama onun yükselmesine karşı çıkan gözdeler bu erdemlerden ürküyorlardı. Halkın dostunu sarayın en tehlikeli düşmanı olarak görmekte hakları vardı. Kazandığı başarılar onları da etkilemeye başlayınca sarayın soytarıları Julianus'un gülünç betimlemelerini yapmaya giriştiler. Onun saflığının yapmacıktan başka bir şey olmadığına kolayca karar vermişler, bu bilgin savaşçıya tüylü yabanıl, erguvan giyinmiş maymun lakaplarını takmakta gecikmemişlerdi. Gönderdiği alçak gönüllü yazılar ukalalıklarla dolu masallar ve askerliği de Atina Akademisi'nin bahçelerinde okuduğu savaş sanatı olarak nitelendiriliyordu.[1] Utkularının parlaklığı ve halkın alkışları, onları susmak zorunda bıraktı. Frankların ve Almanların fatihi artık bir yüzkarası olarak görülemeyecekti ve hükümdar, vekilinin şerefli mükâfatını çalmak için alçakça hevesliydi. Eski geleneklere göre defne yaprakları ile süslenen, vilayetlere gönderilen mektuplar-

1. "Omnes qui plus poterant in palatio, adulandi professores jam docti, recte consulta, prospereque completa vertebant in deridiculum: talia sine modo strepentes insulse; in odium venit cum victoriis suis; capella, non homo; ut hirsutum Julianum carpentes, appellantesque loquacem talpam, et purpuratam simiam, et litterionem Graecum: et his congruentia plurima atque vernacula principi resonantes, audire haec taliaque gestienti, virtutes ejus obruere verbis impudentibus conabantur, et segnem incessentes et timidum et umbratilem, gestaque secus verbis comptioribus exornantem." (Ammianus, XVII, 11).

dan Julianus'un ismi çıkarılmıştı. "Constantius mevzilendirmeyi bizzat kendisi yapmış; ön saflarda çarpışan askerlere cesaretini göstermiş; askeri sevk ve idare yeteneği zaferi garantilemiş ve barbarların tutsak kralı harp meydanında kendisine takdim edilmişti" ancak kendisi o zamanın vasıtaları ile kırk günde katedilebilecek bir uzaklıktaydı.[2] Ancak her şeye inanan halkı kandırmayı başaramayan bu abartılı masal, imparatorun kendi gururunu dahi tatmin etmekte de aciz kalmıştı. Julianus'un artan talihine eşlik eden, Romalıların alkışları ve teveccühünün gizlice bilincinde olan Constantius'un tedirgin zihni, hain planlarını doğruluk ve tarafsızlık kılıfına sokan kurnaz dalkavukların tatlı zehrini içmeye hazırdı.[3] Kendi yandaşlarının suçlarından ve başkaldırmalarından ürkmüş olan hükümdarlar ve piskoposlar, kâfirlere karşı kutsal savaşa pek sert ve kararlı olarak girişemiyorlardı. Bir kural olarak yerleşmiş olan hoşgörüsüzlük mezhep sapkınlığının yıkılmasını doğrulamış olurdu. Birbiri peşinden sarayda egemen olan düşman mezhepler, hızlanmış ve zayıflamış olmakla birlikte güçlüklerini yine de sürdürmekte olan mezhep mensuplarını kışkırtmaktan ve kendilerine karşı harekete geçirtmekten çekiniyorlardı. Tüm otorite, tutulan yol, akıl ve çıkar güdüleri Hristiyanlıktan yana işliyordu. Ancak utkulu etkilerinin genellikle duyarlık kazanabilmesi için iki, üç kuşağın geçmesi gerekli oldu. Bilimsel kanılardan çok kendi eski alışkanlıklarına daha çok bağlı olan kalabalık bir halk hâlâ uzun zamanlardan beri imparatorlukta yerleşik bulunan bir dine bağlı bulunuyordu. Constantinus ve Constantius, ayrım gözetmeksizin tüm uyruklarına sivil

2. Ammian., XVI, 12. Hatip Themistius, imparatorluk mektuplarının tümüyle Constantinople senatosuna seslendiğine inanmaktadır. Constantius'un son saltanat yıllarında *Abridgment*'ini yayımlayan Aurelius Victor, Germenlere karşı kazanılan zaferleri imparatorun dehasına ve genç Caesar'ın gözüpekliğine bağlamaktadır. Bu tarihçi, kısa bir süre sonra Julianus'tan takdir görmüş, bakır bir heykel, Pannonia ikinci konsüllüğü ve kentin valiliği saygınlıklarına kavuşarak ona minnet duymuştur (Ammian., XXI, 10).

3. "Callido nocendi artificio, accusatoriam diritatem laudum titulis peragebant... Hae voces fuerunt ad inflammanda odia probria omnibus potentiores." Bkz. Mamertin., *in Actione Gratiarum in Vet Panegyr.*, XI, 5, 6.

ve askerî onurlar dağıttılar. Çoktanrılılığa bağlı olanlar arasında çok sayıda bilgin, zengin ve kahraman bulunmaktaydı. Senatör ile köylünün, ozan ile filozofun boş inançları değişik kaynaktan besleniyordu. Ne var ki tanrılarının bulunduğu tapınaklarda hepsi eşit bir dinsel bağlılıkta bütünleşiyorlardı. Yasaklanmış bir mezhebin saldırgan zaferi yavaş yavaş onların tepkisini çoğalttı ve imparatorluğun veliahdı, Galya'yı barbarların elinden kurtaran genç ve yiğit kahramanın gizlice atalarının dinine sarılmış olduğunu duyup inanmış oldukları için umutları yeniden alevlendi. Ama imparator, çalışmalarının onurlu ödülünü vekilinden esirgemek aşağılığını gösterdi. Eyaletlere gönderdiği, defne dallarıyla süslü genelge mektuplarında Julianus'ın adı bilinmezlikten geliniyordu. Bu genelgelerde Constantius, savaş düzenlemelerini kendisinin yaptığını ve değerini ilk saflarda kanıtladığını bildiriyordu. Utku onun zekâsının meyvesiydi, tutsak edilen barbar kralı, kendisine savaş alanında getirilip teslim edilmişti ve savaş süresince kırk gündür ayaktaydı. Bu denli gülünç bir masal ne halkı aldatabilir ne de imparatorun övünmesini doğrulayabilirdi. Julianus'un kazandığı zaferlerle Romalıların sevgi ve saygısını da elde ettiğine içinden inanan zayıf ruhlu Constantius, dışından hükümdarlarına bağlıymış gibi görünüp kalleşçe amaçlarını saklayan şakşakçıların sözleriyle avunarak rahatsızlığını gideriyordu. Bu şakşakçılar Julianus'un parlak niteliklerini gizlemek şöyle dursun, onun ününü, yetenek ve hizmetlerini öyle övüyorlardı ki halk ondan yana döner ve o da yengi kazanmış bir ordunun başında olarak öç alma ve tek başına bir güç olma hevesine kapılırsa bu yiğit ve erdemli Caesar'ın bir anda kanlı ve tehlikeli bir düşman kesilebileceğine de değinmeden edemiyorlardı. Constantius'un konseyi hükümdarın kişisel korkularını kamu huzuru için bir baba kaygısı olarak gösterirken, bu kaygıları içinden duyan imparator daha az çirkin olan güvenliğini koruma adı altında, Julianus'un erdemleriyle yüreğinde oluşan kin ve kıskançlık duygularını gizlemeye çalışıyordu.

Galya'daki yüzeysel sessizlik ve doğu eyaletlerini tehdit etmekte olan tehlikeler imparatorluk yüksek görevlilerine, çıkar yolunu özenle hazırladıkları amaçlarını uygulama bahanesi veriyordu. Caesar'ı silahsızlandırmaya, utkularının sadık yoldaşlarını ondan ayırmaya ve Ren kıyılarında Germanya'nın savaşkan uluslarını dize getirmiş deneyimli lejyonerleri oradan alıp Pers savaşına sürmeye karar verdiler. Julianus kışlık karargâhı olarak seçtiği Paris'te, Germenlerden kurtardığı halka adaletle yönetim sunmaktayken bir imparatorluk bakanı ile bir Tribunus'un geldiğini kendisine bildirdiler. Bu görevliler Caesar'a imparatorun buyruğunu verdiler. İmparator, buyruğunda, özel olarak görevlendirilen bu temsilcilerin yapacakları düzenlemelere engel olunmamasını istiyordu. Celtae'ler, Heruli'ler, Petulant'lar ve Batavian'lılardan oluşan dört lejyon hemen Julianus'un emrinden çıkmalıydı ve geri kalanlarından da en genç ve en güçlü üç yüz bin asker seçilmeliydi. Galya ordusunun kuvvetini oluşturan bu çok sayıdaki askerler, zaman yitirmeksizin yola çıkmalı, savaşın başlamasından önce ivedilikle Pers sınırına varmalıydı.[4] Caesar bu uğursuz buyruğun getireceği sonuçları sezdi ve beğenmedi. Yardımcılarının çoğunluğu, kesin olarak Alpleri geçmemek koşuluyla ve kendi istençleriyle görevlerini kabullenmişlerdi. Kamu inancı ve Julianus'un onuru bu askerî anlaşmanın güvencesiydiler. Bu denli kalleşçe davranış, iyi niyeti erdemlerin başında tutan ve özgürlüğe en değerli varlık diye bakan Germanya savaşçılarının güvenini yıkacak ve hınç duygularını uyandırabilecekti. Romalı adını kullanan ve ayrıcalıklarından yararlanan lejyonerler, imparatorluğu savunmak için gerekli her yerde hizmet etmek üzere askere alınmışlardı. Bu ücretli askerler Roma ve cumhuriyet adlarına pek ilgi duymuyorlardı. Doğuştan ve

4. Ammianus (XX, I, 4). *Hyeme adulta* ile *primo vere* arasındaki kısa aralıkta bin millik bir yürüyüşe yetecek kadar zaman olmadığı düşünülebilir; bu da Constantius'un verdiği emirlerin haksız olması gibi saçma olduğunu da göstermektedir. Galya birlikleri, güzün sona ermesinden önce Suriye'ye varamayacaklardı. Ya Ammianus'un belleğinde bir yanılgı var ya da kendisi bu işi yanlış anlamış olacak.

alışkanlık sonucu olarak Galya geleneklerine ve iklimine bağlıydılar; utkulu Julianus'u seviyor, ona saygı besliyor, belki imparatordan nefret ediyor; çetin yolculuktan, Perslerin oklarından ve Asya'nın kavurucu çöllerinden çok korkuyorlardı. Askerler, kurtardıkları ülkeleri kendi ülkeleri gibi görüyorlar ve ana babalarıyla dostlarını savunmaktan daha kutsal olan ödev için bu noksanlıklarından dolayı kendilerini mazur sayıyorlardı.

Galya ahalisi ise, lejyonların oradan alınmasıyla eyaletleri yeniden barbarların saldırısına uğrayacağından dökülen kanların boşuna yitirilmiş olacağını ileri sürüyorlar ve buna karşı çıkıyorlardı. Germenler, kendilerine karşı çıkacak kuvvet kalmadığını öğrenince, korku yüzünden kabullendikleri anlaşmayı hemen yırtıp bozacaklardı. Julianus'un değerine ve askerlik alanındaki yeteneklerine karşın, adından başka kuvveti kalmayan ordu komutanı olarak, hafif bir çatışmanın sonunda barbar ordularınca tutsak edilecek ya da imparatorca suçlanarak cezalandırılması yoluna gidilecekti. Julianus, imparatorun buyruğuna boyun eğerse, kendi yıkılışını kendi eliyle hazırlamış, ona bağlanmış olan halkı da bu yıkılışa sürüklemiş olacaktı. Ama açıkça reddetmek de bir başkaldırma ve savaş açma eylemi demekti. İmparatorun kendini beğenmiş kıskançlığı, kesin buyruğu, belki de böylece kurduğu tuzak, ne özür ne de yoruma elverişli değildi; genç Caesar'ın dar otoritesi ona ancak biraz zaman kazanma ve görüşme olanağı verebilirdi. Bu güç durumda Julianus'un kendinden başka danışacağı insan da yoktu. Düzenci hadımlar akıllı ve ona bağlı dostu Sallust'u uzaklaştırmışlardı. Galya'yı uçuruma sürükleyecek bir kararı onaylamaya yanaşmayacak olan yüksek aşamalı görevlilerle bu işi görüşemezdi. Süvari generali Lupicinus'un,[5] Britanya'da Pict'lerin ve İskoçların akınlarını püskürtmek üzere bulunduğu

5. Ammianus, XX, 1. Her ne denli Lupicinus'un gülünç gururunu ve hasisliğinden aşağı kalmayan kıyıcılığını da söylüyorsa da bu generalin askerî yeteneklerini ve değerlerini kabul etmektedir. Piktler ve İskoçyalılar Britanya'yı o denli ciddi olarak tehdit ediyorlardı ki Julianus, bir aralık kendisi bile oraya gitmek istemişti.

bir zamanda bu buyruğun gönderilmesi tertiplenmişti. Florentius ise, vergileri toplamak üzere Viyana'ya gitmişti. Bu aşağılık ve kurnaz politikacı, hükümdarın yinelenen mektuplarıyla, tüm önemli işlerin görüşülmesinde valinin kesinlikle konseyde hazır bulunması bildirildiği halde, Julianus'la karşı karşıya gelmekten kaçıyordu. Öbür yandan, imparatorun yolladığı görevliler bitip tükenmez istekleriyle Caesar'ın canını sıkıyorlar, ona, görevlilerinin dönüşünü bekleyeyim derken suçlu duruma düşeceğini, böylece kendilerine de imparatorun emrine layık olmak gibi bir onur fırsatı vereceğini arz ediyorlardı. Doğruluğuna inanmadığı bir buyruğa karşı koymayı göze alamayan Julianus, artık onurla taşıyamayacağı erguvanı terk etmek için verdiği kararı ilan etti.

Çetin bir iç çekişmeden sonra Julianus, kendisine düşen ödevin söz dinlemek ve kamu yararı konusunda karar verme yetkisinin hükümdara özgü olduğunu söylemek zorunda kalmıştı. İmparatorun buyruğunu imzalayarak aldı ve birlikler yürüyüşe geçtiler. Çeşitli garnizonlara bağlı kıtalar toplantı yerine doğru ilerlediler. Titreyen ve büyük üzüntülere kapılan yurttaş kalabalıklarını binbir güçlükle açıp yol bulabiliyorlardı. Her yandan yalnızca hıçkırık ve iniltiler duyuluyordu. Askerlerin eşleri, kucağında çocuklarıyla koşuyorlar, sevgi ve nefret dolu sözler haykırarak kocalarını alıkoymaya çalışıyorlardı. Bu acı sahneler Julianus'un duygularını etkiliyordu. Kadınların ve çocukların taşınması için çok sayıda araba verdirtti ve tehlikeli sonuçlar doğurabilecek taşkınlığı yumuşatmaya çalıştı.[6] Askerler onun yüce gönüllülüğünden ne denli hoşnutsalar, komutanları olarak ondan ayrı düşmeyi de o denli hoşnutsuzluk ve nefretle karşılıyorlardı. Silahlı bir kalabalığın üzüntüsü hemen öfkeye dönüşebilirdi. Mırıltılar kısa sürede bağrışmalara dönüştü ve bu hal, çadırdan çadıra geçerek en gözüpek bir ayaklanma için ruhlan hazırlamış oldu. Tribinus'lar, Caesar'ın küçük düşürülmesini, ordunun mutsuzluğu-

6. Onlara verdirttiği arabalara *cursus clavularis* ya da *clabularis* deniyordu. Bu posta arabalarının *Code*'da sık sık sözü geçmekte ve her biri bin beş yüz libre ağırlık taşıyabilmektedir. Bkz. Vales., *ad Ammian.*, XX, 4.

nu ve Asya zaliminin tiksinti veren kötülüklerini canlı biçimde betimleyen kötü yazını açıklanmasını kolaylaştırdılar. Bunun ağızdan ağıza yayılması Constantius'un temsilcilerini korku ve telaşa kaptırdı. Caesar'ı ordunun hareketini çabuklaştırması için sıkıştırdılar. Birliklerin Paris kenti yoluyla geçmesinin doğuracağı sonuçları Julianus onlara bildirerek sakıncalarını anlattıysa da bunu kabul etmediler.

Birliklerin gelişi haber verilir verilmez Julianus onları karşıladı ve kentin kapıları önünde kurulmuş olan bir kürsüye çıktı. Subayları ve askerleri, hak ettikleri güzel sözlerle övdükten sonra, kürsüyü çevreleyen kalabalığa, iyi hazırlanmış bir söylev verdi. Onların değerini ve başarılarını göklere çıkardı, hemen güçlü ve yüce gönüllü bir hükümdarın emrine seve seve ve girerek onurlanacakları için kendilerini kutladı. Askerler ne uygunsuz uğultularla komutanlarını incitmek ne de alkışlarla kendi duygularını yalanlamak istemediklerinden, üzgün sessizliklerini bozmadılar ve biraz sonra kışlalarına döndüler. Julianus, ileri gelen subaylarla görüşüp, minnet dolu sözlerle, utkularının yiğit yoldaşlarını istediği gibi ödüllendiremediği için acı duyduğunu onlara anlattı. Bu üzüntülü ve belirsizliklerle dolu merasimden ayrıldılar, bir yandan kendilerini yurtlarından ve sevgiyle bağlı bulundukları bu kadar değerli komutandan yoksun bırakan alınyazısının karşısında acı duydular. Onu ellerinde tutabilmeleri için bulunan tek çıkar yol önerildi ve oybirliğiyle benimsendi. Tertip, düzenli biçimde tezgâhlandı. Kızışmış ruhlar, yakınma konularını abarttıkça abarttı. Askerler, hareketlerinden önce yararlandıkları şarap ve özgürlükten bütün bütün alevlendiler. Gece yarısı, kılıçlarını çekmiş, fenerleri ve şişeleri de ellerinde olduğu halde bu coşkun kitleler dış mahallelere saldırdılar, sarayı[7] kuşattılar ve tehlikeleri

7. Kuşattıkları bu saray, olasılıkla Thermarum'dur ve Rue de la Harpe'de hâlâ bir bölümü durmaktadır. Binaları, bugün üniversite mahallesi adını taşıyan mahallenin büyük bir kesimini işgal etmekteydi. Bahçeleri, Merovingian kralları zamanında Saint-Germain des Prez manastırıyla bitişik durumdaydı. Zamanın yıkıcı etkileri ve Normanların kırıp geçirmeleri yüzünden bir harabe

unutarak, alanı çınlatan korkunç ve geri dönülmez haykırışlarla "Augustus Julianus" diye bağırdılar. Üzüntü içerisinde kapıldığı düşünceleri askerlerin gürültülü alkışlarıyla dağılan hükümdar. kapılarını engeller koyarak kapattı ve gecenin ne getireceği bilinmez serüvenlerini önlemeye çalıştı. Ama tan yeri ağarırken, Julianus'un direnmesiyle büsbütün hiddetlenmiş askerler, saraya zorla girdiler ve seçtiklerini saygılı bir hoyratlıkla alarak, daha önce söylev verdiği kürsüye çıkardılar ve Augustus Julianus sözcüklerini avazları çıktığınca haykırıp imparatorları olarak selamladılar. Tedbirlilik ve sadık olma, bu hıyaneti onaylamayı ve şiddet hareketinin mazeretini de erdemiyle bağdaştırmayı ona emrediyordu. Sırasıyla kalabalığa ve subaylara seslenerek kimi zaman ağır bir suç işleme girişiminden vazgeçmeleri için onlara yalvarıyor, kimi zaman da kalleşçe davrandıkları için hepsini kınıyordu. Sonunda, görevleri başına dönerlerse, bağışlanmaları için imparatordan buyrultu alacağına, bundan başka, hareket emrini de geri aldıracağına söz verecek denli ileri gitti. Ne var ki askerler, işledikleri kusurun kapsamını biliyorlardı ve Constantius'un acımasından çok Julianus'un sevecenliğine güveniyorlardı. İstekleri sabırsızlığa, sabırsızlıkları da öfkeye dönüştü. Yenilmez Caesar onların yalvarıp yakarmalarına, kınamalarına ve tehditlerine, günün üçüncü saatine dek direnç gösterdi. Ama ya ölüm ya da imparatorluk diye tekrarladıkları haykırışlar karşısında direnmeyi bıraktı. Tüm ordunun alkışları arasında bir kalkan'ın üzerine oturtularak havaya kaldırıldı. Değerli bir askerî kolye taç

---

haline gelen bu eski sarayın içi aşk zevklerine ayrılmıştı.

"Explicat aula sinus montemque amplectitur alis;
Multiplici latebra scelerum tersura ruborem.
… pereuntis saepe pudoris
Celatura nefas, Venerisque accommoda *furtis*."

Bu dizeler, 1190 yılına doğru Saint Alban keşişi olan John de Hauteville ya da Hanville'in manzum yapıtı *Architrenius*'tan (1, IV, b. 8) alınmıştır. Bkz. Warton, *History of English Poetry*, c. 1, dissert. 2. Bu türlü uçarılıklar, Sorbonne'un aynı yerde yarattığı tanrıbilimsel çekişmelerden –insanların huzuru için– daha az zararlı olsa gerektir. Bonamy, *Mem. de l'Academie*, 1, XV, s. 678-682.

yerine kullanıldı.[8] Pek önemli olmayan ödül vaadiyle[9] merasim sona erdi ve yeni imparator, gerçek ya da yapmacık bir üzüntüyle, gizli dairesinin içine çekilip kapandı.[10]

Julianus'un çektiği keder, temiz yürekliliğinden ileri gelebilirdi. Ama hükümdarların karakterini oldukça iyi tanıyanlar için, bunların güdülerine ve dış görünümlerine inanmak kolay değildi, bu nedenle temiz yürekliliğine de kuşkuyla bakılabilirdi.[11] Julianus'un etkin ve yiğit ruhu, birbirinden çok değişik korku ve umut, minnet ve öç alma, ödev ve tutku, utku aşkı ve kınanma korkusu gibi duyguları benimseyecek yapıdaydı. Bu duygulardan her birinin Julianus üzerindeki derecesini ölçmek olanaksızdır. Davranışlarını belirleyen ve yöneten tüm devinimleri hiç kuşkusuz, kendisi de iyice anlayamamıştır. Düşmanları onun askerlerini kandırmak istiyorlardı. Onların gösterdiği şiddet, kaygılarının ve hınçlarının doğal sonucuydu, Julianus rastlantı perdesi arkasında büyük bir niyete sahip olup da bunu saklamaya çalışsaydı bir sürü önlemler alacak ve kendini sıkıntılara sokacaktı ve en ince riyakarlığın sonucu olarak onu başarıya ulaşmaktan yoksun bırakacaktı. Jüpiter'in, Güneş'in, Mars'ın, Minerva'nın ve tüm öbür tanrıların önünde açıkça belirtti ki

8. Bu hareketli saatlerde Julianus gereksiz ve boş törenlerin formalitelerine kendini kaptırmak istemedi ve askerlerin, taç bulunmadığı için kullanılmak üzere konulmasını istedikleri kadın kolyesi ya da atların üzerinde taşınan bu gibi şeylerin takılmasını reddetti.

9. Beş altın Roma poundu ve bir gümüş Roma poundu orantısında bir para tutarı. Tümü, beş İngiliz sterlini, on İngiliz şilini etmektedir.

10. Bu ayaklanmanın ayrıntılı öyküsünü Julianus'un yapıtlarında bulmaktayız (*ad S.P.Q. Atheniensem*, s. 282, 283, 284) bundan başka, Libanius'ta (*Orat. Parental.*, b. 44-48), Fabricus'ta (*Bibliot. Graec.*, c. VII, s. 269-283), Ammianus'ta (XX, 4) ve Zosimus'ta (1, III, s. 151, 152, 153), ki Julianus'un saltanatı için Eunapius'un daha saygıdeğer otoritesini izlemiş gibidir. Bu gibi rehberlerle kilise tarihi özetlerinden yararlanmaya gerek görmedik.

11. Su götürmez bir tanık olan Eutropius, şu kapalı deyimden yararlanıyor: "consensu militum" (X, 15). Gregory Nazianzen –ki cahilliği bağnazlığını bağışlatabilir– "eski dini geri getiren"i (apostate) kendini beğenmişlikle, zırvalıkla suçluyor ve imparatorluk tahtına çıkışına dinsiz başkaldırma sıfatını veriyor (*Orat.*, III, s. 67).

imparatorluk katına yükseltildiği ana dek ordunun niyetinden haberi yoktu.[12] Bir kahramanın onuruna gölge düşürmek ve bir filozofun doğruluğuna inanmamak pek de yüce gönüllü bir daranış olmaz. Julianus, putperestlerin tanrılarına Constantius'un düşmanlık gösterdiğine içtenlikle inansa ve kendisinin de o boş inanç içerisinde bu tanrıların gözdesi olduğunu sansaydı, bu tanrıların öcünü almak ve hemen hemen terk edilmiş durumdaki putperestliği yeniden kurmak amacıyla imparator olmak için hızlı davranırdı. Ayaklanma başlayınca, Julianus bir süre uyuşmuş durumda kaldı. Dostlarını yeniden görünce, onlara imparatorluk ruhunun kapıda göründüğünü ve kendisine cesaretsiz ve tutkudan yoksunsun dediğini anlattı.[13] Şaşırmış ve etkilenmiş bir halde, önünde diz çöküp yakardığı büyük Jüpiter, ona olumlu bir işaretle, tanrıların istemine ve ordunun isteğine uymasını buyurdu. Olağan akılcı kurallarla tasarlanıp kararlaştırılamayan bir davranış bizde birtakım şüpheler uyandırır ve belirsizliğe düşmemize neden olur. Çabuk kanıcı ve düzenbaz bağnazlık yüce bir ruha kancayı atınca gerçeği ve tüm erdemleri ondan uzaklaştırır.

Yeni imparator, saltanatının ilk günlerini, yandaşlarının hızını hafifletmek, düşmanlarının yaşamını güven altına almak[14] ve harekete geçmelerini önlemekle geçirdi. Aldığı yeni sanı sürdürmekte kararlı idiyse de bir iç savaşın kötülüklerinden sakınmak, Constantius'un üstün kuvvetleriyle karşı karşıya gelmeyi göze

12. Julian., *ad S. P. Q. Athen.*, s. 284. Rahip de la Bleterie (*Vie de Julien*, s. 159) bir putperestin dindar davranışlarını saygıyla karşılamakta gibidir.
13. Ammian., XX, 5; imparatorluk ruhu üzerine Lindenbrogius'un notu ile. Julianus da Oribasius'a yazdığı samimi bir mektupta (Oribasius, onun hekimi ve dostuydu) olaydan önce gördüğü, bir ağacın devrildiği ve küçük bir bitkinin güçlü ve derin bir kök saldığı etkili düşten söz etmektedir. Julinaus'un imgelemesi, uykusuna dek, kuşkusuz korkular ve umutlarla allak bullak olmuştur. Zosimus'un öyküsü (1, III, s. 155) sonraki bir düşü aktarmaktadır.
14. Tacitus (*Hist.*, 1, 80-85) ayaklanmış bir ordunun hükümdarının tehlikeli durumunu etkili bir anlatımla betimlemektedir. Ne var ki Otho, Julinaus'a oranla daha çok suçluydu ve ondan daha az becerikliydi.

almamak ve nankör ya da kalleş olarak nitelenmemek isteyeceği doğaldı. İmparatorluk süslemeleriyle bezenmiş ve askerî şatafatıyla çevrelenmiş halde, Mars alanında askerlerin karşısında çıktı. Askerler, imparatorlarının kişiliğinde kendilerini, generallerini ve arkadaşlarını seyrediyorlardı. Julianus, onların başarısını övdü, katlandıkları zahmetten duygulandığını söyledi, gözüpekliliklerini alkışladı, coşkularını övdü ve her türlü savaş düşüncesinden vazgeçtiğine söz vererek, doğu imparatoru hakça bir anlaşmaya yanışırsa Galya'da barışçı bir yaşam sürdürüleceğini anlattı ve toplantıya son verdi. Bu düşünceyi yansıtır nitelikte kendisi ve ordusu adına bir mektup yazdı.[15] Saray nazırı Pentadius ile baş mabeyinci Euterius'tan oluşan elçilik kurulu bu mektubu Constantius'a iletmek ve onun durumunu inceleyerek cevabını getirmekle görevlendirildi. Julianus'un mektubu alçak gönüllülükle "Caesar" diye imzalandı ama askerlerin etkisiyle meydana gelen seçimin düzensizliği bir gerçek olmakla birlikte, mazur görülmesi ve Augustus sanının onaylanması Constantius'tan istendi. Biraderi Constantius'un üstünlüğünü tanıyordu ve her yıl ona İspanya atlarından göndereceğine söz veriyor, genç barbarlardan seçilmiş birliklerle her yıl ordusunu yenileyeceğini ve onun seçeceği bir praetorian prefect'i kabul edeceğini bildiriyordu. Bunlar dışında, tüm sivil ve askerî görevli ve subayların atanması, orduların komutası ve Alplerin ötesindeki eyaletlere ilişkin gelirler ile buralardaki egemenliğin gerekli haklarının kendisine özgü olacağını belirtmekteydi. Constantius'u adalet alanındaki yasalar üzerinde görüş birliğinde bulunmaya, hükümdarları birbirine karşı kışkırtmaktan başka bir işleri olmayan dalkavuklara güvenmemeye ve tüm Romalılarla Constantinus soyu için iyilik getirecek onurlu bir anlaşma önerisini kabule çağırıyordu. Bu görüşmede Julianus, öncelik hakkının şu konularda tanınmasını istiyordu: Galya, İspanya ve Britanya, uzun süreden beri

15. Varlığı gerçek olan bu mektuba birtakım adları, dinden ayrılmaları vb. sözleri eklediğini Ammianus söylemekteyse de bunları tarihçiler görmemişlerdir; çünkü yayımlanmamışlardır. Belki de hiçbir zaman var olmamışlardır.

bağımlı Caesar adıyla sürdürdüğü otoritenin bağımsız Augustus adı altında sürdürülmesini istiyorlardı. Askerler ve halklar, böyle bir devrimin kan dökülmeden gerçekleşmiş olması nedeniyle mutluluk duyuyorlardı. Florentius kaçıp gitmişti, Lupicinius ise gözaltındaydı. Yeni yönetim, kötü niyetli kimseleri zararsız hale getirmişti ve boş yerlere, saray entrikalarından ve askerlerin haykırışlarından hoşlanmayan bir hükümdarca değerli ve yetenekli kimseler atanmış bulunmaktaydı.[16]

Barış önerileriyle birlikte sert savaş hazırlıkları da yapıldı ve öneriler güç önlemleriyle desteklendi. İmparatorluktaki son karışıklıklar, Julianus'un harekete hazır olarak tuttuğu ar duyu güçlendirmeye ve sayıca artırmaya yardımcı oldu. Magnentius hareketine karşı uygulanmış kıyıcı zulüm Galya'yı yersiz yurtsuz ve sürülmüş inanlarla doldurmuştu. Bunlar genel affı sevinçle karşıladılar, asker disiplini altına girdiler ve öfkelerini, ancak Constantius'un, kendisi ve yönetimi için duydukları yatışmaz kinlerinin öcünü almak amacıyla yatıştırabildiler.[17] Mevsim, araziye açılabilmesi için Julianus'a elverişli olur olmaz lejyonlarının başına geçti, Cleves önünde Ren üzerine bir köprü kurdurdu ve imparatorluktaki huzursuzluklardan yararlanarak, hiç karşılık görmeden sınır boylarını yağma edebileceği umuduna kapılan Attuarii adlı Frank oymağını cezalandırmaya koştu. Bu harekâtın başarıya ulaşması ve güçlüklerinin yenilmesi tehlikeli ve zahmetli yürüyüşlere bağlıydı. Julianus, birçok hükümdarın alınamaz diye gitmekten vazgeçtikleri bu yerlere girdi. Barbarları barışa zorladıktan sonra imparator, Ren boyunca Cleves'den Basil'e dek sıralanan kaleleri teker teker gezerek gördü, Almanları kovduğu kantonları özel bir dikkatle inceledi. Onların yağmala-

16. Bkz. saltanatının ilk anlaşmaları Julian., *ad S. P. Q. Athen.*, s. 285, 286; Ammian., XX, 5, 8; Liban., *Orat. Parent.*, b. 49, 50, s. 273-275.)

17. Liban., *Orat. Parent.*, b. 50, s. 275, 276. Yedi yıldan çok sürdüğü için garip bir karışıklık. Yunan cumhuriyetlerindeki fesat hareketlerinde sürgünlerin sayısı yirmi binin üstüne çıkmıştı. Isocrates'in ciddi olarak dediğine göre Philip için işsiz güçsüz sürgünlerden bir ordu oluşturmak kent halkından toplamaktan daha rahat olacaktı. Bkz. Hume, *Essays*, c. 1, s. 426-427.

yıp yıktıkları Besancon'dan geçti[18] ve gelecek kış için karargâhını Viyana'da kurmaya karar verdi. Galya'nın kalelerini onardıktan ve yenilerini de ekledikten sonra, oradan ayrılıp gidince, Germenlerin kendi başarısını ve adını anımsayarak korkacaklarını ve hareketsiz kalacaklarını düşünerek övündü. Julianus'un takdirini kazanan tek Alman hükümdarı Vadomair'di[19] ve onu kuşkulandıran da bu kraldı. Kurnaz barbar anlaşmalara bağlılıkla hareket eder görünürken hal ve koşullar tehlikeyi artırıcı bir durum göstermekte ve bu da Julianus'un başarılarını tehdit etmekteydi. Bu bunalımlı durumda düşmanının tutumuna öykünmeyi küçük düşürücü olarak görmedi. Romalı governor'lerin çağrısına uymak suretiyle, tedbirsizlik ederek bir şenliğe gelen Vadomair yakalandı, İspanya içerlerinde bir yere götürülerek hapsedildi. Barbarların şaşkınlıktan kurtulmalarını beklemeden imparator, ordusunun başında Ren kıyılarına vardı, bu ırmağı geçtikten sonra, önceki dört seferiyle oralara salmış olduğu dehşet ve korku izlenimlerini yeniden onların topraklarında duyurdu.[20]

Julianus, gönderdiği elçilere, görevlerini ivedilikle yapmaları buyruğunu vermişti. Ne var ki İtalya ve Illyricum'daki yüksek görevliler, onları yollarında geciktirmek için türlü bahaneler yarattılar. Ağır aksak bir tempoyla Constantinople'dan Caesarea'ya (Kayseri) götürüldüler. Constantius'un karşısına çıktıkları zaman çoktan olup bitenleri öğrenmiş bulunuyordu. İmparator mektubun okunuşunu sabırsızlanarak dinledi ve elçileri nefretle geri gönderdi. Bakışları, tavırları ve kızgın sözleri ruhundaki

18. Julianus (*Epist.*, XXXVIII, s. 414) Vesontio ya da Besancon'un kısa bir betimlemesini yaparak, bir zamanların görkemli kenti olan Doux Nehri ile çevrili bir taşlık yarımada gibi olduğunu, kiliselerle dolu bulunduğunu söylemektedir; bugün ise örenlerin arasından çıkmış küçük bir kentten başka bir şey değildir.

19. Vadomair Romalıların hizmetine girdi. Romalılar da bir barbar kralından Fenike dükü yaptılar. Vadomair, karakterindeki iki kişiliği hep sürdürdü (Ammianus, XXI, 4). Ne var ki Valens'in saltanatı sırasında, Armenya Savaşında kendi değerini göstermiş oldu.

20. Ammian., XX, 10; XXI, 3, 4; Zosimus, 1, III, s. 155.

altüst oluşu ve hoşnutsuzluğu yansıtıyordu. Julianus'un eşi Helena belki kardeşi Constantius'un öfkesini yatıştırabilirdi ama ne yazık ki her doğumu çocukları için felaket getiren prenses, sonuncu doğumunda kendisi yok olup gitmişti[21] ve Julianus için son dakikaya dek, kıskançlık derecesine varan içten bir dostluk duymuş İmparatoriçe Eusebia'nın ölümü de Constantius'u tutkularıyla başbaşa bırakmış, saraydaki hadımların düzenlerine düşürmüştü. Şu var ki baş gösteren bir dış saldırı tehlikesi, kişisel düşmanını cezalandırma işini şimdilik askıya almasını gerektiriyordu. Pers sınırına doğru yürüyüşünü sürdürdü ve kardeş çocuğu ile suç ortaklarına, hükümdarlarının bağışlamasını yazmanın yeterli olacağına inandı. İstiyordu ki kendini beğenmiş Caesar, isyancıların verdiği Augustos unvanını hemen bıraksın, söz dinleyen ve yardımcı durumundaki eski görevine insin, sivil ve askerî hizmetlerini, imparatorluk sarayınca seçilmiş görevlilere geri versin ve Constantius'un gözde adamlarından biri olan Galya'nın Arian'cı piskoposu Epictetus'un kendisine vereceği bağışlama güvenceleriyle emniyet içerisinde olacağına inansın. Birbirinden bin mil uzakta bulunan iki imparator, aylarca Paris ile Antioch (Antakya) arasında zararsız yazışmalarda bulundular. Saygılı bir ılımlılıkla gösterdiği davranışının karşısındaki kendini beğenmiş insanı öfkelendirmekten başka bir işe yaramadığını gören Julianus talihini ve canını bir iç savaşın sonucuna bağlamaya karar verdi. Kestör (quaestor) Leonas'ı huzuruna kabul etti, Constantius'un yüksek perdeden konuşan mektubu herkesin önünde okundu. Julianus, kendisine Augustos sanını

21. Cenazesi Roma'ya gönderildi. Via Nomentana varoşunda, kız kardeşi Constantina'nın yakınında gömüldü (Ammian., XXI, 1). Libanius, kahramanının karısını zehirlemiş olmak ve hekimine annesinin mücevherlerini vererek ödüllendirmekle suçlanması üzerine onu haklı çıkarmak amacıyla cılız bir savunu yazmıştır (Bkz. Venedik'te, 1754'te San Mark Kütüphanesi'ndeki bir el yazmasından (s. 117-127) alınarak yayımlanmış on yedi yeni mersiyeden yedincisi). Julianus'u suçlayan tanıklıkta bulunmuş olan Doğu praetorian prefect'i Elpidius için Libanius kadını ve nankör sıfatlarıyla nitelemede bulunmaktadır. Bununla birlikte Jerom, Elpidius'un dindarlığını övmüş (c. 1. s. 243) ve Ammianus da onun insanlığını takdirle anmıştır (XXI, 6).

almayı zorlayanlar razı olduğu takdirde bu sanı bırakmaya hazır olduğunu belirtti. Bu pek de içtenlikli olmayan öneri genel hoşnutsuzluk uğultularıyla karşılandı. Halk ve askerler, bir ağızdan bağırarak yinelediler: "Agustus Julianus, kurtardığınız ordunun, halkın ve devletin isteğiyle saltanatınızı sürdürdünüz." Mektubun okunmasına devam edildi. Constantius, bu mektubunda, özenle yetiştirdiği ve erguvanın saygınlıklarıyla donattığı Julianus'un nankörlüğünden yakınıyor, başka hiçbir medet umacağı yeri kalmamış bulunan acınacak durumdaki bir yetimi kurtardığını ve bu yetimin gösterdiği kalleşliği sert bir dille belirtiyordu. Artık kendini haklı göstermek fırsatının doğduğunu gören ve de büyük öfkeye kapılan Julianus "Ne! Yetim mi?" diye bağırdı, "babamın, kardeşlerimin ve tüm ailemin katili olan bu adam, benim yetimliğimden söz etmeye nasıl kalkışabiliyor? Bana, işlediği cinayetleri anımsatıyor ve uzun süreden beri unutmaya çalıştığım kötülüklerin öcünü almam için beni zorluyor." Toplantı dağıldı; halkın öfkesinden güçlükle korunan Leonas, beraberinde Julianus'un mektubuyla kendi hükümdarı Constantius'a gitmek üzere yola çıktı. Julianus, bu mektubunda, yirmi yıldır ruhunda saklı tuttuğu kin ve nefret duygularını öfkeyle alevlenmiş bir biçimde Constantius'a iletiyordu. Kaçınılmaz bir savaş ilanı niteliğinde olan bu mesajdan sonra, birkaç hafta önce Epiphany Bayramını kutlamış olan Julianus[22] canını ölümsüz tanrılara emanet ettiği ve Constantius'un dininden de dostluğundan da vazgeçip ayrıldığını resmen ilan etti.[23]

22. "Feriarum die quem celebrantes mense Januario, Christiani Epiphania dictitant, progressus in eorum ecclesiam, solemniter numine orato discessit." (Ammian., XXI, 2). Zonaras, bunun Noel günü olduğunu söylüyor; bu düşünce oldukça doğru görünmektedir çünkü Mısır, Asya ve belki de Galya kiliseleri, İsa'nın doğum ve vaftiz günü olarak 6 Ocak'ı kutluyorlardı. Onun gerçek tarihini bilmekte meslekteşları denli cahil olan Romalılar, putperestlerin, güneşin doğumu olarak her yıl kutladıkları Brumalia ya da kış gündönümünü 25 Aralık diye saptadılar. Bkz. Bingham, *Antiquities of the Christian Church*, 1, XX, b. 4 ve Beausobre, *Hist. Critique du Manicheismo*, c. II, s. 690-700.

23. Constantius ile Julianus arasındaki açık ve gizli yazışmalar, Julianus'unki bile, şüpheli olarak ele alınmalıdır (*Orat. ad S.P.Q. Athen.*, s. 286). Libanius

Julianus'un ivedi ve sağlam önlemler alması gerekiyordu. Rakibinin, barbarları kışkırtarak batı eyaletlerine saldırmalarını isteyen ve devletin çıkarlarını kendi çıkarı uğrunda feda edilen gizli mektuplarını yakalamıştı. Biri Constance Gölü'nün kıyısında, öbürü Cottian Alplerinin eteğinde kurulu ve her biri altı yüz bin *quarter* ölçeğinde unun depo edildiği iki tahıl ambarı, kendisini kuşatmaya hazırlanan düşmanların gücü ve sayısı hakkında yeterli bilgiyi vermiş bulunuyordu.[24] İmparatorluk lejyonlan henüz Asya'daki üslerindeydiler. Tuna zayıf bir biçimde korunma altındaydı, Julianus, hızlı bir akınla Illyricum'un önemli eyaletlerine saldırabilseydi, bu yöre halklarının ve askerlerin onun sancağı altına gireceklerini düşünmenin doğru olacağına inanılabilirdi ve halk, doğabilecek iç savaşın gerektirdiği giderleri altın ve gümüş varlıklarıyla karşılayabilirdi. Ordusunu topladı, bu atak girişimi önerdi. Onların eski başarılarının anısını dile getirerek güvenlerini canlandırdı, parlak ünlerini, sürdürmelerini, düşmanlara karşı hep korkunç görünmelerini, yurttaşlarına yumuşak, subaylarına ise uysal ve sözdinler davranmalarını öğütledi. Bu canlı sözleri genel bir onaylamayla alkışlandı. Kendilerini Galya'dan uzaklaştırmak isteyen Constantius'a karşı silaha davranan birlikler, Avrupa ve Asya'nın en ücra yerlerine değin bile Julianus'un peşinden gitmeye hazır olduklarını bildirdiler. Askerler, kalkanlarına vararak ve kınından çıkardıkları kılıçlarının ucunu göğüslerine dayayarak bağlılık andı içtiler, korkunç antlar içerek kendilerini Galya'nın kurtarıcısı ve Germenlerin fatihine adadılar.[25] Yeni atanmış praetorian prefect Nebridius ordunun bu coşkusuna kapılmayan tek kişi

(*Orat. Parent.*, b. 51, s. 276), Ammianus (XX, 9), Zosimus (1, III, s. 154) ve bu alanda birtakım önemli veriler bulmuşa benzeyen Zonaras dâhil (c. II, 1, XIII. s. 20, 21, 22).

24. Atinalıların kullandığı tahıl ölçüsü olan üç yüz *myrad* ya da üç milyon *medimni*, altı Roma *modii*'sine eş olmaktadır. Julianus asker ve politikacı olarak durumunun tehlikesini açıklamakta ve saldırı savaşının zorunluluğunu ve avantajını belirtmektedir (*ad S. P. Q. Athen.*, s. 286, 287).

25. Bu söylev ile birliklerin davranışı için bkz Ammian., XXI, 5.

oldu. Gözüpekliğinden başka hiçbir desteği bulunmayan bu sadık temsilci, eleştirdiği insan tarafından korunmuş olmasaydı, öfkeli kitlelerin kılıçları altında -onurlu olmakla birlikte- boş yere kurban gideceği bir çabayla Constantius'un haklarını savundu. Kılıç darbeleriyle elinin birini yitirdikten sonra Julianus'un ayaklarına kapandı. İmparator, hükümdarlık cübbesiyle onu örterek canını kurtardı ve minnet altında kalmamasını sağlamak amacıyla ilgisizmiş gibi davranarak evine gönderdi.[26] Nebridius'un yerine Sallust atandı. Bunaltıcı vergilerden kurtulan Galyalılar, Julianus'un bu görevlisince yönetilen devlet idaresi içerisinde, hükümdarın desteğiyle daha da geliştirilen iyiliklerle çevrilmiş halde yaşamaya başlamışlardı.[27]

Julianus, emrindeki birliklerin sayılarından çok devinimlerindeki çabukluğa güveniyordu. Atak bir girişimin uygulanmasında bu hükümdar, tedbirli olmanın gerektirdiği hiçbir önlemi almayı ihmal etmedi ve kişisel değeriyle şansa, ancak ondan sonra bel bağladı. Ordusunu topladı ve Basil dolaylarına serpiştirerek onları mevzilere yerleştirdi.[28] Süvari kuvvetleri komutanı General Nevitta, on bin kişilik bir kuvveti, Rhaetia ve Noricum eyaletlerinin arasından geçirdi. Jovius ve Jovinus'un komutaları altındaki başka bir kuvvet de Alplerden ve İtalya'nın kuzey kesimlerinden geçen dolambaçlı yolları izlediler. Bu komutanlara kuvvetlerini hızlı ve sık saflar halinde yürüyüşe geçirerek gece baskınlarından, gözcüleri ve öncü müfrezeleri aracılığıyla haber almak, arazi du-

26. Yalvaran prefect'e elini vermeyi şiddetle reddetti ve onu Toskana'ya gönderdi (Ammian., XXI, 5). Libanius, bir yabanıla yaraşır öfkeyle, Nebridius'u aşağılamakta, askerlerin yaptığını doğru bulmakta ve Julianus'un gösterdiği insanlığı kınamaktadır (*Orat. Parent.*, b. 53, s. 278).

27. Ammian., XXI, 8. Bu aşamada Julianus, kamusal olarak konulan yasal düzene kendisi de titizlikle uyuyordu. "Neque civilis quisquam judex nec militaris rector, alio quodam praeter merita suffragante, ad potiorem veniat gradum." (Ammian., XX, 5.) Sallust'un yokluğunda Julianus onun değerini unutmuş değildi ve danışmanlığı, dostunun atanmasıyla onurlandıracağına inanmıştı (*A.D. 363*).

28. Ammianus'un (XXI, 8) savına göre İskender ve öbür dört ünlü general de aynı düşünce düzenine göre hareket etmişlerdi.

rumuna göre savaş düzenine hemen geçmek, beklenmedik saldırıları önlemek, hızlı hareket nedeniyle düşmanın sağlam bilgi edinmesine meydan vermemek ve asker sayısını çokmuş gibi göstermek, Julianus adının dehşetini her yana salmak ve Sirmium kalesinde bir an önce imparatorlarına ulaşmak gibi açık ve kesin buyruklar verilmişti. Julianus, en güç görevi kendisi yüklenmişti. Yiğit, çevik ve şefleri gibi geri çekilmeye ant içmiş üç bin gönüllüyle, Tuna kaynaklarının bulunduğu Kara Orman'ın içerisine daldı.[29] Günlerce Julianus hakkında hiç kimse bir bilgi edinemedi ve hiçbir haber alınamadı. Yürüyüşündeki gizlilik, hızlılık ve kararlılıkla tüm engelleri yendi. Dağları ve bataklıkları aşıyor, köprüler kuruyor ya da ırmakları yüzerek geçiyor ve Romalıların mı ya da barbarların mı mülkü olup olmadığına bakmadan düz bir yönde çizdiği yolculuğunu sürdürüyordu.[30] Sonunda, ordusunu Tuna'da gemilere bindirmeyi tasarladığı yer olan Viyana ile Ratisbon önünde ortaya çıktı. Savaş kurnazlığını çok iyi kullanarak, demirli bulunan bir çektiri filosuna[31] ve pek değerli nitelikte olmamakla birlikte, Tuna'nın akıntısına gözüpek olarak gemiyle çıkan Galyalı bir ordunun iştihasını doyurmaya yeterli yiyeceklere el koydu. Kürek çekenlerin sıkı çabaları ve elverişli rüzgâr yüzünden filo, on bir günde yedi yüz millik[32] yol aldı. Julianus,

29. Bu orman Caesar zamanında Rauraci'lerin ülkesinden kuzeyin az tanınmış ülkelerine dek uzanan Hercynian ormanının bir bölümünü oluşturuyordu. Bkz. Cluver, *Germania Antiqua.*, 1, III, b. 47.

30. Libanius'u (*Orat. Parent.*, b. 53, s. 278, 279) Gregory Nazianzen (*Orat.*, III, s. 68) ile karşılaştırınız. Aziz, bu yürüyüşün gizine ve hızına hayranlık duyma zorunda kalmıştır. Çağımızdaki bir tanrıbilimci, başka bir dininden dönmüş için söylenmiş dizeleri Julianus'a uygulayabilir:

"... So eagerly the fiend,
O'er bog, or steep, through strait, rough, dense, or rare,
With head, hands, wings, or feet, pursues his way,
And swims, or sinks, or wades, or creeps, or flies."

31. Bu arada *Notitia*, Lauriacensis'te (Lauriacum veya Lorch) Arlapensis, Maginensis adlı iki ya da üç filo gösteriyor ve denizci niteliğinde olmaları gereken Libernarii'li beş lejyon ya da cohort'tan söz ediyor (Sect. LVIII, Larbb. baskısı).

32. Bu ilginç olayı yalnız Zosimus anlatmaktadır. Julianus'a, maliye işleri görevlisi olarak eşlik eden Mamertinus (*Panegyr. Vet.*, XI, 6, 7, 8) bu yolculuğu

düşmanları kendisinin Galya'dan ayrılışı üzerinde kesin bir bilgi alamadan önce Sirmium'dan ancak on dokuz mil uzak olan Bononia'da askerlerini karaya çıkardı. Uzun ve hızlı ırmak yolculuğunda Julianus ana hedefinden hiç şaşmadı. Kendi istekleriyle ondan yana geçmekte acele eden kimi kentlerin temsilcilerini kabul etti. Tuna kıyılarında bulunan düşman liman kentlerine karşı herhangi gereksiz bir girişime de kalkışmadı. Irmağın iki yakasında toplanan seyirciler bu askerî geçişi izliyorlar, harekâtın bir an önce başarıya ulaşmasını diliyorlar ve çok büyük bir ordunun başında olarak, insanüstü bir hızla Ren kıyılarından kopup gelen genç kahramanın zaferini komşu ülkelere bildiriyorlardı. Illyricum güçlerine komuta eden süvari generali Lucilianus, kuşkulanmaya yeltenemediği ve ancak henüz inanabildiği durum raporlarıyla şaşırmış ne yapacağını bilemez duruma düşmüştü. Birliklerini toparlamak için birtakım düzenlemelere kalkışmak üzereyken, Julianus'un hemen yürüyüşe kalkışmasından biraz sonra, bir hafif piyade müfrezesinin başında gönderdiği çevik subay Dagalaiphus tarafından baskına uğradı. Tutsak general titrer bir halde ata bindirilerek Julianus'un önüne getirildi. İmparator onu dostça karşılayarak, tüm duygularını körelten dehşet ve şaşkınlıktan kurtarmış oldu. Ne var ki Lucilianus kendine gelir gelmez Julianus'a, bu denli zayıf filo ile düşmanlarının içine girmekle yanıldığını söylemek densizliğinde bulundu. "Bu uyarılarınızı," diye aşağılayarak Julianus onu yanıtladı, "Constantius'unuza saklayın, eteğimi öptürürken sizi bir danışman olarak değil bir yalvarıcı gibi kabul ettim." Harekâtını yalnız, başarının haklı kılacağına ve başarının da kendi cesaretine bağlı olduğuna iyice inanan Julianus, üç bin askerin başında, Illyricum eyaletinin en müstahkem ve en kalabalık kentine, vakit geçirmeksizin, saldırıya geçti. Sirmium'un uzun varoşlarından geçerken halk ve askerler onları sevinç çığlıklarıyla karşılıyorlardı. Yollarını çiçeklerle doldurdular ve ellerinde fenerleriyle Julianus'u imparatorluk sa-

süslü bir üslup ve simgeler ile betimlemektedir. Bu arada Triptolemus'a, Argonotlara vb.ne de meydan okumaktadır.

rayına götürerek kendi hükümdarları diye ilan ettiler. İmparator, iki gün boyunca halkın sevincine ve bayramına kendini kaptırdı, Sirkus oyunlarında hazır bulundu. Üçüncü gün ise, Sirmium ile Constantinople arasındaki uzaklığın aşağı yukarı ortasında bulunan ve Trakya ile Dacia eyaletlerini ayırıp Trakya'ya doğru sarp bir iniş yaparak öbür yanda tatlı ve rahat bir eğitimle son bulan Haemus Dağı boğazındaki dar geçidi ele geçirmek için sabahın erken saatinde yola çıktı.[33] Bu önemli yerin savunması kahraman Nevitta'ya verildi. Bu komutan da İtalyan birliğinin öbür generalleri gibi, yürüyüşünü ve bağlantısını hükümdara uyumlu bir biçimde başapyla gerçekleştirmiştir.[34]

Halkların korkusu ya da eğilimi Julianus'un gücünü, askerî fetihlerinin de ötesine yaymış oldu.[35] Taurus ve Florentius, İtalya ve Illyricum genel valiliklerini yönetiyorlar, bu önemli görevi anlamsız "konsül" unvanıyla birleştiriyorlardı. Bu yüksek aşamalı görevliler aceleyle Asya sarayına çekilmişlerdi. Karakterinin saflığını her zaman saklayamayan Julianus, onların adı geçtikçe, yanına bir de kaçak sıfatını eklemekten kendini alamıyordu. Bu genel valilerin bırakıp gittikleri eyaletler, imparator olarak, asker ve filozof niteliklerini kişiliğinde toplayan ve Illyricum birlikleriyle Yunan Akademia'sında aynı derecede hayranlık uyandıran bir hükümdarı benimsemişlerdi. Sarayından, daha doğru bir deyişle, Sirmium ve Naissus genel karargâhından imparatorluğun başlıca kentlerine, kendi tutum ve davranışını bir savunmasını yayımladı. Bu savunmada, Constantius'un gizli mektuplarından söz ediliyor ve biri barbarları kovmak için yaşamını tehlikeye

33. Ammianus'un betimlemesi, "Angustine Succorum" ya da Succi geçitlerinin durumunu zarif bir biçimde tanıtmaktadır. D'Anville, adlarındaki benzeyişe göre, onları Sardica ile Naissus'ta göstermiştir. Bu yetenekli coğrafyacının haritalarında hiçbir zaman rastlamadığını, yanılgıyı yalnız bunda gördüğümü söylemek zorundayım.

34. Başka yazarlardan da yararlanmakla birlikte, Ammianus'un anlatısını izliyoruz (XXI, 8, 9, 10).

35. Ammian., XXI, 9, 10; Libanius, *Orat. Parent.*, b. 54, s. 279, 280; Zosimus, 1, III, s. 156, 157.

atan, öbürüyse, bu barbarları çağıran ve saldırılarını kolaylaştırmak üzere aşağılık ve kalleşçe önlemlere başvuran iki hükümdar arasında seçimin kamuoyunca yapılması öneriliyordu.[36] Julianus, nankör durumuna düşmekten çok korkmakla birlikte savını tanıtlamak ve kazanmak için, silahların olduğu denli kanıtların ve belgelerin de yardımına çok önem veriyordu. Senatoya ve Atinalılara yazdığı mektupta[37] bu dejenere olmuş ulusa, sanki Aristides zamanındaki Atina mahkemesi önünde savını ileri sürüyormuşçasına saygılı bir dil kullanmıştı. Roma senatosuna yaptığı başvuru da bu toplulukça daha az memnunlukla karşılanmış olmadı. Bu senato, imparatorluğun seçiminde onaylama hakkının kendisinde olduğuna ilişkin savını sürdürüyordu. Kentin valisi Tertullus bir meclis topladı. Julianus'un mektubu okundu. Ve o sırada İtalya'nın tek hükümdarı gibi sayılarak, isteği tartışılmasız kabul edildi. Yeni imparatorun, Constantinus'un yaptığı yeniliklere ve Constantius için söylediği söz ve yaptığı taşlamalara karşı senato hoşnutsuzluk göstermekten de geri kalmadı. Julianus orada bulunuyormuş gibi, "Lütfen, yükselmenizin sağlayıcısına karşı saygılı olunuz!"[38] diye tek bir ağızdan âdeta haykırdılar. Bu haykırış, iki anlama da çekilebilir nitelikteydi: Gasbedici yenik düşmüş olsaydı nankörlüğünün kınanması, aksi

36. Julianus (*ad S.P.Q. Athen.*, s. 386) Constantius'un barbarlara gönderdiği mektuplara el koyduğunu açıkça bildirmektedir. Libanius da bu mektupların Julianus tarafından ve geçtiği kentlerdeki halka okunduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte Ammianus (XXI, 4) şüpheli bir ifadede bulunmaktadır: "si famoe solius admittenda est fides." Ama samimi bir yazışmayı yansıtan ve Vadomair'den Constantius'a yazılan ele geçirilmiş bir mektuptan da söz etmektedir: "disciplinam non habet."

37. Zosimus, Atinalılara, Corinthian'lara ve Lacedaemonian'lara yazdığı mektuplardan söz etmektedir. Pek az değişikliklerle, belki de hemen hepsi aynı olsa gerektir. Atinalılara olan mektup bugün mevcuttur (s. 268-287). İçerisinden ilginç bölümlerini aldık. Bu, Rahip de la Bleterie'nin onayını da aldı (*Pref. a l'Histoire de Jovien*, s. 24, 25). Hiçbir dilde bulunmayan en güzel bildirilerden biri durumundadır.

38. "Auctori tuo reverentiam rogamus." (Ammian., XXI, 10). Korkuyla dalkavukluk arasında gidip gelen senatörlerin davranışını incelemek eğlendirici bir şey doğrusu. Bkz. Tacitus, *Hist.*, I, 85.

halde, Julianus'un yetişip yükselmesine hizmet ettiği için, Constantius'un imparatorluğa daha önce yaptığı kötülükleri bağışlatıcı bir neden sayılması anlamlarına gelirdi.

Constantius, Julianus'un giriştiği harekât ve başarılarından, Şapur'un geri çekilerek Pers savaşının askıya alındığı ve artık iç ayaklanmalarla ilgilenmeye sıra geldiği zaman haber alabildi, Nefret ediyormuş gibi görünerek iç sıkıntısını gizlemeye çalışan Constantinus'un oğlu Avrupa'ya döneceğini ve Galyalı haydutları cezalandırma niyetinde olduğunu ilan etti. Bu harekâttan sanki bir av partisine çıkıyormuşçasına konuşmaktaydı.[39] Hierapolis'teki ordugâhında askere verdiği söylevde, "Bu bostan korkuluğu imparator ve onun bir avuç Galyalısı, meydana çıkmayı göze alacak olurlarsa, silah şakırtısını ve savaş haykırışlarını duyar duymaz perişan olup kaçacaklardır," dedi. Doğu ordusu imparatorun sözlerini alkışladı. Hierapolis konseyi başkanı Theodotus, başkaldıran Julianus'un başının kentlerinin kapısını süslemekte kullanılması için Constantius'tan izin istedi.[40] Seçilmiş bir birlik, zamanı henüz geçmemişse, Succi geçidini ele geçirmek üzere posta arabalarıyla gönderildi. Pers sınırlarında bulunan yeni silah altına alınmış askerler, silahlar ve ambarlar, Galyalılara karşı kullanıldı ve Constantius'un tüm iç savaşlarda elde ettiği başarılar, gözdelerini hep kaygısız yaşattı. Gaudentius adındaki yüksek aşamalı bir görevli Constantius namına Afrika eyaletlerini güven altına almak üzere, Roma için ayrılmış azıklara el koydu ve bu kent yiyeceksiz kaldı. Julianus'un sıkıntısı, getirebileceği sonuçlarının çok kötü olabileceği beklenmedik bir olayla daha da arttı. Sirmium yakınlarında ordugâh kurmuş olan iki lejyon ve bir okçu çevik kuvveti Julianus'un emrine girmiş bulunuyordu. Ne var ki Constantius'un yakınında bulunmala-

39. "Tanquam venaticiam praedam caperet: hoc enim ad Jeniendum suorum metum subinde praedicabat." (Ammian., XXI, 7.)
40. Söylev ve hazırlıklar için bkz. Ammianus, XXI, 13. Theodotus, düşmanlarının sayısını azaltmak ve dostlarınınkini çoğaltmak istediğini söyleyen hoşgörülü imparatora bağışlanması için yalvardı ve bu istediğini de elde etti (XXII, 14).

rı, onun rakibine güvensizlik verdi ve Galya sınırlarını savunma bahanesi altında, bir savaş halinde düşmandan yana geçebilirler korkusuyla, onları savaş sahnesinden uzaklaştırdı. Bu küçük ordu birlikleri, İtalya sınınna dek mırıldanarak ilerlediler. Uzun yürüyüşün yorgunluğu ve savaşa tutuşacakları Germenlerin yırtıcılığı bunları Julianus'a karşı çevirmeye yeterli nedenler oldu ve tribunus'lar, yeniden eski görevlerine dönmelerini sağlamak üzere bu hoşnutsuzluklarından yararlandılar. Aquileia'da durdular ve zapt edilmez olan bu kentin surlarına Constantius'un bayraklarını çektiler. Julianus, tehlikenin büyüklüğünü, ivedi olarak bir çare bulunması gereğini kavradı. Verdiği buyruk üzerine Jovinus bir kısım birliklerle İtalya'ya döndü. Hemen Aquileia'nın kuşatılmasına girişti, bütün gücüyle bu kuşatmayı sürdürdü. Lejyonerler ise kaleyi ustalık ve gözüpeklikle savunarak tüm İtalya'yı, cesaret ve bağlılıkta kendilerine öykünmeye çağırdılar ve sayı üstünlüğüne güvenmeye kalkışırsa, geri çekiliş yollarını kesmekle Julianus'u tehdit ettiler.[41]

Ne var ki Julianus bu denli acıklı bir duruma kendini kaptırmadı. Uyruklarının kanı pahasına güç kazanması gerekmeden Constantius'un ölümü, Roma İmparatorluğu'nu bir iç savaşın kötülüklerinden korumuş oldu. Constantius, öç alma zevkini tatmak için sabırsızlanarak, kışa yakın bir zamanda, hafifçe rahatsız olduğu halde, Antioch'dan yola çıkmıştı. Ateşi, kuşkusuz, ruhunda duyduğu sıkıntı ve çalkantıdan geliyordu. Yol yorgunlukları bu rahatsızlığı daha da artırdı ve Constantius, Tarsus'un on iki mil yakınındaki küçük Mopsucrene kentinde konaklamak zorunda kaldı; kısa bir hastalıktan sonra, yaşamının kırk beşinci ve saltanatının yirmi dördüncü yılında burada son nefe-

41. Ammian., XXI, 7, 11, 12. Bu harekâtta da zapt edilemez ününü sürdürmüş olan Aquileia'nın kuşatma operasyonlarından, gerçeklere dayanarak bilgi vermektedir. Gregory Nazianzen (*Orat.*, III, s. 68) bu başkaldırışı Constantius'un akıllılığına bağlamakta ve onun başarısını önceden haber vermektedir. "Constantio quem credebat procul dubio fore victorem; nemo enim omnium tunc ab hac constanti sententia discrepebat." (Ammian., XXI, 7.)

sini verdi.[42] Sivil ve kilise yaşamlarıyla ilgili olarak anlattığımız olaylarda yeterince tanıttığımız karakteri, zayıflık ile kendini beğenmişlik ve boş inançla kıyıcılık bileşiminden oluşmuştu. Güçlülüğün uzun süre kötüye kullanılması onu, çağdaşlarının gözünde korkulu bir varlık haline sokmuştu. Gelecek kuşakların ilgilenecekleri tek kişisel değerlilik olduğundan, biz yalnızca, Constantinus'un son oğlunun, babasından tüm kusurlarını kalıtım yoluyla aldığını ve onun iyi niteliklerinden hiçbirine sahip olmadığını belirtmekle yetineceğiz. Ölümünden önce Julianus'u ardıl olarak gösterdiği söylenmiştir. Yine pek olasıdır ki çok sevdiği ve gebe olarak kalan genç eşi için beslediği kaygı yaşamının son anlarında onu kin ve öç alma duygularına kaptırmış olsun. Eusebius ile suç ortakları, bir başka imparator seçerek hadımların saltanatını sürdürmek için zayıf bir girişimde bulundular ama ordu, onların entrikalarını ve her türlü iç savaş düşüncesini önledi. Önde gelen subaylardan ikisi, imparatorluğun tüm askerlerinin onun buyruğu altında olduğunu Julianus'a bildirmek üzere hemen yola koyuldular. Julianus'un aldığı askerî önlem ve düzenlenmeler artık gereksiz kaldı. Trakya'ya karşı yönelttiği üç ayrı saldırıyı kesti. Uyruklarının kanını dökmeden, savaşın rastlantılarına uğramadan utkunun tüm meyvelerini elde etmiş oldu. Doğduğu yeri ve imparatorluğun yeni başkentini görebilmek için sabırsızlanarak, Haemus Dağlarıyla Trakya kentleri arasındaki yürüyüşünü sürdürdü. Heraclea'ya geldiği zaman yolu Constantinople halkıyla kaplanmış halde buldu. Halk, kendisini biran önce görme zevkini tadabilmek için altmış millik yolu göze almıştı. Halkın, askerlerin ve senatonun alkışları arasında zafer yürüyüşüyle kente girdi. Germenlerin yenilgisiyle

42. Ammianus, onun ölümüyle ve karakteriyle ilgili gerçeklere dayalı bir tablo çizmekte (XXI, 14, 15, 16), Gregory ise (*Orat.*, III, s. 68), Julianus'u, iyilikçisinin ölümüne neden oldu diye suçlayarak, saçma sapan ithamlarla kin ve nefret uyandırmaktadır. İmparator, özel konuşmalarında, Julianus'u koruyup yükseltmiş olmaktan dolayı pişmanlık duyduğunu söylemiş olabilir (s. 69 ve *Orat.*, XXI, s. 39). Bu, yaşamının son anlarında ihtiyatlılık nedenleriyle yazılı ve sözlü vasiyetnamesiyle hiçbir biçimde bağdaştırılamaz.

sonuçlanan başarılarından sonra, mutlu bir harekât için Atlantik kıyılarından başlayarak Boğaz'a dek tüm Avrupa anakarasını geçerek gelmiş bu genç kahramanın kısa boylu yapısı ve gönülsüz tavırları karşısında halk kitleleri sanki şaşırmış gibiydi.[43] Birkaç gün sonra, Constantius'un cenazesi limanda karaya çıkarıldığında halk, imparatorlarının gerçek ya da yapmacık duyarlılığını alkışladı. Yaya olarak, taçsız ve yas giysileri kuşanmış halde, Constantius'un gömüleceği Aziz-Havariler Kilisesi'ne dek cenaze alayına katıldı. Bu saygılı davranışa, öncelinin soyluluğuna ve hısımlığına gösterilmiş bir görev gibi bakılsa da bu iç karartıcı tören boyunca Julianus'a gözyaşı döktüren nedenlerin, Constantius'un izlediği suçları unutarak onun kendisine yaptığı iyilik ve yardımları anımsamasından başka şeyler olmadığı da meydandadır.[44] Aquileia lejyonları imparatorun ölümünü kesin olarak öğrenince kentin kapılarını açtılar ve birkaç suçlu elebaşıyı feda ederek Julianus'un hoşgörüsünden ya da öyle yapması gereğinden yararlanarak bağışlandılar. Julianus, otuz iki yaşında, tüm imparatorluğun yönetimini eline almış oldu.[45]

Julianus, inzivalı bir yaşamın zevklerinin iş güçle geçen yaşamınkinden daha elverişli olduğunu felsefeden öğrenmişti ama doğuşunun durumu ve sonraki olaylar ona bir seçim yapma olanağı bırakmamıştı. Belki de akademinin bahçelerini ve Atinalıların topluluğunu içtenlikle yeğleyecekti. Ne var ki önce Constanti-

43. Ammianus, Julianus'un zafer alayını betimlerken bir hatip ve ozan ağzıyla anlatıyor (XXII, 1, 2). Halbuki Libanius (*Orat. Parent.*, b. 56, s. 281) ise bir tarihçinin ciddi yalınlığı içerisinde kalıyor.

44. Constantius'un cenaze töreniyle ilgili betimlemeler Ammianus'ta (XXI, 16), Gregory Nazianzen'de (*Orat. Parent.*, IV, s. 119), Mamertinus'ta (*Panegyr. Vet.,* XI, 27), Libanius'ta (*Orat. Parent.*, b. LVI. p. 283) ve Philostorgius'ta (1, VI, b. 6, Godefroy'un bilimsel incelemesi, s. 265) bulunmaktadır. Bu yazılarla yandaşları olan putperest, Katolik, Arian'cı vb. kimseler yeni imparatoru ve yitirdikleri hükümdarı başka başka gözlerle görüyorlardı.

45. Julianus'un doğum yılı ve günü tam olarak bilinmemektedir. Günü, olasılıkla 6 Kasım'dır, yılı ise 331 ya da 332'dir (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 693; Ducange, *Fam. Byzantin.*, s. 50). Bu iki tarihten birincisini yeğ tutmaktayım.

us'un istenci, sonra da yine onun haksız davranışıyla imparatorluk büyüklüklerinin tehlikeleri karşısında kişiliği ve ünü sarsıntıya uğramış ve milyonlarca insanın mutluluğu ve geleceğiyle ilgili sorumluluğu yüklenmek zorunda kalmıştır.[46] İşte o zaman Platon'un düşüncelerinden birini ürpererek yeniden anımsamıştır.[47] Bu filozof, sahibi olduğumuz hayvanların ve sürülerin bakım ve güdümünün zekâca onlardan üstün yaratıklara bırakıldığını gözlemleyerek insanları ve ulusları da yönetmek için tanrıların ve dehaların göksel zekâsına ve gücüne gerek bulunduğunu söylemektedir. Bu ilkeden yola çıkarak, saltanat sürme tutkusuna kapılan bir insanın, ortalama insansal yeterlilikten daha üstün yetkinliğe sahip bulunması gerekir, diye bir sonuca varmaktadır. Yine Platon'a göre bu kimse, ruhunu tüm dünyasal ve ölümlü savlardan temizlemeli, kişisel heveslerini söndürmeli, hırslarını dizginlemeli ve Aristo'nun canlı deyişine göre[48] zorbalık tahtına çıkmakta pek seyrek olarak başarısızlığa uğrayan yabanıl hayvanı yenebilmelidir. Julianus'un saltanata dayalı yöneticiliği, Constantius'un ölümüyle sağlam ve bağımsız bir temele dayanmıştı ve oturduğu taht, akıl, erdem ve belki de kendini gösterme yeri olmuştu. Bu hükümdar şan ve onurların peşinde koşmadı, bir hükümdarın görevlerini en büyük dikkat ve doğrulukla yerine getirdi. Uyrukları arasında, imparatorlarının kendilerini gerektiğinde bağlı kıldığı sert yasalara uymayı reddederek onun tahttan ayrılmasını isteyecek az insan vardı. Gösterişsiz ve yalın sofrasında çoğu zaman birlikte bulunan dostlarından biri, yediği hafif

46. Julianus (s. 253-267) Themistius'a yazdığı çok özenli bir mektupta büyük bir belagat ve biraz da yapaylılıkla kendi felsefi düşüncelerini açıklamaktadır. Rahip de la Bletterie (c. II, s. 146-193) çok zarif bir tercümesini de vererek, bunun, söylevleri elimizde bulunan ünlü Themistius olduğuna inanma eğilimini gösteriyor.

47. Julian., *ad Themist.*, s. 258. Petavius (not. s. 95) bu pasajın, De Legibus'un dördüncü kitabından alındığına dikkati çekmektedir; ne var ki Julianus ya belleğinden çıkararak anıyor ya da onun el yazıları bizimkilerinden başkaydı. Xenophon, *Cyropaedia*'ya bunun benzeri bir düşünceyle başlamaktadır.

48. Aristot., ap. Julian., s. 261. Bir tek hayvanla pek tatmin olmayan Vossius, despotizm deneyimiyle kendini buna yetkili görmektedir.

ve oldukça az miktardaki yemeklerin, bir yazar, pontiff, büyük yargıç, komutan ve hükümdar olarak yaptığı çeşitli görev ve uğraşlar için ona gerekli beden ve ruh özgürlüğü sağladığına dikkat etmişti.[49] Bir gün içerisinde çok sayıda elçiyi kabul ediyor, sivil yüksek görevlilere, komutanlara, özel dostlarına ve imparatorluğun çeşitli kentlerine çok sayıda mektup kaleme aldırıyor ya da kendisi yazıyordu. Kendisine sunulan dilekçelerin okunmasını dinliyor, istekler üzerinde düşünüyor ve hiçbir sekreterin toparlayamayacağı biçimde hemen yanıtlarını yazdırıyordu. Bir hayli zekâ kıvraklığı, rahat ve şaşmaz bir dikkati vardı ki bir sorun üzerine yazdığı sırada başka birini de dinleyebilir ve bir üçüncüsünü de duraksamadan ve karıştırmadan yazdırabilirdi. Bakanları dinlenmeye çekildikleri sırada o, bir işten öbürüne uçarcasına çalışmasını sürdürdü. Kısa ve yalın bir yemekten sonra, kitaplığına çekilir, öğleden sonra, göreceği kamu işleri için belirlediği saate dek kendini okumaya verirdi. İmparatorun akşam yediği de olağan hafif yemeğinin daha azaltılmışıydı. Uykusu, sindirim yönünden ağırlaştırılmış olmazdı ve aşktan çok politikanın etkisiyle olan bir evliliğin kısa dönemi hariç tutulursa namuslu Julianus hiçbir zaman yatağında eşler kabul etmedi.[50] Sekreterleri hep ayaktaydı. Gece uyumuş olanlar, sabah erken imparatorun yanına geliyorlar ve yalnız, bir işten öbür işe geçtiği sırada biraz uyuyabilen yorgunluk bilmez efendilerinin hizmetinde bulunanlar da anlaşarak, görev yapıyorlardı. Julianus'un öncül-

49. Libanius (*Orat. Parentalis*, b. LXXXIV, LXXXV, s. 310, 311, 312) Julianus'un özel yaşamının bu ilginç ayrıntısını vermektedir. Bu hükümdar da (*in Misopogon*, s. 350) yiyip içmeye pek düşkün olmadığını söylemekte ve Antioch halkının cinsel doymazlıklarından dolayı onlara atıp tutmaktadır.

50. "Lectulus... Vestalium toris purior." Mamertinus (*Panegyr. Vet.*, XI, 13) bu övgüyü Julianus'a kendisi yapıyor. Julianus'un evlenmeden önce olduğu gibi karısı öldükten sonra da hiçbir kadınla yakınlık kurmadığını inanarak söylüyor (*Orat. Parent.*, b. 88, s. 313). Julianus'un namusluluğu Ammianus'un yansız tanıklığıyla (XXV, 4) ve Hristiyanların bir şey dememeleriyle kanıtlanmış oldu. Julianus, Antioch halkının kendisini yalnız yattığı için kınamasını alayla karşılamaktaydı (*in Misopogon.*, s. 345.) Rahip de la Bleterie, bu deyimi safça açıklamaya çalışmaktadır (*Hist. de Jovien*, c. II, s. 103-109).

leri olan amcası, kardeşi, amcaoğlu, halkın isteklerine uymak ve ilgi göstermek bahanesi altında kendileri de eğleniyor ve olağan, yirmi dört yarış bitinceye dek, yalnız izleyici ya da bahis tutucu olarak günün büyük bir bölümünü sirk oyunlarında geçiriyorlardı.[51] Törenli bayram günlerinde bu gibi boş şeylerle zaman yitirmeyi hoşnutsuzlukla karşıladığını belli eden Julianus sirkte görünmekten hoşlanıyordu. Beş ya da yedi koşuyu ilgisiz bakışlarla izler gibi yaptıktan sonra kamu işlerinde ya da kişisel kültürü için tüm zamanları yitirilmiş olarak gören bir filozofun sabırsızlığıyla ve aşırı ivecenlikle oradan çekilip gidiyordu.[52] Bu sıkı zaman kullanımıyla kısa süreli saltanatını bir çeşit uzatmış oldu ve eğer tarihler o denli kesinlikle bilinmeseydi, Constantius'un ölümüyle ardılının Pers savaşına hareketi arasında yalnızca on altı ay geçmiş olduğuna herhalde inanamayacaktık. Tarih, onun zamanındaki olayların anısını korumaktan başka bir şey yapamaz, ama bugün elimizde bulunan hacimli yazıları, dehasının uygulamalarına ve genişliğine tanıklık eder niteliktedir. *Misopogon*, *Caesar's* aldı kitaplarıyla söylevlerinden çoğu ve Hristiyan dini üzerine titizlikle meydana yetirdiği bilimsel yapıtı, birini Constantinople'da, öbürünü Antioch'ta geçirdiği iki kışın uzun gecelerinde kaleme alınmışlardır.

Julianus yönetiminin ilk işi imparatorluk sarayında reform yapmak oldu.[53] Constantinople Sarayına ayak basar basmaz berbere

51. Bkz. Salmasius, *ad Sueton in Claud.*, b. XXI. Dört renk üzerinden, her biri yirmi beş arabadan kurulu yüz araba olması için yirmi beşincisi, *missus* adıyla eklendi. Her biri ayrı renkte dört araba birden hareket ediyordu. "Centum quadrijugos agitabo ad flumina currus." Öyle anlaşılıyor ki işaret taşı çevresinde beş ya da yedi kez dönüyorlardı (Sueton, *in Domitian.*, b. 4.). Roma'nın Circus Maximus'u ve Constantinople hipodromunun ölçüsüne bakılırsa, koşunun yaklaşık dört mil olduğu sonucuna varılır.

52. Juilanus, *in Misopogon*, s. 350. Julius Caesar yarışlar yapıldığı sırada resmî bildiriler okuyarak Roma halkını tedirgin etmişti. Augustus, onların zevkine göre hareket etti ya da kendi zevkini izledi. Her zaman sirk oyunlarına büyük ilgi gösterdi ve sanki bu oyunlardan çok büyük tat alıyormuş gibi göründü (Sueton., *in August.*, b. 45).

53. Saray reformu Ammianus (XXII, 4), Libianus (*Orat. Parent.*, b. 62, s. 288,

gereksinme duydu. Görkemli biçimde giyinmiş bir subay gelerek saygıyla önünde eğildi, "Benim istediğim bir berber, gelirler genel müdürü değil!" diye yapmacık bir anlamazlıktan gelerek bağırdı[54] ve ona, gördüğü hizmet karşılığında ücretinin ne olduğunu sordu. Bir de öğrendi ki berberin çok büyük gelir ve kazancından başka yirmi tane uşağı ve bir o kadar da atı vardı. Yararsız ve gülünç bir gösteriş hırsının kötüye kullanılmasıyla binlerce berber, maskara aşçı görevlileriyle yaz günlerinde uçuşan sineklerle karşılaştırılabilecek sayıda hadım yaratılmıştı.[55] Uyruklarına karşı erdem ve değerlilik üstünlüğünü seve seve kabul ettiren hükümdar, giysilerinin, sofrasının, sarayının ve kölelerin yalınlığıyla onlardan ayrı durumda kalıyordu. Constantinus ve oğullarınca yaptırılmış saraylar, çok çeşitli ve az rastlanan mermerlerle kaplanmış som altın süslerle bezenmişti. Çok kıymetli yemekler, onların iştahlarından çok gururlarını okşuyordu. Bu yemekler, çok uzak iklimlerin kuşlarından, uzak denizlerin balıklarından, o mevsimlerde bulunmayan meyvelerden, Mamertinus'un dediği gibi, kış güllerinden ve *eyyam-ı bakur*'daki karlardan yapılıyordu.[56] Saray hizmetkârlarının gideri lejyonlara yapılan gideri aşıyordu. Bütün bu hizmetkârların arasından çok küçük bir bölümü tahtın işlerini görüyor ve onun görkemini ayakta tutmaya yetiyordu. Hükümdarı ayıplı hale sokan ve halkların yıkılmasına sebep olan bu çıkarcılar kitlesinin simgelediği görevlerin çoğu onursaldı ve ulusun en alt katmanında bulunanlar onların para-

vd.), Mamertinus (*in Panegyr. Vet.*, XIII), Socrates (1, III, b. 1) ve Zonaras (c. II, I, XIII, s. 24) tarafından anlatılmaktadır.

54. "Ego non rationalem jussi sed tonsorem acciri." Zonaras, daha az yakışır anlamda olan senatör sözcüğünü -maliyeci yerine- kullanıyor. Bununla birlikte, çok zengin bir maliyeci senatoya girmeyi isteyebilir ve bunu elde edebilirdi.

55. Krallık ailesinin ayıbını abarttı demesinler diye Libanius'un sözlerini, hiç değişikliğe uğratmaksızın, aynen aktardım.

56. Mamertinus düşünce ve duygularını güçlü ve canlı olarak şöyle açıklamaktadır: "Quis etiam prandiorum et caenarum laboratas magnitudines Romanus populus sensit; cum quaesitissimae dapes non gustu sed difficultatibus aestimarentur; miracula avium, longinqui maris pisces, aheni temporis poma, aestivae nives, hybernae rosae."

sıyla ve kamunun hesabına yaşama hakkını rahatça kullanabilir ve istediklerini satın alabilirlerdi. Bu denli kalabalık bir yerdeki savurganlıklar, ek çıkarlar ve ödüllendirmeler kısa zamanda hak olarak ileri sürülüyor, hıyanetlerinden korktuğunu bildikleri ve gözdesi oldukları haberini yaydıkları kimselerden sızdırdıkları bağışlar bu gözü dönmüş uşakları çabucak zenginleştiriyordu. İçerisinden çıkarak geldikleri ve yeniden düşebilecekleri yoksul yaşamlarını hiç uslarına getirmeden, servetlerini saçıp savuruyorlardı. Açgözlülüklerinin patavatsızlığı da bu saçıp savurma davranışlarına yakışır nitelikteydi. Altın işlemeli ipek giysiler içerisinde geziyorlardı. Sofraları incelik ve cömertlikle kuruluyordu. Oturmak için yaptırılmış konutları eski bir konsülün konağından daha büyüktü. Büyük yollarda hadımlara rastlayan en seçkin vatandaşlar bile onları saygıyla selamlamak için atlarından inmeye zorunlu kılmıyorlardı. Sarayın şatafatı, olağan olarak yer yatağında yatan, yalnızca doğal gereksinmelerini gidermeyi yeterli gören ve saltanat lüksünü tümüyle bir yana iten Julianus'ta tiksinme ve nefret uyandırdı.

Kamuoyunca abartılmakta olan bir kötüye kullanmayı kaldıran Julianus, halkın üzerinde baskı yapan vergileri azaltmaya ve mırıldanmalarına son vermeyi aklına koydu. O halk ki alın terinin ürünü olarak verdiği verginin devlet hizmetinde kullandığım görünce bu yüke seve seve katlanıyordu. Ne var ki Julianus, bu iyilik getirici değişikliği çok aceleye getirerek ve sert bir biçimde yapmış olmakla suçlandırılmıştır. Bir tek buyrultuyla Constantinople Sarayını büyük bir çöle dönüştürdü ve hiçbir ayrım yapmaksızın, imparatorluk ailesinin hizmetkârlarını yaşlarına, işlerine, fakirlik ve bağlılık durumlarına bakmadan, aşağılatıcı bir durumda görevlerinden ve saraydan uzaklaştırdı.[57] Gerçekte, Julianus'un karakteri işte böyleydi. Gerçek erdemin karşılıklı iki

57. Bununla birlikte Julianus, hadımlara bütünüyle kentler de vermekle suçlandı (Orat. VII, Polyclet'ye karşı, s. 117-127). Libanius, gerçekte Constantius'a yakışacak biçimde alan bu olayı soğuk bir eda ile yadsımaktadır. Bu suçlama, olasılıkla bizce bilinmeyen bir durum dolayısıyla yapılmıştır.

kusurun tam ortasında olduğunu belirten Aristo kuralını çok zaman unutuyordu. Julianus, Asyalıların gösterişli ve kadınsı süsleri olan ve büyük Constantinus tarafından gülünç denecek kadar kullanılan saçları ondüle yapmak, yüze düzgün sürmek, bilezikler ve kolyeler takmak gibi alışkanlıkları hiçbir zaman benimsemedi. Julianus, kadınsı zarafet şöyle dursun, hale yola uygun giyinmeyi bile istememekte, pasaklılığıyla övünmekteydi. Halkın okuması için ve taşlamalı üslupta kalem aldığı bir yazıda imparator gönül hoşluğuyla ve de kırık bir gururla, tırnaklarının uzunluğunu ve ellerinde her zaman mürekkep lekeleri bulunduğunu belirtmektedir. Yine üzerine basarak söylediğine göre tüm vücudu tüylü olmakla birlikte ustura yalnızca kafasında kullanılmaktadır ve Yunan filozoflarına öykünerek bıraktığı uzun ve sık sakalından çok memnundur[58] Julianus sağduyu ilkelerine uysaydı Diogenes'in gururunu ve Darius'un böbürlenmesini hor görmüş olacaktı.

Ama kamusal reform yapıtı eksik kalacağı gibi öncelinin saltanatındaki bozuklukları düzeltmekle yetinseydi onun işlediği suçları da cezasız bırakmış olacaktı. "Sonunda kurtulduk," diyor bu hükümdar yakın dostlarından birine yazdığı bir mektupta, "bu parçalayıp yutan ejderhadan[59] mucizevi biçimde kurtulduk. Bu sıfatla kastettiğim biraderim Constantius değildir. Evet, o değildir ve mezarında huzur içerisinde yatabilir. Kalleş ve barbar gözdeleri bir hükümdarı aldatarak ve öfkelendirerek yaşamlarını sürdürüyorlardı, onun hoşgörüsünü, dalkavukça düşünmeksizin mazur görmek zor olacaktır. Bunların yasal olmayan yollardan cezalandırılmalarını hiç istemem. Onlar suçlandırılmaktadırlar ve savunma haklarını tam olarak kullanacaklar, herkesin gözü

58. *Misopogon*'da (s. 338, 339) kendisinin acayip bir portresini çizmektedir. Rahip de la Bleterie'nin dostları, onun inceliğini çok kötüleyen bu pasajı çevirmemesi için Fransız ulusu adına ona yalvardılar (*Hist. de Jovien*, c. II, s. 94). Aynı özeni ben de gösterdim ve daha ılımlı bir deyişle yetindim.
59. Julianus, *Epist.*, XXIII, s. 389. Yunan ozanların dostu olan ve kendisinin de arkadaşı Hermogenes'e yazarken kullanıyor.

önünde kesin olarak yansız biçimde yargılanacaklardı." Julianus, devlette ve orduda sivilmiş seçkin nitelikli yedi yargıcı, soruşturma yapmaları ve "kendi başına karar verdi" denilmemesi için yargılamayı sürdürüp karara varmaları amacıyla atadı. Mahkemeyi, Boğaz'ın Asya yakasındaki Chalcedon'da (Kadıköy) kurdu ve "Ama yargıçların kararları temyiz edilmez ve kesin olacaktır," diye ilan etti. Saygıdeğer Doğu valisi ikinci Sallust[60] başkanlığa getirildi. Onun erdemleri, Yunan filozofların ve Hristiyan büyüklerinin değerlerini kendi özünde bağdaştırabiliyordu. Yardımcılığına belagatli Mamertinus[61] getirilmişti. Bu yargıç, seçilmiş iki konsülden biriydi ve herkesin önünde övündüğünü de söylememiz koşuluyla, üstün başarılara sahipti. Ama bu iki sivil yargıcın ussal adilliği Nevitta, Agilo, Jovinus ve Arbetio adındaki kan dökücü ve sert dört generalle dengelenmişti. Halkın bir mahkeme üyeliğinden çok, suçlu sandalyesinde görseydi daha az şaşıracağında kuşku olmayan Arbetio, Yargıçlar Kurulunun gizli tutulan işlerine bakıyordu. Jovian ve Herculian birliklerinin silahlı ve kızgın ileri gelenleri mahkemenin çevresini sarmışlardı ve yargıçlar, dönüşümlü olarak, adalet kurallarına ve ayaklananların uğultularına boyun eğiyorlardı.[62]

Constantius'un gösterdiği kayırmayı uzun süre kötüye kullanmış olan mabeyinci Eusebius küstahlığının, ahlak bozukluğunun ve şiddete meyilli karakterinin karşılığını aşağılayıcı bir ölümle ödemiş oldu. Paul'un idam ve Apodemius'un canlı canlı

60. İki Sallust'u birbirinden ayırmak gerek. Birincisi Galya prefect'i, ikincisiyse doğu prefect'idir (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 696). Ben, uygun sıfat olan Secundus'tan yararlandım. İkinci Sallust Hristiyanların bile sevgi ve saygısını kazanmıştır. Gregory Nazianzen, dinini mahkûm ettiği halde, erdemlerini övmüştür (*Orat.*, III, s. 99). Bkz. Rahip de la Bleterie'nin merak verici notu (Vie de Julien, s. 363).

61. Mamertinus, kendisi gibi akıllı, ne yaptığını bilir ve yetkin bir kimseye hazine ve valilik görevlerini vermiş olmasından dolayı imparatoru övmektedir (XI, 1). Ammianus ise onu, yalnızca Julianus'un bakanları arasında saymakla yetinmektedir.

62. Ammianus, bu mahkemenin ceza usulüne ilişkin bilgi vermektedir (XXII, 3); Libianus ise övmektedir (*Orat. Parent.*, b. 74, s. 299, 300).

yakılarak ölüm cezaları, babaları ve kocaları bunlar tarafından öldürülmüş dul kadınların ve çocukların gözleri önünde -bir çeşit öç alma olarak- yerine getirildi. Buna karşılık, Ammianus[63] deyişini biz de kullanırsak, imparatorluk hazinecisi Ursulus'un ölümüne adalet bile gözyaşı döktü diyebiliriz. Bu gözüpek, erdemli ve Julianus'un tüm gereksinmelerini sağlamış olan bakanın ölümü, hükümdarın yaşamında bir leke olarak kalmıştır. Hazineci başının dikkatsiz bir girişiminden öfkelenen askerlerin kızgınlığı ölümünün nedeni oldu. Kendi vicdanında duyduğu acıyla ve kamuoyunun kınamasıyla derin biçimde yaralanan imparator, servetini geri verdirerek Ursulus ailesine birtakım avuntular sağladı. Prefect ve konsüllük saygınlıklarını[64] kazandıkları yıl sona ermeden Florentius ve Taurus, Chalcedon mahkemesine yalvarma durumuna düştülerse de birincisi ölüm cezasına, öbürüyse İtalya'da Vercellae'ye sürülme cezasına çarptırıldılar. Bu sadık bakan, gasbedicinin kuvvetlerine dayanamayarak, meşru hükümdarının sarayına sığınmıştı. Florentius, yargıçlarının sert tutumuna değerdi; onun kaçışı Julianus'a yüce gönüllülük gösterme fırsatını vermişti. Bu horlanacak kaçağın saklandığı yeri bildiğini söyleyen bir ihbarcıyı susturdu.[65] Korkunç Chalcedon mahkemesinin işi bittikten birkaç ay sonra Afrika praetorian vekili yargıç Gaudentius ve Mısır dukası Artemius,[66] Antioch'da

63. "Ursuli vero necem ipsa mihi videtur flesse justitia." Ölümünden askerleri suçlu tutan Libanius, büyük mahkemeyi suçlamaya çalışmaktadır.

64. Cumhuriyetin saygıdeğer ve değerli adlarına hürmet etmekte kusur edilmiyordu. Halk, konsüllüğü sürdüğü bir zamanda Taurus'un bir suçlu olarak nitelendirilip ilan edilmesine şaştı ve bunu nefretle karşıladı. Meslektaşının davası, olasılıkla, gelecek yılın başına değin ertelendi.

65. Ammian., XX, 7.

66. Artemius'un suçları ve cezalandırılmasıyla ilgili olarak bkz. Julianus (*Epist.*, X, s. 379), Ammianus (XXII, 6) ve Vales (ad. loc.). Yunan ve Latin kiliseleri, Artemius'u, putperest tapınaklarını yıkma yürekliliğini gösterdiği ve bir dönek tarafından ölüme mahkûm edildiği için şehit rütbesiyle onurlandırmaya kalkışmışlardı. Ne var ki kilise tarihinin de belirttiği gibi, Artemius yalnızca bir zalim değil, bunun yanında bir de Arian'cı mezhep sapkını olduğundan bu denli yersiz bir onurlandırmayı haklı bulmak kolay olmasa gerektir (Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VII, s. 1319).

öldürüldüler. Artemius, büyük bir eyaleti uzun süre sömürmüş ve orada zalimce davranışlarda bulunmuştu. Gaudentius da yıkıcı iftira sanatını günahsız insanlara, erdemli yurttaşlara ve hatta Julianus'a karşı bile bir kötülük silahı olarak kullanmıştı. Bütün bunlara karşın, yargılanmaları o denli beceriksizce yürütülmüştü ki bu ahlaksız insanlar, Constantius'a bağlılıklarının kurbanı olmuş onurlu kişiler gibi kamuoyunca değerlendirildiler. Geri kalan tüm hizmetkârlar için genel af çıkarıldı. Mutsuzları korumak ya da bir daha bellerini doğrultmamaları için, daha önce elde etmiş oldukları varlıklardan, cezasız olarak, yararlanabilmeleri sağlandı. Bizim de doğru bulabileceğimiz bu bağışlanma siyasal bir davranış olarak karşılandı ve tahtın görkemini küçültücü bir biçimde uygulandı. Çoğu Mısırlı olan mutsuzlar alayı, Julianus'un çevresini aralıksız sarıyorlar ve hile ile ya da ihtiyatsızlıkla elde ettikleri malları bağırarak istiyorlardı. Sonu gelmez bir sorunun içinden çıkılamayacağını gören imparator, kutsal olması gereken sözünü vererek, Mısırlılara, Chalcedon'a gelmeyi göze aldıkları takdirde onların isteklerini dinleyeceğini ve karara bağlayacağını söyledi. Bunlar harekete hazırlandıkları zaman Julianus kesin bir yasaklama buyrultusu yayımlayarak, hiçbir gemicinin Constantinople'a herhangi bir Mısırlıyı taşımayacağını bildirdi ve aldatılmış başvurucuları, paraları ve sabırları tükeninceye dek Asya'da bıraktı. Sonunda, nefret dolu mırıltılarla memleketlerine döndüler.[67]

Julianus, tüm imparatorluk yurttaşlarının zararına ve tek bir insanın yararına kullanılmak üzere Constantius'un toplayıp görevlendirdiği casus, ajan ve ihbarcılardan oluşan büyük bir fesat ordusunu da dağıttı. Constantius'un ardılı, şüpheciliğe pek iltifat etmemekte ve cezalandırmalarda ılımlı davranmaktaydı. Julianus hıyanetten, sağduyu, cesaret ve kendini göstermek gibi duygularla tiksiniyordu. Kendi değerine içinden inanmış olarak,

67. Bkz. Ammian., XXII, 6 ve Vales., ad. loc. ve *Codex Theodosianus*, 1, II, başlık 39, yasa 1, Godefroy'un açıklamaları, c. I, s. 218.

hiçbir uyruğunun açıktan açığa ayaklanmaya, onu öldürmeye, uzaklarda bulunsa bile tahtına oturmaya kalkışabileceğini usuna getiremiyordu. Filozof, hoşnutsuzluk çıkışlarını bağışlamasını bilirdi; kahraman insan, fırsatçıların gücü ve yeteneğini aşan ihtiraslı tasarılardan nefret ederdi. Ancyra (Ankara) kentinden biri erguvan bir elbise giymişti ve onun kişisel düşmanı bu densizliği Julianus'a duyurdu.[68] Constantius'un zamanında bu eyleme, ölüm cezasını gerektiren bir suç olarak bakılırdı. Durum kendisine bildirilen hükümdar, rakibinin sosyal sınıfını ve karakterini öğrendikten sonra, iyiliksever ihbarcısıyla ona bir çift erguvan terlik gönderdi, bunu da imparatorluk giysisinin görkemini tamamlasın diye gönderdiğinin kendisine bildirilmesini istedi. Muhafızlarından on kadarı, çok tehlikeli bir fesat hareketine giriştiler ve Antioch birliklerin talim yaptığı yerde Julianus'u öldürmeyi tasarladılar. Ne var ki sarhoş oldukları bir sırada gizlerini açıkladılar ve zincire vurularak imparatorun karşısına çıkarıldılar: Onlara, girişimlerinin ne denli bir suç ve densizlik olduğunu iyice anlatan Julianus, layık oldukları işkence ve ölüm cezası yerine elebaşı durumunda olan ikisine sürgün cezası vermekle yetindi. Julianus'un olağan bağışlayıcılığından uzaklaştığı tek alay, imparatorluk yönetimini ele geçirmeye kalkışan ihtiyatsız bir gencin öldürülmesidir. Bu genç serüvenci, Galya'ya karşı yapılan savaşların ilkinde Caesar'ın birliklerini bırakmış ve Roma ordusunu terk etmiş olan süvari generali Marsellus'ün oğluydu. Julianus, kişisel hıncının öcünü almak istemesinden şüphe duymaksızın, suçlu bir babanın başkaldıran oğlunu cezalandırabilirdi. Ama Marsellus'un çektiği acıdan etkilendi ve generalin adaletten gördüğü sert tepkinin yarasını, el açıklığıyla yumuşatmaya çalıştı.[69]

68. Montesquieu (*Considerations sur la Grandeur....des Romains*, b. 14) bize bugün önemsiz gibi görünen eylemlerin Romalılar için tehlikeli suçlar olarak değerlendirilebileceğini düşünerek bu zulmü mazur görüyor (c. III, s. 448-449). Bu savunmasını, İngiliz yasalarından bir örnek ("bir ulus içinde... veya bir kimsenin sağlığına içmek yasaklanmıştır") vererek destekliyor.

69. Julianus'un bağışlayıcılığı ve onu öldürmek için oluşturulan fesat hare-

Julianus, halk özgürlüğünün[70] yararlarına karşı duyarsız değildi. Okuma ve incelemeleri dolayısıyla büyük bilim adamlarının ve kahramanların bilgi ve esiniyle dopdolu hale gelmişti. Alınyazısı ve canı, uzun süre bir zalimin keyfine bağlı kalmıştı. Tahta çıktığı zaman, onun kusurlarını kınamaya cesaret edemeyen kölelerin, erdemlerini de alkışlamaya layık olmadıklarını düşünerek çok zaman gururu acıya dönüşmüştü.[71] Diocletianus, Constantinus ve seksen yıllık alışkanlık, doğru despotluk düzenini imparatorluk içerisine sokmuş ve yerleştirmişti. Julianus bu düzenden tiksiniyordu. Tahttan çekilmek için tasarladığı düşüncenin eyleme geçmesine bir boş inanç güdüsü engel oldu.[72] Romalılara köleliklerini ve aşağılandırıcı kökenlerini anımsattığı halde çok benimsedikleri dominus ya da magistra sanını[73] o, hep reddetmişti. Cumhuriyetin elde kalabilen kimi kalıntılarıyla bile kendisine bir saygı duygusu esinleyen bu hükümdar konsül adını candan seviyordu. Augustus'un önlem olarak izlediği davranışı o, isteyerek ve eğilim duyarak benimsedi. Ocak ayının ilk gününde, şafak sökerken, yeni konsüller Mamertinus ile Nevitta imparatora saygılarını sunmaya geldiler. Onların yaklaşmakta

ketleriyle ilgili ayrıntılar için bkz Ammianus (XXII, 9-10); Vales (ad. loc.) ve Libanius (*Orat. Parent.*, b. 99, s. 323).

70. Julianus'un ve Themist'in de dile getirdikleri bir sözünde Aristo "Mutlak bir devlet idaresinin biçimi, doğaya aykırıdır," demektedir. Bununla birlikte, hükümdar ve filozof, başı sonu olmayan bu derin ve karanlık gerçeği, dolayısıyla ve ustalıkla geliştirme konusunda düşünce ileri sürmüş oldular.

71. Bu soylu duygu, Julianus'un kendi ağzından söylenmiş ve yinelenmiştir (Ammian., XXII, 10).

72. Libianus (*Orat. Parent.*, b. 95, s. 320) Julianus'un isteği ve niyeti üzerine bilgi vermekte ve gizemli birtakım sözlerle imparatorun, tanrısal esinle vazgeçtiğini söylemek istemektedir.

73. Julianus, *Misopogon*, s. 343. Gurur belirten Despot ya da Dominus adlandırmaları genel bir yasayla yasaklanmamış olduğu için, madalyalarda kullanılmaları sürdürüldü (Ducange, *Fam. Byzantin.*, s. 38-39). Özellikle gösterdiği tiksinme karşısında çevresindekiler bundan yararlanarak başka bir yoldan yine de dalkavukluklarını sürdürdüler. Rahip Bleterie (*Hist. de Jovien*, c. II, s. 99-102) imparatorluk yönetiminde birbiri peşi sıra kullanılmış olan çeşitli adlandırmalar arasında, Dominus sözcüğünün, kökeninden başlayarak tüm aşamalarını gösteren merak verici bir inceleme yapmıştır.

oldukları kendisine bildirilince tahtından indi, karşılamaya gitti ve güç durumda kalan bu yüksek dereceli devlet büyüklerince saygılarının kabulüne onları zorlamış oldu. Saraydan senatoya dek imparator, konsüllerin taşındığı iki tahtırevan arasında yürüyerek onlara eşlik etti. Halk yığınları, şaşırmış bir halde, eski zamanların imgesine bakıyor, belki de erguvanın görkemini gözlerinde küçülten, gereksiz bir alçak gönüllüğü kınıyordu.[74] Julianus, bu tutumunu her fırsatta ortaya koydu. Sirk oyunlarında hazır bulunduğu günlerden birinde belki dikkat etmeyerek, belki de bilerek, kendi konsüllüğüne özgü bir yetkiyle bir köle için "azat olma" kararı verdi. Bunun başka konsülün yetkisi içerisinde olduğu bildirilince, kendi kendine on altın ödeme cezası hükmetti. Bununla da cumhuriyet yasalarına ve yöntemlerine her vatandaş gibi kendisinin de bağlı olduğunu tanıtlama olanağını bulmuş oldu.[75] Devlet yönetimiyle ilgili görüşleri ve doğum yerine olan bağlılığı, Julianus'un Constantinople senatosuna, o tarihe dek Roma senatosunun tek başına yararlandığı onurlar, ayrıcalıklar ve otorite vermesine neden oldu.[76] Ulusal konseyin yarısı doğuya geçti diye düşünüldü ve bu düşünce yavaş yavaş hukuksal bir güç kazandı. Julianus'un despot ardılları senatör sıfatını kabullendiler ve kendilerini saygıdeğer bir kuruluşun üyeleri olarak gördüler ki bu kuruluş Roma adının görkemini simgeleme hakkını elinde tutmaktaydı. Hükümdarın ilgisi yalnızca Constantinople'a bağlı kalmadı. Eyaletlerin belediye meclislerine dek uzandı. Çok sayıda işsiz vatandaşı kendi memleketlerinin hizmetinden uzaklaştıran haksız ve zararlı bağışıklıkları buyruk-

74. Ammian., XXII, 7. Konsül Mamertinus (*in Panegyr. Vet.*, XI, 28, 29, 30) bu mutlu günü, efendisinin hoşgörüsünden şaşkına dönmüş bir köle gibi anmaktadır.

75. On İki Levha Yasaları, kişisel taşlamaları suçluyordu. "Si male condiderit in quem quis carmina, jus est Judiciumque." (Horat. Sat., II, 1, 82). Julianus, *Misopogon*'unda (s. 337) kendisinin de yasaya tabi olduğunu açıklıyor. Rahip Bleterie (*Hist. de Jovien*, c. II, s. 92) kendi duygusuna ve imparatorluk kuruluşunun gerçek esprisine çok elverişli bir beyanını yakalamış.

76. Zosimus, 1, III, s. 158.

larla kaldırdı ve kamu görevlerinin eşit dağıtımıyla, imparatorluğun can çekişen kentlerine güçlerini ve parlaklıklarını ya da Libanius'un[77] gösterişli deyişini kullanalım, ruh ve yaşamlarını yeniden verdi. Yunanistan'ın ilk çağları Julianus'a saygıyla karışık bir sevgi esinliyor, dehalarının ya da erdemlerinin anıtlarını ve örneğini kalıt olarak bırakmış tanrıların, kahramanların ve onlardan da üstün insanlığın öyküleri ona hayranlık veriyordu. Gösterdiği baba sevecenliği yüzünden Epirus ve Peloponnesus[78] kentleri birçok sıkıntıdan kurtularak eski gönençlerinin bir bölümüne yeniden kavuştular. Atina onu iyilikçisi olarak görüyor ve Argos da kurtuluşunu ona borçlu olduğunu dile getiriyordu. Roma kolonisi olarak onursal bir adla harabelerin arasından yeniden doğan kendini beğenmiş Corinth dolaylarındaki cumhuriyetlerden, ayı ve panter avlayarak amfiteatrlarındaki oyunların giderini karşılamak için bir harç istiyordu. Olimpiyat oyunlarını sürdürmek üzere atalarınca görevlendirilmiş olan Elis, Delphi ve Argos kentleri de bu oyunlar ve Pythian ile Nemean oyunları için vergiden bağışık tutulmalarını bekliyorlardı. Corinth'liler Elis'in ve Delphi'nin ayrıcalıklarına saygı gösteriyorlardı. Ama fakir Argos zulmün şiddeti altında ezildi ve başkentin, çıkarından başka şey düşünmeyen ve konak yeri orası olan magistra kendisine şikâyete gelen temsilcilere susmalarını söyledi. Ondan yedi yıl sonra magistra'nın vermiş olduğu eski kararı Julianus, temyiz mahkemesi sıfatıyla[79] yeniden inceledi ve Makedonya'ya

77. Bkz. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 71, s. 296; Ammian., XXII, 9 ve *Theodosian Code*, 1, XII, başlık 1, yasa 50-55, Godefroy'un bilimsel incelemeleri, c. IV, s. 390-402. Bununla birlikte, çok sayıda bilgi ve belge olduğu halde, Curia'lar konusu, bugün de imparatorluk tarihinin en karanlık bölümünü oluşturmaktadır.

78. "Quae paulo ante arida et siti anhelantia visebantur, ea nunc perlui, mundari, madere; Fora, Deambulacra, Gymnasia, laetis et gaudentibus populis frequentari; dies festos, et celebrari veteres, et novos in honorem principis consecrari." (Mamertin., XI, 9). Özellikle Nicopolis kentini ve Augustus'un başlattığı Actiac oyunlarını yeniden kurdu ve canlandırdı.

79. Julianus, *Epist.*, XXXV, s. 407-411. Yunanistan'ın çökmesine büyük bir ışık tutan bu mektup, Rahip Bleterie tarafından unutulmuş ve Latince çevirmenin-

kahramanlar ve fatihler yetiştiren bir soy vermiş olan Agamemnon'un[80] başkentini savunma konusunda bütün yeteneğini başarıyla kullandı.[81]

Julianus, yeteneklerini, imparatorluğun kapladığı ülkelerle orantılı olarak çoğalan sivil ve askerî yönetim işlerinde kullanıyor ve modern Avrupa hükümdarlarınca henüz yeni öğrenilen hatiplik[82] ve yargıçlık[83] işlevlerini yerine getiriyordu. İlk Caesar'larca geliştirilmiş olan inandırma sanatı, ardıllarının savaşçı bilgisizliği ve Asyalılardan edindikleri kendini beğenmişlikleri yüzünden savsaklanmış oldu. Korkunç askerlerin karşısında "nutuk atma lütfunda" bulunsalar da güçsüzlüklerine tiksinerek baktıkları senatörlerin önünde hor görücü bir suskunluğu sürdürüyorlardı. Constantius'un aksine Julianus, senato oturumlarına, cumhuriyetçi ruhunu ve belagat gücünü parlak bir biçimde ortaya koyacağı bir yer gözüyle bakıyordu. Ona göre senato sanki, övgüyle, yergiyle ve

---

ce *tributtum*, *populus* karşılığıyla çevrilerek, esas yazarının kastettiğinin aksi bir anlam verdirilmiştir.

80. Argos'tan yaklaşık elli *stadia* ya da altı mil uzaklıktaki Mycenae'de saltanat sürmekteydi. Arka arkaya ün salmış olan bu kentler Yunan ozanlarca birbirine karıştırılmışlardır. Strabo, 1, VIII. s. 579, Amstel. baskısı 1707.

81. Marsham, *Canon. Chrono.*, s. 421 Herkül'e dek çıkan bu soykütüğü şüpheli olabilir. Bununla birlikte, doğru yapılan araştırmalardan sonra, Makedonya kralları Yunanların gözünde büyük bir önem kazanmadığı bir zamanda olimpiyat oyunlarının hakemlerince tanınmış oldu (Herodot., 1. V, b. 22). Achaean Birliği Philip'e karşı olduğunu açıklayınca Argos'un temsilcileri geri çağrıldı. (T. Liv., XXXII, 22).

82. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 75, 76, s. 300, 301) onun belagatini övmektedir. Socrates (1, III, b. 1) senato önünde Julius Caesar'dan beri söylev veren tek hükümdarın Julianus olduğunu söylemekle yanlışlığa düşmüştür. Nero'nun tüm öncelleriyle bir kısım ardılları, topluluğa karşı konuşma yeteneğine sahip bulunuyorlardı. Birçok örnekle, bunların senatoda konuştukları kanıtlanabilir.

83. Ammianus (XXII, 10) bu adalet yöntemlerinin iyi ve noksan yönlerini yansızlıkla ortaya koydu. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 90. 91, s. 315) yalnız iyi yanını gördü. Çizdiği tablo, hükümdarın kişiliğini övse de hiç değilse yargıçlık görevlerini belirtmektedir. Gregory Nazianzen (*Orat.*, IV, s. 120) bir yandan, "dini geri getirici"nin erdemlerini görmezlikten gelip küçük yanılgılarını abartırken, alaycı bir eda ile, Elysian Fields'teki Minos ve Rhadamanthus arasında oturmaya layık bir yargıç olur mu, diye sormaktadır.

yüreklendirmeyle ilgili tumturaklı sözler öğreten ve söylenilen bir okul gibiydi. Dostu Libanius onun Homeros'u inceleyerek Menelaus'tan az sözle çok anlamlı ifade gücünü, Nestor'dan söz söyleme kolaylığını, Ulysses'ten de etkili ve kesin anlamlı anlatım yeteneğini onlara öykünerek kazandığına dikkati çekmektedir. Julianus, kimi zaman hükümdarlık işlevleriyle bağdaşmaz duruma giren yargıç görevlerini, bir ödev olmaktan çok, hoş vakit geçirmek amacıyla yapıyordu. Praetorian prefect'lerine güveni olduğu halde çok zaman onların yanına oturuyor ve kararlarını dinliyordu. Olayların gerçeğini örtmeye ya da yasanın ruhunu bozmaya çalışan avukatların hilelerini ince ve derinlere inen görüşüyle ortaya çıkarmaktan ve tezvirlerini bozmaktan hoşlanıyordu. Gelişigüzel ve sırasız sorular yönelterek, arada sırada imparatorluk kişiliğiyle bağdaşmayacak davranışlarda bulunuyor, yargıçların, avukatların ya da davacı ve davalıların savına ve düşüncesine aykırı bir düşünceyi tuttuğu zaman, sesinin tonu ya da devinimlerinin canlılığıyla tutkularının coşkunluğunu açığa vurmuş oluyordu. Ne var ki kendi huyundaki kusuru bildiği için dostlarına ve bakanlarına, gerektiğinde uyanda bulunmalarını istiyor, kimi zaman bunun için buyruk veriyordu. Buna uyarak atılganlıklarını ve ileri gidişlerini anımsatanlar, hükümdarlarının utanç ve minnet duygularını görerek seviniyorlardı. Julianus, tüm kararnamelerini adalet ilkelerine dayandırıyordu ve bir hükümdarın makamını adalet ve acımanın çekici görünüşü altında sarıp sarmalayan tehlikeli girişimlere karşı sürekli olarak direnç gösteriyordu. Davacı ve davalıların kişisel durumlarına bakmadan -ki fakirleri başka zamanlarda hep koruduğu halde- karara varıyordu ve fakirin hasmı zengin de olsa, haklı bulunduğu takdirde, hiç duraksamadan o fakiri mahkûm ediyordu. Yargıçlık ile yasa koyuculuğu birbirinden özenle ayırt ediyordu.[84]

84. Julianus'un on altı aylık saltanatı sırasında çıkardığı yasalar arasından elli dördü Theodosius ve Justianus kodekslerine alınmıştır (Gothofred., *Chron. Legum*, s. 64-67). Rahip de la Bleterie (c. II, s. 329-336), Julianus'un Latinliği üzerinde bir fikir edinmek üzere bu yasalardan birini seçti. Üslubu sinirli ve titiz olmakla birlikte çok temiz olarak Yunanca yazmaktadır.

Roma hukukunda gerekli bir reform tasarlamaktaysa da kararlarını, yargıçların ve vatandaşların uyguladıkları ve bağlı bulundukları yürürlükteki yasalara dar ve sıkı biçimde, uygun olarak veriyordu.

Hükümdarların elinden saltanatları ve varlıkları alınsa, hiçbir yardımda bulunulmadan kendi ekmek paralarını kazanmaya terk edilseler, düştükleri felaketten kurtulmak için hiçbir umut duymadan toplum yaşamındaki en aşağı düzeye inerler. Julianus'un durumunda ise kişisel değerinin servetine bağlı olmadığı görülmektedir. Girişeceği herhangi bir işte, ileri derecede gözüpekliği, ruhsal canlılığı ve uygulamalarındaki sabırlılık ona, en büyük onurlan ve yükselme aşamalarını sağlayabilirdi. Julianus, başka bir ülkede de yalın bir yurttaş olarak dünyaya gelmiş olsaydı dehasıyla, bakan ya da komutan aşamalarına yükselebilirdi. Otoriteyi elinde tutanın kaprisli kıskançlığı onun umutlarını boşa çıkarabilir ve onu yükselme yolundan uzaklaştırabilirdi ama, yine o yetenekler sayesinde Julianus, huzur ve sessizlik içerisindeki bilimsel inceleme ve araştırma yaşamında, kralların sataşmasının erişemediği bir ortamda ömrünün mutluluğuna ve övüncünün ölmezliğine kavuşmuş olurdu. Julianus'un portresi inceden inceye ve belki de kötü niyetle, gözden geçirilirse, tüm varlığı içerisinde ve de davranışlarında bir eksiklik var gibi gelir. Dehası, Caesar'ınkinden daha az yaygın ve daha az yüceydi ve önlemli devinimlerinde Augustus'la boy ölçüşebilecek nitelikte değildi. Trajanus'un erdemleri daha güvenli ve daha doğal, ve Marcus Aurelius'un felsefesi daha yalın ve daha tutarlıydı. Bununla birlikte Julianus, talihine karşı gözüpek olarak dayandı ve olumlu talihinden de ılımlı olarak yararlanmasını bildi. Alexander Severus'un ölümünden beri geçen yüz yirmi yıllık aradan sonra Romalılar, görevinden başka eğlence bilmeyen, mutsuz uyruklarının acısını dindirmeye ve tümünün cesaretini artırmaya çalışan, devlet otoritesine değerliliği katmaya uğraşan ve erdemi mutlulukla ödüllendiren bir imparatora sahip oldular. Tüm siyasi ve dinsel fesat hareketine kalkışanlar bile onun barışta ve

savaştaki dehasının üstünlüğüne saygı duydular ve "Dini geri getirici" Julianus'un, uyruklarını candan sevdiğini, evren imparatorluğunu yücelttiğini, içlerini çekerek, dile getirdiler.[85]

85. "... Ductor fortissimus armis;
Conditor et legum celeberrimus; ore manuque
Consultor patriae; sed non consultor habendae
Religionis; amans tercentum millia Divum.
Pertidus ille Deo, sed non et perfidus orbi."
(Prudent., *Apotheosis*, 450, vd.)
Yüce gönüllü bir duygu, Hristiyan ozanı sanki olağan orta halliliğinin üzerine yükseltmiş gibi gelmektedir.

XXIII. BÖLÜM

Julianus'un Dini

Genel Hoşgörü

Bu Hükümdar Putperestliği Yeniden Kurmak ve Reforma Tabi Tutmak İstiyor

Kudüs Tapınağı'nı Yeniden Yapmaya Girişiyor

Hristiyanların Zulmüne Koyduğu Engel

İki Yanın da Çabası ve Adaletsizliği

(MS 363)

Julianus'un dinden dönüşü, ününe zarar verdi. Onun erdemlerini karalama yollarını arayan bağnazlık, yanılgılarının gerçek büyüklüğünü ve göze çarpıcılığını abarttı. Başka birtakım yargılara göreyse o, bir filozof hükümdar olarak görülüyor ve Diocletianus'un buyruklarından Athanasius'un sürgününe dek halkın tutulduğu tanrıbilimsel hastalığın ateşini düşürmeye çalışmış olduğu belirtiliyordu. Karakteri ve davranışları üzerinde yapılacak daha özenli bir inceleme, çağının salgınına uğrayarak sürüklenmiş bir hükümdar için daha elverişsiz bir kanı vermiş olacaktır. Bizim ise, en büyük hayranları ile en ateşli düşmanının zamanımıza dek ulaşan düşüncelerini karşılaştırabilme gibi bir kolaylığımız vardır. Julianus'un yaşamını ve ölümünü yansız olarak gözlemiş aklı başında ve temiz yürekli bir tarihçi, onun eylem ve davranışlarını anlatmaktadır. İmparatorun kendisince yapılmış resmi ve özel konuşmalar çağdaşlarının oybirliği halindeki tanıklığını doğrulamaktadır. Politikanın gösterişten çok ihtiyatlılık esinlediği çeşitli yazılan dinsel kanılarındaki tek biçimli tutumunu belirtmektedir. Atina ve Roma tanrıları için duyduğu sofuca bağlılık onun en büyük tutkusunu oluşturuyordu. Boş inanca dayanan yargılar, aydın ruhunu karıştırıyor ve bozuyor, yalnız imgelemesinde bulunan hayaletler imparatorluğun yönetimi üzerinde zararlı etki yapıyordu.[1] Bu masal ürünü tanrıların dininden tiksinen ve sunaklarını alaşağı eden Hristiyanların gayreti, onu, uyruklarının büyük kesimiyle bağdaşmaz bir karşılıklı nefret havası içerisine sokmuştu. Utku kazanmak isteği, yenilginin ayıbı onu, ihtiyatlılığın ve de kimi zaman adaletin kural ve yasalarını çiğnemeye yöneltmiştir. İçerisin-

1. Cynic., *Orat.*, VII, s. 212. Yunan dilinin çeşitliliği ve söz kurma kolaylığı bile onun sofuca duygularını belirtmekte yetersiz kalmaktadır.

den ayrıldığı ve savaşım verdiği kesimin parlak utkusu onun adına bir tür leke sürmüş oldu ve Gregory Nazianzen'in[2] tiz perdeden verdiği trompet[3] sesi gibi işaretle başlatılan softaca sövüp sayma fırtınası, dinden ayrılmış olanı, niyetlerini yerine getirememiş olmakla birlikte ezip durdu. Bu durup dinlenme bilmez hükümdarın çok kısa saltanatı sırasında, nitelik bakımından büyük çapta ilginç olan çok sayıda olay meydana geldi. Bunları ayrıntılarıyla anlatacağız. Güdüleri, niyetleri, işlevleri, din tarihiyle ilgili olan yanları bu bölümün konusunu oluşturacaktır.

Garip ve uğursuz dinden ayrılış nedeni, ailesinin katillerine terk edilmiş olduğu ilk yıllara bağlanabilir. İsa ile Constantius ve din ile kölelik adları, işte o zamanlarda, en canlı izlenimlerden etkilenmeye elverişli ruhunda üst üste yığıldılar. Çocukluğunda, Nicomedia piskoposu[4] ve ana yanından hısımı olan Eusebius'un gözetimine verildi ve yirmi yaşına dek Hristiyan lala ve dadılarından, bir kahraman değil, bir din azizi eğitimi gördü. Göksel taçlar yerine bu dünyanın tacını yeğ tutan imparator, Constantinus'un yeğenlerine vaftizin[5] yararlarını sağlayan Hristiyanlığa geçmiş olmayı ye-

2. Bu hatip zaman zaman etkili konuşmuşsa da kıskançlığı ve övünmeyi hiç bırakmamıştır. Söylevini gökyüzüne ve yere, insanlara ve meleklere, canlılara ve ölülere ve özellikle Constantius'a yöneltmektedir. Sözlerine son verirken, Herkül sütunları gibi sürekli ve onlardan daha portatif bir anıt diktiğini savunmaktan da hiç çekinmemektedir. Bkz. Greg. Nazianzen, *Orat.*, III, s. 50, IV, s. 134.

3. Bu uzun hakaretler Gregory'nin yapıtlarında iki ayrı kısımda bölünmüş durumdadır. Bkz. c. 1, s. 49-134, Paris 1630. Julianus'un ölümünden yaklaşık altı ay sonra, cenazesi Tarsus'a aktarıldığı zaman, Gregory ve dostu Basil (IV, s. 133) bunları yayımlandı (IV, s. 120). Jovianus o sırada henüz tahtta bulunuyordu (III, s. 54; IV, s. 117). Ben, 1735'te Lyon'da yayımlanmış ve uyarıları da kapsayan Fransızca bir çevirisinden yararlandım.

4. "Nicomediae ab Eusebio educatus Episcopo, quem genere longius contingebat." (Ammian., XXII, 9). Julianus, bu Arian'cı büyük papaz için herhangi bir minnettarlık sözü söylememektedir. Buna karşılık, lalası hadım Mardonius'u övmekte ve onun, genç öğrencisine Homeros'un dehası ve belki de dini üzerine aşıladığı büyük hayranlığı dile getirmektedir (*Misopogon*, s. 351, 352).

5. Greg. Naz., III, s. 70. Julianus, kanındaki bu azizlik damgasını silmek istemiş olmakla suçlandı: belki bununla bir *Taurobolium* (bir mezhebe göre, kurban kanıyla vücudunu bulamak) söz konusudur (Baron., *Annal. Eccles. A. D. 361*, no. 3, 4).

terli buluyordu.[6] Constantinus'un yeğenleri kilise örgütünde ast işlevlere kabul edildiler ve Julianus, Nicomedia kilisesinde İncil okudu. Kendilerini vererek uğraşı haline getirdikleri din öğrenimi mutlu sonuçlar verdi; çok dindar oldular ve sofuca bağlılık gösterdiler.[7] Dua ediyorlar, perhiz yapıyorlar, yoksullara sadaka veriyorlar, kilise mensuplarına bağışlarda bulunuyorlardı. Şehitlerin mezarlarına sungular bırakıyorlardı. Caesarea'daki (Kayseri) Aziz Mamas için dikilen anıt, Gallus ile Julianus'un birlikte giriştikleri çabayla yapıldı, hiç değilse yapımına başlandı. Azizlikleriyle tanınmış[8] piskoposlarla karşılıklı saygı içerisinde görüşüyorlar ve Kapadokya'ya çileli yaşamın zorluklarını kendi istekleriyle getirmiş olan keşişlerin ve münzevilerin hayır dualarını alıyorlardı. İki prens erginlik yaşına yaklaştıkları zaman, dinsel kanılarında kendi karakterlerinin ayrılığını gördüler. Gallus'un sert ve inatçı ruhlu Hristiyan öğretisini benimsedi, bu öğreti onun tutumunu etkiledi ve tutkuları üzerinde bir yumuşama yaratmadı. Genç kardeşinin daha yumuşak olan karakteri İncil'in temel kurallarına çok uygundu; Tanrı'nın gizemli özünü açıklayan ve gelecekte, görünmez dünyalar (âlemi gaip) için sonsuz umut ve vaatler sunan bir tanrıbilimsel düzen onun canlı merakını giderebilir ve doygunluğa eriştirebilirdi. Ne var ki bağımsız ruhu, din adına konuşan kilisenin kendini beğenmiş papazlarına edilgen biçimde boyun eğmeyi reddetti.[9] Papazlar kişisel düşüncelerini konulmuş pozitif yasalar biçiminde kurallaştırıyorlardı. Bunlara sonsuz ceza tehditleri ek-

6. Julianus (*Epist.*, V, s. 454) kendisinin yirmi yaşına dek Hristiyan kaldığını İskenderiyelilere söylemiştir. Ateşli bir Hristiyan olduğunu belirtebilirdi.

7. Gregory'nin yazılarında da (III, s. 58) ve Sozomen'de (1, V, b. 2) onun Hristiyanlık eğitimi ve kilise eğitimi için söylenenlere bakınız. Piskoposluktan ucu ucuna kurtuldu, belki de aziz olabilirdi.

8. Gallus'un yüklendiği iş çabucak tamamlandı. Gregory (III, s. 59, 60, 61), Julianus'un dinsel varlıklara saldıran elinin değdiği her şeyi toprağın reddettiğini ve devirdiğini söylemektedir.

9. Filozof (*Fragment*, s. 288) bu münzevilerin taktıkları demir zincirleri gülünç halde betimliyor (Bkz. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. IX, s. 661, 662). Putperest yazar, bu münzevilerin, çoktanrıcılıktan ayrılmaları sonunda kötülük şeytanlarının ellerine düştüklerini ve onların işkencesi altına girdiklerini sanmaktadır.

liyorlardı. Julianus'un düşünceleri, sözleri ve davranışları için bir formüler hazırlayıp onu uygulamaya zorlayarak, kuruntularını susturarak ve bilimsel araştırma özgürlüğünü sert biçimde yasaklayarak onu kilise yol göstericilerinin otoritesine karşı çıkma zorunda bırakıyorlardı. Küçük Asya'da, Arian'ın[10] kışkırttığı kavganın rezaletleri içerisinde yetişti. Doğudaki piskoposların şiddetli çekişmeleri, dinsel olmadığı halde onları harekete geçiren güdüler yavaş, yavaş din adamlarının bu denli coşkuyla uğrunda savaşım verdikleri dini bilmedikleri ve bu dine inanmadıkları kanısını ona verdi. Hristiyanlığın ileri sürülen kanıtlarını, tanıklıklara yeni pir ağırlık katan yan tutucu bir ilgiyle dinlemek yerine güvensizlikle dinliyor ve kendisine yok edilmez bir tiksinti esinleyen bir öğretiyi dirençle ve incelikle yadsıyordu. Genç prensler zamanın dinsel tartışmaları üzerinde konuşmaya zorlandıklarında Julianus, putperestliği en zayıf dinsel görüş olarak ve kendisini böylece yetkinliğe kavuşturacak bir bahane altında savunuyordu.

Gallus, erguvanı kuşanınca Julianus'a da özgürlük, edebiyat ve paganizm üzerinde serbestçe okuma ve araştırma izni verildi.[11] İlgi duyduğu sofistler, Yunan edebiyatıyla dini arasında güçlü bir ortaklık kurmuşlardı. Homeros'un dizelerine bir insanın dehasından doğan ürünler olarak hayranlık duyma yerine bunların Apollo'nun ve ilham perilerinin esiniyle yaratıldıklarını inançla söylüyorlardı. Ölümsüz ozanın betimlediği gibi, Olympus tanrıları çabuk kanıcı ruhları etkilemektedir. Bunların adları ve karakterleriyle, biçimleri ve özel nitelikleriyle kaynaşmamız, bu imgesel varlıklara karşı sanki gerçek birer yaratıkmış gibi duygu oluşturmakta ve bizde meydana getirdikleri bir çeşit hoş şaşkınlık aklımızı ve deneyimimizi en çok yolundan çıkaran masallara,

10. Bkz. Julianus (*apud Cyril.*, 1. VI, s. 206; 1. Vlll, s. 253, 262). "Sizin onaylayacağınız," diyor, "tarzda ölüler için ağlamayan bir mezhep sapkınlarına zulmediyorsunuz." Ama daha sonra, Aziz Paul'un, İsa'nın ve Musa'nın öğretisinin de Hristiyanların Teslis'inden söz etmediğini (öğretmediğini) savunmaktadır.
11. Libanius, *Orat. Parentais*, b. 9, 10, s. 232, v.b.; Greg. Nazianzen, *Orat.*, III, s. 61; Eunapius, *Vit. Sophist. in Maximo*, s. 68, 69, 70, Commelin edisyonu.

geçici ve gerçek dışı bir hayal kurmayı kabul etme gibi tuhaf bir hale neden olmaktadır. Julianus'un yaşadığı yüzyılda, her şey sihir ve kuruntu üzerine birbiriyle yarışıyordu ve onu daha da koyulaştırıyordu. Yunanistan'ın ve Asya'nın görkemli tapınakları ozanların tanrısal buluşlarını, bayram ve tanrılara sungu törenini, çoğunlukla mutluluk vadeden kâhinlerin düzmecesini, Tanrı yanıtları ve mucizelerle ilgili halk geleneklerini iki bin yıllık geçmişe uzanan öyküleriyle resim levhası ve mermer üzerine aktaran ressam ve heykeltıraşların üstün yapıtları bu hayal evreninin ürünleriydi. Çoktanrıcıların ılımlı savları, sistemlerinin zayıflığını kimi bakımlardan bağışlatabilir nitelikteydi; paganların dine bağlılıkları en geniş şüpheciliği de hoş görebiliyordu.[12] Yunan mitolojisi, tüm akli yetileri silip atan düzenli ve bölünme kabul etmez bir sistem oluşturma savından uzak olarak, aralarında doğrudan doğruya bir ilinti bulunmayan ve tanrıların hizmetkârınca inananın derece ve ölçüsü yine kendisince saptanabilen binlerce esnek bölümden oluşuyordu. Julianus'un benimsediği simge ona çok özgürlü sağlıyordu ve tuhaf bir çelişkiyle, Apollo ve Jüpiter sunaklarında kendi aklını kurban ettiği halde İncil'in esenleştirici boyunduruğundan nefret ediyordu. Söylevlerinden biri, akılsız Atys'in kendisine sunmaktan korkmadığı tiksinti veren saygıyı alçak rahiplerinden bekleyen, tanrılar anası Cybele'e ayırmıştı. Sofu imparator, kızarmadan, ya da gülümsemeden, tanrıçanın Tyber Irmağı ağzında Pergamus kıyılarındaki yolculuğunu anlatmaktadır. Buna göre, senato ile Roma halkının da inandığı gibi elçilerince getirilen kil parçası yaşam, duygu ve tanrısal gücü içerisinde taşıyordu.[13] Bu mucizeye inanılması için

12. Çağdaş bir filozof, tektanrıcılıkla çoktanrıcılığın, insan ruhunda meydana getirdikleri şüphe ya da inançla igili olarak etkisini esprili bir tarzda karşılaştırmaktadır. Bkz. Hume, *Essays*, c. III, s. 444-457, in-80, baskı 1757.

13. Idaea, İkinci Punic Savaşı'nın sonuna doğru İtalya'da karaya çıktı. Romalı kadınların alçak gönüllülüğüne zarar vererek erdemini kanıtlayan Rahibe Claudia'nın mucizesi birçok tanıklarla doğrulanmıştır. Drakenborch (*ad Silium Italicum*, XVII, 33) bu tanıklıkları derledi. Livy'nin (XXIX, 14) bu olay üzerinde dikkatli bir kararlılıkla dolaştığı görülmektedir.

çağrıda bulunmakta, atalarının kutsal geleneklerini saygısızlıkla gülünç duruma düşürenlerin bozuk ve sahte beğenilerini acı acı kınamaktaydı.[14]

Halkın boş inancını içtenlikle benimseyen ve bunu özendirici tavır takınan sofu filozof, serbest bir yorum ayrıcalığını benimsemiyor, yavaş yavaş sunaklardan kilisenin en kutsal bölümüne çekiliyordu. Yunan mitolojisinin saçma sapanlığı, başkaldırmak ya da doygunluğa uğramaktan uzak bulunan dindar yobazın, eskilerin ihtiyatı sayesinde delilik ve masal maskesi altına saklanmış ussal yolu özenle araştırması gereğine işaret etmiş gibidir.[15] Platon Okulu'ndan[16] olan Plotinus, Porphyry ve tanrısal Iamblichus gibi filozoflar paganizmin çirkin yanlarını yumuşatmak ve uyumlu hale getirmek isteyen bu eğretileme biliminin en yetenekli ustaları olarak hayranlık toplamışlardır. Iamblichus'un ardılı olan AEdesius'un kılavuzluğu altında yaptığı gizemli araştırmalarında Julianus, gösterişli yeminlerine inanırsak, dünya imparatorluğundan daha büyük olarak değerlendirdiği bir hazineyi elde etmeye can atıyordu.[17] Kuşkusuz bu, değerini düşünceden alan bir hazineydi. Saf altını karışmış olduğu öbür değersiz maddelerden ayırmakla övünen bir kimse, hayalindeki özel buluşları için de kendisine imtiyaz hakkı verilmesini isteyecek ve zaten bunu kendi kendine kabullenecektir. Porphyry,

14. Julian., *Orat.*, V, s. 161. Ayrıca Quirinal tepesine gökyüzünden düşen Ancillia ya da kutsal koruyuculara tam inancını da belirtmektedir. Bundan başka, bu tanrısal armağanları bırakıp haçı yeğleyen Hristiyanların garip körlüklerine de acımaktadır (Apud Cyril., 1. VI, s. 191).

15. Julianus'un söylevlerindeki istiare ilkelerine bakınız (*Orat.*, VII, s. 216, 222). Bir zırva ya da çelişkili doktrin, kimse tarafından keşfedilemeyeceği için tanrısal olmalıdır, diyen yazarların düşünce düzeni Julianus'unkinden daha kötüdür.

16. Eunapius, bu filozoflar üzerine yanlı ve bağnazca bir tarih yazdı ve bilgin Brucker (*Hist. Philosoph.*, c. II, s. 217-303) bunların karanlıkta kalan yaşamlarına ışık tutmak ve anlaşılamayan sistemlerini aydınlatmak için çok zahmet çekti.

17. Julianus, *Orat.*, VII, s. 222. En ateşli ve en tutkulu bağlılık ona yeminler ettiriyor ve bu gizemli kutsallardan çoğunun gizini açarken ürperiyor ancak inanmayanların alayına uğramamak için bunları ortaya çıkarmıyordu.

Atys ve Cybele masalını açıklamıştı. Ama onun bu açıklamaları, Julianus'un bulduğu ve coşkulu sözlerle yayımladığı bir istiareye engel olamadı. Platoncuların kıvancını okşayan bu yorum özgürlüğü sanatlarının övüntüsünü gösteriyordu. Evren sisteminin gizemine varmak savında olan garip kuruntular, zoraki kelime kaynaklarını kullanmalar ve bu akıllıların tumturaklı ayrıntılarıyla özüne inilemeyen kapalılıkların üzerine doğru bir konuya varmak için okuyucu, birtakım can sıkıcı bilgileri izlemek zorunda kalacaktır. Putperestlik mitolojisinin gelenekleri tek düzende olmadığından dinsel yorumcular, işlerine en uygun gelen yayımları seçiyorlardı. Keyfî bir sayı seçer gibi, felsefelerine ve dinlerine en elverişli gelen anlamdaki bir masalı bulup rahatça ele alabiliyorlardı. Venüs'ün şehvet verici çıplaklığında bir ahlak ilkesi ya da bir maddesel gerçek bulabilmek için kendilerini işkenceye sokuyorlardı. Atys'in öfkeden kudurmuş haldeki saygısı güneşin iki tropika arasındaki dolaşımını ya da ruhun kusur ve yanılgıdan ayrıldığını haber vermekteydi.[18]

Öyle anlaşılıyor ki Julianus'un tanrıbilimsel sistemi doğal dinin büyük ilkelerini içeriyordu. Ne var ki tanrısal vahye dayanmayan inanç, sağlam bir dayanaktan yoksun kalacağından, Platon öğretilisi de aşağı halkın amiyane boş inancındaki alışkanlıklar içerisinde kaldı. Öyle anlaşılıyor ki yazılarında ve düşüncelerinde, Tanrı üzerine halkın kavramıyla felsefi kavramı birbirine karıştırmıştır.[19] Evrenin sonsuzluk nedenini tanıyor, ona tapıyordu. Aciz ölümlülerin uslarınca kavranamaz ve gözleriyle görülemez sonsuz bir doğanın tüm yetkinliklerini ona mal ediyordu. Onun kafasında kurduğu sisteme göre, üstün tarın birbirlerine bağımlı biçimde olarak ruhların zincirini, tanrıları, şeytanları, kahra-

18. Julianus'un beşinci söylevine bakınız. Ne var ki Platon Okulu tarafından ortaya atılmış tüm istiareler Atys üzerine Catullus'un küçük bir parçası bile olamazlar.

19. *Caesars* (s. 308, Spanheim'in notları ve aydınlatmaları), *Cyril*'deki bölümler (1, II, s. 57, 58) ve özellikle, dostluk güveni içerisinde prefect Sallust'a hitap edilen *In Solem Regem*'e (s. 130-158) bakarak Julianus'un gerçek dini için bir karara varılabilir.

manları, insanları ve ölümsüzlüğü benimsemiş olan ilk nedenden doğrudan doğruya varlığını alanların her birini yaratmış, daha doğrusu, Platoncuların deyişine göre, onları dünyaya getirmiştir. Bu denli değerli bir avantajı paylaşmasını sağlayamayacak olan varlıklardan Yaratıcı, insan vücudunun oluşmasını ve üç doğa konusunun (hayvanlar, bitkiler, madenler) uyum içerisinde tutulmasını alt aşamadaki tanrıların yeteneğine ve gözetimine bırakmıştır, diyordu Julianus. Bizim bağımlı dünyamızın cismani yönetimini kendisinin tanrısal temsilcilerinin güdümüne teslim etmiştir. Ne var ki onların yetkin olmayan yönetimleri de kusur ve yanılgıdan bağışık değildir. Bu ast tanrılar, kendi aralarında dünyanın ve üzerinde yaşayanların gözetimini paylaşmaktadırlar. Mars'ın, Minerva'nın, Merkür'ün ve de Venüs'ün karakterleri, gözetimde bulundukları alanlara bakılmak suretiyle anlaşılabilir. Ölümlü bir hapis yaşamı içerisinde kaldığımız sürece, insanların kendisine canla başla bağlı bulunmasından hoşlanan göksel güçlerin lütfunu dilemek ve öfkesinden korunmak için yalvarmak bizim yararımız ve görevimiz gereğidir. İnanmalıdır ki varlıklarının en bayağı bölümü, besinini kurbanların dumanından alır.[20] Bu ast tanrılar, kimi zaman heykelleri canlandıracak ve tapınaklarda oturacak denli alçak gönüllülük de göstermektedirler. Zaman zaman yer yüzünü de görmeye gelmektedirler, ama onların tahtı ve şatafatlı görkemleri gökyüzündedir. Julianus, güneşin, ayın, yıldızların gösterdiği şaşmaz düzenden onların ömürlerindeki sonsuzluğun kanıtını çıkarmaktadır ve yalnız bu sonsuzluk bile, ast düzeydeki bir tanrısal gücün değil, salt güçlü (kadiri mutlak) yaratıcının eseri olduğunu kanıtlamaktadır. Platoncuların kuramında görünen dünya görünmeyen dünyanın modelidir. Tanrısal ruh ile devinen göksel cisimler dinsel tapınmaya

20. Julianus bu bayağı düşünceyi, çok beğendiği Marcus Aurelius'u kastederek benimsemektedir (*Caesares*, s. 333). Stoacılar ve Platoncular cisimlerin benzeyişiyle ruhların arılığı arasında ikircikli kalıyorlardı. Ama en ağırbaşlı filozoflar, inanmayanların oluşturduğu bir kuşağın ölümsüz tanrıları aç bırakabileceği yolunda Aristophanes'in ve Lucianus'un şakalarını ciddiye alır gibidirler. Bkz. Spanheim'in gözlemleri, s. 288, 444, vd.

en değer nesnelerdir. Mutluluk veren sıcaklığı evrene yayılan ve onu sürdüren güneş, parlak bir biçimde logos'u temsil ettiği ve Baba'nın[21] devinimli ve iyilikçi simgesi olduğu için, insanların kendisine tapmalarını istemektedir.

Hayranlığın verdiği kuruntular ve sahtekârlık oyunları, her zaman gerçek esinlenmenin yerini tutmuştur. Julianus'un savlarını ve o inançla ilgili çıkar ve geleneklerini sürdürmek için bu tür kurnazlık ve sahtecilik oyunlarına girişmiş olsalardı belki de bir hoşgörü havası kurabileceklerdi. Ama şaşılacak bir şeydir ki filozofların kendileri, insanların saflığını kötüye kullandılar[22] ve Yunan gizlerini, Platoncuların sihirbazlık ve gökyüzü falcılıklarıyla ayakta tutma yoluna saptılar. Bu atılganlıkta, doğanın düzenini denetlemeye, geleceğin sırlarını çözmeye, alt sıradaki şeytanları buyruk altına almaya, göksel tanrıları görebilme ve onlarla görüşme sağlamaya, ruhu, maddi bağlarından ayırarak onu tanrısal ruh ile birleştirmeye varıncaya dek ileri gittiler.

Julianus'un sofuca merakı, onun taşıdığı hükümdarlık sıfatının da eklenmesiyle, çok mutlu sonuçlar elde edilmesini sağlayabilirdi.[23] Pergamus'ta (Bergama) gezici ve çileler içerisinde bir okul kurmuş olan AEdesius hükümdara, Platon öğretisinin ilk ögelerini öğretti. Ama gücü öğrencisinin ateşliliğine, çabasına ve hızlı kavrayışına yetmediğinden yaşlı AEdesius, kendi yerine Chrysanthes ve Eusebius'u atadı. Anlaşıldığına göre, bu usta filozoflar, aralarında iş bölümü yaptılar, anlaşılmaz sözcükler ve

21. Julianus, *Epist.*, LI. Başka bir yerde güneşe tanrı adı veriyor ve onu Tanrı'nın tahtı olarak adlandırıyor. Platoncuların teslisine inanıyor ve Hristiyanları, ölümlü logos'u ölümsüz bir logos'a yeğ tuttukları için kınıyor.

22. Eunapius'ın sofistleri, çölün azizleri kadar mucizeler gerçekleştirirdi. Kendi lehlerine olan tek şey, daha az kasvetli bir ten rengine sahip olmalarıdır. Boynuzlu ve kuyruklu iblisler yerine, Iamblichus birbirine bitişik iki çeşmeden aşk perileri olan Eros ve Anteros'un ruhlarını çağırırdı. İki güzel oğlan sudan çıkıp onu babaları kabul ettiler ve onun komutuyla geri çekildiler, s. 26, 27.

23. Eunapius, saf Julianus'u parmağında oynatan sofistlerin oyununu içtenlikle betimlemektedir. Rahip Bletterie bu komedyanın planını iyice kavramış ve çok açık biçimde gözler önüne sermiş bulunmaktadır (*Vie de Julian*, s. 61-67).

yapmacık çekişmelerle takipçilerinin sabırsız umudunu hareke-te geçirdikten sonra onu, tüm gök falcılarının en yeteneklisi ve yüzsüzü olan Maximus adındaki yoldaşlarının eline teslim ettiler. O zaman yirmi yaşında olan Julianus, dinin gizleri üzerine Ephesus'ta (Efes) da eğitim görmüştü. Atina'daki yılları felsefe ile boş inancın birbirine korkunç bağlılığını doğrulamış oldu.

Genel bir çöküntü sürecinde bulunan putperestliğin içerisinde henüz tam olarak silinmemiş sağlıklı noktaları yaşatmayı sürdüren Eleusis'in gizleri ona allandıra ballandıra tanıtılmak isteniyordu. Kutlulaştırmasmın büyük eserini, törenler ve tanrılara sungularla tamamlamak için ve yalnız bunun için, pontiff Eleusis'i Galya sarayına çağırdı. Törenler mahzenlerde ve gecenin sessizliğinde yapıldığında, ayine katılanların ağızlarını sıkı tutarak gizliliği bozmaması dolayısıyla, aydınlık ve mutluluk anına dek, saf dindarın[24] duygularına ve hayaline sunulan korkunç gürültüyü ve dehşetli ateşleri betimlemeye kalkışmayacağım.[25] Derin, sarsılmaz ve içtenlikli bir hayranlık Ephesus ve Eleusis mahzenlerinde Julianus'un ruhuna sızdı. Ama sanki çok iyi niyetliymiş gibi görünen bağnazlarda dikkati, hiç değilse şüpheyi çeken ikiyüzlülüğü ve hileişeriyeyi sonradan o da gösterdi. Kendini tanrıların hizmetine adadı. Savaş ve devlet yönetimi işleri için çalışmaları bütün zamanını alınca, ancak geceleri birkaç saat özel ibadetlerine ayırabildi. Savaşçı ve filozof olarak taşıdığı gözü tokluk, dinsel perhizin kurallarına onu sıkı sıkıya bağlıyordu. Pan'a, Merkür'e, Hecate'ye ve Isis'e kendini beğendirmek için, kimi günler, bu koruyucu tanrıların hoşlanmadığını sandığı birtakım besin maddelerinden kendini yoksun bırakıyordu. Bu oruçlarla, duygularını ve ruhunu, göksel güçlerin onurlandırdığı

24. Bir korku anında Julianus haç çıkarmış ve şeytanlar kaybolmuşlardır, diyor Gregory Nazianzen (*Orat.*, III, s. 71). Korkunun şeytanları yakaladığını varsayıyor. Halbuki putperest rahipler, şeytanların öfkelendiğini söylemişlerdir.

25. Dion Chrysostom, Themistius, Proclus ve Stobaeus dine alıştırmanın korkularını ve sevinçlerini anlamamıza olanak sağlıyorlar. *Divine Legation*'ın bilgin yazarı (V, 1, s. 239, 247, 248, 280, baskı 1765) hipotezinin verdiği enerjiyle ve ustalıkla onların sözlerini aktarıyor.

sık ve içtenlikli ziyaretleri için hazırlıyordu. Alçak gönüllü sessizliğine karşın, sadık dostu, hatip Libanius'tan öğreniyoruz ki Julianus, tanrılar ve tanrıçalarla olağan ilişkiler içerisinde yaşıyordu. Bu tanrılar, gözdeleriyle görüşmeyi sağlamak üzere yeryüzüne iniyorlardı. Uyurken, ellerine ve saçlarına dokunarak yavaşça uyandırıyorlardı. Kendisini tehdit eden tüm tehlikeleri ona haber veriyorlardı. Onların şaşmaz akılcılıkları yaşamının bir işlevinde kendisine yol gösteriyordu. Son olarak da onlarla o denli içli dışlı olmuştu ki Jüpiter'in sesini Minerva'nınkinden ve Apollo'nun yüzünü Herkül'inkinden hemen ayırabiliyordu.[26] Bu boş uğraşlar Antony'nin ve Pachomius'un tüm yaşamını kaplıyordu. Julianus ise, tersine, bu tür düşlemelerden sonra, doğruca savaşa gidebiliyordu. Roma'nın düşmanlarını yendikten sonra da çadırına çekiliyor, ussal ve esenleyici yasaları kaleme aldırıyor ya da edebiyat ve felsefe çalışmaları yaparak çok ince duygularını dile getiriyordu.

Hristiyanlıktan ayrılmasıyla ilgili önemli gizini, dostluk ve din ilişkileriyle kendisine bağlı olduğuna inandığı yakın dostlarına bildirdi.[27] Eski inancın yanlıları bu hoş haberi, gizlilik ve ihtiyatlılık içerisinde öğrendiler ve imparatorluğun tüm eyaletinde genç prensin gelecekteki büyüklüğü, putperestlerin umut, dua ve dinsel örgüt, öğreti ve erdemleri onlara tüm dertlerinden kurtaracak ve tüm iyilikleri yeniden getirecek muştular olarak gelmekte ve bu isteklerini hiçe sayması şöyle dursun, bu koruyucuların vatanına ve dinine yararlı olabilmeyi, temiz yürekle istemekteydi. Bir kararda durmayan tutkularıyla Julianus'un canını kurtaran ve sonra da tehdit

26. Julianus'un alçak gönüllülüğü, bunlar hakkında birkaç anlaşılmaz sözcükten başka bir şey söylemesini engelledi. Ne var ki Libanius dindar kahramanın gerçekleri ve görüntüleri üzerinde keyifle durmaktadır (*Legat. ad Julian*, s. 157; ve *Orat. Parent.*, b. 83, s. 309, 310).

27. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 1 0, s. 233, 234. Gallus, kardeşinin dinden gizli olarak ayrılışından şüphe etmekte haklıydı. Aslına uygun olarak bakılabilecek bir mektupta, atalarının dinine bağlı kalması için onu isteklendirmektedir. Bu öğüt, biraz zamansız gibi görünmektedir. Bkz. Julian, *Op.*, s. 454 ve *Hist. de Jovien*, c. Il, s. 141.

eden Constantius, putperestliğe karşıydı. Hayal oyunlarından ve hainlikten korkmasına karşın bunları yasaklamıştı. Putperestler kendi inançlarına göre tapınamazken Julianus bu yasağın dışında bırakılmıştı. Kısa bir süre sonra Julianus imparatorluğunu veliahdı oldu ve Hristiyanların bu yüzden kapıldığı korku ancak onun ölümüyle ortadan kalkabilirdi.[28] Bir şehit olmaktan çok kahraman olarak ün kazanmayı yeğlediği için dinsel ilkelerini açıklamadı, çok tanrılı inancın hoş görülü tutumundan yararlanarak, içinden nefret etse de Hristiyanlıktan yanaymış gibi bir tutum takındı. Bu ikiyüzlülük Libanius tarafından takdirle karşılanmıştır: "Eğitimiyle edindiği yanılgılardan ve çılgınlıklardan temizlendikten ve bir zamanlar çöplüğe atılan tanrı heykelleri görkemli tapınağa yeniden konduktan sonra, güzel gerçek Julianus'un ruhuna yine girmiş oldu. Düşünceleri artık eskisi gibi değildi. Bunları açıklaması tehlikeli olabileceğinden, tutumunu değiştirmedi. Bir aslanın postu içerisinde aklanan Aesop'un eşeğinden çok ayrımlı olarak bizim aslanımız bir eşek postu içerisinde görünmek zorunda kaldı ve ussal kurallarına olduğu kadar ihtiyat ve zorunluk kurallarına da bağlı kaldı."[29] Julianus'un bu gizlemesi, Ephesus'taki dinsel törenden iç savaşın başlangıcına dek geçen on yıl süreyle devam etti. Bu sürenin sonunda kendini birden bir İsa'nın ve Constantius'un amansız düşmanı olarak gördü. Bu sıkıntı verici durum, belki de onun kendi dinine bağlanması için yeni bir güç yarattı, ve dinsel tören günlerinde Hristiyanların toplantılarında bulunduktan sonra sarayda özel dairesindeki Jüpiter ve Merkür'ün sunaklarında günlük yakmaya koşuyordu. Karakteri bakımından açıklığı seven bir kimse için, ne tür olursa olsun, gizli iş yapmak çok sıkıntılı bir şey olduğundan, Julianus, ruhun özgürlüğünü ezen ve onu, insan doğasının en soylu nitelikleri olan içtenlik ve gözüpekliğe aykırı

28. Gregory (III, s. 50) dinden dönen genç veliahdın koruyucusu olduğu için Constantius'u insanlığa aykırı bir davranışla kınamaktadır. Fransızca çevirmeni (s. 265) bu deyişler mektuba alınmamış olmalıdır, diyerek uyarıda bulunma özenini göstermiştir.
29. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 9, s. 233.

bir kalıba girmeye zorlayan bir dine karşı tiksinme duyduğu halde bunu gizlemek zorunda kalmaktan nefret ediyordu.

Amcasının imparatorluğa yerleştirdiği ve kendisinin de vaftiz törenine uğratıldığı yeni dine Homeros'un ve Scipion'ların tanrılarını yeğ tutuyordu. Bir filozof olarak, çok büyük sayıdaki yeni Hristiyanlarla, tansıklar zinciriyle tanrılar kitlesinin tansıkları ve güçlü otoritesi yasaklanmış bulunan düşüncesini Hristiyanlığa karşı aklamak gereğine inanmıştı, Pers savaşı hazırlıklarının arasında yaptığı özenli tasarı,[30] uzun süredir düşünerek kafasında oluşturduğu kanıtların özünü içeriyordu. Hasmı olan İskenderiyeli Cyril,[31] bunlardan akıl ve duygu, incelik ve bağnazlık taşıyan birkaç tanesini kopya etmiştir. Üslubundaki incelik ve yazarının saygınlığı halkın dikkatini çekiyordu. Bu prensin değerliliği ve ünü, Hristiyanlık düşmanlarının listesinde Porphyry'i aşmıştı.[32] Hristiyanların hayranlığını kazandı, onları baştan çıkardı ve tedirgin hale soktu. Bu çekişmeye katılma cesareti gösteren putperestler de soylu misyonerlerinin halk için yazdığı kitaptan sonsuz aldatıcı muhalefet hazinesi elde ettiler. Bu incelemelere düzenli olarak kendini veren Roma imparatoru bir tartışmacı tanrıbilimcinin pek de yüce gönüllü olmayan peşin yargılarını ve tutkularını kıstı ve artık dinsel düşüncelerini desteklemek ve yaymak zorunda olduğuna kendisi de inandı. Dinsel tartışmaların silahlarını kullanmasına yardımcı

30. Fabricius (*Biblioth. Graec.*, L, V, b. 8, s. 88-80) ve Lardner (*Heathen Testimonies*, c. IV. s. 44-47) Julianus'un Hristıyanlığa karşı giriştiği hareketten bugüne kalan her şeyi özenle derlemiş bulunmaktadırlar.

31. Julianus'un ölümünden aşağı yukarı yetmiş yıl sonra, çok gereksiz sözlerle yazı yazmaya kalkışan aşağılık bir yazar, Sideli Philip'in girişmeye cesaret ettiği bir işi yerine getirmiştir. Cyril'in eseri, en elverişli yargıçları bile tam anlamıyla tatmin etmemişti. Rahip de la Bleterie (*Preface a l'Hist. de Jovien*, s. 30-32) her zaman kolayca rastlanamayan bir tanrıbilimci flozofun Julianus'u çürütmesini istemektedir.

32. Dostuna yardım etmiş olmasından kuşkulanılan Libanius (*Orat. Parent.*, b. 87, s. 313) bu eseri Porphyry'in yazılarına yeğ tutmaktadır (*Orat.*, IX, *in necem Julian*, s. 255, Morel edisyonu). Socrates, (1, III, b. 3) bu kanıya katılmamaktadır. Ne var ki peşin yargı Libanius'u şaşırtmışsa, bundan dolayı, artık o sıra yaşamayan bir hükümdara dalkavukluk etmekle de suçlanamaz.

olan gücünden ve ustalığından dolayı kendi kendini kutlayan Julianus, belagatinin kuvvetine inatla karşı durulduğu zaman hasımlarının içtenliğinden ve akıllarından şüpheye düşüyordu.

Julianus'un dinden dönüşüne nefretle bakan Hristiyanlar, onun, ileri sürdüğü kanıtlardan çok devletteki iktidarından korkuyorlardı. Onun çabasından güçlenen puta tapanlar, belki de tanrıların düşmanlarına işkence yapılacağını ummuşlardı ve hükümdarların ustaca kullanacağı kin, öncellerinin öfke ve hınçlarında denemedikleri ve bilmedikleri bir ölüm ya da işkence biçimi icat edecekti. Ama barış düzeni kurmak ve insanların haklarını korumak gibi çalışmalarla uğraşan imparatorun gösterdiği insanlık Hristiyan çevrelerini umudunu ve korkusunu boşa çıkardı.[33] Tarih ve düşün üzerinde bilgisi bulunan Julianus, çok acı veren bir ilacın veya cerrah gerecinin esenleştirici rolü hastayı iyileştirebilirse de kılıç ve ateşle yanlış kamların ruhtan sökülüp atılamayacağına inanmaktaydı. Gerçekten, sunaklarda bir kurbanı öldürmek işten bile değildi. Kuvvet kullanarak imparatorluğun kutsallığını bozmaktan ve ona saygısızlık göstermekten tiksiniyordu. Zulüm idaresi dinsel direnci büsbütün artırmakta ve güçlendirmekteydi. Zor altında dinden ayrılanlar, zulüm hafifleyince eski inançlarına pişmanlıklarını belirterek yeniden giriyorlar ve direnç göstererek ayrılmamış olanlar ise aziz ve şehit sanları kazanarak onurlandırılıyorlardı. Julianus biliyordu ki Diocletianus ile taht arkadaşlarının bir sonuç vermeyen zulümlerini benimseyecek olsa kendi adını kötüye çıkaracak e putperest magistra'ların gösterdiği şiddet yüzünden Hristiyanların sayısını ve gücünü artıran Katolik Kilisesi'nin başarısını daha da artırmış olacaktı. Böylece düşünen ve zaten kötü çatılmış bir saltanatın huzurunu bozmaktan çekinen imparator; bir devlet adamına ve filozofa yaraşır yasa yayımlayarak Roma dünyasını şaşkına çevirdi.

33. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 58, s. 283, 284) dostu imparatorun hoşgörü ilkelerini ve tutumunu belagatle açıklamıştır. Bostra halkına yazdığı dikkate değer bir mektupta Julianus da (*Epist.*, 52) ılımlılığından söz etmekte, Ammianus tarafından doğrulanan, Gregory (*Orat.*, III, s. 72) tarafından eleştirili açıklaması yapılan çabasını belli etmektedir.

Julianus, imparatorluğun tüm uyrukları için hoşgörüyü benimsedi, yalnız Hristiyanlara, kimi vatandaşları için taktıkları putperest ve din sapkını gibi kötü adlar kullanarak onları rahatsız etmemelerini buyurdu. Hristiyan olmayanlara tüm tapınaklarını açma izni, daha doğrusu, buyruğu verildi.[34] Bu uyruklar, Constantinus ile oğullarının saltanatları sırasında bunaldıkları baskı yasalarından ve keyfi işlemlerin neden olduğu sıkıntılardan kurtarıldı. Arian'cı hükümdarın sürgüne gönderdiği piskoposlar ve öbür papazlar geri çağırıldı ve kiliselerindeki eski yerlerine döndüler. Donatistler, Novatian'lar, Macedonian'lar, Eunomian'lar ve Nicaea (İznik) Konsili'nin öğretisine uygun düşenler aynı bağışlamadan yararlandılar. Onların tanrıbilimsel tartışmalarından haberi olan ve içinden alay eden imparator, hasım mezheplerin ileri gelenlerini, birbirleriyle dalaşmalarını izleyebilmek için saraya çağırdı ve kavgacıların çıkardıkları gürültü arasında birçok kez şöyle bağırdı: "Dinleyin beni! Franklar ve Almanlar bile beni dinlediler... " İmparator, kısa sürede, çok inatçı ve yatışmaz kimselerle karşı karşıya bulunduğunu anladı. Her ne denli uyum sağlama ve barış kırma çabalarında bulunduysa da bunun mümkün olamayacağını, bununla birlikte, Hristiyanların birlik kuramayacağını ve korkunun gereksiz olduğunu da gördü. Yansız Ammianus bu hoşgörüyü, kilise içi bölünmelerin daha da kışkırtılması isteğine yormaktadır. Hristiyanlığın temellerini yıkmak için hazırlanan tuzak tasarısı, imparatorluğun eski dinini yeniden yürürlüğe koymak üzere Julianus'un gösterdiği davranışla bağlantılıydı.[35]

---

34. Yunanistan'da Minerva tapınakları, Constantius'un ölümünden önce, Julianus'un doğrudan buyruğuyla açıldı (Libanius, *Orat. Parent.*, 1, b. 55, s. 280); Atinalılara yaptığı bildiride kendisinin de putperest olduğunu açıklamaktadır. Bu kanıt, Ammianus'un acele olarak ileri sürdüğü ve Julianus'un Constantinople'da paganizm tanrılarına bağlı olduğunu anladığına ilişkin sanısını çürütmektedir.

35. Ammian., XXII, 5; Sozemen, 1, V, b. 5. "Bestia moritur, tranquillitas redit.... omnes episcopi qui de propriis sedibus fuerant exterminati per indulgentiam novi principis ad acclesias redeunt." (Jerom, *adversus Luciferianos*, c. II, s. 143). Optatus, güvenliklerini bir "dinden ayrılmış"a borçlu olmalarından dolayı Donatistleri kınamaktadır (1, II, b. 16, s. 36, 37, Dupin edisyonu).

Julianus tahta çıkar çıkmaz, öncellerinin geleneğine uyarak, yalnız imparatorluk saygınlıklarına eklenmek üzere değil, dindar bir insan sıfatıyla ödevlerini yerine getirmek isteğinde olduğu için, kutsal bir hizmet simgesi olarak, pontiff sanını da aldı. Devlet işleri, her gün uyruklarının dinsel törenlerinde hazır bulunmasına olanak vermediği için özel olarak bir küçük kiliseyi güneşe ayırdı. Güneş tanrısı onun koruyucusuydu. Bahçeleri, tanrılara ayrılmış heykel ve mihraplarla dolmuştu ve sarayın her bölümü görkemli bir tapınağa dönüşmüştü. Her sabah, ışık babasına bir kurban sunuyordu; güneş ufak gömüldüğü zaman da başka bir kurbanın kanını akıtıyordu ve yatışmak bilmeyen dinsel bağlılığı, daha sonraki saatlerde de aya, yıldızlara ve gecenin cin ve perilerine özel sungularını sürdürüyordu. Törenli bayramlarda törenin yapıldığı tanrı ve tanrıçanın kilisesine gitmezlik etmiyor, kendisinin gösterdiği ilginin örnek alınarak halkın ve magistra'ların dinini canlandırmaya çalışıyordu. Erguvanın parıltısı ve muhafızlarının gösterişli alayı ile kendini satan bir hükümdarın yapmacık şatafatını sergilemekten uzak olarak, tanrılar inancının gerektirdiği en yalın saygıyı görevlerini yapma yoluna gidiyordu. Rahiplerden, alt aşamadaki tapınak görevlilerinden ve tanrı hizmetindeki rakkaselerden oluşan bu dinsel topluluğun arasında imparator, odunu taşımaya, ateşi yakmaya, kurbanı bağlamaya, kanlı ellerini hayvanın vücuduna sokmaya, yüreğini ve ciğerini çekip almaya, gelecek olaylar için imgeleme ile önsezilerde bulunmak üzere bunlardan anlam çıkarmaya yüksünmüyordu. Paganlar arasındaki akıllı adamlar, ihtiyatlılık ve gerekli davranış kurallarının üzerine çıktığını belli eden saçma boş inançlarından dolayı onu kınıyorlardı. Ekonomi kurallarına sıkı sıkıya bağlılık gösteren bu hükümdarın saltanatı sırasında bu denli dinsel inançlar için yapılan giderler genel gelirin büyük bir bölümünü alıp götürüyordu. En uzaktaki eyaletler, durmadan en değerli kuşlan gönderiyor ve bunlar sunaklarda kurban ediliyordu. Julianus, çok kez bir günde yüz öküz kurban ediyordu ve yavaş yavaş yayılan söylentilere bakılırsa Pers seferinden yenmiş ola-

rak dönmesi halinde, boynuzlu hayvan cinsinin tükeneceğinden kuşku duyulamazdı. Kendi eliyle Roma İmparatorluğu'ndaki tüm ünlü kutsal yerlere dağıttığı armağanlar ve zamanla ya da Hristiyanların yağmasıyla yıkıntıya uğramış ve bakımsız kalmış eski tapınakların onarılması ve güzelleştirilmesi için yapılan büyük harcamalarla karşılaştırılacak olursa yukarıda belirtilen giderler oldukça az sayılacaktır. Hükümdarın istekleri ve bol keseden yaptığı harcamaların etkisi altında kalan kentler ve aileler de dinsel törenlerini yapmaya başladılar. "Dünyanın her yanında," diye Libanius haykırıyordu, "dinin zaferi dalgalanmaktaydı. Her yerde kutsal ateşin yandığı sunaklar, kanları akıtılan kurbanlar, günlük dumanlan, artık kimseden korkmayan rahip ve yalvaçların gösterişli alayları gözleri okşuyordu. Dua yankıları ve müzik sesleri en yüksek dağların doruğunda bile kulağa çarpıyordu. Tanrılara sunulan öküz, sevinç içerisindeki dindaşların sofrasında dinsel bağış olarak ikram ediliyordu."[36]

İmparator, tüm dehası ve tüm gücüyle uğraştığı halde, ilkelerden, ahlak kurallarından yoksun ve yıkılarak enkaz durumuna gelen ve de hiçbir sağlam iyileştirmeye elverişlilik göstermeyen bir dini yeniden canlandıramıyordu. Pontiff olan hükümdarın yargılama yetkisi, özellikle bu hizmetin imparatorluk saygınlığıyla birleştirilmesinden sonra, tüm Roma imparatorluğu yüzeyine yaygın duruma gelmişti. Julianus, çeşitli eyaletlerde, büyük niyetinin uygulamaya konulmasına en çok inandıklarına güvendiği rakipleri ve filozofları, kendine vekil olarak atadı. Papazlara yazdığı mektuplar[37] niyetlerinin ve tasarılarının ilginç birer denemesini

36. Pagan inancının yeniden kurulması Julianus (*Misopogon*, s. 346), Libanius (*Orat. Parent.*, b. 60, s. 286, 287 ve *Orat. Cansular. ad Julian.*, s. 245, 246, Morel ediyonu), Ammianus (XXII, 12) ve Gregory Nazianzen (*Orat.*, IV, s. 121) tarafından betimlenmiştir. Bu yazarlar, önemli olan ve olmayan olaylar üzerinde birleşiyorlar. Ama Julianus'un gösterdiği aşırı dinsel bağlılığı üzerine ileri sürdükleri görüşlerdeki değişiklik, vicdanını, tutkulu hayranlığını, ılımlı kınamasını ve yanlı sövüp saymalarını belirtmektedir.

37. Bkz. Julianus (*Epistol.*, 49, 62, 63) ve başını ve sonunu göremedikse de uzun ve meraklı bir pasaj (s. 288-305). Pontiff hükümdar, Musa tarihiyle ve

oluşturmaktadır. İstiyordu ki her kentte, sofuluk ve zenginlik söz konusu olmaksızın tanrılara karşı en büyük bağlılığı ve insanlar için sevecenliği gösterenler arasından seçilecek kimseler pagan ruhbanlığını oluştursun. "Yüz kızartıcı bir eylemle suçlanacak olurlarsa," diyordu, "üst pontiff onları kınayacak ve rütbe indirme cezasına çarptıracaktır. Saygınlıklarını korudukları sürece magistra'ların ve halkın saygısını kazanacaklardır. Tapınak dışında giydikleri giysinin yalınlığı alçak gönüllülüklerini göstermeli, kutsal giysilerinin zenginliğiyse işlerinin önemini canlandırmalıdır. Tapınakta hizmet gördükleri zaman, buranın duvarları dışına çıkmamalı ve dualarıyla kurbanlarını her gün, devletin ve bireylerin gönenci için yapmalıdırlar. Görevlerinin kutsallığı lekesiz, maddi ve ruhani bir temizlik gerektirir. Günlük yaşamı için tapınak tan ayrıldıkları zaman bile, hemşerilerinden daha özenli ve erdemli davranışlarda bulunmak zorundadırlar. Tanrıların rahipleri tiyatrolarda ve tavernalarda görünmemelidirler. Konuşmalarında dürüst olmalı, yiyeceği içeceğinden sadelikten ayrılmamalı ve dostlarını iyi üne sahip kimseler arasından seçmelidir. Kimi zaman Forum'a ya da saraya giderse bu gidişi hükümdarın ya da yargıçların adaletini ve bağışlanmasını istemiş olanları sormamak için olmalıdır. Okudukları, mesleğinin kutsallığıyla uyumlu bulunmalıdır. Gelişi güzel masallar, komediler ya da taşlamalar kitaplığından çıkarılmalı, bunların yerine tarih ve felsefe, özellikle gerçeğe saygı gösteren tarih kitaplarına, din ile ilgili felsefe yazılarına yer verilmelidir. Epikür'ün ve şüphecilerin sistemleri onun tiksinmesine ve nefretine değer olmalıdır.[38] Ama Pythagoras, Platon ve Stoacıları özenle incelemelidir, çünkü bu öğretilerin tümü tanrıların varlığını bildirmektedirler;

Hristiyanların disipliniyle alay etmektedir. Yunan ozanlarını Yahudi ozanlarına yeğlemekte ve bir Cizvit düzeniyle imgelerin görece inancının kusurunu örtmeye çalışmaktadır.

38. Julianus, bu dinsiz mezheplerin ve eserlerinin ortadan kaldırılmasına sevindiği zaman bir pontiff rolü yapıyordu (s. 301). Kendi sistemine zıt olan kanılar ve kanıtları insanlardan gizli tutmak isteyince bir filozofa yakışmayacak davranış içine girmiş oluyordu.

bu tanrıların koruyuculuğu dünyayı yönetmektedir; bu dünya nimetlerinin tümünü onlara borçluyuz ve insan ruhunu gelecekte ödüllendirme ve cezalandırmayı onlar hazırlamışlardır." İmparator, pontiff olarak ve çok inandırıcı biçimde, iyilik ve konukseverlik görevleri üzerine vaaz vermektedir. Alt aşamadaki din adamlarına bu erdemlerin en geniş biçimde uygulanmasını öğütlemekte, değersiz rahiplere genel hazineden yardım yapılacağını vadetmekte, her kentte, memleket ve din ayrımı gözetilmeksizin tüm yoksulların kabul edileceği yurtlar kurulacağını kesinlikle bildirmektedir. Julianus, kilisenin ulusal ve insansal yönetimini beğeniyorsa da Hristiyanların acıma ve iyilikten yoksun birtakım uygulamalarını beğenmesinin olanaksız olduğunu söylemekten de geri kalmamaktadır.[39] Aynı görüşlere dayanarak, başarısını tanıtlamış olan birçok Hristiyan kuruluşları da benimsenebilecekti. Ne var ki bu imgesel reform planları gerçekleşecek olsaydı, paganizm için Hristiyanlığa karşı onursallıktan daha az yarar sağlayacaktı.[40] Kendi atalarının geleneklerini barış içerisinde izleyen paganlar yabancı geleneklerin getirilmesinden sevinç duymaktan çok şaşkına döndüler, Julianus da kısa süren saltanatı sırasında, kendi yandaşlarında istek ve heves eksikliğinden sık sık yakındı.[41]

Bağnazlığı, Jüpiter'in dostlarını kedi dostları olarak saymaya onu yöneltiyordu. Bu hükümdar, peşin yargısında Hristiyanların sabrını pek az göz önünde bulundurduysa da tanrıların lütfunu im-

39. Belli etmeden anlatmak istiyordu ki Hristiyanlar, acıma maskesi altında pagan ailelerin çocuklarını kaçırıyorlardı. Bir gemiye koyuyorlar ve uzak bir memlekete götürdükten sonra onları yoksulluğun ve köleliğin kucağına atıyorlardı. Böyle bir suç kanıtlanmış olsaydı yalnızca bir yakınma ile yetinilmez ve cezalandırılırdı.

40. Gregory Nazianzen bu konuda, sırasıyla şaka, ruhundaki görüş keskinliği ve diyalektik kullanıyor (*Orat.*, III, s. 101, 102, vd.). Bu boş öykünmenin deliliğini gülünç hale sokuyor ve Yunan masallarından hangi ahlak ve tanrıbilim dersleri alınabileceğini inceleyerek eğleniyor.

41. Pontiff'lerinden birini Hristiyan piskopos ve rahipleriyle gizli görüşme yapmakla suçlamakta (*Epist.*, 42) ve bu suçlamaya 43'üncü mektubunda yeniden değinmektedir.

paratorunkinden yeğ tutan putperestlerin soylu dayanışma sına hayranlık duyuyor ve onları ödüllendiriyordu.[42] Julianus sanat tanrıçaları olanı Müzleri (Muses) koruyucu tanrılar arasına koyduğundan, aynı zamanda Yunan edebiyatı ve dininde olanları ayrıca bu nitelikleriyle de dost sayıyordu. Onun din anlayışında dindarlık ve edebiyat hemen hemen eşanlamlı kavramlardı.[43] Bu nedenle, saf Constantius'u hayran bırakıp büyülemiş olan piskoposların yerini tutmak üzere, kısa zamanda rahipler, söz ustaları ve filozoflar imparatorluk sarayına doldular. Yeni hükümdar akrabalıktan çok kaynaşabilmeye önem veriyordu. Gözdelerini, büyücülüğü ve göz bağcılığını bilen sözde akıllı kimseler arasından seçti. Geleceğin gizlerini önceden haber verdiğini ileri süren her dalavereci hemen onura ve servete kavuşabileceğine güveniyordu.[44] Bütün filozoflar arasında Maximus, yüce öğretilisinin dostluğunda birinci sırayı aldı. İç savaşın kaygı verici belirsizliği arasında bile Julianus ona, açıkça işlevlerini, duygularını ve din üzerine niyetlerini aktarmıştı.[45] İmparator, Constantinople Sarayına yerleşince o sırada bir Lidya kenti olan Sardes'te bulunan Maximus'u ve onun etütleriyle onurlarını paylaşan Chrysanthius'u yanına çağırdı. Tedbirli ve evhamlı Chrysanthius, kâhinlik deneylerinin çok kötü haberler gösterdiği yorumları göz önünde tutarak böyle bir yolculuğa çıkmak istemedi. Bağnazlığı daha gözüpekçe olan arkadaşı, kendisinin ve imparatorun tasarıları için ikircikli bir onamayı tanrılardan aldı. Felsefi gururunun tatmini için fırsat da buldu. Asya kentlerinden geçerken magistra'lar,

42. Penelope'den iki kat daha fazla sabırlı olmuş Ceres rahibesi Callixene'nin bağlılığını övmektedir. Onu ödüllendirmek için Pessinus da Phrygian tanrıçasının rahibesi adını vermiştir (Julianus, *Epist.*, 21). Hierapolis'li Sopater'in kararlılığını da övmektedir, ki Constantius ve Gallus, birçok kez onu Hristiyan yapmak için ricalarda bulunmuşlardı.

43. *Orat. Parent.*, b. 77, s. 302. Julianus, Libanius ve onlardan yana olan öbür yazarlar da çok zaman aynı şeyi söylemektedirler.

44. Ammianus hiçbir şeyi örtbas etmeye kalkışmaksızın, Julianus'un tüm kahinlik yöntemlerini denediğini ve bu alandaki merakını ve saflığını anlatmaktadır.

45. Julianus (*Epist.*, 38). Filozof Maximus'a yazdığı üç mektupta da (15, 16, 29), güvenç ve dostluk duyguları içinde derdini dökmektedir.

hükümdarlarının dostunu saygıyla karşılamak için var güçleriyle çaba harcadılar. Maximus'un geldiği kendisine duyurulduğu sırada Julianus senato'da söylev veriyordu. Söylevi hemen kesti ve filozofu karşılamaya gitti; onu sevgiyle kucaklayarak elinden tuttu ve meclise getirerek bütün bilgisini bu kimseye borçlu olduğunu senatörlere söyledi. Sarayın kışkırtıcı havası yavaş yavaş filozofu da bozdu,[46] imparatorun güvenini kazanarak imparatorluk sorunlarında etkili olmaya başladı. Çok şık ve gösterişli giyiniyordu, tavırları mağrur bir eda aldı. Nitekim sonraki saltanat sırasında kısa süren gözdeliğinde, Platon takipçisinin bunca büyük serveti nasıl elde ettiği yolunda yapılan araştırmalar nedeniyle küçük düşmüş oldu. Hükümdarın kaprisi ya da Maximus'un aracılığıyla imparatorluk sarayına getirilmiş olan çok sayıdaki filozoflardan suçsuzluğunu ve ününü koruyabilen çok az kimse kalmıştı.[47] Bol bol verilen paralar, topraklar ve konutlar onların aç gözlerini doyurmadı. Eski fakirlikleri ve çıkar peşinde olmadıkları zamandaki hallerinin anısı şimdi halkın tiksintisine ve hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Ama Julianus'un keskin görüşünü her zaman aldatmak da olası değildi. Yeteneklerini beğendiği insanların kötü duruma düştüğüne göz yumamazdı. Hafiflik ve kararsızlıkla kınanmaktan kaçınmak isterken edebiyatın ve dinin onurunu halkın gözünde kötü duruma düşürmekten korkuyordu.[48]

---

46. Eunapius (*in Maximo*, s. 77, 78, 79 ve *in Chrysanthlo*, s. 147, 148) içinde bulunduğu yüzyılın en önemli olayları olarak görünen bu öyküleri kuruntuyla anlatıyor. Bununla birlikte, Maximus'un dayanıksızlığını da saklamıyor. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 86, s. 301) ve Ammianus (XXII, 7) Constantinople'daki kabulünü betimlemektedirler.

47. Lidya'yı terk etmek istemeyen Chrysanthius, bu eyaletin büyük rahibi olarak atandı. Görevinde takındığı dilini tutucu ve ılımlı davranış devrimden sonra da huzurunu bozmadı. Hristiyan papazları Maximus, Priskus'a vb. zulümde bulundukları halde o, sessizce yaşamını sürdürdü. Brucker bu bağnaz sofistlerin serüvenlerini derledi (c. II, s. 281-293).

48. Bkz. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 101, 102, s. 324, 325, 326) ve Eunapius (*Vit. Sophist. in Proaeresio*, s. 126). Kafalarında bu kötü ve saçma umutları tasarlamış olan kimi öğrenciler bu yüzden uzaklaştırıldılar (Greg. Naz., *Orat.*,

Julianus'un kayırmaları atalarının dinsel inancını sürdürmekten dönmemiş olan paganlarla hükümdarlarının dinini benimseyen Hristiyanlar arasında hemen hemen eşit bir biçimde bölünüyordu. Dinine yeni katılmaları gördükçe, boş inancı, gururu ve en ağır basan tutkuları doygunluğa ulaşıyordu.[49] Ve hükümdar, günlerden bir gün, misyoner coşkunluğuyla beyan etti ki bütün bireyleri Midas'tan daha zengin yapsa, her kenti Babil'den daha büyük duruma getirse, uyruklarının ölümsüz tanrılara dinsizce başkaldırmalarını bastıramazsa insanlığa iyilik etmiş olduğuna inanamayacaktı.[50] İnsan doğasını inceleyen ve Roma imparatorluğu hazinelerini elinin altında bulunduran bir hükümdar tüm Hristiyan sınıflarına kanıtlarını, vaatlerini ve ödüllendirmelerini zahmetsizce uyarlayabiliyordu.[51] Din değiştirmenin erdemi, adayın eksiklerini gideriyor, cürüm halindeki suçlarının bile kefaretini oluşturuyordu. Ordular, mutlak otoritenin en erkeli görevlisi olduğundan, tehlikeli ve yararsız olabilecek her türlü önleme başvurmaksızın askerlerin dinini sarsabilmeye özen gösterdi. Askerlerin doğal yatkınlığı yüzünden bu başarı güç olmadı. Lejyonlar, Galya'da nasıl onun yoluna kendilerini adamışlarsa bu işi de öylece benimseyiverdiler. Constantius'un ölümünden önce, dinsel perhizde büyük ve zengin sığır eti yedirdiği sofralarda Julianus, asker arkadaşlarına bundan söz etmişti.[52] Haçlı

IV, s. 120). Tillemont'un bölümlerinden birinin başlığı "Julianus'un sarayı, değerden düşmüş filozof ve kimselerle dolmuştu" biçiminde olup gerçeği yansıtması dolayısıyla üzücüdür (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 930).

49. XIV. Louis'nin saltanatı sırasında da öyle zamanlar oldu ki her sınıftan insanlar din değiştiren sanını almaya can attılar. Bu deyim, Protestanları kiliseye yeniden döndürmek için uğraşanların çabasını ve başarısını anlatıyordu. Sözcük ile düşüncenin kullanılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır.

50. Libanius'un kullandığı enerjik deyimlere bakınız. Olasılıkla bunlar Julianus'un kendi deyimleridir (*Orat. Parent.*, b. 59, s. 285).

51. Gregory Nazianzen, Hristiyan Caesarius'un kararlılığını değerlendirirken, çok büyük bir hasımla çekiştiğini itiraf etmektedir. Sövüp saymalarında "dinden ayrılan"a az da olsa incelik ve cesaret tanımaktadır.

52. Julianus (*Epist.*, 38; Ammian., XXII, 12.) "Adeo ut in dies paene singulos milites carnis distentiore sagina victitantes incultius, potusque aviditate correpti, humeris impositi transeuntium per plateas, ex publicis aedibus... ad sua

bayrağın ve Constantius'un buyruğu altındaki düzenli doğu orduları daha ihtiyatlı ve daha masraflı bir yöntem uygulamasını istediler. Resmî bayramlarda imparator savaşçılarının saygısını kabul ediyor ve onları ödüllendiriyordu. Roma'nın ve cumhuriyetin askerî simgeleri tahtını çevreliyordu. Labarum üzerindeki İsa adı silinmişti. Savaş simgeleri, hükümdar görkemi ve pagan inancı iç içe işlenmiş olarak bulunuyordu ve Hristiyan'ı bir Romalı hükümdarın kendisini ya da imgesini selamladığı zaman bu Labarum yüzünden putperestlik suçlandırılabilirdi. Teftişlerde ve geçit resimlerinde her asker, rütbesine ve kıdemine göre, bir ödül alıyordu. Ne var ki ödül almadan önce, sunakta yanmakta olan ateşe günlük taneleri atması gerekiyordu. Kimi Hristiyanlar bunu yapmak istemedi, kimisi de pişmanlık duydular. Ama büyük çoğunluk, altının görüntüsü karşısında gözleri parlayarak ve imparatorun önünde utandıklarından, suçluluğu da göze alarak, tanrılar dininin gereklerine uydular.

Çok zaman tertipler düzenleyen ve Scythia'lıların yarı halkının gelirine bedel paralar harcayan Julianus, ordusuna tanrıların imgesel koruyuculuğunu kazandırdı ve Roma lejyonlarının kesin desteğini de elde etmiş oldu.[53] Olasıdır ki putperestliğin yeniden kurulması ve ona sağlanan iyilik ve olanaklar, geçmiş saltanatın dinine baş eğmiş olan Hristiyanları da etkilemiş, bunlar da yeni akıma uymakla birlikte, Julianus'un ardıllarınca benimsenen inanç karşısında yeniden dönüş yapmışlardır.

Hükümdar, tanrılar dinini yeniden kurmak ve yaymak yolunda gevşemeksizin uğraş verirken Kudüs Tapınağı'nı da onarmayı aklına koydu. İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinde dağınık halde bulunan Yahudilere seslenen bir mektubunda onların kötü

diversoria portarentur." Sofu hükümdar ile kendisine gücenilen tarihçi aynı sahneyi betimliyor ve Illyricum ile Antioch'da (Antakya) aynı etkileri doğuran nedenler sürüp gidiyor.

53. Gregory, *Orat.*, III, s. 74, 75, 83-86 ve Libanius, *Orat. Parent.*, b. 81, 82, s. 307, 308. Bu sofist, askerlerin dinden dönmesi yolunda harcanan paraları doğruluyor ve belgelendiriyor.

talihlerinden yakınıyor, kendilerine zulümde bulunanları suçluyor, sabırlarını övüyor, kendilerini koruyacağına söz veriyor, Pers savaşından dönüşünde Yüce Tanrı'ya kutsal Kudüs kentinde ibadet edebileceklerine umutlandırıyordu.[54] Sürgüne uğramış bu mutsuzluğun körü körüne boş inançları ve aşağılık durumdaki kölelikleri filozof bir hükümdarın insanlık duygularını dürtükleyebildi. Ne var ki onların Julianus'a değer vermeleri İsa'nın dininden olanlara karşı duydukları yatışmaz kin ve nefretten ileri gelmekteydi. Kısır sinagog, başkaldırmış kilisenin gelişmesinden ve verimliliğinden tiksiniyor, kıskançlık duyuyordu. Yahudilerin bu hınçlarını eyleme koyabilecek güçleri olmamakla birlikte, en ağırbaşlı hahamları bile Musa dininden ayrılmış birini gizlice öldürmeyi hoşgörüyle karşılıyorlardı[55] ve ortalığı velveleye veren haykırışları çok kez putperest magistra'ların kayıtsız tutumlarından uyanmalarına neden olabiliyordu. Constantinus'un saltanatı sırasında, başkaldıran evlatlarının uyruğu haline gelen Yahudiler, zulmün tüm şiddetini duymakta gecikmediler. Hristiyan hükümdarlar, Severus'un Yahudilere tanıdığı ya da hoşgördüğü bağışlılıkları yavaş yavaş kaldırdılar. Filistin Yahudilerinin kendilerini özgür görerek, yaptıkları bir çeşit başkaldırma, piskoposların ve Constantius sarayındaki hadımların tertipledikleri birtakım karşılıklar da bu önlemleri haklı göstermeye yarıyordu.[56] Her zaman sağlam olmayan bir yargılama yetkisine sahip Yahudi

54. Bu, Julianus'un yirmi beşinci mektubudur. Aldus (Venet., 1409) ondan söz ediyor ama ondan sonra gelmiş olan Petavius ve Spanheim, haklı olarak bu şüpheyi siliyorlar. Sozomen (1, V, b. 22) bu mektubu söz konusu ediyor. Gregory (*Orat.*, IV, s. 3) ve Julianus'un kendisi de (*Fragment*, s. 295) konuyu anıyorlar.

55. Misnah, Musa dinini terk edenlere ölüm cezası verilmesini söylüyordu. Marsham (*Canon. Chron.*, s. 161, 162, baskı in-fol. Londra, 1672) ve Basnage (*Hist. des Juifs*, c. 8, s. 120) çabaya nasıl hüküm verildiğini açıklamaktadırlar. Constantinus, Hristiyanlığı kabul edecek Yahudileri korumak üzere bir yasa yayımladı (*Cod. Theod.*, 1. XVI, başlık 8, yasa 1; Godefroy, c. 6, s. 215).

56. "Et interea (Magnentius iç savaşı boyunca) Judaeorum seditio, qui Patricium, nefarie in regni speciem sustulerunt, oppressa." (Aurelius Victor, in *Constantio*, b. 42). Bkz. Tillemont, Hist. des Empereurs, c. 4, s. 379, in-40.

patriği Tiberias'ta oturuyordu.[57] Filistin'in öbür kentlerinde Vadedilen Toprağa bağlı olarak oturmakta bulunan kimseler vardı. Hadrianus'un buyruğu yenilendi. Bu buyruğa yeni güç kazandırıldı. Yahudiler, kutsal kentin duvarlarında Hristiyan haçı ve inancını ilan eden simgeleri gördüler.[58]

Kudüs, çorak ve taşlık bir yerde kurulmuştu. Kent duvarları Sion ve Akra dağlarını içerisinde bulunuyor ve bu görünümüyle[59] İngiliz ölçüsüne göre yaklaşık üç millik bir ova oluşturuyordu.[60] Kentin yukarı kesimi ve Davut Kalesi, Sion tepesinin kayalık yamacı üzerinde ve güneyde bulunuyordu. Kuzey kesiminde aşağı kentin yapıları Akra Dağı'nın geniş doruğunda görünüyorlardı. Yahudi ulusunun görkemli tapınağı, insan yeteneğinin alçattığı Moriah adlı tepenin bir bölümünü kaplıyordu. Titus'un ve Hadrianus'un kazmalarıyla bu tapınağın tüm yıkılmasından sonra sürekli bir yasaklama simgesi olarak bu yer üzerinden saban da geçirildi. Sion Dağı ıssız kaldı ve aşağı kentin yerinde Aelıen kolonisinin özel konutlarıyla resmi yapılar meydana getirildi. Bu yerleşme alanı Calvary'nin bitişiğindeki tepeye dek yayıldı. Bu saygın yerler putperestlik anıtlarıyla kirletildi ve rastlantı sonucu ya da bilerek, İsa'nın ölümü ve dirilişiyle kutlulanan yere Venüs için bir küçük tapınak yapıldı.[61] Yaklaşık üç yüzyıl sonra

57. Reland, Tiberias kentini ve sinagogunu betimlemektedir (*Palestin.*, c. 2, s. 1 036-1042), yaptığı tasvirler ilginçtir.

58. Basnage, Constantinus ile ardılları zamanındaki Yahudilerin durumunu çok güzel betimlemiştir (c. 8, b. 4, s. 111-153).

59. Reland (*Palestin.*, 1, ı, s. 309, 310; 1, III, s. 838) Kudüs ile bitişik toprakların betimlenmesinde net ve akılcı bir yöntem uygulamıştır.

60. D'Anville'in az bulunan ve ilginç bir yapıtını inceledim (*sur l'Ancienne Jerusalem*, Paris, 1747, s. 75). Eski kentin çevresi (Euseb., *Preparat. Evangel.*, 1, IX., b. 36) yirmi yedi *stadia* ya da 2550 *toises*'ti. Yeni yapılmış bir plan, yeni kentte ancak 1980 fersah sonucunu vermektedir. Yerinden kımıldatılması ya da birbirine karıştırılması mümkün olmayan doğal sınır göstergeleri çevre uzunluğunu belirlemektedir.

61. Bkz. Jerom'un (c. 1, s. 102; c. 6, s. 315) ilginç iki pasajı ve Tillemont'un çok sayıda ayrıntılı bilgileri (*Hist, des Empereurs*, c. 1, s. 569; c. 2, s. 289, 294, baskı, in-40).

Venüs Tapınağı Constantinus'un buyruğuyla yıkıldı, İsa'nın gömütü yeniden Hristiyanların ziyaretine açıldı. İlk Hristiyan imparator orada görkemli bir kilise yükseltti ve dindar cömertliği, Musa'dan önceki ve sonraki peygamberlere, özellikle Tanrı'nın Oğluna ayrılmış tüm ziyaret yerlerine uzandı.[62]

Kurtarıcımız için kurulmuş anıtları görebilme isteği Atlantik kıyılarından ve çok uzak doğu ülkelerinden gelen dalgalar halindeki hacıları Kudüs'e çekiyordu.[63] Zamanının saflığını simgeleyen İmparatoriçe Helena'nın yeni bir Hristiyan'ın kapıldığı coşku için oluşturduğu örnek bu hacıların isteğine daha da özendirici bir etken oluyordu. Eskilerin şanına ve yüce akıllarına sahne olmuş bu yerleri gelip gören us sahipleri ve kahramanlar oraların kendilerini esinleyen bir ululuğu olduğunu hissettiler.[64] İsa'nın gömütü önünde diz çöken Hristiyanlar inançlarının canlılığını ve dine bağlılıklarının ateşliliğini doğrudan doğruya Tanrı'nın ruhundan gelen etkiye yoruyorlardı. Kudüs papazlarının çabası, belki de açgözlülüğü, bu yarar sağlayan ziyaretleri özendirici rol oynuyordu. Tartışılmaz olarak nitelendirilen bir geleneğe göre, Katolik papazlar anımsanmaya değer olayların geçtiği yerleri hacılara gösteriyorlar, İsa'ya işkence edilirken kullanılan araç ve gereçleri sergiliyorlardı. Bunlar, ellerini, ayaklarını ve göğsünün yanlarını delen çivi ve kargılardı. Ayrıca başına konulan dikenli taç, sopayla dövülürken bağlandığı sütun ve özellikle, Hristiyanlığın simgesini Roma lejyonlarının armasına koymuş olan hükümdarlardan birisi zamanında kalıtların içerisinden çekilip alınmış, üzerinde son nefesini vermiş olduğu haç da bu araç ve

62. Eusebius, *in. Vit. Constantin.*, 1, III, b. 25-47, 51-53. İmparator, Mambre meşesi yakınındaki Zeytin Dağı'nda Bethlem'de de kiliseler yaptırdı. Sandys (*Travels*, s. 125-133), La Bruyn'un (*Voyage au Levant*, s. 28-296) planını verdiği kutsal gömütü betimlemektedir.

63. Bourdeaux 'dan Kudüs'e gidiş yol kılavuzu hacıların yararlanması için 333 yılında oluşturuldu. Jerom (c. 1, s. 126) Bretonların ve Hintlilerin Kudüs yolculuğu yaptıklarını söylemektedir. Vesseling buna bu kuruntulu salgının nedenlerini tartıştığı, aklı başında ve bilgili bir önsöz eklemiştir (*ltinerar.*, s. 537-545).

64. Cicero (*de Finibus*, c. 1) bu imgeleme etkisini güzel bir biçimde dile getirdi.

gereçler arasında bulunuyordu.[65] Bütün bunların nasıl korunabildiğini açıklamak üzere zorunlu görülen mucizeler ve nasıl meydana çıkarıldığı konusuyla ilgili olağanüstü çabalar, hiçbir engelle karşılaşmadan anlatılabiliyor ve yayılarak benimseniyordu. Kudüs piskoposu gerçek haçın muhafızıydı. Paskalya günrakını doyurabilmek ve bunları kendi ülkelerinde onur simgesi süslü bu ağaçtan küçük parçalarla hacıların bağlılığını ve merakını giderebilmek ve bunları kendi ülkelerinde onun simgesi olarak taşımalarını olası kılmak yetkisi yalnızca Kudüs piskoposunun elindeydi. Ne var ki bir ticaret metası haline gelen bu ağaç ufalana ufalana tükeneceğinden, bu olağanüstü ağacın gizemli bir bitkisel gücü olduğu[66] ve her gün özü azalsa da sürekli olarak bütünlüğünü koruduğu tasarısının gerekliliğine inanıldı. Böyle bir düşünceye inanmakla belki de bu yerlerin etkisini ve sürekliliğini koruyan bir tansığın esenleştirici görünümünün halkın tinsel gücünü olduğu denli inancını da ayakta tutacağı umulmuştur. Bunun yanında, en saygıdeğer kilise yazarları da Kudüs sokaklarındaki çatışma, eğlence ve sefahatten söz etmekle kalmayıp[67] kutsal kent ahalisinin zina, hırsızlık, putperestlik, adam öldürme ve zehirleme gibi her türlü suçlarla haşır neşir olduğunu dile getirmekten kendilerini alamamışlardır.[68] Kudüs

65. Baronius (*Annal. Eccles. A. D. 326*, no. 42-50) ve Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. 7, s. 8-16) Constantinus zamanında haçın mucizevi bulunuşunu anlatıp savunuyorlar. Ürettikleri tanıklıklar arasında Paulinus, Sulpicius Severus, Rufinus, Ambrose ve belki de Cyril of Jerusalem'in tanıklıkları da en eskileri arasında bulunmaktadır. Eusebius'un sessiz kalışı, Bourdeaux yol kılavuzunun bu konuda bir bilgi kapsamayışı, düşünenleri tatmin etmekte ve inananların da canını sıkmaktadır. Bkz. Jortin'in aklı başında uyarıları, c. 2, s. 238-248.

66. Paulinus'un savına göre böyle bir buluşun nedeni vardı (*Epist.*, 36). Bkz. Dupin, *Bibliot. Eccles.*, c. 111, s. 149.) Cyril'in retoriğinden gerçek bir çiçek olayı sonucu çıkarılmış gibi görünüyor. Kutsal Bakire'nin sütü sayesinde aynı mucizenin yeniden oluşması gereklidir (Erasmi Opera, c. 1, s. 778. Lugd. Batav. 1703, in Colloq. de Peregrinat. Religionis ergo). Aziz başları ve birçok kilisede rastlanan kutsal kalıntıların da yenilenmiş olması gerekir.

67. Jerom (c. 1, s. 103) yakın bir köy olan Bethlem'de oturuyordu, kişisel bilgisine göre Kudüs'un nasıl bozulduğunu betimlemektedir.

68. Gregor. Nyssen. apud Wesseling, s. 539. Dinsel haçların uygulanmasını ve

Kilisesi'nin zenginliği ve üstünlüğü Ortodoksların olduğu kadar Arian'cıların de hırs ve tutkularını harekete geçirmiştir. Cyril'in, "aziz" sanını aldıktan sonra edindiği erdemler, bunu elde etmek için araç olarak kullandıklarına göre piskoposluk saygınlığını uyguladığı sıralarda daha da yaygınlaşmış ve sürekleşmiştir.[69]

Julianus, Kudüs Tapınağı'na eski görkemini yeniden vermek[70] amacındaydı. Hristiyanlar kesinlikle inanmışlardı ki Musa yasasını sonsuza dek çarpmış bulunan yoketme buyruğu, tansıklara dayanan inanca ve vahiy gerçeğine karşı haklı gibi görünen bir kanıt aleyhindeki girişiminin başarıya ulaşmasını isterdi.[71] Sinagogdaki din anlayışı Julianus'a hoş gelmiyordu. Ama Mısır'ın ayin ve ibadetlerinden birçoğunu almaktan kaçınmamış olan Musa'nın kuruluşlarını onaylıyordu.[72] Tanrıların sayısını artırmayı isteyen bir çoktanrıcı, Yahudilerin yöresel ve ulusal tanrısına içtenlikle saygı duyuyordu.[73] Süleyman'ın dindarlığı denli

---

kötüye kullanılmasını suçlayan mektup, Protestan tartışmalarında güzel sözlerle nitelenirken, Katolik tanrıbilimcileri cezalandırıyor izlenimi vermektedir.

69. Benimsemiş olduğu Ortodoks papazlığından ayrıldı. Diyakoz olarak çalıştı ve Arian'cı papazlarca ikinci kez mahkûm edildi. Zamanla durumunda değişiklik oldu. Nicaea (İznik) simgesine uyarlık göstermeye özen gösterdi. Onun anısına saygı ve bağlılık gösteren Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VIII) erdemlerinden eserinin ana kısmında söz ettiği halde yanılgılarını cildin sonundaki notlar arasına, âdeta göze çarpmaması için, koymuştur.

70. "Imperii sui memoriam magnitudine operum gestiens propagare." (Ammian., XXIII, 1). Kudüs Tapınağı, dinsiz olanlar arasında da ün yapmıştı. Paganların her kentte birçok tapınağı vardı (Sichem'de beş, Gazze'de sekiz ve dört yüz yirmi dört tane de Roma'da). Ne var ki Yahudi halkının zenginliği ve dini sanki bir tek yerde toplanmıştı.

71. Bilgin ve dogmatik Warburton, Julianus'un gizli amaçlarını değerlendirdi. Etkileyici güdüleri ve Yüce Varlık'ın alması gerekli tutumu ustaca çizmektedir. Julianus başlıklı söylevi (İkinci baskı, Londra 1751) onun okuluna yapılan kınayıcı savları bildirmektedir.

72. Burada Maimonides, Marsham, Spencer, Le Clerc, Warburton vb.lerini sayabilirim. Bunlar, kimi boş inançlı tanrıbilimcilerin budalalığı, yalanları ve korkularıyla alay etmişlerdir (Bkz. *Divine Legation*, c. IV, s. 25 vd.).

73. Julianus (*Fragment*, s. 295) onu saygıyla adlandırıyor ve başka bir yerde ondan daha da saygıyla söz ediyor (*Epist.*, 63). Hristiyanları, Yahudilerin dinine önce inanmak ve sonra da ondan vazgeçmiş olmakla iki kez suçluyor. Onun

eğilim gösteren Julianus, tapınağın yapılması için verilen karar dolayısıyla yirmi iki bin sığır ve yüz yirmi bin koyun kurban etti.[74] Bu düşünceler, tasarıları üzerinde de etki yapabildiler. Ne var ki bunca elverişli perspektif sabırsız Julianus'un Pers savaşının uzak ve sonucu kestirilemeyen durumunu beklemesine izin vermedi. Zaman geçirmeksizin, Moriah tepesi üzerinde, Calvary'deki Diriliş Kilisesi'nin gösterişini gölgede bırakacak görkemli bir tapınak yükseltmeye; rahipleri olan Hristiyanların düzenlerini meydana çıkarıp hızlarını kesmek için uğraşacak bir rahipler sınıfı yaratmaya ve orada pagan devlet yönetiminin savaşımında yardımcı olmaya hazır, inatçı bağnazlıktaki Yahudilerden oluşan kalabalık bir koloni kurmaya karar verdi. İmparatorların ve dostlarının adları bir arada dile gelen hallerde bilgi ve erdemli Alypius'u[75] en başta tutardı. Çetin bir adalet ve yiğit bir kararlılık, Alypius'un insanlığını ılımlılaştırıyordu. Britanya'nın yönetiminde yeteneklerini kullanırken şiirsel yapıtlarında Sappho'nun dizelerindeki yumuşaklık ve uyuma öykünüyordu. Julianus'un en yalın ve hafif konulardan en ciddi düşüncelerine dek her konuda görüşüp haberleştiği bu temsilci, Kudüs Tapınağı'nın yeniden yapılması ve ona eski güzelliğinin verilmesi işiyle görevlendirildi. Alypius, Filistin valisinin, kendisine olanak içerisindeki tüm yardımları yapması için imparatordan bir de buyruk aldı. Yahudiler, imparatorluğun tüm eyaletlerinden koşarak kutsal dağa geldiler. Kudüs'te bulunan Hristiyanlar, Yahudilerin bu saygısız başarılarından öfkelenerek telaşa düştüler. Tapınağın yeniden yapılması isteği, yıkılmasından beri İsrail evlatlarının başlıca tutkusu olmuştu. Bu uğurlu anlarda erkekler açgözlülük-

---

inancına göre, Yahudilerin tanrısı gerçektir ama tek değildir (Apud Cyril., 1, IX, s. 305-306).

74. Krallar'ın birinci kitabı, VIII, 63; Chronicles'lerin ikincisi, VII, 5; Joseph., *Antiquitat. Judaic.*, 1, VIII, b. 4, s. 431, Havercamp edisyonu. Bunca kurbanın kanı ve dumanı ortalığı allak bullak edeceğinden Lightfoot bunlar bir tansıkla yok etti. Le Clerc (ad loc.) sayıların doğruluğundan şüphelenmeye cesaret ediyor.

75. Julianus, *Epist.*, 29, 30. La Bleterie bu mektuplardan ikincisini çevirmeyi ihmal etmiştir.

lerini, kadınlar da inceliklerini unuttular. Zenginlerin övüncü gümüş, bel ve kazma olarak kullanıldı ve malzeme şal ve ipek giysilerin içerisinde taşındı. Tüm keselerin ağzı açıldı, herkes bu dinsel çalışmalara. katıldı ve bütün bir halk, büyük bir hükümdarın buyruklarını coşkuyla yerine getirdi.[76]

Ne var ki devlet gücüyle coşkunun el ele verdiği bu girişimde başarı sağlanamadı ve bir Müslüman camisince işgal edilmiş bulunan Yahudi tapınağının yeri bir ören ve üzüntülü görünümünü sürdürdü.[77] İmparatorun yokluğu ve ölümü, Julianus'un gözlerini kapamasından altı ay önce başlamış çetin bir yapının yarıda kalma nedenini belki açıklayabilir.[78] Hristiyanlar ise, bu dikkate değer çekişmede dinlerinin onurunu kurtaracak bir tansığın oluşacağını doğal olarak umuyorlardı. Sözlerinin önemi bulunan ve o zamanı yaşayan tanıklar, anlatışlarında kimi ayrılıklara karşın, bir depremin ve yangın kasırgasının, tapınak için yapılan yeni temelleri altüst ettiğini bildirmektedirler.[79] Bu olay Yahudilerin hıncını dürtükleyecek nitelikte, Milano Piskoposu Ambrose[80] tarafından İmparator Theodosius'a yazılan bir mektupta betimlendi. Antioch Kilisesi yaşlılarının anılarını da yoklayabilecek

76. Gregory Nazianzen kitabında (*Orat.*, IV, s. 3) ve Theodoret'te (1, III. b. 30) Yahudilerin çabasına ve sabırsızlığına bakınız.

77. Bu büyük cami, M.S. 644'te ölen ikinci halife Ömer tarafından yaptırıldı. Cami, eski Yahudi tapınağının yerini kaplamaktadır ve yedi yüz altmış *toises* ya da bir Roma mili çevresindedir. Bkz. D'Anville, *Jerusalem*, s. 45.

78. Ammianus, Julianus'un düşüncelerini aktarmadan önce 363 yılının konsüllerini bildiriyor. "Templum... instaurare sumptibus cogitabat immodicis." Warburton, bu tasarıyı daha yukarılara çıkarmak için gizli bir istek beslemektedir. Ama böyle eserin tamamlanması için birkaç yıl gerekli olduğunu herhalde bilecekti.

79. Socrates, Sozomen, Theodoret, Philostorgius gibi sonraki tanıklar, bu öyküye yeni bir ağırlık katmayan birtakım çelişkiler getirmişlerdir. Basnage'nin (*Hist. des Juifs*, c. VIII, s. 156-168) itirazları ile Warburton'un yanıtlarını (*Julian.*, s. 174-258) karşılaştırınız. Piskopos, haçların mucizevi görünümünü ustaca açıklıyor.

80. Ambros., c. II, epist, IV, s. 946 Benediktin baskısı. Bağnazlıkla dolu bu mektubu, bir sinagogu yakan ve bir sivil magistra'ca mahkûm edilen bir piskoposu haklı göstermek için yazmıştır.

belagatli Chrysostom[81] tarafından ve aynı yıl sona ermeden bir mucizeyi anlatan Gregory Nazianzen'ce de betimlendi.[82] Bu sonuncusu, Hristiyan olmayanların, doğaüstü olan bu olaya inanmazlık etmediklerini söylemek cüretinde bulunmuştur. Ne denli garip görünse de onun savı, Ammianus Marcellinus'un reddedilmez tanıklığıyla doğrulanmış bulunmaktadır.[83] Hiçbir peşin yargıya kapılmaksızın efendisinin erdemlerini beğenen bu savaşçı bilgin, ustalıkla ve gönül huzuruyla yazılmış tarih yapıtında bize bulunduğu zaman ve Kudüs Tapınağı'nın yeniden kurulmasını engelleyen olağanüstü nedenleri anlatmaktadır: "Eyaletin valisince yardım gören Alypius sıkı bir çalışma kurduğu sırada temellerin arasından korkunç ve kocaman yuvarlak alevler çıktı. Bu alevler işçilerin üzerinde çatırtılar çıkardı, onları yaraladı ve toprağa el süremez hale sokarak işten uzaklaştırmaya zorladı. Sonunda iş paydos edildi." Böyle bir güçlü anlatım, inananı sevindirebilir ve inanç sahibi olmayanı şaşkına çevirebilir. Ama bilim adamı, aklı başında ve yan tutmayan bir görgü tanığının sözlerinin aslına uygun mu olarak söylediğini araştıracaktır. Bu önemli bunalım arasında her türlü garip doğa olayı sanki gerçek bir mucize görüntüsü kazanır ve o etkiyi verir. Kudüs papazlarının din gayretiyle yaptıkları düzen ve hileler, halkın saf inançlığı bu başarılı kurtuluşu allayıp pullandırmakta ve abartmakta gecikmediler. Ondan yirmi yıl sonra, tanrıbilimcilerle çekişmeye girmeyi düşünmeyen bir imparatorluk tarihçisi kitabını, görü-

81. Chrysostom, c. 1, s. 580, adversus Judaeos et Gentes, c. II, s. 574; de Sto Babyla, Montfaucon edisyonu. Ben, ortak ve doğal varsayımı benimsedim ama bu uzun vaazları 383 tarihindeymiş gibi gösteren Benediktin bilgin, bunların hiçbir zamanı söylenmemiş olduğuna inanmıştır.

82. Greg. Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 110-113.

83. Ammian., XXIII, 1. "Cum itaque rei fortiter instaret Alypius, juvaretque provinciae rector, metuendi globi flammarum prope fundamenta crebris assultibus erumpentes fecere locum exustis aliquoties operantibus inaccessum; hocque modo elemento destinatius repellente, cessavit inceptum." Warburton (s. 60-90) Julianus'un ve Libanius'un ağızlarından bir "mucize" sözü koparmaya çalışıyor ve on beşinci yüzyılda yaşamış bir hahamın tanıklığından söz ediyor. Bu gibi tanıklıklar ancak fazla iyi niyetli yargıçlarca kabul olunabilir.

nüşe göre akla uygun ve parlak bir mucizeyle süsleyebildi.[84]

Yahudi tapınağının yeniden kurulması Hristiyan kilisesinin yıkımıyla gizlice bağlantılıdır. Julianus, dinsel inançlardaki özgürlüğü, kendisinin iyiliği ya da adaletinin bir sonucuymuş gibi değil de doğal bir hak olarak tanıyordu. Yaşamın en önemli konusu üzerinde düşünce sahibi olmayan mutsuz Hristiyanlara acıyor gibiydi. Ama nefreti acımasını sarsıyor, hıncı da nefretini artırıyordu. Bir hükümdarın ağzından çıktığı zaman derin ve öldürücü yara açmaya neden olan acı olaylarla düşüncelerini dile getiriyordu. Hristiyanların İsa için "kurtarıcı" sözüyle övündüklerini bildiği halde, daha az onur verici olan Galilaea'lı adının kullanılmasına izin, belki de emir vermiş oldu.[85] insanların nefretine ve tanrıların hıncına değer bağnazlar olarak betimlediği Galilaea'lıların çılgınlığı imparatorluğu yıkılmanın sınırına getirdi, diye beyanda bulunmuştur. Buyruklarının birinde, çılgınlık aşamasındaki hastalığı, kimi zaman esenleştirici bir sert etki iyileştirebilmektedir.[86] Duygularında ve davranışında pek de yüce gönüllü oldu denemez, çünkü dinsel kanılarına göre uyruklarından bir bölümünü lütuflarına ve dostluğuna değer görüyor, öbürlerine ise yalnızca olağan halk ve kolaylıklardan yararlanma fırsatı tanıyordu.[87] Bu sıkıntı verme ve hakkı kötüye kullanma

84. Dr Lardner, bu ünlü mucizenin gerçekliğinden şüphe etme cesaretini gösteren belki de tek eleştirmendir (*Jewish and Heathen Testimonies*, c. 4, s. 47-84). Jerom'un bu konuda sessiz kalışı aynı öykünün uzaklarda ün kazanmasına karşı Kudüs'te önemsiz görülmesinden kuşkuya düşmüş olabileceğini akla getirmektedir.

85. Greg. Nazianzen, *Orat.*, III, s. 81. Bu yasa, Julianus'un şaşmaz kullanılmasıyla doğrulanmış oldu. Warburton'un haklı olarak belirttiği gibi (s. 35) Platoncular ölülerin gizemli erdemine inanıyorlardı. Julianus'un İsa adı için duyduğu nefret kendi boş inancının etkisinden de ileri gelmiş olabilirdi.

86. Julianus, *Fragment*, s. 288. alay ediyor (*Epist.*, VII) ve hoşgörü ilkelerini gözden yitiriyor (*Epist.*, XLII).

87. Julianus tarafından bağnazlık ilkelerine göre anlamı bozulan bu iki dize, (*Epist.*, 49) Aeolos'un Ulysses'e rüzgâr vermeyi reddettiği sırada söylediği sözlerden alınmıştır (*Odyss.*, X, 73). Libainus (*Orat. Parent.*, b. 59, s. 286) çok yan tutucu bir yorumu haklı göstermeye çalışıyor. Bu savunuda yürek temizliği maskesi altında kıyıcılık ve yıkıcılık kendini göstermektedir.

ilkesine göre, Constantinus ile oğullarının dinsel duygularla Kilise'ye bağladıkları büyük genel gelir bölümlerini kendi dininin Pontiff'lerine aktarılacaktı. Birçok düzenle ve çabayla meydana getirilmiş bulunan papaz sınıfına özgü bağışıklıklar ve onurlar yıkılıp yok edildi. Ölmekte olanların cömertliği üzerine dayalı umutlar sert yasalarla sona erdirildi ve Hristiyan din adamları, kısa zamanda kendilerini en aşağılık halk katmanı arasında buldular. Geleneksel ilkelere uygun bir hükümdarın bilgeliyle kısa süre sonra kilise mensuplarının tutkularını ve açgözlülüklerini önlemek için gerekli görülen düzenlemeler yapıldı. Politika gereği ya da boş inanca dayanarak papaz sınıfına bol keseden tanınan ayrıcalıklar papazların devlet dinini uygulamaları nedeniyle verilmiş değildi. Önyargılar ve tutkular yasa koyucuyu etkiliyordu ve Julianus'un tuzağa düşürücü tertipleri, Hristiyanlan halkın gözünde saygın gösteren tüm onurlardan ve tüm dünyevi çıkarlardan yoksun kılma amacını taşıyordu.[88]

Hristiyanların dil bilimi ve söz sanatı (retorik) öğrenmelerini yasaklayan yasa sert biçimde ve haklı olarak eleştirildi.[89] Bu zalimce düzenlemeyi haklı göstermek için imparatorun ileri sürdüğü nedenler kölelerin sessiz kalmasını ve dalkavukların ela alkışını sağlayabildi. Yunanların diline ve dinine kolaylıkla uygulanabilecek bir sözcüğün iki anlamlı durumundan yararlandı. Onun düşüncesine göre, körü körüne bağlandıkları bir inancın değerini yüceltmeye kalkışan insanlar, bilimin sağlayacağı yararları istemek ve onları edinmek hakkına sahip olamazlar. Homeros'un ve Demosten'in tanrılarına inanmayı reddedenlerin Galilaea'lılara özgü kiliselerde Luka ve Matta İncillerini okumakla yetinmek zorunda olduklarını söylemektedir.[90] Roma İmparatorluğu'nun

88. Papazlarla ilgili bu yasalar Julianus'un ağzından kaçırdığı sözcüklerde (*Epist.*, 52); Gregory'nin kapalı ve tumturaklı sözlerinde (*Orat.*, III, s. 86, 87) ve Sozomen'in olumlu savlarında (b. V, b. 5) bulunmaktadır.

89. "Inclemens....perenni obruendum silentio." (Ammian., XXII, 10; XXV, 5).

90. Julianus mektuplarında bulunan (42) buyruğu, Gregory'nin (*Orat.*, III, s. 96) hakaretleriyle karşılaştırılabilir. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 1291-1294) bu nokta üzerinde eskilerle yenilerin ayrılıklarını göstermiştir. Hristi-

tüm kentlerinde gençliğin eğitimi, magistra'larca atanan, devletten aylık alan ve ayrıcalıkla birtakım saygınlıklara sahip dilbilgisi ve söz sanatı (retorik) ustalarına bırakılmıştı. Julianus'un buyruğu tüm serbest sanat ve bilimlerin öğretmenlerini ve hekimleri de kapsamına almaktaydı. Adayların onanmasını kendisine bırakan hükümdar, yasalarla, Hristiyanlar arasında en önemli bilginlerin dinsel dayatmalarını kırmaya ve onları cezalandırmaya yetkili kılınmıştı.[91] İnatçı öğretmenlerin[92] ayrılması üzerine imparatorluk eğitimi Hristiyan olmayan bilginlerin eline geçer geçmez imparator, gençliğin Yunan edebiyatı ve tanrılarından ilham alacaklarına güvenerek yeni kuşağı devlet okullarında okumaya çağırdı. Hristiyan çocukları ya da ana babaları bu tehlikeli öğretimden korktukları zaman iyi bir öğrenimin yararlarından vazgeçmek zorunda olduklarını anlıyorlardı. İmparator, birkaç yıl içerisinde kilisenin ilk zamanlardaki yalınlığına düşeceğini sanıyor, buna inanıyordu. İçerisinde bulundukları çağın bilgi ve yeteneğine sahip bulunan tanrıbilimciler de yerlerini, bağlı oldukları ilkelerin özünü savunma gücünden ve çoktanrılı inancın budalalıklarını ortaya çıkaracak yetenekten yoksun birtakım kör ve bilgisiz bir kuşağa bırakmış olacaklardı.[93]

Julianus, zenginliğin, ışıkların ve devlet gücünün iyiliklerinden

---

yanlara ders vermek doğrudan yasaklandı ve paganların okullarına gitmek istemedikleri için öğretim ve eğitimleri de dolayısıyla yasaklanmış oldu.

91. *Codex Theodos.*, 1, XIII, başlık 3, de medicis et professoribus, yasa 5 (17 Haziran'da yayımlanmış ve İtalya'daki Spoleto'da 25 Temmuz 363'te kabul edilmiştir), Godefroy'un açıklamaları, c. V, s. 31.

92. Orosius soylu kararı şöyle övmektedir: "Sicut a majori bus nostris compertum habemus, omnes ubique propemodum... officium quam fidem deserere maluerunt." (VII, 30.) Hristiyan bir sofist olan Proaeresius, imparatorun kısmi lütfunu reddetti (Hieronym, in Chron., s. 185, Scaliger edisyonu). Eunapius, in *Proaeresio*, s. 126.

93. Kendi okulları için kitaplar yazma çaresine başvurmuşlardı. Apollinaris (yirmi dört kitaptan oluşan *Kutsal Tarihi*) Homeros'un, Pindar'ın, Euripides'in ve Menander'in Hristiyanlığa göre öykülemelerini yayımladı. Sozomen de bunların, örnek aldıklarından aşağı kalmadıklarına, hatta onları geçtiklerine inanmaktadır.

Hristiyanları yoksun bırakma isteğindeydi ve hiç kuşkusuz bunu tasarlıyordu. Ne var ki onların tüm yararlı yükümlülüklerden ve her türlü güven görevlerinden haksız olarak dışarıda tutulması herhangi kabul edilmiş bir yasa gereği değil, onun uyguladığı genel istemin bir sonucu olarak meydana gelmiş gibi görünmektedir.[94] Üstün değerlilik belki bir istisna oluşturuyordu. Buna karşılık, Hristiyan görevlilerin çoğunluğu, yavaş yavaş, devlet sivil yönetimindeki, ordudaki ve eyaletlerdeki görevlerinden yoksun bırakıldılar. Hristiyan gençliğinin umutları, adalet ve savaş kılıcından bir Hristiyan'ın yararlanamayacağı kötü bir yanlılık güder gibi görünen hükümdarın tutumuyla yok oldu, orduların ve mahkemelerin çevreleri putperestlik sancaklarıyla çevrildi. Devlet yönetiminin önemli noktalarına, atalarının dini için istek ve çaba gösteren paganlar getiriliyordu. Bunu yaparken kâhinlik yöntemlerini kullandığından, tanrıların hoşlanacağını umduğu gözde kimselerin çok zaman halkın beğenisine uygun gelmediği görülüyordu.[95] Hristiyanlar, düşmanlarının saltanatı sırasında çok acı çektiler, çok da korkuya kapıldılar. Julianus yaradılışı gereği, kıyıcılıktan nefret ediyordu ve herkesin gözleri önünde tanıtlanmış olan ünlü özeni, kendi eliyle henüz konulmuş yasal adaleti çiğneme konusunda bu filozof hükümdara izin veremezdi. Ne var ki onun gücünü eyaletlerde kullananlar halkın gözünde o denli güvenilir kimseler değildi. Otoritelerini keyfi bir biçime dönüştüren bu görevliler hükümdarın buyruklularından çok onun duygularına göre davranış gösteriyorlardı. Kendilerine şehit ününü kazandırmak istemedikleri Hristiyanlara karşı gizli gizli zulüm yapmaktan çekinmiyorlardı. İmparator, kendi adına yapılan bu haksızlıkları bilmezlikten gelmeyi beceremediğinden ılımlı kınamalarda bulunmakla birlikte büyük ödüllendirmeler-

94. Julianus'un magistra'lara gönderdiği yönerge böyleydi (*Epist.*, 7). Sozomen'in (1, V, b. 18) ve Socrates'in (1, III, b. 13) ve çağdaşlarının sağduyusunu bildiği için, kendini fazlaca kaptırmadan abartmaya sapmış olan Gregory'nin (*Orat.*, III, s. 94) savlarına dönüşmüş olmalıdır.
95. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 88, s. 314.

le, temsilcilerinin tutumu üzerine düşüncesini belli etmiş oluyordu.[96]

Önceki saltanat sırasında tapınakların yıkılmasıyla ilgili olarak Hristiyanları bunu onarmaya zorlayan yasa, onlara uygulanabilecek en etkin zulüm aracıydı. Kilise, zafer kazanmış bir kuruluş olarak kamu otoritesinden bir tepki gelebileceğini aklına bile getirmemişti ve cezasız kalacağından güven duyan piskoposlar, kendilerine bağlı papazların başında şeytanların kalelerine saldırmış ve onları yıkmışlardı. Her biri, hükümdarın ya da kiliselerin varlığını zenginleştirmiş olan kutsal yerleri biliyorlardı. Eski duruma getirmek zor olmadı. Ne var ki Hristiyanlar, pagan tapınaklarının yıkıntıları ve topraklan üzerinde kiliseler yapmışlardı. Tapınağı yeniden yapmak için kiliseyi yıkmak gerektiğinden, putperestler imparatorun adaletini ve dindarlığını alkışlıyor, Hristiyanlar ise kutsal yapıya karşı yapılan bu şiddet davranışını nefretle karşılıyordu.[97] Yıkıntının yeri boş kalmışsa, yıkılıp savrulan görkemli yapıların yeniden kurulması ve Hristiyanların gereksinimine göre değişikliğe uğratılmış bulunan değerli süslemelerin yerine konması çok önemli zarar ve ziyanlara yol açıyordu. Kötülük yapmış olanlar, bu onarım ve restorasyonu sağlayacak araç, gereç ve güce sahip değildi. Yan tutmayan bir yasa koyucu, yakınmalar ve istekleri adaletli ve ılımlı bir tutumla karşılayabilir ve çözüme bağlayabilirdi.

Julianus'un atak buyrultuları tüm imparatorluğu, özellikle doğuyu karışıklığa uğrattı. Bağnazlık ve öç alma duygusuyla davranan puta tapan magistra'lar, borcunu ödemeyen borçlunun kişiliğini onun yerine borçlu durumuna koyan Roma yasasının verdiği olanağı kötüye kullandılar. Önceki imparator zamanında

96. Greg. Naz., *Orat.*, III. s. 74, 91, 92. Socrates, 1, III, b. 15, Theodoret, 1, III, b. 6. Bununla birlikte onların çabasındaki şiddet nedeniyle, ki bu şiddet Julianus'unkinden daha az yan tutucu değildi, bir şeyi azaltmak gerekir.
97. Libanius'un (*Orat. Parent.*, b. 60, s. 286) nazik dili Gregory'nin (*Orat.*, III, s. 86, 87) hırslı sözleriyle karşılaştırılırsa, iki hatibin de aynı olayı anlattığına inanmakta güçlük çekilecektir.

Arethusa piskoposu Mark,[98] halkını Hristiyan yapmak için sözle inandırmaktan daha etkin silahlar kullanmıştı.[99] Magistra'lar onun yıkmış olduğu tapınağın tam bedelini ödemesini istediler. Fakir olduklarını bildikleri için bükülmez karakterini hafif bir ödünleme sözüne onu zorlamak niyetindeydiler. Yaşlı piskoposu tutuklattılar, sopayla dövdürttüler, sakalını kestiler. Çıplak vücuduna bal sıvanarak açıkta ve bir fileye sarılı olarak asılıp bırakıldı. Vücudu her tür böceğin ısırıp sokmasına ve Suriye'nin yakıcı güneşine terk edildi.[100] Bu korkunç durumda bile Mark, işlediği suçla övünmeyi ve kendisine zulmedenlerin etkisiz kudurganlığına karşı sözle saldırmasını sürdürdü. Sonunda halk onu cellatların elinden aldı ve başarısının ödülünü de kazandı. Arian'cılar dindar papazlarının erdemini kutladılar. Katolikler onunla birlik olmak için yalvardılar.[101] Ve utanarak vicdan rahatsızlığı duyan putperestler, bundan böyle yararsız kıyıcılıklara girişmekten çekindiler.[102] Julianus ona onun hayatını bağışladı. Ne var

98. Emesa (Hems) ile Epiphania (Hamath) arasında kurulu olan Restan ya da Arethusa bu yerlerden on altı mil uzaklıkta, Seleucus Nicator tarafından kurulmuş, hiç değilse onun adını almıştır. Kentin madalyonlarından, kuruluşunun 685'inci Roma yılına dek gittiği anlaşılmaktadır. Seleucides imparatorluğunun yıkılışında Emesa ve Arethusa, Arap Sampsiceramus'un eline geçti ve Roma'nın vassalı haline gelen daha sonraki kuşakları Vespasianus'un saltanatı sırasında hâlâ sürüyordu. Bkz. D'Anville, *Maps and Geographie Ancienne*, c. II, s. 134. Wesseling, *Itineraria*, s. 188 ve Noris., *Epoch Syro-Macedon.*, s. 80, 481, 482.

99. Sozomen, 1, V., b. 4. Şaşılasıdır ki Gregory ve Theodoret, itiraf ettirici papazın dinsel değerini gözlerinde artırması gereken bir durumu, hiç söz etmeden geçiştiriyorlar.

100. Libanius'un irade dışı ve reddedilemez tanıklığı (*Epist.*, 730, s. 350, 351, baskı Wolf, Amsterdam, 1738) Gregory'nin etkileyici bir biçimde betimlediği gibi, Mark'ın uğradığı işkenceyi ve onun gösterdiği sabrı anlatmaktadır (Greg., *Orat.*, III, s. 88-91).

101. "Certatim eum sibi (Christiani) vindicant." Le Clerc'in ve ilk yorumcuların (*Bibliotheque Ancienne et Moderne*, c. III, s. 371), gerçek anlamını kötüye yordukları Yunanca bir sözcüğü La Croze ve Wolfius (ad loc.) da açıkladılar. Tillement de Gregory ile Theodoret'in bir yarı Arian'cı piskoposu nasıl oldu da bir aziz gibi gördüklerini anlatmakta güçlük çekti (*Mem. Eccles.*, c. VII. s. 1309).

102. Bu nokta üzerine Sallust'un verdiği bilgiye bakınız (Greg. Nazianzen, *Orat.*, c. III. s. 90, 91). Libanius, aynı suçu işlemiş bir kimse için şefaat ediyor. Çok sayıda Mark'ın ortaya çıkmasından korkulursa da Orion, tanrılara ayrıl-

ki denildiği gibi, Arethusa piskoposu, Julianus'un çocukluğunu kurtarmışsa, ileriki kuşaklar, imparatorun acımasına övgüler düzecek yerde iyilik bilmezliğinden dolayı onu suçlayacaklardır.[103]

Suriye'nin Makedonyalı kralları, Antioch'a (Antakya) beş fersah uzaklıkta pagan dünyasının en hoş yerlerinden birini, tapınma yeri olarak Apollo'ya ayırmışlardı.[104] Bu yerde ışık tanrısının onuruna yapılmış görkemli bir tapınak yükseliyordu. Çok büyük heykeli[105] geniş bir bölümü kaplıyor, altınla, değerli taşlarla ve Yunan sanatçıların işlemeleriyle bezenmiş bulunuyordu. Tanrı, yere eğik durumdaydı. Elinde altın bir kupa tutuyor ve yere su veriyordu. Bu haliyle, güzel ve donuk Daphne'yi kucaklamak için yalvaran saygıdeğer anneyi andırıyordu. Suriye ozanlarının imgelemesi bu öyküyü Peneus kıyılarından Orontes kıyılarına aktarmıştı. Antioch'daki krallık kolonisi Antik Yunan'ın dinsel yöntemlerini izliyordu. Castalian çeşmesine benzer bir özgülüğe göre Daphne çeşmesi de Delph'in tanrısal yanıtlarındaki gerçekliği ve ünüyle yarışacak oranda kehanet veriyordu.[106] Elis'ten alınan özel bir ayrıcahğa göre, dolaylardaki tarlalarda bir stad meydana getirildi.[107] Olimpiyat oyunları kent hesabına kutlandı

---

mış değerli eşyayı çalmış olsaydı, Marsyas işkencesiyle, yani canlı canlı derisi yüzülmekle cezalandırılması gerekecekti (*Epist.*, 730, s. 349 - 351).

103. Gregory, *Orat.*, III, s. 90. Piskopos, eğer "dinden ayrılmış"ı kurtarmışsa, kendisine yapılan işkencelerin az bile olduğunu söylemektedir.

104. Strabo (L, XVI, s. 1089, 1090, Amstel baskısı, 1707), Libanius (*Naenia*, s. 185-188, *Antiochic. Orat.*, XI, s. 380, 381) ve Sozomen (1, V, b. 19) Daphne Tapınağı'nı ve küçük ormanı betimlemektedirler. Wesseling (*Itinerar.*, s. 581) ve Casaubon (*Hist. August.*, s. 64) bu merak çekici noktayı aydınlatmaktadırlar.

105. "Simulacrum in eo Olympiaci Jovis imitamenti aequiparans magnitudinem." (Ammian., XXll, 13.) Olympos Jüpiter'i altmış *feet* yüksekliğindeydi ve görünüşü bin insanın yüzey toplamına eşit gibiydi. Bkz. Rahip Gedoyn'un ilginç anısı (*Academie des Inscriptions*, c. 9, s. 198).

106. Hadrianus, gelecekteki durumunu, bu çeşmeye düşmüş bir yaprakta okumuştu: Kimyasal bir çalışmayla bu yaprak kurnazca hazırlanmıştı, diyor Vandale (*de Oraculis*, s. 281, 282). İmparator, bu tehlikeli bilgilerin kaynağını kapattı. Ne var ki boş inançlara değer veren Julianus tarafından yeniden açtırıldı.

107. Ayrıcalık hakkı M.S. 44'te, Antioch tarihiyle 92 yılında satın alındı (Noris. Epoch. Syro-Maced., s. 139-174). Bu ayrıcalık hakkı doksan olimpiyat

ve halkın eğlencesi için her yıl otuz bin sterlin tutarında para harcandı.[108] Hacıların ve meraklıların deniz yoluyla gelişinden, tapınağın dolaylarında yavaş yavaş, Daphne köyü oluştu ve bu köy, halkı ve canlılığıyla bir eyalet kenti görünümüne büründü. Kilise ve köy, on millik bir çember içerisinde defne ve servi korusuna gömülmüş, yazın sıcağında güneş ışınlarının geçemediği serin bir barınak haline gelmişti. Her tepeden çıkan çok saf su kaynakları toprağın yeşilliğini ve havanın serinliğini koruyordu. Uyumlu sesler ve hoş kokular duygulan okşuyordu. Sağlıkla sevinç, beğeniyle sevi bu huzur içerisindeki küçük ormanda yaşamın ayrılmaz eşleriydi. Genç erkek, Apollo gibi, burada amacına ulaşabiliyordu ve Daphne'nin sonu ise, genç kızlara, yararsız sakınmalarda bulunmamaları gereğini anımsatıyordu. Asker ve filozof, zevkin dinsel bir nitelik olarak erkeklik erdemlerinin kesinliğini yavaş yavaş yumuşattığı derin haz ve tat yerinin çekiciliklerinden kendilerini koruyorlardı.[109] Defne koruluğu yüzyıllar boyunca memleket insanlarının ve yabancıların kutsadığı yer oldu. İmparatorların eli açıklığı bu kutsal huzur bölgesinin ayrıcalıklarını artırdı, her kuşak ona yeni güzellikler ve süslemeler ekledi.[110]

Julianus, bayramı kutlanmakta olan Daphne Apollo'nuna bağlılık ve saygılarını sunmak üzere yola koyulduğu zaman sofuluk

---

vadeliydi. Ne var ki Antioch olimpiyat oyunları, Commodus'un saltanatından önce düzenli biçimde kutlanmadı. Bkz. ancak kendi yurduyla ilgili konularda değerliliği ve ağırlığı bulunan yazar John Malala'nın *Chronicle*'ındaki ilginç ayrıntılar (c. 1, s. 290, 320, 372, 381).

108. Augustus zamanında ölen Sosibius'un vasiyet ettiği on beş altın *talents*. Constantinus çağında Suriye'nin çeşitli kentlerindeki gösteri ve oyunlar Expositio totius Murd, s. 6 (Hudson, *Geograph. Minor*, c. III)'de karşılaştırılmıştır.

109. "Avidio Cassio Syriacas legiones dedi luxuria diffluentes et Daphnicis moribus." Bunlar, imparator Marcus Aurelius'un, özgün yaşamını yazan tarafından saklanmış mektubundaki deyişlerdir (*Hist. Aug.*, s. 41). Cassius, Daphne'de görülen tüm askerleri oradan uzaklaştırıyor ya da cezalandırıyordu.

110. "Aliquantum agrorum Daphnensibus dedit, (Pompey) quo lucus ibi spatiosior fieret; delectatus amoenitate loci et aquarum abundantiz." (Eutropius, VI, 14. Sextus Rufus, *de Provinciis*, b. 16.)

duyguları son kertesine ulaştı. Coşkun imgelemelerle kurbanlar alayını, her yana şarap saçılmasını ve tapınaktaki törenleri gözlerinde canlandırıyordu. Temizliklerinin simgesi olan beyaz giysiler kuşanmış genç oğlanlar ve genç kızlardan oluşan uzun bir ayin alayına, büyük ve gürültülü halk yığınları eşlik ediyordu. Ne var ki Antakya'nın coşkusu, Hristiyanlığın egemen olmaya başlamasından sonra buralardan kopup gitmişti. Zengin bir topluluğun vergileriyle besili sığır kurbanlıklarının yerine, yıkıntıya uğramış bu tapınakta yalnızca oturan, soluk yüzlü bir rahibin verdiği bir kazdan başka şey bulamamıştı.[111] Sunak terk edilmiş bir haldeydi, tanrıların yanıtı artık gelmiyordu ve Julianus'un gözleri önünde Hristiyanlar, bu kutsal yerde cenaze töreni yapıyorlardı. Decius'un işkenceleri sırasında hapiste ölen Antakya piskoposu Babylas'ın[112] ölüsü, yüz yıl kadar kendi gömütünde kaldıktan sonra, Caesar Gallus'un buyruğuyla Daphne koruluğunun ortasına getirilmişti. O yerde güzel bir kilise yapılmış ve Apollo'ya ayrılmış bulunan topraklardan bir kesimi, piskoposlarının ayak ucunda gömülmelerini isteyen papaz ve Hristiyan halk için mezarlık haline getirilmişti. Bunu gören ışık tanrısının rahipleri, dindaşlarıyla birlikte, nefret ve korku içerisinde çekilip gitmişlerdi. Putperestliği yeniden kurmak gibi bir devrim hareketi olunca Aziz Babylas Kilisesi yıkıldı ve Suriye'nin sofu kralları̇nca onarılmış olmakla birlikte yan yıkılmış durumda bulunan yapıya yeni bölümler eklendi. Julianus'un en çok üzerinde durduğu nokta, sevgili tanrısını, düzmece ve hayranlık sesini susturmuş olan ölü ya da yaşayan Hristiyanların tiksinç varlıklarından kurtarmak oldu.[113] Bu zehirlenmiş olan yeri eski dinsel yasalara

111. Julianus (*Misopogon*, s. 361 362) her zaman bu saflığını, hiç yapmacığa kalkışmaksızın ortaya koymaktadır.

112. Babylas, Antioch piskoposları listesinde Eusebius tarafından anılmıştır (*Hist. Eccles.*, 1, VI, b. 29, 30). Chrysostom (c. II, s. 536-579, Montfaucon edisyonu) bir masal kahramanı gibi olan iki imparator üzerinde onun kazandığı başarıyı çok övmektedir. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. III, kısım 2, s. 287-302, 459-465) şüpheli bakmaktadır.

113. Julianus (*Misopogon*, s. 361) ve Libanius (*Laenia*, s. 185), yakınına bir

göre arındırdı. Gömütler, yolu yöntemine uygun olarak oradan kaldırıldı ve kilise adamlarına, Aziz Babylas'ın kemiklerini, eskiden yattığı Antakya surları içerisindeki yerine götürmeleri için izin verildi. Hristiyanların bağnaz çabaları, kötü niyetli biri devlet yönetiminin hırsını yatıştırabilecek bir tutum takınmalarına olanak verdi. Aziz Babylas'ın kemiklerini içeren cenaze arabasına çok büyük kalabalık katıldı ve onu izledi. Hep bir ağızdan, yüksek sesle, putlardan ve putperestlerden nefretle söz eden "Psalms of David"i söylüyorlardı. Azizin dönüşü sanki bir zafer oldu, bu zafer de hıncını belli etmeye gururu engel olan imparatorun dinine yapılan bir saldırı niteliğini kazandı. Bu düzensizlikler içerisinde geçen gecenin sonunda Daphne Tapınağı yandı. Apollo heykeli yok oldu ve daha dün ayakta duran binanın yıkık duvarlarından başka geriye bir şey kalmadı. Antakya Hristiyanlarının savunusuna göre Aziz Babylas'ın bedduası bu iğrenç tapınağın yıkılmasına neden oldu. Suç ya da mucize olasılığını bir yana bırakan Julianus, duraksamadan ve tanıklara başvurmaksızın, görünüşü dikkate alarak, yangını Galilaea'lıların taşkınlığından doğan bir sonuç olarak kabullendi.[114] Eğer kanıtlanmışsa, suçları Antakya Katedrali'nin kapatılmasına hak verdirtti ve imparator, katedral içindeki türlü değerli eşyanın hemen zor alıma uğratılmasını buyurdu. Başkaldırmanın, yangının ve yağmanın elebaşlarını ortaya çıkarabilmek için birçok papaza işkence yapıldı[115] ve Doğu kontu, Theodoret adında bir papazın boynunu

---

ölünün gelmiş olmasından dolayı Apollo'nun huzursuz olduğunu söylemektedirler. Hristiyan eleştirmenler ise bu itirafı memnunlukla anmaktadır. Ammianus'un anlatışına göreyse (XXII, 12), Atinalılarca, Delos Adası'nda uygulanmış tüm ayinlerle toprağın arındırılmasına girişildi.

114. Julianus (*Misopogon*, s. 361) kesin olarak kabullenmediği bir suçu onlara yüklemiş olmaktadır. Ammianus bu yüklemeyi *levissimus rumor* olarak işliyor ve olayı garip bir rahatlıkla anlatıyor.

115. "Quo tam atroci casu repente consumpto, ad id usque e imperatoris ira provexit, ut quaestiones agitare juberet solito acriores (bununla birlikte, Julianus, Antioch magistra'larının yumuşaklığını kınamaktadır) et majorem ecclesiam Antiochiae claudi." Bu kapatış, dinsel usullere aykırı bir biçimde oldu. Rahip Bleterie, Julianus'un amcası ve onun öcünü almak üzere kullandığı baş-

vurdurttu. Ama Julianus bu acele davranışı kınadı. İçtenlikli ya da yapmacık olarak, kendine bağlı yetkililerin, böyle bir zulümle saltanatının aydınlığına gölge düşürücü işgüzarlıklarda bulunmalarından üzüntü duyduğunu belirtti.[116]

Yüksek aşamalı görevlilerin daha da ileri gitmelerini hemen önledi. Ne var ki bir ülkenin efendisi bir grubun başı olduğunu açıklarsa halkın kızgınlığından doğan taşkınlığı bastırması ya da onu adaletle cezalandırabilmesi güçleşir. Julianus, halka bildirilen yazılı bir demecinde, ilk işaret üzerine Galilaea'lıların gömütlerini yıkan Suriye kentleri ahalisinin dine bağlılığını ve doğruluğunu alkışladı, buna karşı, kendisi istemediği halde,- daha az ılımlı da olsa- tanrılara sataşılmanın öcünü almalarından hafifçe yakınmıştır.[117] Buna bakarak, kilise tarihçilerinin, Gazze, Ascalon, Caesarea, Heliopolis vb. kentlerinde de paganların bu fırsattan yararlanarak düşüncesizce ve vicdansızca kötülükler yaptıklarıyla ilgili savlarına inanmak gerekmektedir. Buna göre, saldırıların mutsuz kurbanları için ölüm bir kurtarıcı oluyordu; kızgınlıktan kudurmuş aşçılar ve kadınlar bu zavallıları şişlerle ve tığlarla delik deşik ediyorlardı; papazların, bakirelerin bağırsaklarını deşerek arpa yığınlarına karıştırıyor ve kentin hayvanlarının önüne yem olarak atıyorlardı.[118] Ama İskenderiye genel kıyımı olayının doğruluğu, kurbanlarının sosyal durumu ve Mısır başkentinin görkemi göz önüne alınırsa daha da çok dikkat çekicidir.

Ailesinin kökeni ve yetiştiği yer olarak Kapadokyalı diye anılan

---

lıca ajan olan Doğu kontunun ölümünü ayrıntılarıyla anlatmaktadır (*Vie de Julien*, s. 362-369).

116. Az çok şüpheli durumda bulunan kilise mensubu tarihçilerden başka, Ruinart'ın *Acta Sincera*'sında Aziz Theodore'nin tutkusunu anabiliriz (s. 591). Julianus'un deyişleri iyi niyet belirtisi izlenimini vermektedir.

117. Julianus, *Misopogon*, s. 361.

118. Bkz. Gregory Nazianzen, *Orat.*, 111, s. 87. Sozomen'e özgün bir tanık olarak bakılabilirse de yansızlığını koruyamadığı görülmektedir. Gazze'de doğmuştu. Yüz yaşına dek yaşamış olan Maiuma Piskoposu Zeno'yu tanımıştı (1, VII, b. 28). Philostorgius (1, VIII, 4, Godefroy'un bilimsel eleştirileriyle) Hristiyanların tanrı sunaklarında gerçekten kurban edildiklerini vb. söylemektedir.

George,[119] Kilikya'da Epiphania kentinde bir atölyede dünyaya gelmişti. Aslı nesli belli olmamasına, hatta aşağılık durumuna karşın zenginliğe kavuşmasını asalaklık yollarının yolculuğuna borçludur. Dalkavukluklarını yaptığı koruyucuları ona kazançlı bir iş sağladılar. Askerî birliklere tuzlanmış domuz eti bulup getirecekti. Bu pis bir işti. O bunu ayrıca alçak niteliğe de büründürdü. Çeşitli hile ve dolan yollarına saparak büyük kazançlar elde etti. Aşırıcılığı o aşamalara ulaştı ki adaletin kavuşturmasından kurtulmak için kaçarak kayboldu. Şerefsizliği göze alarak parasını kurtardığı bu serüvenden sonra George belki iyi niyetle belki de gösterişle göze girmek için, Arian'cılığa sarıldı. Edebiyat sevgisiyle ya da kendisinde olmayan bir beğeniyi varmış gibi göstererek, tarih, retorik, felsefe ve tanrıbilim kitaplarından oluşan değerli bir koleksiyon meydana getirdi.[120] O zaman duruma egemen olan Arian'cılar onu Aziz Athanasius'un yerine geçirdiler. Zulüm ve açgözlülük onun piskoposluğunu kirletti. İskenderiye ve Mısır Katolikleri, yaradılışı ve eğitimi zalim rolü oynamasına elverişli bir zülüm adamının eline bırakılmış oldular. Geniş piskoposluk bölgesi içerisinde oturan çeşitli insanlar hep onun kötülüğüne sövüp sayıyorlardı. Mısır başpapazı kısa süre içerisinde saygınlığının verdiği güçle küstahlığını ortaya serdi. Bu arada aşağılık bir soydan geldiğini belli eden kusurlar da kendini gösteriyordu. Güherçile, tuz, kâğıt, cenaze işleri vb. gibi birçok konuda kurduğu tekelcilik, Mısır merkezinin tüccarlarını yoksul bıraktı ve koca bir halkın dinsel büyüğü muhbirlik ve hafiyelik

119. Ammianus (XXII, 11), Gregory Nazianzen (*Orat.*, XXI, s. 382, 385, 389, 390) ve Epiphanius (*Haeres.*, LXXVI) George of Cappadocia'nın yaşamını ve ölümünü anlatmaktadırlar. İki azizin hakaretleri güvensizlik yarattı, tutkulu olmayan ve yan tutmayan bir dinsiz aynı şeyleri yapmazdı.

120. George'un öldürülmesinden sonra Julianus onun kitaplığını istedi ve bu kitaplardan sakladığı sanılan kölelere işkence yapılmasını buyurdu. Kendisi, Kapadokya'da öğrenimini sürdürürken ödünç aldığı ve kopyasını çıkarttığı birçok el yazması eserin bulunduğu bu koleksiyon için övgülü sözler söylemiştir. Şurası da bir gerçekti ki Galiaea'lıların tüm kitaplarının yok olmasını istiyordu. Kendisine göre yararsız görünen yapıtlar ile değerli eserlerin karıştırılmasından korktuğu için tanrıbilim ciltlerinin tam listesini istiyordu.

yaparak kendini daha da aşağılattı. İskenderiye halkı, kurucusunun bu topraklarının iyeliğini Batlamyus ve kendi ardılları olan Caesar'lara verdiği bahanesiyle George'un kentteki tüm evler için vergi konulmasında oynadığı rolü unutamadı ve bağışlayamadılar. Özgürlük ve hoşgörü umuduna kapılarak sevinen Gentil'ler onun açgözlülüğünü dürtükledi. Zengin tapınaklarını yağma eden ve bunlara hakaretler yağdıran kendini beğenmiş baş papaz yüksek perdeden ve korkutucu bir sesle "Bu mezarlar ne zamana dek ayakta kalacak?" diye haykırıyordu. Halkın öfkesi, daha doğrusu adaleti, Constantius'un saltanatı sırasında onu piskoposluk tahtından kovdu. Sivil ve askerî devlet güçleri ancak uzun çabalar harcadıktan sonra, halkın öcünü yatıştırıp onu yeniden gözevine geri getirebildi. Julianus'un tahta çıktığını İskenderiye'de ilan eden haberci, başpiskoposun da görevinden alındığını bildirdi. George ile, para işlerine bakan Kont Diodorus ve Dracontius adındaki iki yüksek görevlisi hapse konuldu ve zincire bağlandılar. Yirmi dört gün sonra, yargılanmanın gerektirdiği süreleri beklemeye sabır göstermeyen bir kalabalık grup cezaevini zorlayarak açtı. Tanrı'nın ve insanların düşmanı olan üç adam, kalabalığın yumruk ve tekmeleri altında can verdi. Başpiskoposun ve suç ortaklarının ölü vücutları bir devenin üzerine konularak yollardan geçirildi. Bu sırada Athanasius'un yandaşlarınca takınılan hareketsiz tutum İncil'in buyurduğu sabır'a çarpıcı bir örnek olarak nitelendirildi.[121] Üçünü de denize attılar ve ayaklananların elebaşları, Hristiyanların inanışlarının boş olduğunu tanıtlamak ve bu üç kişiyi şehit ilan etmek için harekete geçmelerini önlemek istediklerini söylediler.[122] Putperestlerin korkusu doğruydu ve aldıkları bu önlemler etkisiz kaldı. Baş-

121. Philostorgius'un, Athanasius yandaşlarını suçlu göstermesi kötü bir düşüncedir (1, VII, b. 2; Godefroy, s. 267).

122. "Cineres projecit in mare, id metuens ut clamabat, ne, collectis supremis, aedes illis exstruerentur ut reliquis, qui deviare a religione compulsi, pertulere, cruciabiles poenas, adusque gloriosam mortem intemerata fide progressi, et nunc Martyres appellantur." (Ammian., XXII, 11). Epiphanius, George'un bir şehit olmadığını Arian'cılara kanıtlamaktadır.

piskoposun ölümü onun yaşamındaki durumunu unutturdu. Arian'cılar Aziz Athanasius'un rakibini seviyor ve sayıyorlardı. Bu mezhepçilerin inanç değiştirmeleri Katolik Kilisesi'ne de bu inançlarının girmesine neden oldu.[123] George, ölürken, bir şehit, aziz ve Hristiyan kahramanı rolünü oynadı.[124] Öyle görünüyor ki İngiltere'de silahların, şövalyeliğin[125] ve dizbağı nişanının koruyucusu olan Aziz George, ondan esinlenerek yaratılmıştır.[126]

İskenderiye karışıklıklarından bilgi edindiği sırada Julianus'a Edessa'dan gelen bir yazıda zengin ve kendini beğenmiş Arian'cıların zayıf Valentinian'lara saldırdıkları ve karışıklıklar çıkarttıkları bildiriliyor, gerekli biçimde cezalandırılmaları isteniyordu. Hükümdar, ağır işleyen adalet mekanizmasını harekete geçirmeye gerek duymadan ve öfkelenerek Edessa magistra'larına bir buyruk gönderdi, kilisenin tüm varlıklarının zoralıma uğratılmasını istedi. Para askerlere dağıtıldı, topraklar hazineye verildi ve en zalim alay bu baskı belgesinde yer aldı: "Kendimi," diyor imparator, "Galilaea'lıların gerçek dostu olarak görüyorum. Onların hayranlık uyandıran yasaları, gökyüzü saltanatını yoksullara

123. Kimi Donatistler (Bkz. Optatus Milev., s. 60, 303, Dupin baskısı ve Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VI, s. 713, in-40) ve Priscillianist'ler (Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 517) Katolik Kilisesi'ndeki azizlerin ve şehitlerin saygınlıklarını aynı biçimde zorla ellerine geçirdiler.

124. Gerçek Kapadokya azizleri olan Basil ve iki Gregory, George'un, kendileri gibi bir aziz olduğunu bilmiyorlardı. Papa Gelasius (M.S. 494), Aziz George'u tanıyan ilk Katolik, onu azizler aşamasına koymuştur: "qui Deo magis quam hominibus noti sunt." Onun eylemlerini, mezhep sapkınlarına yükleyerek reddetmektedir. Bu eylem belgelerinden, herhalde en eskilerinden olmayan birkaç tanesi bugün de mevcuttur. Bulunan tüm öykülerin arasında, Kapadokyalı Aziz George'un, Kraliçe Alexandra'nın önünde sihirbaz Athanasius'a karşı desteklediği savaşı seçebiliriz.

125. Bu dönüşümü güvenlikle veremiyorum, ama herhalde son derece olasıdır, diyebilirim. Bkz. Longueruana, c. I, s. 194.

126. Dr. Heylin'den (*History of St. George*, 2'inci baskı, Londra, 1633, in-40, s. 429) ve Bollandist'lerden (Act. Ss. Mens. April., c. III, s. 100-163) Altıncı yüzyıldan yani Filistin, Armenya, Roma ve Galya'daki Treves'de ona saygı duyulmaya başladığından beri aziz niteliğiyle George'a gösterilmiş kutsamaların ilginç bir öyküsünü bulup çıkarmak mümkündür. Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de ün kazanması Haçlı Seferleriyle olmuştur.

vadetmiştir. Bu dünyanın yükünden ve mallarından kendilerini kurtardığım zaman erdem ve sonsuz selamet yolunda daha da ileri gidebileceklerdir. Gözünüzü açınız," diye hükümdar daha ciddi bir biçimde sözünü sürdürmektedir, "gözünüzü açınız, sabırlılığımı ve hoşgörümü sona erdirmeyiniz! Bu düzensizlikler sürüp giderse, magistra'lara işlenen suçların öcünü alacağımı ve yalnız malların zoralıma uğratılarak, sürgünle değil, kılıç ve ateşle de cezalandıracağımın bilinmesini isterim."[127] Kuşkusuz, İskenderiye karışıklıkları çok kanlı ve çok tehlikeliydi. Kâfirler bir Hristiyan piskoposunu boğazlamışlardı. Bu koşullarda Julianus'un açık mektubu, yönetiminin yan tutucu eğilimini gösteren bir belge niteliği taşıyordu. İskenderiyelilere söylediği kınayıcı sözler beğeni ve sevgiyle karışık deyişlerdi. Üzüldüğü tek nokta, Grek soyundan kalıtım yoluyla geçmek gereken yumuşaklık ve yüce gönüllülükten sapmış olmalarıydı. Adalet ve insanlık yasalarına karşı işledikleri suçtan dolayı onları kınayor ve Kapadokyalı George'un dinsel saygınlıklara karşı saldırıcı zulmünden çektikleri acıları, gönül alarak dile getirmiş oluyordu. Akıllı ve kararlı bir yöneticinin halktan gelen saldırıyı ve başkaldırmayı cezalandırması gereğini bir ilke olarak belirtti. Kurucusu İskender'in ve kutsal koruyucusu Serapis'in anısına saygılı olduğu için suçlu olan kenti bağışlamakta, bu bağışlamayı bildirdikten sonra, hemşerilerine kardeşçe sevgilerini iletmekteydi.[128]

İskenderiye ayaklanması yatışınca Athanasius, halkın alkışları arasında, değersiz rakibine tutulmuş olan tahtına yeniden çıktı. Dikkatli olarak hareket ettiğinden, eline geçen otoriteyi, halkı bütün bütün azdırmak değil, yatıştırmak yolunda kullanmaya özen gösterdi. Piskoposluk denetim ve etkinlik alanını Mısır'daki dar çevreye bağlamakla yetinmedi. Çok geniş ve etkin ruhu tüm Hristiyanlık dünyasına açılıyordu. Yaşı, değeri ve ünü, bir tehlike anında kilise diktatörü gücünü ona sağlıyorlardı.[129]

127. Bkz. Julian. *Epist.*, XLIII.
128. Julianus, *Epist.*, X. ve Ammian., XXII, 11.
129. Bkz. Athanas. ad Rufin, c. II, s. 40, 41 ve Greg. Nazianzen, *Orat.*, III, s.

Doğu piskoposlarından çoğunun, bilmeden ya da düşüncelerine aykırı olduğu halde, Rimini mezhebini imzalamalarından beri henüz üç yıl geçmemişti. Pişmanlık duymuşlardı ve Katolik Kilisesi'nin öğretisine katılmak istiyorlardı, ama Ortodoksların sert tepkisinden de korkuyorlardı. Öyle görünüyordu ki gururları inançlarından baskın çıkabilir, kilise mensubu olarak taşıdıkları saygınlığın azalmasına neden olabilecek genel bir bağışlanmadan kaçınmak için Arian'cıların kolları arasına atılabilirlerdi. Katolik din bilginlerin tanrısal kişilerin birliği ve ayrılığı üzerindeki sorunları tartışıyorlar ve bu metafizik tartışma, Yunan Kilisesi'yle Latin Kilisesi'nin genel ve sürekli bir bölünüşün habercisi gibi görünüyordu. Athanasius'un adı ve katılışıyla genel bir konsil niteliği kazanan seçkin bir synod'un ussal tutumu, kendi dikkatsizlikleriyle yanılgıya düşmüş olan piskoposları, İznik simgesini imzalamaktan gayrı bir koşul aranmaksızın, kilisenin inan birliğine kabul etti. Onlardan ne yanılgılardan dolayı bir özür dilemeleri ne de çeşitli öğretiler üzerine düşüncelerinin ne olduğunu bildirmeleri istedi. Mısır başpapazının öğütleri Galya, İspanya, İtalya ve Yunan papaz örgütlerini bu esenleyici çareye hazırlamış bulunuyordu. Kimi ateşli ruhların olumsuz tutumlarına karşın[130] ortak düşman korkusu Hristiyanlar arasında uyumu ve barışı yeniden kurmuş oldu.[131]

Athanasius'un özenleri ve becerisiyle kurulan barışı Julianus'un buyrukları yarıda kesti.[132] Hristiyanlardan tiksinen imparator,

395-396. Başpapazın gösterdiği bu özenli ılımlılığın, ibadetleri, perhizleri ve çektiği sıkıntı ve acılar denli değerli olduğunu, pek haklı olarak, söylemektedir.

130. Lucifer of Cagliari'nin kör dikkafalılığını izlemeye vaktim yok. Onun serüvenlerini Tillemont'ta (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 900-926) izleyiniz ve itiraf ettirici papaz mezhep sapkını olmaya giriştikçe anlatısının yavaş yavaş nasıl değiştiğini görünüz.

131. "Assensus est huic sententiae Occidens, et, per tam necessarium conilium, Satanae faucibus mundus ereptus." Luciferian'lara (c. II, s. 135-155) karşı Jerom'un canlı ve ustalıklı diyaloğu o zamanlardaki kilise politikasını çizmektedir.

132. George'un ağustos ayında öldürüldüğünü varsayan Tillemont, Athanasius'un çabalarını özet olarak topluyor (*Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 360). Verona Rahipler Meclisi Kütüphanesi'nden alınmış ve Maffei markizince yayımlanmış

özel bir nefretle Athanasius'u onurlandırmış oluyordu. Onun, daha önceki demeçleriyle uyum içerisinde olmadığını, öznel bir yargıyla anlamıştı. Galilaea'lıları sürgünden geri çağırırken, bu bağışlamadan kilisedeki eski görevlerine döneceklerini düşünmemiş ve bunu istememişti. İmparatorlarca çeşitli nedenlerle mahkûm olmuş bir suçlunun, yasaları hiçe sayarak, hükümdarın buyruğunu beklemeksizin İskenderiye başpiskoposluğunu ele geçirmeye kalkışmasına şaşırmış gibiydi. Athanasius'u imgesel bir suçla cezalandırmak için onu yeniden sürgüne gönderdi ve dolayısıyla bu adalet eyleminin uyruklarınca hoş karşılanılacağını düşündü. Halkın büyük yalvarışlarından hemen anladı ki İskenderiye' de oturanların çoğunluğu Hristiyandır ve başpapazlarının sorun ve savına kesinlikle onlar da bağlı ve ilgilidirler. Bunları öğrendiği zaman, kararnamesini geri almayan Julianus, onu Mısır sınırları dışına çıkarttı. Halk yığınlarının durmadan yinelediği istekler onu daha da katı yürekli hale getirdi. Becerikli bir halk şefini ayaklanmış bir kentin başında bırakmaktan korktu. Hıncının etkisiyle kaleme aldığı sözler başpapazın kararlılığı ve yetenekleri üzerine edindiği kanıyı yansıtmaktadır. Kararın uygulanması Mısır Valisi Ecdicius'un etrafı kollaması ya da ihtiyatlı davranması yüzünden geciktirilmişti, ama işittiği sert bir azar onu aymazlıktan kurtardı. Julianus, ona şunları yazmıştı: "Öbür konular üzerine bana yazmayı savsakladınız ama hiç değilse, tanrıların düşmanı Athanasius'a karşı tutumunuzdan bana bilgi vermeniz gerekirdi. Benim niyetlerimi çok zamandan beri biliyorsunuz. Aralık ayının başlarında bu piskoposun İskenderiye'nin ve Mısır'ın dışına çıkmamış olduğuna, büyük Serapis üzerine yemin ederim. Yönetiminizdeki görevliler iki yüz altın para cezası ödeyeceklerdir. Beni tanırsınız. Mahkûm etmek için ivedi davranmam, ama çok geç bağışlarım." İmparatorun el yazısıyla mektuba eklenen notta şöyle deniyordu: "Tanrılar için yapılan aşağılamalar bana acı vermekte ve içimi nefretle doldurmaktadır.

(*Osservazioni Letterarie*, c. III, s. 60-92) özgün bir bölüm, Mısır aylarının hesabına göre doğru olarak kabul edilmiş birçok önemli tarihleri vermektedir.

Athanasius'un Mısır dışına çıkarılması kadar hiçbir şey beni sevindirmeyecektir ve başka hiçbir sözü duymak istememekteyim. Alçak adam! Çok yüksek sınıftan Yunan kadınların vaftizi onun zulümlerinin etkisiyle oldu."[133] Aziz Athanasius'un öldürülmesini kesin olarak buyurmuyordu. Ama Mısır valisi, öfkelenmiş bir efendinin buyruklarını aşmanın ihmal etmekten daha güvenli bir iş olacağını düşündü. Başpiskopos, aklını kullanarak çöldeki manastırlara çekildi. Her zamanki becerisiyle düşmanın tuzaklarından kendini korudu ve tüm Galilaea'lı kötülüğünün Athanasius'un kişiliğinde toplandığını söylemek cesaretini göstermiş olan bir hükümdarın cesedi üzerinde zaferini kazanmak için yaşadı.[134]

Suçluluk hali takınmış gibi görünmeden Julianus'un zulüm tertiplerinin sonucuna varmak için kurduğu hileli düzeni gerçekleriyle açıklamaya çalıştım. Ne var ki bu erdemli hükümdarın kalbini ve aklını bağnazlık bozmuşsa, insansal tutkuların ve dinsel coşkunlukların Hristiyanlardaki kötülükleri ne hale getirdiklerini ve nasıl ateşlediklerini kestirebilmek olasıdır. İncil'in ilk öğretililerinin ayırt edici niteliklerini oluşturan yumuşaklık ve olacağa boyun eğme tutumu ardıllarının onlara öykünmelerinden çok alkış tutmalarına konu olmaktan başka şeye yaramadı. Kırk yıldan fazla bir süreden beri uygulanan sivil ve kilise yönetimi onlara gönencin sefahatini[135] ve azizlerin dünya yüzünde yalnız başına saltanat sürmeye değerleri olduğuna inanma alışkanlığını da getirdi. Papaz sınıfı, Constantinus'un verdiği ayrıcalıklardan Julianus'un buyruğuyla yoksun kalınca, bunu en büyük kıyım ve zulüm olarak gösterdiler. Puta tapanlara ve

133. Son sözcüklerin ikili anlamını korudum. Bir müstebitin, suç bulmak ve yaratmak isteğindeki ustalığını göstermektedir.

134. Julianus'un Athanasius hakkındaki niyetlerini ve tutumunu açıklayan üç mektubu 16, 10 ve 6 olarak sıralanmış olmalıdır. Bkz. Greg. Nazianzen, XXI, s. 393; Sozomen, 1, V, b. 15; Socrates, 1, III, b. 14; Theodoret 1, III, 69 ve Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 361-368 ki Bollandist'lerce verilen belgelerden yararlanmıştır.

135. Gregory açıkça bunu kabul etmektedir (*Orat.*, III, s. 61, 62).

mezhep sapkınlarına gösterdiği hoşgörü ise, geleneksel esaslara bağlı Hristiyanlara göre elem ve rezalet konusu oldu.[136] Halk, magistra'ların iznini almadan şiddet hareketlerine girişmekte kendini özgür görüyordu. Pessinus'taki Cybele sunağı imparatorun gözleri önünde devrilip yıkıldı ve paganların elinde tek kalan ve bir Kapadokya kenti olan Caesarea'daki (Kayseri) Fortune Tapınağı bir ayaklanma sırasında tahrip edildi. Bu gibi hallerde, tanrıların onurunu gözeten bir hükümdar adalet yolunun işletilmesini durdurmayı düşünmezdi, ama yangın kundakçısı olarak cezalandırdığı insanların, şehit olarak ilan edildiğini görmek onu yeniden öfkelendiriyordu.[137] İmparatorluktaki Hristiyan uyruklar, imparatorlarının kinini biliyorlardı ve her şeyden kuşkulanıyor, hiçbir şeyden hoşnut olmuyorlardı. Yasaların olağan uygulanmasında, halkın büyük kesimini oluşturdukları için Hristiyanları mahkûm etmek gerekiyordu. Din kardeşleri, hiç araştırmaya gerek duymadan, onları günahsız ve kuşkusuz sayıyorlardı. Onların savlarına inanıyor ve yargıcın sert tutumunu işkencecilik olarak nitelendiriyorlardı.[138] Bu başa gelenleri, kendilerine göre çok büyük buluyor ve ileride geleceklerin bir öncüsü olarak görüyorlardı. Julianus onlara bir kıyıcı ve Pers savaşından döndükten sonra öcünü alacak bir düzenci ve hileci olarak görünüyordu. Dışarıdaki düşmanları yendikten sonra asıl yüzünü ortaya çıkaracak, maskesini düşürecekti; keşişlerin ve piskoposların kanı amfiteatrları boyayacaktı; inançlarından geri dönmeyecek olan Hristiyanlar, insanların doğal ve sosyal hakla-

136. Öfkenin ve akılsızlığın Optatus'a yaptırdığı yakınmaları dinleyiniz (*de Schismat Denatist.*, 1, II, b. 16, 17).

137. Greg. Nazianzen, *Orat.*, III, s. 91; IV, s. 133. Ayaklanmayı kışkırtan Caesarea halkını övmektedir. Bkz. Sozomen, 1, V, 4, 11. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 649, 650) tutumlarının kamu düzenine uygun olmadığını söylemek zorunluluğunu duyuyor. Ama büyük Aziz Basil bu şehitlerin bayramını her zaman kutladığına göre onların günahsız olduklarından şüphe kalmıyor.

138. Julianus, Maiuma'da, Gazze'nin limanı olarak kurulan yeni Hristiyan kentini mahkemeye verdi. Kent mahkûm oldu ve bu karar her ne denli bağnazlığa verildiyse de Julianus'un ardılları tarafından yürürlükten kaldırılmadı. (Sozomen, 1, V, b. 3; Reland, *Palestin.*, c. II, s. 791).

rından yoksun bırakılacaklardı.[139] Hasımlarının korkusu ve kini her türlü iftiranın[140] "dinden ayrılmış"ın ününe zarar verebileceğine safça inanıyorlardı.

Dikkatsizce kopardıkları yaygara, saygı göstermeleri gereken ve yüzüne gülmelerinde çıkarları olan bir hükümdarı büsbütün hırçınlaştırıyordu. Başını tanrısal adalete havale ettikleri dinsiz zalime karşı ilenmek ve gözyaşı dökmekten başka duaları olmadığını söylüyorlardı. Bir yandan da baş eğişlerinin zayıflıklarına verilmemesi gerektiğini ve insansal erdemlerin yetkinsizlikleri göz önünde tutulursa en iyi ilkeler üzerine oturtulmuş sabrın da zulüm göre göre tükenebileceğini anlatmak istiyorlardı. Julianus'un gösterdiği bağnazlığın da insanlığını ve aklını aşarak hangi noktaya dek kendisini sürükleyeceğini söyleyebilmek olanaksızdı. Şurası da gerçekti ki kilisenin elindeki güç ve kararlılık düşünülürse, Hristiyanlığı yok etmeden önce imparatorun, memleketi bir iç savaşın korkunç acıları içerisine atması gerekecekti, diye bir kanıya varılabilir.[141]

---

139. Gregory (*Orat.*, III, s. 93, 94, 95; *Orat.*, IV, s. 114) Orosius'un (VII, 30) tanıyamadığı Julianus'un yakınlarının tanıklığına göre konuştuğunu söylemektedir.

140. Gregory (*Orat.*, III, s. 91) Apostate'ı oğlan ve kız çocuklarının gizli şekilde kurban edilmesiyle görevlendirir; ölü bedenlerin de Orontes (Asi) Nehri'ne atılmasını kesin bir biçimde bildirir. Bkz. Theodoret, 1, III, c. 26, 27 ve Rahip de la Bleterie'nin muğlak tarafsızlığı, *Vie de Julien*, s. 351, 352. Ancak çağdaş kötülük, Baronius'un açgözlülükle inandığı ve Tillemont'un reddettiği özellikle de batıdaki şehit birliklerini Julian'a yükleyemezdi (*Mem. Eccles.*, c. VII. s. 1295-1315).

141. Gregory (*Orat.*, IV, s. 123, 124) örnek bir tevekkül davranışı gösteriyor. Örneğin, Nazianzus Kilisesi'ne el koymak isteyen Julianus'un temsilcisi halkın ve piskoposun ayaklanmasına boyun eğmeseydi yaşamını yitirecekti (*Orat.*, XIX, s. 308). Ayrıca bkz. Tillemont'un aktardığı (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 575), Chrysostome'nin düşünceleri.

XXIV. BÖLÜM

Julianus'un Antioch'da Konaklaması

Perslilere Karşı İlk Hareketindeki Başarısı

Dicle'nin Geçilişi

Julianus'un Çekilişi ve Ölümü

Jovianus'un seçilmesi

Onur Kırıcı Bir Anlaşma İle Roma Ordusunu Kurtarması

(MS 363)

Julianus'un derlediği *Caesars*'ın[1] felsefi masalı, eskilerin ruhundaki en hoş ve en öğretici ürünlerden bir örnektir.[2] Saturnalia şenliklerinin özgürlüğü ve eşitliği ortasında Romulus, kendisini evlat edinen Olympus tanrıları ve savaşçı halkı ile dünyanın öbür halklarına yasalar vermiş olan Roma hükümdarları için bir şölen hazırladı. Ölümsüzler, sıralarına göre, bir tahtın üzerinde yerlerini aldılar. Caesar'ların masası, göğün üstün bir kesiminde ayın altında hazırlandı. Acımasız Nemesis, bu şenliği onursuzlaştıracak zalimleri Tartarean'a atacaktır. Öbür Caesar'lar birbiri ardından yerlerini alıyorlardı. İlerledikçe, şen moralist ve Bacchanal'ın takipçisi kılığı altında bir filozof akılcılığı saklayan Silenus onların karakterlerinin kusurları, noksanları ve lekeleri üzerinde eleştirel gözlemler yapmaktaydı.[3] Yemeğin sonunda Jüpiter'in buyruğu üzerine Merkür, üstün değer için göksel bir taç ödülü verildiğini duyuyor. Adayların seçilmesine sıra geldikçe özellikle Julius Caesar, Augustus, Trajanus ve Marcus Aurelius'un adları ileri sürülür. Kadınsı Constantinus[4] da bu onursal seçim alanı-

1. Julianus'un eserlerinin Leipsig baskısında (s. 306-336) bu masal veya satire bakınız. Ezekiel Spanheim'in (Paris, 1683) Fransızca versiyonu bayağı, ağır ve doğrudur; notları, ispatları, çizimleri vs. 557 adet sık baskılı dört yapraklı bir kâğıt yığını oluşturur. Rahip de la Bleterie (*Vie de Jovien*, c. I s. 241-393) özünü ve anlamını daha iyi ifade etmiş, kısa ve dikkat çekici notlarla açıklamıştır.
2. Spanheim (önsözünde) trajedinin ardından oynanan dramatik bir eser olan Yunan satirlerinin etimolojisini, kökenlerini, benzerliklerini ve anlaşmazlıklarını bilimsel şekilde ortaya koymuştur; (*Satura*'nın) Latin satirleri ise hem nesir hem de nazım olarak daha çeşitli bir kompozisyondur. *Caesars of Julian* öyle orijinal oyuncu kadrosuna sahiptir ki atfettiği sınıfın eleştirmenlerini şaşırtmıştır.
3. Silenus'un karışık karakteri Vergilius'un altıncı deyişinde betimlenmiştir.
4. Her tarafsız okuyucu, Julianus'un, amcası Constantinus ve Hıristiyan dinine karşı taraflılığını algılamalı ve kınamalıdır. Bu vesileyle, tercümanlar, en

nın dışında bırakılmaz ve utku ödülü üzerinde çekişmeye katılması için İskender de Romalı kahramanların arasına girmeye özendirilir. Adaylardan her biri, başarılarının değerini ortaya serer. Tanrılar, kendini beğenmiş, rakiplerin ayrıntılı söylevlerinden çok Marcus Aurelius'un sessiz alçak gönüllülüğünü beğenirler. Yargıçlar, tüm hükümdarların işlevlerindeki güdüleri araştırmak ve incelemek üzere geldikleri zaman stoacı imparatorun üstünlüğü daha kesin ve daha parlak olarak kendini gösterir.[5] İskender, Caesar, Augustus, Trajanus ve Constantinus ünlülük, güçlülük ya da zevk ve eğlencenin kendi çabalarıyla oluştuğunu savundular. Tanrılar ise, tahtta iken felsefe dersleri uygulamış ve insandaki yetkinsizliğe karşın, Yüce Varlığın tinsel niteliklerine kendini vermekten korkmamış olan erdemli bir ölümlüyü saygı ve sevgiyle seyrediyorlardı. Yazarının özelliği bu hoş yapıta yeni bir nitelik kazandırıyordu. Öncellerinin kusur ve erdemlerini özgürce dile getiren bir hükümdar, her satırda gizlenmesi gereken konulan saklamamaya ve onaylamaya değer olanları da araştırıp bulmaya zorunludur.

Sessiz ve rahat düşünebildiği zamanlarda Julianus, Marcus Aurelius'un yararlı ve iyilik getirici erdemlerini yeğliyordu. Ne var ki İskender'in kazandığı utku da tutkusunu alevlendiriyordu ve eşit bir çabayla, akıllı kimselerin beğenisini ve halkın alkışlarını elde etmeye çalışıyordu. Ruhun ve vücudun en güçlü olduğu bu yaşam döneminde Germenlerle yaptığı savaşın başarısından edindiği deneyim ve girişimle gelişmiş olan imparator, saltanatının daha parlak ve daha unutulmaz başarılarla simgelenmesine karar verdi. Hindistan ve Seylan[6] ülkelerinden gelen elçiler, Roma er-

kutsal çıkarlarıyla, bağlılıklarından vazgeçmeye ve yazarın davasını terk etmeye zorlanırlar.

5. Julianus'un Yunanları Romalılara yeğ tutmasının gizli bir nedeni vardı. Bir kahramanın bir filozofla karşılaşması halinde, onun düşündüğü şey, insanlığın İskender'den çok Socrates'a borçlu olduğuydu (*Orat. ad Themistium*, s. 264).

6. "Inde nationibus Indicis certatim cum aonis optimates mittentibus....ab usque Divis et Serendivis." (Ammian., XX, 7). Sırasıyla Taprobana, Serendib ve Seylan denilmiş olan bu ada, Romalıların Comorin burnunun doğusundaki

guvanını saygıyla selamlıyorlardı.[7] Batı ulusları barışta da savaşta da Julianus'u sayıyor ve ondan korkuyorlardı. Gotlara karşı kazanılan zaferin[8] sonuçlarını küçümsüyor, adının verdiği korku ile Trakya ve Illyricum sınırlarında yaptırdığı yeni tahkimatların bundan böyle anlaşmaların Tuna barbarlarınca bozulmasını engelleyeceğine inanıyordu. Cyrus ve Ardeşir'in ardılını kendine uygun düşecek tek rakip olarak görüyordu. Pers ülkesini fethetmeye, uzun süre Roma'nın büyüklüğüne karşı koymuş ve onuruna sataşmış olan kendini beğenmiş bu devleti cezalandırmaya karar verdi.[9] Pers hükümdarı, şimdi Constantius'tan çok üstün bir imparatorun Roma tahtına çıktığını öğrenince kurnazca ve belki de içtenlikle barış görüşmelerini önerdi. Julianus'un kararlılığı Şapur'un gururuna dokundu. Julianus, Mezopotamya kentlerinin alevleri ve yıkıntıları arasında dostça bir konferansa katılmayacağını açıkça bildirdi, horlayıcı bir gülümseyişle, vakit geçirmeden Pers sarayına gitmeye karar verdiğinden elçiler aracılığıyla haberleşmeye gerek olmadığını ekledi. Sabırsızlığı savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Komutanları atadı, çok büyük bir orduyu onların emrine verdi. Kendisi de Constantinople'dan yola

---

adları ve ülkeleri ne denli az tanıdıklarını kanıtlar. 1) Claudius'un saltanatı sırasında, Kızıldeniz'in gümrüklerini toplayan bir azatlı köle, rüzgârların etkisiyle bu bilinmeyen kıyıya sürüklendi. O ülkenin halkıyla altı ay birlikte yaşadı ve Seylan kralını, Roma'nın gücü ve adaletine inandırarak imparatoru bir elçilik heyeti göndermeye razı etti (Plin., *Hist. Nat.*, VI, 24). 2) Coğrafyacılar (ve Ptolemy'nin kendisi de) bu yeni dünyaya, Ekvator'dan Çin'e dek uzatarak on kez büyük bir alan vermişlerdi.

7. Bu elçilikler Constantius'a gönderilmişlerdi. Dikkatsizlikle kaba bir dalkavukluğa düşen Ammianus yolun uzunluğunu ve Julianus'un saltanatının kısalığını unutmuşa benzemektedir.

8. "Gothos saepe fallaces et perfidos; hostes quaerere se meliores aiebat: illis enim sufficere mercators Galatas per quos ubique sine conditionis discrimine venumdantur." On beş yıldan az zamanda, bu Got köleler efendilerini tehdit ve yok ettiler.

9. Caesar'lar taşlamasında (s. 324) İskender, Caesar'a, artık Asyalılara karşı bir zafer kazanma olasılığını yitirdiğini, Crassus ve Antony'nin Pers oklarını yediklerini ve üç yüz yıllık bir savaştan sonra Romalıların hâlâ Mezopotamya ve Asur eyaletini tam olarak ele geçiremediğini anımsatıyordu.

çıktı, Küçük Asya eyaletlerinden geçti ve öncelinin ölümünden yaklaşık sekiz ay sonra Antioch'a (Antakya) geldi. Her ne denli hemen Pers ülkesinin merkezine doğru girmek istiyorduysa da imparatorluğun çok önemli sorunları, tanrılara inancının gereği ve Galya lejyonları ile doğu birliklerine kış boyunca dinlenme sağlamak ve disiplinin yeniden kurulması için dostlarının ileri sürdüğü fikirler onu durdurdu. İlkbahara değin, acele etse bunu alaya alan, etmese ağır davrandığını kınayan kötücül bir halkın arasında bulunmak zorunda kaldı.[10]

Doğunun başkentinde oturup kendisiyle halk arasında iyi ilişkiler kurulabileceğini düşünerek düş kuran Julianus, kendi karakteriyle Antakya gelenekleri üzerinde yanlış yargılara varmıştı.[11] İklimin sıcak oluşu, halkı şatafatlı eğlencelere ve tembelliğe sürüklüyordu. Yunanların çılgınca ahlak bozukluğu, Suriyelilerin kadınsı yumuşaklığıyla birleşiyor, bunlar yalnızca moda buyruklarını izliyor, tek iş olarak eğlenceyi yeğliyorlardı. Giysileri ve eşyalarının parlaklığı tutkularını dürtükleyen türden seçiliyordu. Gösterişli eğlence sanatlarını el üstünde tutuyorlar, erkekçe ve gözüpek erdemleri gülünç buluyorlardı. Kadınlarda ve yaşlılarda alçak gönüllülük ve utanma duygusu aşağılık olarak niteleniyor, bu da genel ahlaktaki bozukluğu gösteriyordu. Suriyeliler, temsilleri deli gibi seviyorlardı. Tiyatrolarda ustalıklarıyla kendini gösterenleri bu yetenekleriyle adlandırıyorlardı.[12] Genel eğlencelerde kent gelirinin büyük bir bölümü harcanıyor, tiyatro ve sirk oyunlarının görkemine Antioch'un mutluluğu ve onuru gözüyle bakılıyordu. Böyle bir onuru hor gören bir hükümdarın

10. Ammian., XXII, 7, 12; Libanius, *Orat. Parent.*, b. 79, 80, s. 305, 306; Zosimus, 1, III, s. 158 ve Socrates, 1, III, b. 19; Pers savaşının planını gösteriyorlar.
11. Julianus'un taşlaması ve Aziz Chrysostom'un din üzerine söyleşileri Antioch âdetlerinin benzer tablosunu sunmaktadırlar. Rahip de la Bleterie'nin ondan aldığı minyatür incelikli ve gerçeğe uygundur (*Vie de Julian*, s. 332).
12. Laodicea onlara araba sürücülerini sağlıyordu, Tyre ve Berytus güldürü sanatçılarını, Caesarea pandomimcileri, Heliopolis şarkıcıları, Gazze gladyatörleri, Ascalon güreşçileri ve Castabala ip cambazlarını yetiştiriyordu. Bkz. "Expositio totius Mundi", s. 6; Hudson'un *Minor Geographers*'inin üçüncü cildi.

kaba töreleri ve bu tür bir mutluluğa karşı eğilim duymaması, uyruklarının inceliğiyle bağdaşamıyordu ve bu insanlar da onun sert basitliğine ne hayranlık duyabiliyorlar ne de öykünüyorlardı. Filozofça ağırbaşlılığını, ancak eski bir geleneğe uygun olarak tanrılar için kutlanan bayram günlerinde bir yana bırakıyordu. Bu da Suriyelilerin hazır bulundukları, yılın belirli günleriydi. İçlerinden çoğu, atalarınca adı konan Hristiyanlığı benimsemişlerdi.[13] Ahlaki yanını uygulamasalar da bu dinin akidelerine titizce bağlılık duyuyorlardı. Dinin aslından ayrılma ve mezhep sapkınlığı Antakya kilisesini karıştırıyordu. Ne var ki bir kutsal nefret, imparatora karşı, Arian'cıları, Athanasius yanlılarını, Meletius ve Paulinus'çuları aynı biçimde harekete geçiriyordu.[14]

Kalabalık bir dinin sevgisini kazanmış bir hükümdarın düşmesi ve ardılı olan "dinden ayrılmış"a karşı çok kızgındılar ve Aziz Babylas'ın mezarından çıkarılması onları kudurtmuştu. Boş inançlarla beslenen halka göre imparatorun yaptıkları yüzünden Constantinople'dan Antioch'a dek her yanı açlık bürümüştü ve bu kıtlıkta uygulanan yetersiz çare, açlığın kendisi kadar insanları ayrıca sinirlendirdi. Mevsimin acımasızlığı[15] Suriye'deki ekinlere zarar getirmiş, doğunun başkentinde ekmek fiyatlarının aynı ölçüde artmasına neden olmuştu. Ama açgözlü tekelcilik doğa

13. Antioch halkı, Chi (İsa) ve Kappa (Constantius)'a bağlılığını açık ve temiz yürekle dile getiriyordu (Julianus, *Misopogon*, s. 357).

14. Julianus'un Antioch'da bulunuşu sırasında Paulinius'un patavatsızca yaptığı papaz törenleri, seksen beş yıl süren Antioch mezhep sapkınlarını (M.S. 330-415) öfkelendirdi. Bkz. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VII, s. 803, in-40 baskı, Paris, 1701. Bundan, daha sonra söz edeceğim.

15. Julianus'un dediğine göre, bir altın lirayla, bolluk ve kıtlığın aşamalarına göre beş, on ve on beş *modii* buğday satın alınabiliyordu (*Misopogon*, s. 369). Bu duruma ve benzerlerine göre, öyle düşünüyorum ki Constantinus'un ardılları zamanında, tahılın olağan fiyatı yaklaşık otuz iki İngiliz şilini tutmaktadır. Bu da bu yüzyılın ilk altmış dört yılının ortalama fiyatına eşitti. Bkz. Arbuthnot, *Tables of Coins, Weights, and Measures*, s. 88, 8; Plin., *Hist. Natur.*, XVIII. 12; *Mem. de l'Academie des Inscriptions*, c. XXVIII, s. 718-721 ve A. Smith, *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, c. 1, s. 246; bu eseri bir çağın ve dostlarımdan birinin kitabı olarak anmakla kıvanç duyarım.

olaylarının akışıyla kurulmuş olan haklı orantıyı kısa sürede değişikliğe uğrattı. Bu eşit olmayan çekişmede, bir bölüm insanlar, toprak ürünlerini kendilerine özgü bir tekel malı olarak nitelendiriyor, ikinci bir bölüm, genel yoksulluk pahasına zengin olmak istiyor, üçüncü bölüm ise günlük beslenmesi için buğdaya gereksinme duyuyordu. Beri yandan, aracı olarak işin içine girenler de tüm mutsuz tüketicilerin sırtından çıkar sağlıyorlardı. Telaşları ve kaygıları genel sıkıntıyı daha da artırdı, kıtlık korkusu yavaş yavaş açlığın belirtilerine neden oldu. Ağızlarının tadını bilen Antakyalı yurttaşlar tavuk ve balık fiyatlarının yükselmesinden yakınınca, Julianus, tok gözlü bir kentin, şarap, yağ ve ekmek bulduğu sürece bunlarla yetinmesi gerektiğini söyledi. Bununla birlikte, bir hükümdarın, halkına yiyecek sağlamak zorunda olduğunu da kabul ediyordu. Daha sonra, buğdayın fiyatını saptamak gibi tehlikeli ve kötü sonuçlar doğurabilecek bir umara başvurarak, kıtlık süresince, bolluk yıllarında bile görülmemiş bir fiyatla satılması için buğdaya narh koydu. Bu önlemini güçlü bir hale sokmak için Hierapolis'ten, Chalcis'ten ve de Mısır'dan, yüz yirmi bin *modii* tutarında tahıl getirterek piyasaya sürdürdü. Bu önlemlerin sonucunu kestirmek zor değildi; bu sonuçların meydana gelmesi uzun sürmedi. Zengin tüccarlar imparatorun buğdaylarını satın aldılar. Zahireciler ya da istifçiler kente satış yapmıyorlardı, çok az ölçüde tahıl ise, saptanmış fiyatın üzerinde işlem görüyordu. Julianus, bulduğu umardan dolayı kendi kendini kutluyordu. Mırıldanan halkın nankörlüğünü kınıyordu. Antakya halkına, kardeşi Gallus'un, kıyıcılığına değil ama dikkafalılığına sahip olduğunu kanıtlamıştı.[16] Belediye yönetiminin yaptığı uyarılar onun eğilmez ruhunu hırçınlaştırdı. Belki de haklı olarak inanıyordu ki toprakları ve ticareti ellerinde

16. "Nunquam a proposito declinabat, Galli similis fratris, licet incruentus." (Ammian., XXII, 14). En aydın hükümdarların bu konulardaki cahilliğine hemen hüküm vermek doğru olmaz. Ne var ki Julianus'un kendisi için yaptığı (*Misopogon*, s. 368) ve Libanus'un savunusu (*Orat. Parent.*, b. 97, s. 321) hiç de tatmin edici değillerdir.

bulunduran Antakya senatörleri memleketlerinin mutsuzluklarını artırmışlardı. Onların pek saygılı olmayan atılganlıklarını görev duygularına değil de çıkarları için yaptıklarına veriyordu. En soylu ve en zengin iki yüz yurttaş senatoyu oluşturuyorlardı. Hepsi tutuklandı, ama gün batmadan önce serbest bırakıldılar.[17] Bu despotça davranıştan sonradır ki kendisinin kolayca yapmış olduğu bağışlamayı elde edebildi. Kıtlık, yakınmalara neden oluyordu ve Suriye'deki Yunanların hafiflikleri bu yakınmaları özenle her yana yaymaktaydı. Saturnalia şenliklerinin serbestliği süresince kentin her yerinde, imparatorun yasalarını, dinini, davranışlarını ve de sakalını bile alaya alan şarkılar söyleniyordu. Görevlilerin suç ortaklığı ve halkın da bu alayları desteklemesi Antakya kentinin Julianus için neler düşündüğünü ortaya koymuş oluyordu.[18] Halkın yaptığı hakaretler Socrates'in takipçisini şiddetle etkiledi. Çok canlı bir duyarlılığa sahip olan ve saltık bir gücü bulunan hükümdar öç alma yoluna sapmadı. Zalim bir hükümdar, halkı, ayrım gözetmeksizin malından ve canından yoksun bırakılabilir, barışçıl Suriyelileri, Galya lejyonlarının yırtıcı yağmacılığına teslim edebilirdi. Julianus, doğunun başkentini, birtakım onurlardan[19] ve yararlandığı ayrıcalıklardan yoksun bırakabilirdi ve cumhuriyetin yüce başkanının saygınlığına yapılan bir saldırının öcü sayarak yakınları, belki de tüm öbür uyrukları böyle cezalandırmayı sevinçle onaylardı. Ne var ki kendisinin kişiliğine yapılmış hakaretler için devlet otoritesinden yararlanma ya da bu otoriteyi kötüye kullanma yerine, çok az hükümdarın başvuracağı alçak gönüllü bir öç almayı

17. Libanius, senatörlerin tutuklanması üzerine yalnızca bir iki söz söylüyor (*Orat. Parent.*, b. 98, s. 322, 323).

18. Libanius (ad Antiochenos de Imperatoris ira, b. 17, 18, 19, Fabricius, *Bibliot. Graec.*, c. VII, s. 221-223 içinde) usta bir avukat rolü oynuyor. Az sayıda ve ne idiği belirsiz sarhoşun suçlu olarak cezalandırıldığı halkın budalalığını sert bir biçimde eleştiriyor.

19. Libanius (in Antiochen., b. 7, s. 213) Antioch'a Caesarea'nın yeni cezalandırılmasını anımsatmaktadır. Julianus da (*Misopoqon*, s. 355) Roma elçilerine yapılan hakaretin Tarentum'a nasıl ödetildiğini bir ara dile getirmektedir.

kullanmakla yetindi. Kendisine taşlamalar yapılmış ve yergiler düzenlenmişti. O da Sakal Düşmanı başlığı altında, kusurlarını alaylı olarak bir itiraf yazısı hazırladı ve bunda Antioch'un başıbozuk ve kadınsı alışkanlıklarını acı bir yergiyle dile getirdi. Bu yanıt, herkesin görebileceği biçimde Sarayın kapılarına asıldı, Julianus'un öfkesini, esprisini, yumuşaklığını ve ölçüsüzlüğünü belirten bu acayip anıtı *Misopogon*[20] günümüze dek ulaştırdı. Gülüyormuş gibi görünse de bağışlayamadığı anlaşılmaktadır.[21] Nefretini de belirtti ve belki de bu denli küçük bir jestle öcünü almak için, Antioch'taki uyruklara göre bir vali atadı.[22] Bu kenti nankör ilan etti ve gelecek kişi, Kilikya'daki Tarsus'ta kışı geçireceğini bildirdi.[23]

Antioch'da bir adam vardı ki onun zekâsı ve erdemleri, Julianus'un gözünde, öbür hemşerilerinin günahlarının ve budalalıklarının kefaretini ödeyebilirdi. Sofist Libanius, yaşamını doğunun başkentinde sürdürüyordu. Nicaea'da (İznik), Nicomedia'da, Constantinople'da, Atina'da ve son olarak da Antioch'da güzel konuşma sanatı üzerine dersler vermişti. Genç Yunanlar onun derslerini titizlikle izliyorlardı. Kimi zaman sayıları sekseni aşan öğrenciler, kimseyle kıyaslanmayacak hocalarıyla övünü-

20. *Misopogon* için bkz. Ammianus, XXII, 14; Libanius, *Orat. Parent.*, b. 99 s. 323; Gregory Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 133 ve Jean Malala, *Chronicle of Antioch*, c. II, s. 15, 16. Rahip de la Bleterie'nin çevirisine ve notlarına çok şey borçluyum (*Vie de Jovien*, c. II, s. 1-138).

21. Ammianus çok doğru olarak dikkati çekiyor: "Coactus dissimulare pro tempore ira sufflabatur interna. Julianus'un sıkıcı alayı, ağır ve açık sövgülerle son bulmaktadır.

22. "Ipse autem Antiochiam egressurus, Heliopoliten quendam Alexandrum Syriacae jurisdictioni praefecit, turbulentum et saevum; dicebatque non illum meruisse, sed Antiochensibus avaris et contumeliosis hujusmodi judicem convenire." (Ammian., XXIII, 2). Genel hoşnutsuzluğu paylaştığını Julianus'a itiraf eden Libanius (*Epist.*, 722. s. 346, 347) İskender'in Antioch âdetleri ve dini konusunda, biraz sert olmakla birlikte, yararlı bir iyileştirici olduğunu savunuyor.

23. Julianus, *Misopogon*, s. 364; Ammian., XXIII, 2 ve Valesius, ad loc. Libanius, ona hitap ettiği bir konuşmada, meşruluk ve pişmanlık gösterecek olan Antioch'a dönmesi için onu ikna ediyor.

yorlardı. Her kentte kendisini huzursuz eden rakiplerinin kıskançlığı değerindeki üstünlüğü doğrulamış oluyordu; zaten kendisi de çokça alçakgönüllülük göstermeden bu değerini dile getiriyordu. Julianus'un yetiştiricileri, rakiplerinin derslerinde hazır bulunmaması için resmî güvence sağlamışlardı. Bu verilen söz, genç prensin merakını engellemekle birlikte artırıyordu da. Gizlice bu tehlikeli sofistin yazılarını elde etti ve yavaş yavaş onun üslubuna o denli yetkinlikle öykündü ki bu alanda Libanius'un öğrencilerinden en çalışkanlarını bile geçer duruma geldi.[24] Tahta, çıkınca, soysuzlaşmış bir çağda Yunanların geleneklerini, zevklerinin temizliğini ve dinini sürdürmüş olan Suriye sofistini bağrına basmak ve ödüllendirmek için can attı. Filozofun tedbirli kıvancı arttı, imparatorun önyargısını haklı çıkardı. Kalabalık arasında Constantinople sarayına girmektense, Libanius sessizce hükümdarın Antioch'a gelmesini bekledi ve soğuklulukların, ilgisizliklerin akıntısına kapılmadı. Çağrıldığı zaman oraya geleceğini bildirerek hükümdarına ilk dersini vermiş oldu, bu ders, herhangi bir uyruğa söz dinlemesi için buyrulabilirdi ama bir dostun durumu özel bir tutumu gerektirir, anlamını taşıyordu. Her çağda yetişmiş olan sofistler soyluluk ve zenginlik ayrıcalıklarından[25] içtenlikle ya da öyle görünerek, nefret etmişler ve kendilerinde de bulunduğuna inandıkları yüksek ruhsal niteliklere karşı saygılarını belirtmişlerdir. Erguvana tapan çıkarcı saray çevrelerinin alkışlarından tiksinen Julianus, kendisine yapılan lütufları reddeden, onu severek değerini anlayan ve bir gün anısını saygıyla dile getirecek bağımsız bir filozofun övmelerinden, düşüncelerinden ve özgürlükle titizliğinden hoşlanmıştı. Libanius'un büyük ölçüdeki oylumlu yapıtları bugün bile yaşamını sürdürmektedir. Bunların çoğu, sözcükler bilimini işleyen bir

24. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 7, s. 230, 231.

25. Eunapius diyor ki Libanius, sofist sanından daha az ünlü olan praetorian prefect görevini kabul etmek istemedi (*Vit. Sophist.*, s. 135). Eleştirmenler de Libanius'un mektuplarından birinde aynı duyguyu belirttiğine dikkati çekmişlerdir. (XVIII, Wolf edisyonu).

hatibin özsüz tekerlemeleri ya da çağdaşlarını incelemek yerine gözlerini Truva Savaşı'na ve Atina Cumhuriyeti'ne yöneltmiş olan bir düşünüşün ürünleridir. Bununla birlikte, Antakyalı sofist yalnız bu imgesel uğraşla yetiniyor değildi: Nasıl çalıştığını gösteren çok sayıda mektup da yazmıştı.[26] Bunlarda, bulunduğu yüzyılın erdemlerini övdü ve kusurlarıyla kötülüklerine gözüpek olarak parmak bastı. Ayrıca Julianus'un ve Theodosius'un haklı öfkesine karşı Antakya'nın hakkını belagatli bir savunmayla dile getirdi. Yaşlılığın getirdiği olağan güçlerden başka[27] bütün benliğini vermiş olduğu dininin ve bilimlerinin çöküşünden sonra da yaşamanın acısını çekmek mutsuzluğuna uğradı. Julianus'un dostu, Hristiyanlığın başarıya ulaştığını tiksinerek gördü. Ona göre görünen dünyayı karartan boş inançlı ruhu göksel onurlanma ve mutluluk umutlarıyla de beslenmiyordu.[28]

Savaşçı ateşinin etkisinde olan Julianus kışın sonunda savaş hazırlıklarına koyuldu. İki günlük zorunlu yürüyüşten sonra, kendi bölgelerinin sınırına dek ona eşlik eden Antakya senatörlerini kınamalar ve nefret dolu davranışla geri gönderdi.[29] Üçüncü

26. Bu mektuplardan, yaklaşık iki bin tanesi, Libanius'un ününü kanıtlayıcı bir yapıt niteliğini taşımaktadır. Eleştirmenler, üslübundaki ince ve veciz niteliği övmektedirler. Bununla birlikte, Dr. Bentley (*Dissertation upon Phalaris*, s. 487) haklı olarak, fakat pek de terbiyeli davranmaksızın, şöyle diyor: "Bu cansız ve hoş mektupları okurken, dirseğini masaya dayamış hayalperest bir ukala ile karşı karşıya bulunulduğu anlaşılmaktıdır."

27. Doğum tarihi 314 yılı olarak saptanmaktadır. Yetmiş altıncı yaşında olduğunu söylemekte (M.s. 390) ve sanki ilerideki olaylara atıfta bulunmaktadır.

28. Libanius, yaşam öyküsünü, ayrıntılı ve uzun, merak uyandırıcı olarak yazmıştır (c. II, s, 1-84, MoreII, edisyonu) ve Eunapius (s. 130-135) bize veciz ama elverişsiz ayrıntılar bıraktı. Zamanımızdakiler arasında Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. IV, s. 571 -576), Fabricius (*Bibliot. Graec.*, c. VII, s. 378-314) ve Lardner (*Heathen Testimonies*, c. IV, s. 127-163) bu ünlü sofistin karakteri ve yapıtları üzerinde aydınlatıcı çalışmalar yaptılar.

29. Chalcis toprakları üzerindeki Litarbe'ye Antioch'dan giden ve tepelerle bataklıklardan geçen yol çok kötüydü ve yolun iyi döşenmemiş taşları arasında kumlar bulunuyordu (Julian., *Epist.*, XVII). Romalıların Antioch'dan Fırat'a olan büyük ulaşımı ihmal etmiş olmaları çok şaşılacak bir şeydi. Bkz. Wesseling, *Itinerar*, s. 190; Bergier, *Hist des Grands Chemins*, c. II, s. 100.

günü Beraea'da ya da Halep'te geçirdi. Burada, paganizm havarisinin coşkulu söylevini soğuk bir saygıyla yanıtlandırırken, hep Hristiyanların oluşturduğu bir senato bulmakla keyifsizlendi. Bu kentin en ünlülerinden birinin oğlu, çıkar düşüncesiyle ya da gerçekten inanarak imparatorun dinini kabul etti ve babası tarafından mirasından yoksun kılındı. Julianus, baba ile oğlu imparatorluk sofrasına çağırdı, aralarına otururak başarı elde edememekle birlikte, kendisinin gösterdiği hoşgörüyü onlara da salık verdi. Yaşlı Hristiyan'ın, doğal ve bir uyruk olarak bulunması gereken duyguları unutmuş görünmesinden acı duydu. Sonunda, çok üzüntülü haldeki gence dönerek, "Bana bağlandığınız için babanızdan yoksun kaldığınıza göre, ben onun yerine geçeceğim." dedi.[30] Hierapolis'ten yaklaşık yirmi mil uzaklıkta, bir servi ormanında hoş bir konumla kurulmuş küçük bir kent olan Batnae'de, isteğine uygun davranışlarla karşılandı. Koruyucuları Apollo'nun ve Jüpiter'in dinine bağlı gibi görünen halk büyük bir sungu törenine hazırlanmıştı. Ama alkışlarının gürültüsü onun temiz ve alçakgönüllü inancını yaraladı. Sunaklarda yakılmakta olan günlüğün, inanç uğruna değil de dalkavukluk amacıyla yakıldığı izlenimini edindi. Hierapolis kentini uzun yıllar ünlü kılmış olan eski ve görkemli tapınak artık mevcut değildi.[31] Üç yüzden çok rahibi barındıran zengin yapılar belki de onun çöküşünü hızlandırmıştı. Julianus, Hierapolis'ten her geçişlerinde evinde konaklayan Constantius ve Gallus'un ricalarına kesin direnç gösteren bir filozof dostla kucaklaşmaktan memnun oldu. Anlaşıldığına göre, askerî hazırlıklar ve özel ilişkiler arasında bile Julianus, dinine karşı hep aynı bağlılığı göstermekten geri kalmıyordu. Önemli ve güç bir savaşa girişiyordu. Sonuçtan kaygı

30. Julianus bu olayı anıyor, (*Epist.*, XVII) ve Theodoret (1, III, b. 22) daha açık biçimde anlatıyor. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 534) ve hatta de la Bleterie (*Vie de Julian*, s. 413) babanın hoşgörüsüzlüğünü övüyorlar.

31. Lucianus'un yapıtları arasına katılmış bulunan *Dea Syria*'nın ilginç incelemesine bakınız (c. III, s. 451-490, Reitz edisyonu). Ninus vetus gibi acayip adlandırma (Ammian., X1V, 8) Hierapolis'in Asur kraIlarına oturma yeri görevi yaptığı kuşkusunu uyandırmaktadır.

duyduğundan, kâhinlik kurallarına göre gelecekle ilgili bir bilgiyi yansıtabilecek en küçük yorumları dikkatle izliyor ve not ediyordu.[32] Ruhunun temizliği ve yalınlığı, Antakyalı sofist için duyduğu sıcak dostluğu yansıtan bir mektupla yolculuğuyla ilgili ayrıntıları Libanius'a bildirdi.[33]

Roma birlikleri, hemen Fırat (Euphrates) kıyısında kurulu Hierapolis'te toplandılar.[34] Kendilerini bekleyen gemilerden kurulu bir köprüyle bu ırmağı geçtiler.[35] Julianus da öncelindeki gibi eğilimler taşısaydı Samosata sirkinde ya da Edessa (Urfa) kiliselerinde bu güzel mevsimi harcayıp yitirirdi. Kendine Constantius'u değil, İskender'i örnek alarak, vakit geçirmeksizin, Hierapolis'e seksen mil uzaklıkta ve Mezopotamya'nın en eski kenti olan Carrhae'ye (Harran) vardı.[36] Ay tapınağı dine bağlılığını dürtükledi. Burada birkaç gün kalarak Pers savaşının çok büyük hazırlıklarını düzenleme işlerini tamamladı. Julianus o güne dek bu seferi gizli tutmuştu. Ne var ki Harran, iki büyük yolun ayrıldığı noktada bulunduğundan, Şapur'un topraklarına Fırat ya da Dicle (Tigris) yönünden saldırma niyetini gizlemesine olanak kalmamıştı. Müttefiki Procopius'un ve Mısır düklüğü yapan Sebastianus'un emrine otuz bin asker verdi. Nisibis'e doğru yürüyüşe geçmelerini ve Dicle'yi geçmeden önce, sının düşmanın akınlarına karşı korumalarını buyurdu. Sonraki harekâtın düze-

32. Julianus (*Epist.*, XXVIII) tüm mutlu yaraları özenle not etmekteydi. Kötüye işaret sayılanları ise yok ediyordu ama Ammianus (XXIII, 2) bunları saklama zahmetini göstermiştir.

33. Julianus, *Epist.*, XXII, s. 399-402.

34. D'Anville'in yayımladığı ve Julianus'un seferine ışık tutan *Euphrates and Tigris* kitabına çok şeyler borçlu olduğumu hemen söylemeliyim (Paris, 1780, in40).

35. Fırat, birbirinden az uzaklıktaki üç yerden geçilebilir; 1) Antik dönemin ünlü Zeugma'sı; 2) "Bir" çağımızda çok kullanılır; 3) Kentten dört *parasang* uzaklıkta bulunan Menbigz ya da Hierapolis köprüsü.

36. Harran ya da Carrhae, bir zamanlar Sabaean'ların ve İbrahim'in oturma yeri olmuştu. Bkz. *Index Geographicus of Schultens* (ad calcem Vit. Saladin.,), ki Suriye ve dolaylarındaki ülkelerin eski ve modern coğrafyaları üzerinde birçok aydınlanıcı bilgileri bu kitaptan elde ettim.

nini generallerinin kendi girişimlerine bıraktı. Verimli Media ve Adiabene topraklarını yakıp yıktıktan sonra Ctesiphon'un duvarlarına ulaşacaklarını ve Fırat boyunda ilerlerken, bir yandan da Pers'in başkentini kuşatmaya başlayabileceklerini umuyordu. Bu çok gizli tuttuğu planın başarıyla sonuçlanabilmesi, büyük ölçüde Ermeni kralının kendi ülkesinin güvenini tehlikeye atmadan, Romalılara kırk bin süvari ve yirmi bin de piyade kuvvetiyle yardıma koşmasına bağlı bulunuyordu.[37] Ne var ki Armenia'yı yönetmekte olan zayıf Arsaces Tiranus[38] büyük Tiridates'in sahip olduğu erdemler konusunda babası Chosroes gibi olmaktan çok uzaktı. Bu korkak kral, tehlikeli girişimlerden ürküyor ve gevşek karakterini din ve minnet maskesi altında gizliyordu. Kendisine Vali Ablavius'un kızı Olympias'ı eş olarak veren Constantius'un anısına derin bir saygıyla bağlıydı, imparator eliyle evlendirilmiş olmaktan kıvanç duyuyordu.[39] Tiranus Hristiyanlığı kabul etmişti. Başında bulunduğu halk da Hristiyan'dı. Vicdanı ve çıkarı, kilisenin yıkılışını tamamlayacak olan bir utkuya yardımcı olmasını engellediler. Ermeni kralını bir köle ve tanrıların düşmanı gibi gören Julianus onun zaten bozuk olan ruhunu büsbütün sarstı. İmparatorun mağrur ve tehdit edici mektupları, bir zamanlar doğuda Romalıların rakibi olmuş atalarını anımsayan bu kralın, şimdiki bağımlılığının utancından kaynaklanan nefretine neden oldu.[40]

---

37. Bkz. Xenophon (*Cyropaed*, 1, III, s. 189, Hutchinson edisyonu) Artavasdes, Partlar tarzında silahlı ve disiplinli on altı bin süvariyi Marcus Antonius'a verdi (Plutark, *M. Antonio*).

38. Moses of Chorene (*Hist. Armeniac.*, 1, III, b. 2, s. 242) Constantius'un tahta çıkışının yedinci yılında kral olduğunu söylüyor. (M.S. 354)

39. Ammian., XX, II. Athanasius (c. 1, s. 856) genel deyişlerle Constantius'un, kardeşinin dul karısını verdiğini, İsa'nın bir müridinden çok bir Romalıya uyan deyimini kullanarak söylüyor.

40. Ammianus (XXIII, 2) *monuerat* deyimini kullanmaktadır. Muratori ((Fabricius, *Bibliothec. Graec.*, c. VII, s. 86), Julianus'un satrap Arsaces'e bir mektubunu yayımladı: Üslubu sert ve bayağı olan bu mektup, Sozomen'i aldatmışsa da (1, VI, b. 5) gerçek değil gibi görünmektedir. De la Bletterie (*Hist. de Jovien*, c. II, s. 339) onu tercüme etmiş ve reddetmiştir.

Yetenekli Julianus, hazırlıklarını, gözetleyicileri yanıltacak ve Şapur'un dikkatini şaşırtacak biçimde geliştirmişti. Lejyonlar Nisibis'e ve Dicle'ye doğru gidiyor gibiydiler. Ansızın sağa yöneldiler! Carrhae ovasını geçtiler, üçüncü gün Fırat kıyılarına vardılar. Burada Makedonya krallarınca kurulmuş Nicephorium ya da Callinicum adında müstahkem bir kent vardı. İmparator, Fırat'ın kıvrıntılı boyunda seksen milden çok yürüyerek, Antakya'dan beri bir aylık yolculuktan sonra, Roma'nın sınır yerindeki Circesium kulelerine ulaştı. Caesar'ların Pers'e gönderdiği asker sayısından daha çok askerden kurulu ordusunda altmış beş bin kişi bulunuyordu ve tam bir disiplin içerisindeydiler. Çeşitli eyaletlerdeki Romalılar ve barbarlar arasından seçilmiş süvari ve piyade veteranlarıydı. Sevgili hükümdarlarının tahtını ve canını koruyan yiğit Galyalılar, bağlılıklarını ve değerlerini tanıtlamışlardı. Julianus, onlardan başka, o zamana dek yerini ve de adını bile duymadıkları uzak bir ülkeye saldırmak için ayrı bir dünyadan ve iklimden gelmiş İskit'lerden oluşan çok büyük bir kuvveti de ordusuna almıştı, Yağma ve savaş tutkusu yüzünden, bedevi Saracen ya da Arap kabileleri de Roma ordusuna katılmıştı. Bunlardan haraç istemeyeceğini söylemiş ve ordunun arkasında kendilerini izlemelerini buyurmuştu. Ordunun harekâtını ve gereksinmelerini izleyip sağlayacak olan bin yüz gemiden oluşan bir filo Fırat sularında hazır duruyordu.[41] Bu filoda elli savaş kadırgası vardı. Bir o sayıda da dipleri düz ve gerektiğinde birleştirip köprü gibi kullanılmaya elverişli tekne bu kadırgalara eşlik etmekteydi. Geri kalanı ise, üzerleri sert deri örtüyle kapalı ve içerisinde silah, mancınık, araç, gereç ve cephane dolu gemilerdi. Askerlerinin sağlığıyla ilgilenen imparator gemilere büyük

41. "Latissimum flumen Euphraten artabat." (Ammian., XXIII, 3). Biraz yukardaki Thapsacus geçidinde, ırmağın genişliği dört *stadia*, yani yaklaşık yarım İngiliz mili kadardır (Xenophon, *Anabasis*, 1, I, s. 41, Hutchinson edisyonu, Spelman çevirisinin ikinci cildinde Foster'in gözlemleriyle birlikte, s. 29 vd.). Fırat'ın genişliği "Bir"de ve Zeugma'da yüz otuz *yard*'dan çok değilse (*Voyages de Niebuhr*, c. II, s. 335), bu geniş ayrım, ırmak yatağındaki derinlikten ileri gelmelidir.

ölçüde sirke ve gevrek yükletmişti. Buna karşılık, şarap içilmesini yasaklamış ve ordunun arkasından gelen gereksiz ve uzun bir deve kolunu, acımadan geri göndermişti. Chaboras (Habur) Nehri, Fırat'a Circesium'da katılmaktaydı.[42] İlk boru uyarısında Romalılar, iki imparatorluğu birbirlerinden ayıran bu küçük ırmağı geçtiler. Eski bir alışkanlığa uyarak Julianus'un bir askerî söylev vermesi gerekiyordu ve belagatini ortaya koymak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Atalarının şanlı utkularını ve gözüpek yiğitliklerini kendilerine hatırlatarak lejyonların ateşini daha da kızdırdı. Perslerin küstahlığını belirterek öfkelerini son aşama ya çıkardı. Bu kalleş ulusu yıkmak ya da cumhuriyet uğrunda ölmek diye özetlediği kesin kararına onların da öykünmelerini istedi. Her askere yüz otuz gümüş lira dağıttırarak söylevinin etkisini koyulaştırdı. Birliklere, utkudan başka bir sonuca kafalarından yer vermelerini engellemek için Chaboras köprüsü yıkılarak yok edildi. Julianus, ihtiyatı elden bırakmadığı için, her zaman Arapların akınlarına uğrayan uzak bir sınır bölgesini de unutmadı. Circesium'da dört bin askerden oluşan bir birlik bıraktı, bununla bu önemli kaledeki düzenli asker sayısı on bine çıkmış oldu.[43]

Canlılığı ve düzenleriyle ünlü bir düşmanın topraklarına[44] giren Romalılar üç kol halinde yürüyüşe geçtiler.[45] Piyade kuvvetleri, ordunun başkomutanı da olan Victor'un komutası altındaydı

42. "Munimentum tutissimum et fabre politum, Abora (Doğulular Chaboras ya da Chabour'un ilk harfini kaldırırlar) et Euphrates ambiunt flumina, velut spatium insulare fingentes." (Ammian., XXIII, 5.)

43. Julianus, girişimini ve silahlanmayı betimlemektedir. Ayrıca bkz. Ammianus Marcellinus, (XXIII, 3, 4, 5); Libanius (*Orat. Parent.*, 108, 109, s. 332, 333); Zosimus (1, III, s. 160, 161, 162); Sozemen (1, VI, b. 1) ve John Malala (c. II, s. 17).

44. Kahramanının Pers topraklarında ilerlemesinden önce Ammianus (XXIII, 6, s. 396-419, Gronov baskı, in-40) Sasanilere bağlı olan (Seric ya da Çin sınırlarına dek) satraplık ya da büyük eyaletlerden sekizinin betimlemesini yapmaktadır.

45. Ammianus (XXIV, 1) ve Zosimus (1, III, s. 162, 163) yürüyüşü doğru bir anlatımla betimlemişlerdir.

ve merkezde yer alıyordu. Yiğit Nevitta, gemilerin hareketini denetler biçimde, Fırat boyunca çok sayıda lejyonerden oluşan birliği yönetiyordu. Süvari birlikleri, ordunun sol kanadını koruyorlardı. Hormisdas ve Arinthaeus süvari kuvvetlerine komuta ediyorlardı. Birincinin serüvenlerini burada anlatmak ilginç olacaktır.[46] Şapur'un henüz erginlik çağına ermediği zamanlarda meydana gelen karışıklıklarda hapse atılmış ve zincirlerinden kurtulup kaçarak Constantinus'un sarayına sığınmayı denemişti. Hormisdas önceleri, iyilikçilerinin acımasını elde etti, sonra da beğenilerini kazandı. Kişisel değerliliği ve gösterdiği bağlılık, askerlik alanında en yüksek basamaklara doğru ilerlemesini sağladı. Her ne denli Hristiyan idiyse de zulüm görmüş bir vatandaşın çoğu zaman tehlikeli bir düşman haline dönebileceğini nankör vatanına göstermekten belki de gizli bir tat almaktaydı. Üç kolun savaş durumu şöyleydi: Lucilianus, hafif silahlarla donatılmış bin beş yüz kişilik bir kuvvetin başında olarak ordunun cephesini ve kanatlarını örtüyordu. Uzaktan görülebilen her şeyi gözetliyor ve düşmanın gelişinden generallere bilgi yetiştiriyordu. Dagalaiphus ile Osrhoene Dükü Secundinus, artçılara komuta ediyorlardı. Araç ve gereçler, kollar arasında güvenle hareket edebiliyordu. Askerlere daha çok hareket alanı bırakmak ve karşıdan bakıldığında sayısını daha fazla göstermek için saflar sıklaştırılmıştı ve yaklaşık on millik, bir alanda yayılmış bulunuyorlardı. Julianus, olağan olarak, merkez kuvvetlerinin başında duruyordu. Ne var ki bir hükümdarın gösterişli duruşu yerine, general gibi görevler yüklenmeyi yeğliyordu. Bu düşünceyle, az sayıdaki hafif bir süvari müfrezesince izlenerek, ileriye, geriye, kanatlara ve her yere hızla yetişiyor, birliklerine gayret aşılamak ve onları korumak amacıyla başlarında olduğunu askerlerine anımsatıyordu. Asur'un verimli Chaboras topraklarından sonra geçtiği yerler insanlarca gösterilen bunca çaba ve bilgiye karşın çoraklığı

46. Zosimus (1, II, s. 100-102) ve Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 198) Hormisdas'ın serüvenlerini anlatıyorlar ve kimi masalları da araya katmaktan geri kalmıyorlar.

giderilmeyen çölden ibaretti ve Arabistan çölünün bir bölümünü oluşturuyordu. Genç Cyrus'un yedi yüz yıl önce geçtiği ve ordusundaki askerlerden biri olan akıllı ve kahraman Xenophon'un betimlediği bu yerden Julianus da geçti.[47] "Memleket, her yönde, deniz gibi biteviyelik sergileyen ve pelinlerle kaplı bir düzlükteydi. Rastlanan ağaççıklar ve kamışlar hoş kokuluydu. Ama hiçbir ağaç görülmüyordu. Sanki oradaki yaratıklar yalnızca toy kuşları, deve kuşları, gazallar ve yaban eşeklerinden[48] ibaretti ve av eğlenceleri yol yoğunluğunu unutturuyordu." Rüzgârla kalkan çöl kumu, havayı kaplıyor ve ansızın meydana gelen kasırga bir kısım askeri ve çadırları yere seriyordu.

Mezopotamya'nın kumlu düzlükleri ceylanlara ve yaban eşeklerine bırakılmış gibiydi. Buna karşılık kalabalık nüfuslu kentler ve güzel köyler Fırat'ın kıyılarında ve bu ırmağın oluşturduğu adalarda sıralanıyordu. Bir Arap emirinin oturduğu yer olan Annah veya Anatho kenti[49] iki uzun yoldan oluşuyordu. Doğanın da güçlü kıldığı çevresini küçük bir ada ve verimli bir arazi kaplamakta ve Fırat'ın her iki yakasında en elverişli durumda bulunmaktaydı. Anatho'nun yiğit halkı, Julianus'un yürüyüşünü durdurmak için birtakım davranışlarda bulunuyorlardı. Ama Prens Hormisdas'ın tatlı tutumu ve uyarıları, yaklaşmakta olan ordunun ve filonun görüntüsü onları bu tehlikeli niyetten vazgeçirtti. İmparatorun kendilerini bağışlaması için yalvardılar. Julianus onları, Suriye'deki Chalcis yakınlarında, elverişli bir durumda yerleştirdi, yöneticileri olan Pusaeus'a kendi hizmetinde

47. *Anabasis*'in birinci kitabına bakınız (s. 45, 46). Hoş detaylarla dolu bu yapıt gerçekleri yansıtmaktadır; seferden çok yıl sonra yazmış bulunan Xenophon'un belleği belki onu yanıltmış olabilir ve görünüşe göre uzaklıkları abartmıştır.

48. *Anabasis*'i Ingilizceye çevirmiş olan Spelman (c. 1, s. 51) gazal ile karacayı ve yaban eşeğiyle zebrayı birbirine karıştırmaktadır.

49. Bkz. *Voyages de Tavernier*, (kısım I, 1, III, s. 163); özellikle Viaggi di Pietro della Valle (c. 1, mektup 17, s. 671 vd.) Annah'ın eski adını ve durumunu bilmiyordu. Gezginlerimiz arasında gidip göreceği memleketler üzerine önceden bilgi edinenleri çok azdır. Shaw ile Tournefort, istisna olarak bu onura hak kazanmışlardır.

ve dostluk çevresinde ayrıcalıklı bir yer verdi. Alınamaz sanılan Thilutha kalesi, kuşatılmayı hor görüyordu. İmparator da yüksek perdeden konuşarak, Pers'in iç eyaletlerini ele geçirecek olursa Thilutha'nın artık Roma'nın utkusunu reddedebilmek onurunu elde edemeyeceğini söyledi. Açık kentlerin halkları, karşı koyacak durumda olmadıklarından, arkalarına bakmadan kaçtılar. Romalı askerler, değerli mallar ve besin maddeleriyle dolu evlere girdiler ve haksız yere kimi kadınları öldürdüler. Yürüyüş boyunca, bir Persli general ile Gassan aşiretinin[50] ünlü şeyhi Malek Rodosaces, imparatorluk ordusunun çevresinde gözetlemelerini sürdürdüler. Geride kalan dağınık askerleri topluyorlar, müfrezelere saldırıyorlardı. Yiğit Hormisdas bile bu tuzaklara düşecek gibi olduysa da kurtuldu. Sonunda bu düşman akıncıları püskürtüldü. Bulundukları topraklar, süvari harekâtı için gitgide daha elverişsiz oluyordu ve ordu Macepracta'ya vardığı zaman, eski Asur krallarının, topraklarını Medlerin akınlarına karşı korumak üzere yaptırdıkları kalenin yıkıntıları göründü. Julianus'un sefere başlamasından beri on beş gün geçmiş ve bu sürede Circesium hisarından Macepracta kalesine dek yaklaşık üç yüz millik yol alınmıştı.[51]

Dicle'nin öte yanından Media dağlarına dek uzanan verimli Asur eyaleti[52] eski Macepracta hisarından, Fırat ile Dicle'nin bir-

50. "Famosi nominis latro," diyor Ammianus ki bu bir Arap için büyük bir övgüdür. Gassan aşireti, Suriye kesiminde yerleşmişti. Pompey zamanından Halife Ömer'e dek, otuz bir kral ya da emîrin yetiştiği bir soy yönetimi altında Şam'da yasalar koymuştur (D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 360; Pococke, *Specimen Hist. Arabicae*, s. 75-78). Rodosaces, listede yoktur.

51. Bkz. Ammian., XXIV, 1, 2; Libanius, *Orat. Parent.*, b. 11; III, s. 334; Zosimus, 1, III, s. 164-168.

52. Kimi zaman çocuklar, kimi zaman da bilginler için yazan Herodot'ta (1, I, b. 192 vd.) Asur'un bir betimlenmesi bulunmaktadır. Bkz. Strabo (1, XVI, s. 1070-1082) ve Ammianus (1, XXIII, b. 6). Yeni çağın en yararlı gezginleri Tavernier (kısım I, 1, II, s. 226-288), Otter (c. II, s. 35-69 ve 189-224) ve Niebuhr (c. - II, s. 172-288). Ama Ebulfeda'nın *Irak-ı Arabi*'sinin çevrilmemiş olmasına esef ediyorum.

leşerek Pers Körfezinde denize[53] döküldükleri Basra topraklarından geniş bir alana yayılıyordu.[54] Bu iki ırmak birbirinden elli milden çok uzaklaşmadıkları ve Bağdat ile Babil arasında ancak yirmi beş millik bir uzaklık olduğu için bu topraklara Mezopotamya denilir. Yumuşak toprakta büyük bir çabaya gerek göstermeden kazılan birçok kanal iki ırmak arasındaki ulaşım ve iletişimi sağlıyor ve Asur ovasını bir baştan öbür başa kesiyordu. Bu kanallar çok önemli işlerde kullanılıyordu. Her iki ırmakta oluşan su taşmaları sırasında yükselen sular birinden öbürüne aktarılıyordu. Çeşitli büyüklükte ve çok sayıda küçük ve daha küçük kollara ayrılan kanallarla kuru topraklar sulanıyor ve yağmura ek olanak sağlanmış oluyordu. Böylece tarım kolaylaşıyor ve ticaret hareketleri gelişiyordu. Düşmanın ilerlemesini durdurmak için, bentlerin engelleri açılıyor ve sel halinde akması düzenleniyordu. Doğa, üzüm, zeytin, incir ve öbür birtakım değerli armağanlarını Asur topraklarından ve ikliminden esirgemişti ama, insanın varlığı için zorunlu olan her şeyi, tükenmez bir verimlilikle, özellikle has buğdayı ve arpayı vermişti. Çiftçilerin ektiği tohumlardan bire iki yüz ve de üç yüz bile aldığı az rastlanan olaylardan değildi. Sayısız palmiyeler birçok ormancıklar oluşturuyordu[55] ve ülkenin insanları, bu ağacın gövdesinden, dallarından, yapraklarından, özsuyundan ve meyvelerinden ürettikleri üç yüz altmış yararlı ürünü koşuklar ve düz yazılarla dile getiriyorlardı. Halkın büyük bölümü el sanatları, özellikle deri ve bez işleriyle uğraşıyor ticaret alanına sürülen bu değerli ürünler yabancılarca kapışılıyordu. Eski başkentin örenlerine

53. Ammianus ilk çağlarda Ninus (Nineveh) ve Arbela'yı kapsayan Asur'un daha sonra Adiabene diye adlandırıldığına dikkati çekiyor. Teredon, Vologesia ve Apollonia'yı Asur'un son kentleri olarak gösteriyor.

54. İki ırmak Apamea ya da Corna'da birleşmektedirler, oradan başlayarak Pasitigris ya da Şattülarap yatağından akarlar. Fırat, bir zamanlar ayrı bir yataktan denize ulşıyordu. Orchoe yurttaşları, bu yatağı tıkayıp şimdiki Basra'nın güneyine doğru yirmi millik bir yere döndüler (D'Anville, *the Memoires de l'Acad. des Inscriptions*, c. XXX, s. 170-191).

55. Dr. Kaempfer, palmiyeyle ilgili her özelliği, botanikçi, antikacı ve gezgin olarak, esaslı biçimde incelemiştir (*Amoenitat. Exoticae*, f. IV, s. 660-764).

yakın bir yerde Babil parkı düzenlenmişti. Sonra da birbiri peşi sıra yeni kentler oluşmuştu. O bölgeye özgü üretim biçimi olan güneşte kurutulmuş tuğla ve bitümle yapılan kasaba ve köylerin çokluğu nüfusun da çok olduğunu gösteriyordu. Cyrus'un ardılları zamanında Asur eyaleti, yılın dört ayı süresince, büyük kralın sofrası ve sarayının yemek gereksinimini ve ağız tadını tek başına karşılamaktan geri kalmadı. Bu kralın Hint köpekleri üç büyük köyün gelirini eritiyordu. Yine hükümdarın ahırları için sekiz yüz damızlık aygır ile on altı bin kısrağa bu bölge halkınca bakılıyordu. Satrapa bir günde ödenen haraç bir dolu İngiliz *bushe*'si gümüş tutarındaydı ve Asur'un geliri bir milyon iki yüz bin sterlin kadardı.[56]

Julianus, Asur alanlarını savaşın kötülüklerine teslim etti ve filozof hükümdar, bu toprakların kendini beğenmiş kralının Roma eyaletlerinde yapılmasına göz yumduğu vurgun ve kıyıcılık eylemlerinin öcünü bu günahsız insanlardan aldı. Asurlular büyük korkuya kapılarak ırmakları imdada çağırdılar ve böylece, kendi elleriyle memleketlerinin yıkımını da tamamlamış oldular. Yolları kullanılamaz hale getirdiler. Düşman birlikleri üzerine suları salıverdiler ve günlerce imparatorluk kuvvetleri, çok sıkıcı engellerle uğraşmak zorunda kaldılar. Ne var ki yorgunluğa olduğu kadar tehlikelere de alışık olan lejyonların sert kararlılığı ve başlarındakinin gözüpekliğiyle daha da artan cesaretleri bütün güçlük ve engellerin üstesinden geldi. Uğradıkları zararı yavaş yavaş giderdiler; suları yeniden yataklarına soktular; yollarının

56. Asur, Pers satrapına her gün bir gümüş *artaba* ödüyordu. Ağırlıkların ve ölçülerin (Piskopos Hooper'in gayretli araştırmalarına bakınız) çok iyi bilinen orantısı, altın ve gümüşün özgül ağırlı ve bu madenin değeri pek zor olmayan bir hesapla, belirtmiş olduğum yıllık geliri verecektir. Bununla birlikte, Büyük Kral, Asur'dan, 1000 Euboic ya da Tyrian'dan (252 bin sterlin) daha çok para almıyordu. Heredot'un iki pasajı karşılaştırıldığında (1, I, b. 192; 1, III, b. 89-96) genel vergilendirme ile Pers'in gelirinin net hasılası ve eyaletin ödediği meblağlarla kralın hazinesine ulaşan altın ve gümüş arasındaki önemli ayrımlar görülmektedir. Kral, halkından aldığı on yedi ya da on sekiz milyon sterlin üzerinden her yıl üç milyon altı yüz bin sterlin tasarruf edebiliyordu.

üzerine yıkılmış ve geçit vermez duruma konulmuş olan palmiyeleri çekip yolu açtılar. Ordu, en geniş ve en derin kanallardan geçmek isteyince, şişirme tulumların taşıdığı yüzen sallardan yararlandı. İki Asur kenti dayatmaya kalkıştıysa da onların bu ataklığı ağır biçimde cezalandırıldı. Ctesiphon krallık konutlarından elli mil ötede kurulu Perisabor veya Anbar, eyalette ilk sırayı tutuyordu. Büyük ve kalabalıktı; Fırat kollarından birinin çevrelediği iki sıralı bir kale içerisinde, güçlü durumdaydı. Çok sayıda askerden oluşan bir garnizon da bulunuyordu. Kent, teslim olmaya çağıran Hormisdas'ı nefretle reddetti, bu yabancı orduyu kendi ülkesine ve hükümdarına düşman olarak getiren Pers prensini kınadı. Savunma ustaca ve sertti. Ama bir koçbaşı vuruşuyla duvarda büyük bir gedik açıldı ve duvarın bir köşesi yıkıldı. Halk ve askerler aceleyle iç kaleye sığındılar. Julianus'un askerleri kente daldılar. Bu gibi fırsatlarda askerlerin duyduğu tüm istekler doyuma ulaştıktan sonra, Perisabor'u kül haline getirdiler ve iç kaleyi yerle bir etmek için kullanacakları araç ve gereçleri, evlerin duman tüten yıkıntıları üzerine yerleştirdiler. Silahların ve okların aralıksız yağışı savaşı uzattı. Kuşatılanların savaş mevzii bakımından avantajlı durumları, Roma ordusunun mancınık gibi silahlarının verdiği üstünlüğü karşılayabiliyordu. Ama kuşatıcılar, Helepolis'i en yüksek duvara dayama işini bitirince, hiçbir dayatma ve bağışlama umudu bırakmayan bu devirgen kulenin görünüşü iç kale içerisindeki savunucuları kesin olarak teslim durumuna sokuverdi. Julianus kale önüne ancak iki gün önce gelmişti. Büyük bir nüfustan, kadın ve erkek olarak iki bin beş yüz kişi kalmıştı; bunların çekilip gitmelerine izin verildi. Zengin buğday, silah, ya da savaş için gerekli öbür araç ve gereçler birliklere bölüştürüldü ya da genel hizmetler için depo edildi. Gereksiz görülenleri yakıldı veya Fırat'a atıldı, böylece Perisabor'un tümünden yıkılışı Amida'nın çektiği acıların öcünü almış oldu.

Maogamalcha kenti ve kalesi, yüksek on altı kule, derin bir çu-

kurla tuğladan ve bitümden iki büyük duvardan oluşuyordu ve görünüşe göre, Pers başkentini güven altına almak için kurulmuştu. Geride bu denli önemli bir yerin kalmasını istemeyen imparator hemen kuşatmaya geçti. Roma ordusundan üç birliği bu kuşatma için görevlendirdi. Süvarilerin ve iyice silahlandırılmış bir piyade gücünün başına geçirilen Victor, Dicle kıyılarından Ctesiphon burçlarına dek tüm ülkenin temizlenmesi buyruğunu aldı. Julianus, saldırı işini kendisi üstlendi. Her ne denli duvara dayadığı yüksek saldırı kulelerine güveni varsa da bundan daha güvenli bir yöntem düşünüyordu. Bu da birlikleri gizlice kente sokabilmekti. Çok büyük hendekler açıldı ve Nevitta ile Dagalaiphus'un yönetimlerinde bu hendekler, kale çukuruna dek uzatıldı. Çukur az zamanda dolduruldu; aralıksız çalışan lağımcı askerler az sonra kent surlarının altına vardılar. Seçkin üç cohort'un erleri birer birer ve çıt çıkarmadan bu tehlikeli geçidi aştılar. Gözüpek komutanları, burada bir gedik açacaklarını imparatora bildirdi. Julianus, başarılarını sağlama bağlamak için onların bu davranışlarını destekledi. Beri yandan hiç zaman yitirmeden, genel bir saldırı yapılıyormuş gibi gürültüler ve bağrışlar düzenleyerek kuşatılanların çabalarını hor görüşle izleyen Persler, Şapur'u yüceltici şarkılar söylüyor ve Maogamalcha'yı almadan önce imparatorun Ormusd'daki yıldızlı konutuna çıkacağını söylemekten çekinmiyorlardı. Kent, Romalılarca alındı. Tarih, açılan lağımdan çıkarak bir kuleye ilk kez çıkan ve orada kimseye rastlamayan bir erin adını iletmiş bulunmaktadır. Arkadaşları da gözüpeklikle onu izlediler ve giriş yerini genişlettiler: Bin beş yüz Romalı, düşmanların arasına girmiş bulunuyordu. Şaşkına dönen düşman garnizonu, surları bıraktı ve tüm umudunu yitirdi. Hemen kapılar yıkıldı, birlikler, ayrım gözetmeksizin, önlerine gelen herkesi kılıçtan geçirdiler. Yalnızca ahlaksızca davranışlar ve aç gözlülük, öç almayı geciktirebiliyordu. Bağışlanma vaadi üzerine silahları bırakan kentin yöneticisi, Prens Hormisdas'a karşı yakışıksız sözler söylemiş olmakla suçlandı ve birkaç gün sonra diri diri yakıldı. Kaleler yerle

bir edildi ve Maogamalcha baştan başa yıkılıp yok edildi. Bir doğu hükümdarının şatafat ve gururunu okşayabilecek ne varsa hepsinin toplanarak bir araya getirildiği üç görkemli saray Pers başkentinin dolaylarını süslüyordu. Çiçek tarlalarının, çeşmelerin ve kapalı gezinti yerlerinin bakışımı Dicle kıyıları üzerinde sıralanmış bahçelerin çekiciliğine daha da güzellik katıyordu. Duvarlarla çevrili büyük parklarda, kralın eğlenmesi için ağır giderlerle bakımları sağlanan ayılar, aslanlar ve domuzlar bulunduruluyordu. Bu parkların duvarları yıkıldı, hayvanlar askerlerin oklarına teslim edildi ve Şapur'un sarayları yakıldı. Julianus, ihtiyatlılığın ve uygarlılığın hoşgörü kurallarınca gerekli olmasına karşın, savaşın saldığı dehşetler ortasında uygulanmasını istemedi. Bununla birlikte, bütün bu yakıp yıkmalar, görünürde daha az üzülmek gerekirmiş gibi zararlar dururken, öfke ve acımayı gerektirmemelidir. Yunan sanatçının tek heykeli barbar sanatının kaba ve masraflı yapıtlarından daha değerlidir. Bir sarayın yıkılması bizi bir kulübenin yanmasından daha çok etkiliyorsa, insanlığımızın, yaşamımızdaki kötülüklerden yanlış düşünceler çıkarmış olmasındandır.[57]

Julianus, Persliler için bir terör ve kin konusuydu. Bu ulusun ressamları onu, ağzından kavurucu ateş saçan kızgın bir aslan biçiminde simgeliyorlardı.[58] Dostlarının ve askerlerin gözünde hep iyi görünen kahraman filozofun erdemleri son dönemdeki gibi yaşamının en hareketli anındaki kadar iyi algılanmamıştı. Kendini hiç sıkmaksızın, övünmeksizin ılımlılık ve gösterişsizlik içerisinde bulunuyordu. Özdeksel ve tinsel olarak mutlak bir imparatorluğu yönetirken uyguladığı düşünceli akıl ilkelerine bağlılığını sürdürerek en doğal istekleriyle de savaşıyordu.[59]

57. Asur savaşının harekâtı Ammianus (XXIV, 2, 3, 4, 5), Libanius (*Orat. Parent.*, b. 112-123, s. 335-347), Zosimus (1, III, s. 168-180) ve Gregory Nazianzen (*Orat.*, IV, s. 113-144) tarafından anlatılmıştır. Sadık takipçisi Tillemont, azizin eleştirilerini savaş sanatı konularında bağlılıkla olduğu gibi aktarmaktadır.
58. Libanius de ulciscenda Juliani nece, b.13, s. 162.
59. Cyrus'un, İskender'in ve Scipio'nun -ahlakça- kendilerini tutmalarından edilen sözlerin ana çizgileri, adalet davranışı bakımındandı. Julianus'un bu

Ahlaksızlığa ve aşırılığa sürükleyici Asur ikliminin sıcaklığına karşı genç fatih iffetini korudu.[60] Güzel cariyeleri[61] onun keyfine karşı koymak şöyle dursun, okşamasından onurlanabilmek için birbirleriyle çekişmeye bile hazır duruyorlardı. Julianus ise onları görmek için bile merak göstermedi. Savaş için yaptığı çalışmalar aşk oyunlarını düşünmesine meydan bırakmadı. Ordu, sel basmış topraklardan geçerken o, lejyonlarının başında, yaya olarak yürüyordu. Askerlerin yorgunluğunu paylaşıyor, gayretlerini arttırıyordu. Çok acil bir işin yapılması gerektiğinde o işe el koyuyor, en yalın askerin giydiği kaba giysi gibi olan elbisesi de ıslanıyor ve kirleniyordu. İki kuşatma da ihtiyatlı komutanların gösteremeyeceği denli bir değerliliği göstermek fırsatını ona vermiş oldu. Bu da askerlik sanatında eriştiği yetkinlik aşamasıydı. İçinde bulunduğu tehlikeyi düşünmeden, Perisabor kalesi önünde durmuştu. Ordusunu, demir kapıları zorlamaya özendirirken, üzerine atılan oklar ve büyük taşlarla yere serilmesine çok bir şey kalmamıştı. Maogamalcha kuşatmasında, dış tahkimatı incelediği sırada, ülkelerine bağlı iki Persli onun üzerine atlayarak düştüler. Kalkanıyla onların palalarının vuruşundan korundu ve birini kılıcının tek darbesiyle öldürdü. Erdemleri olan bir hükümdarın, uyruklarından birisine övücü sözler söylemesinin değeri o uyruk için en güzel bir ödüldür. Kişiliğindeki değerden gücünü alan Julianus eski disiplini yeniden kurabilmişti. Surenas'a karşı yapılan bir çatışmada sancaklarından birini yitirmek

---

tutumu ise iradi oldu ve ahlakça değerli olduğuna inandığı için görev olarak böyle davranıyordu.

60. Sallust (aap. Vet. Scholiast. Juvenal. Satir., I, 104) gözlüyor ki *nihil corruptius moribus.* Babil kadınları ve bakireleri şölenlerin rahatlığı sırasında kendilerini erkeklere teslim ediyorlar, şarabın ve sevişmenin sarhoşluğunu sürdürdükçe, soyunuyorlar ve çırılçıplak kalıyorlardı. "Ad ultimum ima corporum velamenta projiciunt." (Q. Curtius, V, 1).

61. "Ex virginibus autem quae speciosae sunt captae, et in Perside, ubi faeminarum pulchritudo excellit, nec contrectare aliquam votuit nec videre." (Ammian., XXIV, 4). Perslerin soyu kısa ve çirkin kimselerden oluşmuşsa da Çerkez kanının karışması onları güzelleştirmiştir (Herodot, 1, III, b. 97; Buffon, *Hist. Naturelle*, c. 3, s. 420).

zayıflığını gösteren üç süvari cohort'u askerlerini ölümle ya da rütbe indirimi yaptırımlarıyla cezalandırdı ve buna karşılık, Maogamalcha kentine ilk giren askerleri *obsidional* taçlarıyla[62] ödüllendirdi.

Perisabor kuşatmasından sonra ordu, yüz gümüş lirası tutarında çok düşük bir bahşişle bunca hizmetlerinin ödüllendirilmesine kalkışıldığını söylemek gibi bir gözüpeklikte bulundu. Gücenen imparator, Antik Romalıların soyluluğu ve ağırbaşlılığıyla askerleri yanıtladı: "Zenginlik sizin isteklerinizin amacıdır. Perslerin elinde zenginlikler vardır, ama sizin değerliliğiniz ve disiplininiz karşılığında verimli topraklarını size sunmaktadırlar. İnanınız bana ki diye sözlerini sürdürdü, bir zamanlar büyük hazinelere sahip olan Roma Cumhuriyeti, zayıf ve çıkarlarına düşkün devlet görevlilerimizin, barbarların başkaldırmalarını altınla satın almak düşüncesini imparatorlara aşılamış olmaları yüzünden, gereksinme ve sıkıntı içerisinde bulunmaktadır. Giderler gelirleri yutmaktadır. Kentler yıkıntıya uğramış ve eyaletlerdeki nüfus azalmıştır. Bana gelince, atalarımdan kalıtım yoluyla aldığım tek şey, korkuya kapılmayan bir ruhtur. Şuna inanıyorum ki ruhsal nitelikler tek gerçek zenginliktir ve onurlu bir fakir olduğumu söylerken hiç yüzüm kararmayacaktı ve eski zamanlardaki bu erdem Fabricius'un utkusunu sağlamıştı. Siz de göklerin ve komutanınızın sesini dinlersiniz bu utkuyu ve bu erdemi paylaşabilirsiniz. Ama bu ataklıklarınıza son vermezseniz ve bir zamanlar görülen utanç verici ve kötü sonuçlu ayaklanmaları yeniden yaşatmak isterseniz, öyle yapmayı sürdürünüz. Ben, bir imparatora yakışır biçimde, ayakta ve emir verirken ölmeye hazırım; bir anda ateşli bir hastalığın alıp götürdüğü iğreti yaşamdan tiksiniyorum. Ben bu işi yürütemiyorsam, en güç savaşı yönetecek yetenek ve deneyimi bulunan çok sayıda komutan (bunu kıvançla ve sevinerek söylüyorum) sizin aranızda vardır. Hiç üzüntü ve

62. "Obsidionalibus coronis donati." (Ammian., XXIV, 4). Julianus ya da tarihçisi kötü bir antikacıydı; duvar taçları demesi gerekirdi. Obsidional taç, kuşatılmış bir kenti kurtaran komutana verilirdi (Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, V. 6).

korku duymadan özel bir yaşam koşulunun bilinmezliğine dönebilirim; işte benim karakterim budur ve ılımlılığım böyledir."[63] Alçak gönüllü kararı Romalıların oybirliğiyle alkış ve saygılı söz dinleyişleriyle karşılandı. Bu kahramanın sancağı altında kaldıkça utkuya inandıklarını hep bir ağızdan haykırdılar. Durmadan yineliyordu: "Persleri boyunduruk altına böyle alabilirim! Cumhuriyetin gücünü ve görkemini yeniden böyle yüceltebilirim!" Ant içme yerine geçen bu sözler onların cesaretini de alevlendiriyordu. Utku aşkı onun başlıca tutkusuydu Ama Maogamalcha yıkıntıları üzerinde yürüyüş yaptıktan sonra şunları söyleyebildi: "Antioch sofisti için birtakım gereçler topladık."[64]

Onun mutluluk dolu değeri, o zamana dek tüm engelleri aşmıştı. Ne var ki Pers başkentinin düşürülmesi ve de kuşatılması bile henüz uzak bir olasılıktı. Bu savaşın sonucu üzerine, onun atak ve bilgili harekâtına sahne olan memleketi tanımadan karar vermek olanaksızdı.[65] Gezginler Bağdat'ın yirmi mil güneyinde ve Dicle'nin doğu yakasında, Julianus'un yaşadığı sıralarda büyük ve çok kalabalık bir kent olan Ctesiphon'un yıkıntılarını görmüşlerdir. O dolaylarda Seleucia'nın ünü ve adı artık duyulmuyordu. Bu Yunan kalesinden artakalanlar, Asur'un dili ve gelenekleriyle eski adı Coche'a dönüşmüştü. Coche, Dicle'nin batı yakasında bulunuyordu. Ama ona Ctesiphon'un dış mahallesi olarak bakılıyordu ve gemilerden kurulu bir köprü bu iki kenti birbirine bağlayabilirdi.

Doğuluların El Madain dedikleri bir yerleşim merkezinde de Sasaniler kışı geçiriyorlardı. Pers'in başkenti olan Ctesiphon, her

63. Bu söylevin gerçek olduğunu sanıyorum. Ammianus bunu dinlemiş, aynen yazmıştır ve düşlemiş olması olanaksızdır. Kimi yerlerinde kendime göre ayarlama yaptım ve en canlı tümceyle bitirdim.

64. Ammian., XXIV, 3. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 122, s. 346.

65. D'Anville (*Mem. de l'Academie des Inscriptions*, c. XXVIII, s. 246-259) Babil'in, Seleucia'nın, Ctesiphon'un, Bağdat vb.nin konumlarını ve birbirlerine uzaklıklarını belirtmiştir. Pietro della Valle'nin de bu ünlü eyaleti, büyük bir özenle incelediği anlaşılmaktadır. Eski yazarları tanımaktadır ama öyle kendini övüyor ve lafı uzatıyor ki dayanılır gibi değil.

yandan ırmak suları, yüksek kale duvarları ve yaklaşılmaz bataklıklarla savunuluyordu. Julianus'un ordusu Seleucia yıkıntılarının yakınında ordugâhını kurmuştu, bir hendek ve bir toprak tabya, Coche'taki kalabalık garnizondan yapılabilecek çıkışlara karşı onu koruyabilirdi. Bu hoş ve verimli topraklarda Romalılar için bol su ve hayvanlara gerekli ot ve saman vardı; birçok küçük müstahkem yerler, direnç gösterdikten sonra, teslim olmuşlardı. Donanma, Dicle'ye bağlanan yapay bir kanaldan Fırat'ı geçti. Bu nokta, başkentin hemen altına rastlıyordu. Gemiler, ülkenin krallarınca yaptırılmış Nahar-Malcha[66] adını taşıyan kanalı izleseler di, ara yerde bulunan Coche, filoyu Roma ordusundan ayırmış olacaktı. Dicle'nin akıntısına karşı ilerlemek ve böylece bir düşman merkezinin ortasına sızmak istenirse tüm teknelerin yitmesine neden olunacaktı. Julianus tehlikeyi gördü, çıkar yolu araştırdı. Trajanus'un aynı topraklar üzerinde yapmış olduğu harekâtı özenle inceledi. Bu hükümdarın yeni bir kanal açtığını ve Coche'u sağda bırakan bu kanalın Ctesiphon'un biraz yukarısında Nahar-Malcha'nın sularını Dicle'ye döktüğünü anımsadı. Birkaç köylünün yardımıyla bu eski kanalın izlerini bulmaya çalıştı, ama zaman ve belki de Pers yöneticilerinin öngörüsü bu izleri silmişti. Yorulmak bilmez askerleri hemen Fırat sularına geniş ve derin bir kanal açmaya başlamışlardı. Nahar-Malcha'nın akışını kesmek için güçlü bir bent yapıldı. Sular, coşarak yeni yataklarına aktılar. Roma gemileri Dicle'nin ortasına utkuyla vardılar ve Ctesiphon'luların kendilerini durdurmak için kurdukları engelleri hiçe saydılar.

Orduyu Dicle boyunca ilerletmek gerektiğinden, daha az zahmetli olmakla birlikte daha tehlikeli olan başka bir işe de girişmek lazım geliyordu. Irmağın yatağı geniş ve derindi, kıyıları sarp ve çetindi. Karşı kıyıda, zırhlarının delinmesi güç olan büyük bir ordu vardı. Okçuları çok nişancıydı. Ayrıca filler de vardı

66. Nahar-Malcha çeşitli dönemlerde onarıldı, değişikliğe uğratıldı, bölündü vb. Ve bu değişmeler, eski yazarlarda bulunan çelişkileri de açıklığa kavuşturabilir. Julianus zamanında, Ctesiphon altındaki Fırat'a dökülüyordu.

ki Libanius'un zırva abartmasına bakılırsa, ayaklarıyla buğday tarlası gibi bir Roma lejyonunu da ezip geçebilirlerdi.[67] Düşmanın önünde köprü kurmaya olanak veren hiçbir araç kalmamıştı. Tek uygulanabilir olanağı elinde tutan gözüpek Julianus, niyetini, barbarlardan, kendi birliklerinden ve generallerinden bile son dakikaya dek gizli tuttu. Ambarların durumunu gözden geçirmek bahanesiyle seksen beş tekne yavaş yavaş boşaltıldı ve gizli bir harekâta ayrılmış gibi görünen seçkin bir müfreze, ilk işarette silahlara sarılma buyruğunu aldı. İmparator, kaygısını gizliyor, güvenli ve sevinçli görünüyordu. Düşmanları oyalamak ve horlamak için, Coche duvarları altında asker oyunları oynanmasını emretti. O gün eğlenceyle geçti; akşam yemeği saati geçince komutanları çadırına çağırdı ve geceleyin Dicle'yi geçmek istediğini onlara bildirdi. Şaşkına dönen generaller, saygı gereği, önce suskun hale geldiler. Saygıdeğer Sallust, yaşının ve deneyimlerinin verdiği hakka dayanarak düşüncesini söylemek için konuşmak istedi ve öbür generaller de bu akıllı itirazları desteklediler.[68] Julianus'un yanıtı çok kısa oldu. "Pers'in fethedilmesi ve birliklerin güvenliği bu girişim gerekli kılmaktadır," dedi. "Düşmanın sayısı, azalmak şöyle dursun, yeni takviyelerle artırmaktadır; ırmağın yaygınlığı uzun süre öyle kalacak ve kıyıların yüksekliği azalmayacaktır," diye ekledi. Hemen arkasından verilen işaret üzerine, en çok sabırsızlanan lejyonerler ırmağın kıyısında bulunan beş tekneye atlayıverdiler. Kürekler o denli hızlı çalıştırıldı ki uzaklaşıp gözden kaybolmaları uzun sürmedi. Karşı kıyıda alevler göründü. Perslerin, ilk gemileri ateşe verdiğini çok iyi anlayan imparator onların bu tehlikeli durumunu utku muştusu olarak yorumladı. "Arkadaşlarınız, düşman yakasında duruma egemen oldular," diye bağırdı. "Görüyorsunuz, gerekli işareti

67. Gerçekten güzel olan başka bir şey daha yoktur: bu kural; tüm hatiplerin kürsüsü üzerine kazınarak yazılmalıdır.

68. Libanius, generaller içinde en önemlisi diye onu gösteriyor. Ben, Sallust demeyi yeğliyorum. Ammianus, tüm komutanlarım, diyor: "Quod acri metu territ acrimetu territi duces concordi precatu precaut fieri prohibere tentarent."

veriyorlar, onların yiğitliğine yanıt verelim ve yardıma koşalım." Tüm teknelerin birlikte ve hızlı devinimi akıntının gücünü kesti ve donanmanın üç gemisi, alevleri söndürmek ve tehlikedeki Romalıları kurtarmak için doğu kıyısına vardı. Sarp ve yüksek bir kıyıya tırmanmak gerekiyordu. Beri yandan askerlerin üzerindeki silahların ağırlığı ve gecenin karanlığı güçlükleri daha da artırıyordu. Mızrak, taş ve alevli maddelerden oluşan bir yağmur saldırıları güç duruma sokuyordu. Çetin bir çekişmeden sonra utku sancağını tabyaların en üst noktasına diktiler. Julianus, hafif piyade birliğinin başında saldırıyı yönetmişti.[69] Durumlarının, düşmanınkine oranla daha elverişli olduğunu görünce savaşın planını düzenledi. Homeros'un kurallarına göre[70] cepheye ve geriye en güzüpek askerlerini yerleştirdi ve bütün borular saldırı buyruğunu duyurdu. Romalılar, savaş çığlıkları attıktan sonra bir savaş müziği temposuna ayak uydurarak ilerlediler, korkunç (*Javelin*) mızraklarını attılar ve barbarlarla göğüs göğse çarpışmak, ok silahlarını kullanmalarına olanak vermemek için kılıç elde, ileriye fırladılar. On iki saatten çok çarpışıldı. Sonunda, kerte kerte geriye çekilen Perslerin bu durumu bozgun biçiminde bir kaçışa dönüştü. Başlıca komutanları ve Surenas, bu bozgunda askerlerine sanki örnek olmuşlardı. Persler, Ctesiphon kapılarına dek sürüldüler: Romalı komutanlardan biri olan Victor, yarasına karşın, tam olarak başarı sağlanamadığı takdirde tehlikeli durum ortaya çıkabileceğini söyleyerek bu girişimden vazgeçilmesini istemeseydi Romalıların, korkudan titreyen[71] bu kente girmeleri hemen gerçekleşecekti. Romalıların verdiği bilgiye inanılırsa, bu

69. "Hinc Imperator... (diyor Ammianus) ipse cum levis armaturae auxiliis per prima postremaque discurrens," vb. Ne var ki Zosimus'a inanmak gerekirse -ki onun işine geldiği üzere- Julianus, ırmağı, savaştan iki yıl sonra geçmiştir.

70. "Secundum Homericam dispositionem." Iliad'ın dördüncü kitabında akıllı Nestor için de aynı tutum gösterilir. Homeros'un dizeleri Julianus'un aklından hiç çıkmıyordu.

71. "Persas terrore subito miscuerunt, versisque agminibus totius gentis, apertas Ctesiphontis portas victor miles intrasset, ni major praedarum occasio fuisset, quam cura victoriae." (Sextus Rufus, *de Provinciis*, b. 28). Açgözlülükleri, belki de Victor'un düşüncesini dinlemelerine olanak verdi.

savaşta onlar yalnız yetmiş beş kişi yitirmişler, barbarlar ise savaş alanında iki bin beş yüz ve başka bir kaynaktan gelen bilgiye göre de altı bin en iyi askerlerini bırakmışlardı. Ele geçen ganimet Asyalıların ordugâhındaki zenginlik ve şatafattan beklenebilecek büyüklükte ve değerdeydi. Bunlar arasında çok sayıda altın ve gümüş, görkemli silahlar ve parıldayan gereçler, yataklar ve şom gümüşten masalar bulunuyordu. İmparator, kendisinin Asya hazinelerinden daha çok beğendiği göğüs, duvar ve gemi madalyalarını askerlere dağıttı. Savaş tanrısına gösterişli bir törenle kurban sundu. Ama kurbanların bağırsakları kötü yorumların habercisi oldu. Tarihçiler, iki anlama gelen işaretlerin, artık bu gönencin sona ermekte olduğunu gösteriyordu, demek saflığında bulunmuşlardır.[72]

Savaşın daha ertesi günü Jovian'lar, Herculian'lar ve ordunun hemen hemen üçte ikisini oluşturan güçler Dicle'yi kazasız geçtiler.[73] Ctesiphon halkı duvarların üstünden kent dolaylarındaki yakıp yıkılmaları gözlerken, Julianus bakışlarını kuzeye çevirmişti: Yenerek kentin kapılarına değin geldiğine göre, yardımcıları olan Sebastianus ile Procopius'un da varıp kendisine katılmakta gecikmeyeceklerini umuyordu. Umudu, Romalılara yardımcı güç olarak verdiği birliklerin kaçmalarına göz yuman, belki de onların böyle yapmalarını emreden Ermeni kralının hıyaneti ve planlarının oluşması ve uygulanması konusunda generallerinin gösterdiği anlayışsızlık yüzünden boşa çıktı.[74] Bu önemli tabyaya ulaşmaktan umudunu kesince bir savaş kurulu topladı. Herkesin serbestçe düşüncesini söylemesi üzerine, Ctesiphon kuşatmasının olanaksız ve tehlikeli bir harekât olacağına ilişkin düşüncele-

72. Ammianus (XXIV, 5, 6), Libanius (*Orat. Parent.*, b. 124-128, s. 347-353), Gregory Nazianzen (*Orat.*, IV, s. 115), Zosimus (1, III, s. 181-183) ve Sextus Rufus (*de Provinciis*, b. 8) kanal çalışmalarını, Dicle'nin geçilişini ve Julianus'un utkusunu betimliyorlar.

73. Ordu ve gemiler üç gruptan oluşuyordu. Birinci grup geceleyin geçmişti.

74. Moses of Chorene (*Hist. Armen.*, 1, III, b. 15, s. 246) ulusal bir gelenekten ve düzme bir mektuptan söz etmektedir. Ben, gerçek ile olasılıkla ve Libanius ile uyumlu bulunan esas olayı aldım (*Orat. Parent.*, b. 131, s. 355).

rini ileri süren generallerin kanısını onayladı. Julianus'un öncellerince üç kez kuşatılmış ve alınmış olan bir kentin, altmış bin Romalıdan oluşan ve bir filonun, erzak, kuşatma araçları ve savaş gereçlerinin bol sayıda kendilerine eşlik ettiği, deneyimli, yiğit bir başbuğun komuta ettiği bir ordu'ca alınamaz halde olması için o zamana değin tahkimat konusunda ne gibi ileri aşamalara gelinmiş olduğunu anlayabilmek kolay değildir. Buna karşılık, Julianus'un utku sevgisi ve tehlikeyi hor görmesi nedeniyle zayıf ya da düşsel engellerin onun gözünü korkutamayacağı da bir gerçekti.[75] Ctesiphon kuşatmasını yapmaya korktuğu sırada kendisine sunulan elverişli bir barış önerisini hor görerek ve tiksinerek geri çevirdi. Uzun süreden beri, Constantius'un yavaşlığına alışmış ve onun ardılınca gösterilen ataklıktan şaşkına dönmüş olan Şapur, Hint ve İskit surlarına dek tüm eyaletlerinin satraplarına, birliklerini toplamalarını ve zaman yitirmeden hükümdarlarının yardımına koşmalarını emretmişti. Hazırlanma konusunda acele etmediler. Ve bu hükümdar, Asur'un saldırıya uğradığını, saraylarının yıkıldığını, Dicle geçidini koruyan en seçkin birliklerinin kılıçtan geçirildiğini öğrendiği zaman elinde henüz bir ordu bulunmuyordu. Krallığın ağırbaşlı gösterişi bozuldu. Kral, yere oturarak yemek yemeye başladı ve saçlarının karma karışıklığı ruhundaki sıkıntı ve kaygıyı belirtmiş oluyordu. Belki de krallığının yansını, geri kalanını güvenliği için verme önerisini geri çevirmezdi. Yine belki bir barış antlaşmasında kendini Romalı fatihin sadık ve söz dinler müttefiki olarak ilan etmekten hoşnutluk duyardı. Seçkin ve onun güvenini kazanmış bir devlet adamını özel bir iş bahanesiyle gönderdi. Bu Persli devlet adamı Hormisdas'ın ayaklarına kapanarak imparatorun görmesine izin verilmesi için ona yalvardı. Sasani prensi gururunu ya da insan-

75. "Civitas inexpugnabilis, facinus audax et importunum." (Ammian., XXIV, 7). Bu savaşta onun yanında bulunmuş olan Eutropius, burada kendini gösteren güçükten sıyrılmasını beceriyor; yalnız şöyle demekle yetiniyor: "Assyriamque populatus, castra apud Ctesiphontem stativa aliquandiu habuit: remeansbue victor," vd. X, 16. Zosimus, kurnaz ya da cahildir, Socrates ise hatalıdır.

lığını, belki de kendi vatanı için duyduğu sevginin etkisiyle veya görevi gereği olarak, Pers'in mutsuzluklarını sona erdirebilecek ve Roma'nın onurunu koruyabilecek bir esenlik önlemi için aracılığı benimsedi. Darius'un önerilerini hep geri çevirmiş olan İskender'i anımsayan kahramanın bükülmez kararlılığı şaşkınlıkla karşılandı. Güvenli ve onurlu bir barış umudunun askerlerdeki gayreti gevşeteceğini bilen Julianus, Pers kralının temsilcisini geri göndermesi ve duyulursa birtakım tehlikeli durumlara neden olabilecek elçinin gelişini birliklerden gizlemesini kesinlikle buyurdu.[76]

Julianus'un onuru ve çıkarı, Ctesiphon'un ele geçirilmez duvarları önünde zaman yitirmesine izin vermiyordu. Kenti savunan barbarlar, her ovaya çağırışında, değerini göstermek istiyorsa büyük kralın ordusunu arayabileceğini pek akıllıca söyleyerek yanıt veriyorlardı. Bu yanıt onu yaralamıştı. Öğütten yararlandı. Fırat ve Dicle kıyılarından yürüyüşü sürdürmek yerine İskender'in ataklığına öykünmeye ve Asya imparatorluğu konusunda son sözün söyleneceği bir savaşa rakibini zorlayacağı zamana değin iç eyaletlere sızmaya karar verdi. Onun yüce gönüllüğü, yurdunu kurtarmak için tehlike dolu, gizli ve utanç verici bir rol oynamayı üstlenen soylu bir Persli tarafından alkışlandı ve hıyanet yolunda kullanıldı.[77] Bu Persli, Julianus'un karargâhına kendisine bağlı askerlerle gelmişti. Görünüşe göre doğru olan bir öyküyü dile getirmiş ve uğradığı haksızlıkları anlatmıştı. Şapur'un kıyıcılığını, halkın hoşnutsuzluğunu, krallığın zayıf du-

76. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 130, s. 354; b. 139, s. 361; Socrates, 1, III., b. 21. Kilise tarihçisi, Maximus'un düşüncesine göre, barışın reddedildiğini söylüyor. Böyle bir düşünce bir filozofa yaraşmaz. Bu filozof, iyi ya da kötü niyetle kendini büyücülüğe kaptırmıştı ve efendisinin umutlarını ve tutkularını pohpohluyordu.

77. İki kısaltmacının tanıklığı (Sextus Rufus ve Victor), Libanius'un ağzından kaçırdığı sözcükler (*Orat. Parent.*, b. 134, s. 557) ve Ammianus (XXIV, 7), bu yeni Zopyrus düzenini tanıtlar gibidirler (Greg. Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 115, 116). Ammianus'un metninde bulunan bir boşluk Julianus'un gerçek tarihini kesintiye uğratmaktadır.

rumunu abartarak sayıp dökmüş, Romalılara rehine ve kılavuz olarak hizmet etme isteğini sunmuştu. Hormisdas'ın akıllılığı ve deneyimi, doğurabilecek tüm kuşkulan ortadan kaldırmıştı. Temiz yürekli imparator, ihtiyatlılığını yalanlayan ve güvenliğini tehlikeye sokan, bu içten pazarlıklı haini kabul etmek için çok çabuk karar vermişti. Beş yüz millik yolculuk yapmış ve hazineler dolusu para ile bunca askere mal olmuş gemileri bir saat içerisinde yok etti ve yalnız, arabalarla taşınarak ve gerektiğinde ırmakları geçerken köprü görevi yapmak üzere, on iki veya en çok yirmi iki küçük tekneyi elde tutmakla yetindi. Yiyecek olarak da sadece yirmi günlük yedek ayrıldı. Ambarların geride kalanı ve Dicle'de bağlı bin yüz gemi ateşe verildi. Aziz Gregory ile Aziz Augustin, tanrısal adaletin buyruğunu kendi eliyle yerine getiren "din döneği"yle alay etmektedirler. Askerlik bilgisi alanında cılız ölçüdeki yetkileri, filonun yandığını görmüş ve askerlerin mırıltısını beğenmemezlik edememiş bir savaşçının çok dingin bir yargısına dayanmaktan ileri gidememektedir.[78] Bu kararı haklı gösterecek, üstünkörü ya da oldukça sağlam nedenler bulunabilecektir. Fırat, Babil'den yukarı kesiminde hiçbir zaman gemiciliğe elverişli olmamıştır. Dicle de Opis'ten yukarısı için aynı durumdadır.[79] Opis, Romalıların karargâhına pek uzak değildi ve Julianus, doğal ve yapay çağlayanların birçok noktada geçişi engellediği hızlı bir[80] ırmağın akışına karşı büyük bir filoyu boş yere yürütmeye kalkışmaktan vazgeçecekti.[81] Yelkenlerin ve kü-

78. Bkz. Ammian., XXIV, 7; Libanius, *Orat. Parent.*, b. 132, 133, s. 356- 357, Zosimus, 1, III, s. 183; Zonaras, c. II, 1, XIII. s. 26; Gregory Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 116; Augustin (*de Civitate Dei*, 1, IV, b. 21. Bunların, içinde yalnız Libanius, kahramanını haklı çıkarmaya çalışmakta ve Ammianus'a göre, geç kaldığı ve yangının söndürülmesine yetişemediği için Julianus'un kendini mahkûm ettiğini söylemektedir.

79. Bkz. Herodot, 1, I, b. 194; Strabo, 1, XVI, s. 1074 ve Tavernier, c. I, 1, II, s. 152.

80. "A celeritate Tigris incipit vocari, ita appellant Medi sagittam." (Plin., *Hist. Nat.*, VI, 31).

81. Tavernier (kısım I, 1, II, s. 226) ve Thevenot (kısım II, 1, I, s. 193) yapay çağlayan ya da çavlan meydana getiren bir bentten söz etmektedirler. Persler

reklerin gücü buna yetmezdi. Gemileri yedekte çekmek gerekirdi. Bu ağır iş için yirmi bin askeri çalıştırmak lazımdı. Romalılar ırmak boyunca yürüyüşlerini sürdürecek olsalardı, başkomutanlarının dehasına ve ününe değer ölçüde hiçbir şey yapamadan, yalnızca Avrupa'ya dönmeyi umacak ve düşüneceklerdi. Bunun tersi düşünülecek olsa, Pers Krallığı'nın içlerine doğru girildikçe, Ctesiphon'un kapılarından fırlayıp çıkacak çok sayıda düşman askerleri bu değerli ambarları ve gemileri ganimet olarak yağma edebileceklerdi. Julianus'un orduları utkuyu kazanmış olsalardı, geri çekilme umudunu yok ederek onlara yalnız yenmek ya da ölmek seçeneğini bırakan bir kahramanın önlemini ve gözüpekliğini hayranlıkla dile getirecektik.[82]

Bizim bugünkü orduların harekâtını geciktiren topçu ve araba kollarının tıkanmalara neden olan yürüyüşü gibi konuları Romalılar bilmiyorlardı.[83] Ama hangi yüzyılda olursa olsun, altmış bin kişilik ordunun beslenme işi, ihtiyatlı bir komutanın en başta gelen görevi olmuştur. Julianus Dicle'den gidiş geliş için yararlanmayı sürdürebilseydi, Asur'da ele geçirdiği yerleri elinde tutabilseydi, yılın belirli mevsiminde Fırat'ın taşarak toprakları sele boğduğu,[84] milyonlarca sivri sinek ve zararlının tehlikeli ortam yarattığı bir sırada düzenli olarak o yerlere de büyük yardımlar yetiştirmesi olanak dışı kalacaktı.[85] Memleketin içi daha

---

ve Asurlular bu ırmakta gemilerin yolunu kesmeye çalışmaktadırlar (Strabo, 1, XV, s. 1075; D'Anville, *l'Euphrate et le Tigre*, s. 98, 99).

82. Afrika ve Meksika kıyılarında gemilerini yakmış olan Agathocles ve Cortez'in başarılı ve beğenilmiş cesaretleri belleklerdedir.

83. Deneme yazarının *Essai sur la Tactique* (c. II, s. 287-353) ileri sürdüğü yerinde düşüncelere ve Guichardt'ın (*Nouveaux Memoires Militaires*, c. 1, s. 351-382) Roma ordularının yükü ve levazımı üzerine yaptığı bilimsel notlara bakınız.

84. Dicle'nin suları güneye, Fırat'ınkiler kuzeye doğru yükselme gösterir. Birinci ırmağın taşması mart ayında, ikincininki ise temmuzda meydana gelir. Cyras'ın seferi dolayısıyla Forster'in yaptığı coğrafi bir araştırma (Spelman edisyonu, c. II, s. 26) bu ayrıntıları çok güzel açıklamaktadır.

85. Ammianus (XXIV, 8) yaşadığı su taşkınının, sıcağın ve haşerelerin sıkıntılarını betimlemektedir. Türklerin idaresinde bulunan, Kürtler ve Araplarca kı-

elverişliydi. Dicle ile Media dağları arasında bulunan kesimde çok sayıda köy ve kent vardı; her yandaki verimli topraklar toprak ürünlerinin bereketli olmasını sağlıyordu. Julianus, yenen bir komutanın, korkutma ve açgözlülükten çok en iyi inandırma araçları olan kılıç ve altınla bol sayıda yiyecek elde edebileceğini hiç kuşkusuz biliyordu. Bu hoş görüntü, birliklerin ilerlemesiyle ortadan kalkıyordu. Askerlerin geldiği anlaşılınca halk köyleri bırakıyor, kale içerisindeki kentlere sığınıyordu. Hayvanlarını birlikte götürüyorlar, çayırları ve buğday tarlalarını ateşe veriyorlardı. Askerlerin yürüyüşünü engelleyen yaygınların sonunda, imparator yalnızca yakılıp yıkılmış ve duman tüten toprakları görüyordu. Umutsuzluğun neden olduğu bu önlem etkiliydi ve bağımsızlığını, paranın üstünde tutmasını bilen bir halkın duygusallığından, ya da belki, genel güvenlik önlemlerini alırken vatandaşların çıkarlarını ikinci plana iten bir mutlak devlet yönetiminin tutumundan kaynaklanıyordu. Perslerin davranış ve söz dinleyişleri bu uğurda Şapur'un buyruklarına yardımcı oldu ve Julianus'un eline pek az yiyecek geçti. Artık onun için yapılacak iş, hızlı ve düzenli bir yürüyüşle, zengin ve az savaşkan olan Ecbatana veya Susa kentinin kapılarına dayanmaktan başka bir şey olamazdı.[86] Ama yolları bilmiyordu, kılavuzlar da onu aldattığından bu son umar da yok oldu. Birlikleri günlerce Bağdat'ın doğusunda oyalanıp durdular. Kaçak Persli, Romalıları böylece tuzağa düşürdükten sonra, korkarak kaçtı. Onun emrinde olan askerler, işkenceye sokuldular ve fesat hareketinin gizini açıkladılar. Uzun süre Julianus'un gönlünü okşayan Hyrcania ve Hindistan fetihleriyle ilgili sözler artık ona sıkıntı veriyordu. Tedbirsizliğinin mutsuzluğa yol

---

rıp geçirilen, Asur topraklarındaki çiftçilerin bilgisizliğine ve sefaletine karşın, bugün de bire on, on beş ve yirmi oranında ürün alınabilmektedir (*Voyage de Niebuhr*, c. II., s. 279-285).

86. Isidore of Charax (*Mansion Parthic.*, s. 5, 6, Hudson, *Geograph. Minor.*, c. II içinde,) Seleucia'dan yüz yirmi dokuz *schaeni* hesaplıyor ve Thevenot (kısım I, 1, I, II, s. 209-245) Bağdat'tan Ecbatana'ya (veya Hamadan) bu kente gelmek için yüz yirmi sekiz saat yürümek gerekir, demektedir. Bu iki ölçek de olağan bir *parasang*'ı ya da üç Roma milini aşmamaktadır.

açtığını sezinleyerek, ordusunun ve utkularının güvenliği üzerine tanrılardan ve insanlardan elverişli yanıtlar almayı araştırdı ama olumlu bir sonuç elde edemedi. Sonunda, uygulanabilir tek çareyi benimsedi. Roma'nın egemenliğini tanıyan ve bereketli bir eyalet olan Corduene'e gitmek üzere Dicle kıyılarını izlemeye karar verdi. Cesaretleri kırılmış birliklere çekilme buyruğu verildiği zaman, Pers tahtını devireceklerine iyice inanarak Chaboras'ı geride bıraktıklarından beri yetmiş gün geçmişti.[87]

Ordu, memleket içinde ilerledikçe çeşitli pers süvari kollarınca saldırıya uğruyordu. Bunlar, kimi zaman ayrı müfrezeler biçiminde ortaya çıkıyor, başka zamanlarda da birleşik kıtalar halinde, Roma ordusunun gerilerine saldırıyorlardı. Bu Pers birliklerini çok büyük güçler destekliyordu. Dicle'ye doğru dönüş sırasında ovanın üzerinde bir toz bulutunun yükseldiği görüldü. Aceleyle ve kazasız belasız geri çekilmekten başka şey düşünmeyen Romalılar, bir yaban eşeği sürüsünün ya da kendilerine dost bir Arap oymağının bu tozu çıkardığını inanmaya çalıştılar. Durdular, çadırlarını kurdular, mevzilerini güçlendirdiler, tan yeri ağarırken bir Pers ordusunun kendilerini kuşattığını anladılar. Barbarların öncülerinden başka bir şey olmayan bu kuvveti kısa bir süre sonra, çok ünlü Meranes'in komutasındaki büyük bir ordu izledi. Kralın iki oğlu ile başlıca satraplar da onunla birlikte bulunuyorlardı. Şapur'un başında bulunduğu, geri kalan ve sayısı abartılan ordu da yavaş yavaş ilerliyordu. Yürüyüş düzeninde uzun bir dizi biçiminde bulunan Romalılar, toparlanmak ve bölünmek zorunda kaldılar, çünkü arazinin durumu öyle gerektiriyordu, ki bu da düşmana avantaj sağlayabilecekti. Persler, çeşitli noktalardan, öfkeyle saldırdılar. Romalılar, bütün saldı-

87. Ammianus (XXIV, 7, 8), Libanius (*Orat. Parent.*, b. 134, s. 357) ve Zosimus (1, III, s. 183), Julianus'un Ctesiphon surlarından başlayan geri çekilişini ayrıntılı biçimde fakat açık olmayan bir anlatım içerisinde dile getirmektedirler; sonradan ikisi, fatihin geri çekildiğini bilmez görünüyorlar, Libanius ise, Pers ordusu tarafından çevrildiği halde onu hâlâ Dicle kıyılarında sanmak gibi bir saçmalıkta bulunuyor.

rıları sert biçimde püskürttüler. Bu Maronga Savaşında, Şapur, satraplarından ve onun gözünde onlar denli önemli olan fillerinden büyük bölümünü yitirdi. Julianus da başarı kazanabilmek için, aşağı yukarı düşmanınki kadar insan yitirmişti. Çok sayıda seçkin subaylar ölmüş ya da yaralanmıştı. Tehlikelerin içerisinde, birliklerinin savaş yeteneğini destekleyen ve yöneten imparator kendini ortaya atarak gözüpeklik örneği oldu. Romalıların güçlerini ve güvenliklerini sağlayan saldırı ve savunma silahlarının ağırlığı, düşmanı uzun süre izlemeye olanak vermiyordu. Doğu'nun süvarileri ise, dörtnala kalktıkları zamanda bile mızraklarını ve oklarını her yöne atmayı başarıyorlardı.[88] Hele kaçış sırasında bu halleriyle daha da etkili oluyorlardı. Romalılar bakımından zaman yitimi, onarılmaz bir haldi. Galya ve Germanya'nın soğuk iklimine alışık olan kıdemli lejyonlar Asur yazının yakıcı sıcaklığıyla bunalmış durumdaydılar. Sürekli yürüyüşler ve savaşlar, güçlerini tüketiyordu. Hareket halindeki bir düşman önünde yapılacak tehlikeli bir geri çekilme yürüyüşlerini ağırlaştırıyordu. Her geçen gün, her saat, ordudaki yiyeceğin değerini artırıyordu.[89] Bir erin bile beğenmeyeceği yiyecekle yetinen Julianus, maiyetindekilere verilen ve tribunus'larla generallerden arttırabildiği yiyecekleri birliklere dağıtıyordu. Ne var ki bu zayıf yardım, genel sıkıntının daha iyi anlaşılmasına yarıyordu. Roma imparatorluğu sınırlarına varmadan önce hepsinin açlıktan ya da barbarların kılıcı altında yok olup gidecekleri düşüncesi akıllarını karmakarışık ediyordu.[90]

88. Çağımız gezginlerinin en aklı başında olan Chardin (c. II, s. 57, 58, baskı in40) Pers süvarilerinin eğitimini ve ustalığını betimlemektedir. Brissonius (*de Regno Persico*, s. 650-661 vd.) bu nokta üzerindeki eski bilgileri derledi.

89. Marcus Antonius'un çekilişi sırasında bir şinik buğday elli drahmiden ya da başka deyişle bir okka un on iki ya da on dört şilinden satılıyordu. Marcus Antonius ile Julianus'un karşı karşıya bulundukları düşmanların ve sıkıntının aynı olup olmadığına bakılmaksızın Plutark'ın verdiği ilginç ayrıntıları okumak olanak dışıdır.

90. Ammian., XXIV, 8; XXV, I; Zosimus. 1, III, s. 184, 185, 186; Libanius, *Orat. Parent.*, 134, 135, s. 357, 358, 359. Antioch sofisti birliklerin içerisindeki kıtlıktan habersiz gibi görünmektedir.

Julianus içinde bulunduğu dayanılmaz sıkıntılara karşı savaşım verdiği o günlerde bile, gecenin sessiz saatlerinde bilimsel incelemelere ve derin düşüncelere dalabiliyordu. Biraz deliksiz uyku uyumak için gözlerini kapayınca korkunç sıkıntılardan bunalıyordu. Başını imparatorluk meleğinin ölüm çiçekleriyle bezendiğini sanmış olduğunu düşünmek herhalde yanlış bir tasarlama olmaz. Bu görüntüden rahatsız olan hükümdar, yatağından kalktı, açık havada gezmek isteyerek dışarı çıktı. Havada ateşten bir göktaşı gördü. Bu ateş gökyüzünde enine doğru giderek o anda sönüp yitti. Julianus savaş tanrısının korkunç yüzünü seçtiğini söylemişti.[91] Topladığı Toskanalı kâhinler (Haruspice), bir ağızdan, "savaşı bırakmamalıdır," diye konuştular.[92] Ama akıl ve zorunluluk onu boş inançlara doğru itti ve şafak sökerken borular saldırı buyruğunu duyurdu. Ordu, Perslerin denetimi altında bulunan tepelerle dolu bir arazi üzerinde ilerledi. Julianus, ustalıkla ve deneyimli bir generalin dikkatiyle öncülerin başında bulunuyordu. Gelen haberlere göre düşman artçılara yüklenmekteydi. Sıcaktan üzerindeki zırhı çıkardı ve bir askerin elinden kalkanını alarak atını savaş alanına sürdü. Kolların arasından dörtnala geçerken sol kanadın ortasına bir saldırı oldu, süvariler ve fillerin coşkunluğuyla bu kesim ezildi. Ama oklarını süvarilerin sırtına ve fillerin bacaklarına ustaca atarak isabet ettiren hafif piyadenin bu hareketi korkunç savaşçı ve hayvan topluluğunu bozguna uğratmakta gecikmedi. Barbarlar kaçmaya başladılar. Tehlikeli yerde sürekli olarak duran Julianus, ses ve işaretlerle birliklerini güçlendiriyor, Persleri izlemeye çağırıyordu. Dost ve

91. Ammianus, XXV, 2. Julianus bir kızgınlık sırasında yemin etmişti: "Nunquam se Marti sacra facturum." Bu garip çekişmeler tanrılar ile inananlar arsında olağandı. Akıllı Augustus bile, filosunu iki kez batırdığını gördüğü için Neptün'den genel inanç onurunu geri almıştı (Bu konu üzerine Hume'un felsefi düşüncelerine bakınız, *Essays*, c. II s. 418).

92. "Aruspis" denen kâhinler Hetruria'da icat ettikleri saçma bilimin tekelini ellerinde bulunduruyorlardı ve Hetruria'nın akıllı insanlarından biri olan Tarquitius'un eski kitaplarına bakarak işaretlerden ve fallardan anlam çıkarma sanatını sürdürüyorlardı.

düşman kuvvetleri yüzünden dağılmış ve sıkışmış durumda olan muhafızları, zırhsız olduğunu ve üzerinde dolaşan tehlikeden kaçmasını yüksek sesle hükümdarlarına anımsattılar.[93] Süvariler kaçışa başladıkları anda mızrak ve ok yağmuru yağdırdılar ve bir uzun mızrak, imparatorun kolunu sıyırdıktan sonra kaburgalarının arasından girdi ve karaciğerin aşağı kesiminde saplanıp kaldı. Julianus, bu öldürücü demiri böğründen çekip çıkarmayı denedi, ama çeliğin keskin yüzü parmaklarını kesti, kendinden geçmiş halde, atından düştü. Hemen yardıma koştular, savaşın içinden alarak yukarıdaki bir çadıra getirdiler. Bu korkunç haber bütün saflara yayıldı. Romalıların uğradığı acı onlara yenilmez bir değer kazandırdı ve öç alma duygusuyla ruhlarını doldurdu. İki ordu, sabahın ilk ışıklarına dek öfkeyle savaştılar. Persler, sol kanat üzerinde yengiyi sağladılar. Komutanlık görevini yapmakta olan Anatolius bu sırada öldürüldü, prefect Sallust ise ölümün eşiğinden döndü. Gündüz olunca durum, barbarların aleyhine döndü. Persler savaş alanını terk ettiler. Ölüler arasında Meranes ve Nohordates[94] gibi iki komutanla, elli soylu ya da satrap ve çok sayıda en yiğit Pers askerleri bulunuyordu. Julianus daha sonra da yaşamış olsaydı Romalıların bu başarısı kesin bir utkunun meyvelerini almak için yeterli olabilecekti.

Kan kaybının neden olduğu baygınlıktan sonra yeniden kendine gelen Julianus'un söylediği ilk sözler onun değerini de açıklamış oluyordu. Atını ve silahlarını sordu, yeniden savaşa katılmak istiyordu. Bu ağır istek onu büsbütün halsiz bıraktı. Yarasını inceleyen cerrahlar, çok yakın bir ölümün belirtilerini saptadılar. Son anlarını bir kahramanın ve akıllı insanın dinginliği içerisinde geçirdi. Bu felaketli seferde onunla birlikte bulunan

93. "Clambant hinc inde candidati (Valesius'un notuna bakınız) quos terror, ut fugientium molem tanquam ruinam male compositi culminis declinaret." (Ammian., XXV, 3).

94. Şapur, Romalılara şunları söylemişti: Bir savaşta ölen satrapların ailelerini teselli etmek için, efendilerinin yanında birlikte ölmemiş olan muhafızlarının ve subaylarının kafalarını, armağan olarak onlara göndermek âdettir." (Libanius, de nece Julian. ulcis.. b. 13, s. 163.)

filozoflar, çadırını Socrates'in hapishanesine benzettiler, görevleri gereği, bağlılıkları ya da ilginç bulmaları nedeniyle orada bulunanlar onun son sözlerini acı dolu bir saygıyla dinlediler:[95] "Dostlarım, arkadaşlarım, doğa bana emanet olarak verdiğini geri istemektedir. Borcundan kurtulan kimsenin sevinciyle onu doğaya geri veriyorum. Benim durumumda olanlar için acı ve azap duyulduğunu sanan kimseler gibi değil. Ruhun vücutla olan bağlarından kurtulunca mutlu olacağını ve varlığımızın en soylu kesiminin, kendisini aşağılatan ve kötü durumlara sokan kesiminden kurtarılmasına ağlamak değil sevinmek gerektiğini bana felsefe öğretmiştir. Yine öyle sanıyorum ki tanrılar iyi insanlara, erdemlerini taçlandırmak için en büyük ödül olarak, çoğu zaman ölümü göndermişlerdir.[96] Ben de onu bir bağış olarak kabulleniyorum. Beni yok edebilecek güçlüklerden ve hiç şüphesiz bana yakışmayacak eylemlerden korumak istiyorlar. Gözden düşmüş olduğum zamanlarda saraydan uzak, herkesten ayrı kaldığım hallerde ve yüce iktidara yükseltildiğim andan beri suç işlemeden yaşadığım için, vicdan azabı çekmeden ölüyorum. Elimde tuttuğum iktidara, tanrısal iktidarın bir bölümü olarak baktım. Benim gözetimime emanet edilmiş halkları tatlılıkla yöneterek ve savaşı ancak geçerli nedenler bulunduğu zaman ona girişerek bu tanrısal emaneti temiz ve lekesiz biçimde korudum. Başaramadımsa, elimde olmayan nedenlerdendir ve tanrıların takdirinin böyle olmasındandır. Her adil devlet yönetiminin biricik ereği uyruklarının mutluluğunu sağlamak olduğuna inanarak, adetlerin ve yasaların bozulmasından kaynaklanan keyfe göre iktidardan nefret ettim. Her zaman barışçıl görüşlere sahip olduğumu biliyorsunuz. Ne zaman ki vatan bana seslendi ve tehlikeleri önlememi emretti, ben de annenin saltık buyruklarını

95. Ammianus'un dinlediği ve yapıtına aktardığı sözleri, karakteri ve durumu bakımından Julianus'un önceden hazırlayıp yazmış olması şüphelidir.

96. Herodot (1, I, b. 31) hoş bir öyküde bu öğretiyi belirtmiştir. Ama (Iliad'ın altıncı kitabında) oğlu Sarpedon'un ölümüne kanlı gözyaşları dökerek yanan Jüpiter, mezarın öte yanındaki mutluluk ya da onursal yaşam üzerine çok yetersiz bir düşünceye sahipti.

dinleyen bir evlat gibi bu emri dinledim. Gözümü kırpmadan ona baktım ve seve seve tehlikenin karşısına dikildim. Çok zaman oluyor ki şiddetli bir ölümle yaşamımın sona ereceğini kâhinler bana önceden haber vermişlerdi, bunu sizden saklayacak değilim. Sonsuz Tanrı'ya şükürler ederim ki bir fesat hareketiyle ya da uzun bir hastalığın acılarıyla veya bir zalimin kıyıcılığıyla ölmekten beni esirgedi. Onun lütuflarına şükrediyorum ki beni utkulu bir savaşın içerisinde şanlı bir ölümle bu dünyadan aldı. Yaşadığı zamanda ölümü istemek ile ölmek üzere bulunulduğu zaman yaşamayı arzulamak aynı derecede korkaklığı gösterir. Gücüm tükeniyor, artık sizlerle konuşamayacağım. Bir imparator seçme işine gelince, size kimi seçeceğinizi söylemek niyetinde değilim. Benim önerim uygunsuz olabilir ve tarafınızdan tutulmazsa, hoşa gitmiş olur. Ama bir vatandaş olarak, değerli bir ardılın seçilmesini dilerim." Bu konuşmadan sonra, özel varlığını kapsayan askerî bir vasiyetname hazırlattı.[97] Bundan sonra, Anatolius'u niçin görmediğini sordu. Sallust, onun Pers okları altında can verdiğini söyledi. İmparator, içerisinde dostça kelimeler bulunan birtakım anlaşılmaz sözlerle üzüntüsünü bildirmek istedi ve acılarını belli eden dostlarına da kısa bir süre içerisinde gökyüzüyle ve yıldızlarla beraber olacak bir hükümdarın ölümünü zayıflık belirtisi olan göz yaşlarıyla aşağılaştırmamaları için yalvardı.[98] O zaman herkes sustu ve Julianus, filozof Priscus ve Maximus ile ruhun yapısı üzerine bir metafizik söyleşide bulundu. Bu tartışma için harcadığı çaba yaşam süresini birkaç saat daha kısaltmış oldu. Yarası yine açıldı, çok kanama oldu. Damarlarda meydana gelen şişmeler solumayı engelledi. Soğuk su istedi ve içip bitirdikten sonra son nefesini, acı çekmeden,

97. Orduya sözlü ya da *nuncupatory* vazifelerini yapan askerler Roma yasasının formalitelerinden bağışık tutuluyorlardı. Bkz. Heineccius (*Antiquit. Jur. Roman.*, c. 1, s. 504 ve Montesquieu (*Esprit des Loix*, 1, XXVII).

98. İnsan ruhunun temiz ve tanrısal evren varlığıyla birleşmesi Pisagor ve Platon'un eski öğretileridir. Bu da kişisel ölümsüzlüğü ayrı tutmak anlamına gelir. Bkz. bu nokta üzerine Warburton'un bilgince ve iyi düşünülmüş gözlemleri, *Divine Legation*, c. II, s. 199-216.

verdi. Vakit gece yarısıydı. İşte, hükümdarlık arkadaşı Constantius'un ölümünden beri yirmi ay saltanat sürdükten sonra bu olağanüstü adam, otuz iki yaşında böyle öldü. Yaşamının son dakikalarında, kendisinin egemen tutkuları olan erdem ve şan sevgisini, belki biraz da gösterişle sergilemişti.[99]

Bir ardılın uygun ve akıllı seçimiyle, geleceğe ilişkin niyetlerini gerçekleştirmeyi savsaklayan Julianus, Hristiyanlığın kazançlı çıkmasına ve imparatorluktaki karışıklıkların artmasına, bir bakıma, yardımcı oldu. Constantius Chlorus krallık soyunun sonuncu kişisiydi. Romalılar arasında en değerlisine erguvanı kuşatmak istediği doğruysa, seçimdeki zorluk, iktidar çekememezliği, nankörlük görmekten korkusu sağlığın, gençliğin ve kazanılan ünün verdiği kendini beğenme gibi nedenler, bu kararını engellemiş oldu. Beklenmedik ölümü imparatorluğu Diocletianus'un seçiminden, demek ki seksen yıldan beri düşmemiş olduğu sıkıntılı ve tehlikeli bir durumda bıraktı. Asillik ayrımlarını hemen hemen unutmuş olan bir devlet yönetiminde soylu olmak bir üstünlük sağlamıyordu. Yüksekten atmaların kazandırdığı avantajlar geçici ve arızi olabiliyordu. Boş tahta geçmek isteyenler yalnızca kişisel değerliliklerine ya da halkın sevgi ve güvenine dayanabiliyorlardı. Ne var ki o sırada yiyecekten yoksun ve her yanından barbarlarca kuşatılmış bulunan Roma birlikleri seçim sorununu uzatmadı. O kaygı ve sıkıntı içinde, vasiyet biçimindeki buyruğuna uyularak, Julianus'un cesedi tahnit edildi. Lejyonların komutanları ile süvari ve piyade birliklerinin subayları çağrılarak generallerin de katılmasıyla bir askerî senato kuruldu. Gece yarısına değin üç dört saat süreyle entrikalı görüşmeler yapıldı ve sıra imparator seçimine gelince mecliste hizipçilik baş gösterdi. Victor ile Arinthaeus, Constantius'un sarayında görmüş oldukları savaşçıları bir

99. Julianus'un, ölümü, o sırada yanında bulunan aklı başında Ammianus tarafından (XXV, 3) anlatılmıştır. Gözlerini bu sahneden çevirmekle birlikte Libanius da kimi ayrıntıları aktarmaktadır (*Orat. Parent.*, b. 136-140, s. 359-362). Gregory'nin yazılarında ve ondan sonraki azizlerin efsanelerinde söylenenlerin üzerinde durmayacağız.

araya getirdiler. Julianus'un dostları, iki Galyalı komutan olan Dagalaiphus ile Nevitta'ya bağlandılar. Karakterleri ve çıkarları, devlet yönetimi üzerine düşündükleri kural ve sistemleri ve belki de dinsel ilkeleri bakımından birbirinin zıttı bu iki grubun anlaşmazlığından felaketli sonuçlar meydana gelebilecek diye korkuluyordu. Sallust'un saygıdeğer erdemleri aradaki ayrılığı kaldırabilecek ve oyları bir araya getirebilecek tek umut olabilirdi. İyi niyetle ve alçak gönüllülükle, yaşının ve rahatsızlıklarının tacı taşıyacak gücü kendisine vermediğini ileri sürmeseydi bu saygın prefect hemen o anda Julianus'un ardılı olarak ilan edilirdi. Onun reddedişinden şaşıran ve sıkılan generaller, alt rütbede bir subayca[100] ileri sürülen esenlikli bir öneriyi benimser gibi oldular. Bu öneriye göre generaller, imparator olmadan da orduyu içinde bulunduğu korkulu durumdan kurtarmak için her çareye başvurmalı ve Mezopotamya sınırlarına varma mutluluğunu elde edince, yasaya göre bir hükümdarın seçimini olgunlukla ve sağduyu'yla yapmalıdırlar Tartışmalar sürdüğü bir sırada az sayıda seslerden "imparator ve Augustus" adlarının selamlandığı duyuldu. Jovianus, *primus* ya da *primicerius* idi.[101] Bu gürültülü seslenmeler, çadırın çevresindeki muhafızlarca da yinelendi ve birkaç dakika içerisinde, en uzaktaki birliklere dek yayıldı. Bu yükselişinden şaşıran Jovianus aceleyle imparatorluk giysisini kuşandı ve daha dün lütuf ve korumalarını rica ettiği generallerin bağlılık andını kabul etti. Bu yükselişini büyük ölçüde, uzun hizmetlerinin bir ödülü olarak edindiği görkemli bir emeklilik yaşamı sürmekte olan babası Kont Varronian'ın hatırına borçluydu. Bu kontun oğlu, içinde bulunduğu koşuldan sıyrılmayı umma-

100. "Honoratior aliquis miles." Bu belki Ammianus'un kendisi oldu. Bu alçak gönüllü ve aklı başında tarihçi, hiç kuşkusuz kendisinin de hazır bulunduğu seçimi betimlemektedir (XXV, 5).

101. *Primus* ya da *primicerius*, senatörlükle aynı saygınlıktaydı "her ne kadar tribunus" olmamışsa da "askerî dük" rütbesini elde etmişti (*Cod. Theodosian.*, 1, VI, başlık 24). Bununla birlikte bu ayrıcalıklar belki de Jovianus'un saltanatından sonra elde edilmiştir.

dığı için kendini şaraba ve kadınlara vermiş, iyi bir Hristiyan[102] ve askerdi. İnsanların hayranlığını ve gıptasını çeken bu parlak nitelikler hiç dikkate alınmasa bile, hoş yüzü, neşeli huyu ve ruhundaki canlılık, arkadaşlarını kendisine bağlamaktaydı. Her iki yandaki generaller, karşılıklı tertip ve düzenlerin sonucu olmaktan uzak bulunan ve ordunun da onayladığı bir seçime sevinerek katıldılar. Bu beklenmedik başarının kıvancı yeni imparatorun, aynı günde bir yaşamın ve saltanatın sona ermesini görmekten duyduğu haklı korkuyla ılımlı hale geldi. Zorunluluğun acil sesine hemen uyuldu ve öncelinin ölümünden birkaç saat sonra verdiği ilk emirler, Romalıları kurtarabilecek tek çare olan yürüyüşü sürdürmek içindi.[103]

Kurtuluş sırasında düşmanın gösterdiği sevinç, korkusunun derecesini gösteren en gerçek işarettir. Bir asker kaçağının, Julianus'un öldüğüyle ilgili olarak getirdiği haber, cesareti kırılmış bulunan Pers hükümdarına ansızın bir zafer güvencesi gibi geldi. Belki de ölümsüzlerden[104] oluşan on bin kişilik krallık süvari birliğine Romalıları kovalama buyruğunu verdi. Öbür kuvvetleriyle de düşmanın gerisini vurmaya girişti. Roma artçıları bozuldu. Filler, Diocletianus ile taht arkadaşının emrinde onca yiğitlik göstermiş olan ünlü lejyonları ayakları altında ezdiler. Askerlerini durdurmak isteyen üç tribunus canlarını yitirdiler. Ama Romalıların inatçı yiğitliği savaşı

102. Socrates (1, III, b. 22), Sozomen (1, VI, b. 3) ve Theodoret (1, IV, b. 1) gibi kilise tarihçileri, kendisinden önceki saltanat sırasında dinini gizlemekten çekinmeyen bir kimse olarak Jovianus'u değerlendirmektedirler. Bu tarihçilerin sofuluğu o denli ileri gidiyor ki güya Jovianus imparatorluğu kabulden önce tüm ordunun, hep bir ağızdan Hıristiyan olduklarını bağırmalarını şart koşmuş... Ammianus, anlatısını sükûnetle sürdürerek, bu olayı şu sözcüklerle çürütüyor: "Hostiis pro Joviano extisque inspectis, pronuntiatum est," vd. (XXV, 6)

103. Ammianus (XX, 10) Jovianus'un yansız bir portresini çiziyor. Genç Victor ona ilginç çizgiler ekliyor. Rahip Bleterie (*Histoire de Jovien*, c. 1, s. 1-238) çok kısa süren bu saltanatın tarihini yayımladı. Bu hoş tarih takdire değer tartışmalarla doludur. Ne var ki içerisinde çok sayıda peşin dinsel yazgılar bulunmaktadır.

104. "Regius equitatus." Irocopius'a göre, "ölümsüzler" Sasaniler zamanında oluşturulmuş, Cyrus ve ardılları dönemlerinde çok ün kazanmışlardır (Brisson, *de Regno Persico*, s. 268 vd.).

dengesine koydu. Persler püskürtüldüler. Büyük sayıda asker ve fil kaybına uğradılar. Ordu, uzun bir yaz günü sabahtan akşama değin yürüyüp savaştıktan sonra, Dicle kıyısında, Ctesiphon'un yaklaşık yüz mil yukarısında bulunan Samara'ya vardı.[105] Ertesi gün Barbarlar, Jovianus'un yürüyüşünü yıpratmak yerine, derin bir koyakta konaklamış bulunan ordugâhına saldırdılar. Tepelerden, Persliler yorgun lejyonerleri ok yağmuruna tuttular. Komutanlık çadırının kapısından içeri dalmaya kalkışan bir süvari müfrezesi, nasıl başladığı anlaşılamayan bir savaşımdan sonra kılıçtan geçirilerek yok edildi. Irmağın dik engelleri Carche'daki ordugâhı o gece korudu. Ve Roma ordusu Julianus'un ölümünden dört gün sonra, düşman tarafından durmadan örselenmiş olmakla birlikte Dura kentine yakın bir yerde çadırlarını kurdu.[106] Romalılar Dicle'yi hep solunda tutuyordu. Yiyecek stoklarının hemen hemen sonuna geldiği görülüyordu. İmparatorluk sınırlarına varmak için pek az bir yollan kaldığına inanan askerler, yeni imparatora ırmağı geçmeye denemeyi yalvararak önerdiler. En akıllı subaylarının da desteğiyle Jovianus onların bu atak tasarılarına karşı çıkmak istedi. Onlara anlattı ki hızlı ve derin bir ırmağın akışını durduracak gücümüz ve ataklığımız olsa bile bu, karşı kıyıyı ellerinde bulunduran barbarlara çıplak ve savunmasız bir halde teslim olma demektir. Sonunda, usandırıcı gürültülerine dayanamayarak, çocukluklarından beri Ren'in ve Tuna'nın sularına alışık olan beş yüz Galyalı ve Germen'e bu geçişi denemeleri için izin verdi. Gecenin karanlığında sessizce Dicle'yi yüzerek geçtiler. Kötü savunmalı. bir düşman müfrezesine baskın yaptılar ve şafak sökerken imparator, mühendisleriyle görüşmeyi kabul etti. Mühendisler, koyun, öküz ve keçi derilerinden

105. Bugün, memleket içerisindeki o köylerin adı bilinmemektedir ve Julianus'un nerede öldürüldüğü konusunda bir şey denemez. D'Anville, Dicle kıyılarında kurulmuş Sumere, Carche ve Dura'nın konumlarını belli etmiştir (Bkz. *Geographie Ancienne*, c. II, s. 248 ve *L'Euphrate et le Tigre*, s. 95-97) Dokuzuncu yüzyılda Sumere veya Samara, Abbasi halifelerinin merkezi oldu.
106. Dura, Media ve Pers başkaldırmalarına karşı Antioch savaşları sırasında tahkim edilmiş bir kentti (Polybius, 1, V, b. 48-52, s. 548-552, Casaubon edisyonu, in-80).

yüzen bir köprü yapacaklarını; şanlarının simgesi olarak bayrak diktiler. Bu deneme üzerine bunu toprak ve çalıyla örteceklerini söylediler.[107] Bu çalışma için boşuna iki gün harcandı. Yiyecekleri kalmamış olan lejyonlar, imparatorluk ordusunun çoğalan sıkıntısı oranında sayısı ve hırsı da artan barbar ordusunun mevzi aldığı karşı kıyıya umutsuzlukla baktılar.[108]

Bu çok kötü durumda ortalığa yayılan barış sözleri Romalıların umudunu yeniden canlandırdı. Şapur artık övünüp böbürlenmeyi bırakmıştı. Çarpışmaların sonunda, bağlılık ve değerlilikleriyle kendini gösteren soylularının, yiğit askerlerinin ve fillerden büyük bir bölümünün yok olduğunu görmüştü. Bu kral deneyimliydi, imparatorluğun bitmek tükenmek bilmez zenginliğini ve gücünü harekete geçirerek Julianus'un ardılı eliyle öc almaya kalkışmaları için onları umutsuzluk halindeyken kızdırmamak gerektiğine inanıyordu. Yanında bir satrap olduğu halde Surenas imparatorun karargâhına geldi[109] ve Romalıların tutsak durumdaki ordusu için efendisinin lütfunu elde etmek üzere ne gibi koşullar isteyeceklerini sordu. Romalıların cesareti esenlik umutlarına dönüştü. Konseyin kanısı ve askerlerin çığlıkları Jovianus'u barış görüşmelerine yöneltti. Prefect Sallust ve General Arinthaeus, niyetlerini öğrenmek üzere, hemen büyük kralın yanına gönderildiler. Kurnaz Persli, çeşitli bahanelerle işi sallantıya bıraktı. Birtakım güçlüklerden söz etti, aydınlatma-

107. On binlerin çekilişinde de aynı yola başvurulması önerilmiş ama komutanlarınca reddedilmişti. (Xenophon, *Anabasis*, 1, III, s. 255, 256, 257). Yeni zaman gezginlerine bakılırsa, kurutulmuş mesane torbaları üzerinde yüzen sallarla Dicle'de yolcu ve ticaret malı taşınmaktadır.

108. Ammianus (XXV, 6), Libanius (*Orat. Parent.*, b.146, s. 364) ve Zosimus (1, III, s. 189, 190, 191), Jovianus döneminin ilk askerî hareketlerini anlatmaktadırlar. Libanius'un iyi niyetinden şüphe etmek gerekmektedir ve Eutropius, görgü tanığıdır ve "uno a Persis atque altero proelio victus" diyerek Ammianus'un, Roma askerlerinin onuru üzerinde çok titiz olduğunu söylemektedir (X. 17).

109. Ulusal övünç Sextus Rufus'u çok zavallı bir kaçamak yola saptırmış (de *Provinciis*, b. 29). "Tanta reverentia nominis Romani fuit, ut a Persis primus de pace sermo haberetur."

lar istedi, çareler gösterdi, söz verdiği noktaya yeniden döndü ve yeni savlar ileri sürdü. Bu düzmece manevralar dört günün yok olmasına neden oldu. Amacı Romalılarda kalan son yiyecek maddelerinin de tam anlamıyla tükenmesiydi. Jovianus atak bir çıkar yola başvurma yeteneğini gösterebilseydi büyük bir aceleyle yoluna devam edecekti. Anlaşma görüşmeleri Perslerin saldırısını erteleyecek, dördüncü günün sonunda, ancak yüz mil kadar uzaklıkta bolluk içerisindeki Corduene eyaletine, sağlık ve esenlik içerisinde varmış olabileceklerdi.[110] Bu kararsız hükümdar, düşmanın tuzaklarından kurtulmak yerine, kaderini tevekkülle bekledi ve reddetme gücüne sahip olmadığı utanç verici koşulları kabul etti. Şapur'un büyükbabasınca Romalılara bırakılmış olan ve Dicle'nin ötesindeki beş eyalet Pers kralına geri verildi. Bu arada, üç kez yapılan şiddetli kuşatmaya karşı yiğitçe savunmalar yapmış olan önemli Nisibis kenti de Şapur'a verildi. Persler, Mezopotamya'nın müstahkem yerlerinden biri olan Moors Kalesini ve Singara'yı da elde ettiler. Buradaki halkın, taşınabilir mallarını da alıp gitmelerine izin verilmiş olması bir iyilik olarak nitelendirildi. Ancak, Romalıların Ermeni kralını ve krallığını artık terk etmeleri istendi. İki ulus, otuz yıllık bir barış anlaşması imzaladılar. Antlaşma, gösterişli ant içmeler ve dinsel törenlerle kutlandı. Her iki yandan da seçkin kimselerden rehine olarak alınıp verildi.[111]

Antioch sofisti, kahramanının asasını Hristiyanlık müridi bir

110. Savaş sanatını iyi bilen, üstelik sefere katılmış bulunan Ammianus'u yalanlamak kolay değildir ama Corduene dağlarının Asur yaylasında Dicle'ye ve büyük Zap'a dek nasıl yayılabileceğini ve altmış bin kişilik bir ordunun dört günde nasıl yüz mil olabildiğini anlamak zordur.

111. Dura antlaşmasının ayrıntıları, bundan acı ve nefretle söz eden Ammianus'ta bulunmaktadır (XXV, 7). Ayrıca, Libanius'ta (*Orat. Parent.*, b. 112, s. 364); Zosimus'ta (1, III, s. 190-191) ve kusurları Juvianus'a, kurtuluşu ise ardılına yükleyen Gregory Nazianzen'de (*Orat.*, IV, s. 117, 118) de anlatılmaktadır. Eutropius'ta da bilgiler vardır (X, 17). Bu sonuncu yazar da orduda bir savaşçı olarak bulunuyordu; bu barıştan söz ederken şöyle demektedir: "Necessarium quidem sed ignoblem."

hükümdarın zayıf elinde görmekten hoşnutsuzluğa kapıldı ve Roma İmparatorluğu'ndan bu denli küçük bir şey almakla yetinen Şapur'un ılımlılığına hayran kalmış göründü. Onun görüşüne göre, isteklerini Fırat'a dek genişletseydi, hiç kuşkusuz bu istekleri geriye çevrilmeyecekti; hatta, Orontes, Cydnus, Sangarius, ve Trakya Boğaz'ı bile Pers krallığı sınırları içerisine girsin diye bir sav ileri sürülseydi, diyor Libanius, Jovianus'un dalkavukları bu çekingen imparatoru razı etmeye çalışacaklar ve geri kalan eyaletlerin geniş iktidar ve görkemlilik[112] duygularını doyurmaya yeteceğine onu inandıracaklardı. Kızgınlıkla kaleme alınmış bu düşünceyi bir yana bıraksak bile Jovianus'un kişisel tutkusuyla bu denli aşağılatıcı bir anlaşmayı kabul ettiğini söyleyebiliriz. Değerliliğinden çok talihinin yardımıyla tahta yükselmiş bulunan yalın bir kimse, Mezopotamya ordusunun komutanı Procopius'un niyetlerine engel olmak için, Pers kralının elinden kurtulup serbest kalmaya can atıyordu ve lejyonlarla, ordu içerisinde aceleyle yapılan seçimden şu sırada haberi olmayan eyaletlere bilgi vermek ve saltanat yönetimini pekiştirmek istiyordu.[113] Yine o ırmağın dolaylarında ve Dura'dan[114] pek uzak olmayan bir yerde, kendi yurtlarından bin iki yüz mil uzakta bulunan on bin Yunan, başsız, rehbersiz ve yiyeceksiz bir durumda utku kazanmış bir müstebit hükümdarın hıncına terk edilmişti. Roma ordusuyla Yunanların küçük ordusu arasındaki tutum ve başarı ayrılığı, konum ve görev anlayışından çok bir karakter sorunundan ileri gelmekteydi. Bir bireyin gizli kararlarına ve kişi-

112. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 143, s. 364, 365.

113. "Conditionibus... dispendiosis Romanae reipublicae impositis... quibus cupidior regni quam gloriae Jovianus, imperio rudis, adquievit." (Sextus Rufus, *de Provinciis*, b. 29). La Bleterie, uzun bir söylevinde, kamu ve özel çıkarları olarak bu -görünüşte haklı- düşünceleri ileri sürdü (*Histoire de Jovien*, c. 1, s. 39 vd.).

114. Yunan generalleri, Asur ırmağı olan ve Musul'a doğru on dört saatlik bir akıştan sonra Dicle'ye karışan ve dört yüz ayak genişliğindeki Zabatus ya da Büyük Zap kıyısında öldürülmüşlerdi. Yunanlar büyük ve küçük Zap'a Lycus (kurt) ve Capros (keçi) adını vermişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki imgelemeleri bu hayvanları "Doğu Kaplanı"nın çevresine koymaktan hoşlanıyordu.

sel görüşlerine bağlı kalmak yerine, utku aşkı, özgürlük kıvancı ve ölüme meydan okuma gibi duygularla dolu olan yurttaşların bulunduğu halk meclisinin yüce heyecanından esinlenmişlerdir. Silahlarının ve disiplinlerinin verdiği üstünlüğe güvendikleri için buyruk altına girme düşüncesinden nefret etmişler ve teslim olmayı reddetmişlerdi. Sabırla, cesaretle ve yetenekle tüm engellerin üstesinden geldiler. On binlerin saygıyla anılmaya değer geri çekilişi Pers krallığının zayıflığını göstermektedir.[115]

Utanç verici ödünlerinin karşılığı olarak Jovianus belki de kendi ordusu için yiyecek gönderilmesini istedi ve Dicle'yi Perslerin yapmış olduğu köprüyle geçmeye izin verilmesini onlardan diledi.[116] Jovianus'un ileri sürdüğü bu dileğini doğunun kendini beğenmiş kralı dinlemek bile istemedi. Memleketine saldırmaya gelmiş olan bu insanları bağışlamış olmakla yeteri kadar acıma gösterdiğine inanmıştı. Romalıların yürüyüşü boyunca Saracen'ler artçılara baskınlarda bulunmuşlardı. Şapur'un komutanları ve birlikleri çarpışmaları kesme yoluna gitmemişler, fakat ırmağı geçmek üzere uygun yeri araması için imparatora izin vermişlerdi. Daha önce yakılan filodan-yanmadan kalmış küçük teknelerden yararlanılarak önce imparator ve yakınları, sonra da uzun gidiş gelişlerle ordunun büyük bölümü taşındı. Kişisel güvenliliklerinden kaygı duyan ve düşman elindeki kıyıda terk edilmekten korkan kimi askerler, sıralarını beklemeden atlarının çektiği ağaç kütükleri ya da deriden tulumlar üzerinde geçmeyi denediler. Bu girişimleri az çok başarılı oldu. Birçoğu da sularda boğuldu; akıntıya kapılanlar da korkunç Araplar için kolay birer av oldu. Dicle'yi geçerken ordunun uğradığı kayıp, savaşın yapıldığı gündekinden daha az olmadı. Romalılar, batı sahiline

115. *Cyropoedia* belirsiz ve durgundur; *Anabasis* kararlı ve canlıdır. Varsayım ile gerçek arasındaki bu ayrılık her zaman sürüp gidecektir.

116. Rufinus'a göre, Romalılara hemen yiyecek verilmesiyle ilgili hüküm anlaşmaya konuldu. Theodoret de Perslerin bu koşulu sadakatle yerine getirdiğini doğruluyor. Bu olay, olası değildir diye düşünülemez. Ama itirazı mümkün olmayacak derecede yanlıştır. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 702.

geçtikten sonra artık hırpalanmadılar. Ne var ki Mezopotamya ovalarındaki iki yüz millik bir yürüyüş, açlık ve susuzluğun son kerteye varan sıkıntılarını onlara tattırdı. Yetmiş millik bir yürüyüş boyunca ne bir ot, ne bir damla su, ne de tek bir insana rastlamadan kum çölünü geçmek zorunda kaldılar. Ordudaki kimi insanlarda un olduğu öğrenilince, yirmi lira yerine on altın lira ödeniyordu.[117] Yük hayvanları yenmek için kesiliyordu. Şuraya buraya atılmış silahlar ve teçhizat görülüyordu. Giysileri yırtılmış, bet benizleri solmuş, bitik haldeki askerlerin neler çektiği hallerinden belli oluyordu. Ur kalesine küçük ölçüde bir yiyecek konvoyu geldi. Bu yardım, aynı zamanda Sebastianus ile Procopius'un bağlılıklarını da kanıtlamış oluyordu. İmparator, Mezopotamya ordusunun komutanlarını Thilsaphata'da[118] kabul etti. Bu dört başı mamur birlikler Julianus'u Pers topraklarında izlemişler ve Nisibis surları altında dinlenmeye çekilmişlerdi. Jovianus'un habercileri, ballandıra ballandıra onun seçilişini, anlaşmanın imzalanışını ve dönmekte olduğunu bildirmişlerdi. Yeni hükümdar, çıkarları ya da eğilimleri bakımından iyilikçilerinin yararına çalışacaklarına güvendiği subaylara yetki tanıyarak Avrupa'daki orduların ve eyaletlerin söz dinlemelerini sağlamak üzere en etkin önlemleri almıştı.[119]

---

117. Sezar'ın ordusu İspanya'da aynı sıkıntıyı çekmişti. Lucan, (*Pharsal*, IV, 95) onu şöyle betimliyor:

"Saeva fames aderat…
Miles eget: toto censu non prodigus emit
Exiguam Cererem. Proh lucri pallida tabes!
Non deest prolato jejunus venditor auro."

Bkz. Guichardt, *Nouveaux Memoires Militaires*, c. 1, s. 379-382. Guichardt'ın Sezar'ın İspanya ve Afrika'daki iki savaşıyla ilgili analizi, bu gasbedicinin zaferine hiçbir zaman dikilememiş olan ve güzel anıttır.

118. D'Anville (Bkz. *Maps* ve *l'Euphrate et le Tigre*, s. 92, 93) yürüyüşün geçtiği yolları çizmekte, Hatra'nın Ur'un ve Thilsaphata'nın -ki Ammianus da sözünü etmiştir- gerçek konumlarını göstermektedir. Thevenot'nun (*Voyages*, kısım II, 1, I, s. 192) çok korktuğu öldürücü ve kavurucu *samiel* rüzgârından o yakınmamaktadır.

119. Ammianus (XXV, 9), Libanius (*Orat. Parent.*, b. 143, s. 365) ve Zosimus (1, III, s. 194), Jovianus'un çekilişini betimlemektedirler.

Julianus'un dostları, seferinin başarılı olacağına güvenle kehanette bulunmuşlardı. Doğudan elde edilecek ganimetlerle tapınaklarının zenginleştirileceğini umuyorlardı. Pers, haraç ödeyen bir eyalet olacak, Roma yasaları ve magistra'larınca yönetilecekti. Barbarlar, fatihlerinin giysilerini, dilini ve geleneklerini benimseyerek, Ecbatana ve Susa gençliği Yunan öğretmenlerin eğitimi altında retorik sanatını öğrenecekti.[120] İmparator o denli erken işe girişmişti ki imparatorlukla haberleşmesi kesilmişti. Dicle'ye geçtiği anda bile uzaklara gideceği yeri ve alınyazısını öğrenmiş değillerdi. Düşlerinde birtakım imgesel utkular kurarken onun hazin ölüm haberini öğrendiler ama bütün bütün yadsımamakla birlikte şüpheli durumlarını sürdürdüler.[121] Jovianus'un habercileriyse barışın zorunlu olduğu ve en ussal yolun bu olduğu kanısını yaydılar. Daha güçlü ve içtenlikli olan fısıltı gazetesi de imparatorun utançlı durumunu ve aşağılatıcı anlaşmanın koşullarını her yana iletti. Julianus'un değersiz ardılı tarafından Galerius'un fethettiği beş eyaletin terk edildiğini ve doğu eyaletleri için kale hizmeti gören Nisibis kentinin barbarlara verilmiş olduğunu öğrenen halk şaşkınlık, acı, nefret ve korku içerisinde kaldı.[122] Herkes, devletin güvenliği için zararlı olabilecek noktaya gelmeden tartışmasını yapıyor ve imparatorun, takınmış olduğu korkak tutuma son vererek anlaşmayı hiçe sayacak bir davranış içerisine gireceğini umuyordu. Mağrur Roma senatosu tutsak ordularına kuvvet yoluyla eşitsiz koşulları kabul ettirmeyi her zaman reddetmişti. Ulusun onurunu korumak gerektiği

120. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 145, s. 366. Bir hitabet ustasının istek ve umutları böyleydi.

121. Pagan Carrhae kentinin halkı, kötü habercileri bir taş yığınının altına gömdü (Zosimus, 1, III, s. 196). Bu fena haberi öğrenen Libanius gözlerini kılıcına dikti. Ne var ki Platon'un intiharı mahkûm ettiğini ve Julianus'un savunusunu hazırlamak üzere yaşaması gerektiğini anımsadı (Libanius, *de Vita sua,* c. II, s. 54, 46).

122. Ammianus ile Eutropius, sözüne inanılmaya değer ve kamuoyunu yansıtan içtenlikli tanıklar olarak sayılabilirler. Antakya halkı, kendilerini savunmasız bir sınır üzerinde Perslerin saldırısına açık bırakan aşağılatıcı bir barışa karşı çıktı (xcerpt. Valesiana, s. 845, ex Johanne Antiocheno).

zamanlarda suçlu komutanı barbarlara teslim etmek gerekmişse Jovianus'un uyruklarından çoğu, eskilerin verdiği örneği bir umar olarak seve seve benimseyebilecekti.[123]

Anayasal olarak otoritesine birtakım sınır taşları konulmuş olmakla birlikte imparator, devlet güçlerinin, mutlak efendisi durumundaydı ve kendisini barış antlaşması imzalamaya zorlamış olan güdüler, onun koşullarını da yerine getirmesini gerektiriyordu. Birkaç eyaleti vererek imparatorluğu ayakta tutmayı can ve gönülden diliyor, tutku ve korkularını din ve onur maskesi altında gizliyordu. Halkın saygılı yalvarmalarına karşın, zaman ve düşünce bakımlarından Nisibis sarayında kalmayı uygun bulmadı. Onun gelişinin ertesi gününde Bineses adındaki Pers elçisi oraya geldi, iç kalenin duvarına büyük kralın sancağını dikti ve kral adına, sürgün ya da kölelik olan zalim seçeneği bildirdi. O felaketli dakikaya dek hükümdarlarının korumasına güvenmiş olan kentin başlıca sakinleri Jovianus'un ayaklarına kapandılar, Nisibis Kalesi önünde arka arkaya üç kez uğradığı bozgun nedeniyle öfke içinde bulunan bir zalimin kızgın öcüne kendilerini bırakmamasını ve ona teslim etmemesini yalvararak istediler. Henüz ellerinde silahları vardı ve gözleri pekti. Kendisine hizmet etmelerine iznini istediler. Bağımsızlıklarını sağladıktan sonra yeniden gelerek Roma uyruğu olmak için ricada bulunacaklarını söylediler. İleri sürdükleri nedenler, güzel konuşmaları ve göz yaşları karşılığında hiç bir şey elde edemediler. Jovianus içilen antlardan dolayı övgülerini bildirdi ve kendisine istemediği halde sunulan bir altın taçtan da sonuç alınamayınca, halk hatiplerinden biri olan Sylvanus, "İmparator, tüm ülkemizdeki kentlerden böyle taçlar alabilirdiniz!" diye gücenmiş sesle haykırdı. Hükümdarlık alışkanlıklarına başlayalı henüz birkaç

123. Rahip Bleterie her ne denli sert konuşuyorsa da Jovianus, ne imparatorluğu dağıtabileceği ne de halkın rızası olmaksızın başkasına devredemeyeceği için, uyruklarının kendisine ettikleri bağlılık andına karşı sözünü tutmak zorunda değildi. Bu metafizik politikada ne bilgi ne de bir beğeni buldum.

hafta olmuş bulunan Jovianus[124] bu sözlerdeki çekinmezlik ve gerçekçilik karşısında donup kaldı. Halkın, hoşnutsuzluğu Pers kralının buyruğu altına girme korkusundan ileri geldiğini görerek, üç gün içerisinde kentten çıkmalarını bir buyrukla ilan etti. Ammianus, anlaşıldığına göre halkın düştüğü umutsuzluktan çok etkilenmiş ve bu durumu, canlı bir biçimde anlatmıştır.[125] Kahraman gençler, şanla savundukları kaleleri terk ettiler. Kadınlar, oğullarının ya da kocalarının mezarları önünde son kez ağlıyorlardı. Bu mezarlar, barbarlarca tecavüze uğrayacaktı. Yaşlılar, çocukluklarının mutlu günlerini geçirdikleri evlerinin eşiğini ve kapısını öpüyordu. Korkuya kapılmış insan yığınları büyük yolları doldurmaktaydı. Genel acı ve yas arasında sınıf ayrılıkları cins ve yaş farklılığı kalmıyordu. Herkes, taşıyabileceği şeyleri götürmeye çalışıyordu. Yeterli sayıda at ve araba bulunmadığından, varlıklarının büyük kısmını bırakmak zorunda kalıyorlardı. Öyle görünüyor ki Jovianus'un anlayışsızlığı ve duygusuzluğu bu mutsuz insanların çektiklerini daha da ağırlaştırmıştı. Bununla birlikte, bu zavallılar, yeni kurulan Amida'nın (Diyarbakır) bir semtine yerleştirildiler. Büyük bir koloninin geriye kalanlarıyla bu kent kısa sürede eski görkemini yeniden koruyacak ve Mezopotamya'nın merkezi olacaktı.[126] İmparator, Singara'nın ve Moors Kalesinin boşaltılması, Dicle'nin öbür yanındaki beş eyaletin de geri verilmesi için buyruklar gönderdi. Bu utanç verici anlaşmaya, haklı olarak, Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşünde unutulmaz bir dönem olarak bakılmıştır. Jovianus'un öncelleri kimi zaman, uzak ve yararsız eyaletlerden vazgeçmişlerdir. Ama Roma'nın kuruluşundan beri, bu kentin koruyucusu tanrı Terminus, cumhuriyeti savunurken, galip bir düşmanın kılıcı

124. Nisibis'te böyle bir tepki gösterdi. Kendisiyle aynı adı taşıyan ve erguvana layık olduğu sanılan babayiğit bir subay, soruşturmaya ve yargılamaya gelerek duyulmadan yemekten kaldırıldı, bir kuyuya atıldı ve taşlanarak öldürüldü. (Ammian., XXV, 8).

125. Bkz. XXV, 9 ve Zosimus, 1, III, s. 194, 195.

126. *Chron. Paschal.*, s. 300. Dinî *Notitia*'ya bakılabilir.

önünde hiçbir zaman gerilememiştir.[127]

Jovianus bu anlaşmayı uygulayınca halkın sesi yükselmiş, belki de ona karşı gelmeler bile başlamış olduğundan uğradığı onursuzluk sahnesinden uzaklaşarak, yakınlarıyla birlikte Antakya'ya, eğlencelere katılmaya gitti.[128] Hristiyan bağnazlığının telkinlerine kapılmayarak, insanlığın ve minnet duygusunun gösterdiği biçimde Julianus'a karşı son görevlerini yerine getirdi.[129] İmparatorun ölümüne candan üzülen Procopius'a cenaze işini yükleme bahanesiyle onu ordu komutanlığından aldı. Cenaze Nisibis'ten Tarsus'a götürüldü. Alay, ağır yürüyüşle bu yolu on beş günde aldı. Doğu kentlerinden geçerken, birbirinin zıddı olan dinsel topluluklar onu acıma hıçkırıklarıyla ya da küfürler savurarak karşılıyorlardı. Putperestler, yeniden yaşama kavuşturduğu inancın tanrıları arasına kahraman Julianus'u koyarlarken Hristiyanlar onun ruhunu cehennemlik olarak niteliyorlardı.[130] Kimileri paganizmin yıkıldığına ağlıyor, kimileri de kilisenin tansıksal kurtuluşunu kutluyorlardı. Hristiyanlar tanrısal adalet kılıcının uzun süreden beri Julianus'un suçlu başı üzerinde asılı durduğunu ve şimdi yerine gelen bu öcün alındığını alkışlarla anlatıyorlardı. Savlarına göre, zalim, son nefesini verdiği anda ölümü, Mısır, Suriye ve Kapadokya azizlerine malum olmuştu.[131] Bir

127. Zosimus (1, III, s. 192, 1 93; Sextus Rufus, de *Provinciis*, b. 29; Augustin, *de Civitat. Dei*, 1, IV, b. 29. Bu savı ihtiyatla kabul etmek gerekir.

128. Ammian., XXV, 9; Zosimus, 1, III, s. 196. "Edax, vino Venerique indulgens" olabilir. Ne var ki La Bleterie ile birlikte (c. 1, s. 148-154) imparator, karısı ve bir grup nikâhsız karısıyla içki âlemi (ap. Suidam) yaptı diye anlatılan ahmakça masalı reddederim.

129. Rahip Bleterie (c. 1, s. 156-209), dinden dönmüş imparatorun cesedini köpeklere atmak isteyen Baronius'un kaba bağnazlığından iyi niyetle şikâyet etmektedir: "Ne cespititia quidem sepultura dignus."

130. Sofist ile azizi karşılaştırınız (Libanius, *Monod*, c. II. s. 251 ve *Orat. Parent.*, b. 145, s. 367; b. 156, s. 377 ve Gregory Nazianzen, *Orat.*, IV, s. 125-132). Hristiyan hatip hafifçe alçak gönüllülüğe ve küfürlerin bağışlanmasına alışıyorsa da Julianus'un çektiği acıların Ixion veya Tantalus'un masalımsı acılarını aştığına inandığını da söylemekten geri kalmıyor.

131. Tillemont (*Hist. des Empereurs,* c. IV, s. 549) bu görüntüleri aktarıyor. İddiaya göre bir aziz ya da melek, geceleyin gizli bir yolculuk yaptı vs.

Perslinin attığı mızrakla yaşamını yitirmiş olduğunu kabul etmek yerine patavatsızlıklarını ileri götürerek, onu öldürmek gibi bir başarının fani ya da ölümsüz bir inanç savunucusunca yerine getirildiğini ileri sürüyorlardı.[132] Hasımlarının kıskançlığı ya da saflığı çok densiz bir bildiriyi benimsedi.[133] Bunlar, gizlice ya da güven vererek anlattılar ki kilisenin ileri gelenleri, yakınlarından bir katilin harekete geçmesini tertiplemişler ve onu yönlendirmişlerdir.[134] Julianus'un ölümünden on altı ay sonra, Libanius tarafından İmparator Theodosius'a söylenilen açık bir söylevde bu ilham şiddetle dile getirildi. Antakya sofisti olaylardan söz etmemekte, kuvvetli nedenler ileri sürmekte, yalnızca dostunun anısını dile getirmekle yüce gönüllülüğünü göstermektedir.[135]

Eski bir geleneğe göre, Romalıların cenaze ve zafer alaylarında övgülerin yanında yergi ve gülünçlüğe de yer veriliyordu. Yaşamakta olanlarla ölülerin onurunu gösteren bu parlak törenin ortasında, kutlananın yetkinsizlikleri de herkese açıklanıyordu.[136]

---

132. Sozomen (1, VI, 2) Yunanların *tyrannicide* üzerine öğretisini övmektedir. Ama *prezidan* Cousin, bir Cizvit'in tercüme etmeye korkmayacağı bir pasajın tamamını çıkarttı.

133. Julianus'un ölümünden hemen sonra "telo cecidisse Romano" diye ağızdan ağıza bir söylenti yayıldı. Asker kaçakları bu haberi Pers ordusuna ilettiler. Şapur ile yurttaşları Romalıları imparatorlarını öldürmekle kınadılar (Ammian., XXV, 6; Libanius, de ulciscenda Juliani nece, b. 13. s. 163. Kesin bir kanıt olarak ileri sürüldüğüne göre herhangi bir Persli ancak kral tarafından vadedilen ödülü alabilirdi (Libanius, *Orat. Parent.*, b. 141, s. 363). Kaçarken mızrağı atan süvarinin bu uğursuz silahının nereye gittiğini bilmediği kesindi. Belki o da savaşta daha sonra ölmüştü. Ammianus bu nokta üzerinde hiç şüpheye düşmemiştir.

134. Bu iki anlama çekilebilecek ve ne idiği belirsiz sözcükler, Hristiyan din adamlarının -itirazı kabil olmayacak biçimde- birincisi olan Athanasius'la ilgili olabilir (Libanus, de ulcis. Jul. nece, b. 5, s. 149; La Bleterie, *Hist. de Jovien*, c. I, s. 179).

135. Hatip (Fabricius, *Bibliot. Graec.*, c. VII, s. 145–179) şüphelerini ileri sürüyor, soruşturma istiyor, kanıtlar bulunabileceğini anlatmak istiyor. "Julianus'un öcü alınmadığı için Hunlar başarı sağladılar," diyor.

136. Vespasianus'un cenaze töreninde, bu tasarruf sever imparator rolünü oynayan güldürü ustası, törenin kaça çıkacağını -telaşla- sordu. Seksen bin sterline (centies) çıkacağını öğrenince "Bana bu paranın onda birini verin. Ben vücudumu Tiber'e atayım" dedi (Sueton, i*n Vesp.*, b. 19, Casaubon ve Grono-

Julianus'un gömülmesinde de bu duruma rastlandı. Onun, tiyatrodan tiksindiğini anımsayan güldürücüler, Hristiyanların alkışları arasında, bu imparatorun kusurlarını ve tuhaflıklarını abartarak sahnelediler. Karakterindeki tutarsızlıklar ve tutumundaki gariplikler alay ve güldürü alanına geniş ölçüde konu oldu.[137] Olağanüstü yeteneklerini kullanırken, kimi zaman erguvanın değerini de küçültmüştü. İskender, Diogenes'e dönüşmüştü, filozof ise bir putperest rahibi oldu. Aşırı olarak kendini gösterme merakı erdemlerini gölgeliyordu. Boş inançları büyük bir imparatorluğun barışını ve güvenliğini sarsmıştı. Birbirini tutmaz atılganlıkları, güzel sanatlarda ve gösteriş için olsa bile hoşgörüyle karşılanabilecek düzenlilikte değildi. Kilikya'daki Tarsus'ta toprağa verildi. Ama serin ve berrak Cydnus kıyısında onun adına kurulan görkemli mezar,[138] anısına bağlı ve saygılı dostlarına hoş gelmiyordu. Filozof, Platon takipçisinin, haklı olarak, akademinin korulukları arasında yatmasını görmek isterdi.[139] Savaşçı ise, Julianus'un Mars alanında, Roma'nın değerini simgeleyen eski anıtlar arasında ve Sezar'ın mezarı yanında yatmasını bütün gücüyle haykırırdı.[140] Hükümdarların ölümü üzerine bu denli istek ve düşünce belirlenmesine pek az rastlanır.

---

vius'un notlarıyla).

137. Gregory (*Orat.*, IV, s. 119, 120) bu aşağılıkları ve gülünçlükleri Constantius'un cenaze töreninde Toros Dağlarındaki bir melekler korosunun söylediği övgülerle karşılaştırmaktadır.

138. Quintus Curtius, 1, III, b. 4. Betimlemelerinin şatafatı çok kez eleştirildi, Ama suları İskender'e o denli kötülük getirmiş bir ırmağı tarihçi betimleyebilirdi.

139. Libanius, *Orat. Parent.*, b. 156, s. 377. Julianus'un mezarını süsleyen kral soylu iki kardeşin cömertliğini minnetle anmak doğru olur (de ulcis. Jul. nece, b. 7. s. 152).

140. "Cujus suprema et cineres, si qui tunc juste consuleret, non Cydnus videre deberet, quamvis gratissimus amnis et liquidus: sed ad perpetuandam gloriam recte factorum praeterlambere Tiberis, intersecans urbem aeternam, divorumque veterum monumenta praestringens." (Ammian., XXV. 10).

XXV. BÖLÜM

Jovianus'un Yönetimi ve Ölümü
Valentinianus'un Seçilmesi
Kardeşi Valens'i de Tahta Ortak Etmesi
Doğu ve Batı İmparatorluklarının Son Bölünümü
Procopius'un Başkaldırması
Asker ve Sivil Yönetim
Almanya, Britanya, Afrika, Doğu Tuna
Valentinianus'un Ölümü
Gratianus ve Valentinianus Adındaki İki Oğlunun Batı İmparatorluğunda Yerine Geçmeleri
(MS 363 – MS 375)

Julianus'un ölümü sırasında imparatorluğun kamusal sorunları kararsızlık içersinde ve tehlikeli bir durumda kalmıştı. Jovianus, utanç verici olmakla birlikte belki zorunlu bir anlaşma yaparak Roma ordusunu esenliğe çıkarmış.[1] Barışın ilk günlerini devlete ve kiliseye dinginlik getirmeye ayırmıştı. Aynı inançta olanların hıncını yumuşatmaktan uzak olan öncelinin tutumu, korku ve umut seçenekleriyle dinsel kavgaların şiddetini bütün bütün alevlendirmişti. Birinci din uzun ve sürekli bir varlık üzerine, öbürüyse hükümdarın lütfuna dayanarak ayakta duruyorlardı. Şurası bir gerçek ki Hristiyanlar İncil'in gerçek ruhunu ve kilise anlayışının da putperestlere geçtiğini unutuyorlardı. Gayretkeşlik ve öç alma konusunda kazanılan körü körüne öfke, bireylerdeki tüm doğadan gelen duyguları yok etmişti. Yasalar yozlaştırılıyor ve bozuluyordu. Doğu eyaletlerinde kanlar akıyor ve imparatorluk, en korkunç düşmanlıkları kendi yurttaşlarından görüyordu. Hristiyan inancının ilkeleri ve uygulamalarıyla yetişmiş olan Jovianus, Nisibis'te Antioch'a (Antakya) giderken haçlı bayrağı lejyonların başında dalgalandırdı. Constantinus'un Labarum'u, halklara yeni imparatorun dinsel duygularını bildirmiş oldu. Jovianus, tahta çıkar çıkmaz tüm eyaletlerin valilerine bir genelge gönderdi. Bu genelgede İncil'in gerçeklerini dile getiriyor ve Hristiyan dininin yasal olarak kuruluşunu belirtiyordu. Julianus'un tuzağa düşürücü buyrukları yürürlükten kaldırılıyor, kilisenin bağışıklıkları yeniden oluşturuluyor ve genişletiliyordu. Jovianus, kamusal zekâtlardan bir bölümünün kesilmiş olmasını

1. Jovianus'un zaferleri defne taçları ve tutsak düşman motifleriyle süslenen madalyalara basılmıştı (Ducange, *Famil. Byzantin.*, s. 52). Dalkavukluk aptalca bir intihara benzemektedir.

zorunlu kılan hal ve koşullar için çok üzüldüğünü bildirmekteydi.[2] Hristiyanlar, bir ağızdan, Julianus'un dindar ardılını övüyorlardı. Ama henüz hükümdarın, geleneksel inancın temel kuralı olarak, hangi konsili seçeceğini bilmiyorlardı. Baskı altında askıya alınmış bulunan dinsel kavgaların yeni bir kızgınlıkla alevlenip canlandığı görüldü. Karşı yanlardaki piskoposlar, cahil bir askerin ilk izlenimlerin etkisi altında kalacağını ve kendi uğraşlarının onun durumuna bağlı olacağını bilerek Edessa ya da Antioch sarayına koştular. Doğu eyaletlerinin yolları Homoousian, Arian'cı, yarı Arian'cı ve Eunomian'larla kaplıydı ve bunların hepsi öne geçmek istiyorlardı. Sarayın her yanında bağırıp çağırarak rahatsızlık veriyorlar ve metafizik kanıtların yanında sövüp saymalarla da imparatoru şaşkına çeviriyorlardı.[3] Jovianus, onlara birlik ve yardımseverlik öneriyordu. Onun ılımlılığı, dikkafalı papazlarca ilgisizliğinin kanıtı olarak değerlendiriliyordu. Kısa bir süre sonra anladılar ki Jovianus, o sıralarda yetmiş yaşında olan büyük Athanasius'un[4] göksel erdemlerine karşı gösterdiği derin saygı nedeniyle Nicaea (İznik) inancına bağlıdır. Bu gözüpek inanç savunucusu, kendisine zulmedenin öldüğünü öğrenir öğrenmez, saklandığı yerden çıkmıştı. Halkın alkışları arasında yeniden başpiskoposluk makamına oturmuş, Jovianus'un çağrısını kabul etmiş ya da bunu öğrenmişti. Athanasius'un saygı esinleyen yüzü, soğukkanlı cesareti ve inancı ona ün kazandır-

2. Jovianus, kiliseye zorunlu ve kapsamlı bir ifade verdi (Philostorgius, 1. Vlll. bö. 5; Godefroy'un bilimsel araştırmaları, s. 329; Sozomen, 1, VI, b. 3). İnsan kaçırmayı ve rahibelerin evlenmesini suç sayan yeni yasa (*Cod. Theod.*, kitap IX, başlık XXV, yasa 2), bir sevgiyle bakışı, kalbiyle eşini aldatmayı İncil yasa koyucusunun ölümle cezalandırdığını sanan Sozomen'ce abartılmıştır.

3. Socrates (1, III, b. 25) ve Philostorge'yi (1, VIII, b. 6; Godefroy'un bilimsel incelemeleriyle) karşılaştırınız.

4. Göksel kelimesi, imparatorun başpiskoposuna olan alçak gönüllü ve abartılı yaklaşımını üstü kapalı ifade eder. Bkz. Athanasius orijinal mektubu, c. II, s. 33. Gregory Nazianzen (*Orat.*, XXI, s. 392) Jovianus ile Athanasius'un karşılıklı dostluğunu kutluyor. Mısır keşişleri başpapazı yolculuk için özendirdiler. (Tillemont, *Mem. Eccles*, c. VIII, s. 221).

mıştı.[5] Hristiyan imparatorun güveninden ve inancından emin olduktan sonra, olağan akıllılığı ve kararlılığıyla on yıl yönetmiş olduğu İskenderiye piskoposluk görevine utkulu bir tutumla döndü.[6] Antioch'dan ayrılmadan önce, uzun ve dingin bir saltanatın, kendi Ortodoks inanışının bir ödülü olacağını Jovianus'a söyledi. Bu tahmini, olaylar nedeniyle gerçekleşmese de minnet duygusuyla ileri sürdüğü bu isteği kendisini avutacak bir anı olarak kalacaktı.[7]

Jovianus, sayı ve çaba bakımından en çok yandaşı bulunan güçlü bir mezhebin dinsel kanılarını tutmak ihtiyatlılığını ya da mutluluğunu gösterdi.[8] Onun saltanatı sırasında Hristiyanlık uzun ve sürekli bir zafer kazandı, putperestlik ise, Julianus'un desteğinden yoksun kaldığı andan başlayarak silinip gitti. Kentlerin çoğundaki tapınakların hemen tümü kapandı veya kendi haline bırakıldı. Geçici bir başarıyı kötüye kullanmış olan filozoflar, uzun sakallarını kesmenin ve tapınmalarını gizli tutmanın durumun gereklerine uygun olacağını düşündüler. Hristiyanlar, geçen hükümdar zamanında acı çektikleri kötü hareketleri bağışlamaya ya da onların öcünü almaya koyuldular.[9] Ama Jovianus, putperestlere karşı olan terörü dağıttı, sihirbazlık sanatını

5. Athanasius'un Antioch sarayında geçirdiği günler, La Bleterie tarafından esprili olarak betimlenmiştir (*Hist. de Jovien*, c. I, s. 121-148). İmparatorla Mısır başpapazı ve Arian'cı temsilciler arasındaki konuşmaları aktarmaktadır. Rahip, Jovianus'un kaba takılmalarından hoşnut kalmamıştır. Ne var ki taraf tutmasını bir adalet davranışı olarak görmektedir.

6. Ölüm tarihi belli değildir. (Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 719-723); M.S. 373, Mayıs 2 olarak gösterilen ve akıl ve tarihle bağdaşan tarih, yaşamının gerçek tarihiyle bulunmuştur (Maffei *Osservazioni Letterarie*, c. III, s. 81).

7. Bkz. Valesius ve Jortin'in gözlemleri, Kilise Tarihi üzerine uyarılar, c. IV, s. 38, Theoderet'nin sakladığı Athanasius'un özgün mektubu, 1, IV, b. 3. El yazmalarının kimisinde, bu yersiz vaat, şeflerinin ününü kıskanır. Katoliklerce kaldırılmıştır.

8. Athanasius (apud Theodoret, 1, IV, b. 3) halkın tümünü oluşturan Ortodoksların sayısını abartmaktadır. Bu sav, otuz kırk yıl içerisinde kanıtlanmıştır.

9. Socrates, 1, III, b. 24. Gregory Nazianzen (*Orat.*, IV, s. 131) ve Libanius (*Orat. Parentalis*, b. 148, s. 369) karşılıklı mezheplerin gerçek duygularını açıklıyorlar.

yasaklayan ve tüm uyrukların eski dinin inanç ve törenlerini özgürce yapmalarını tanıyan akıllıca bir buyrultu yayınladı. Yeni imparatora saygısını sunmak üzere Roma senatosunca gönderilen hatip, bu hoşgörü yasasının anısını sakladı. Bu buyruktu, yargılamayı tanrısal doğanın en güzel niteliklerinden biri olarak göstermekte ve boş inancın bile, çaresiz kaldığı anlarda yardıma çağırmaktadır. Duyguların bağımsızlığını, vicdanın serbestliğini istiyor ve boş inancın bile, çaresiz kaldığı anlarda yardıma çağırmaktan gocunmadığı felsefi hoşgörünün de hatırını saymayı belagatli bir deyişle, anımsatıyor. Haklı olarak diyor ki her iki din de talihlerinin değişiklikler gösterdiği zamanlarda, Jüpiter tapınağından çıkıp Hristiyan ayinlerine katılan, yüzleri kızarmayan ve hükümdara kötü dalkavukluklar eden yeni dindarlarca onursuzlandırılmıştır.[10]

Yedi ay boyunca, Antakya'ya varan Roma birlikleri bin beş yüz millik yolda, savaşın her kahrına, açlığın ve yakıcı sıcak iklimin acılarına ve ızdıraplarına uğramışlardı. Gördükleri hizmetlere, yorgunluklarına ve kışın yaklaşmakta olmasına karşın sabırsız Jovianus, insanlara ve atlara ancak altı haftalık dinlenme tanıdı. İmparator, Antakyalıların acı ve patavatsız alaylarından çok rahatsız oluyordu.[11] Saraya el koymak ve Avrupa'da kendine bir rakibin ortaya çıkmasını önlemek üzere ivedi olarak Constantinople'a varmak istiyordu. Kısa bir süre sonra, Trakya Boğazı'ndan Atlantik Okyanusu'na değin hükümdarlığının herkesçe tanındığını öğrenmekle bu kaygısı yatıştı. Mezopotamya'daki ordugâhından gönderdiği ilk mektuplarıyla Galya ve Illyricum askerî komutanlığını Frank ulusunun yiğit ve sadık subayı Mala-

10. Themistius, *Orat.*, V, s. 63-71, Harduin baskı, Paris 1684. Rahip La Bleterie, çok doğru olarak (*Hist. de Jovien*, c. 1, s. 199) Sozomen'in genel hoşgörüden söz etmeyi unutmuş görünmesine ve Themistius'un Katolik dininin kuruluşunu sessiz geçmiş olmasına dikkati çekmektedir. Her biri, kendine hoş gelmeyeni reddetmiş ve buyruğun İmparator Jovianus'u daha az onurlandırdığını gördüğü kısmını çıkartmıştır.

11. Johan. Antiochen. in Excerpt. Valesian., s. 845. Antioch yergi yazıları çok şüpheli bir nitelikte kabul edilmezler.

rich ile Nisibis savunmasında kendini göstermiş olan kayınbabası kont Lucillian'a vermişti. Malarich, kendi yetenekleri üstünde gördüğü bir işi kabul etmemiş, Lucillian ise, Batavia cohort'larının beklenmedik bir ayaklanması sırasında Reims'de öldürülmüştü.[12] Ama süvari kuvvetleri başkomutanı olan Jovinus'un soğukkanlı ihtiyatlılığı karışıklığı yatıştırdı ve askerlerin sallantıda olan bağlılıklarını yeniden güçlendirdi. İmparatorun kuşkularını ve kendisini gözden düşürmek korkusundaki niyetlerini Jovinus bildiği halde gösterdiği davranış övgüye layıktır. Askerler, sevinç çığlıklarıyla Jovianus'a bağlılık andı içtiler ve Batı ordularının[13] temsilcileri yeni hükümdarlarını, Toroslardan Kapadokya'daki Tyana (Kilise hisar) kentine inerken selamladılar. Tyana'dan Galatia eyaletinin merkezi Ancyra'ya (Ankara) geçildi ve Jovianus, o sırada henüz çocuk yaşta olan oğluna konsül sanını ve konsüllük süslemelerini verdi.[14] Nicaea ile Ancyra arasında, tam orta yerde bulunan ve adı pek bilinmeyen Dadastana[15] kasabası, imparatorun yolculuğunda ve yaşamında son durak oldu. Belki de fazlaca yiyip içtiği bir akşam sofrasından sonra uyumaya gitti ve ertesi sabah yatağında ölü olarak bulundu. Bu ölümün nedeni üzerine çeşitli düşünceler ileri sürüldü. Kimileri, içtiği şarabın miktarı yüzünden, kimisi de gün boyunca yemiş olduğu çok sayıdaki mantarın cinsinden meydana gelen sindirim bozukluğundan olabileceğini söylediler. Bir başka düşünceye göre de uyku sırasında kömür gazından ve yeni sıvanmış duvarlardan gelen kokudan soluksuz kalmış olabilirdi.[16] Zehirlenme ve öl-

12. Batarian'ların adını unutmuş görünen Ammianus'u (XXV, 10), ayaklanmayı Rheims'den Sirmium'a aktaran Zosimus (1. 111, s. 1 97) ile karşılaştırınız.
13. "Quos capita scholarum ordo castrensis appellat." (Ammianus, XXV, 10 ve Vales. ad locum).
14. "Cugus vagitus, pertinaciter reluctantis, ne in curuli sella veheretur ex more, id quod mox accidit protendebat." Augustus ile ardılları, konsüllüğe yükselttikleri oğulları ya da yeğenleri için, bir yaş ayrıcalığını saygıyla fakat ısrarla istediler. Ama birinci Brutus'un fil dişi sandalyesi hiçbir zaman bir çocuk tarafından saygısızlığa uğramamıştı.
15.
16. Bkz. Ammianus, XXV, 10; Eutropius, X, 1 8; Jerom, c. 1, s. 26 ad Helio-

dürme kuşkuları[17] saltanatı ve kişiliği ölümünden sonra hemen unutulan bir hükümdar için ne denli gerekiyorsa öylesine bir araştırmayla geçiştirildi. Cenazesi Constantinople'a götürülerek, öncellerinin kabirleri yanında gömüldü. Kont Lucillian'ın kızı olan karısı Charito bu kederli alayla yolda karşılaştı. O ana değin babasının acı ölümüne ağlamakta ve haşmetli kocasının sevgisiyle gözyaşlarını dindireceğini ummaktaydı. Acısına ve üzüntüsüne ana özentisi de eklenmişti. İmparatorun ölümünden altı ay önce, çocuk olmakla birlikte, fildişi sandalyeye oturmuş olan oğlu konsüllüğün anlamsız süslemeleriyle *nobilissumus* (saray soyluluğu) sanını elde etmişti. Bu genç prensin talihi, onu algılayabilecek yaşa erişemeden, söndü, büyükbabası gibi Varronianus adını taşıdı. On altı yaşındayken bir gözünü yitirerek zaten cezalandırılmıştı ve mutsuz annesi saltanat sürmekte olan hükümdarın kaygılarını tatmin için oğlunu kendisinden alıp öldürecekler diye tir tir titriyordu.[18]

Jovianus'un ölümünden sonra taht, on gün sahipsiz kaldı.[19] Bakanlar ve komutanlar sürekli olarak toplantı yapıyorlar ve kendilerine verilmiş olan işlevleri yerine getiriyorlardı Genel düzeni bozmadan yürüttüler ve seçimin yapılması gereken Bitinya'daki

---

dorum; Orosius, VIII, 31; Sozomen, 1, VI, b. 6; Zosimus, 1, III, s. 197-198 ve Zonaras, c. II, 1, XIII, s. 28, 29. Mükemmel bir uzlaşma bekleyemeyiz; dakika farklarını da tartışmayacağız.

17. Ammianus soğukkanlılığına ve sağduyusuna yakışmayan bir davranış ile yumuşak huylu Jovianus'u, halk kesiminin korkusunu ve hıncını körüklemiş olan ikinci Africanus'un ölümüyle karşılaştırmaktadır.

18. Chrysostom, c. 1, s. 336-344, Montfaucon edisyonu. Hristiyan hatip, Jovianus'un dul karısını, ünlü mutsuzları örnek göstererek avutmaya çalışıyor. Yaşamında gördüğü ve Gallus, Constantinus ile Constantius'un aralarında bulunduğu dokuz imparatordan yalnız bu üçünün doğal bir ölümle yaşamlarının sona erdiğine dikkati çekmektedir. Bu gibi teselliler hiçbir zaman gözyaşını dindirmeye yetmemiştir.

19. On gün, yol ve seçim için ancak yeterli gibi gelmektedir. 1) Komutanların, postalardan kendileri, maiyetleri ve görevleri için yararlanma hakları vardı. 2) Birlikler, kentlerin huzurunu kaçırmamak için kısım kısım yürüyüş yapıyorlardı. Öncüler Nicaea'ya vardığı zaman artçılar henüz Ancyra'da bulunuyorlardı.

İznik'e orduyu esenlikle getirdiler.[20] Gösterişli bir toplantıda sivil ve asker yüksek görevliler; ikinci kez tacı, oybirliğiyle Sallust'a önerdiler ama o, bunu yine geri çevirmek yüceliğini gösterdi. O zaman, babanın erdemlerine duyulan saygı dolayısıyla oğlunun seçilmesini önerdiler. Buna karşı da prefect, iyi bir vatandaşın kararlılığıyla, kendisinin çok yaşlı, oğlunun da yeterince deneyimi bulunması nedeniyle, devlet yönetiminin ağır yükünü taşıyamayacaklarını bildirdi. Birçok isteklinin adı ileri sürüldüyse de hiç biri kabule değer görülmedi. Sallust'un oyuna tüm oylar katılarak yiğit bir subay olan Valentinianus'un adı üzerinde birleşildi. Valentinianus, Pannonia'daki Cibalis'te doğmuş olan ve az rastlanır yetenekleri, olağanüstü gücüyle Afrika ve Britanya komutanlıklarında karanlık bir dönem bulunduktan sonra, çok şüpheli büyük bir servetle emekliye ayrılmış bulunan kont Gratianus'un oğluydu.[21] Bununla birlikte, Gratianus'un sosyal durum ve hizmetleri oğlunun yükselmesinde yardımcı olmuş ve tüm asker arkadaşları üzerindeki yetenek ve üstünlüklerini göstermesine olanak sağlamıştır. Valentinianus uzun boyluydu, güzel yüzü ve soylu hali ona hoş bir görünüm veriyordu. Bakışlarındaki ateş, ruhundaki yiğitliği yansıtıyordu. Bu bakışlar düşmanlarında korku, dostlarında hayranlık uyandırıyordu. Valentinianus'un gözüpekliği, babasından kalıtım yoluyla geçen beden ve yaratılış gücüyle destekleniyordu. Huy bakımından dürüst ve babacandı, hem kendinin hem de herkesin hakkını ve erdemlerini koruyan davranışlara sahipti. Ordu içerisinde, silah şakırtıları arasında yetişmiş, edebiyatla uğraşmaya pek vakti olmamıştı. Yunancayı ve belagat kurallarını bilmiyordu. Hiçbir etkenin bozamadığı cesareti, düşüncesini her zaman açık kesin

20. Ammianus, XXV. 1; Zosimus, 1, III, s. 198; Philostorgius, 1, VIII, b. 8 ve Godefroy, *Dissertat.*, s. 334. Meraklı ve aslına uygun ayrıntıları toplamış gibi görünen Philostorgius, Valentinianus'un seçilmesini, Prefect Sallust'a, Kont Dagalaiphus'a, General Arintheus'a ve Patrisyen Datianus'a borçlu olduğunu söylüyor.

21. Ammianus (XXX, 7-9) ve Genç Victor, saltanatının öncesine ve bu saltanata ışık tutacak biçimde Valentinianus'un portresini verdiler.

bir biçimde belirtme kolaylığını ona sağlıyordu. Valentinianus yalnız askerlik disiplini yasalarını incelemişti. Kısa sürede, yorulmak bilmez çalışkanlığı ve bükülmez kararlılığıyla kendini göstermiş, kendi örneğiyle askerlerden de aynı nitelikleri istemişti. Julianus zamanında, bu imparatorun dinine karşı açıktan açığa gösterdiği nefret nedeniyle imparatorun kızgınlığına hedef olmuştu.[22] Sonraki gidişatının incelenmesinden anlaşılıyor ki onun bu patavatsızlığı, Hristiyan olarak duyduğu dinsel bağlılıktan çok askerlik alışkanlığının etkisiyle meydana gelmiştir. Julianus onu bağışlamış, değerini beğendiği bu kimsenin hizmetinden yararlanmayı sürdürmüştür.[23] Valentinianus'un Ren kıyılarında kazanmış olduğu ün, Pers savaşının değişik aşamalarında daha da katmerlendi. Önemli bir görevi süratle ve başarıyla yerine getirmesi Jovianus'un da takdirlerini ve ikinci muhafız komutanlığını kazanmasını sağladı. Antakya'dan orduyla hareket eden Valentinianus, kendisini bekleyen ve hiçbir girişimde bulunmadığı halde gerçekleşen talihinden habersiz olarak Ankara'daki ordugâha vardı. Yaşamının kırk üçüncü yılında, suçsuz ve entrikasız olarak, imparatorluk tahtına çağrıldı.

Ordunun kabulüyle onanmamış olsaydı yüksek aşamalı görevlilerin ve komutanların isteği pek değer taşıyamazdı. Bu gibi toplantılarda oluşan hizipleşmeler ve fesat gruplaşmalarına çok zaman tanık olmuş bulunan saygıdeğer Sallust, yapılacak taç giyme töreninde askerlerin hangi düşüncede olurlarsa olsunlar katılmasını önerdi. Eski boş inançlar gereği, bu denli sıkışık zamanda bile, tören bir gün ertelendi, çünkü saptanmış olan

22. Antakya'da, tapınağa giden Julianus'un yanında bulunmak zorunda kalmış ve kutsal su ile kendisini temizlemek isteyen bir rahibi dövmüştü (Sozomen, 1·VI, b. 6; Theodoret, 1, III, b. 15). Bu gurur Valentinianus'a uygundur, ama çok kişisel bir hakaret sanan filozof Maximus'un hafiyeliğini yapmaya yakışmamaktadır (Zosimus, 1, IV, s. 200-201).

23. Socrates, 1, IV. Melitene ya da Tebais'de bir sürgünden söz etmektedir. Birincisi olasıdır. Bkz. Sozomen, 1, Vl, b. 6 ve Philostorgius, 1, VIII, b. 7; Godefroy, *Dissertat.*, s. 293.

tarih, artık yıla, 29 Şubat'a rastlıyordu.[24] Uygun zaman saptanınca, Valentinianus kürsüye çıktı. Toplantıda bulunanlar bu denli ussal bir seçimden dolayı alkışlarıyla sevinçlerini belirttiler. İmparator, kendisini çevreleyen tüm ordunun alkışları arasında tacı aldı. Eliyle, askerlere bir söylev vereceğini anlatmak istediği sırada, her yandan bir mırıltı yükseldi. Birden, zorlayıcı sözler duyuldu ve yeni hükümdardan bir taht arkadaşı ataması istendi. Valentinianus'un soğukkanlı yiğitliği herkesi suskunluğa uğrattı ve onlara aşağıdaki konuşmayı yaptı: "Arkadaşlar, biraz önceye değin sizler, beni imparatorluğun başına geçirmemek gücüne sahiptiniz. Yaşamımı incelediniz ve tahta layık olduğuma karar verdiniz. Roma dünyasının çıkan ve güvenliğiyle bundan böyle ben uğraşacağım. Bu işin zayıf bir ölümlünün ne denli gücü üzerinde olduğunu bilmezlikten gelmiyorum. Aklımın sınırlarını biliyorum ve yaşamımın da şüpheli olduğunun farkındayım. Bana yönelttiğiniz bir taht arkadaşı isteğiniz benim de niyetime uygun düşmektedir. Ancak, ileride doğabilecek uyuşmazlıkları düşünerek, benim yapmamla mümkün olacak görüşmeler sonucunda içtenlikli bir arkadaş bulmam gerekmektedir. Birliklerinize gidin, dinlenip rahatlayın. Yeni bir imparatorun tahta çıkışında gelenek olan ulufeyi bekleyin."[25] Şaşkınlık, korku ve hoşnutluk içerisinde kalan askerler, efendilerinin sözünü dinlediler, ve Valentinianus, lejyon kartalları, süvarilerin sancakları ve tüm ordunun bayrakları eşliğinde imparatorluk sarayına doğru yürüyüşe geçti.

Yeni imparator, askerlerden gelecek beklenmedik bir girişimi önlemenin ne denli önemli olduğunu bildiğinden komutanları

24. Ammianus konuyu değiştirerek yaptığı bir konu dışı söyleşide (XXVI, 1 ve Valesius ad locum) okuyucuların anlamadığı gökbilimsel bir konuyu kapsadığını varsayıyor. Censorinus (*de Die Natali*, b. 20) ve Macrobius, (*Saturnal.*, 1, I, b. 12-16) bu konuyu daha duygulu ve düşünceli olarak işlemektedirler. Uğursuz sene sayılan Artık Yıl'ı böyle adlandırma martın ilk altıncı gününün yinelenmesinden ileri gelmiştir (Augustin. ad Januarium, Epist., 119).

25. Valentinianus'un ilk söylevi Ammianus'ta yayımlandı (XXVI, 2). Kısa ve anlatımlı olarak da Philostorgius'ta (1, VIII, b. 8) yer aldı.

topladı. Gerçek duygularını Valentinianus'a bildirmekle görevlendirilmiş olan Dagalaiphus, soylu bir açıklıkla ona şunları söyledi: "Hükümdarım, ailenizin çıkarını her şeyden yeğ tutarsanız seçiminizi kardeşiniz üzerinde yapmalısınız. Ama kamu çıkarını ön plana alırsanız. Romalılar arasında en değerlisini aramanız gerekir."[26] İmparator, boyun eğmek istemediği bir düşünceden memnun kalmadığını belli etmemek için İznik'ten, Nicomedia'ya, oradan da Constantinople'a gitti.[27] Bu başkentin varoşlarından birinde, tahta çıkışından otuz gün sonra, kardeşi Valens'a Augustus sanını verdi. En atak vatandaşlar bile onun bu istencine saygıyla boyun eğdiler. Aksini yapmış olsalardı, yaşamlarını yitireceklerini ve Romalılara en küçük bir yarar sağlayamayacaklarını biliyorlardı. Valens otuz altı yaşındaydı. Ne sivil ne de askerlik hizmetlerinde yeteneği denenmişti; kişisel karakteri büyük umutlar uyandıracak nitelikte değildi. Ama onda Valentinianus'un beğendiği bir yan vardı ve bu yan imparatorluğun iç barışını sürdürmesine yardımcı olacaktı, iyilikçisine karşı duyduğu minnet ve bağlılık her zaman aynı kaldı. Valens yaşamının tüm hal ve koşullarında, kardeşinin üstünlüğünü ve gücünü uysallıkla benimsedi.[28]

Eyaletleri paylaşmadan önce Valentinianus, imparatorluğun yönetiminde reform yapmak istedi. Hangi sınıf halktan olursa olsun, Julianus döneminde baskı altında kalmış ya da zarar görmüş yurttaşları, şikâyetlerini açıkça bildirmeye çağırdı. Genel bir suskunluk Sallust'un erdemine[29] duyulan saygıyı ve bu pre-

26. "Si tuos amas, Imperator optime, habes fratrem; si Rempublicam quaere quem vestias." (Ammian., XXVI, 4). İmparatorluğun bölüşümünde Valentinianus kendisi için bu içtenlikli öğütten yararlandı (b. 6).
27. "In suburbano," (Ammian., XXVI, 4). Ünlü Hebdomon ya da Mars Alanı Constantinople'dan yedi *stadia* ya da yedi mil uzaklıktaydı. Bkz. Valesilus ve kardeşi, ad. loc. ve Ducange, *Const.*, 1, II, s. 140, 141, 172, 173.
28. "Participem quidem legitimum potestatis; sed in modum apparitoris morigerum, ut progrediens aperiet textus." (Ammian., XXVI, 4.)
29. Zonaras'ın, Suidas'ın ve *Paschal Chronicle*'in yetkinliğine karşın Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. VI. s. 671) bir putperest için bu denli avantajlı öyküleri

fect'in tertemiz kişiliğinin yetkinliğini kanıtlanış oldu. Valentinianus, onun, görevlerinden çekilme kararını kabul etmedi ve pek saygılı ağırlama ve dostluklar göstererek kendisini sarayda alıkoydu. Şu var ki son imparatorun gözdeleri arasında, birçoğu onun saflığını ya da boş inançlarını kötüye kullanmışlardı; bu nedenle ne lütuf ne de adalet bekliyorlardı.[30] Saray görevlilerinin ve eyalet yöneticilerinin büyük çoğunluğu işlerinden alındı. Valentinianus, değerleriyle kendini göstermiş olan subayları suçluların dışında tutmasını bildi. Öyle görünüyor ki gayretkeşlik ve hınç alma haykırmalarına karşın, bu reform akıl yolu ve ılımlılık içerisinde yapıldı.[31] Yeni saltanatın getirdiği şenlik ve gevşeklik, iki imparatorun da birden ve şüpheli rahatsızlığıyla geçici olarak kesintiye uğradı. Sağlıklarına kavuşunca, ilkbaharın başlangıcında Constantinople'dan ayrıldılar ve Naissus'a üç mil uzaklıktaki Mediana şatosu ve sarayında imparatorluğun paylaşılmasını törenle sona erdirdiler.[32] Valentinianus, aşağı Tuna'dan Pers sınırlarına dek yayılan doğu prefect'liğini kardeşine bıraktı; Yunanistan'ın sonundan Caledonia'ya, ve Caledonia duvarından Atlas Dağının eteğine dek Illyricum, İtalya ve Galya'nın savaşkan prefect'liklerini de kendisinde alıkoydu. Eyalet yönetimi yine eski kurallarına uygun olarak kaldı. Ne var ki iki saray ve iki konsey, minister'lerin ve komutanların da katmerleştirilmesini zorunlu kılıyordu. Dağıtımda değerliliğe ve özel durumlara dikkat ve özen gösterildi; yedi süvari ve piyade kuvvetleri komutanlığı kuruldu. Bu önemli iş huzur içerisinde sona erdirildiği zaman Valentinianus ile Valens, son kez kucaklaştılar. Batı imparatoru oturma merkezi olarak Milano'yu seçti, Doğu hükümdarı ise,

şüpheyle karşılamayı yeğliyor.

30. Eunapius, Maximus'un ızdıraplarından mutlanıyor ve bunları abartıyor (s. 82. 83). Bununla birlikte, Julianus'un suçlu gözdesi ve Valentinianus'un kişisel düşmanı olan bu sofist ve sihirbazın hafif bir para cezasından başkaca cezalandırılmadığını söylemek doğru olur.

31. Genel bir reform suçlaması (Zosimus, 1, IV, s. 201) Tillemont tarafından çürütümüştür (c. V, s. 21).

32. Ammian., XXVI, 5.

dilini bile bilmediği elli eyaletin yönetimini yüklenmiş olarak Constantinople'a hareket etti.[33]

Doğudaki dinginlik, bir ayaklanma ile bozulmakta gecikmedi, ve Valens'in iktidarı, Julianus'la hısımlılıktan gayri değeri olmayan bir rakibin atak girişimiyle tehdit altında kaldı.[34] Procopius, tanınmamış bir tribunus'luk ve notarius'luktan hızlı bir tempoyla Mezopotamya ordusu komutanlığına getirilmişti ve herkes ona, mirasçısız bir hükümdarın ardılı olacak diye bakıyordu. Dostları, daha doğrusu düşmanları, Julianus'un Carrhae'deki Ay Tapınağı'nda ona gizlice erguvanı giydirdiği haberini yayıyorlardı.[35] Jovianus'un kıskançlığını zararsız hale getirmek için uysal ve söz dinler bir tutum takındı. Karşı koymadan askerî komutanlığını bıraktıktan sonra, annesi ve ailesiyle birlikte Kapadokya'da sahibi bulunduğu büyük topraklarında çiftçilik yapmaya gitti. Bir asker grubunun başında gelen bir subay, onun canla başla çalışmasını halince bozdu. Bu subay ve askerler mutsuz Procopius'u ailesinden koparark ömür boyu hapse konulması ya da aşağılatıcı yöntemlerle öldürülmesiyle, Valentinianus ve Valens tarafından görevlendirilmişlerdi. Zihin çevikliğiyle, kısa bir sürede ona birtakım olanaklar sağladı.İmparatorluğun buyruğuna en küçük bir direnç göstermeden, ailesini kucaklamak ve avutmak üzere birkaç dakikalık izin istedi. Karınlarını doyurup bol bol şarap içirttiği nöbetçiler sızdığı için kaçarak Karadeniz (Pontus Euxinus) kıyısına gitti, oradan Boğaz'a geçti. Bu uzak

33. Ammianus üstü kapalı şekilde şunları söylüyor: "subagrestis ingenii, nec bellicis nec liberalibus studiis eruditus." (Ammian., XXXI, 14). Hatip Themistius, Yunanlara özgü övünmesiyle, ilk kez olarak, hükümdarının dili olduğu için Latince konuşabilmeyi istediğini söylüyor (*Orat.*, VI, s. 71).

34. Bu belirsiz akrabalık ya da babadan gelen hısımlık "*cognatus, consobrinus*" sözleriyle anlatılmıştır. Procopius'un annesi, "dinden dönen"in annesi ve amcası olan Basilina'nın ve Kont Julianus'un kız kardeşi olabilirdi (Ducange, *Fam. Bysant.*, s. 49).

35. Ammian., XXIII, 3; XXVI 6. Bu olayı duraklayarak anlatıyor: "susurravit obscurior fama; nemo enim dicti auctor exstitit verus." Procopius'un putperest olması bunun için bir kanıt sayılabilir. Bununla birlikte dini, savlarında hiçbir biçimde bunlar için elverişli ya da elverişsiz olmamıştır.

eyalette birkaç ayı sıkıntılar içerisinde geçirdi. Barbarların, adını öğrenmelerinden ve Tanrı misafiri olarak kabul etmekten vazgeçmelerinden korkuyordu. Bir sabırsızlık ve umutsuzluk anında, Constantinople'a giden bir ticaret gemisine bindi. Kendisini, uyrukları arasında huzur içerisinde yaşatmak istemedikleri için, tahtı ele geçirenlerle savaşmak üzere bir tasarı oluşturdu. Zaman zaman adını, giysilerini ve kaldığı yerleri değiştirerek[36] Bitinya köylerinde kaçak olarak dolaştıktan sonra, her tehlikeyi göze alarak başkente girmeye ve biri senatör, öbürü hadım olan iki dostunun bağlılığına güvenmeye karar verdi. Bu dostları devlet işlerinin bozuk gittiği ve genel bir hoşnutsuzluk olduğu konusunda birtakım umutlar vermişlerdi. Valens tarafından Doğu prefect'liğinden alınan Sallust'un akıl ve adaleti anılıyor ve bu haller üzüntü yaratıyordu. İmparatorun kabalığından, insanlıktan yoksun oluşundan nefretle söz ediliyordu. Halk, imparator Aurelianus zamanından beri tahsil edilmeden kalmış vergi kalıntılarını eksiksizce isteyen imparator Valens'in kayınbabası, aç gözlü patrician ve minister Petronius'un etkisinden korkuyordu. Tüm hal ve koşullar gasbedici adayının niyetlerini kolaylaştırıyordu. Valens, Perslerin hazırlıkları ve düşmanca davranışları yüzünden Suriye'de kalmıştı. Tuna'dan Fırat'a değin her yandan askerler yürüyorlardı; başkent boğazdan geçen askerlerle dolup boşalıyordu. Hükümete karşı fesat düzenleyiciler, büyük ödüllendirmeler için söz vererek iki Galya cohort'unu kendilerine bağladılar. Julianus için bu askerlerin duyduğu saygı ve sevgi, onun zulüm gören yakınının haklarını savunmalarına razı olmalarını kolaylaştırdı. Şafak sökerken Anastasia banyolarının yanında savaş düzenine girdiler. Procopius, hükümdardan çok bir palyaçoya yakışacak kılıkta erguvan giysisiyle, Constantinople'un göbeğinde sanki mezardan çıkmış gibi göründü. Onu karşı-

36. Mezhep sapkını Eunomius'un kırsal kesimdeki evine sığınmıştı. Ev sahibinin kim olduğu bilinmiyordu ve bir ölüm cezası kararından kurtulmak için kaçmıştı. Moritanya'nın en uzak yerine sürülmüştü (Phliostorg., 1, IX, b. 5-8 ve Godefroy, *Dissertat.*, s. 369-378).

lamaya hazırlanmış olan askerler, titreyen hükümdarlarını sevinç çığlıkları ve bağlılık antlarıyla selamladılar. Sayıları, dolaylardaki köylerden toplanan güçlü köylülerin katılmasıyla arttı. Procopius, bunların koruyuculuğunda, sırasıyla, mahkemeye, senatoya ve imparator sarayına götürüldü. Bu gürültülü saltanatın ilk anlarında kent halkının tasalı suskunluğu, gasbediciyi şaşırttı ve korkuya düşürdü. Halk bu ayaklanmanın nedenini bilmiyordu, belki de olaydan korku duyuyordu. Procopius'un askerî gücü, kendisine karşı çıkacak her şeyden üstündü. Yönetimden memnun olmayanlar ona katılıyordu; yoksullar umuda kapılmışlar, zenginler, genel bir yağma korkusuyla sinmişlerdi. Çabuk kanan kalabalık, isyancıların bildirdiği çıkar vaatlerine kendisini kaptırmıştı. Magistra'lar yakalandı; cezaevleri ve kışlaların kapıları kırıldı. Kentin kapıları ve liman ele geçirildi. Birkaç saat içerisinde Procopius, imparatorluk merkezinde, saltık olmakla birlikte geçici bir egemenlik sağladı. Gasbedici, ummadığı bir başarıdan gözüpek olarak yararlandı. Kendi çıkarlarına en elverişli haberleri çevresine yaydırttı. Halkı kandırmak için, en uzak diyarlardan imgesel elçilerin geldiğini bildirirken Trakya kentlerine ve aşağı Tuna'nın kalelerine getirilmiş bulunan ordu birlikleri de yavaş yavaş bu başkaldırıya sürükleniyorlardı. Got hükümdarları Constantinople hükümdarına binlerce askerden oluşan büyük bir yardım sağladılar. Got komutanları Boğaz'ı geçtiler, çaba harcamadan, Asya ve Bitinya'nın zengin ve savunmasız eyaletlerine boyun eğdirdiler. Yiğitçe bir savunmadan sonra Cyzicus kenti ve adası da onlara teslim oldu. Ünlü Jovian ve Herculian lejyonları, dağıtmak emrini aldıkları gasbedicinin savını benimsediler. Veteranların yeni ayaklanmalara katılmalarıyla Procopius'un ordusu, girişiminin ereğine uygun bir sayıya ulaşmıştı. Değerli ve akıllı genç bir prens olan Hormisdas'ın oğlu[37] doğunun meşru

37. "Hormisdae maturo juveni Hormisdae regalis illius filio, potestatem Proconsulis detulit; et civilia, more veterum, et bella, recturo." (Ammian., XXVI, 8). Pers prensi, işin içinden onurlu bir biçimde çıkmış, Bitinya'daki aynı prokonsül ofisinde yerleşmişti (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 204). Sa-

hükümdarlarına karşı ve Procopius'tan yana olduğunu ilan etti. Gasbedici, eski prokonsül sanı ve gücüyle onu donattı. Constantius'un dul eşi Faustina, Procopius'la evlendi, kendini ve kızını ona emanet etti. Bu yüce evlilik, ayaklananların görünümüne parlaklık verdi ve halkın gözünde saygın duruma gelmelerini sağladı. Beş yaşlarında olan prenses Constantia, bir tahtırevan içinde orduyu izliyordu. Üvey babası, onu kucağına alıp asker safları arasında dolaşıyor, bu görünüş askerlerin coşkunluğunu daha da körüklüyordu.[38] Constantinus soyunun şanlı saltanatlarını anımsıyorlar ve bu soyun sevgili torununu kanlarının son damlasına dek savunacaklarına ant içiyorlardı.[39]

Valentinianus, Doğu imparatorluğunda olup bitenler üzerine belirsiz birtakım haberler almış ve kaygılanmıştı. Germenlerin saldırısı, ona ayrılmış bulunan toprakların güvenliğiyle uğraşmasını zorunlu kılmıştı. Düşmanlar tüm iletişim ve ulaşım yollarını ele geçirmişlerdi ve Valens'in yenilerek öldüğü, Procopius'un de tüm doğu eyaletlerinin tek egemeni olduğu haberlerini ustalıkla yayıyorlardı. Valens ölmemişti. Caesarea'dayken (Kayseri) başkaldırma haberini almış, taç ve can korkusuyla umutsuzluğa kapılmış, gasbediciye barış görüşmesi önermiş ve erguvan ile imparatorluktan vazgeçmek niyetinde olduğunu dile getirmekten utanmamıştı. Bakanlarının kararlılığı ve generallerinin yetenekliliği bu ürkek hükümdarı -kendisinin hiçbir çabası olmadan- kurtardı. Dingin bir sırada Sallust, sızıltıya meydan vermeden, görevinden ayrılmıştı. Genel güvenlik bozulunca, onu yeniden kurmak gibi soylu bir görev anlayışıyla yardıma koştu. Valens, ona Doğu prefect'liğini vererek halkı sevindirdi ve sar-

---

sani soyunun sürüp sürmediğini bilmiyorum. 514 yılında Hormisdas adında bir paganın adına rastladım. Ama o, İtalya'da Frusino'da doğmuştu (Pagi Brev. Pontific., c. 1, s. 247).

38. Genç isyancı kız, daha sonra imparator Gratianus ile evlendi. Çocuk bırakmadan, kısa bir süre sonra öldü. Bkz. Ducange, *Fam. Byzantin.*, s. 48-59.

39. "Sequimini culminis summi prosapiam," diye Procopius, Pannonia'lının rastgele yükselmesi ve sönük soyu karşısında nefret duyduğunu göstermektedir (Ammian., XXVI, 7).

sılan güveni pekiştirdi. Procopius yandaşları, emirlerine girmiş olan eyaletlere ve güçlü ordulara egemen gibi görünüyorlardı. Ne var ki sivil ve asker yüksek dereceli görevlilerin çoğunluğu başkaldırma gürültüleri arasından çekilmişlerdi, ya da gasbediciyi pusuya düşürme zamanını kolluyorlardı. Lupicinus, Suriye lejyonlarıyla Valens'a yardıma koşmaktaydı. Güçlülük, değerlilik ve yakışıklılık bakımlarından, tüm yaşıtındaki yiğitlerden üstün olan Arintheus, komuta ettiği küçük birlikle kalabalık bir başkaldıranlar birliğine saldırdı. Onların arasında daha önce kendi emrinde bulunmuş askerleri görünce, sahte komutanlarını yakalayıp kendisine teslim etmeleri için gök gürültüsünü andırır bir sesle haykırdı. İşte, onun dehasını yansıtan bu sözünü askerler, hiç duraksamadan dinleyip yerine getirdiler.[40] Büyük Constantinus'un saygıdeğer kıdemli askeri (Veteran) ve eski konsül Arbetio, yalvarmalara dayanamadı, dingin emeklilik yaşamını bırakarak bir ordunun komutanlığını kabul etti. Savaşın en kızıştığı bir sırada, zırhlı başlığını çıkardı, saygıdeğer yüzünü ve ak saçlarını göstererek, Procopius'un askerlerini evlatlarını ve arkadaşlarım diye selamladı. Aşağılık bir gasbedicinin suçunu uzun süre paylaşmamaya, kendilerini onura ve utkulara ulaştırmış yaşlı komutanla birleşmeye çağırdı. Bu öğütlerle ve subaylarının gösterdiği örneklerle etkilenen askerler Thyatira ormanlarında ve dağlarında dolaştıktan sonra, gözleri korkan[41] ve Nacolia savaşlarında Procopius'u bıraktılar. Frigyalı arkadaşlarınca ihanete

40. "Et dedignatus hominem superare certamine despicabilem, auctoritatis et celsi fiducia corporis ipsis hostibus jussit, suum vincire rectorem: atque ita turmarum, antesignanus umbratilis comprensus suorum manibus." Aziz Basil, Arintheus'un gücünü ve güzelliğini yeni Herkül olarak nitelendirmekte ve Tanrı'nın onu, öykünülemez bir insanlık yetkinliğinde yaratmış olduğunu varsaymaktadır. Ressamlar ve heykeltıraşlar hiçbir zaman onun benzerini meydana getiremediler ve onun başarılarını anlatan tarihçiler masalcıya dönüştüler (Ammian., XXVI ve Vales, ad locum.).

41. Ammianus savaşın Likya'da, Zosimus ise Thyatira'da olduğunu söylüyorlar. Buysa yüz elli millik bir uzaklık demektir. Ne var ki "Thyatira alluitur Lyco" (Plin., *Hist. Natur.*, V, 31; Cellarius, *Geograph. Antiq.*, c. II, s. 79) ve müstensihler küçük bir ırmağı büyük bir eyalete çevirebildiler.

uğratılarak imparatorluk ordugâhına getirildi ve oracıkta hemen başı kesildi. Procopius, böylece, yenik düşen gasbedicilerin sonundan kurtulamadı. Ama adalet bahaneleri altında yenicisinin yaptığı korkunç kıyımlar, bütün yüreklerde nefret ve acı duygularının doğmasına neden oldu.[42]

Gerçekten, istibdadın ve başkaldırmanın sonları hep böyledir. Valens ve Valentinianus'un, saltanatları boyunca büyücülük suçu üzerine yaptıkları araştırmalara Tanrı'nın kızmasına[43] ya da insanlardaki ahlak bozukluğuna bir işaret olarak bakıldı.[44] Bir zamanlar tüm dinsel kanılar siteminde benimsenmiş olan büyücülüğün Avrupa'nın aydın ülkelerince aşağılık ve kötü bir boş inanç olarak görülüp atılmış olmasını yüzyılımız hesabına büyük bir başarı olarak görebiliriz.[45] Roma İmparatorluğu'nu oluşturan tüm uluslar ve mezhepler, saflıkla ve korkuyla bu iblisçe[46] marifetin yıldızların devinimini durdurabileceğine, insanların aklını karıştırabileceğine inanıyorlardı. Tüm halklar, büyülerin ve tılsımların gücünden, yaşama son veren ya da onu geri veren otlardan ve törenlerden, ruhun tutkularını alevlendirmekten,

42. Procopius'un serüvenleri, gasbı ve çöküşü Ammianus tarafından düzenli biçimde anlatılmış (XXVI, 6, 10). Zosimus da aynı şekilde bilgi vermiştir (1, IV, s. 203-210). Birbirlerini aydınlatmakta ve pek az çelişkiye düşmektedirler. Themistius (*Orat.*, VII, s. 91, 92) birtakım aşağılık övgüler ve Eunapius da kimi kötü yergiler eklemektedirler (s 83, 84).

43. Libanius, de ulciscend. Julian. nece, b. 9. s. 158, 159. Filozof, genel çılgınlığa acıyor. Ama ölümlerinden sonra imparatorların adaletine sataşmıyor.

44. Yüzyılımızın İngiliz ve Fransız hukukçuları, büyücülüğe kuramsal olarak inanıyor, uygulamada yadsıyorlar (Denisart, Recueil de Decisions de Jurisprudence, au mot Sorciers, c. IV, s. 553; Blackstone, Commentaries, c. IV, s. 60). Halkın idrakinden daha uzaklara aklı ulaşan üstat, büyüyü herhalde yadsımaktadır (Montesquieu, *Esprit des Loix*, 1, XII, b. 56).

45. Bkz. Bayle, *Oeuvres*, c. III, s. 567-589. Rotterdam şüphecisi, âdeti olduğu üzere, çok espri yapıyor ve canlılık gösteriyorsa da bilgilerinde çok yanlışlıklar bulunmaktadır.

46. Paganlar, Theurgic ve Goetic adlarıyla iyi ve kötü büyüyü birbirinden ayırıyorlardı (*Hist. de l'Academie*, c. VII, s. 25). Ama nedeni bilinmeyen bu ayırımı, Bayle'nin sıkı mantığı karşısında savunamayacaklardır. Yahudilerin ve Hristiyanların sisteminde tüm şeytanlar cehennem ruhu taşırlar, onlarla ilişki kurmanın cezası ölümdür ve sonsuza dek cehennemlik olmaktır.

yaratılmış yapıtları kırıp atmaktan, şeytanlardan gelecekle ilgili bilgi almaktan çok korkuyorlardı. Göğe, yere ve cehennemlere egemen olan bu yüce gücün, yoksulluk ve karanlıklar içerisinde ömür sürdüren gezgin yaşlı falcı kadınlarca kullanılmasında hiçbir çelişki göremiyorlardı.[47] Roma yasaları ve kamuoyu, büyücülüğü suç sayıyordu. Ne var ki insan kalbinin en coşkun tutkularını gidermek istenince, yasaklara ve cezalara karşın büyüye başvuruluyordu.[48] İmgesel bir neden, çoğu zaman en kötü etkileri meydana getirir. Bağlılık ilişkilerini bozmak veya tutku umudu uyandırmak için bir fesat hareketinin başarıya ulaşacağı ve imparatorun öleceği bildiriliyordu. Büyücülüğe karşı yasalarla cezalandırılan teşebbüs suçu kutsal varlıklara karşı işlenen suçlar ve ihanet suçlarıyla daha da ağırlaştırılmış oluyordu.[49] Bu gereksiz terörler toplum barışını ve vatandaş huzurunu bozuyordu. Bir mum resminde doğal olarak bulunan alev görüntüsü, bununla simgelenmek istenilenin yüzü olarak yorumlanıyor ve çok tehlikeli olabiliyordu.[50] Doğaüstü bir etkisi olduğu varsayı-

47. Canidia of Horace (Carm., 1, V, Od. 5 ve Dacier ile Sanadon'un notlarıyla) tanınmış bir büyücüydü. Erictho of Lucan (Pharsal., 1, VI, 430-830) çoğunlukla sıkıcı, hatta tiksindiriciydi ama kimi zaman da yüce idi. Öfkeli kadınların ömür sürelerini yüzlerine karşı söylüyor, üç başlı ay tanrısının (Hecate) gizlerini açıklamak, cehennemin dibindeki zebellaları çağırma tehdidiyle onları korkutuyordu.

48. "Genus hominum potentibus infidum, sperantibus fallax, quod in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur." (Tacitus, *Hist.*, I, 22). Bkz. Augustin, de Civitate Dei, 1, VIII, b. 19 ve Theodosian Code, 1, IX, başlık XVI, Godefroy'un bilimsel notlarıyla.

49. Bir cinayet danışması Antioch zulmüne neden oldu. Alfabenin yirmi dört harfi bir büyücü masasının çevresine dizildi. Ortaya konulan bir halka, çevrildikten sonra, dört harfi gösterdi: Theodore, felaket hecelerini kabul ve itiraf eden öbürkülerin çoğuyla birlikte idam edildi. Lardner (*Heathen Testimonies*, c. IV, s. 353-372), Valens'in saltanatındaki bu karanlık olayı inceden inceye araştırdı.

50. "imus ut hic durescit, et haec ut cera liquescit Uno eodemque igni." (Vergilius, Bucolic., VIII, 89).
"Devovet absentes, simulacraque cerea figit." (Ovidius, in Epist. Hypsil. ad Jason 91).
Bu büyülü ve gülünç sözler Germanicus'un düşüncesini etkileyebilir ve rahat-

lan otların haşlanmasından çok etkili zehirlerin elde edilip kullanılmasına geçildi. İnsanların ahmaklığı en canavarca suçların işlenmesinde maske ve araç olarak kullanıldı. Valens'in ve Valentinianus'un temsilcileri, Jurnalcilerin davranışlarına değer verince, eskiden Constantinus'un ölüm cezasına çarptırdığı suçları şimdi birer ihbar olarak değerlendirmek durumuyla karşı karşıya kaldılar.[51] İhanetle büyücülüğün, zehirlemenin ve eş aldatmacılığının bu tehlikeli karışımı o denli suçluluk ve suçsuzluk niteliğini bir arada kapsıyordu ki yargıçların sert mi davrandığı ya da görevlerini kötüye mi kullandıkları anlaşılamıyordu. Yargıçlar şunu iyice fark ettiler ki mahkemelerinden çıkacak ölüm cezalı karar sayısına göre, imparatorluk sarayı, kendilerinin bilgi ve usları üzerinde bir kanıya varacaktır. Nefret ederek de olsa, daha önce yalancı tanık olarak saptadıkları kimselerin tanıklıklarını kabul ve işkenceyle alınmış itiraflarına dayanarak, en değerli vatandaşları yok yere mahkûm ediyorlardı. İhbarcılar, her gün yeni suçlama jurnalleri düzenliyorlar, bu düzenlerinin asılsız olduğu anlaşılsa bile cezalandırılmıyorlardı. Buna karşılık, mutsuz kurban, gerçek ya da sözde suç ortaklarının kimler olduğunu bildirse de bu alçaklığı karşılığında, pek seyrek hallerde, canını bağışlatabiliyordu. İtalya'nın ve Asya'nın en uzak köşelerinden yaşlılar ve çocuklar, zincire vurularak, Roma ve Antakya mahkemelerine sürüklenerek getiriliyorlardı. Senatörler, saygıdeğer hanımefendiler ve filozoflar en aşağılatıcı işkenceler ve eziyetler içerisinde son nefeslerini veriyorlardı. Cezaevlerini beklemekle görevlendirilmiş askerler, nefret ve acıma duygularını da belirterek, oraya yığılan vatandaşların kaçmalarına engel olamadıklarını söylüyorlardı. Para cezalan ve zoralımlar en varlıklı ailelerin yıkılmasına neden oluyordu. En günahsız vatandaşlar bile, canları için titreşiyorlardı. Bu bakımdan daha bir kanıya varmak için eski bir yazarın, abartmalı olarak ileri sürdüğü şu savı ak-

sızlığını artırabilirdi (Tacitus, *Annal.*, II, 69).

51. Bkz. Heineccius, *Antiquitat. Juris Roman.*, c. II, s. 353; *Cod. Theodosian.*, 1, IX, başlık 7, Godefroy'un bilimsel incelemesiyle.

taralım: Sürülenler, hapiste yatanlar ve kaçaklar, tüm halkın en güçlü bölümünü oluşturuyorlardı.[52]

İlk Caesar'ların öçlerine kurban ettikleri ünlü ve günahsız vatandaşların ölümünü Tacitus betimlediği zaman bu tarihçinin belagati ya da ölenlerin değerliliği acıma, terör ve hayranlık duygularımızı harekete getirmişti. Ammianus ise sıkıcı denecek ölçüde ve dayanılmaz bir gerçekçilikle kanlı tabloları çizmiştir. Biz, kölelikle özgürlüğün, büyüklükle yoksulluğun bir arada bulunduğu zıtlıklarla ilgilenmeyip gözlerimizi Roma'da ve Antakya'da iki imparatorun saltanatlarını onursuzlaştıran çok sayıdaki öldürmelere çevireceğiz.[53] Valens pısırıktı,[54] Valentinianus ise öfkeli ve sertti.[55] Valens, kişisel güvenliği uğruna her şeyi feda etmeyi başta gelen devlet yönetimi ilkesi olarak sayıyordu. Halk sınıfından birisiyken, müstebit hükümdarın elini titreyerek öperdi. Tahta çıkınca, ruhunu içerisinde yok ettiği terör aracıyla halkların baş eğmelerini istiyordu. Valens'in gözdeleri, çapulla ve müsadereyle, servetler elde ediyorlardı, çünkü Valens'in hasisliği nedeniyle ondan bir şey alamıyorlardı.[56] İhanet halinde şüphelerin kanıt

52. Ammianus (XXVIII, 1; XXIX, 1, 2) ve Zosimus (1, IV, s. 216-218) Roma ve Antioch zulmünü betimliyor ve olasılıkla abartıyorlar. Filozof Maximus, adalet görünüşü altında büyücülükle suçlandı (Eunapius, *in Vit. Sophist.*, s. 88, 89). Yasaklanmış olan kitaplardan birini rastlantıyla bulan genç Chrysostom da kendisinin mahvolduğunu sandı (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 340).

53. Ammianus'un son iki kitabını, özellikle iki Augustus (imparator) kardeşlerin portrelerini inceleyiniz (XXX, 8, 9; XXXI, 141). Tillemont (c. V, s. 12-18; s. 127-133) eski zamanın erdemleri ve kusurları üzerine söylenenleri toplamıştır.

54. Genç Victor onun "*valde timidus*" olduğunu söylüyor. Bununla birlikte, orduların başında büyük bir kararlılık ve tutarlık göstermiştir. Aynı tarihçi onun öfkesinin tehlikeli olmadığını belirtiyor. Ammianus'un çok açıklıkla ve haklılıkla belirttiğine göre, "incidentia crimina ad contemptam vel laesam principis amplitudinem trahens, in sanguinem saeviebat."

55. "Cum esset ad acerbitatem naturae calore propensior... poenas perignes augebat et gladios." (Ammian., XXX, 8 ve XXVIII, 7).

56. Valens'e getirilen açgözlülük eleştirilerinin temsilcilerine de yapılmasını kabul etmedim. İstediğini kolayca elde edebilenlerde böyle bir açgözlülük kalmaz da ondan.

yerine geçeceğine, niyetin o kimseyi suçlu kılacağına ve bu niyetin eylem gibi cezalandırılacağına, yaşamda kalması hükümdarın huzurunu bozacak nitelikte olan her vatandaşın öldürülmesi gerekeceğine onu inandırmak için bütün belagat yeteneklerini kullanıyordu. Valentinianus çok zaman aldatılıyor ve güveni kötüye kullanılıyordu. İhbarcıların getirdiği haber tehlikeli olup da imparatoru korkutacak cinsten ise, nefret gülümsemesi bunları sustururdu. Onun adalete bağlılığını övüyorlardı. Ama Valentinianus adalet erdemini uygularken, acımayı zayıflık, acımasızlığı ise gerekli sayıyordu. Eskiden, mesleğinde gözü yükseklerdeyken akranlarıyla giriştiği savaşımda ona hiç haksızlık edilmedi, hakarete uğramadı. İhtiyatsızlığından dolayı kınanıyor, gözüpekliğinden ötürü alkışlanıyordu. En kendini beğenmiş, tam birer asker olan komutanlar bile korku nedir bilmeyen bir subayda hınç ateşini tutuşturmaktan çekiniyorlardı. Ne yazık ki dünya tahtına çıkınca artık kişisel gücün korkutmasına gerek olmayan bir yerde bulunduğunu unuttu. Usun ve yüce gönüllüğün sesine kulak vereceği yerde kendisi için onursuzluk verici şiddet davranışlarına kapılıyor, öfkesine kurban ettiği güçsüzleri eziyordu. Özel çevresinde ve tüm imparatorluk yönetiminde hafif bir yanılgı, imgesel bir küçük düşürücü harekette bulunma, canlıca bir yanıt, kazara bir unutma ya da elde olmadan meydana gelen bir gecikme hemen ölümle cezalandırılıyordu. Batı imparatoru şu tümceleri dilinden düşürmüyordu: "Kafası kesilsin, canlı canlı yakılsın sopa ile can versin..."[57] En yakın gözdeleri bile anladılar ki bu kanlı buyrukları atlatmak ya da uygulamalarını geciktirmek söz dinlemezlik cezasını ve sakladıkları suça ortak sayılma sonucunu vermektedir. Bu kıyıcı hareketlerini yineleye yineleye Valentinianus, acıma duygusuna ve vicdan azabına karşı ruhunu

57. Kimi zaman bir ölüm cezası buyruğunu alaylı bir tarzda veriyordu. Abi, Comes, et muta ei caput, qui sibi mutari provinciam cupit." Acelesi olan bir Spartalının zırhını temizleyip geri veren bir çocuk, zırh biraz daha hafif geldiği için ustasıyla birlikte Spartalının hışmına uğradılar.

nasırlaştırdı.[58] İşkenceden dolayı ölüm sırasındaki can çekişmeleri yabanıl bir keyifle izliyordu. Yalnız kendi tabiatına benzeyen hizmetkârlar onun lütuflarını elde edebiliyorlardı. Maximinus, Roma'da en ünlü vatandaşların kanını döktü. İmparator, ödül olarak ona Galya prefect'liğini verdi.

Maximinus'un imparatorun kalbinde kazandığı yer sırası üçüncü oluyordu: ilk Innocence, öbürüyse Mica Aurea adlarıyla tanınmış yırtıcı ve çok büyük iki ayı idi. Valentinianus onların kafesini yatak odasının yakınına koydurmuştu ve bu hayvanlara teslim ettiği mahkûmların organlarını parçalayıp yemelerini görmekten keyiflenmekteydi. Romalıların imparatoru onların bakımı ve terbiye edilişinde hazır bulunuyordu. Uzun hizmetlerden sonra, Innocence özgürlüğünü elde etti sonra da saygıyla, eskiden yakalandığı ormana götürülüp serbest bırakıldı.[59]

Valens'in terörleri ve Valentinianus'un öfkeleri yumuşak duyguların egemen olmasına fırsat tanıdıkları zaman, imparatorluğun zalimleri, vatanın babaları niteliğini kazanıyorlardı. Bu hallerde Batı imparatoru, hemen göz ucuyla kendi ya da kamu çıkarlarını görebiliyor ve onun üzerinde özenle çaba harcıyordu. Kardeşinin iyi ve kötü davranışlarına öykünen Doğu imparatoru da kendini zaman zaman akıllı ve erdemli Sallust'un yol göstericiliğine bırakıyordu. Bu iki hükümdar, erguvanın içerisinde bile özel yaşamlarının dürüstlüğünü ve yalınlığını sürdürüyorlardı. Vatandaşlar, onların saraydaki yaşamlarından ne huzursuzluk duyuyor, ne de yüz kızartacak haberler alıyordu. Yavaş yavaş Constantius zamanındaki kötülükleri iyileştirdiler ve Julianus ile ardılının koyduk-

58. Milana masumları, Valentinianus'un yasal kararlarını infaz ettirdiği bir ajan ve üç görevli oldular. Ammianus'un (XXVII, 7) savunmasına göre, Hristiyanlar, haksız yere mahkûm olanların tümünü şehit olarak onurlandırıyorlardı. Onun yan tutmayan suskunluğu, mabeyinci Rhodanus'un, zulüm eylemlerinden dolayı diri diri yakıldığına inanmamızı gerektirmektedir (Chron. Paschal., s. 302).

59. "Ut bene meritam in sylvas jussit abire Innoxiam." (Ammian., XXIV, 3 ve Vales. ad locum.)

ları sistemi yetkinleştirerek ileriki kuşaklara, kendi karakterleri ve yönetimleriyle ilgili kanı sağlayabilecek bir yasama düzeni kurdular. Innocence'nin efendisinden uyruklarının yararına hareketler ummak kolay değildi. Ama Valentinianus yeni doğmuş çocukların terk edilmesini suç sayarak yasakladı.[60] ve Roma'nın on dört mahallesine on dört bilgin hekim koydu ve bunlara aylık bağlayarak birtakım ayrıcalıklar da tanıdı. Bilgisiz bir askerin sağduyusu, gençliğin eğitimini kolaylaştırmanın ve savsaklanmaya başlanan bilim öğreniminin zorunluluğunu kavradı. Valentinianus bir genel okul kurdu, gerekli araç ve gereç için hiçbir harcamayı esirgemedi.[61] Tüm eyaletlerin başkentlerinde gramer ile belagat kurallarının Yunanca ve Latince olarak okutulmasını istedi. Bulundukları kentlerin büyüklükleri oranında çeşitli okullar için o ölçüde binalar ve ayrıcalıklar tanınmakla birlikte Roma ve Constantinople akademileri, kendi kuruluşlarına haklı olarak bir üstünlük istediler. Valentinianus'un buyruklarından kimi bölümler, yeni düzenlemelerle yavaş yavaş yetkinleşen Constantinople okulu üzerine bir kanı edinmemize yardımcı olmaktadır. Bu okulda, çeşitli öğretim konuları için otuz bir profesör bulunuyordu: Biri felsefe için, ikisi hukuk, beş sofist ve on dilci Yunanca, üç hatip ve on dilci Latince için, ayrıca tüm klasik yazarların temiz ve doğru kopyaları çıkararak genel kütüphanelere kazandıran -o zamanki adlandırmayla- yazman (scribe) ya da antika uzmanları vardı. Öğrencilere uygulanan kurallar, bugünkü üniversitelerimizde uygulananların taslağı olmaları

60. Bkz. *Code of Justinian*, 1, VIII, başlık 52, yasa 2. "Unusquisque sabolem suam nutriat. Quod si exponendam putaverit animadversioni quae constituta est subjacebit." Bu kötü ve çirkin alışkanlığın ne zamandan ne zamana dek yasalar, bilim ve uygarlaşmış toplumun ilerlemesiyle mahkûm edildiğini ya da kaldırıldığını Noodt ile Binkershoek arasında saptamaya kalkışacak değilim.

61. *Theodosian Code* bu esenleştirici kuruluşları açıklamaktadır (1, XIII, başlık 3, "De Professoribus et Medicis" ve 1, XIV, başlık IX, "De Studiis liberalibus Urbis Romoe"). Bizim olağan kılavuzumuz Godefroy'dan başka, memleketinin tarihini inceleyen bir bilim adamının tutum ve dikkatiyle bu ilginç konuyu işlemiş bulunan Giannone'yi de salık verebiliriz (*Istoria di Napoli,* c. 1, s. 105-111).

bakımından ilginçtir. Her öğrenciden, doğduğu eyalet magistra'sından alacağı bir belge isteniyordu. Adı, mesleği, ikametgâhı tam olarak resmî kayıtlara geçiriliyordu.

Okula kaydolmuş gençlerin, bayramlarda ve tiyatrolarda zaman yitirmemeleri konusunda çok titiz davranılıyordu. Öğrenimlerinin son sınırı yirmi yaş olarak saptanmıştı. Kentin valisi, öğrenciler üzerinde otoritesini kullanabiliyordu. Haylazlarla tembelleri cezalandırmak ve okuldan çıkarmak yetkisine sahipti. Ayrıca, her yıl, ofisler genel başkanına, öğrencilerin hal ve davranışlarıyla yetenekleri üzerine rapor veriyordu. Bu raporlarla, bunların ileride kamu hizmetlerinde yararlı olup olmayacakları saptanıyordu Valentinianus, halkın hukukunu savunmak, şikâyetlerini mahkemeler önüne ve gerektiğinde saraya dek götürmek üzere, tribunus ya da avukat olarak hizmet edecek biçimde yine halkça seçilen altmış iki savunuculuk kurarak huzuru sağladı.[62] Yaşamlarının büyük bölümünde orta halli bir gelirin gerektirdiği tasarruflu geçirmeye alışmış olan iki imparator da devlet maliyesini dikkatle yönetiyorlardı. Ne var ki iki imparatorluğun yönetimi dikkatle incelenince gelirlerin toplanması ve harcanmasında bir ayrım görülmektedir. Valens'in kanısına göre bir hükümdarın eli açık olursa, bu hal, uyruklardan gelecek sıkıştırmalara yol açar. Onların, içinde bulundukları mutluluğu gelecekteki büyüklüklerine feda etmedi. Son kırk yıl içerisinde zaten yavaş yavaş iki katına çıkmış olan vergileri yeniden artırmak şöyle dursun, doğudaki resim ve harçların dörtte birini daha saltanatının ilk yıllarında kaldırdı.[63] Valentinianus'un, halka ilişkin güçlüklere karşı pek duyarlığı yoktu ve onları rahatlatmayı kendine dert edinmemekteydi. Onun reformları, vergi idaresindeki

62. *Cod. Theodos.*, 1, I, başlık XI ve kodeksin geri kalan her şeyini özenle toplayan Godefroy'un *Paratitlon*'u.

63. Ammianus'un üç satırında (XXXI, 14) Themistius'un tüm söylevlerinde belirtilmektedir (VIII, s. 101-120). Baştanbaşa dalkavukluk, laf ebeliği ve beylik düşüncelerle doludur. Belagatli Thomas (c. 1, s. 366-396) yaşadığı yüzyıla çok yakışan Themistius'un erdemlerini ve zekâsını överek alay etmektedir.

kimi kötü tutumlar üzerinde uygulandı. Onun kanısına göre, kamu hizmetleri için lüks sayılabilecek gelirlerin buradan kesilerek devletin savunmasına ve geliştirilmesine ayrılması gerekirdi. Valens'in uyrukları elde ettikleri çıkarlar nedeniyle onun hoş görüşüne alkış tutarlarken, Valentinianus'un daha güçlü ama daha az parlak olan değeri ancak daha sonraki kuşaklarca övgüyle karşılanacaktır.[64]

Dinsel tartışmaların ve hizipleşmelerin kızışmış olduğu bir yüzyılda gösterdiği sabırlı yansızlık nedeniyle Valentinianus'un karakterini övgüyle anmak gerekir. Sağlıklı düşünce düzeni, okumakla aydınlanmış ya da bozulmuş değildi. Tanrıbilimsel tartışmaların ince sorunlarını saygılı bir ilgisizlikle her zaman reddetmişti. Dünya devletinin işleri tüm çalışma gücünü alıyor ve tutkularını gideriyordu. Kendisinin de bir kilise öğretilisi olduğunu anımsıyor ve papazların hükümdarı olduğunu hiç aklından çıkarmıyordu. Hristiyanlık üzerine duygularını bir dinden dönenin saltanatı sırasında dile getirmişti. Tüm uyruklarına aynı ayrıcalığı tanıyordu. Halk, içten pazarlığı olmayan sert bir hükümdarca tanınmış genel bir hoşgörüden kaygısız olarak yararlanabiliyordu.[65] Yasasının koruması Yahudileri, paganları ve Hristiyan adı altındaki tüm değişik mezhepleri kapsıyor, tümünü keyfî işlemlere, saldırılara karşı güvenlik içerisinde tutuyordu. Valentinianus tüm inançları serbest bırakıyor, yalnız, din maskesi altında kusur ve karışıklık saklayan hareketleri yasaklıyordu. Büyücülük sıkı biçimde kovuşturuluyor, ağır cezalara çarptırı-

64. Zosimus, 1, IV, s. 262; Ammian., XXX, 9. Masraflı kötüye kullanmaları düzelterek, "in provinciales admodum parcus, tributorum ubique molliens sarcinas" sanını kazandı. Onun sadeliği, hasislik olarak nitelendirildi (Jerom, *Chron.*, s. 186.)

65. "estes sunt leges a me in exordio Imperii mei datae; quibus unicuique quod animo imbibisset colendi libera facultas tributa est." (*Cod. Theodos.*, 1, IX, başlık 16, yasa 9). Valentinianus'un bu demecine Ammianus'un (XXX, 9). Zosimus'un (1, IV, s. 204) ve Sozomen'in (1, VI, b. 7, 21) çeşitli tanıklıklarını ekleyebiliriz. Baronius'un da bu ihtiyatlı hoşgörüyü göstermesi gerekirdi (Annal. Eccles A. D. 370, no. 129-132; A. D. 376, no. 3, 4).

lıyordu. Yalnız, özel bir ayrımla imparator, senato'ca onaylanmış, Toskana kuş falcılarınca uygulanan eski "gelecekten haber verme" yöntemine izin vermişti. Buna karşılık, en aklı başında paganların da rızasıyla geceleri kurban kesmeleri yasaklanmıştı. Achaia prokonsülü Praetextatus'un eğer yoksun bırakırlarsa yaşamın kendileri için dayanılmaz bir şey olacağını ileri sürmesi üzerine Yunanların Eleusis'in gizlerini kutlamalarına ses çıkarılmadı. Felsefenin ileri sürdüğü sava göre bağnazlığın eski ve barbar ilkelerini ancak onun (felsefesinin) tatlı sesi ve iyilikçi eli söküp atmaya yeteneklidir. Bununla birlikte Valentinianus yönetiminin akıllı ve kararlı tutumu, dinsel hizipleşmelerin karşılıklı suçlamalarını durdurmaya zorlayarak bunların sertliğini azalttı ve davranışlarını yumuşatmasını başardı.

Dinsel tartışmaların bütün sertliğiyle egemen olduğu alandan bu hoşgörü koruyuculuğu, ne yazık ki uzak kalmıştı. Batı Hristiyanları Rimini Konsili'nin tuzaklarından kurtulunca Ortodoks kilisenin içerisinde dinginliğe kavuştular. Milano ve Sirmium'da hâlâ yaşamakta olan Arian'cıların zayıf kalıntıları, hınçtan çok tiksinti yaratıyordu. Euxinus'tan Tebaid'e dek Doğu eyaletlerindeki düşman gruplaşmalar daha dengelenmiş durumda bulunuyorlardı. Barışı ve dinginliği sürdürebilecek olan bu dengelilik dinsel savaşın korkularını hep ayakta tutmaktan başka şeye yaramıyordu. Kişişler ve piskoposlar kendi savlarını sövüp saymalarla destekliyorlar, bu sövüp saymalar çok zaman şiddet devinimlerine dönüşüyordu. Athanasius, İskenderiye'yi yönetmeyi sürdürüyordu. Arian'cı piskoposlar Antakya'da ve Constantinople'daki postlarını elde tutuyorlar, her boşalan piskoposluk makamı için halk ayaklanmaları oluyordu. Elli dokuz Makedonyalı, yarı Arian'cı piskoposun anlaşmaya varması Homoousian'ları güçlendirmişti. Ama Kutsal Ruh'un tanrısallığını kabullenme konusundaki gizli nefretleri bu güçlenmenin başarısını gölgeliyordu. Saltanatının ilk yıllarında, kardeşinin yansız tutumuna öykünerek Valens'in yayımladığı bildiri Arian'cılık için önemli bir utku olmuştu. İki imparator da vaf-

tiz edilmemiş birer Hristiyan adayı olmakla yetiniyorlardı. Ama dindar Valens, Gotlara karşı bir savaşın tehlikelerine vücudunu atmadan önce vaftiz töreninin yapılmasını istedi. Doğal olarak, imparatorluk kentinin piskoposu Eudoxus'a başvurdu.[66] Halk dinine aykırı bir tanrıbilim ilkelerinde bilgisiz hükümdarı eğittiyse haşmetli öğrencisinin yanılgısından tek sorumlu bu yüksek aşamalı papazdır. Ama Valens'in seçimini meydana getiren güdüler her ne idiyseler de uyruklarının büyük bir bölümü için daha az kötü olmadı, Homoousian'ların ve Arian'cıların başları, kendi din anlayışlarına engel olunmakla büyük bir hakarete ve zalimce bir haksızlığa uğratıldıklarına inandılar. Bu kesin girişimden sonra, erdemliliğini ya da yansızlık ününü sürdürmesi Valens için güçleşti. Constantius gibi dinin derinliklerine inmeyi istemiyordu Eudoxus dogmalarını saygılı bir rahatlıkla benimseyerek vicdanını kilise kılavuzlarına körü körüne teslim etti, otoritesinin gücünü, Athanasius'çu mezhep sapkınlarının, Katolik Kilisesi'ne bağlayıp onunla birleştirme yolunda kullandı. İmparator onların düşüncesizliklerine önce acıdı. Direnmeleri yavaş yavaş öfkesini ateşledi ve kendisinin sevmediği mezheplere diş bilemeye başladı.[67] Güçsüz Valens, kendisiyle içli dışlı olanların yönetimine kapılmış gidiyordu. Bir istibdat sarayında bir vatandaşın sürgün ya da hapis cezasına çarptırılması elde edilmesi çok kolay işlerdendir. Homoousian'ların şefleri çok zaman bu cezalara çarptırıldılar. Halk, belki de bir kaza sonucu, bindikleri gemide çıkan yangında ölen Constantinople'lu seksen papazın uğradığı felaketi imparatorun ve Arian'cı görevlilerin önceden tertiplemiş olduğunu sanarak onları suçladı. Her karşı çıkışta, Katolikler hem kendilerinin hem de hasımlarının cezasını çekiyorlardı. Bütün seçimlerde Arian'cı adaylar

66. Eudoxus yumuşak ve çekingen huyluydu. Dindar ve şehit Lucianus zamanında, demek ki elli beş yıl önce tanrıbilim öğrenimini yaptığına göre, Valens'i vaftiz ettiği sırada (M.S. 367) çok yaşlı olması gerekiyordu (Philostorg., 1, II, b. 14-16; 1, iV, b. 4 ve Godefroy, s. 82-206; Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. 5, s. 474-480 vd.).

67. Gregory Nazianzen (*Orat.*, XXV, s. 432) Arian'cılara hakaret ediyor ve zulüm çabalarını yanılgı ve din sapkınlığının şaşmaz bir işareti olarak kınıyor.

yeğleniyordu. Halkın çoğunluğu buna cephe alınca sivil magistra imdada yetişiyor, gerektiğinde asker gücünden yararlanıyordu. Athanasius'un düşmanları, yaşamının son yıllarında ona acı çektirmeyi denediler. Bu saygıdeğer büyük papazın geçici yalnızlık yeri olarak babasının mezarının bulunduğu yere, beşinci sürgünü uygun görüldü. Ama kalabalık bir halk kitlesinin silaha sarılması valiyi sindirdi. Başpiskopos, kırk yedi yıllık bir saltanattan sonra şanlı yaşamını dinginlik içerisinde sona erdirme özgürlüğünü elde etti. Athanasius'un ölümü Mısır'da kıyımın işareti oldu. Valens'in pagan temsilcisi, kuvvet zoruyla, değersiz Lucius'u İskenderiye başpiskoposluğu makamına oturttu, egemen durumdaki mezhebin kazanmasını öbür Hristiyanların kanlarıyla ve kıyımla sağladı. Hristiyanlar, Yahudilerle paganların inançlarına gösterilen hoşgörüden acı acı yakınıyorlar ve onu Hristiyanlara yapılmış en aşağılatıcı kıyım ve doğunun dinsiz zaliminin en büyük suçu olarak görüyorlardı.[68]

Ortodoks grubu, utkuya ulaşmasından sonra, Valens'in anısı üzerine ağır bir zulüm lekesini sürdürdü. Kaynağı zayıf ve korkak bir ruh olan kusurları ve erdemleriyle bu hükümdarın inançlarına gösterilen hoşgörüden acı acı yakınıyor diye düşünülebilir ki onun kilise mensubu olan temsilcileri aldıkları buyrukların dışına çıkmışlar ve efendilerinin maksadını aşmışlardır. Olaylar, hasımlarının ağır sözlü saldırıları ve yalın kanağanlıklarıyla çok abartılmıştır.[69] 1) Valentinianus'un taht ortağının adına eyaletlerde işlenen kişisel sert işlemleri onaylar gibi görünen suskunluğu, bu işlemlerin genel bir nitelik kazanmış olmasından ve tüm dinler için gösterilen hoşgörü düzenini bozmamış bulunmasından ileri gelmekteydi. Büyük kardeşin şaşmaz yansızlığına övgülerde bulunan aklı başında tarihçi, Valentinianus'un kesiminde-

68. Valens'in bu kilise yönetimi tasarısı Socrates'tan (1, IV), Sozomen'den (1, VI), Theodoret'den (1, IV) ve Tillemont'un çok geniş derlemelerinden, özellikle VI, VIII ve IX. ciltlerinden aktarılmıştır.

69. Dr. Jortin, *Remarks on Ecclesiastical History*'de (c. IV, s. 78) zaten bundan şüphelenmiş ve bunu duyurmuştur.

ki dinginlikle karşıtlık gösterecek olan doğudaki zulüm olaylarından, doğallıkla, söz etmemektedir.[70] 2) Uzaklarda kalmış bir zamanın sisler içerisindeki ilişkilerini değerlendirebilmek kolay değilse de Athanasius'un ölümünden sonra Teslisçilerin kendilerine lider olarak seçtikleri Caesarea (Kayseri) Başpiskoposi Basil ile aralarındaki yakınlık göz önünde tutulursa Valens'in karakteri ya da hiç olmazsa tutumu üzerine oldukça sağlıklı bir yargıya varılabilir.[71] Bu konuşulan işin tarihi, Basil'in dostları ve hayranlarınca yazılmıştır. Bununla birlikte retorik ve tanrısal süslemeler çıkarıldıktan sonra başpiskoposun kararlılığına hayranlık duyan Arian'cı müstebitin beklenmedik hoşgörüsüne şaşıp kalınır. Şiddete başvurarak tüm Kapadokya eyaletini ayaklandırmasından korkuyordu.[72] Durumunun saygınlığını ve kanılarının doğruluğunu bükülmez bir gururla ileri süren başpiskopos, vicdanının özgürlüğünü ve başpiskoposluğunu gürültüsüzce sürdürdü. İmparator katedraldeki kutsal hizmetine dinsel bağlılıkla yardımcı oldu, sürgün cezası verecek yerde Basil'in yakın bir zamanda Caesarea dolayında kurduğu hastane için büyük bir bağışta bulundu.[73] 3) Theodosius'un Arian'cılara karşı çıkardığı yasaya benzer

70. Bu düşünce o kadar güçlü ve açıktır ki Orosius'un (1, VII, b. 32, 33) zulüm olaylarını Valentinianus'un ölümünden sonra olmuş gibi göstermesine yol açmıştır. Başka bir yönden, Socrates (1, III, b. 32) 374 yılında Themistius'un felsefi söylevleriyle (*Orat.*, XII, s. 154) zulmün yatıştığını sunmaktadır. Bütün bu çelişkiler kanıtları güçsüzlendirmekte ve Valens'in yaptığı zulüm eylemlerinin suresini azaltmaktadır

71. Aktardığım ve özetlediğim Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 153-167) Basil'in kardeşi ve arkadaşı olan iki Gregory'nin savunularından en gerçek durumları yapıtına almıştır. Basil'in mektupları da şiddetli bir zulmü yansıtan bir tablo görünümünde değildir (Dupin, *Bibliotheque, Ecclesiastique*, c. II, s. 155-180).

72. Basilius Caesariensis episcopus Cappadociae clarus habetur... qui multa continentiae et ingenii bona uno superbiae malo perdidit." Pek de saygılı olmayan bu pasaj, herhalde üslup ve karakter bakımından Aziz Jerom'undur. Onun kroniğini yapan Scaliger'de bu yoktur. Ama Isaac Vossius, keşişlerin düzeltmemiş oldukları eski bir el yazmasında onu bulmuştur.

73. Hemen hemen ikinci bir kent oluşturan bu soylu ve hayırlı kuruluş büyüklük bakımından olmasa da gereksiz piramitlerden ve Babil surlarından daha değerliydi. Özellikle cüzzamlıların toplanarak yatırılmasına ayrılmıştı (Gregory

bir yasanın Valens tarafından Athanasius öğretililerine karşı yayımlanmış olmasıyla ilgili bir bilgi edinemedim. Çok sert yakınmalara yol açan buyrultunun da pek kınanacak yanı yok gibi görünmektedir. İmparator, uyruklarından çok sayıda kimsenin kendilerini tembelliğe kaptırarak, dine bağlılık bahanesiyle Mısır keşişlerine katıldıklarını görmüştü. Doğu kontunu, bunları çölden çekip getirmekle ve bu toplum kaçaklarını dünya nimetlerine döndürmek, insan ve vatandaş olarak ödevlerini yerine getirmelerine zorlamakla görevlendirmişti.[74] Valens'in yüksek görevlileri genç ve güçlü keşişleri askere alma yetkisini kendilerinde gördüklerinden bu ceza yasasının kapsamını genişlettiler. Piyade ve süvarilerden oluşan üç bin kişilik bir birlik İskenderiye'den beş bin keşişin çekilip yayıldığı Nitria çölüne doğru yürüyüşe geçti.[75] Arian'cı papazlar askerlere kılavuzluk ediyordu; tarihin bize bildirmesine göre hükümdarın buyruklarına direnç göstermek isteyen manastırlarda büyük ölçüde kan döküldü.[76]

İmparator Valentinianus sert düzenlemelerin ilk örneğini verdi ve bu düzenlemeler aracılığıyla yeni zamanların yasa koyucuları da papaz sınıfının gönencini ve cimriliğini, sınırlandırdılar. Kent kiliselerinde, Roma piskoposu Damasus'a[77] seslenen bir buyruk

---

Nazianzen, *Orat.*, 1., XX, s. 439.)

74. *Cod. Theodos.*, 1, XII, başlık 1, yasa 63. Godefroy (c. IV, s. 409-413) aynı zamanda hem bilimsel eleştirici hem de avukat olarak meslek yürütüyor. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 808) Valens'in buyruğunu anlaşılmaz hale sokmuş ve seçme özgürlüğünü kaldırmış olan Ortodoks dostlarını mazur göstermek için ikinci bir kanunu var sayıyor.

75. Bkz. D'Anville, *Description de l'Egypte*, s. 74. Daha sonra manastır kuruluşlarını inceleyeceğim.

76. Socrates, I, IV, b. 24, 25; Orosius, 1, VII, b. 33; Jerom, *in Chron.*, s. 189, ve c. II, s. 212. Mısır keşişleri, inançlarının içtenliğini yansıtan birçok mucize gösterdiler. Jortin bunun doğru olduğunu (*Remarks*, c. IV, s. 79) söylüyor ama bu mucizelerin gerçekliği üzerine ne gibi kanıtlara sahibiz?

77. *Cod. Theodos.*, 1, XVI, başlık 2, yasa 20. Godefroy (c. VI, s. 49), Baronius gibi pederlerin bu önemli yasa konusunda söyledikleri ve İmparator II. Frederic, I. Edward ve on ikinci yüzyıldan beri saltanat sürmüş olan öbür Hristiyan hükümdarlarca uzun zamanlar canlı tutulmuş ruhu hakkındaki tüm bilgileri tarafsız olarak toplamıştır.

açıklandı. Hükümdar bununla kişilere ve kilise mensuplarına, dul kadınlarla bakireleri sık sık görmeye gitmemelerini söylüyorlar, sivil magistra'ları, söz dinlemeyenlerin bildirilmesiyle görevlendiriyordu. Kilise yöneticisi artık, cemaat bireylerinden bağış, vasiyet ya da kalıtım yoluyla para veya mal alma özgürlüğüne sahip olamayacaktı. Bu buyrultuya aykırı olarak düzenlenmiş her vasiyetname hükümsüz sayılacaktı. Yasa dışı bağışlar hazine yararına zoralıma uğratılıyordu. Sonraki bir düzenleme rahibeleri ve piskoposları da kapsar gibidir. Kilise örgütüne bağlı her kişi vasiyet yoluyla bağış alamaz duruma sokuldu; yalnızca genel anlamda, kalıtım yoluyla miras hakkına sahip olabilecekleri belirtildi. Uyruklarının mutluluk ve erdeminin koruyucusu olarak Valentinianus, kendini duyurmaya başlayan karışıklığa bir umar olmak üzere bu önlemleri almıştı. İmparatorluğun başkentinde soylu ve zengin ailelerin kızları çok büyük ölçüde ve bağımsız olarak, kalıtım yoluyla varlık elde ediyorlardı. Bu yeni ve dine bağlı Hristiyanların büyük bir bölümü dinin öğretisine dinginlikle ve inanarak değil, heyecanla ve tutkuyla, belki de moda gereği, dört elle sarılmışlardı. Gösteriş ve süsleme isteklerinden vazgeçiyorlardı. Namuslu olmak isteği, onları karı koca yaşamının tadından vazgeçirtiyordu. Günah işlemekten korkan vicdanlarını yönetmek, boş kalan bir kalbin sıcak kaygısını dindirmek için gerçek ya da yapay ermişlikte bir kilise mensubunu seçiyorlardı. Ama çok az tanıdıkları sınırsız güven, daha parlak bir ortamda manastıra özgü ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla doğunun uzak köşelerinden kopup gelen içtenlikli ya da sahteci kimselerce çoğunlukla kötüye kullanılmaktaydı. Dünya eğlencelerinden vazgeçerek çok daha değerli çıkarlar elde ediyorlardı. Belki de genç ve güzel olan bir kadının derin bir biçimde bağlanması, bolluk ve güzellik içerisinde hazırlanmış bir sofra, ve bir senatör ailesinin insanları, köleler ve azatlılar bu değerli çıkarlardan bazılarıydı. Romalı hanımefendiler, cömert sadakalar ve çok masraflı haclarla pek büyük servetlerini savurup yok ettiler. Manevi kızının vasiyetnamesinde kurnaz papaz, serveti-

nin bir bölümünü ve kimi kez tamamını yoksulların gözetim görevlisi ve imdada koşucu olarak sahtekâr bir yumuşaklıkla kiliseye ayırtmaya cesaret edebiliyordu. Kalıtçıları soymak için kilise mensuplarının yaptıkları bu kazançlı ve utanç verici iş, boş inançlı bir yüzyılda nefreti körükledi. En saygıdeğer Latin piskoposlarından ikisi Valentinianus tarafından çıkarılan buyruğun haklı ve zorunlu olduğunu kabul ettiler, Hristiyan papazlarının, ancak soytarılara ve putperest rahiplerine yakışacak bir ayrıcalığı yitirmeyi hak ettiklerini söylemekten çekinmediler. Ne var ki yasa koyucunun önlemleri ve gücü, kişisel çıkarın ustalığı karşısında pek seyrek hallerde başarı sağlayabilir.[78] Jerom ve Ambrose, bir yasaya, güçsüz de olsa esenleyici de olsa sabırla uyarlık gösterebilirlerdi. Kilise mensupları para kazanmaları konusunda adım atamaz hale gelince kilisenin şan ve ününü daha saygıdeğer bir marifetle çoğaltmaya çalışabilirler ve böylece açgözlülüklerini vatanseverlik ve dindarlık maskesi altında saklayabilirlerdi.[79]

Papazların açgözlülüğünü cezalandıran Valentinianus yasasını kamuya bildirmek için zorlanan Roma Piskoposu Damasus, çok şüpheli olan değeri ve karakterini iyi diye tanıtan bilgin Jerom'u kendi safına çekme ustalığını ve mutluluğunu gösterdi.[80] Roma kilisesinin şatafatlı kusurları. Ammianus tarafından ilginç ve ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır: "Vali Juventius, eyalet-

78. Yararlandığım deyimler, Jerom'un küfürlerine oranla hafif ve çok ılımlıdır. (c. 1, s. 13, 45, 144 vd.). Keşiş arkadaşlarına yaptığı kınamalar, kendisine karşı da yapıldı, Sceleratus, Versipellis, Azize Paula'nın âşığı olmakla açıkça itham edildi (c. II, s. 363). Gerçekte bu sevgi anne ve kız sevgisiydi; kendisinin ısrarla söylediğine göre bu sevgiden, herhangi bir cinsel istek tatmini için yetki ve etkisini kullanmamıştır.

79. "PPudet dicere, sacerdotes idolorum, mimi et aurigae, et scorta, haereditates capiunt: solis clericis ac monachis hac lege prohibetur. Et non prohibetur a persecutoribus, sed a principibus Christianis. Nec de lege queror; sed doleo cur meruerimus hanc legem." Jerom (c. I, s. 13) patronu Damasus'un gizli politikasını ustalıkla ileri sürmektedir.

80. Jerom'un üç sözcüğü "sanctoe memorioe Damasus" (c. II, s. 119) ona yapılan tüm suçlamaları haklı çıkarıyor ve dindar Tillemont'u bunları belirtmek zorunda bırakıyor (*Mem. Eccles.*, c. VIII, s. 386-424).

lerini bolluk ve dinginlik içerisinde yaşatıyordu. Ama kurduğu yönetimin dinginliği, çok sayıda akılsız insanların kanlı ayaklanmasıyla kısa sürede bozuldu. Damasus ve Ursinus, piskoposluk orun (makam)'u için öfkeyle çekiştiler, davranışlarındaki şiddet, insan tutkusunun olağan ölçüsünü aştı. Bağnaz yandaşları silaha sarıldılar, hasımlarını acımasızca kılıçtan geçirdiler. Bunları ne yatıştırabilen ne de önleyebilen vali dış mahallelere sığındı. İnatçı bir savaşımdan sonra Damasus yanlıları tam bir utku kazandılar. Ertesi günü, Hristiyanların cemaat toplantısı yaptıkları Sicininus[81] adlı büyük bazilikada yüz otuz yedi ceset bulundu.[82] Genel heyecan uzun süre yatışmadı. Başkentin göz kamaştırıcı parlaklığı gözümün önüne gelince bu denli değerli bir ele geçirmenin tutkulu insanların isteklerini alevlendirdiğine ve bu işi nasıl bir heyecanla sürdürdüklerine hiç şaşmıyorum. Kazanan taraf, Romalı hanımefendilerin eli açıklığı sayesinde zengin olacağına güvenmekteydi.[83] Şunu da iyi biliyordu ki zarif bir gösterişle süslenecek, görkemli bir araba içerisinde Roma sokakların da gururla dolaşacak, sofrası, incelik ve bolluk bakımından imparatorunkinden bile üstün olacaktı.[84] Bu büyük papazlar, diyor namuslu putperest, kent içerisinde böyle gösterişler yapacakla-

81. Sicininus ya da Liberius Bazilikası, olasılıkla Esquiline tepesindeki Sancta Maria Maggiore Kilisesi'dir (Baronius, A. D. 367 no. 3 ve Donatus, *Roma Antiqua et Nova*, 1, IV, b. 8, s. 462).

82. Jerom'un kendisi de "crudelissimae interfectiones diversi sexus perpetratae" (*in Chron.*, s. 186) diye itiraf etmek zorunda kalmıştır. Karşı gruptan iki papazın dilekçesi yayılmıştır. Bunlar, kilise kapılarının yakıldığını ve kubbenin yıkıldığını bildirmektedirler. Ayrıca Damasus'un da papazların başında ve kiraladığı hendekçilerle gladyatörleri de beraberinde getirerek içeri girdiğini, onun yandaşlarından kimsenin ölmediğini ve kilisede yüz altmış ceset bulunduğunu anlatmaktadırlar. Peder Sirmond bu dilekçeyi, yapıtlarının ilk cildinde yayımladı.

83. Damasus'un düşmanları ona "Auriscalpius Matronarum" (kadınların kulak kaşıyıcısı) adını takmışlardı.

84. Gregory Nazianzen (*Orat.*, XXXII, s. 526) imparatorluk merkez kentlerindeki yüksek aşamalı papazların şatafat ve gösterişlerini anlatırken süslü arabalarına, atlarına ve kalabalık maiyetlerine de işaret ediyor. İnsanlar, yırtıcı hayvan görmüş gibi onlardan kaçışıyordu.

rı yerde, gönülsüz görünüşlü ve ruhlarının temizliğini yansıtan mütevazı bakışlı kimi eyalet piskoposlarının alçak gönüllülüğünü ve gösterişsizliğini benimsemiş olsalardı çok daha temiz bir mutluluğa ermiş olurlar, hem Tanrı'yı hoşnut ederler, hem de gerçek hayranlarının saygısını kazanırlardı."[85] Ursinus ve Damasus'un din sapkınlığı birincinin sürgüne gönderilmesiyle son buldu. Ve prefect Praetextatus'un akıllılığı sayesinde dinginlik yeniden kuruldu.[86] Praetextatus derin bilgi ve zevk sahibiydi, kibar bir putperest filozoftu. Damasus'a içerisinde kınama saklı bir takılmada bulundu, kendisini Hristiyan yapmasını, şu koşulla ki piskoposluktan ayrılarak bu orunu ona vermeye razı olmasını istedi. Prefect'in Hristiyanlığı bu karşılıkla satın almak istediği şüphelidir.[87] Dördüncü yüzyıldaki papaların bu zenginlik ve şatafat tablosu çok dikkat çekicidir, çünkü bir balıkçı olan havari ile egemenlik gücü Napoli'den Po Irmağı'na dek uzanan krallık benzeri durum arasındaki ilintisizliği sergilemektedir.

Komutanların ve ordunun oylarıyla imparatorluk asası Valentinianus'a teslim edildiği zaman seçicileri bu karara vardıran güdü onun parlak ünü, askerlik bilgisi, eski disiplinin biçimi ve özüne bağlılığı ve deneyimiydi. Kamu işlerinin durumu, askerlerin ikinci bir imparator isteğini haklı kılmaktaydı. Valentinianus, en yetenekli ve en gayretli insanın bile birbirlerinden çok uzak ve

85. Ammianus (XXVll, 3). P" Perpetuo Numini, verisque ejus cultoribus." Bir çoktanrılının garip hatırsayarlılığı.

86. Ammianus onun prefect'liği üzerine parlak bir tablo çiziyor ve onu "praeclarae indolis, gravitatisque senator" diye adlandırıyor (XXII, 7 ve Vales. ad loc.). İlginç bir yazıt (Grutor MCII, no. 2), iki sütun üzerine, arka arkaya kazandığı dinsel ve sivil saygınlıkları anlatıyor. Birincisinde güneş ve Vesta, Augur, Quindecemvir, Hierophant vb.; ikincisinde ise kestörlük, praetor'luk, Toskana ve Umbria korektörlüğü, Lusitania konsülerliği, Achaia prokonsüllüğü, Roma prefect'liği, İtalya praetorian prefect'liği, Illyricum'un aynı görevleri ve seçimle gelen konsüllüğü yazıyor. 385 yılının başlangıcından önce öldü. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. VI, s. 241-736.

87. "Facite me Romanae urbis episcopum; et ero protinus Christianus." (Jerom, c. II, s. 1 65). Damasus'un onu Hristiyan yapmak için bu fiyata razı olmadığı düşünülebilir.

geniş sınır boylarına yapılacak saldırıları püskürtmek için yeterli olamayacağını biliyordu. Julianus'un ölümüyle onun adının saldığı korkudan kurtulan barbarlarla doğu, kuzey ve güneydeki uluslar yağma ve istila umutlarına kapıldılar. Her zaman yıpratıcı olan akınları büyük boyutlara ulaşıyordu. Valentinianus'un on iki yıllık saltanatı süresince sert kararlılığı, kendi bölgesini korudu ve onun etkisiyle zayıf Valens'in tutumu da yönlendirilmiş oldu Belki kronolojik yöntem iki imparatorun da karşı karşıya kaldıkları ayrı biçimdeki güçlükleri daha canlı olarak ortaya koyabilecektir. Ne var ki okuyucunun dikkati de çok zaman, birbiriyle ilgisiz konuların ve olayların değişikliği yüzünden dağılabilecektir. I. Almanya, II. Britanya, III. Afrika, IV. Doğu ve V. Tuna olan beş büyük savaş sahnesi, Valens ile Valentinianus'un saltanatları sırasında imparatorluğun askerî durumu üzerine doğru bir düşünce vermiş olacaktır.

I. Büyük saray nazırı[88] Ursacius, yeni bir imparatorun tahta çıkması halinde ister gelenek, ister bir antlaşma gereği olarak almaya hakları olduğuna inandıkları armağanları isteyen Almanların elçilerine, yersiz bir tasarruf düşüncesiyle, bunda kısıntılar yaparak, hakaret etmişti. Ulusal diye nitelendirdikleri bir hakaretten duydukları hoşnutsuzluğu gizlemediler ve bundan kendi vatandaşlarına bilgi verdiler. Hakaret kuşkusu, şeflerin öfkeci ruhunu alevlendirdi ve savaşkan gençlik silah başına koştu. Valentinianus Alpleri geçmeden önce Galya köyleri alevler içinde kaldı. General Dagalaiphus onlara kavuşmaya erişemeden önce Almanlar tutsakları ve yağma mallarını, kendi ormanlarında güvenlik içerisinde tuttular. Ertesi yılın başlarında ulusun tüm asker güçleri toplandılar ve kışın en şiddetli soğukları sürdüğü sırada Ren'i geçtiler. İki Roma kontu bozguna uğradı ve ağır yaralandılar. Herculus'lerin ve Batavialıların sancakları Almanların eline geçti; bunları, utkularının simgesi olarak, çığlıklar ve sövgülerle her

88. Ammianus (XXVI, 5) Valesius, saray nazırları (*master of the offices*) üzerine uzun ve ilginç bir not eklemiştir.

yanda dolaştırdılar. Sancaklar geri alındıysa da Batavia'lıların utancı sürüyordu. Valentinianus, askerlerinin, düşmanlarca kötü duruma düşürülmeden önce komutanlarından korkmayı öğrenmiş olmalarının gerekliliğine inandı. Birliklerini topladı. Batavialılar, çevrelerinin bastan başa imparatorluk ordusuyla sarılmış olduğunu büyük korkuyla gördüler. İmparator, kürsüye çıktı ve korkakları ölümle cezalandırmak küçüklüğünü göstermeden bu utanç verici bozgunun başlıca sorumluları olan subayların üzerine zamanla silinmez bir leke sürdü. Batavia'lıların rütbeleri ve sanları geri alındı, silahları çıkarıldı, en bayağı bir esir tüccarına tutsak olarak satılmalarına karar verildi. Bu korkunç karar karşısında suçlular, yerlere kapanarak hükümdarlarının nefretinden vazgeçmesi için uğraştılar, bir sınama daha yapmalarına izin vermek lütfunda bulunursa Romalı adına değer olduklarını göstermeye söz verdiler. Valentinianus istemeye istemeye razı olmuş gibi davrandı. Batavia'lılar, onurlarını Almanların kanıyla yıkamaya ant içerek kılıçlarını geri aldılar.[89] Dagalaiphus komutanlığı kabul etmedi. Belki de fazlaca titiz davranarak bu seferin güçlülüğünü ileri süren bu usta general, savaşın sonundan önce, rakibi Jovinus'un bütün güçlükleri yenerek barbarların dağınık kuvvetleri üzerinde kesin bir üstünlük sağladığını görmüş ve büyük bir iç yıkılışına uğramıştı. Piyadeden, süvariden ve hafif birliklerden oluşan ileri disiplinli bir ordunun başında Jovinus, Metz toprakları üzerindeki Scarponna'dan hızla[90] yürüyüşe geçti, orada, silahbaşı etmelerine olanak vermeden kuvvetli bir Alman tümenini yakaladı, askerlerini tehlikesizce yengi kazanmaları umuduyla saldırttı. Başka bir tümen de dolaylarındaki tüm ülkeleri yakıp yıktıktan sonra, Moselle kıyılarında dinlenmeye çekilmişti. Arazinin durumunu dikkatle inceleyen Jovinus, bir

89. Ammianus, XXVII, 1; Zosimus, 1, IV, s. 208. Ertesi yüzyılın bir Yunan söz sanatçısıyla ilgilenemeyen çağdaş asker, askerlik onuruna duyduğu saygı yüzünden Batavia'lıların utanç halini suskunlukla geçirmektedir.

90. Bkz. D'Anville, *Notice de l'Ancienne Gaule*, s. 587. Mascou (*Hist. of the Ancient Germans*, VII, 2) Moselle'i açıkça anlatıyor. Ammianus ise onun adını bile anmamaktadır.

ormandan da yararlanarak, Germenlerin gevşek güvenliklerini seçip göreceği yere dek gizlice ilerledi. Kimisi koca vücutlarını ırmakta yıkıyor, kimisi de uzun kumral saçlarını tarıyor ya da zavallı vatandaşlardan zorla aldıkları nefis şarapları içiyordu. Ansızın Romalıların boru sesleri duyuldu, lejyonlar Germenlerin üzerine atıldılar. Baskın şaşkınlık yarattı, şaşkınlık ise bozguna ve büyük korkuya neden oldu. Yiğit savaşçılardan çoğu, savunmaya bile zaman bulamadan düşmanın kılıcı ve okları altında can verdi. Kaçabilenler Champagne'daki Chalons kenti yakınında Katalonya ovalarında üçüncü ve ana orduya sığındılar. Bütün müfrezeler geriye çağrıldı. Arkadaşlarının başına gelen felaketi duyan ve toparlanan barbar komutanları, Valentinianus'un yengili kuvvetleriyle genel ve kesin bir savaş için hazırlığa giriştiler. Bu çetin ve kanlı savaş, zaman zaman karşılıklı yengi ve yenilgilerle bütün bir gün sürdü. Romalılar bin iki yüz kişi yitirdiler ve sonunda savaşı kazandılar. Almanlar harp alanında altı bin ölü bıraktılar ve on dört bin askeri de ağır yaralandı. Kahraman Jovinus, bu büyük ordunun geri kalanını Ren kıyılarına dek kovaladıktan sonra Paris'e geldi, hükümdarının beğeni ve kutlamasını kazandı, ertesi yıl için de konsül saygınlığını elde etti.[91] Romalılar, esir bir krala yaptıkları yakışıksız davranışla, kazanmış oldukları utkuya leke sürmüş oldular. Komutanın haberi olmadan onu bir işkence çarmıhına astılar. Bu utanç verici hareketten sonra, Vadomair'in oğlu, zayıf ve hastalıklı, ama atılgan ve yaman bir kral olan Withicab'ı soğukkanlılıkla öldürdüler. Katil bir uşak Romalıları bu suçu işlemeleri için kışkırttı.[92] Adalet ve insanlık kurallarını bu denli hiçe saymak, içlerinde duydukları gizli korkuyla zayıflığı ve imparatorluğun gerileyişini de açığa vurmuş oluyordu. Kılıcın gücüne güven duyulduğu sürece hançer kullanmaya pek seyrek olarak başvurulur.

91. Bu savaşların betimlenmesi Ammianus'ta (XXVII, 2) ve Zosimus'ta (1, IV, s. 209) bulunmaktadır. Zosimus, Valentinianus'un da savaşta hazır bulunduğunu söylüyor.
92. "Studio solicitante nostrorum, occubuit." (Ammian., XXVII, 10).

Almanlar, talihlerinin ters gitmiş olmasından utanç duymuş görünürlerken Valentinianus'un gururu da yukarı Almanya'nın başlıca kentlerinden olan Moguntiacum ya da Mentz baskınında yıkıntıya uğradı. Hristiyanlar bayramlarından birini kutlarlarken, yetenekli ve gözüpek komutan Rando, ansızın Ren'i geçti, her türlü savunma önlemlerinden yoksun olan kente girdi, kadın ve erkek olmak üzere çok sayıda kimseyi tutsak ederek götürdü. Valentinianus, bu kez ulusal kapsamda kanlı bir öç almaya karar verdi. Kont Sebastianus, İtalya ve Illyricum birlikleriyle, olasılıkla Rhaetia yönünden Almanya'ya girme buyruğunu aldı. İmparatorda, oğlu Gratianus'la birlikte, iki kanadını Jovinus'la Severus'un komutasında batının süvari ve pïyade kuvvetlerinin oluşturduğu güçlü bir ordunun başında Ren'i geçti. Köylerinin yıkılmasına karşı koyacak durumda bulunmayan Almanlar, çağımızda Wirtemberg dükalığı olan yerde, ele geçirilmesi olanaksız bir dağın doruğunda ordugâhlarını kurdular ve gözü pek olarak Romalıların saldırısını beklediler. Valentinianus her zamanki cesaretli araştırmalarıyla askerlerini oraya ulaştıracak savunmasız bir keçi yolu bulduysa da bunu tehlikeli gördü. Bir bölüm barbar askeri pusudan çıktı, imparator, sert ve kaygan bir yamaçtan, atının üzerinde bütün hızıyla kaçmak zorunda kaldı, zırhını, altın ve değerli taşlarla bezenmiş zırhlı başlığını taşıyan askeri arkada bıraktı. Saldırı işareti üzerine Romalılar Solicinium dağını kuşattılar ve üç yönden daha çıktılar. Yaklaştıkça çabalarını artıyor ve düşmanı korkutacak naralar atıyorlardı. Tüm kuvvetlerinin toplanmasıyla yaylayı ele geçirince, barbarları, kont Sebastianus'un, çekiliş yollarını kesmek için kuvvetleriyle beklediği kuzey yönünden aşağı inmeye zorladılar. Bu parlak utkudan sonra Valentinianus, Treves'deki kış karargâhına döndü, halkın gösterdiği sevinci, görkemli zafer oyunları tertipleterek ödüllendirdi.[93] Ama akıllı hükümdar, Almanya'nın fethine kalkışmak

93. Ammianus, Valentinianus'un seferini anlatmakta (XXVII, 10), Ausonius ise onu kutlulamaktadır (Mosell., 421 vd.). Gülünç bir tahminine göre Romalılar Tuna'nın kaynaklarını bilmemekteydiler.

yerine, kuzeyin uzak bölgelerinden koşarak gelen gözüpek kalabalıkların durmadan yığılıp büyük kuvvetler oluşturduğu bir düşmana karşı tüm dikkatini Galya sınırlarının savunmasına yöneltti.[94] Ren kaynaklarından okyanusa dek bu ırmak boyunca, imparator, müstahkem noktalar ve kuleler yaptırdı. Yeni tahkimat yöntemleri ve yeni silahlar oluşturdu. Birçok Romalı asi ve genç barbarlar sıkı disiplin altına sokularak askerlik uygulamalarında bilgi sahibi kılındı. Barbarlardan kiminin pek sert olmayan gösterilerine, bir bölümünün de silahla karşı koymalarına karşın Valentinianus Ren tahkimatını tamamladı, böylece, saltanatının son dokuz yılında Galya'da huzuru sağlamış oldu.[95]

Diocletianus'un ustalıklı kurallarını benimsemiş olan imparator, Alman halklarının geçimsizliklerini kışkırtıyor, birbirlerinden kopmalarını sağlamaya çalışıyordu. Dördüncü yüzyılın ortalarında, Vandalların soyundan gelme, kalabalık, göçer Burginyonlar[96] olasılıkla Lusace ve Thuringia'nın bulunduğu yerlerde, Elbe'nin iki kıyısını ellerinde bulunduruyorlardı. Zayıf oymaklarından yavaş yavaş güçlü bir krallık doğdu ve bugünkü zengin eyalete sahip oldu Sivil devlet yönetimiyle rlinsel kuruluşun zıtlığı eski Burginyonların geleneklerinde dikkate değer bir özellik göstermektedir. Kral ya da komutan Hendinos adı altında tanınıyor, büyük papazları ise Sinistus adını taşıyordu. Büyük papazın kişiliği kutsaldı, saygınlığı ise sürekliydi. Kral yalnızca geçici bir otoriteye sahipti. Olaylar kötü bir akış gösterirse onun cesaretsizliğine veriliyor, ve tahttan indiriliyordu. Uyruklarının

94. "Immanis enim natio, jam inde ab incunabulis primis varietate casuum imminuta; ita saepius adolescit, ut fuisse longis saeculis aestimetur intacta." (Ammian., XXVIII, 5). Kont de Buat (*Avrupa Halkları Tarihi*, c. IV, s. 370) Almanların yabancıları kolaylıkla benimsediklerini söylemektedir.

95. Ammianus, XXVIII, 2; Zosimus, 1, IV, s. 214. Genç Victor, mekanik üzerine İmparator Valentinianus'un aklı ermesini övmektedir. "Nova arma meditari fingere terra seu limo simulacra."

96. "Bellicosos et pubis immensae viribus affluentes; et ideo metuendos finitimis universis." (Ammian., XXVIII, 5).

haksızlığı, papazlara bağlı olması gereken[97] toprağın verimliliğinden ve mevsimlerin düzensiz gitmesinden bile[98] onu sorumlu tutmaya dek ileri gidiyordu. Almanlar ve Burginyonlar, kimi tuzlu bataklıkların iyeliği üzerinde sık sık anlaşmazlığa düşüyorlardı. İkinciler, imparatorun gizli ricaları ve cömertçe armağanlarıyla isteklerinden kolayca vazgeçtiler. Drusus kalelerinin korunması için görevlendirilmiş Roma askerlerinin soyundan olduklarıyla ilgili öyküsel kökenlilik safca ve kolayca her iki tarafça da benimsendi. Bu düşünce karşılıklı olarak çıkarlarına uygun düşüyordu.[99] Seksen bin kişiden oluşan bir Burginyon ordusu Ren kıyılarında görünmekte gecikmedi. Valentinianus'un söz verdiği yardımı ve paraları sabırsızlıkla beklediklerini bildirdiler. İmparatorun özür dilemeleri ve sonuçsuz önel istemeleri yüzünden geri çekilmek zorunda kaldılar. Ren müstahkem mevkileri ve garnizonları Galya sınırlarını onların haklı hınçlarına karşı korudu. Tutsaklarının öldürülmesi Burginyonlarla Almanların kalıtsal kinlerini azdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Birtakım hal ve koşulları göz önünde tutarak, akıllı Valentinianus'un tutumu kolaylıkla açıklanabilir. Amacı, olasılıkla Almanları ezmek değil yıldırmaktı. Çünkü bu iki ulustan birinin ya da öbürünün yok edilmesi, ikisinin birbirine karşı çıkarılmasıyla sağlanan dengeyi bozacaktı. Alman hükümdarları arasında, bir Romalı

97. Tarihçilerin ve gezginlerin her zaman bireysel olayları genel kuralları uygulayarak değişikliğe uğrattıklarına tanık olmuşumdur. Örneğin Ammianus, bir geleneğin Mısır'a ait olduğunu savunurken Çinliler bunu Tatsin'e ya da Roma İmparatorluğu'na mal ederler (De Guignes, *Hist. des Huns*, c. II, kısım 1, s. 79).

98. "Salinarum finiumque causa Alemannis saepe jurgabant." (Ammian., XXVIII, 5). Belki, tuz yapan bir ırmak olan Sala'nın iyiliği için anlaşamıyorlardı ve herhalde eski bir anlaşmazlık söz konusuydu (Tacit., *Annal.*, XIII, 57 ve Lipsius ad loc.).

99. "Jam inde temporibus priscis sobolem se esse Romanam Burgundii sciunt." ve bu belirsiz gelenek yavaş yavaş çok düzenli bir biçim kazandı (Oros., 1, VII, b. 32). Germanya'da görev yapan ve Drusus tarihini yazan Pliny'nin söz götürmez otoritesiyle bu sav bu kahramanların ölümünden altmış yıl sonra yıkılmıştır (Plin., Secund. Epist. III, 5). "Germanorum genera quinque; Vindili, quorum pars Burgundiones," vb. (*Hist. Natur.*, IV, 28).

adı taşıyan Macrianus yüksek ölçüde siyasal ve askerî yeteneklere sahipti ve Valentinianus'un değer verdiği ve de kaygılandığı tek kimse oydu. İmparator, çevik ve seçkin birliklerden oluşan bir ordunun başında Ren'i geçti, askerlerinin sabırsızlığı onun tüm önlemlerini bozmamış olsaydı Macrianus'un eline düşmüş olacaktı. Bu Alman hükümdarı o günden sonra imparatorla özel görüşme onurunu kazandı, elde ettiği lütuflar ölümüne dek onu Romalıların en sadık dostu yaptı.[100]

Valentinianus'un tahkimatı kıtanın içerisini savunuyordu. Ama Galya'nın deniz kıyıları ile İngiltere kıyıları Saksonların sürekli kırıp geçirmelerine açıktı. Büyük ilgi duymamız gereken bu ad Tacitus'ün dikkatinden kaçmıştı. Batlamyus'un haritalarında görüldüğüne göre bu ulus yalnız Cimbric yarımadasının dar boğazını ve Elbe ırmağının denize döküldüğü yere yakın üç küçük adayı elinde bulundurmaktaydı.[101] Bugünkü adıyla Sleswig dukalığı ya da belki Holstein dukalığı olan bu dar toprak parçası, okyanusa açılan, dilleriyle İngiltere'yi kaplayan, ayrıca yasaları ve kolonileriyle de buralara yayılarak uzun süre Charlemagne'in ordularına karşı kuzeyin özgürlüğünü savunan bitip tükenmek bilmez Sakson kalabalıklarını beslemeye yetemezdi.[102] Bu güçlüğün kolaylıkla çözümü, en küçük savaş ya da ittifak olaylarıyla birbirine karışmış bulunan Germen oymaklarının belirsiz gelenek ve kuruluş yapılarındaki benzerlikte görülmektedir. Gerçek saksonların durumu balıkçılık ve korsanlık gibi tehlikeli uğraşlarda bulunmaya onları heveslendirdi ve ilk girişimlerinden elde et-

100. Almanlar ve Burginyonlarla ilgili savaşlar ve görüşmeler, açık bir biçimde ve ayrıntılı olarak Ammianus Marcelinus (XXVIII, 5; XXIV, 4; XXX. 3) ve Orosius'ta (1, VII, b. 32) bulunmaktadır. Jerom'un ve Cassiodorus'un kronikleri tarihleri saptamakta ve birtakım hal ve koşulları eklemektedirler.

101. Batlamyus, Cimbri'lerin geri kalanlarını yarımadanın kuzey ucunda göstermektedir (IV, 27) Cimbri'leri Saksonlardan ayıran aralığı, altıncı yüzyıldan beri Danes diye bilinen, asilleri belirsiz 6 oymak doldurmaktadır (Bkz. Cluver., *German. Antiq.,* 1, III, b. 21, 22, 23).

102. D'Anville (*Establissement des Etats de l'Europe*, s. 19-26) Charlemagne ile Saksonlar arasındaki geniş sınırları belirtmiştir.

tikleri başarılı sonuçla, dağların ve ormanların hüzün verici ıssızlığında yaşamaktan hoşlanmayan yurttaşlarından en yiğitlerinin de bu yolda ilerlemeler göstermenin doğal olarak özendirdi. Her gelgit olayı, koca okyanusu seyretmeye ve kendisinin bilmediği bir dünyanın zenginliklerini paylaşmaya özlem duyan gözüpek savaşçılarla dolu sandal filolarını Elbe üzerinden denize indirebilirdi. Bununla birlikte olasıdır ki Baltık Denizi kıyılan boyunda oturan uluslar Saksonlara ellerinden gelen yardımı yapıyorlardı. Bunların silahları ve gemileri, gemicilik bilgileri ve deniz savaşlarında deneyimleri vardı. Herkül birliklerini kuzeye geçirmekteki zorluk, yılın birçok ayında denizin buzlarla kaplı olmasından ileri geliyor, atılganlıklarını ve uğraşlarını büyük bir gölün sınırları içerisinde alıkoyuyordu. Gemilerinin başarıyla Elbe'nin ağzından dışarı çıkması küçük Sleswig kıstağından geçerek açık denize atılma hevesine kapılmalarını kamçıladı. Aynı bayrak altında savaşan korsanlar ve serüvencilerden oluşan çeşitli gruplar, önceleri haydutluk, daha sonra da devlet yönetimiyle düzenlenmiş bir toplum içerisinde birleştiler. Evlenmeler ve hısımlıklar yoluyla oluşan birlik önce bir askerî konfederasyon ve yavaş yavaş bir ulusa dönüştü. Onlarla ittifak yapmak isteyen komşu oymaklar Saksonların adını ve yasalarını kabul ettiler. Çürütülmesi olanaksız kanıtlara dayanmasaydık, Sakson korsanların gemiler içerisinde Almanya denizinde, Manş'ta ve Biscay körfezinde dolaştıklarının betimlenmesini yaparken okuyucularımızı aldattığımızı ileri sürerek kuşku uyandırılmak istenecekti. Altları düz büyük gemilerinin omurgası ince ağaçtan yapılıyordu. Ama, gemilerin yan kaplamaları ve suyla değinmesi olan bölümleri sorgun ağacından kaplanıyordu.[103] Uzun ve ağır deniz yolculuklarında çok büyük

103. "Quin et Aremoricus piratam *Saxona* tractus
Sperabat; cui pelle salum sulcare Britannum
Ludus; et assuto glaucum mare findere lembo."
(Sidon., *in Panegyr. Avit.*, 369).
Bu kaba, ama hafif olup Britanya halkının yararlandığı gemilere, özel bir kullanım için Caesar da öykünmüştü (Comment. de Bell. Civil., I, 51 ve Guichardt, Nouveaux Memoires Militaires, c. II, s. 41, 42). İngiliz gemileri bugün

tehlikelerle karşı karşıya kaldılar, Galya ve Britanya kıyılarında uğradıkları batmalarda çok sayıda insan ve tekne yitirdiler. Ne var ki bu gözüpek korsanlar, karada olduğu gibi denizde de tehlikeye meydan okuyorlardı. Girişimlerinin çoğalmasıyla akılları da aydınlanmaya başladı. En geri tayfaları bile kürek çekmesini, yelken açmasını ve gemiyi kullanmasını öğrenmişti. Saksonlar, filolarını gizleyen ve düşmanlarının filosunu darmadağın eden fırtınanın yaklaşmasından yararlanıyorlardı.[104] Batının kıyı eyaletleri üzerine kesin bilgi edindikleri zaman korsanlıklarını oralarda da yaygınlaştırdılar ve artık en uzak yerler bile saldırıdan korkmaz durumunu yitirmiş oldu. Gemileri o denli az su çekiyordu ki büyük ırmaklarda seksen, belki de yüz mil yolculuk yapabiliyorlardı. Bu tekneler çok hafifti ve bir ırmaktan öbürüne arabalar üzerinde taşınabiliyorlardı. Sen ve Ren'in ağızlarından giren korsanlar, Rhone'un hızlı akıntısından yararlanarak Akdeniz'e dek inebiliyorlardı. Valentinianus'un saltanatı sırasında Saksonlar, Galya'nın kıyı eyaletlerini yakıp yıktılar. Armorican denilen kıyı kesimini savunmakla görevli olan asker kont, buyruğundaki kuvvetleri ve savaş gücünü saldırganlarınkinden az gördüğü için, piyade kuvvetleri komutanı Severus'tan yardım istedi. Saksonlar, takviyeli Roma kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayıp ganimetlerini de bırakarak çekildiler ve zarar görmeden gitmeleri koşuluyla en güzel gençlerinden bir bölümünü, imparatorluk ordusunda hizmet görmek için bıraktılar.[105] Romalı komutan en alçakça ihaneti tasarladığından, bu uzlaşma koşulunu tartışmadan kabul etti. Derin bir koyağa gizlice mevzilendirilmiş olan piyadelerin coşkunluğu pusuyu boşa çıkardı. Savaş gürültü-

Caesar'ın zekâsını şaşırtırdı.

104. Saksonlarla ilgili en yetkin ve özgün kılavuzlar Sidonius Apollinaris'te bulunmaktadır (1, VIII, epist. 6, s. 223, Sirmond edisyonu); en iyi bilimsel araştırma ise Rahip Dubos'nundur (*Hist. Critique de la Monarchie Francoise*, c. I, 1, I, b. 16, s. 148-153; ayrıca bkz. s. 77, 78).

105. Ammianus (XXVIII, 5) korsanlarda ve haydutlardaki bu inanç eksikliğini haklı buluyor; Orosius (1, VII, b. 32) onların gerçek suçlarını açıkça dile getiriyor: "virtute atque agilitate terribeles."

sünü duyarak alarma geçen zırhlı bir birlik arkadaşlarının yardımına ve Saksonlara yüklenmeye yetişmeseydi Romalılar belki de kendi kalleşliklerinin kurbanı olacaklardı. Tutsaklardan bir bölümü, amfiteatrda yok olmak için ayrılmış olmaları nedeniyle bu seferki öldürülmeden sağ olarak çıkarıldılar. Hatip Symmachus, bu mutsuzlardan yirmi dokuzunun ölümü, kendi elleriyle boğdukları halde, yırtıcı yurttaşlarının keyfini kaçırdığını ve bundan üzüldüğünü söylemekten utanç duymamaktadır. Bununla birlikte aydın ve uygar Roma vatandaşları, Saksonlardan tutsak olanların onda birinin tanrılarına sungu olarak kurban edildiklerini ve bundan kendilerine uğur geleceğini duydukları zaman büyük korkuya kapılıyorlardı.[106]

II. Bilimlerin ve felsefenin ışığı, atalarımızın övüncünü pohpohlayan ve kanağanlıklarına hoş gelen, Mısırlıların ve Truvalıların, İskandinavların ve İspanyolların masalımsı kolonilerini yavaş yavaş belleklerden silmiş gibidir.[107] İçinde bulunduğumuz yüzyılda artık herkes bilmektedir ki Büyük Britanya ve İrlanda adalarına Galya'dan birbiri ardınca gelen halklar yerleşmişlerdir. Kent kıyısından Caithness ve Ulster'in en sonuna dek, dilde, gelenekler-de ve dinsel inançlarda Kelt kökeninin izleri açık ve seçik olarak görülmektedir. Kimi Breton oymaklarının özel karakteri, doğal olarak yerel ve rastlantı ürünü nedenlerin etkisine verilebilir.[108]

---

106. Symmachus, (1, II, epist. 46), hâlâ Socrates'ın ve felsenin kutsal adlarından söz edebilmektedir. Clermont Piskoposu Sidonius, (1, VIII, epist. 6) daha az tutarsızlıkla, Saksonların insan olarak kurban edilmesini suçlamaktaydı.

107. Geçen yüzyılın başlarında, saygıdeğer bir şüphecilik içerisinde bulunan bilgin Camden, Brutus efsanesini yıktı ve artık unutulmuşluğa gömdü; bunun gibi, Firavun'un kızı Scota'yı ve sonraki birçoklarını da aynı sona uğrattı. Söylendiğine göre bugün bile, İrlanda'da Milesian kolonisinden kalma kuşaklar vardır. Kendi durumundan hoşnut olmayan günümüzdeki bir halk, geçmişteki başarılarının masallarına dört elle sarıldı.

108. Tacitus ya da daha doğrusu Agricola (Tacitus'un kayınbabası) kimi Breton oymakları arasındaki Germenlerin veya İspanyolların tenlerine dikkat etmiştir. Ama onların kanısı şöyleydi: "In universum tamen aestimanti Gallos cicinum solum occupasse credibile est. Eorum sacra deprehendas.... ermo haud multum diversus," (in Vit. Agricol., b. 11). Caesar, onların aynı dinden olduklarını

Romalılar, eyaletlerini uygarlaştınlmış ve dingin bir kölelik diyarı durumuna indirgediler. Yalnız Caledonia yabanıl bir özgürlük hakkını sürdürdü. Constantinus'un saltanatından beri talihleri çok değişiklik gösteren iki büyük oymak -Pict'ler ve İskoçlar- bu memleketin kuzey kesimini kendi aralarında paylaştılar.[109] Zafer kazanan İskoçlar, daha sonra, rakipleri Pict'lerin gücünü -anılardan silinecek ölçüde- yok ettiler. Yüzlerce yıl bağımsız bir krallık olarak yaşadıktan sonra, eşit ve istençli bir İngiliz adının onuruna katıldılar. Doğanın eli Pict'ler ile İskoçların ayrılığını açık ve seçik kılmıştı. Birinciler ovalarda çiftçilik yapıyor, ikinciler ise dağlarda yaşıyorlardı. Caledonia'nın doğu kıyısı, büyük çabaları gerektirmeden bereketli ürün verebilen geniş ve verimli bir ova olarak nitelenebilir. "Cruitnich" ya da "tahılla beslenen" sıfatı, etobur dağlıların nefretini, belki de imrenmesini dile getiriyordu. Toprağın ekilip biçilmesi, mülkiyetlerin de kesinlikle ayrılması ve yerleşik bir yaşamın doğması sonuncunu verdi. Bununla birlikte, haydutluk ve savaş Pict'lerin en gözde tutkularıydı ve Romalılar, onların savaşçılarını çırılçıplak ve çarpıcı renklerle vücutlarını kaplamış resimlerden seçiyorlardı. Caledonia'nın batı kesimi, çiftçi için pek az elverişli ve hayvancılık için çok verimli dik dağ ve tepelerden oluşmuştu. Dağlıların bütün uğraşları avcılık ve çobanlıktı. Pek seyrek olarak bir yerde sürekli oturduklarından onlara, Kelt dilinde gezer ve göçer anlamına gelen Scots adı verilmiştir. Çorak bir toprakta oturanlar ek yiyeceklerini denizde aramak zorunda

görmüştü (Comment. de Bello Gallico VI, 13). Onun zamanında meydana gelen Belçika Galya'sından göç yeni bir olaydı, hiç değilse tarih böyle değerlendirmişti. Britanya'nın Strabo'su olan Camden (V, 10) eski zamanlarımızı böyle değerlendirmişti (Britannia, c. 1, Giriş, s. II, XXXI).

109. Caledonia tarihinin ilk karanlık dönemlerinde, soyları ve eğitimleri bakımından güvenlik duyulabilecek iki dağlı bilgin ve aklı başında insanı kendime kılavuz olarak aldım. Bkz. Dr. Jean Macpherson, Critical Dissertations on the Origin and Antiquities, &c., of the Caledonians, Londra, 1768, in-4to ve James Macpherson, İ*History of Great Britain and Ireland*, 3. baskı. Doktor Macpherson Sky Adasında yargıçtı. Hebrides'lerin en uzak adalarından birinde böyle bir sağlam eleştirel ve allamece bir yapıt meydana getirilmiş olması yüzyılımız için onurlu bir olaydır.

kalmışlardır. Yurtlarındaki göller ve koylar balık bakımından çok zengindir. Yavaş yavaş ağlarını okyanusa da atmaya başladılar. İskoçya'nın batı kıyısı boyunca serpilmiş olan Hebrides adaları ilgilerini çekti ve ussal kavrayışlarını artırdı. Yavaş yavaş fırtına sırasında da gemilerini kullanma ve yıldızların durumundan yararlanarak geceleri de sefere çıkma becerisini kazandılar. Caledonia'nın batısındaki iki uç, büyük bir adanın kıyısına yaklaşır. Bu adanın olağanüstü bitkileri nedeniyle ona yeşil anlamına gelen Green denilmiştir ve küçük bir değişiklikle Erin ya da Ierne ve *Ireland* olarak bu adı sürdürmüştür. Olasıdır ki çok eski bir zamanda, aç kalmış İskoçlardan oluşan kimi insanlar verimli Ulster ovalarına inmişler ve Roma lejyonlarına karşı savaşı göze alan bu kuzeyliler az sayıda zararsız yabancıların yerleşmiş bulunduğu bu adada birçok yeri ellerine geçirmişlerdir. Her ne olmuşsa olmuş, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında Caledonia, İrlanda ve Man Adası İskoçyalıların yerleştiği yerler halindeydi ve çoğu zaman askerî seferlere katılan oymaklar birbirlerinden, karşılıklı olarak, yararlanıyorlardı. Uzun süre ortak bir kökenden geldikleri kanısını taşıdılar. Saints Adası'nın misyonerleri olup Britanya'nın kuzeyinde Hristiyanlığı yayan papazlar, İrlandalıların hem yurttaşları hem gerçek ataları hem de tinsel (manevi) babaları olduklarını İskoçyalılara anlatmış ve onları buna inandırmışlardır. Bu pek de açık olmayan bilgi geleneği, sekizinci yüzyılın karanlığı üzerine biraz ışık tutmuş olan saygıdeğer Bede'de de sürmüştür. Farazi ayrıcalığını kötüye kullanan insan türleri keşişler ve Kelt ozanları bu zayıf temel üzerine masallar uydurdular. İskoç ulusu, yanlış anlaşılmış bir övünmeyle İrlandalı kökenini benimsedi ve düşsel bir sürü öyküsünü yansıtan tarih (!) Boethius'un tüm imgelemelerini ve Buchanan'ın klasik zarifliğini süslemeye yaradı.[110]

110. İskoçların kökenini İrlanda'ya dayayan ve artık unutulmuş bulunan kanı, son zamanlarda yeniden canlandı ve saygıdeğer Whitaker'ce desteklendi (*Hist. of Manchester*, c. 1, s. 430, 431 ve *Genuine History of the Britons asserted*, s. 154-293). Onun dediğine göre, 1) Ammianus Marcellinus'un sözünü ettiği İskoçlar o zamanlar (M.S. 340) Caledonia'da yerleşmiş durumdaydılar ve Romalı yazarlar onların başka bir ülkeye göç etmiş oduklarından bahsetmemektedirler.

Constantinus'un ölümünden altı yıl sonra Pict'lerin ve İskoçların uğursuz akınları, oğullarından en küçüğü olan ve Batı imparatorluğunu yürüten Constantius'un oraya gitmesini gerektirmişti. Constantius İngiltere'ye gitti. Doğal çevre üzerindeki zaferini, daha açık bir deyişle, Boulogne'dan Sandwich limanına dek dingin bir denizden geçişini kutlamaktan başka birşey yapmayan savunucusunun sözleriyle başarılarının önemi hakkında bir yargıya varabiliriz.[111] Constantius'un hadımlarınca yürütülen kokuşmuş devlet yönetimi, dış savaşlarla ve içerideki bölünmelerle boğulmuş bir eyaletin yıkımını büsbütün ağır bir duruma soktu. Julianus'un erdemleri onu geçici olarak rahatlatmıştı. Uzaklaşması ve ölümü kısa süre sonra, onun sağladığı bu rahatlığın da bozulmasına neden olmuştu. Komutanlar cezalı vergiler kesiyor, bunları askerlerin harcına karşılık tutuyorlardı. Askerlik hizmetinden bağışıklıklar açık olarak ve halkın önünde satılıyordu. Ne aylık ne tayın bedeli ve tayın almayan askerler, büyük sayılar halinde birliklerden kaçıyorlardı ve büyük yollar hırsız yataklarına dönüşmüştü.[112] İyi yurttaşların baskıya uğraması, suçluların cezasız kalması, ada içerisinde hoşnutsuzluğa ve

2) İrlandalı ozanlarca, İskoçyalı tarihçilerce, İngiliz eski zaman uzmanlarınca, Buchanan, Camden, Usher ve Stillingfleet tarafından sözü edilen göçler baştan başa masaldır. Ptolemy'nin sözünü ettiği üç İrlandalı oymağın Caledonia'dan çıkmış (M. S. 150) olduğu da böyledir. 3) Fingal soyunun Caledonia hükümdarlarından birinin küçük oğuldan bir kolu İrlanda krallığını ele geçirdi ve ona sahip oldu. Bu bilgilere göre. Whitaker'la hasımları arasında çok ince bir anlaşmazlık kalıyor. İrlanda'dan kalkıp Caledonia'ya yerleşen (M. S. 320) ve Ossian'ın kuzeni olan Fergus'un verdiği özgün tarih, sanıya dayanan bir bilgi üzerine kurulmuştur ve on dördüncü yüzyılda yaşamış bir keşiş olan Richard of Cirencester'in şüphe götüren bilimsel otoritesi üzerine bina edilmiştir. Bu aklı başında bilgin ve eski zamanlar tarihçisinin ruhundaki canlılık, şiddetle tartıştığı ve o denli saltıklıklı bir eda ile karara vardığı sorunun yapısını -kendisine- unutturmuştur.

111. "Hyeme tumentes ac saevientes undas calcastis Oceani sub remis vestris;... insperatam imperatoris faciem Britannus expavit." (Julius Fermicus Maternus de Errore Profan. Relig., s. 464, Gronov. edisyonu, ad calcem Minuc. Fael). Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. IV, s. 336.

112. Libanius (*Orat. Parent.*, b. 39, s. 264.) Bu ilginç pasaj İngiliz antik dönem araştırmacılarının gözünden kaçmıştır.

başkaldırma duygusuna yol açıyordu. Her tutkulu uyruk, her çaresiz sürgün, Britanya'daki zayıf ve nefret duyulan yönetimi kolaylıkla devirebilirdi. Romalıların kendini beğenmişliğinden ve gücünden tiksinen kuzeyin gözüpek oymakları, kendi aralarındaki geçimsizlikleri bir yana bıraktılar. Deniz ve kara haydutları olan Pict'ler, İskoçlar ve Saksonlar, öfkeli saldırı ve kıyımlarını Antoninus duvarından Kent'in deniz kıyısına dek hızla yaydılar. Zengin ve verimli Britanya eyaleti[113] bu barbarların ne ticaret yoluyla ne de kendi bilgi ve emekleriyle elde edemeyecekleri her türlü süs ve öbür gereksinim mallarından bolluk içerisinde yararlanıyordu. İnsanlar arasındaki sürekli geçimsizlikleri kötü bulurken sanının ki ganimet elde etme tutkusunun yalnızca bir memleketi ele geçirmekle övünmek nedeninden daha akla yakın bir güdü olduğunu kabulde zorunluk vardır. Constantinus'un yaşadığı yüzyıldan Plantagenets'in zamanına dek, yoksul ve atak Caledonia'lıların başlıca uğraş olarak yaptıkları iş haydutluktu. Yüce gönüllü insanlığıyla Ossian'ların şarkılarını esinleyen aynı halk barışçıl erdemlerden ve savaş yasalarından yabanıl bir biçimdeki bilgisizliğiyla onursuz durumda kalıyordu. Pict'ler ve İskoçlar[114] güneydeki komşularının dinginliğini uzun süre bozdular, belki bu durum o komşularca biraz abartılmış oldu. Ve onların savaşkan oymaklarından biri olan Attacotti'ler,[115] önceleri Valentinianus'a düşman, sonra da onun emrinde asker olmuşlardı. Bunların insan etiyle beslendikleri ileri sürülmüştür. Ormanda av ararken, çoban onlara sürüdeki hayvanlardan daha

113. Caledonia'lılar, yabancıların altınına, atlarına, sanatlarına vb. hayrandılar ve bunlara çok imreniyorlardı (Bkz. Dr. Blair, *Dissertation on Ossia*, c. 11, s. 343 ve Dr. Macpherson'un giriş yazısı, s. 242-286).

114. Lord Lyttelton, bunu büyük ayrıntılarıyla anlattı (*History of Henry II.*, c. 1, s. 182) ve Sir David Dalrymple (*Annals of Scotland*, c. II, s. 69) yasaların, dinin ve toplumun, ilkel geleneklerini yumuşattığı bir yüzyılda (1137) İskoçların yırtıcılıkla yaptıkları bir saldırıyı pek de onaylamaz bir tutumla anlatmıştır.

115. "Attacotti bellicosa hominum natio." (Ammian., XXVII, 8) Camden kitabının giriş yazısında (s. CLII) Jerom'un metnindeki gerçek adlarını yerine koydu. Jerom'un Galya'da gördüğü Attacotti çeteleri İtalya'dan Illyricum'a dek çeşitli yerlere yerleştirildiler (*Notitia*, s. VIII, XXXIX, XL).

çekici geliyordu. Kendilerine iyi bir ziyafet hazırlamak için erkeklerin ve kadınların en etli yerlerini seçiyorlar ve korkunç yemeklerini bununla hazırlıyorlardı.[116] Ticaret ve kültür kenti olan Glasgow dolaylarında bir yamyam ırkı gerçekten yaşamışsa İskoçya tarihinde yabanıl yaşam ile uygar yaşamın en aşırı uçlarını da bulabiliriz demektir. Bu düşünceler, güney yarım küresindeki Yeni Zelanda'nın gelecek yüzyıllarda bir Hume yetiştirebileceğini umduracak kadar bizi geniş ufuklara götürmektedir.

Deniz geçidini aşarak kaçabilenler Valentinianus'a telaşlı ve ürküntülü haberler getiriyorlardı. İmparator, bu eyaletteki iki komutanının barbarlarca baskına uğratıldığını ve öldürüldüğünü öğrendi. Domestikler kontu (count of the domestics) Severus'u oraya gönderdiyse de ivedilikle geri çağırdı. Jovinus'un uyarıları da tehlikenin genişliği üzerine Treves Sarayına bilgi vermiş olmaktan ileri gidemedi. Uzun görüşmelerden sonra Valentinianus Britanya'yı korumak, gerekirse baştan başa bir disipline sokma göreviyle yiğit Theodosius'u gönderdi. O yüzyılın tarihçileri, yeni bir imparatorlar soyunun başlangıcını oluşturan bu komutanın başarılarını övmüşlerdir. Onun nitelikleri bu övgülere değerdi. Britanya seferine atanmış olması haberi, eyalet ve ordu için utkunun mutlu işareti sayıldı. Gemilerle hareket için uygun bir zamanı kolladı, Jovian'lar, Victor'lar, Heruli'ler ve Batavia'lılarından oluşan çok sayıda veteranla birlikte, olaysız olarak İngiltere'ye çıktı. Sandwich'ten Londra'ya yürüyüşünde Theodosius çok sayıda barbar çetesine meydan okudu, birçok tutsağı özgürlüğe kavuşturdu ve ganimetlerden küçük bir bölümünü askerlerine dağıttıktan sonra geri kalanını yasal maliklerine geri vererek yüce gönüllüğünün ününü sağladı. Kurtuluşla-

116. "Cum ipse adolescentulus in Gallia viderim Attacottos (veya Scotos) gentem Britannicam humanis vesci carnibus; et cum per silvas porcorum greges, et armentorum percudumque reperiant, pastorum nates et feminarum papillas solere abscindere; et has solas ciborum delicias arbitrari." İşte Jerom'un tanıklığı böyledir (c. II, s. 75). Ben bunun doğruluğundan şüphelenmek için hiçbir neden göremiyorum.

rından umutlarını kesmeye başlayan Londralılar ona kapılarını açtılar. Theodosius, Treves Sarayından gönderilen bir asker ve sivil magistra'lardan oluşan yardımı alınca Britanya'yı korkutma gibi güç bir işi akıl ve disiplin yoluyla çözümledi. Başıboş gezen askerler kıtalarına geri çağrıldı. Genel bir bağışlanma ile, terör ortadan kaldırıldı. Kendisi örnek olan general asker disiplininin sıkı ve sert düzenini sabırla yeniden kurdu. Karada ve denizde her şeyi yakıp yıkan çeşitli kümeler halindeki barbar birliklerinin dağılmış olması parlak utkular kazanma olanağını ona vermedi. Ama yetenekli komutan sonuç alıcı iki savaş harekâtı sırasında bu yeteneklerinin üstünlüğünü ortaya serdi, aldığı önlemler ve gösterdiği çaba ile tüm eyaleti düşman barbarların elinden kurtardı. Hızla onarılan kaleler, kentlere eski güvenliklerini ve erinçlerini geri getirdi. Theodosius'un kararlı eli Caledonia'lıları adanın kuzey ucuna sürdü ve adını Valentia koyduğu yeni bir eyalet kurarak Valentinianus'un ününü sonsuzlaştırdı.[117] Ozanlar ve savunucular, pek tanınmayan Thule bölgelerinin barbar kanlarıyla boyandığını, okyanusun kuzeyinde dalgaların Roma gemicilerinin kürekleriyle beyaz köpükler içerisinde kaldığını ve Theodosius'un Orkneys dolaylarında Sakson korsanlarına karşı bir deniz zaferi kazandığını dile getirmişlerdir.[118] Sabırlı bir çalışmadan sonra parlak bir ünle eyaletten ayrıldı. Hayran olduğu

117. Ammianus tüm Britanya savaşını, kısa ve özlü biçimde anlatmıştır (XX, 1; XXVI, 4; XXVII 8; XXVIII. 3l).

118. "Horrescit... ratibus... impervia Thule.
Ille... nec falso nomine Pictos
Edomuit, Scotumque vago mucrone secutus.
Fregit Hyperboreas remis audacibus undas."
(Claudian, in iii. Cons. Honorii, ver. 53 vd).
"....Madurunt Saxone fuso
Orcades: incaluit Pictorum sanguine Thule,
Scotorum cumulos flevit glacialis Ierne."
(In iv. Cons. Hon. ver. 31 vd).
Pacatus'a da bakınız (*in Panegyr. Vet.*, XII, 5). Ama eğretilemelerin içeriklerinin doğru olduğuna karar vermek zordur. Bolanus'un utkularını (*Statius, Silv.*, V, 2) onun karakteriyle karşılaştırınız (Tacitus, *in Vit. Agricol.*, b. 15).

değerini kıskanacak durumda olmayan Valentinianus onu süvari orduları komutanlığına yükselterek hizmetlerini ödüllendirdi. Bu sanı alan Britanya'nın kurtarıcısı, Afrika ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmeden önce Yukarı Tuna'da Alman ordularına meydan okudu.

III. Kendisi adına hareket eden temsilcilerinin suçlarını cezalandırmayı kabul etmeyen hükümdar, halkın sözünde o suçlu görevlilerin suç ortağı sayılır. Kont Romanus uzun süre Afrika'da ordu komutanlığı yapmıştı; yetenekleri görevi için yetersiz sayılmazdı. Ama, davranışlarına her zaman egemen olan iğrenç derecedeki cimrilik, onu, eyaletinde bir düşman, çöldeki barbarlar içinse koruyucu niteliğine sokmuştu. Uzun süreden beri Tripoli (Trablus)[119] adı altında bir konfederasyon oluşturan gelişmiş Oea, Leptis ve Sobrata kentleri, ilk kez kapılarını kapayarak bir saldırıya karşı önlem almak zorunda kaldılar. Getulia yabanılları baskın yaptılar ve bu kentlerin en saygıdeğer hemşerilerinden birçoğunu öldürdüler. Köyleri ve kentlerin dış mahallelerini yağma ettiler, ziyan amacıyla bağları ve meyve ağaçlarını söktüler. Acılara uğrayan halk Romanus'tan yalvararak yardım istediler. Ama anladılar ki valileri de barbarlardan ne daha az kıyıcı, ne de daha az açgözlü değildi. Düşmanların üzerine yürümeden önce Romanus, Trabluslulardan, dört bin deve ile bulmaları olanaksız ölçüde para istedi. Bu istem, onların isteklerinin reddi demekti ve düpedüz devlet yönetiminde bir kepazeliği simgeliyordu. Her yıl yapıldığı gibi o yıl da yapılan üç kent meclisinin toplantısında üç temsilci seçtiler, Valentinianus'a her yıl gönderilmesi gelenek haline gelmiş olan som altından bir anı ile düşmandan ve valilerinin aşağılık tutumundan nasıl acı çektiklerini bildiren yakınmalarını sunmakla bunları görevlendirdiler. İmparator gereği

119. Ammianus sık sık "concilium annuum, legitimum," diye söz etmektedir ve Leptis ile Sabrata çok zaman önce yıkılmışlardır, Ama Apuleius'un vatanı olen Oea kenti, bugün de Trablus (Tripoli) adıyla ayaktadır. Bkz. Cellarius, *Geograph. Antiqua*, c. II, s. 181; D'Anville, *Geographie Ancienne*, c. III, s. 71, 72 ve Marmol, *Afrique*, c. II, s. 562.

gibi aydınlatılmış olursa vereceği sert kararın suçlu Romanus'un başını yiyeceğinden şüphe yoktu. Ne var ki çok zamandan beri altının etkisini deneyimle bildiği için, baş mabeyinci Romanus'u parayla elde etti. Remigius, birtakım düzenlerle imparatorluk konseyini aldattı ve Tripolililerin beklentilerini de boşa çıkardı. Yeni bir barbar akını yakınmalarını yenileme konusunda onları zorunlu kıldı. Treves Sarayı, Afrika'nın durumunu ve Romanus'un tutumunu incelemek üzere Palladius'u gönderdi. Ama vali, gönderilen komiseri kolayca elde etti. Birlikte getirmiş olduğu ve birliklere ödenmesi gerekli büyük paranın bir bölümü alçaklığının ödülü olmuştu. Bu eylemden dolayı suçlandığı zaman Romanus'un günahsızlığına tanık olduğunu ve Tripolililerin yalan ve alçakça suçlamalarından başka birşey olmadığını bildirdi. Palladius, hükümdarın temsilcilerine karşı bir fesat hareketinin elebaşılarını saptamak ve cezalandırmak için özel bir görevle Treves'den Afrika'ya gitti. Edindiği bilgiye göre Leptis halkı sekiz gündür kuşatılmış bir halde kalmışlar, temsilcilerinin tutumunu kınamış ve onları reddetmişlerdi. Valentinianus, eyaletin uğradığı mutsuzlukları acı acı anlatma cesaretini göstermiş olan Tripoli konseyi başkanını haksız yere ölüm cezasına çarptırdı ve onun suç ortakları diye nitelendirilen bölge halkından ileri gelen dört kişiyi de aynı suçlamayla cezalandırdı. Ayrıca iki kişinin de imparator buyruğuyla dilleri kesildi. Romanus verdiği sıkıntılarla halkın dayanma gücünü çileden çıkarması üzerine Firmus'un ayaklanmasına katılmalarına dek komutanlığını sürdürdu.[120]

Babası Nabal, Romalıların yasasını benimsemiş olan en güçlü Mağrip hükümdarlarından biriydi. Ölürken karılarından ve cariyelerinden doğmuş çok kalabalık evlatlar bırakmıştı ve zengin kalıtı üzerinde büyük bir çekişme meydana gelmişti. Oğullarından biri olan Zamma, bir kavga sırasında, kardeşi Firmus

120. Ammianus, XVIII. 6. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 25, 676), Kont Romanus'un tarihindeki kronolojik güçlüklerin tartışmasını yaptı.

tarafından öldürüldü. Bu öldürmeyi kovuşturan Romanus'un gösterdiği çaba ancak onun açgözlülüğüne ve kişisel nefret duygusuna verilebilirdi. Ama davranışı doğruydu ve elindeki güç onu idam ettirme olanağını kendisine veriyordu. Firmus, başını celladın baltası altına koyarak ya da halka ve kılıcına güvenerek imparatorluk konseyinin kararına meydan okumak yollarından ikincisini seçti ve memleketin kurtarıcısı olarak ilan olundu.[121] Afrikalılar, boyun eğmiş bir eyalette Romanus'un korkunç olduğunu anlayınca zalim, genel bir nefret konusu oldu. Firmus Caesarea'yı yakıp kül etti. Böylece öbür kentlere, kendisine karşı gelmenin tehlikeli olduğunu haber verdi. Numidia ve Moritanya eyaletlerine buyruk veriyordu. Bir aralık, bir mağrip kralı mı yoksa bir Roma imparatoru gibi mi taç giyeceği üzerinde duraksadı. Ama Afrikalılar kısa sürede anladılar ki bu densiz girişimleri hem kendi güçlerinin hem de başlarındaki insanın yeteneğinin üstündeydi. Ron'un ağzında ulaştırma gemileri bir komutan beklerken büyük Theodosius, Igilgilis ya da Gigeri'de, veteranlardan oluşan bir kuvvetle Afrika'ya çıktı. Adının saldığı dehşet karşısında ürkek Firmus'un tüm umutları yitip bitti. Her ne kadar kendisine askerler ve hazineler miras olarak kalmışsa da aynı ülkede ve buna benzer bir olayda Jugurtha'nın kullanmış olduğu düzenlere başvurdu. Gasbedici, önce Roma generalinin sertliğini sahte bir baş eğme ile hafifletmeyi, Roma birliklerinin gözünü boyamayı, Afrika'nın bağımsız aşiretlerini kendine bağlayarak savaşın alanını uzatmayı ve kaçmasını kolaylaştırmayı denedi. Theodosius, önceli Metellus'un tutumuna öykündü ve başarıya ulaştı. Firmus, yalvaran bir tutumla densiz davranışı için bağışlanmasını ve alçak gönüllülükle imparatorun acımasını istemeye gelince Valentinianus'un temsilcisi onu dostça karşıla-

121. Ammianus'un kronolojisi belirsiz ve gerekli bilgiden yoksundur. Orosius (1, VII, b. 33, s. 551, Havercamp edisyonu) Firmus'un ayaklanmasını Valentinianus'un ölümünden sonra gibi göstermektedir (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 691). Kendine karanlıklar arasında yol bulmaya çalışmaktadır. Alplerin katırları, en kaygan ve en sarp geçitlerde güvenli bir hızla yürümektedirler.

dı, çekilip gitmesine engel olmadı. Ne var ki pişmanlık getirdiğine kesin kanıtlar göstermesini istedi ve Mağripli hükümdarın tuzak niteliğindeki davranışları Romalıların askerî harekâtını bir an için bile yavaşlatmadı. Theodosius, uyanıklığı sayesinde bu fesat tertibini ortaya çıkardı, gizlice dürtüklediği halkın nefretini tatmin etti. Geleneğe göre, Firmus'un fesat hareketi ortaklarından bir bölüm askerlerin öfkesine teslim edildi, öbürlerinin iki elleri kesildi, korku ve dehşet esinlemeleri için sergilendiler. Getulia'nın geniş ovalarının ve Atlas Dağının birçok kayağının ortasında Firmus'un kaçmasını engellemek olanaksızdı. Gasbedici, hasmının sabrını tüketip onu bıktırabilseydi, daha mutlu bir ayaklanmayı beklemek üzere bir sığınağın güvenliği ve ıssızlığı içerisinde saklanabilirdi. Ama Theodosius'un süreklilik duygusu hiç aldanmıyordu. Ayaklananın ölümü ve onun suçunu paylaşan tüm Afrika aşiretlerinin cezalandırılmasıyla savaşı sona erdirme konusundaki kararını hiç gevşetmeden uyguladı. Pek seyrek durumlarda üç bin beş yüz kişiyi aşan küçük bir birliğin başındaki Romalı komutan ülkenin merkezine doğru ilerledi, dikkat ile gözüpekliği birlikte tutarak kimi zaman, yirmibin kişilik Mağrip ordularını püskürttü. Saldırılarındaki ateşlilik bunları korkudan titretiyor ve geri çekilmelerinde gösterdikleri ustalık Afrikalıların hesaplarını altüst ediyordu. Bilmedikleri askerlik sanatı tüm planlarını bozuyordu. Sonunda, uygarlaşmış bir ulusun Komutanındaki üstünlüğü kabul etmek zorunda kaldılar. Theodosius, Isaflenses Kralı Igmazen'in geniş topraklarına girdiği zaman kendini beğenmiş yabanıl, tiksinen bir bakışla ona adını ve seferinin ne amaçla yapıldığını sordu. Theodosius mağrur ve hor görücü bir tavırla şöyle yanıtladı: "Ben, evrenin hükümdarı Valentinianus'un generaliyim, Adı sanı belli bir haydudu yakalayıp cezalandırmak için beni buraya gönderdi. Onu bana hemen teslim et ve benim yenilmez hükümdarımın buyruğuna boyun eğmezsen, senin ve halkının çok kısa bir sürede yok olacağınızdan hiç kuşku duyma." Igmazen, tehdidin yerine getirilmesi için düşmanın yeterince kuvvetli olduğunu anlayınca kaçağın teslimi

karşılığında barışı elde etmeye razı oldu. Firmus'u güven altında tutmak için konulan nöbetçiler onun kaçma umudunu yok ettiler. Ama Mağripli isyancı, sarhoşluk yüzünden ölüm korkusunu unutunca Romalıların aşağılandırıcı davranışından kurtulmasını bildi ve geceleyin kendini boğarak öldürdü. Igmazen'in Romalı komutana verebileceği tek şey, onun cesedinden başka bir şey değildi. Ceset bir devenin üzerine konuldu ve Theodosius, utkulu birliklerini Sitifi'ye götürdü. Burada ordusunun öbür askerlerince sevinç, bağlılık ve alkış sesleriyle karşılandı.[122]

Romanus'un kötülükleri Afrika'yı kaybettirmiş, Theodosius'un erdemleriyle onu Romalılara yeniden kazandırmıştır. İmparatorluk sarayının bu iki generale karşı takındığı tutum da merakı giderecek nitelikte olmakla birlikte ders de alınacak bir özellik taşımaktadır. Theodosius Afrika'ya gelince Kont Romanus'un yetkisini geçici olarak kaldırdı. Savaşın sonuna değin gözetim altında ve kibarca bir denetim içerisinde tutuldu. Suçluluğunu gösteren, aksi savunulamaz en kesin kanıtlar vardı, halk onun adaletin pençesine teslim edilmesini sabırsızlıkla bekliyordu. Ne çare ki Mellobaudes'in güçlü koruyuculuğu, yargıçların işini engelleyecek araçları ona sağladı. Kendine elverişli tanıkları bulma için süreler alması, suçluluğunu yalanlar ve dolanlarla örtmeye çalışması da bu koruma yüzünden ona birtakım olanaklar kazandırdı. Aşağı yukarı, bu sırada, hizmetleri ve ünü kendisini şüpheli bir kimse haline soktuğu gibi çirkin bir bahaneyle Britanya'nın ve Afrika'nın kurtarıcısının başı Kartaca'da alçakça kesildi. Valentinianus artık yaşamıyordu. Theodosius'un öldürülmesi ve Romanus'un cezalandırılmaması, Valentinianus'un iki oğlunun deneyimsizliğini kötüye kullanan bakanların marifeti olarak kabul edilebilir.[123]

122. Ammian., XXIX., 5. On dört sayfadan oluşan bu uzun bölümün metninde bozukluk ve değişiklikler olmuş ve öykü, coğrafya bilgilerinden ve kronolojik anlatımlardan yoksun halde, anlamsız hale gelmiştir.
123. Ammian., XXVIII, 4; Orosius, 1, VII, b. 33, s. 551, 552; Jerom, *in Chron*, s. 187.

Ammianus, Theodosius'un Afrika'da, başarılarını coğrafya verilerine dayanarak betimleme yoluna gitmiş olsaydı, onun yürüyüş ve başarılan üzerine tüm ayrıntılı bilgileri edinerek tatmin edilmiş olacaktık. Ama Afrika'nın bilinmeyen oymaklarının bıktırıcasına sayılıp dökülmesi bunların Mağriplerin siyah ırkından olduğunu, Numidia ve Moritanya'nın arkalarındaki, Arapların hurmaların ve çekirgelerin vatanı dedikleri ülkede oturduklarını[124] Romalıların bu yerlere tarla tarımını ve uygarca alışkanlıkları soktukça bunların da aynı ölçüde azaldığını öğrenmemizden başka bilgi vermiş olmamaktadır. Mağriplilerin sınırından daha ötede büyük güney çölü, Nijerya kıyılarına değin üç yüz elli fersahtan daha geniş olarak yayılan Afrika büyük yarımadasını çok yanlış tanıyan eskiler çok zaman sandılar ki bu yakıcı sıcak bölge insanların yaşamasına elverişli değildir.[125] Ve sonra, düşsel buluşlarla buralarda canavarlar ve masal hayvanlarının,[126] mitolojik yaratıkların[127] yarı insan yarı at biçimindeki imgesel canlıların[128] ve turna kuşlarıyla savaşan insan cinsindeki cücelerin

124. Leo Africanus (*Viaggi di Ramusio*, c. 1, s. 78-83) halkların ve ülkenin ilginç bir betimlemesini yapıyor. Marmol (*Afrique*, c. III, s. 1-54) daha ayrıntılı bir türde başka bir betimleme meydana getirdi.

125. Eski coğrafyada meydana gelen ilerlemeler bu (oturulamaz) bölgeyi yavaş yavaş kırk beşten yirmi dört ya da on altı derece enleme indirgediler. Bkz. Doktor Robertson'un bilimsel notu, *Hist. of America*, c. 1, s. 426.

126. "Intra, si credere libet, vix jam homines et magis semiferi... Blemmyes, Satyri," vd. (Pomponius Mela, I, 4, s. 26, Voss. edisyonu in-8vo). Pliny (VI, 35), saflığı yüzünden inandığı doğadaki düzensizlikleri felsefi bir biçimde açıklamaktadır.

127. Mitolojik yaratıktan maksat orangutan ya da iri türden bir maymunsa (Buffon, *Hist. Nat.*, c. XIV, s. 43 vd.) Constantinus döneminde ondan bir tanesinin İskenderiye'de görülmüş olması olasıdır. Ama Aziz Anthony'nin Teb çölünde bu dindar yabanıllardan birisiyle görüşmesine ilişkin güçlük her zaman ortada kalmış olacaktı (Jerom, in Vit. Paul. Eremit., c. 1, s. 238).

128. Aziz Anthony bu canavarlardan birine rastlamış ve İmparator Claudius'ta bunun mevcut olduğunu ciddi olarak doğrulamıştır. Halk onunla alay ediyordu. Mısır valisi, alelade bir hazırlıkla onu göndermeye cesaret etti. Bu, güya yarı insan yarı hayvan bir yaratığın mumyasıydı ve yüzyıldan uzun bir süre imparatorluk sarayında saklandı. Bkz. Pliny, *Hist. Nat.*, VII, 3 ve Freret, *Memoires de l'Acad.*, c. VII, s. 321 vd.

bulunduğunu savunmuşlardı.[129] Kartacalılar, Ekvator'la kesilmiş olan memleketin iki yanında, yalnız renk bakımından olağan insanlardan ayrılan ulusların barındığını bilselerdi korkudan titrerlerdi. Ve Romalılar kuzey barbarlarının yakıp yıkmalarına güneyde oturanların da katılmasından korkuya düşmüş olabilirlerdi. Afrikalıların çok özgün bir zekâsı olduğuna ilişkin bilgi olsaydı bu gereksiz terörler de ortadan kalkacaktı. Benim kanıma göre, zencilerin hareketsizliği ne erdemlerine ne de korkaklıklarına yorulmalıdır. Tüm insanlar gibi onlar da tutkularına ve isteklerine kapılırlar ve komşu oymaklar, kendi aralarında savaşıp dururlar.[130] Ama kaba bilgisizlikleri yüzünden saldırı ve savunma silahlarında gerekli yetkinlikleri yapamamışlardır. Yine öyle görünüyor ki bir fetih ve devlet yönetimi plan ve programı da yapmak yeteneğinden yoksundurlar. Ilıman iklimdeki uluslar, kendi aydın yeteneklerini bunların geriliklerinden yararlanarak, kıyım denecek biçimde, kötüye kullanmaktadırlar. Her yıl Gine kıyısından altmış bin zenci gemilerle alınıp götürülmekte ve bunlar artık geriye dönememektedirler. Zincire vurularak yaptırılan bu sürekli göçler, iki yüzyıl boyunca tüm dünyayı dize getirecek ordular sayınca çoğalmış. bu haliyle Avrupa'nın suçluluğunu ve Afrika'nın zavallılığını meydana koymuştur.[131]

IV. Romalılar Jovianus'un ordusuna kurtulma olanağı veren aşağılatıcı Antlaşmaya bağlılıklarını sürdürdüler. Armenia ve Iberia'nın ittifakından vazgeçmeleri bu iki krallığı Pers hükümda-

129. Cüceler masalı Homeros denli eskidir (*Iliad*, III, 6). Hint ve Etiyopya cüceleri, yirmi yedi parmak boyundaydılar. İlkbahardan başlayarak, koçlara binmiş süvarileri, turna kuşlarının yumurtalarını kırıp bozmak üzere savaşa girişirlerdi. Pliny, "futuris gregibus non resisti," diyor. Evlerini çamurdan, kuş tüylerinden ve yumurta kabuklarından yapıyorlardı. Bkz. Pliny, VI, 35; VII, 2; ve Strabo, 1, II, s. 121.

130. Üstün bir yapıt olan *Histoire des Voyages*'ın üçüncü ve dördüncü ciltleri zencilerin bugünkü durumunu betimlemektedir. Avrupalılarla ticaret ilişkileri deniz kıyısında oturanları uygarlaştırmış ve Mağrip sömürgeleri, bunu memleketin içerisine de yayabilmişlerdir.

131. *Histoire Philosophique et Politique,* c. IV. s. 192.

rının pençesine açık duruma sokmuştu.[132] Şapur zırhlı süvariler, okçular ve ücretli piyadelerden oluşan çok büyük bir ordunun başında olarak Armenia'ya girdi. Bu hükümdar, görüşmelerle askerî harekâtı iç içe yürütmek alışkanlığındaydı, sözünden dönmenin ve kalleşliğin hükümdarlarca yürütülecek politikanın en değerli bir aracı olduğuna inanıyordu. Armenia kralının dikkatli ve ılımlı tutumunu över gibi göründü, Çabuk kanan Tiranus, sahte dostluk gösterilerine aldanarak kişiliğini ve canını, ikili oynayan düşmanına teslim etti. Parlak bir şenlik içerisinde, Arsacides'in kanına saygı simgesi olarak, Tiranus gümüş zincirle sımsıkı sarıldı. Ecbatana'da bir kulede unutulmaya terk edilerek birkaç zaman inleyip acı çektikten sonra ya kendi eliyle, ya da bir cellat aracılığıyla yaşamına son verildi. Armenia Krallığı bir Pers eyaleti oldu. Buranın yönetimini değerli ibr satrapla gözde hadımlarından birisi arasında bölüştüren Şapur, zaman yitirmeksizin Iberia'lı savaşçıların üzerine yürüdü. Üstün kuvvetleri, Iberia'da, imparatorların korumasında saltanat süren Sauromaces'i kovup attılar. Roma'nın yüceliğine kara sürmek için, krallar kralı aşağılık Aspacuras'a taç giydirdi. Bütün Armenia içinde yalnız Artogerassa kenti[133] Şapur'un askerine karşı koymayı göze alabildi. Bu kalede depolanmış olan hazine Perslinin açgözlülüğünü dürtüklüyordu. Ne var ki Ermeni kralının mutsuz dul karısı Olympias halkın acımasını sağlıyor, vatandaşlarının ve askerlerin değerlerine devinim vermeye çalışıyordu. Persliler, Artogerassa surlarından çıkan ve saldıran kuvvetlerce baskına uğratıldı ve püskürtüldüler. Ama Şapur'un birlikleri durmadan yenileniyor ve büyüyordu. Gücü azalan garnizon cesaretini yiti-

132. Ammianus'un bilgisi kesindir (XXVII, 1 2). Moses of Chorene (1, III, b. 17, s. 249 ve b. 34, s. 269) ve Procopius (*de Bell. Persico*, 1, I, b. 5, s. 17, Louvre baskısı) gözden geçirildi. Çeşitli olayları birbirine karıştıran bu tarihçiler, aynı olayları yinelemekte ve garip öyküler anlatmaktadırlar. Çok büyük dikkat ve özenle yaklaşılmalıdır.

133. Augustus'un torunu belki Artagera ya da Ardis bu kalelerin önünde yaralanmıştı. Bu kale, Dicle'nin yukarısında bulunmaktaydı. Bkz. D'Anville, *Geographie Ancienne*, c. II, s. 106.

riyordu. Bir saldırı sonunda kale düştü. Yenen, kenti kılıçla ve ateşle yıktıktan sonra, mutlu zamanlarda Constantinus'un oğluyla evlenmeye ayrılmış bulunan[134] bir kraliçeyi alıp götürdü. Şapur iki krallığı kolayca yenmiş oldu. Ama çok geçmeden gördü ki kin ve öç duygulan yurttaşların yüreğinde kaldığı zaman kazanılan zafer hiçbir vakit güvenli bir sonuca bağlanamamaktadır. Atanan satraplar, halkın güvenini kazanma fırsatını buldular ve onların Perslilere karşı yatışmaz kinlerini gördüler. Ermeniler ve Iberia'lılar Hristiyanlığı kabul etmelerinden beri Hristiyanları yüce yaratıklar ve büyücüleri de düşman olarak görürlerdi. Boş inançlı halklar üzerinde kilisenin etkisi Romalılar için hep elverişli yönde olmuştu. Constantinus'un ardıllarıyla Artaxerxes'in ardılları arasında bu iki devletin her ikisine de sınırı bulunan ara eyaletlerin ele geçirilmesi için, savaşlar yapıldıkça dinsel düşüncelerde imparatorluk tezine kesin avantaj sağlayan eğilimler belirmiştir. Kalabalık bir nüfus Tiranus'un oğlu Para'yı Armenia'nın meşru hükümdarı ve beş yüz yıllık bir soyun taht üzerinde sağladığı hakların kalıtçısı olarak saydı. Iberia'lıların oybirliğiyle benimsedikleri iki rakip hükümdar, eyaletleri eşit biçimde paylaştılar. Şapur'un seçmesiyle tahta geçen Aspacuras, Pers kralında tutak (rehine) olarak bulunan çocuklarının, ittifaktan açıkça vazgeçmesini engelleyen tek düşüncesi olduğunu söyledi. Antlaşma koşullarının yok olmasıyla doğuda tehlikeli bir savaşın patlak vermesinden korkan Valens, Romalıların tarafını tutan Armenia ve Iberia'daki yandaşlarına yardım konusunda çok ağır ve titiz davrandı. On iki lejyon Sauromaces'in otoritesini Cyrus kıyılarında kurdular. Arintheus da Fırat boylarını savundu. Kont Trajanus ve Alman Kralı Vadomair'in komutasındaki büyük bir ordu Armenia sınırında ordugâhını kurdu. Ama savaşı başlatacak devrimlerden kaçınarak antlaşmayı bozmamalan için bunlara kesin buyruk verilmişti. Romalı komutanın buyruğu dinlemesi o denli özenli oldu ki karşıdan ok yağmuruna tutul-

134. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 701) kronolojiyi takip ederek Olympias'ın, Para'nın annesi olduğunu kanıtlamaktadır.

duğu halde geri çekildi ve meşru bir yengiyle öcünü alabilmek için Perslilerin saldırıya geçmesini bekledi. Bu savaş belirtileri görüşmelerle sona erdi. Romalılarla Persliler birbirlerini tutkululuklar ve kalleşlikle suçladılar. Antlaşmanın kapalı deyimlerle kaleme alınmış olduğu görüldüğünden, yapılırken hazır bulunmuş olan komutanlara başvurulmasına zorunluluk duyuldu.[135] Pek az zaman sonra Roma İmparatorluğu'nun temellerini sarsan Hunların ve Gotların büyük akınları Asya eyaletlerini Şapur'un saldırılarına uğratmaya elverişli hale soktu. Bununla birlikte, bu hükümdarın yaşlılığı, belki hastalıklı ve güçsüz hali, daha ılımlı yolları izlemeye onu zorladı. Yetmiş yıl süren bir saltanattan sonra, öldü ve sarayındaki tüm düzen de değişti. Persliler iç karışıklıklarla ve Carmania sınırlarındaki savaşla uğraşıp durdular.[136] Eski kınamaların anısı, barışın getirdiği iyilikler karşısında silinip gitti. Armenia ve Iberia krallıkları yeniden yansızlıklarını aldılar, iki imparatorluğun da karşılıklı ve dolaylı onaylarını elde etmiş oldular. Theodosius'un ilk saltanat yıllarında bir Pers elçisi Constantinople'a geldi, geçen son saltanatın şiddetli tutumunu benimsemediklerini, bir dostluk ve de saygı simgesi olarak, değerli taşlardan, ipek kumaşlardan ve Hint fillerinden oluşan armağanlar getirdiğini söyleyerek bunları sundu.[137]

Para'nın serüvenleri, Valens zamanındaki doğu olaylarının genel tablosunda en göze çarpan özellik taşımaktadır. Bu genç hükümdar, annesi Olympias'ın tertipleriyle, Artogerassa'yı kuşat-

135. Ammianus (XXVII, 1 2; XXIX, 1; XXX, 1, 2) hiç tarih vermeden Pers savaşındaki olayları betimledi. Moses of Chorene (*Hist. Armen.*, 1, III, b. 28, s. 261; b. 31, 266; b. 35, s. 271) birkaç olay ekliyor; ne var ki masallara boğulmuş gerçeği çekip çıkarmak kolay değildir.

136. Artaxerxes, büyük Şapur'un ardılı oldu. Kardeşi, belki de kardeş çocuğuydu ve oğlu III. Şapur'un vasisiydi (Agathias. 1, IV, s. 136). Bkz. *Histoire Universelle*, c. II, s. 86, 161. Bu değişken yapıtın yazarları Sasaniler soyunu derlediler. Roma kısmı ve Doğu kısmı diye iki ayrı tarihe bölmek istenmesi kötü bir düzenlemedir.

137. Pocatus, in Panegyr. Vet., XII, 22 ve Orosius, 1, VII, b. 34. "Ictumque tum foedus est, quo universus Oriens usque ad num (M. S.. 416) tranquillissime fruitur."

mış olan kalabalık Pers askerleri arasından kaçabilmiş ve Doğu imparatoruna, yardım etmesi için yalvarmıştı. Çekingen Valens, sırasıyla, onu destekledi, çağırdı, yerleştirdi ve sonunda hainliğine kurban etti. Valens'in temsilcileri, koruduğu Para, taht sahibi olmadığı ve kral sanını taşımadığı sürece Şapur'un kötülüğüne uğramayacağını ona bildirerek kendisini inandırdılar. Ermenilerin umutları, doğu hükümdarının bu iyilikçiliğiyle yeniden canlandı. Ama kısa sürede, gösterdikleri dikkatsizlik yüzünden pişmanlık duydular. Pers hükümdarı tehditler savururdu, Para bunlara güven duymadı. En küçük bir kuşku duyunca kendine en bağlı adamlarının yaşamına son verdiriyor, babasının katili ve memleketinin düşmanıyla gizlice çirkin haberleşmelerde bulunuyordu. Ortak çıkarlar üzerine imparatorla görüşmelerde bulunmak bahanesiyle, adamlarıyla birlikte silah elde dağa çıkmış olan Para'ya, aşağı inmek ve alın yazısıyla canını kalleş bir sarayın korumasına teslim etmek konusunda güvence verildi. Eyaletlerin yöneticileri, geçtiği yollarda onu karşıladılar, Kilikya'daki Tarsus'a dek kendisine büyük saygı gösterdiler. Tarsus'ta, çeşitli bahanelerle yürüyüşünü durdurdular. Tüm devinimleri çok büyük saygıyla gözleniyordu: Sonunda anladı ki Romalıların esiriydi. Korkusunu ve nefretini özenle belli etmeyerek kaçmaya hazırlandı, süvarilerden oluşan üç yüz adamının eşliğinde hareket etti. Kapısının önünde bekleyen nöbetçi subay Kilikya komutanına durumu bildirdi ve kentin dış mahallesinde ona yetişerek girişiminin gereksiz yere tehlike doğurabileceğini saygıyla, söyledi. Peşinden bir lejyon gönderildi. Ne var ki lejyon bu hafif süvari birliğine bir şey yapamazdı. Nitekim bu süvarilerin yağdırdığı oklar yüzünden lejyon askerleri Tarsus kalesine döndüler. İki gün iki gecelik yürüyüşten sonra Para ve Ermenileri Fırat kıyısına vardılar. Yüzerek geçmeleri yüzünden vakit kaybettiler, arkadaşlarından kimilerini de yitirdiler. Tüm birlikler alarma geçirildi, üç millik bir ara ile ayrı bulunan iki yol, bir kont ve bir Tribunus'un komutasındaki bin okçudan oluşan birlikçe kapatıldı. Bir yolcu, rastgele gördüğü Para'ya tehlikeyi ve

kaçabileceği yerleri bildirmemiş olsaydı, onun teslim olmaktan başka yapabileceği bir şey kalmayacaktı. Ermeniler, küçük bir ormana giren çetin bir keçiyoluna daldılar. Büyük yol üzerinde onların gelişini bekleyen kont ile tribunus, utanç içerisinde saraya döndüler, Para'nın büyücülük yaparak, kendini ve atlılarını göstermeden geçip gittiğine inandıklarını söylediler. Para kendi krallığına varınca Romalıların dostu ve müttefiki olduğunda hiçbir değişiklik olmamış gibi davrandı. Ama Valens'in konseyinde onun ölümü için gizlice karara varıldı. Bu kalleşliğin uygulanması kişiyle Kont Trajanus görevlendirildi. Trajanus, bu öldürme işini denk getirmek için çabuk kanan bu hükümdarın güvenini kazanma yollarını aradı. Para, doğunun tüm gösteriş ve çekiciliğiyle hazırlanmış bir şölene çağrıldı. Şarabın etkisiyle kendinden geçen davetliler, salonu inleten asker müziğiyle eğlenirlerken kont Trajanus ortadan yitti. Bir elinde kılıçla salona döndü ve kılıçtan geçirme işaretini verdi. Güçlü kuvvetli bir barbar, Armenia kralının üzerine atladı. Para, eline geçirebildiği bir kılıçla kendini gözüpeklikle savunduysa da dayanamayarak düştü ve öldü. Roma komutanının yemek masası bir çağrılının ve müttefikin kanıyla boyandı. İşte Romalıların yönetimindeki zayıf ve tiksinç kurallar böyleydi. Bir politik çıkarın gerçekleşmesi uğruna ulusların yasalarını ve konukseverlik hukukunu insanlık dışı devinimlerle yıkabiliyorlardı.[138]

V. Otuz yıllık bir barış dönemi boyunca Romalılar sınırlarını güçlendirdiler, Gotlar da fetihlerini genişlettiler. Ostrogotların kralı ve Amali ırkının en soylusu olan[139] büyük Hermanric'in utkuları, vatandaşlarının coşkusuyla, İskender'in başarılarıyla karşılaştırılmıştır; şu inanılmaz ve acayip bir ayrımdır ki Gotik

138. Ammianus'ta (XXX, 1) Para'nın serüvenlerine bakınız. Moses of Chorene onu Tridates diye adlandırıyor ve oğlu Gnelus üzerine uzun ve oldukça olası bir öykü anlatıyor: Ermeni halkını coşturdu ve saltanattaki kralın kıskançlığını körükledi. (1, III, b. 21, vd; s. 253, vd.)

139. Hermanric'in fetihleri ve saltanatıyla ilgili öykü, bana Jornandes tarafından Got tarihçileri Ablavius ve Cossiodorus'tan alınmış gibi gelmektedir.

kahramanının askerî dehası gençlik gücüyle desteklenmek yerine yaşamının seksen yaşından yüz on yaşına dek süren bölümünde parlaklığını göstermiştir. Bağımsız oymaklar Ostrogotların kralını, iyilikle veya zorla Got ulusunun hükümdarı olarak tanıdılar. Vizigot ve Thervingi'lerin şefleri kral sanlarından vazgeçerek daha alçak gönüllü bir ad olan yargıçlıkla yetindiler. Bu yargıçlar arasında, Athanaric, Fritigern ve Alavivus, kişisel değerleri ve Roma eyaletlerine yakın yerleri bakımından en ünlüleriydi. Bu iç utkular Hermanric'in askerî gücünü artırıyor, tutkusunun görüş açılarını genişletiyordu. Kendi ülkesinin kuzeyindeki ülkeleri ele geçirdi. Adları ve sınırları tam olarak bilinmeyen on iki ulus onun orduları karşısında savaşmaktan vazgeçtiler.[140] Maeotis Gölü'nün yakınındaki bataklık topraklarda oturan Heruli'ler, kuvvetleri ve çeviklikleriyle ün yapmışlardı ve Romalılar barbarlara karşı onların hafif piyadelerinden yararlanıyorlardı. Ama yorulmak nedir bilmez Gotlar, sonunda Heruli'leri de yok ettiler. Kanlı geçen ve krallarının da çarpışmalarda öldüğü bir savaştan sonra bu savaşçı oymaktan geride kalanlar Hermanric'in ordusuna katıldılar.

Hermanric, ordularını, sayı olarak kalabalık, fakat savaşa pek yatkın olmayan Venedi'lerin üzerine yürüttü. Venedi'ler, bugünkü Polonya'nın geniş ovalarında yaşıyorlardı. Gotlar da sayı bakımından onlardan aşağı kalmıyorlardı. Utkuyu elde etmeleri savaş yöntemlerini iyi bilmeleri ve disiplinli olmalarından ileri geliyordu. Hermanric Venedi'lere boyun eğdirdikten sonra, hiçbir dirence rastlamadan, eski bir halk olan ve Estonya[141] eyaleti olarak sürekli bir ad takılan Aestii'lerin sınırlarına dek ilerledi.

140. D. Buat (*Histoires des Peuples de l'Europe*, c. VI, s. 311-320). Hermanric'in ordularınca boyun eğdirilen ulusların durumunu özenle araştırmaktadır. Adının uzunluğu nedeniyle Vasinobroncoe'lerin varlıklarını yadsımaktadır. Bununla birlikte Fransa'nın Ratisbon'daki habercisi (görevlisi) Mediomatrici'lerin ülkesinden geçmiş olmalıdır.

141. Grotius baskısında (Jornandes, s. 642) AEstri adı bulunmaktadır. Ama sağduyu ve Ambrose kitaplığının el yazması, Tacitus'un âdetlerini ve durumunu çizdiği Aestii olarak kullanmışlardır (Germania., b. 45).

Baltık Denizi'nden pek uzakta olmayan bu halklar çiftçilikle uğraşıyorlar, amber ticareti yapıyorlar ve özellikle tanrıların anasına tapıyorlardı. Demir azlığı nedeniyle Estonyalı savaşçılar ağaçtan lobutlarla savaşmak zorunda kalıyorlardı. Hermanric onları köleleştirmeyi değerleri için değil de bir önlem kaygısıyla amaçlıyordu. Tuna'dan Baltık'a dek yayılan topraklar Gotların ilk yerleşme alanlarıyla ilk ele geçirdikleri yerleri kapsıyordu. Almanya'nın ve İskit illerinin büyük bir kesiminde, bir fatihin gücü, kimi zaman da bir zalimin kıyıcılığıyla egemenliğini sürdürüyordu. Kahramanlarının anısını her zaman canlı tutabilmek ve yüceltmek için yeteneksiz olan birçok insanı komutası altında tutuyordu. Hermanrik adı hemen hemen unutulmuş gibidir. Başarıları gereği gibi bilinmektedir ve Romalılar, onun, kuzeydeki özgürlüğü ve imparatorluk erincini bozan tutkusunun kazandığı başarıları bilmezlikten gelmişlerdir.[142]

Gotlar, babadan evlada geçen bir ilgiyle Constantinus soyuna bağlıydılar ve bu ailenin gücü ve eli açıklığı onlara çok şeyler kazandırmıştı. Antlaşmaların ruhuna saygı gösteriyorlardı. Kimi adamlarınca Roma sınırlarına zaman zaman yapılan yerel saldırılardan dolayı, barbar gençlerinin dizginsizliğini bağışlamalarını istiyor, özür diliyorlardı. Halkın seçimiyle tahta çıkan iki ne idiği belirsiz hükümdara karşı duydukları hoşnutsuzluk, tutkularını uyandırdı ve ulusun tüm güçlerini birleştirerek imparatorluğa saldırma isteğini tasarlamalarına neden oldu.[143] Bu hava içerisinde Procopius'un tarafını tutmaya ve Romalılar arasındaki geçimsizlikleri körüklemeye başladılar. Antlaşmada yalnız on bin yardımcı bulundurulabileceği hükme bağlanmış olduğu halde Vizigotların ateşli şefleri otuz bin kişilik bir ordu toplayarak Tuna'yı geç-

142. Ammianus (XXXI, 3) şu sözleri söylüyor: "Ermenrichi.... nobilissimi Regis, et per multa variaque fortiter facta, vicinigentibus formidati."
143. "Valens... docetur relationibus Ducum, gentem Gothorum, ea tempestate intactam ideoque saevissimam, conspirantem in unum, ad pervadenda parari collimitia Thraciarum." (Ammian., XXVI, 6).

tiler.[144] Yenilmez değerlerinin, imparatorluğun alınyazısını kesin biçimde çizeceğine güvenerek yürüyüşe geçtiler. Trakya tarlaları, bir efendinin kendini beğenmişliğini ve bir düşmanın öfkesini sergileyen barbarlarla kaplandı. Ne var ki tutkularını yatıştırmak için başvurdukları ahlaksızlık, ilerlemelerini köstekliyordu. Procopius'un bozguna uğrayıp öldüğünü öğrenmeden önce, askerî konumlarla, otoritenin, rakibinin elinden çıkmış olduğunu anlamışlardı. Valens ile komutanlarının akıllıca kurdukları gözetleme ve tahkimat zinciri onların yürüyüşünü durdurdu, geri çekilme yollarını kesti ve yiyeceklerine el koydu. Barbarların yırtıcılığı açlığa karşı dayanamadı. Kendilerine yiyecek veren ve hepsini zincire vuran galibin ayaklarına silahlarını bıraktılar. Valens, bu tutsak kalabalığını doğunun tüm kentlerine dağıttı. Onların yabanıl davranışlarına alışan eyalet halkları, adı uzun zamandan beri terör konusu olmuş bulunan bu korkulu düşmanlarına karşı kuvvetlerini denemiş oldular. İskitlerin kralı bu ulusal yitimden dolayı çok acı duydu ve öfkelendi. Elçileri Valens'in sarayında, Gotlarla Romalılar arasında uzun zamandan beri süregelen eski ve geçerli bir ittifakın hiçe sayılmış olmasından dolayı sert bir biçimde yakınmada bulundular. Julianus'un hısımı ve ardılının yardımına koşmaktan gayrı bir şey yapmadıklarını, böylece de görevlerini yerine getirdiklerini söyleyerek tutsak edilen yurttaşlarının derhal geri verilmesini istediler. Savunma araçlarından biri acayip bir türdendi. Disiplinsiz askerlerinden bir bölümünün başında imparatorluk topraklarına giren ve buraları yakıp yıkan generallerinin elçi olduklarının ve dolayısıyla elçilik ayrıcalıklarından yararlanmaları gerektiğinin kabulünü istediler. Bu saçma sapan isteklerin geri çevrildiği, Doğu imparatorunun haklı üzüntülerini kesin olduğu kadar ılımlı bir biçimde onların bilgisine sunan süvari kuvvetleri başkomutanı Victor tarafından[145] tebliğ

144. D. Buat (*Histoire des Peuples de l'Europe*, c. 6, s. 332) bu yardımcıların gerçek sayısını ortaya çıkardı. Ammianus'un üç bini ve Zosimus'un on bini, Got ordusunun ancak ilk tümenlerini oluşturmaktaydı.

145. Eunapius'un fragmanlarında (Excerpt. Legat. s. 18, Louvre baskısı) yürü-

edildi. Görüşmeler kesildi, Valentinianus'un sert öğütleri, imparatorluk saygınlığına yapılmış saldırının öcünü alma konusunda, ürkek kardeşini yüreklendirdi.[146]

O yüzyıldaki bir tarihçi, imparatorluğun gerileyişi ve çöküşünün ilk belirtileri olarak sonraki kuşakların dikkatini çekmemiş olan Gotların[147] genel olayları yanında onların yaptığı bu savaşın önemini ve parlaklığını dile getirmektedir. Yılların ağırlığı altında bunalan hükümdar, kendi İskit ve Almanya askerlerini Tuna kıyılarına ya da Constantinople kapılarına göndereceği yerde, zayıf eliyle büyük bir imparatorluğun dizginlerini tutan bir düşmana karşı savunma savaşının başarısını ve tehlikesini yiğit Athanaric'in omuzlarına yükledi. Tuna üzerinde gemilerden bir köprü meydana getirdi. Valens'in orada görünmesi birliklerin coşkusunu artırdı. İmparator savaş sanatı üzerindeki bilgisizliğini, kişisel değeriyle, süvari ve piyade kuvvetleri komutanları olan Victor ile Arintheus'un akıllı öğütlerine kulak vererek gidermesini bildi. Bu komutanlar savaş harekâtını ustalıkla yönettilerse de Vizigotları, dağlarda ellerinde bulundurdukları mevzilerden atamadılar. Yakıp yıktıkları ovalarda yiyecek sıkıntısına düşen Romalılar, kışın yaklaşması üzerine Tuna'nın beri yakasına geçtiler. Bu ırmağın sularını olağanüstü kabartan sürekli yağmurlar, kendiliğinden ateşkes durumu yarattı ve Valens'i, ertesi yaz boyunca da Marsianapolis'deki ordugâhta beklemek zorunda bıraktı. Savaşın üçüncü yılı Romalılar için yararlı, Gotlar için

---

yüşün ve onu izleyen görüşmelerin tarihsel öyküsü bulunmaktadır. Bu barbarlarla yakından yaşamaya alışan halk, umdukları denli korkunç bir güce sahip olmadıklarını görmüşlerdi. Boyları uzun olmakla birlikte bacakları pek çevik değildi ve omuzları dardı.

146. "Valens enim, ut consulto placuerat fratri, cujus regebatur arbitrio, arma concussit in Gothos ratione justa permotus." Ammianus (XXVII, 4). Gotların ülkesini değil de kendisinin savaşta bulunmadığı dingin ve söz dinler Trakya eyaletini betimlemeyi sürdürmektedir.

147. Eunapius, in Excerpt. Legat., s. 18, 19. Yunan sofistin, bunu Theodosius'un yengilerine ve barışına dek Gotlar tarihinin tüm süresince tek savaş olarak saydığı anlaşılıyor.

ise kötü sonuçlar getirdi. Ticaretin kesilmesi, barbarları lüks eşyadan yoksun bırakıyordu. Halbuki bu maddelere çoktan beri alışmışlardı. Yurtlarının büyük bir bölümünün uğradığı zarar açlık tehlikesine de yol açıyordu. Athanaric savaşa karar verdi ve bunu göze aldı ama, yenilgiye uğradı. Her Got başı için büyük ödül verileceği yolunda yenen komutanların aldığı kıyıcı karar bozgunu ve kovalamayı çok kanlı bir aşamaya soktu. Barbarların baş eğmesi Valens'i ve konseyini yatıştırdı. İmparator, genel görüşmelerde ilk kez yer alan Constantinople senatosunun coşkulu ve dalkavukça uyarılarını hoş karşılayarak dinledi. Savaşı başarıyla yönetmiş olan komutanlar Victor ve Arintheus barışın koşullarını da düzenlemekle görevlendirildiler. Gotların, eskiden yararlandıkları ticaret serbestliği, Tuna üzerinde bulunan iki kentle sınırlandırıldı. Şefleri, uzağı görememiş olmalarının cezasını, imparatordan almakta oldukları para yardımının ve aylıkların kesilmesiyle çektiler. Yalnız Athanaric için kabul edilen elverişli ayrıcalık Vizigotların yargıcına onursallıktan çok yararlı oldu. Bu sırada, anlaşıldığına göre, Athanaric, hükümdarının buyruklarını beklemeden kişisel çıkarını düşünerek Valens'in elçileri ona bir görüşme önerince kendisinin ve ulusunun saygınlığını göz önünde bulundurdu. Yeminini bozmadan imparatorluk topraklarına ayak basamayacağını ileri sürerek bu öneriyi geri çevirdi. Belki de Romalıların yaptığı son kalleşçe davranışlar, andını dinsel bir gerek gibi göstermesine neden olmuştu. Buluşma yeri olarak, iki ulusu ayıran Tuna Irmağı seçildi. Doğu imparatoru ve Vizigotlarn yargıcı yanlarında sayıca eşit silahlılarla birlikte büyük bir gemi içerisinde ırmağın ortasına dek ilerlediler. Antlaşmayı onaylayıp rehineler de aldıktan sonra Valens, büyük sevinç gösterileriyle Constantinople'a döndü ve Gotlar, kuzeydeki buzlu iklimlerden inen İskitlerin onları yurtlarından kovarak Roma eyaletlerine sürüp atmasına dek süren yaklaşık altı yıl dinginlik ve erinç içerisinde kaldılar.[148]

148. Gotlar savaşının betimlenmesi Ammianus'ta (XXVII, 5), Zosimus'ta (1, IV, s. 211, 214) ve Themistius'ta (Orat., X, s. 129-141) bulunmaktadır. Cons-

Aşağı Tuna'nın yönetimini kardeşine bırakan Batı imparatoru, Rhetia ve Illyricum eyaletlerinin savunmasını kendinde tutmuştu. Valentinianus'un etkin politikası, sınır boylarını durmadan yeni tahkimatlarla güven altına alma biçiminde sürüyordu. Ama bu politikanın kötüye kullanılması barbarların haklı hıncına neden oldu. Quadi'ler, yapımına başlanmış olan kalenin kendi toprakları üzerine rastladığını ileri sürdüler, ve Illyricum başkomutanı Equitius'un, imparatorun bu konuda haberi olmasına değin yapının durdurulmasına razı olduğunu haklı ve ılımlı bir biçimde yakınarak bildirdiler. Prefect, daha doğrusu Galya'nın diktatörü olan Maximinus rakibine vurmasının ve kendi oğlunu ileri sürmenin tam zamanı olduğunu düşündü. Coşkun huylu Valentinianus, kendisine karşı konulmasına çok güç katlanırdı. Gözdesinin sözüne uyarak, oğlu Marcellinus, Valeria'nın yönetimi ve yapı işinin yürütülmesiyle görevlendirilirse baharların bir daha uluorta uyarılarıyla kendisini rahatsız etmeyeceklerine inandı. Romalılar da Almanlar da hızlı yükselmesini, değerindeki üstünlüğün bir ödülü ve kanıtı olarak gören genç veliahdın kendini beğenmişliğinden rahatsız oldular. Bununla birlikte, Quadi Kralı Gabinius'un alçak gönüllü dileğini dikkate alacakmış gibi göründü. Bu yumuşak görünüşün altında canavarca bir hainlik yatıyordu. Hükümdar, Marcellinus'un kötü niyetli çağrısını kabul etti. Aynı cinayetlerin tekdüze ve usandırıcı öyküsünü dile getirmek zor olmaktadır. Aynı yıl içinde iki Roma komutanının, kendi önlerinde ve yemek masalarında, kalleşçe yüzlerine gülünerek, insanlık dışı bir tutumla öldürülmelerini anlatmak üzüntü vermektedir. Para ve Gabinius aynı sonla yaşamlarını yitirdiler. Ne var ki gururlu Almanlar bunu, aşağılık Ermenilerin ilgisizliğiyle karşılamadılar. Quadi'ler, Marcus

---

tantinople senatosu hatip Themistius'u, imparatoru utkusundan dolayı kutlamakla görevlendirmişti. Aşağılık hatip, Tuna üzerinde Valens'i Scamander'de Achilles'e benzetmektedir. Jornandes, Vizigotlara karşı olan ve bu ulus için pek onurlu olmayan bu savaşı suskunlukla geçiştirmektedir (Mascon, *Hist. of the Germans*, VII, 3).

Aurelius zamanındaki, Roma kapılarına dek terör salmış olan büyük güçlerini yitirmişlerdi, ama ne değerlerinden, ne de askerlerinden bir şey eksilmiş değildi. Nefretleri gözüpekliklerini yeniden canlandırdı ve Sarmatlar, onların gerekli süvari açığını kapattı. Katil Marcellinus, cinayetini işlemek için, önlemsizlik ve dikkatsizlikle, Firmus ayaklanması nedeniyle, veteranlardan en yiğitlerinin uzaklarda bulunduğu bir zamanı seçmişti. Hemen hemen savrunmasız durumda kalan eyalet barbarların öç almasına açık halde bulunuyordu. Tam hasat zamanı Pannonia'ya girdiler, tahkimatı yerle bir ettiler, taşıyıp götüremedikleri her şeyi acımadan yaktılar. İmparator Constantius'un kızı ve büyük Constantinus'un torunu Prenses Constantia onların saldırısından zorlukla kurtulup kaçabildi. Mutsuz Procopius'un günahsız koruyucusu olan bu prensesin Batı imparatorunun vârisi ile evlenmesi düşünülmüştü. Gösterişli ve silahsız maiyetiyle birlikte dingin eyaletten geçiyordu. Eyaletin yöneticisi Messala'nın yerinde çabasıyla prenses tehlikeyi atlattı. Messala, Constantia'nın yemek için durduğu köyün barbarlarca sarıldığını duyunca genel yönetici onu kendi aralarına aldı, çok hızlı bir gidişle yirmi altı millik yolculuktan sonra Sirmium kapılarına vardı. Bu çekiliş, Quadi'ler ve Sarmatlar onu yakalamak için halkın ve magistra'ların iç yıkılışından yararlanabilselerdi daha az güvenli olacaktı. Ama onların ağır davranmaları pretorien prefet Probus'a, vatandaşlarının yürek gücünü tazelemek ve gözüpek atılımlarını sağlamak için zaman kazandırdı. Tahkimatı onarmaya kalkıştı, asker gücünü bir okçu taburuyla artırdı. Sirmium surları önünde duraklayan barbarlar, silahlarını, hükümdarlarını haksız yere öldürmekle suçladıkları sınır komutanına yönelttiler. Equitius'un emrinde yalnız iki lejyon vardı. Bunlar da Maesia ve Pannonia veteranlarından oluşuyordu. Sınıfsal üstünlük savlarıyla aralarında çekişmeye başladılar; bu da yenilgilerine neden oldu. Birleşmelerine olanak vermeden sarmatlar, sırasıyla saldırdılar ve büyük bir kırıma uğrattılar. Bu başarı, o dolaylardaki oymakların da saldırı isteklerini dürtükledi. Dük ve komutan genç

Theodosius, ünlü babasına ve kendini bekleyen yüksek geleceğe yakışır olduğunu gösterircesine barbarları bozguna uğratmasaydı Mesia eyaleti hiç kuşkusuz yitirilmiş olacaktı.[149]

O sırada Treves'de bulunan ve Illyricum'da meydana gelen kötü olaylardan çok üzülerek barbarlara şiddetle öfkelenen Valentinianus, öç alma tasarısını uygulamaya koyabilmek için, sabırsızlıkla ilkbaharı bekliyordu. Tüm Galya kuvvetlerinin başında Moselle kıyılarından yola çıktı, kendisini görmeye gelen Sarmatların elçilerine, konuşmadan önce o yerlerdeki yıkımı incelemek istediğini bildirdi. Sirmium'a gelince prefect Probus'un yönetiminden büyük bir mutlulukla söz eden Illyricum eyaletlerinin temsilcilerini kabul etti.[150] Minnet ve bağlılık duygularını işitmekten kollan kabaran Valentinianus, kinik filozof olan Epirus temsilcisine, gerçekten eyaletin isteğiyle mi gönderilmiş olduğunu sordu. Doğru sözlü Iphicles, gözyaşları ve hıçkırıklar arasında, "Buraya, mutsuz bir halkın isteğine aykırı olarak geldim," diye yanıtladı.[151] İmparator üzgün bri sessizliğe daldı. Yüksek görevlilerin cezasız kalması, hükümdara dokunmadan halkı ezebilecekleri konusunda onları sanki özendirmiş oluyordu. Şu halde yapılacak sıkı bir araştırma ve soruşturma genel hoşnutsuzluğu yatıştırabilecekti ve Gabinius'u öldürenin cezalandırılması tek başına barbarların güvenini ve Roma adının onurunu yeniden

149. Ammianus (XXIX, 6) ve Zosimus (1, IV, s. 219, 220) Sarmatlar ve Quadi'lerle olan savaşın başlangıcını ve çeşitli aşamalarını özenle anlatmaktadırlar.
150. Ammianus (XXX, 5), Petronius Probus'un ne değerde olduğunu bilmektedir ve onun zalim yönetiminden haklı olarak ve kınayarak söz etmektedir. Jerom'da Eusebius'un Chronique'ni çevirip sürdürdüğü zaman, (M.S. 380) (Tillemont, *Mem. Eccles.*) aşağıdaki sözlerle gerçeği, hiç değilse memleketinin kamuoyunu dile getirmiş oldu: "Probus P. P. Illyrici inquissimus tributorum exactionibus, ante provincias quas regebat, quam a Barbaris vastarentur, erasit." (Chron., Scaiger edisyonu, s. 187; Amimadvers, s. 259). Aziz, o tarihten sonra Probus'un dul karısıyla çok sıkı bir dostluk kurdu. Pek de haksız olmadan, Kont Equitius, onun metninde onun yerine geçti.
151. Julianus (Orat., VI, s. 198) Kinik filozofların davranışlarını ve giyinişlerini benimseyerek kendini gülünç hale sokan dostu Iphicles'i erdemli ve değerle dolup taşan bir kimse olarak gösteriyor.

sağlayabilirdi. Ama veliaht prens, kusurunu açıkça dile getirecek denli ruh büyüklüğüne sahip değildi. O da bu kusuru barbarlarda arama yoluna gitti, yatışma bilmez öcünü, düşmanlarının yıkıma uğratılmış kentlerinden ve kanlarından almaya koyuldu. Bu düşmanların daha önce verdiği örnek ona bu tür davranışlarda bulunma olanağı veriyordu.[152] İşte Romalıların disiplini ve barbarların iç yıkılışı böyle oldu ve Valentinianus, askerleri arasında hiçbir yitikliğe uğramaksızın yeniden Tuna'nın öbür yakasına geçti, ikinci bir savaşta Quadi'lerin yıkılmaları işini bitirmeye karar verdiğinden, birliklerini, kışı geçirmek üzere, Presburg yakınında, Tuna üzerinde bulunan Macaristan'ın başkenti Bregetio'da topladı. Mevsimin sert geçmekte olması savaş korkularını uzaklaştırdıkça Quadi'ler, imparatorun öfkesini söz dinler görünerek hafifletmeyi sınadılar. Equitius'un ricaları üzerine imparator, konsey'de onların elçilerini kabul etti. Alçak gönülle tahtın ayaklarına kapandılar ve krallarının öldürülmesinden söz etmeye kalkışmaksız'n, son saldırı deviniminin ulusça tiksinilen ve benimsenmeyen kötü kişilerce işlenmiş bir suç olduğunu söylediler. İmparatorun yanıtı onlara pek az acınma ve bağışlama umudu verdi. Valentinianus, yaratılışındaki coşkunluğa kapılarak alçaklıklarını, nankörlüklerini ve haddini bilmezliklerini yüzlerine vurdu. Sesi, devinimleri ve bakışları ruhundaki şiddetin durumunu yansıtmaktaydı. Kendini aşırı öfkeye kaptırmış ve gerilim durumuna girmiş olduğu sırada göğsünde bir damar koptu ve hükümdar, hizmetkârlarının kolları arasına yığılıp kaldı. Adamları, çevresini kapatarak durumu gizlemeye çalıştılar. Birkaç saniyelik şiddetli acıdan sonra son nefesini verdi, ama çevresindeki komutanlara ve bakanlara düşündüklerini bildirmeksizin ruhunu öylece tutar gibi durdu. Valentinianus öldüğü zaman elli dört yaşındaydı ve on iki yıla yakın saltanat sürmüştü.[153]

152. Ammian., XXX, 5. Valentinianus'un mutsuzluğunu abartan Jerom, öç almanın avuntusunu kabul etmiyor. "Genitali vastato solo et inultam patriam derelinquens." (c. 1, s. 26).

153. Valentinianus'un ölümüyle ilgili olarak Bkz. Ammianus (XXX, 6), Zosimus

Bir kilise mensubu yazar, Valentinianus'un çok eşli olduğunu, vurguluyor.[154] Anlatışına göre, imparatoriçe Severa, İtalya valilerinden birinin kızı olan güzel Justina'yı yanına alarak özel yaşamına sokmuş ve onun çekiciliğine fena halde vurulmuş; o denli ki banyoda genç kızın güzelliklerini seyretmeye doyamazmış... Bir gün, yanılarak, imparatora onu övücü sözler söyleyince Valentinianus bu kıza sahip olmak istemiş ve bir ferman çıkararak, tüm uyruklarına, hükümdarları gibi, ikinci bir kadın alma izni vermiş. Ne var ki tarihin ve usun gücüne dayanarak kesinlikle söyleyebiliriz ki Valentinianus, Justina ile evlenmeden önce, Kilise tarafından yasaklandığı halde Roma yasalarının izin vermesinden yararlanarak, Severa'dan boşanmıştı. Severa, Batı imparatorluğuna ardıllık için tüm hakları kendisinde toplamış görünen Gratianus'un annesiydi. Silah arkadaşlarınca seçilmiş bir imparatorun, dokuz yaşından beri Augustus sanını taşıyan oğlu, erguvanın ve tacın doğal adayı olacaktı; bu durum Galya ordularının alkışlarıyla onanmıştı.[155] Bu törenden sonra yapılan tüm kamusal işlemlerde Gratianus'un adı Valentinianus ve Valens'ten sonra gelmekteydi ve Constantinus'un kız torunuyla evlenmesiyle de Flavius hanedanınca üç imparatorluk kuşağıyla, dinsel yolla ve halkların derin saygısıyla kazanılmış tüm hakları bir araya getirmiş oluyordu. Babasının ölümünde genç prens onyedi yaşına basmaktaydı ve erdemleri, daha o zaman bile halkın ve askerlerin elverişli umutlarını halklı çıkarmaktaydı. Gratianus, kaygısız bir halde Treves Sarayında bulunurken, babası, ondan yüzlerce mil uzakta, Bregetio'daki ordugâhta can

(1, IV, s. 221) Victor (in Epit.), Socrates (1, IV, b. 31) ve Jerom (in Chron., s. 187 ve c. 1, s. 26, ad Heliodorum). Hal ve koşullarda birbirleriyle uyuşma göstermiyorlar. Ammianus, saçma sapan şeyleri yazmakla güzel yazı örnekleri sunuyor.

154. Bu inanılmaz ve Roma yasaları ile âdetlerine bu denli karşıt olan öykü yalnız Socrates (1, IV, b. 31) tarafından ileri sürülmüştür ki bu niteliği nedeniyle Bonamy'nin bilimsel eleştirisine değer görülmemiştir (*Mem. de l'Academie*, c. XXX, s. 394-405). Bununla birlikte, Zosimus'u takip ederek, Justina'yı Magnentius'un yaşlı ve dul karısı gibi gösteren doğal banyo olayını yapıta almayı isterdim.

155. Ammianus (XXVII, 6) askerî seçimi ve Augustus sanının verilişini betimlemektedir. Valentinianus'un Roma senatosunun düşüncesini aldığına ya da ona durumu bildirdiğine ilişkin hiçbir belirti yoktur.

çekişmekteydi. İmparatorun kişiliği yüzünden uzun süreden beri ortada görülmeyen tutku ve fesat hareketleri, imparatorluk konseyinde Valentinianus'un ölümü üzerine yeniden canlandı. İtalya ve Illyricum kuvvetlerine komuta eden Equitius ve Mellobaudes, bir çocuk adına saltanat sürme isteğini tutkulu bir davranışlaileri sürdüler. Dış ve iç düşmanların umutlarını atak ve kesin bir girişimle boşa çıkarmak gerektiğini söyleyerek, yasal hükümdarlarının hukukunu savunabilecek güçte olan Galyalı şefleri ve birlikleri uzaklaştırmak için etkin bir bahane bulmuş oldular. Bregetio'dan yüz mil uzaktaki sarayda kalmış olan imparatoriçe Justina, imparatorun ikinci oğluyla birlikte, ordugâha gelmesi için saygıyla çağrıldı. Valentinianus'un ölümünden altı gün sonra aynı adda ve dört yaşındaki bu küçük prens, annesinin kolları arasında lejyonların karşısında göründü ve askerî alkış gürültüleriyle, törenle taç giydi. Gratianus ılımlı bir dikkat göstererek iç savaş çıkmasına meydan vermedi, ordunun seçimini onaylayıp Justina'nın oğlunu rakip olarak değil, bir kardeş olarak gördüğünü söyledi. İmparatoriçenin oğluyla birlikte, dinginlik içerisinde bir İtalya eyaleti olan Milano'da oturmasını uygun buldu, kendisinin de Alplerin ötesindeki eyaletlerin çetin işleriyle uğraşacağını açıkladı. Gratianus, bu fesat hareketinin düzenleyicilerine karşı duyduğu hıncı, onları cezalandırabileceği ya da tehlikesizce uzaklaştırabileceği zamana dek gizledi. Pek genç taht ortağına her zaman aynı sıcak sevgiyi göstermekle birlikte, yavaş yavaş Batı imparatorluğunun yönetiminde bir imparatorun otoritesiyle bir vasinin davranışını birbirine karıştıran duruma düştü. Roma dünyasının yönetimi Valens ve iki yeğeninin birleşik adlarıyla yürütülüyordu. Ama büyük kardeşinin rütbesini- ardıllık yoluyla- kazanan zayıf Doğu imparatoru, Batı'nın devlet yönteminde en küçük bir etkiye bile sahip olamadı.[156]

156. Ammianus XXX, 10; Zosimus, 1, IV, s. 222, 223. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 707-709), Gratianus'un İtalya, Afrika ve Illyricum'da hüküm sürdüğünü kanıtlamıştır. Bense, kardeşinin hüküm sürdüğü yerlerdeki onun otoritesini, kendisi nasıl gelirse gibi iki anlama gelen deyimlerle anlatmaya çalıştım.

XXVI. BÖLÜM

Kırsal Ulusların Töre ve Gelenekleri

Hunların Çin'den Avrupa'ya Yürüyüşleri

Gotların Bozguna Uğratılışı ve Tuna'yı Geçişleri

Gotlar Savaşı

Valens'in Yenilgisi ve Ölümü

Gratianus'un Theodosius'u Doğu İmparatorluğu Tahtına Çıkarışı

Karakteri ve Başarıları

Gotların Barışı ve Yerleşmesi

(MS 375 – MS 383)

Valentinianus ile Valens'in ikinci saltanat yıllarındaki temmuz ayının yirmi birinci gününün sabahında, Roma imparatorluğunun kapladığı hemen tüm topraklarda şiddetli ve yıkıcı bir deprem oldu. Deprem denizleri de etkiledi. Akdeniz üzerindeki kıyılar kurudu. Büyük sayıda balık karaya vurdu. Sayısız gemi çamurların içinde kaldı ve dünyanın kuruluşundan beri gün yüzü görmemiş olan deniz içindeki dağlar ve koyaklar ortaya çıktı.[1] Ne var ki gelgit olayının yayılma aşamasında büyük bir coşkunluk ve karşı koyulmaz bir güçle saldıran sular Sicilya, Dalmaçya, Yunanistan ve Mısır kıyılarında korkunç felaketlere neden oldular. Kocaman gemiler evlerin çatılarına fırladılar ve de kıyıdan iki mil içeriye sürüklendiler. Binalar, içindeki insanlarla birlikte dalgalarca yutulup yok oldular. İskenderiye kenti, elli bin hemşerisinin canına mal olan bu taşkının anısını, her yıl yinelediği anma törenleriyle yaşatmayı sürdürdü. Memleketten memlekete öyküsü aktarılan ve her aktarılışta abartılan bu büyük yıkım Romalıları şaşkınlık ve korku içersinde bıraktı. Eskiden Filistin ve Bitinya'daki kentleri yerle bir etmiş olan depremleri anımsıyor, bunu da daha korkunç mutsuzlukların kötü habercisi olarak yorumluyorlardı. Kendini beğenmişlikleri, dünyanın sonuna işaret olan felaketlerle imparatorluklarının sonunu bildirenleri birbirinden ayırt etmelerine olanak vermiyordu.[2] O zamanlarda tüm olağanüstü olaylar, doğrudan doğruya

1. Ammianus'un (XXVI, 10) olaylarını eğretilemelerinden ayırt edilmesi güç olan zevki böyledir. Bununla birlikte Peloponnesus'ta, Modon'da bir geminin çürümüş iskeletini gördüğünü doğrulamaktadır.

2.) Libanius'ta (Orat. de ulciscenda Juliani nece, b. X), Fabricius'ta (*Bibl. Graec.*, c. VII. s. 458, Olearius'un bilimsel notlarıyla); Zosimus'ta (1, IV, s. 221), Sozomen'de (1, VI, b. 2), Cedrenus'ta (s. 310-314) ve Jerom'da (in Chron., s.

tanrısal istencin bir sonucu gibi yorumlanıyordu. Bütün doğa olguları, görünmez bağlarla insan ruhunun ahlaksal ve fizik ötesi kavramlarına bağlı bulunuyordu. En derin tanrıbilimciler, peşin yargılarının tümüyle ilgili olarak, depremin nedeninin mezhep sapkınlığına karşı gösterilen hoşgörü ve su baskınının ise günahların ve dinsizliğin kaçınılmaz sonucu olduğuna inanıyorlardı. Bu yüce kurguların olasılığı üzerinde tartışmaya girişmeksizin şu kadarını söylemekle yetineceğiz ki insanlardaki tutkular yine insanlık için, doğadaki karışıklık ve sarsıntılardan daha kötü sonuçlar doğurmaktadır.[3] Depremin, kasırganın, su baskını ya da yanardağın lav fışkırtmasının yıkıcı ve yakıcı etkileri, askerlik sanatının uygulanmasıyla boş zamanlarını hoş geçiren ya da uyruklarının gözüpekliğini kullanan Avrupa hükümdarlarının dikkatli davranması belki de insanlıklarıyla zamanımızda oldukça yumuşatılmış olan savaşın neden olduğu kırıcılık ve kıyımlara oranla çok önemsiz kalır. Modern Avrupa yasaları ve gelenekleri yenik askerin canını ve özgürlüğünü korumaktadır. Yumuşak başlı vatandaş, savaşın kötülüklerinden zarar gördüğü konusunda, pek seyrek olarak yakınmada bulunmaktadır. Valens'in saltanatı zamanı olarak saptayabileceğimiz imparatorluğun çöküşünü simgelendiren uğursuzluk döneminde tüm yurttaşların güvenliği saldırıya uğramış bulunuyordu. Birçok yüzyıldan beri ilerlemiş ve yetkinleşmiş olan sanatlar ve çalışmalar Almanya ve İskit barbarlarının kıyıcı ellerinde yok olun gidiyordu. Hunların akını Gotları batı eyaletlerine sürdü. Kırk yıldan az bir zamanda Tuna'dan Atlas Okyanusu'na değin tüm yerleri ele geçirdiler ve bu başarılarıyla daha yabanıl göçebelerin akınlarını kolaylaştırdılar. Kuzeyin çok geniş ve uzak ülkeleri bu büyük sarsıntının ana

186 ve c. 1, s. 250, in Vit. Hilarion) depremlerin ve su baskınlarının çeşitli betimlemeleri bulunmaktadır. Hemşehrileri bir önlem olarak Mısırlı keşiş Aziz Hilarion'u göndermemiş olsalardı Epidaurus boğulup gidecekti. Bu aziz bir haç çıkardı, dalgalar onu selamlayarak geri çekildiler.

3. Dicaearchus, bu gerçeği kanıtlamak için bir yapıt meydana getirdi. Zaten deneyim de bunu göstermiş ve insanlık için onur verici olmadığını ortaya koymuştur.

nedenini içeriyordu. İskitler[4] ve Tatarların[5] kırsal yaşamını incelemekle, bu kötü sonuçlar doğuran göçlerin gizli nedeni üzerine de ışık tutulmuş olacaktır.

Bir Avrupalının, bir Çinli'nin töreleriyle düşüncelerini o denli ayrımlı ve karışık biçimde değişikliğe uğratan ussal davranış ve kötüye kullanış konusunda uygarlaşmış ulusların karakterlerinde ayrılıklar görülebilir. Ne var ki içgüdüsel eylem aklınkine oranla daha güvenli ve daha yalındır. Bir dört ayaklının isteklerini anlamak bir filozofun kanıtlarını anlamaktan daha kolaydır. Yaban göçebeleri ne denli hayvansal yaşama yakın olsalar da bireyin karakteri her zaman aynıdır ve tüm bireylerinkilerle orantısını sürdürür. Âdetlerdeki durağanlık, yetilerdeki yetkinsizliğin bir sonucudur. Benzer bir duruma düşmüş olan bütün insanlar benzer gereksinimleri, benzer istekleri ve benzer beğenileri duyarlar. Çok uygarlaşmış bir toplumsal yaşamda büyük sayıda ahlaksal nedenlerce durdurulan ya da yıkılan beslenme veya iklimin etkisi barbarların ususal karakterinin oluşmasına, güçlü bir biçimde sürdürülmesine yardımcı olmaktadır. Bütün yüzyıllarda İskitlerin ya da Tatarların çok geniş ovaları, tembel yaradılışı yüzünden bir yere bağlı kalıp oturmayı istemediğinden ve kaygılı ruhu nedeniyle buraları sürüp ekmediğinden göçebe çoban ve avcı oymaklarına konak yeri oluyordu. Yüzyıllardır İskitlerle Tatarlar gözüpeklikleriyle ve savaşkanlıklarıyla ün yapmışlardı. Kuzey çobanları birçok kez Asya'daki tahtları devirmiş ve utkulu orduları Avrupa'nın en verimli, en savaşçı ülkelerine

4. Herodot'un orijinal İskitler (1, IV, b. 47-57, 99-101) Tuna ile Palus Maeotis arasında, yaklaşık dört bin *stadia* ya da dört yüz Roma millik bir alan içerisine sıkışmış durumdalardı. Bkz. D'Anville, *Mem. de l'Academie*, c. XXXV, s. 573-591. Diodorus Siculus (c. I, 1, II s. 155, Wesseling edisyonu) ad ve ulus üzerine süregelen ilerlemeleri gözlemledi.

5. Tatarlar ya da Tartarlar, önceleri Moğolların rakibi, sonra da uyruğu olmuşlardı. Tatarlar Cengiz Han'ın ve ardıllarının ordularında öncülük yapıyorlardı. Yabancılarca bilinen bu ad tüm ulusa uygulandı (Freret, *Hist. de l'Academie*, c. XVIII, s. 60). Avrupa ve Asya'nın kuzey çobanlarından söz ederken, ayrım gözetmeksizin İskit veya Tatar adlarını kullanmaktadır.

terör havasını yaymışlardı.[6] Birçoğunda olduğu gibi bu fırsatla da tarihçi hoş bir imgeden vazgeçme zorunda kalır, barış ve günahsızlık nitelikleriyle bezenmiş çoban geleneklerinin savaş yaşamının alışkanlığına daha doğal olarak uyarlık gösterdiğini belirtmeyi yeğler. Bu gözleme dayanarak, çoban ve savaşçı ulusların yaşamında üç noktayı inceleyeceğim: I. Yiyecekleri, II. Konaklamaları, III. Uğraşları. Yeni zamanların deneyimi eskilerin[7] öykülerini doğrulamıştır. Volga, Selinga ve Borysthenes kıyıları bize aynı törelerin ve aynı alışkanlıkların tek biçimdeki görünüşünü yansıtmaktadır.[8]

I. Uygar ulusların başlıca besini olan buğday ve pirinç ancak çiftçilerin sürekli çalışmaları sonucunda elde edilir. İki dönence arasında bulunan mutlu yabanıl ve ilkel topluluklar doğanın sağladığı bol olanaklardan kolayca yararlanabilmektedirler. Kuzey iklimlerinde bulunan çoban bir ulus yalnız hayvanlarına bağlıdır. Hayvansal ya da bitkisel besinin insan karakteri üzerinde hangi noktaya dek etki yapabileceği konusunda karar vermeyi tıp mesleğinin yetkili mensuplarına bırakıyorum. Genellikle kıyıcılık etoburluğun bir sonucu gibi görülüyorsa da bunun bir boş inanç olarak alınmadan incelenmesi gerekir.[9] Bununla birlikte, acıma

6. "Imperium Asiae ter quaesivere: ipsi perpetuo ab alieno imperio, aut intacti aut invicti, mansere." Justinus zamanından beri, bu hesabı yükseltiler. Voltaire (c. X, s. 64 ve *Hist. Generale*, b. 156) Tatarların fetihlerini kısaltmaktadır.

7. Herodot'un dördüncü kitabı, tam olmasa da ilginç olarak İskitlerin bir portresini vermektedir. Fransız ve İngiliz yayıncılar Tatarların soyları üzerine birçok yapıt bastı. Carpin, Ascelin ve Rubruquis (*Hist. des Voyages*, c. VII) dördüncü yüzyılın Moğollarını anlatıyorlar. Bu rehberlere Gerbillon'u ve öbür Cizvitleri de kattım: Çin Tatarlarını dikkatle incelemiş olan *Description de la China par du Halde* (c. IV) ve zeki ve doğru sözlü Bell of Antermony (2 cilt, Glascow, 1763).

8. Özbekler, iki nedenle ilk âdetlerini bırakmak zorunda kalmışlardır: 1) Muhammet dinini kabul ettikleri için. 2) Büyük Bucharia, kentlerini ve tarlalarını ele geçirdiği için.

9. "Şurası da gerçektir ki büyük ölçüde et yiyenler, öbür insanlara oranla genellikle daha zalim ve yırtıcıdır. Bu gözlem bütün yerler ve her zaman için aynı olmuştur. İngiliz barbarlığı ortadadır," vd. (Rousseau, *Emile*, c. 1, s. 274). Bu genel gözlemleri düşünebiliriz de örneğinin gerçek olduğunu kolay kolay kabul etmeyiz. Plutark'ın iyilikçi acıması ve Ovidius'un dokunaklı iniltisi, duygusal-

duygusunun görenekle ve evcil hayvana kıyma alışkanlığıyla yavaş yavaş zayıfladığı gerçekse, bir Tatar çobanının çadırında, Avrupa inceliğinin açığa çıkarmadığı kötü maddelerin en beğenisiz bir yalınlıkla herkesin görüşüne açık bir biçimde sergilendiği gözlemlenebilmektedir. Onlar elleriyle besledikleri sığırları ve koyunları yine o elleriyle boğazlamaktadırlar ve bu öldüren kişi, sofrasında, daha dün onun sözünü dinleyen ve beslenmesine özen gösterdiği hayvanların kanlı parçalarını hiç de heyecan duymadan görüp yiyebilmektedir. Askerlik alanında, özellikle kalabalık bir ordunun yürüyüşünde askerler için, tüm öbür besin maddelerinden önce et bulundurmanın en doğru önlem olduğu anlatılmaktadır. Tahıl türünden olan besin maddeleri bozulma tehlikesiyle karşı karşıya bulunur. Taşıması ağırdır ve çok büyük ambarlan gerektirir. Halbuki Tatar ordularının beraberinde getirdikleri hayvan sürüleri her gün, yeterince taze süt ve et sağlamış olurlar. Ekilmemiş topraklarda ot çok çabuk ve pek bol olarak yetişir. Hayvanların atlayamayacağı derecede çorak topraklar o denli çok değildir. Bundan başka, zorunlu hallerde Tatarlar çok az besinle de yetinebilirler. Kendilerinin kestiği hayvanların eti gibi hastalanarak ölen hayvanların da etini yerler. Her zaman için Avrupa ve Asya'nın uygarlaşmış uluslarınca yasaklanmış at etini onlar yeğlikle yerler. Bu değişik beğeni, askerî girişim ve hareketlerinde kolaylık sağlar. En çabuk ve en uzaklara yaptıkları akınlarda her İskit atlısı yedeğinde ikinci bir at daha götürür. Bununla ya yürüyüşünü hızını kesmeden sürdürebilir ya da açlığını giderir. Orduda ot ve saman kıtlığı olunca, hayvanlarının büyük bir bölümünü keserler, etleri ateşte tütsüleyerek ya da güneşte kurutarak saklarlar. Bir zorunlu yürüyüş gerektiğinde kumanya olarak, topaklar halinde peynir yaparlar ve yoğurt hazırlarlar, tüm sefer boyunca bu peyniri yemek ve yoğurdu sulandırıp ayran olarak içmek suretiyle sabırlı ve güçlü askerlerinin yaşamlarını sürdürürlerdi. Bir stoacının onayına ve keşişin imrenmesine değer olan

---

lığımızı harekete geçirmeksizin usumuzu büyülemektedir.

bu aşırı perhize gık demeden dayanırlar, olanak elverdiğinde tüm oburluklarıyla yemeğe saldırırlardı. Daha elverişli iklimlerde yapılmış şaraplar onlara verilebilecek en güzel armağandı. Bununla birlikte, kısrak sütünden yaptıkları çok sarhoş edici bir içkileri de vardır. Eski ve yeni dünyanın yabanılları av hayvanları gibi, zaman zaman bolluk ve kıtlık dönemleri geçirirler ve buna alışmış mideleri, aşırı beslenmeyle açlık arasında, sakıncalı sonuçlar yaratmayan, sıkıntı çekerler.

II. Kırsal ve savaşkanlık yalınlığının egemen olduğu zamanlarda çiftçi askerlerden oluşan bir halk, sürüp ektiği ülkenin geniş yüzeyine dağıldığından, kendi ülkesini savunmak ve komşu ülkelere saldırmak amacıyla, örneğin Yunanistan'da ve İtalya'da genç kuşağı asker ocağında toplamak için belirli bir zamana gereksinme olmuştur. Sanat ve ticarette meydana gelen ilerlemeler, çok sayıda insanı aynı kentte toplamaktadır. Ama bu hemşeriler asker değildir. Kentsel toplumu yetkinleştiren sanatlar askerlik ruhunu yok eder. İskitler kırsal âdetler yalınlığını ve aydın ilerlemenin kolaylıklarını bir araya getirmiş gibidir. Aynı oymağın bireyleri sürekli olarak toplu durumda bulunurlar. Hepsi bir kampta toplanmıştır ve çobanların doğal gözüpekliği karşılıklı yardımlaşma ve yarışma ile devinim kazanır. Tatarların evleri, söbe biçiminde soğuk ve pek de temiz olmayan çadırlardan başka bir şey değildir ve kadınlarla kız-erkek tüm çocukları bunun içinde, ayrımsız birlikte yatarlar. Zenginler, saray gibi binalar yerine, gerektiğinde, büyük arabaların üzerinde ve yirmi otuz mandanın çektiği orta büyüklükteki kulübelerde yaşarlar. Gündüzleri yakın alanlarda otlayan hayvanları, akşamleyin, göçebe çadırlarının koruyucu bölümlerine çekilirler. Hayvanlarla insanların bu sürekli beraberliğinde tehlikeli bir karışıklığa meydan verilmemesi zorunluluğu, askerlik kuruluşunun ilk koşulları olan düzenlilik ve uyanıklık içerisinde bulunulmasını gerektirmiştir. Bir kamp yerinin dolaylarındaki otlak, hayvanlar için yetersiz duruma gelince oymak, daha doğrusu çobanlar ordusu

yeni otlaklara doğru yürüyüşe geçer böylece kırsal yaşamın olağan uğraşları içerisinde savaşın en önemli harekâtı üzerine bilgi edinmiş olur. Mevsimlerdeki değişmeler toprakların da seçimini düzenler. Yazın Tatarlar kuzeye doğru ilerlerler ve çadırlarını bir ırmağın kıyısında ya da bir derenin yakınında kurarlar. Kışın güneye dönerler ve çadırlarını, Sibirya'nın buzlu bölgelerinden gelen sert rüzgarlara karşı korumak için dağın arkasına kurarlar. Bu gelenekler, göçebe oymaklarda fetih ve göç ruhunu uyandırmaya çok elverişlidir. Onların herhangi bir toprağa bağlılıkları o denli zayıftır ki en küçük bir olay oradan uzaklaşmaları için yeterli olur. O topraklar, Tatarlar için bir ülke değildir, onlar için vatan göçebe çadırlarının kurulu olduğu yerdir. Ailesi, arkadaşları ve tüm varlıkları buradadır. En uzun yürüyüşlerinde, en sevdiği şeyler, en değerli ve en aziz varlıklar gözünün önündedir. Vurgun yapabilme isteği, haksızlığa uğrama korkusu ya da bu yolda hıncı bulunması, köleliğe dayanamaması İskit oymaklarının, bolluğa kavuşacağını ve zulme uğramayacağını umduğu, kendince bilinmeyen ülkelere doğru gitmesinin etkenleri olmuştur. Kuzeydeki devrimler çoğunlukla Güneye tutsaklık getirmiştir. Ulusların bu çatışmalarında yenenler ve yenilenleri, sırasıyla Çin sınırlarından Almanya'ya dek kovalayan ve kovalananları oluşturmuşlardır.[10] Kimi zaman inanılması zor bir hızla yapılan bu büyük göçler iklimin yapısıyla kolaylaştırılmıştır. Tataristan'daki soğukların çok sert olduğu bilinmektedir ve kuşkusuz ılıman bir iklimde bu tür soğuklar yoktur. Bu soğukların nedeni, özellikle doğu kesiminde, deniz düzeyinden yarım milden çok yüksek düzlüklerden dolayıdır ve de toprak, büyük ölçüde güherçilelidir.[11] Sularını

10. Tatarların bu göçlerinin bilinmesi De Guignes (*Histoire des Huns*, c. 1, 2) sayesinde olmuştur. Çin dilinin bilgin ve çalışkan mütercimi olan bu zat, insanlık tarihinde önemli sahnelerin açılmasını sağladı.

11. Misyonerler, Çin Tataristanı'nda, büyük seddin seksen fersah uzağında, deniz düzeyinden üç bin geometrik ayak yüksekliğinde bir ova gördüler. Gezginlerin verdiği bilgileri alan ve de kötüye kullanan Montesquieu, Asya'daki bu göç devinimlerini ılıman bir ortamın bulunamamasından ileri geldiğine bağlamaktadır (*Esprit des Loix*, 1, XVII, b. 3).

Karadeniz'e ve Hazar Denizi'ne veren geniş ve hızlı akan ırmaklar kışın donmaktadırlar. Topraklar karla kaplanır, göç eden oymaklar da arabaları, aileleri ve hayvan sürüleriyle birlikte, bu büyük ovanın güvenli ve tekdüze yüzeyinden tehlikesizce geçerler.

III. Tarımsal ve zanaatsal yaşam biçimlerine bakarak çoban yaşamı, özellikle Tatar ırkının başlıca çoban oymakları için değişiktir çünkü onlar, hayvanlarını tutsaklarına baktırırlar, kendileri bu aşağılık gözetimle pek seyrek hallerde ilgilenirler. Bunun nedeni boş zamanlarında tatlı eğlencelere dalmak değil, sert ve kanlı avcılık için zaman kazanmaktır. Tataristan ovaları, av ve savaş için kolay eğitilebilen çok çeşitte at yetiştirmeye elverişlidir. İskitler, her zaman en yetkin süvariler olarak tanınmışlardır. Atlarının üzerinde rahat ve güven içersindedirler; denildiğine göre yemeklerini at üzerinde yerler ve inmeye gerek duymaksızın onun üzerinde uyurlar. Çok uzun mızrak ve yayları vardır ve okları, pek seyrek olarak hedeflerini şaşar. Yokluklarında üreme olanağını bulan tavşan, keçi, karaca, geyik, alageyik, Ren geyiği ve gazal gibi ürkek hayvanları avlamak için bu silahlardan yararlanırlar. Av yorgunlukları insanların ve atların sabrını sürekli olarak ayakta tutar ve elde edilen av bolluğu Tatar oymaklarının yiyeceğine ve süslenmesine yardımcı olur. İskit avcıları, bu zararsız hayvanları yok etmek uğrunda kazandıkları başarılarla yetinmezler. Özellikle, kendisini kovalayanların üzerine öç almak üzere gelen yaban domuzuna saldırırlar. Ayının öfkesini dürtüklerler ve ormanlarda uyumuş kaplanı kızdırırlar. Tehlike olan her yerde başarı elde edilebilir. Ustalık ve gözüpeklik kanıtı edinme fırsatı veren av alışkanlığı, savaş imgesi ve akılcı olarak düşünülmelidir. Tatar hükümdarlarının cesaret göstererek kendilerini tanıttıkları genel av seferleri çok sayıdaki süvarileri için de öğretici birer uygulama niteliğini taşımaktadır. Toplu bir halde bulunan hayvanların çevresinde fersahlarca genişlikte bir çember oluştururlar ve ağır ağır ilerleyerek çemberi daraltırlar; attıkları oklarla, kuşatılan hayvanları öldürürler. Çok zaman günlerce süren bu kova-

lamada atlılar dağlara tırmanmak, ırmakları yüzerek geçmek ve yürüyüşün düzenini bozmadan derin koyakları bir baştan öbür başa kesmek zorundadır. Sağında ve solundaki askerlerin devinimine göre bakışlarını ve adımlarını uzak bir noktaya yöneltmek, aralıkları korumak, koşuyu durdurmak ya da hızlandırma alışkanlığını kazanırlar. Komutanlarının işaretlerini kaçırmamayı ve yinelemeyi de hiç savsamazlar. Bu uygulamada şefler, askerlik sanatının en önemli dersi olan arazinin durumunu çabucak belirlemek, uzaklığı ve zamanı kestirebilme yetisini kazanırlar. Savaş sırasında bunlardan başka gerekli olan tek şey, düşmana karşı aynı sabır ve aynı değeri gösterebilmek, aynı kurnazlığı ve aynı disiplini kullanabilmektir. Av partisi eğlenceleri bir imparatorluğun ele geçirilmesinde bir başlangıç oluşturabilir.[12]

Antik Germenlerin siyasal toplumu bağımsız savaşçıların istençli bir ittifakından başka bir şey değildir. Modern adlandırmayla göçebe diye tanımlanan İskit oymakları, birçok yüzyıldan beri nüfusları artmış olan tek aileden geliyorlardı. Tatarların en yoksulları ve en bilgisizleri soylarını katıksız biçimde sürdürmektedirler. Az veya çok sayıda mal iyeliğiyle meydana gelmiş olan sınıf ayrımına karşın, birbirlerini, oymaklarının kurucusundan gelmiş olmakla sayarlar. Tutsaklarından en yiğitlerini evlat edinme olarak sürdürdükleri gelenek, bu ailenin olağanüstü artışını imgesel olarak görenlerin kanısını haklı çıkarmaktadır. Zaman ve kan bakımından ileri sürülmüş yararlı bir öngörüş gerçeğin etkisini gözler önüne serebilir. Barbarlar, ailelerinin şefine bilerek ve isteyerek uyuyorlar ve onun sözünü dinliyorlardı. Çobanlık dünyasının ilk zamanlarında, zamanımızda konulan "mursa" adından yararlanırsak, her mursa, ayrı bir ailenin bağımsız şefi

12. Petit de la Croix (*Vie de Gengiscan*, 1, III, b. 7) Moğolların bir av törenini tüm ayrıntılarıyla anlatıyor. Gerbillon ve Verbiest adlı Cizvitler, İmparator Khamhi'yi Tataristan'daki avlarında izliyorlardı (Duhalde, *Description de la Chine*, c. IV. s. 81, 290, vd). Kienlong'un torunu Tatar disiplinini Çin bilgisiyle birleştirerek, avcı sıfatıyla yaşadığı eğlenceleri ozan gibi anlatmaktadır (Eloge de Moukden, s. 273-285).

olarak davranıyor ve özel topraklarının sınırları yavaş yavaş, güçlülükte üstünlük ya da karşılıklı kabullenmeyle saptanıyordu. Çeşitli nedenlerin etkisi göçebe oymaklarının, bir şefin komutası altında ulusal bir topluluk olarak birleşmelerinde yardımcı oldu. Birliğin sonucu olan güçlülük, dolaylarındaki oymakları etkiledi ve onlar üzerinde yasasını uygulamaya başladı. Zayıf olan yardım bekliyor, güçlü ise komuta etmeye can atıyordu. Utkunun yararlarından yeniklerin de yararlanması üzerinde anlaşma sağlanınca en yiğit şefleri genel konfederasyonun çok büyük sancağı altına, tüm adamlarıyla birlikte, girdiler. Tatar hükümdarlarından en değerlisi ve en güçlüsü ordunun komutasını eline aldı. Akranlarının alkışları arasında tahta çıktı ve Kuzey Asya dilinde krallığın mutlak gücünü anlatan "han" sanını aldı. Monarşinin kurucusundan gelenler uzun zaman tartışmasız bir kalıtım hakkını sürdürmüşlerdir. Bugün de Kırım'dan Çin Seddi'ne dek saltanat sürmekte olan hanlar doğrudan ünlü Cengiz soyundan gelmektedirler.[13] Tatar hükümdarının başta gelen görevi, uyruklarını kişisel olarak savaşa götürmek olduğundan bir evladın hukukuna çoğunlukla saltık saygı gösterilmemiş, kral soyundan gelen, değeri ve deneyimiyle kendini tanıtmış olan bir prens, öncekinin kılıcını ve asasını alabilmiştir. Oymaklara, düzenli olarak iki değişik vergi salınır. Biri, ulusal kralın saygınlığını, öbürü oymağın kendi şefini ayakta tutmak için alınır. Bu vergilerden her biri her uyruğun varlığının onda birine karşılık oluşturur ve onun payına düşen ganimetlerin de aynı orandaki bölümü bu vergiye ödenir. Bir Tatar hükümdarı, uyruklarının varlıklarından onda birine hak kazanır. Çok sayıdaki hayvanları da büyük ölçüde artış gösterdiğinden, pek de şatafata düşkün olunmayan sarayının giderlerine, gözlerini ödüllendirmeye ve armağanlar

13. *Genealogical History of the Tartars*'ın ikinci bölümüne ve Cengiz Han'ın Yaşamı'nın sonundaki hanlar listesine bakınız. Timur ya da Timurlenk'in saltanatında, Cengiz soyundan olan uyruklardan biri hâlâ han sanını taşıyordu, ayrıca Asya'nın fatihi, "emîr" ya da "sultan" unvanlarını da kullanıyordu (Abulghazi, kısım V, 4; D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale*, s. 878).

vererek göz boyamak yoluyla, her zaman kuvvetle elde edemeyeceği söz dinlerliği böylece elde etmeye yetiyordu. Hanları gibi, öldürmeye ve haydutluğa alışmış olan Tatarların töreleri, kimi özel zulüm olgularını bağışlatabilir. Ne var ki bir despotun keyfi iktidarına İskit çöllerinde hiçbir zaman tanık olunmamıştır. Hanın doğrudan yargılama yetkisi, kendi oymağınca kayıt ve koşul altına alınmış ve ayrıcalıkları eski bir kuruluş olan ulusal konsey'ce ılımlaştırılmıştır. Kurultay,[14] ya da Tatarların "Diet" meclisleri, ilkbaharda ve güzün geniş bir ovanın ortasında düzenli olarak toplanırdı. Mursa'ları atlı olarak ve tüm savaşçılarıyla birlikte hazır bulunurlardı. Silahlanmış bir halkın kuvvetlerini karşısında gören tutkulu hükümdar bu halkın eğilimini de bilmesi gerekirdi. Tatarların siyasal kuruluşlarında federal bir devlet yönetiminin ilkeleri görülmektedir. Ama bu gürültücü halkların sürüp giden anlaşmazlığı kimi zaman müstebit bir iktidar kurulmasıyla sona ermiştir. Oymaklarca desteklenmiş ve çok sayıda bağımsız krallarca tutulmuş olan utkulu önder, fetihlerini Avrupa'ya ve Asya'ya yayabilmiştir. Kuzey'in çobanları, kendilerini sanata, yasalara ve kentlerde oturma sıkıntısına alıştırmışlardır. Süs ve şatafat, özgürlüğü zincire vurmuş ve yavaş yavaş tahtın temellerini sarsmıştır.[15]

Bilgisiz ve sık sık göç eden bir ulusta olayların anısı uzun zaman belleklerde yaşayamaz. Zamanımızdaki Tatarlar, atalarının fetihlerini bilmemektedirler.[16] İskitlerin güneydeki uygarlaşmış uluslardan Yunanlar, Çinliler ve Perslerle olan ilişkilerinden tarih

14. Bkz. Antik Hunların "Diet" meclisleri (De Guignes, c. II, s. 26) ve Cengiz Han'ın ilginç bir betimlemesi (*Vie de Gengiscan*, 1, I, b. 6; 1, IV, b. 11). Bu meclisler Timur'un Pers tarihinde sık sık dile getirilmişse de efendilerinin istençlerine güç katmaktan başka işe yaramamışlardır.

15. Montesquieu, Arapların özgürlüğüyle Tatarların sürekli tutsaklığı arasında, hiçbir zaman var olmamış bir ayrımı açıklamak için kendini eziyete sokmaktadır (*Esprit des Loix*, 1, XVII, b. 5; XVIII, b. 17. vd.).

16. Abulghazi Han, *Genealogical History*'nin ilk iki kısmında, Cengiz'in saltanatından önceki zamanlarla ilgili olarak Özbek Tatarlarının gülünç öykülerini ve âdetlerini anlatmaktadır.

bilgimizi derinleştirmiş olduk. Karadeniz'de (Euxinus) gemileriyle seferler yapan ve kıyılarda koloniler kuran Yunanlar zamanla, Tuna'dan ve Trakya sınırlarından sonsuz bir kış diyarı olan Maeotis'e ve ozanların evrenin ucu olarak saydıkları Kafkasya'ya dek uzanan İskit ellerini şöyle böyle tanımış oldular. Yunanlar kırsal yaşayış erdemlerini körü körüne bir inanışla savundular.[17] Hystaspes'nin oğlu Darius'un[18] büyük askerî gücünü yıkan barbarların[19] sayısından ve değerinden haklı olarak korkuya kapıldılar. Pers kralları fetihlerini Tuna'ya ve Avrupa'daki İskit topraklarına dek genişletmişlerdi. Doğu eyaletleri, Hazar Denizi'ne doğru akan iki geniş ırmak olan Oxus ve Jaxartes'nin ötesindeki ovalarda barbarların akınlarına açık bulunuyordu. İran ile Turan'ın uzun ve anılmaya değer çekişmesi bugün bile tarihe ve romanlara konu olmaktadır. Rüstem ve İsfendiyar adlı ünlü, belki de masaldan başka bir şey olmayan kimseler, ülkelerini kuzeyin[20] Afrasiyaplarına karşı savundular ve aynı barbarların zapt edilemez cesareti, aynı topraklar üzerinde Cyrus'un ve İskender'in zafer kazanmış ordularına karşı koydular.[21] Yunanların ve Perslerin gözünde İskit elinin gerçek yüzeyi doğuda Imaus ya da Kaf Dağlarıyla sınırlandırılmıştı ve Asya'nın erişilemez ucu üzerine çok gülünç ve çok masalımsı düşüncelere sahip bulunuyorlardı. Ne

17. *Iliad*'ın on üçüncü kitabında Jüpiter gözlerini Truva'nın kanlı ovalarından Trakya'nın ve Scythia'nın ovalarına doğru çeviriyor. Bu hedef değişikliği ona daha dingin ve daha masum sahneler sunacak değildir.

18. Herodot'un dördüncü kitabına bakınız. Darius, Moldavia çölünde ilerleyince Tuna'ya ve Dinyester'e girer, Scythian'ların kralı ona bir fare, bir kurbağa, bir kuş ve beş tane de ok gönderir. Bu simgeler korkunç bir uyarıyı anlatır.

19. Thucydides, 1, II, b. 97.

20. Bu savaşçılar ve kahramanlar, Herbelot'nun *Bibliotheque Orientale*'inda çeşitli başlıklar ya da adlar altında bulunmaktadır. Bunlar Perslerin Homeros'u olan Firdevsi tarafından altmış bin beyitle yazılmış bir destanda kutlanmıştır. Bkz. Nadir Şah'ın (Nadir Shah) tarihi, s. 145-165. Jones'un, doğu hakkındaki etüdünü çok çabuk bırakmış olmasından dolayı kamuoyu üzüntü duymalıdır.

21. *Examen Critique des Historiens d'Alexandre*, Hazar Denizi'ni nehirleri ve komşu kabilelerini ciddiyetle resmediyor ve Yunanların kibir veya cehaletleriyle ortaya koydukları hataları gerçek coğrafi bilgilerle karşılaştırıyor.

var ki bu erişilmez ülkeler[22] bir göreneğe göre, kırk yüzyıla dayanan[23] ve doğrucu çağdaş tarihçilerin[24] tanıklığıyla iki bin yıllık bir soy zincirini kanıtlayan güçlü ve uygar bir ulusun yaşadığı yerlerdir. Çin kronolojik tarihleri,[25] kurnazca politikasıyla kuzey barbarlarının gözüpek atılımlarına her zaman karşı koyabilmiş olan büyük bir imparatorluğun kimi zaman da düşmanı ve de fatihi olup, İskitler ya da Tatarlar diye anılan göçebe oymakların durumunu ve geçirdikleri evrimi anlatmakta ve aydınlığa kavuşturmaktadırlar. Tuna'nın denize döküldüğü yerden Japon Denizi'ne dek uzanan İskitleri yüz on derecelik boylamı kap-

22. Bu ulusların ilk yerleşim yerleri, görünüşe göre, Çin'in kuzeybatısındaki Chensi (veya Chansi) eyaletidir. İki hanedan soyunun saltanatı sırasında başlıca kent, her zaman harekete hazır bir kamp halindeydi. Köyler seyrekti, otlaklar, ekili alanlara oranla daha genişti. Yabanıl hayvanları yok etmek için avlanmaya özendiriliyordu. Bugün Pekin'in bulunduğu yer olan Petcheli, çöldü ve güney eyaletleri, yalnızca yabanıl yerlilerin elindeydi. Han hanedanı, İsa'dan 206 yıl önce, imparatorluğa bugünkü biçimini ve alanını verip düzenledi.

23. Çin monarşisinin tarihi, İsa'dan önce 2952'den 2132'ye dek, çeşitli dönemler olarak saptanmıştır. 2637, bugünkü imparatorca yasal yıl olarak kabul edilmiştir. Güçlük, ilk iki hanedanın süresindeki belirsizlikten ve gerçek ya da masalımsı olan Fohi veya Hoangti zamanına dek onları ayıran aradan doğmaktadır. Sematsien, doğru bir kronolojiyi 841 yılından başlatmaktadır. Konfüçyüs'ün otuz bir yıl boyunca gerçekleşen otuz sekiz güneş-ay tutulması, İsa'dan önceki 722-480 yılları arasında gözlemlenmiştir. Çin'in tarihsel dönemi Yunanların olimpiyatlarından daha öncesine gitmemektedir.

24. Birçok yüzyıl süren anarşi ve mutlak krallık döneminden sonra, Han (İsa'dan 206 yıl önce) hanedanı bilimin canlanmasına sahne oldu. Eski edebiyat eserlerinin elde olan bölümleri restore edildi. Harfler geliştirildi ve düzene sokuldu, mürekkebin, kâğıdın ve basımın icadı ile kitapların geleceğe kalması sağlandı. Sematsien, İsa'dan 90 yıl önce, ilk önce Çin Tarihi'ni yayımladı. Arkasından gelen seksen tarihçi onun çalışmalarını sürdürdüler ve geliştirdiler. Onların yapıtlarından özetler ve alıntılar bugün mevcuttur. Büyük bir bölümü Fransa kralının kitaplığında bulunmaktadır.

25. Pekin'deki misyonerlerin ve Freret ile Guignes'in Paris'teki çalışmaları bize Çin'i tanıtmıştır. Guignes'in önsözünü ve notlarını da kapsayan sözü geçen çalışmalar Chou-king tarafından bana gönderilmiştir (Paris, 1770). Bkz. Çin'in Genel Tarihi adıyla Rahip de Mailla'nın çevirdiği *Tong-Kien- Kang-Mo*, c. 1, s. 49-200; *Memoires sur la Chine*, Paris, 1776, c. 1. s. 1323; c. II, s. 5-364; *Histoire des Huns*, c. 1, s. 131; c. 5, s. 345-362 ve *Memoires de l'Academie des Inscriptions*, c. X, s. 377-402; c. XV, s. 495-564; c. XVII l, s. 178-295; c. XXXVI, s. 164-238.

lar ve bin yedi yüz fersahlık bir genişliği yansıtır. Bu pek büyük toprakların enlemini belirlemek o denli kolay değildir. Ama Çin Denizi'nde kırkıncı dereceden başlayarak kuzeye doğru üç yüz otuz fersah ilerleyebiliriz. O noktada Sibirya'nın çok aşırı soğuğu bizi donduracaktır. Bu kötü iklimde, bir Tatar göçebe kampının canlı yaşamı yerine topraktan, daha doğrusu toprağı örten kar katmanından Tongouse'lerin ve Samoide'lerin yer altındaki barınaklarının dumanı tüter. Ren geyikleri ve iri köpekler onlara öküzlerin ve atların hizmetini görüyordu ve cihan fatihi olan bu insanlar, zamanla, silah sesi duyunca titreyen cılız ve çirkin yabanıllar haline dönüştü.[26]

Valens'in saltanatı sırasında Roma imparatorluğunu korkutan Hunlar, daha önce de uzun yıllar Çin imparatorluğuna korku salmış bulunuyorlardı.[27] Eskiden beri Çin Seddi'nin kuzeyinde çorak ve kısır büyük toprakları ellerinde bulunduruyorlardı. Bugün bu ülkede, yaklaşık iki yüz bin aileden oluşan ve çobanlıkla geçinen kırk dokuz Mongu (Moğol) oymağı bulunmaktadır.[28] Hunlar, sınırlarını genişlettiler ve Tanjou adıyla tanınan şefleri, çok büyük bir imparatorluğun fatihleri ve hükümdarları oldular. Doğuda, onların ordularını ancak ve yalnız okyanus durdurabildi. Birbirinden uzakta ve Amoor ile Kore yarımadasının ucu arasındaki ülkelerde bulunan oymaklar, ister istemez utkulu Hunların sancağını izlediler. Irtish burnuyla Imaus arasına rastlayan batı yakasında daha geniş bir ülke ve çok kalabalık düşmanlar buldular. Tanjou'nun komutanlarından biri, bir tek harekâtta yirmi altı ulusu boyunduruğu altına aldı. Tatarlar arasında harf kullanmakla seçkin bir yer kazanmış bulunan Uygurlar[29] bağım-

26. Bkz. *Histoire Generale des Voyages*, c. XVIII ve *Genealogical History*, c. 11, s. 620-664.

27. De Guignes (c. II, s. 1-124) eski Hiong-nou ya da Hunların tarihini anlatmaktadır. Çin coğrafyasının onlara ait bölümü sanki fetihlerinin de bir bölümünü dile getirmiş olmaktadır.

28. Bkz. Duhalde'deki (c. 4, s. 18-65) Mongous (Moğollar) ülkesinin, doğru bir haritasıyla birlikte ayrıntılı betimlemesi.

29. Igour ya da Vigour da denen Uygurlar, avcılar, çobanlar ve çiftçiler diye üç

lıları halinde bulunuyorlardı. Olayların garip bir ilintisiyle, bu göçebe oymaklardan birinin kaçması utkulu Partlara Suriye'nin ele geçirilmesini anımsattı.[30] Kuzeyde okyanus, Hunların devinimini sınırlıyordu. Kendilerine karşı çıkabilecek düşman bulunmaksızın, böbürlenmelerine engel olacak tanık çıkmaksızın Sibirya'nın donmuş bölgelerini fethetmek üzere gerçek ya da düşsel olarak kuzey okyanusunu saptadılar. Kıyısında vatansever Sovou'nun çoban ve sürgün yaşamını sürdürdüğü[31] bu denizin adı büyük bir olasılıkla Baykal olarak düşünülebilir. Baykal,[32] göl denilmesinin doğru olamayacağı yaklaşık üç yüz mil uzunluğunda ve bugün, uzun Angara, Tongusha ve Jenissea ile Kuzey Denizi'ne bağlı çok büyük bir su haznesidir. Bu denli çok sayıda uzak ulusların boyunduruk altına alınması Tanjou'nun gururunu okşayabilirdi. Ne var ki Hunların yiğitliğini ancak Güney İmparatorluğu'nun zenginliğini ve şatafatını elde etmek doyurabilirdi. Hristiyan tarihinden üç yüzyıl önce, onların akınlarına karşı Çin'in sınırlarını savunmak için bin beş yüz mil uzunluğundaki duvar yapılmıştı.[33] Dünya haritasında çok büyük bir yer tutan bu görkemli duvar hiçbir zaman barışsever bir ulusun işine yaramadı. Tanjou, oklarını ve atlarını kullanmaktaki ustalıklarıyla korkunç bir kuvvet oluşturan, iklimin sertliğine dayanmakta şaşılası sabır gösteren ve inanılmaz hızla ilerleyen üç yüz bin

sınıfa ayrılmışlardı. Ve son iki sınıf birinciden nefret ediyordu. Bkz. Abulghazi, kısım II, b. 7.

30. *Memoires de l'Academie des Inscriptions*, c. XXV, s. 17-33. De Guignes bu uzak olaylarla orantılı olarak bilgisinin alanını da genişletti.

31. Bugün hâlâ Sovou'nun (veya So-ou) olağanüstü değeri ve serüvenleri anılır ve kutlanır. Bkz. Eloge de Moukden, s. 20 ve notlar, s. 241-247 ve *Memoires sur la Chine*, c. III, s. 317-360.

32. Bkz. Harris'nin koleksiyonunda Isbrand Ives, c. II, s. 931; Bell, *Travels*, V, 1, s. 247-254 ve Gmelin, *Hist. Generale des Voyages*, c. XVl ll, s. 283-329. Hepsi de şuna işaret ediyorlar ki, halkın saf inancına göre, kutsal deniz, kendisine göl adı verilince öfkelenmekte ve bir fırtına ile tehdit etmektedir. Bu dil inceliği, çoğu zaman kuruntulu gemicilerle dikkafalı ve budala gezginler arasında çatışmalara neden olmaktadır.

33. Duhalde (c. II, s. 45) ve De Guignes (c. II, s. 59) büyük Çin Seddi'nden söz etmektedirler.

atlının başında, hiç duraksamadan selleri, uçurumları, en sarp dağları, en derin ırmakları geçiyordu. Tanjou kuvvetleri ülke yüzeyinin her yanına yayıldı ve çabuk devinimli gözüpeklikleri karşısında Çinlilerin ağır ve düzenli taktikleri dayanamayıp çözüldü. Tahtta bulunduğu sırada kendi çabasıyla yetişmeye çalışmış derme çatma bir asker olan İmparator Kaoti,[34] Çin iç savaşlarında hizmet etmiş kıdemli askerlerden oluşmuş birliklerle Hunların üzerine yürüdü. Ama barbarlar onu her yanından çevirdiler ve yedi gün süren bir kuşatmadan sonra hiçbir yerden yardım gelmeyeceğine inanan Çin hükümdarı, aşağılatıcı bir teslim anlaşmasıyla canını kurtardı. Barışçıl işlerle uğraşan ve saraylarının tatlı yaşamına kendilerini kaptırmış olan ardılları, çok sürekli bir utancın tutsağı oldular. Askerlerine ve yurt kalelerine karşı tüm güvenlerini yitirdiler. Her yandan gelen seslerden Hunların yaklaştığını sanan Çinli askerler, demir başlıklarını ve zırhlarını takınmış halde uyuyorlar, yiğitliklerini ve gözüpekliklerini yararsız işlerde ve yürüyüşlerde kullanıyorlardı.[35] Bu nedenle, iğreti dinginliklerini elde edebilmek için, her yıl para ve ipekli kumaşlar vermeyi üstlenmişlerdi. Gerçek bir haraç niteliğini gizlemek için bir armağan ve sungu adında verilen vergiler için bulunmuş bu çare çok küçük düşürücüydü ve bu küçük düşürücü yol Roma ve Çin imparatorlarınca benimsenmişti. Ne var ki bunların ödediği haraç, doğal ve insani duyguları ayağa kaldıracak ölçüde daha da utanç vericiydi. Doğan çocukların zayıf ve güçsüz doğmasına neden olan yabanıl yaşamın yorgunlukları, kadın ve erkek sayısında belirgin bir orantısızlık yaratmaktaydı.

34. Bkz. Paris'te 1777'de yayımlanmış *Hist. de la Chine*'de Lieoupang'ın (ya da Kaoti) yaşamı (c. 1, s. 442-522). Rahip Mailla'nın bu hacimli yapıtı, Semakouang'ın (M. S. 108) ve izleyicilerinin büyük tarihinden kısaltılmış olan *Tong-Kien-Kang-Mou*'dan bir çeviridir.

35. İsa'dan önce 180 yılında bir devlet adamınca İmparator Venti'ye sunulmuş olan çok uzun ve pek kesin muhtıraya bakınız. Duhalde'de (c. II, s. 412-426), Kamhi'nin eliyle ve kırmızı kalemle imzalanmış resmî kâğıtlar kolleksiyonuna göre. (s. 354-612) Savaş bakanının ikinci muhtırası (*Kang-Mou*, c. II, s. 555), Hunların töreleri üzerine birtakım ilginç öyküler vermektedir.

Tatarlar, genellikle çirkin ve denebilir ki biçimsizdirler. Tüm ev ve aile işlerinin yükümü kadınlarına bırakırlar ve güzel biçimlere karşı bir eğilim duyarlar. Çinliler en güzel kızlarından belirli bir sayıda her yıl Hunlara vermek zorunda bulunuyorlar,[36] ve imparatorluk ailesinin gerçek ya da edinilmiş kızlarıyla kendini beğenmiş Tanjou'ların evlenmesi dolayısıyla aradaki barış havasını sürdürebiliyorlardı. Bir Çin prensesi bu üzgün kurbanların kara bahtını dizeler halinde betimledi. Bu betimlemesinde sürekli bir sürgüne mahkûm edilmiş olmaktan duyduğu acıyı dokunaklı bir biçimde dile getirmekte, bir barbarın yatağını paylaşmaktan, ekşi süt içmek, çiğ et yemekten ve sarayın çadırdan başka bir şey olmadığından yakınmaktadır. İçli şiir ya da romansını, küçük bir kuş olup, gece gündüz özlemini çektiği aziz vatanına uçarak bu zulümden kurtulma dileğiyle bitirmektedir.[37]

Kuzeyin göçebe oymakları Çin'i iki kez fethetmişlerdi. Hunların kuvvetleri Moğolların ve Mantcheoux'larınkinden aşağı değildi, onların tutku ve isteği aynı başarıları kazanmıştı. Güçlü "Han" soyunun beşinci imparatoru olan Vouti'nin[38] orduları ve politikası onların gururunu yere çaldı ve ilerlemelerini durdurdu. Elli dört yıl süren uzun saltanatı boyunca güney eyaletlerdeki barbarlar Çin yasalarının buyruğu altında kaldılar. Çinlilerin törelerini benimsediler ve büyük Kiang Irmağı'nda sona eren eski imparatorluk sınırlan Canton limanına dek genişledi. Bir savunma savaşıyla yetinmek yerine, komutanlar Hun ülkesinin kalbine doğru ilerlediler. Bu çok geniş çöller, birliklerin beslenmesi için hiçbir kaynak ve olanağa sahip bulunmuyordu. Oraya, yeterli ölçüde yiyecek getirebilmek güçtü. Vouti'nin orduları yorgunluk denli kıtlıktan da büyük sıkıntılara uğradılar. Yüz kırk bin kişiyle sa-

36. Antlaşma maddeleri arasında, olağan bir koşulmuş gibi, verilecek kadınların sayısı da ayrıca yer almaktaydı (*Hist. de la Conquete de la Chine, par les Tartares Mantcheoux*, c. 1, s. 186-187, yayıncının notlarıyla).
37. De Guignes, *Histoire des Huns*, c. II, s. 62.
38. *Kang-Mou*'da İmparator Venti'nin saltanatına bakınız (c. 3, s. 198). Kararsız ve bilinçsiz huyu yansızlıkla anlatılmışa benzemektedir.

vaşa girmiş olan Çinli generaller, dönüşte imparatorlarına ancak otuz bin asker getirebildiler. Ancak, bu yitikler, parlak ve kesin başarılarla ödünlenmiş bulunuyordu. Disiplinlerinin, savaş arabalarının ve yardımcı, Tatarların sağladığı üstünlükten yararlanmışlardı. Tanjou'nun ordugâhı, dağınık ve uykulu bir haldeyken basılmıştı. Hun kralı, düşman safları arasında, kendine yiğitçe bir yol açtı, ama savaş alanında on beş bin askerinin ölüsünü bıraktı. Öncesi ve sonrasında birçok kanlı çarpışmaların sürdüğü bu büyük utku. Vouti'nin, Hunlara baş eğmiş ulusları onlardan ayırmak için kullandığı ustalıklı politikadan da az ölçüde Tanjou'ların gücünü yok etmekte etkili olmuştur. Bu uluslar, Çin imparatorunun ordularından korkarak ya da bu imparatorun sözlerine kanarak Tanjou'nun boyunduruğunu reddetmişlerdir. Kimisi kendilerini imparatorluğun müttefiki ya da bağımlısı saymışlar hepsi de Hunların en amansız düşmanı kesilmişlerdir. Böylece bu barbar halk kendi öz kuvvetleriyle baş başa kalınca büyüklüğü silindi ve nüfusu, Çin imparatorluğunun ancak bir kentinin halkını oluşturacak sayıya düştü.[39] Kendisine bağlı olanların ayrılması ve iç savaşın yorgunlukları Tanjou'yu kendi isteğiyle bağımsız hükümdar sanından vazgeçmeye zorladı. O sırada devlet merkezi olan Sigan'a gelmesi kabul edildi. Askerler, yüksek görevliler ve imparatorca kendisine, aşağılık durumunu ve Çinlilerin övüncünü belli etmemek amacıyla, saygı gösterildi.[40] Görkemli bir saray ona ayrıldı. İmparator ailesinin tüm prenslerinin başında bir yere konuldu. Ne var ki imparatorun önünde saygıyla diz çöktü ve kendi adına olduğu gibi ardılları adına da sürekli bağlılık andı içti, Vouti'den, yeni bağımlılık simgesini taşıyan bir mühür aldı. Bu utanç verici başeğmeden sonra

39. Bu deyiş İmparator Venti'ye sunulan muhtırada bulunmaktadır (Duhalde, c. II, s. 411). Marco Polo ve Isaac Vossius'un abartılarına kapılmadan, ussal olarak varsayabiliriz ki Pekin iki milyonluk nüfusu barındırmaktadır. Pekin zanaatlarının kurulmuş olduğu güney kentleri daha da çok sayıda nüfusa sahiptir.
40. *Kang-Mou* (c. III, s. 150) ve olayların her biri için oluştukları yıllara bakınız. Bu dikkate değer bayram Eloge de Moukden'de kutlanmış ve Rahip Gaubil'in bir notunda (s. 89, 90) açıklanmıştır.

Tanjou, zaman zaman bağlılık yeminini bir yana itti, elverişli bulduğu vakit haydutluk eylemlerine girişti. Bununla birlikte, Hun hükümdarlığı yavaş yavaş çöktü, sonunda, iç çekişmeler bu barbarları ayrı ve birbirine düşman iki ulus haline getirdi. Hükümdarlardan biri, kırk elli aileden oluşan sekiz oymakla güneye doğru çekildi. Tanjou sanıyla, Çin eyaletlerinin sonunda bir ülkeye sahip oldu. İmparatorluk için gösterdiği sürekli bağlılık, zayıflığı ve eski müttefiklerinden öç alma isteğiyle birlikte sürüp gitti. Bu ayrılık zamanından başlayarak kuzey Hunları, yabancı ve yerli düşmanlarca saldırıya uğrayıncaya dek, elli yıl boyunca sessiz ve uyuşuk kaldılar. Yüce bir dağda dikilmiş bir sütun[41] Çin ordularının, barbar ülkesinde yengiyle yediyüz mil ilerlemiş olduğunu sonraki kuşaklara öğretmiş bulunmaktadır. Doğu Tatarlarının oymağı olan Sienpi'ler,[42] atalarına yapılan haksızlığın öcünü Hunlardan aldılar. Bin üç yüz yıllık bir saltanattan sonra Tanjou'ların gücü MS 93'te tamamıyla yıkıldı.[43]

Yenik ve dağınık duruma düşen Hunlar, çeşitli hallere uğradılar.[44] En yoksullardan ve gözüpek olmayanlardan yüz bin kadarı anavatanlarında kaldılar, adlarından vazgeçtiler ve utkulu Sienpi ulusuyla karıştılar. Elli sekiz göçebe oymağı, ya da yaklaşık iki yüz bin kişi güneye çekildiler, kendilerine Chansi eyaletiyle Ortous topraklarının sınırlarını koruma görevi veren Çin imparatorunun koruyuculuğunu yeğlediler. Hunların en güçlü ve en savaşkan oymakları ise düşlerinde atalarının gözüpekliğini saklayıp yaşattılar. Gözlerini batıya çevirdiler ve kalıtımsal şeflerinin yönetiminde, Sienpi'lerin öfkesine ve Çin'in sert yasalarına karşı

41. Bu yazıt, tarih mahkemesi başkanı Pankou tarafından çözülmüştür (*Kang-Mou*, c. III, s. 392). Tataristan'ın çeşitli yerlerinde buna benzer anıtlar bulunmuştur (*Histoire des Huns*, c. 11, s. 122).

42. De Guignes (c. 1, s. 189) Sienpi'ler üzerine kısa bir pasaj yazdı.

43. Hun dönemi, Çinlilerce İsa'dan 1210 yıl önce olarak gösterilmiştir. Ancak krallarının dönemi 230 yılında başlamaktadır (*Hist. des Huns*, c. II, s. 21, 123).

44. *Kang-Mou* (c. III, s. 88, 91, 95, 139, vd.) Hunların çöküşü ve kaçışı ile ilgili çeşitli durumları anlatmaktadır. Göçebelerdeki nüfus azalışı, uğranılan kayıplar ve bölünmelerle açıklanmaktadır.

kesin olarak korunabilecekleri bir ülke aramaya karar verdiler.[45] Hep birlikte Imaus Dağlarını aştılar, Çin sınırlarından uzaklaştılar ve bu büyük sürgünlerden iki kalabalık grup, biri Amu Derya'ya, öbürü Volga'ya doğru yürüyüşe geçtiler. Birincileri, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında, Semerkand'ın geniş ve verimli ovalarında yerleştiler ve orada kalarak Euthalites veya Nepthalites sanlarıyla birlikte Hun adını sürdürdüler. Ilıman iklimde[46] ve Yunan sanatlarının kimi izlerini hâlâ saklayan bu ülkede töreleri ve de yüz çizgileri bile yavaş yavaş yumuşadı.[47] Renklerindeki değişiklik üzerine aldıkları isme göre, beyaz Hunlar, kısa sürede çoban yaşamını bıraktılar. Harezm adıyla geçici bir görkem kazanan Gorgo onların devlet merkezi oldu. Kralları, konutunu orada kurdu ve yumuşak başlı bir halkın barışçıl hükümdarı oldu. Semerkandlıların meydana getirdiği mallar onların süs eşyalarını sağlıyordu ama Hunlar yine de bir hükümdarın ya da zengin bir vatandaşın ölümünde gömüldüğü mezara sağlığında iyiliğini görmüş kimselerden yirmisini de canlı canlı gömmek gibi çok kötü geleneklerini sürdürüyorlardı.[48]

Pers sınırlarının yakınlığı, çoğu zaman Hunları kanlı savaşlara uğratıyordu. Ama barış zamanında antlaşmalara, sırasında da insanlık kurallarına saygı gösteriyorlardı. Peroses ya da Firuz'a

45. De Guignes, Tataristan'ın geniş çöllerinde Hunların ilerleyişlerini ustalıkla izlemiştir (c. II, s. 123, 277 ve 325, vd.).

46. Harezm Sultanı Muhammed, Cengiz Han tarafından ele geçirildiği (M. S. 1218) sırada da Sogdiana'da saltanat sürmekteydi (Bkz. Doğulu yazarlar). D'Herbelot, Petit de la Croix vb., Cengiz'in halksız bıraktığı ileri kentleri ve yakıp yıktığı verimli ülkeleri övmektedirler. Onu izleyen yüzyılda Abulfeda (Hudson, *Geograph. Minor.*, c. III), Harezm ve Maveraünnehir'in aynı eyaletlerini betimledi. *Genealogical History of the Tartars*'ta (s. 423-469) bugünkü sefaletleri görülebilir.

47. Justinus (XII., 6) Bactriana'nın Yunan kralları üzerine bir özet yazdı. Kanıma göre bu, Hint mallarını, Oxus (Amu Derya), Hazar Denizi, Cyrus, Phasis ve Karadeniz (Euxinus) yoluyla Avrupa'ya taşımak için bir önemli bir yoldur. Seleucide'ler ve Ptolemie'ler, denizden ve karadan tüm yollara egemen bulunuyorlardı. Bkz. Montesquieu, *L'Esprit des Loix*, XXI.

48. Procopius, *de Bell. Persico*, 1, I, b. 3, s. 9.

karşı elde ettikleri anmaya değer utku barbarların değeri denli ılımlılığı için de onurlu bir olgudur. Vatandaşları olan ikinci bölüm Hunlar kuzey batıya doğru ilerlemişler ve birçok engelle karşılaştıktan sonra daha bir elverişli iklimde karar kılmışlardı. Zorunluk, Çin ipeklilerini Sibirya'nın kürkleriyle değiştirmelerine neden olmuştu. Uygar yaşam üzerindeki yetersiz bilgileri büsbütün yok oldu ve doğal yırtıcılıklarına, yakınlarda yaşayan ve haklı olarak yabanıl çöl hayvanlarına benzetilen oymakların yırtıcılıklarını da eklediler. Dikbaşlı gururları, kısa sürede, Tanjou'luğun kalıtımsal niteliğine son verdi. Her oymağın kendi mursa'larınca yönetilmesi yanında, bunların kurduğu gürültülü konsey de ulusun işleriyle uğraşıyordu. Büyük Hungarya[49] adı on üçüncü yüzyıla değin Volga'nın doğu kıyılarındaki topraklara deniyordu. Kışın hayvanlarıyla birlikte bu ırmağın ağzına doğru iniyorlar ve yazın yürüyüşlerini Saratoff'a belki de Kama Irmağının koyarına (su kavşağına) dek uzatıyorlardı. Yüzyıl Rusya'nın koruyuculuğunda kalan ve sonra da Çin sınırındaki eski yurtlarına dönen kara Kalmukların (Calmucks) yeni sınırları böyleydi.[50] Birleşik halde elli bin aileden oluşan bu göçebe Tatarların gidiş gelişleri Hunların eski göçleri üzerine ışık tutmaktadır.[51]

Hunların Çin dolaylarından ayrılıp Roma sınırlarında görünmelerine değin geçen zaman içerisindeki bilinmeyen boşluğu aydınlatmak olanaksızdır. Ne olursa olsun, akli olarak inanılabilir ki Avrupa'ya dek onları sürenler, ana vatanlarından sürüp çıkarmış olan aynı düşmanlardan başkası değildi. Amansız düş-

49. On üçüncü yüzyılda, Büyük Han'ın sarayına giderken büyük Kıpçak ovasından geçen Keşiş Rubruquis, bu memleketin adının Hungarya olduğu gördü. Dili ve kökeni üzerine dikkate değer izlenimler edindi (*Hist. des Voyages*, c. VII, s. 269).
50. Bell (c. 1, s. 29-34) ve *Genealogical History* editörleri (s. 539) yüzyılımızın başlarındaki Volga Kalmuklarını (Calmucks) betimlediler.
51. Bu üç yüz bin Kalmuk ya da Torgout'un büyük göçü 1771 yılında oldu. Pekin misyonerleri, Çin'de hüküm süren İmparator Kien-long'un özgün öyküsünü, bir sütundaki yazıttan çevirdiler (*Memoires sur la Chine*, c. 1, s. 401-418). İmparator, sanki Tanrı'nın oğlu ve halkın babasıymış gibi bir dil kullanmaktadır.

manları olan ve doğudan batıya üç bin milden[52] çok yayılmış bulunan Sienpi'ler, onları, saldıkları korkuyla yavaş yavaş uzaklaştırmış olsalar gerektir. İskit oymaklarının kaçışı, topraklarını daraltarak Hunların kuvvetini çoğaltmış oldu. Barbarların adları ve bu çeşitli göçebe oymaklarının az tanınmış olması, kafasını yormadan okuyucunun kulağını rahatsız edecektir. Ama, kuzey Hunlarının üçüncü yüzyıl boyunca Çinlilerin yönetimi altına giren güneydeki saltanat soyunun çökmesiyle büyük ölçüde artan sayılarını, savaşçılarının özgür ve kaçak soydaşlarının yollarını izlemiş olduklarını ve düştükleri mutsuzluk içersindeki ortak düşlerinde gönençlerini bozarak birbirlerinden ayıran sevgisizliği bir yana bırakmış olmalarını görüp dile getirmekten de kendimi alamayacağım[53] Hunlar, hayvanları, kadınları, çocukları, kendilerine bağlı öbür kimseler ve müttefikleriyle birlikte Volga'nın batı yakasına geçtiler ve İskit çöllerinin büyük bölümünü ellerinde tutan göçebe Alani'lerin toprakları üzerinde korkusuzca ilerlediler. Alani'ler, Don ile Volga arasındaki ovalarda çadırlarını kuruyorlardı. Ama adları ve töreleri, saldırdıkları her yere yayılıyordu. Agathyrsi ve Geloni oymakları, kendilerine bağlı halklardandı. Kuzeye doğru ilerlemişler ve insan eti yemekle suçlandırılan aç yabanılların bulunduğu Sibirya'nın buzlu bölgelerine ulaşmışlardı. Güneyde ise, Pers ve Hint sınırlarına dek akınlarını genişletiyorlardı. Germenler ile Sarmat ırkının karışımı Alani'lerin tipinde biraz değişiklik yapmıştı. Daha az esmerdiler ve saçları, Tatarlarda çok az rastlanan kumrala çalıktı. Hunlara bakarak daha az biçimsiz ve daha az yabanıl olan

52. *Kang-Mou* (c. III, s. 446) fetihlerine on dört bin lis'lik bir yüzey kabul ediyor. Bugünkü hesaba göre iki yüz ya da daha kesinlikle yüz doksan üç lis, bir enlem derecesine eşittir. Bir İngiliz mili üç Çin milinden fazladır. Ne var ki eski lis'lerin yenilerin ancak yarısına karşılık geldiğini kabul etmekte güçlü nedenler vardır. Bkz. hiçbir yüzyılda ve dünyanın hiçbir yerindeki duruma yabancı kalmayan coğrafyacı D'Anville'in gayretli araştırmaları, *Memoires de l'Acad.*, c. II, s. 125-502; yol ölçüleri, s. 154-167.

53. Bkz. *Histoire des Huns* (c. II, s. 125-144. Hun saltanatının üç ya da dört dönemlik tarihi, Çin'de uzun süre kalmış olmalarına karşın cesaretlerinin yitmemiş olduğunu göstermektedir.

Alani'ler özgürlük değer ve sevgisini hiçbir şeyle değişmiyorlar ve tutsaklığı reddediyorlardı. Yağmayı ve savaşmayı insanlığın onuru ve kutluluğu olarak görüyorlardı. Dinsel inançlarının tek simgesi yere saplanmış çıplak bir pala idi. Atlarını düşmanlarının kafataslarıyla süslüyorlar ve yaşlılık hastalıklarını çekmeyi sabırla bekleyenleri ya da uzun bir hastalığın acılarına dayananları kınıyorlardı.[54] Don kıyılarında Hunlarla Alani'ler, eşit bir değerde savaştılar, ama, başarı değişik oldu. Hunlar kazandı. Alani'lerin kralı yaşamını yitirdi ve ulusun geri kalanı kaçtı ya da boyunduruk altına girdi.[55] Sürgüne uğrayanlardan bir bölümü, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Kafkas Dağlarına sığındı. Orada adlarını ve bağımsızlıklarını sürdürdüler. Başka bir koloni de daha korkusuzca Baltık Denizi'ne dek ilerledi ve Almanya'nın kuzey oymaklarına katılarak Roma İmparatorluğu'nun terekeleri olan Galya'yı ve İspanya'yı paylaştı. Son olarak da Alani'lerin en kalabalık bölümü, yenenleriyle onurlu ve yararlı bir ittifakı benimsedi. Yendikleri düşmanlarının değerini iyi ölçen Hunlar, onların kuvvetleriyle birleşerek Got İmparatorluğu'na saldırmak üzere ilerlediler.

Devleti Baltık Denizi'nden Karadeniz'e dek yayılan büyük Hermanric, utkularının ve parlak ününün meyvelerini almaya başladığı yaşamının şu son günlerinde, pek uygarlaşmış olmayan kendi uyruklarının bile hiç haksız sayılmayarak barbar diye adlandırabilecekleri tanınmamış bir düşman kalabalığının yaklaşmakta olduğu haberiyle alarma geçmek zorunda kaldı.[56] Hunla-

54. "Utque hominibus quietis et placidis otium est voluptabile, ita illos pericula juvent et bella. Judicatur ibi beatus qui in proelio profuderit animam: senescentes etiam et fortuitis mortibus mundo digressos, ut degeneres et ignavos, conviciis atrocibus insectantur." (Ammian., XXXI, 11). Bu gibi insanları yenenler üzerine büyük bir kanıya sahip olmamız gerekir.

55. Alani'lerle ilgili olarak bkz. Ammianus (XXXI, 2); Jornandes (*de Rebus Geticis*, b. 24); De Guignes (*Hist. des Huns*, c. 11, s. 279) ve *Genealogical History of the Tartars* (b. II, s. 617).

56. Hunların gerçek ve özgün tarihini bildiğimize göre, onların kökenini ve başarılarını bozarak başka biçimlere sokan, bataklıklardan geçişlerini ya da bir

rın kalabalık oluşları, hareketlerindeki çabukluk ve gaddarlıkları, köylerini alevler ve tarlalarını kanlar içerisinde gören Gotları dehşete uğrattı. Bu korku nedenlerine, Hunların keskin haykırışları, yabanıl davranışları ve biçimsiz görünüşlerinin de etkileri eklendi. İskit yabanıllarıyla karşılaştırıldılar, iki ayak üzerinde yürüyebilen dört ayaklılara benzetildiler,[57] ilk çağlarda köprüleri süslemek için yapılan ve Termini denilen heykelleri anımsattıklarını söylediler. Omuzlarının genişliği, burunlarının basıklığı ve yüzlerine iyice gömülmüş siyah küçük gözleriyle öbür insan soylarından ayrılıyorlardı. Sakalsız olduklarından ne gençliğin güzellik ve özellikleri ne de yaşlılığın saygınlığı yüzlerinde yansıyordu.[58] Onların biçimlerine ve yüzlerine bakarak bir köken yakıştırılmak isteniyordu. Denildiğine göre, İskit büyücüleri, işledikleri suçlar dolayısıyla insan toplumu dışına atılmışlar ve cehennem zebanileriyle çiftleşerek bu korkunç yaratıkları dünyaya getirmişlerdir. Bu ürkütücü ve zırva masal Gotların kinciliğince benimsendi ve duydukları nefreti daha da artırdı. Onların kanısına göre, büyücülerin ve şeytanların çocukları da kötü atalarının doğaüstü güç ve fenalıklarının bir bölümüne kalıtım yoluyla herhalde sahip bulunmaktadırlar. Hermanric, düşmanlarına karşı, krallığının tüm güçlerini bir araya getirmeye çalışıyordu ama kısa sürede gördü ki eziyet gördükleri için öfkelenen bağımlı oymakları, gelecek saldırıya karşı koymaktan çok onu desteklemeye eğilimli durumdaydılar. Roxolani'lerin[59] şeflerin-

---

öküzü ya da geyiği kovalamak için Maeotis'i geçtiklerini, Hindistan'ı bulduklarını anlatan masalları yinelemek gülünç bir şey olurdu (Zosimus, 1, IV, s. 224; Sozomen, 1, VI, b. 37; Procopius, *Hist Miscell.*, b. V; Jornandes, b. 24; *Grandeur et Decadence des Romains*, b. 17).

57. "Prodigiosae formae, et pandi; ut bipedes existimes bestias; vel quales in commarginandis pontibus, effigiati stipites dolantur incompte." (Ammian., XXXI, 1). Jornandes (b. 24) bir Kalmuk'un yüzünün uzun uzun betimlemesini yapıyor: "Species pavenda nigredine... quaedam deformis offa, non fecies; habensque magis puncta quam lumina." Bkz. Buffon, Hist. Naturelle, c. III, 380.

58. Bir Got'un hıncıyla Jornandes'in betimlediği bu kötü kökenlik Yunanların daha hoş bir masalından da alınabilir (Herodot, 1, IV, b. 9, vd.).

59. Roxolani'ler Rusların ataları olabilirler (D'Anville, *Empire de Russie*, s.

den biri, daha önce Hermanric'in buyruğundan kaçıp gitmişti. Zalim hükümdar onun günahsız karısını kollarından ve bacaklarından bağlatarak parçalatmış ve böylece öcünü almıştı. Bu mutsuz kadının erkek kardeşleri, öç alma fırsatını ele geçirince, bir bıçak darbesiyle, kocamış hükümdarı tehlikeli biçimde yaraladılar. Yaralı halde bulunması savaş harekâtını geciktiriyordu ve ulusal yönetim, ayrılıklar ve çekememezlikler yüzünden düzensiz hale geliyordu. Umutsuzluk yüzünden olduğu söylenen ölümü üzerine devlet yönetimi Withimer'in eline geçti ve ücretli İskit askerlerinden bir grubun pek de güvenilemeyen yardımıyla, bir süre Hunlara ve Alani'lere karşı dayanmayı başardı. Kesin sonuçlu bir savaşta yenik düştü ve can verdi. Ostrogotlar, alınyazılarına uydular, Amali soyu, bundan böyle Attila'nın uyrukları arasına katıldılar. Denenmiş bağlılıkları ve değerleri olan Alatheus ve Saphrax'ın çabasıyla Kral Witheric, çocukken kurtarıldı. Dikkatli bir yürüyüşle, bağımsız Ostrogotlardan geride kalanları, bugün Osmanlılarla Rusya İmparatorluğu'nu ayıran Danastur veya Niester kıyılarına getirdiler. Krallığın savunmasından çok kendi güvenliğini düşünen Athanaric, ünlü yabancılara karşı savunma yapmak üzere Niester kıyısında ordugâhını kurmuştu ve saldırıda bulunmanın gereğine inanmıyordu. Hunların her zamanki çabuklukları, ganimetler ve tutsaklar nedeniyle gecikmişti. Ne var ki bozguna uğratamadıkları Atamarik'in ordusunu yine de şaşırttılar. Kalabalık bir süvari birliği, elverişli bir yerinden ırmağı geçti; ay ışığında Vizigotlar hakimini kuşattı ve sonra da saldırıya geçti. Vizigotlar gözüpeklikle ve uslarını kullanarak tepelere çekildiler. Komutan, yeni bir savunma savaşı planını hazırlamıştı. Pruth ile Tuna ırmakları arasındaki dağlarda kurmaya başladığı hatlar, bugün Walachia[60] adıyla bilinen geniş ve verimli

1-10), ki yaşadıkları yer (M. S. 862) coğrafyacı Ravenna'nın (I, 12; IV, 46; V, 28-30) 886'da Roxolani'lere ait olarak gösterdiği yere uzak olmayan Novogrod Velik dolaylarıydı.

60. Ammianus'un metninin gerçeğe dayanmadığı ya da bozulduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki arazinin yapısı Gotların toprak tabyasını açıklamakta ve belirlemektedir (*Memoires de l'Academie*, c. 28, s. 444-462).

ülkeyi kurtaracaktı. Ama yurttaşlarının ürkek sabırsızlığı onun umudunu boşa çıkardı, tasarladıklarını uygulamaya koymasını engelledi. Barbar İskitlerin hızlı kovalamalarından kendilerini koruyacak olan tek engelin Tuna olduğuna inanan tüm ulus, Fritigern'in ve Alavivus'un[61] komutası altında, bu büyük ırmağın kıyısına doğru ilerledi ve Doğu Roma imparatorundan sığınma izni istedi. Antlaşmayı bozmakla kınanmasından korkan Athanaric kesinlikle Roma topraklarına girmek istemedi. Kendisine bağlı bir grupla Transilvanya'nın geçilmez ormanıyla korunan dağlık Caucaland ülkesine girdi.[62]

Gotlarla olan savaşını utku ve başarıyla sona erdirdikten sonra Valens, Asya eyaletlerinden geçmiş ve Suriye'nin başkentinde konaklamaya karar vermişti. Antioch'da (Antakya) kaldığı beş yılı,[63] açıktan açığa olmamakla birlikte Pers hükümdarının neler yapmakta olduğunu gözlemlemek. Arapların ve Isaurian'ların akınlarını püskürtmek,[64] belagat ve usa göre daha dayanılmaz kanıtlarla Arian'cı tanrıbilime zafer kazandırmak ve suçlularla günahsızların tümünü yıkarak ürkek ve kuşkucu ruhunu dinginleştirmekle geçirdi. Ama imparatorun dikkati, Tuna'nın savunmasıyla görevli sivil ve asker yüksek devlet adamlarının ona verdikleri önemli haber üzerinde toplandı. Kendisine verilen bilgiye göre kuzey, imparatorluk sınırlarında tehlike yaratacak nitelikte bir fırtınayla çalkanıyordu. Yine bu bilgiye göre, biçimsiz ve gözüpek yabanıllardan oluşan Hun soyundan insanlar saldırarak

61. De Buat (*Hist. des Peuples de l'Europe*, c. VI, s. 407), Alavivus'un, Ulphilas'ın kendisi (Got piskoposu) ve Ulphilas'ın da Kapadokyalı bir tutsağın torunu ve Gotların geçici bir hükümdarı olduğunu ileri sürmek gibi garip bir davranışta bulunmuştur.

62. Ammianus (XXI, 3) ve Jornandes (*de Reb. Get.*, b. 24), Got İmparatorluğu'nun Hunlarca yıkılışını betimlemektedirler.

63. Ammianus'un kronolojisi karışık ve yetersizdir. Tillemont, Valens'in tarihini aydınlatmaya ve düzenlemeye çalışmıştır.

64. Zosimus, 1, IV, s. 223; Sozomen, 1, VI, b. 38. Isaurian'lar, kış aylarında Constantinople yakınlarına dek Küçük Asya'nın yollarında eşkıyalık yapıyorlardı (Basil. Epist. cel. Apud Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 106).

Gotları geniş ülkelerinden çıkarıp kovmuşlardı. Kaçan Gotlar, Tuna kıyısına gelmişler, fersahlarca uzunlukta bir alana yayılarak imparatorun acımasını istiyorlar ve bunun için yalvarıyorlardı. Trakya'nın boş topraklarını ekmelerine izin verilecek olursa bu iyiliği hiç unutmayacaklarını, imparatorluk yasalarına titizlikle uyacaklarını bildiriyorlardı. Bu istekler, mutsuz yurttaşlarının alınyazısını etkileyecek bir yanıtı Valens'ten sabırsızlıkla bekleyen Gotların elçilerince de doğrulandı. Valentinianus geçen yılın sonunda ölmüştü. Onun aklı ve otoritesi artık Doğu imparatorunun yönetimine yön vermiyordu. Gotların durumu Valens'in kararında her hangi bir önele olarak tanımayacak denli sıkışık olduğundan, zaman kazanmayı ve her yana çekilebilecek yanıtlar vermeyi geçerli ihtiyatlılık çabası olarak gören zayıf ve ürkek ruhlu kimselerin başvuracağı en elverişli olanaktan yoksun bulunuyordu. İnsanlarda tutku ve çıkarcılık duyguları sürdükçe, eskiden görüşülüp tartışılmış barış ve savaş sorunları her zaman yine yeni görüşmelere konu olacaktır. Avrupa'nın en yetenekli devlet adamı, açlık ve umutsuzluk içerisinde kalarak uygar bir ulusun topraklarında yerleşmek için yalvaran barbarları kabul ya da reddetmekte bir çıkar ya da tehlike olabileceğini hiç bir zaman düşünmez. Ama kamu güvenliğiyle sıkı sıkıya bağlı böyle bir önerinin incelenmesi Valens'in imparatorluk kurulunda huzursuzluğa ve bölünmeye yol açtı. Ne ki kısa bir süre sonra, hükümdarlarının kendini beğenmişliğini, gevşekliğini ve açgözlülüğünü okşayan duyguyu hepsi de benimsedi. Prefect ya da general sanıyla onurlandırılmış köleler, böyle ulusça meydana gelen bir göç olayının doğuracağı tehlikenin, sınırlarda rastlantı sonucu kabullenilen kolonilerden büsbütün ayrı bir şey olduğunu ya önemsemiyorlar, ya da gizli tutmayı yeğliyorlardı. Ancak kederin, birçok savaşçıyı Valens'in tahtını savunmak üzere dünyanın öbür ucundan buraya getirmesini sevinçle karşılıyorlardı. Ayrıca, bu gözüpek savaşçılar yüzünden, eyalet halklarının askerlikten bağışıklık için ödedikleri çok büyük paralar bundan böyle imparatorluk hazinesinde kalmış olacaktı. İmparatorluk

sarayı Gotların isteğini kabul etti ve hizmet önerilerini benimsedi. Trakya diyosezinin sivil ve asker yüksek görevlilerine hemen buyruk verilerek, ileride uygun bir yurt edinmeleri için yapılacak araştırmaya dek barbarların geçişini ve geçim gereçlerini sağlayacak hazırlıklara başlanması istendi. İmparator, Romalıların ancak zorunlu hallerde uyabilecekleri, Gotların ise içerisine düştükleri bu pek kötü durumda kabulden başka yapacakları bir şey olmayan iki ağır koşul ileri sürdü. Buna göre, Tuna'yı geçmeden önce, tüm silahlarını teslim edecekler, eğitim bakımından uygarlaşmış Asya eyaletlerine dağıtılmak ve ana babalarının Roma'ya bağlılığına rehine olmak için çocuklarını da vereceklerdi.

Ağır ve kuşkulu geçen görüşmeler sırasında sabırsızlanan Gotlar, korumasını istedikleri devletin izni olmaksızın Tuna'yı geçmeye kalkıştılar. Irmak boyunca mevzilenmiş müfrezeler onların her devinimini gözetliyordu ve ilk girişenleri hemen öldürdüler. Valens'in korkakça aldığı kararlar yüzünden yiğit subaylar kendi canlarını zor kurtardılar. Sonunda Gotlar denilen ulusun tümüne Tuna'yı geçmeleri için imparatorluk izni verildi.[65] Bu iş o denli çabuk ve kolay gerçekleşmedi. Sürekli yağmurlar, ırmağı, bazı yerlerde bir mil kadar[66] genişletmişti. Çok sayıda Got nehri geçerken boğulup ölmüştü. Gemiler, sandallar gece gündüz bir yakadan öbür yakaya geçiyor ve Valens'in subayları, bu ulusun son insanına dek tümünü imparatorluk topraklarına taşıma konusunda titiz ve düzenli biçimde çalışıyorlardı. Göçmenlerin tam bir listesini yapmaya çalışıldı. Ne var ki bu işle görevlendirilenler hiç de uygulamaya elverişli olmayan liste tutmaktan

65. Tuna'yı geçişin öyküsü Ammianus (XXI, 3, 4); Zosimus (1, IV, s. 223, 224); Eunapius (in Excerpt. Legat., s. 19, 20) ve Jornandes'te (b. 25, 26) bulunmaktadır. Ammianus yalnızca "ispas rerum digerere summitates" denildiğini işittiğini söylemektedir. Ne var ki çoğunlukla önemleri üzerinde aldanmaktadır ve sözlerini gereksiz uzatmasına karşı, gerektiği zamanlarda, lüzumundan fazla kısa kesmektedir.

66. İlginç gezgin Chishull, Bükreş'in güneyinden geçerken Tuna'nın genişliğini görmüştü (s. 77). Maesia'nın ve Bulgaristan'ın güzelliğine ve verimliliğine hayran kaldığını söylemektedir.

vazgeçtiler.[67] O yüzyılın en belli başlı tarihçisinin kesin olarak dediğine göre, Gotların çok kalabalık nüfus sayısına bakarak, eskilerin masal sanılan Darius ve Xerxes ordularına inanılabilecektir. Olası görülebilecek bir hesapla Gotların savaşçı sayısını iki yüz bin olarak saptayabiliriz. Bu sayıya o oranda kadın, çocuk ve tutsakları da ekleyerek, göç edenlerin tutarını -her yaş ve cinsten- bir milyon kişi olarak bulmak olasıdır. Tüm çocuklar, hiç değilse ileri gelenlerin çocukları hiç vakit geçirmeden, belirlenen yerlere yetiştirilmek ve eğitilmek üzere gönderildi. Kentlerden geçerken bu çok sayıda rehinenin, varlıklı ve göz alıcı giysileri, sağlıklı ve savaşkan vücutları, eyaletler halkında şaşkınlık ve gıpta uyandırıyordu. Barbarlar için en utanç verici, Romalılar içinse en önemli anlaşma maddesi atlatıldı. Onurlarının ve güvenliklerinin korunması ancak silahlarına yeniden sahip olmalarıyla olası bulunduğuna inanan Gotlar, karılarının ve kızlarının bu işlerle görevli Roma subaylarıyla fuhuş yapmalarına, silahlarını geri almak koşuluyla razı oldular. Bu görevliler, hayvansal duygularını gidermek için görev onurunu ve kamu güvenini feda etmiş oldular. Kimisi açgözlülükte daha da ileri gidip alçakça hoşgörülerinin bedeli olarak, para, mücevher, hayvan ya da köleleri alıyorlardı.[68] Gotlar, silahları ellerinde olduğu halde gemilere bindiler, ırmağın öbür yakasında toplanmış duruma gelince Aşağı Maesia ovasını ve tepelerini kaplayan bu insanların korkutucu görünümü sanki imparatorluğu yıkacakmış gibi bir duygu uyandırıyordu. Krallarını kurtarmış olan Ostrogot şefleri Saphrax ve Alatheus, kısa bir süre sonra Tuna'nın kuzey kıyısında ortaya çıktılar, hemen Valens'e elçilerini göndererek Vizigotlara yaptığı

67. "Quem sci scire velit, Libyci velit aequoris idem Discere quam multae Zephyro turbentur harenae." Ammianus, kitabının arasına, Vergilius'un, çeşitli türdeki şarapları hesaplamanın olanaksızlığını anlatmak için söylediği bu dizeleri almıştır. Bkz. Plin., *Hist. Natur.*, 1, XIV.

68. Eunapius ve Zosimus, Gotların süs ve gösterişli mallarıyla zenginliğini özenle anlatmaktadırlar. Bununla birlikte, bu el emeği ürünlerinin Gotlarca savaş ganimeti olarak ya da barışta, ticaret yoluyla satın alınarak elde edildiği düşünülebilir.

gibi aynı koşullarla kendilerini de kabul etmesini rica ettiler. Ne var ki imparatorun bu isteği geri çevirmesi, konseyinin pişmanlığını, korku ve kaygılarını da açıklamış oluyordu.

Yersiz yurtsuz ve perişan durumda kalmış bir barbar ulusu en kesin, en ussal önlemleri almak isterdi. Bir milyon kişilik yeni uyruk nüfusunu yalnızca beslemek yeterli değildi, etkin bir öngörüyle davranmak ve en küçük bir olayın büyük sonuçlar doğurmamasını sağlamak gerekirdi. Korku ya da hor görmeyle Gotların başkaldırmasını ve nefretini uyandırmak tehlikeli olabilirdi ve devletin esenliği, Valens'in komutanlarınca gösterilecek dikkat ve barbarlığa bağlıydı. Bu güç hal ve koşullarda Maximus ve Lupicinus Trakya'da askerî yönetimi sürdürüyorlardı. Kişisel çıkarları uğruna en küçük fırsatı kaçırmayan satılık ruhları kamu yararıyla pek az ilgileniyor ve yetersizlikleri suçluluk dolu yönetimlerinin zararlı sonuçlarını görebilmelerini engelliyordu.

İmparatorun buyruklarına uymak ve barbarların haklı isteklerini benimsemek yerine, onların gereksinmelerinden kendileri için yeni bir gelir sağladılar ve yararlandıkları çok kötü bir vergi aracılığıyla en yaşamsal ve zorunlu besin maddelerini çok aşırı fiyatlarla sattılar. Pazarlar köpek ve başka ölmüş hayvan etleriyle doluydu. Bir okka ekmek almak isteyen bir Got, beslemekten aciz kaldığı bir kölenin sahibi olmaktan vazgeçerek onu feda ediyor, on *pound* ağırlığında bir eti satın alabilmek için değersiz bir metalle ödeme yapmak zorunda kalıyordu.[69] Yararlanacakları başka araçları kalmayınca, ekmek bulabilmek için kız ve oğlan, tüm çocuklarını satışa çıkaran Gotlar, özgürlüklerine bağlı olmakla birlikte çocuklarının bağımsızken açlıktan ölecekleri yer-

69. "Decem libras"; gümüş sözcüğünü söylemeden anlamak gerekir. Jornandes, bir Got'un tutkularını ve kuruntularını örtmeye çalışmaktadır. Aşağılık Yunanlar olan Eunapius ile Zosimus, Romalıların zulmünü gizlemeye çalışarak barbarların kalleşliğinden korkuyla söz ediyorlar. Vatansever tarihçi Ammianus bu kötü hal ve koşullara hafifçe değinip geçiyor. Olayların meydana geldiği sıralarda yazmış olan Jerom, kısa olmakla birlikte açık ve belirgin bir anlatımı yeğlemiştir. "Per avaritaim aximi ducis, ad rebellionem fame coacti sunt." (in Chron.)

de kölelikle beslenmelerini yeğlemeyi ilke olarak benimsediler. İyilikçilerin zulmü, bu zulme uğrayan iyilik görmüş olanlardan hâlâ minnet ve teşekkür beklendiği zaman, bu minnetin anlamı kalmayacağı için nefret doğurur. Öfkelenen barbarlar, o zamana dek çektiklerini yalnızca mırıldanarak geçiştirmişlerdi. Ama artık, Romalıların, her tür gereksinim maddesinin bol olduğu bir eyalette kendilerini açlığın en ağır biçimlerine katlanmaya çarptırmalarına karşı yüksek sesle sızlanmaya başladılar. Baskı altındaki Gotlar, öç almak için olanağa sahiptiler, bu da zalimlerin açgözlüğüne borçlu olarak saklama fırsatını buldukları silahlarıydı. Duygularını gizlemeye pek alışkın olmayan bir halkın hoşnutsuzluk haykırışları direnişin ilk belirtilerini açığa vurdu ve Maximus ile Lupicinus'un ürkek ve suçlu ruhlarına büyük korku saldı. Genel bir ussal programın yerine geçici hileli önlemler koymuş olan bu aşağılık yöneticiler, Gotları imparatorluk sınırlarından uzaklaştırmaya ve eyaletlerin içerilerine dağıtmaya kalkıştılar. Yaptıkları kötülükler nedeniyle barbarlardan saygı ve söz dinleme bekleyemeyeceklerini anladıklarından, açıkça başkaldırmaya girişmelerinden önce uzaklaştırılmalarını zorlamak ve çabuklaştırmak amacıyla askeri birlikleri acele topladılar. Ne var ki yalnızca Vizigotların hıncıyla uğraşan Valens'in komutanları Tuna'nın geçişini yasaklı halde tutan gemileri ve tahkimatı silahsızlandırmak aymazlığında bulunmuşlardı. Saphrax ile Alatheus o günleri Hunların izlemesinden kurtulmak için en elverişli zaman bildiler. Toplakladıkları gemiler ve sandallarla Ostrogot şefleri, genç krallarını ve ordularını, hiçbir engelle karşılaşmadan karşı yakaya geçirerek imparatorluk toprakları üzerinde çadırlarını kurdular.[70]

Alavivus ile Fritigern, hâkimler adı altında, savaş ve barış zamanlarında Vizigotları yönetiyorlardı. Soyluklarından aldıkları güç, uluslarının serbestçe benimsemesiyle de onanmış bulunuyordu. Barış zamanında güçleri de hiyararşı bakımından durumları

70. Ammianus, XXXI, 4, 5.

gibi eşitti. Ne var ki aç kalan soydaşları silaha başvurmayı kararlaştırınca Fritigern'in askerî yetenekleri ona üstünlük sağladı. Vizigotların coşkunluğunu, baskı yapanların kötülükleri, karşı koymayı kamuoyunda haklı gösterebilecek aşamaya dek, ortaya çıkartmadı. Önemli çıkarları da bu inceliğe kurban etmek istemediğinden gizlice Ostrogotların dostluğunu elde etme yoluna gitti. Bir yandan Romalı komutanların buyruklarına gözü kapalı uyuyor görünürken, öbür yandan ordusunu ağır ağır, Tuna'ya yetmiş mil uzaklıktaki ve Aşağı Maesia'nın merkezi olan Marcianopolis'e dek ilerletmiş bulunuyordu. İşte tam burada, genel bir ayaklanmayla ayrılık ve hayinlik ateşleri ortalığı sardı. Lupicinus Got şeflerini büyük bir şölene çağırmıştı. Kendi askerleri, sarayın kapısında mevzi'e girmişlerdi. Ama kentin kapıları sıkı sıkıya kontrol altındaydı. Barbarlar, Roma imparatorluğunun müttefiki ve uyrukları olarak yararlanacaklarına inandıkları bolluktan hiçbir şekilde nasiplerini alamıyorlardı. Tüm yalvarmaları horlanarak ve alaylara alınarak geri çevrilmişti ama sabırları tükenince, kentliler, askerler ve Gotlar birbirlerine girdiler. Ağızla başlayan sataşmalar vuruşmaya dönüştü ve bir rastlantı sonucu düşünülmeden çekilen kılıç ilk kanın akmasına neden oldu, bu da uzun ve yıkıcı bir savaşın yomsuz işaretini oluşturdu. Gürültü ve karışıklık arasında Lupicinus, gizli bir haberle öğrendi ki kendi askerlerinden birçoğu silahlarını ve yaşamlarını yitirmişlerdi. Şenliğin verdiği coşkuyla Roma komutanı, öç alınması için Fritigern ile Alavivus'un muhafız askerlerinin öldürülmesini buyurdu. Yakınma haykırışları ve iniltiler Fritigern'e tehlikeyi duyurmuş oldular. Kendisinin bu denli kıyıcı bir harekette bulunan bir anlık düşünme olanağı verirse yok olacağını anlayan Fritigern, bir kahramana yaraşır dingin bir gözüpeklikle "Öyle görünüyor ki iki ulus arasında bir çekişme başlamış," dedi, yumuşak bir sesle Romalılara "Arkası gelmemesi için hemen yatıştırmalıdır, onun için de benim görünmem gereklidir, oraya gidiyorum," diye seslendi. Bu sözlerden sonra Fritigern ve beraberindekiler kılıçlarını çektiler, sarayın avlularını ve kentin kapılarına dek yolları dol-

duran kalabalık arasından kendilerine yol açtılar, orada çabucak atlarına binerek Romalılardan uzaklaştılar. Ordugâha gelince askerler onları sevinç alkışlarıyla karşıladılar. Hemen savaş kararı alındı, vakit yitirmeksizin harekete geçildi. Atalarından beri süren geleneğe uyarak ulusal sancağı çektiler; barbarların boru sesi kesin ve hüzünlü yan sımalarla uzaktan uzağa duyuldu.[71] Haklı olarak öfkelenmiş korkunç bir düşmanı elinden kaçıran zayıf karakterli ve suçlu Lupicinus bu sıkışık zamanda toplayabildiği kuvvetlerin başında Gotların üzerine yürüyüşe geçti. Barbarlar onu Marcianopolis'in dokuz mil ötesinde bekliyorlardı. Bu gibi hallerde komutanın yetenekleri düşmanın silahlarından ve disiplinden daha etkili rol oynayabilirdi. Fritigern'in askerlik yeteneği Gotların değerini o denli ustalıkla yönlendirdi ki sıkı ve coşkulu bir saldırıyla Roma lejyonlarını yarıp geçti. Lupicinus silahlarını, sancaklarını, tribunus'larını ve yiğit askerlerini bırakıp kaçtı. Bu askerlerin yararsız gözüpeklikleri komutanlarının alçakça kaçmasını kolaylaştırmaktan başka işe yaramadı. "Bu mutlu gün barbarların acılarına ve Romalıların güvenliğine son vermiş oldu. Artık o günden sonra kendilerini yabancı gibi görmeyen Gotlar yurttaşlık ve fatihlik haklarından yararlanmaya başladılar. Toprakları ellerinde bulunduranlar üzerinde bağımsız bir güç kullandılar ve Tuna sınırındaki eyaletlerde mutlak bir egemenlik kurdular." İşte, soydaşlarının utkusunu kutlayan bir Got tarihçisinin[72] deyişleri böyledir. Ne var ki barbarların yönetimi bir

71. "Vexillis de more sublatis, auditisque trisie sonantibus classicis." (Ammianus, XXXI, 5). Bunlar Claudianus'un *rauca cornua*'ları (in Rufin., II, 57), Uri'lerin ya da yabanıl boğaların uzun boynuzlarıdır ve İsviçre'nin Uri ve Underwald kantonları yakın zamanlarda bundan yararlanmışlardır (Simler, *de Rep. Helvet.*, 1, II, s. 201, Fuselin. edisyonu, Tigur., 1734). Nancy Savaşı'nda (M. S. 1477) bu türden askerî boruların bir betimlemesi bulunmaktadır: "Savaşı beklerken, askerin nefesi yetinceye dek sözü geçen boru üç kez çaldı; de Bourgoigne'u mahveden de bu oldu. Çünkü şimdiden Morat'ya evet demişti." Bkz. Philippe de Commines'in Pieces Justificatives'deki kanıtlayıcı belgeleri, c. III, s. 493.

72. Jornandes, *de Reb. Geticis*, b. 26, s. 648, Grot. edisyonu. Bu *splendidi panm*'ler, olasılıkla Priscus, Ablavius veya Cassiodorus gibi daha derin tarihlerden alınmıştır.

haydutluk uygulamasından başka bir şey değildi. Valens'in temsilcileri Gotları, yaşama ve insanlık haklarından yoksun kılmışlardı. Bu öfkelenmiş ulus, kendilerine yapılan haksızlığın öcünü kıyıcı ve kırıcı biçimlerde imparatorluğun insanlarından aldılar. Lupicinus'un islediği suçların cezasını, Trakya'nın barış içersinde yaşayan halkı, köylerinin yakılmasıyla, kılıçtan geçirilmekle ve tutsak edilmekle ödediler. Gotların kazandığı utku kısa zamanda her yana yayıldı. Romalılara korkulu günler geçirten bu olaylar karşısında İmparatorluk konseyi, düşüncesizce tutumuyla Fritigern'in gücünü ve eyaletteki yakılıp yıkılmayı daha da artırmış oldu. Büyük göçten biraz önce, Suerid ile Colias'ın yönetimindeki bir Got kolonisi imparatorluğun korunmasına ve hizmetine alınmış ve Hadrianople kalesi önünde ordugâhlarını kurmuşlardı.[73] Valens'in temsilcileriyle onları Çanakkale'den (Hellespont) geçirmek ve soydaşlarından uzaklaştırmak istiyorlardı. Böylece bu soydaşlar Fritigern'in bayrağı altında toplanarak başkaldırma hareketine katılmayacaklardı. Saygılı bir söz dinlemeyle aldıkları hareket emrine bakarak onların bağlılıklarına inanılabilirdi. Yalnız iki günlük önel istediler ve yol için kumanyaya gereksinimlerini bildirdiler. Ama kırsal alandaki evinde kimi karışıklıklara neden olmalarından öfkelenen Hadrianople (Edirne) birinci magistra'sı onların bu isteğini sert bir biçimde geri çevirdi. Ve vatandaşlarla zanaatkârları silahlandırarak, gerektiğinde zora başvuracağını söyledi, hemen gitmelerini buyurdu. Şaşkınlığa düşen barbarlar ses çıkarmadılar, birkaç zaman ayak takımından insanların düşmanca hareketlerinden ve sayıp sövmelerinden acı çektiler. Ama sabırları taşınca bu başıbozuk güruhun üzerine saldırdılar. Serseri topluluğu da dağılıp kaçtılar. Barbarlar, yalın kılıç onları kovalayıp biçtiler ve taşımaya değer olmayan zengin zırh takımlarını[74] ganimet olarak aldılar. Yakınma ve hınçların-

73. "Cum populis suis longe ante suscepti." Göçlerinin tarihini, hal ve koşulları bilemiyoruz.

74. Hadrianople'da silah üretimi yapılıyordu; Fabricenses ya da işçiler ayak takımının başına geçmişlerdi (Vales. ad Ammian., XXX. 4).

daki uyarlık onları, utkulu Vizigotlarla birleştirdi. Colias'ın ve Suerid'nin askerleri büyük Fritigern'i bekliyorlardı. Onun buyruğuna girdiler, Edirne kuşatmasında değerlerini tanıtladılar. Ne var ki garnizonun savunması, düzenli bir müstahkem noktayı ele geçirebilmek için yalnızca gözüpekliğin yeterli olmadığını barbarlara öğretti. Gotların komutanı yanılgısını itiraf etti, kuşatmayı kaldırdı, müstahkem mevkilerle barış içinde olduğunu açıkladı,[75] bu utancın öcünü dolaylardaki köylerden aldı. Sopa altında ve insanlıktan yoksun efendiler hesabına Trakya'da altın madeni[76] çıkarmada çalışan işçiler[77] Fritigern'e katıldılar, ona büyük yardım sağladılar. Bu yeni yoldaşlar, barbarları gizli keçi yollarından, halkın yiyeceklerini ve hayvanlarını sakladıkları yerlere götürdüler. Bu kılavuzların yardımıyla her tarafa girebiliyorlardı. Dayanma olanaksızlaşıyordu. Kaçmak, gerçekleşebilecek bir çare olmaktan çıkmıştı; suçsuz günahsız söz dinlemek için gösterilecek sabır da pek seyrek olarak, utkulu barbarların acımasını çekebiliyordu. Bu yağma ve çapul sırasında, kötü zamanlarında satmış oldukları çocuklardan birçoğunu buldular ve geri aldılar. Bu çocukları yeniden görünce sevinç ve insancıl duyguları harekete geçecek yerde kinleri ve öfkeleri daha da arttı. Çocuklar, efendilerinin ahlaksızlık ve kıyıcılığından yakınarak ne denli acı çektiklerini anlattılar; bunun üzerine ana babaları da aynı davranışları Romalı kız ve oğlan çocukları üzerinde uyguladılar.[78]

---

75. "Pacem sibi esse cum parietibus memorans." (Ammianus, XXXI, 7.)

76. Bu madenler, İskender'in babasından adını ve kuruluşunu alan Philippi ile Philippopolis ismindeki iki Makedonya kenti arasında yayılan Rodop Dağlarının doruğundaki Bessi'de bulunuyordu. Bu madenden yılda, ağırlık olarak değil, bin talents (iki yüz bin sterlin) tutarında altın elde ediliyordu. Bu gelir askerlik giderlerinde ve Yunan hatiplerinin ahlakını ayartma yolunda kullanılıyordu. Bkz. Diodor. Siculus, c. II, 1, XVI, s. 88, Wesseling edisyonu; *Theodosian Code* üzerine Godefroy'un bilimsel eleştirileri, c. 111, s. 496; Cellarius, *Geograph. Antiq.*, c. 1, s. 676, 857; D'Anville, *Geographie Ancienne*, c. 1, s. 336.

77. Bu mutsuz işçiler çok zaman kaçtıklarından, Valens onları saklandıkları yerden bulup getirmek için çok sert yasalar yayımlamıştı (*Cod. Theodosian*, 1, X, başlık XIX, yasa 5, 7).

78. Bkz. Ammianus, XXXI. 5, 6. Gotların savaşını yazan tarihçi, barbarların

Düşman bir ulusu imparatorluğun içerisine sokmakla Valens ve devlet büyükleri büyük bir ihtiyatsızlıkta bulunmuşlardı. Bununla birlikte Vizigotlar, yine de eski kusurlarını bağışlatarak ve daha adaletli bir gelecek belirtilerek söz dinlemeye çağrılabilirlerdi. Bu ölçülü ve ılımlı politika, Doğu hükümdarının ürkek karakterine uygun düşerdi. Ama bu tek fırsatta Valens kabadayılığı yeğ buldu ve bu gereksiz. gösteriş imparatorun kendisi için de uyrukları için de yalnızca felaket getirdi. Valens, başkaldırmayı bastırmak için ordusunun Antakya'dan Constantinople'a götürülmesi kararını açıkladı. Bu hareketin güçlüklerinden çok korktuğu için, tüm batı kuvvetlerini elinde bulunduran yeğeni İmparator Gratianus'tan yardım istedi. Armenia'yı savunan kıdemli askerler ivedi olarak çağırıldı. Bu önemli sınır Şapur'un insafına terk edildi ve Gotlara karşı yapılacak savaşın yönetimi, Valens'in yokluğunda temsilcileri olan Trajanus ve Profuturus adındaki iki komutana verildi. Saray kontu Richomer, Trakya'ya geldiklerinde kendi sancaklarıyla orduya katılan yardımcılarla onları karşıladı. Bu yardımcı kuvvetler, asker kaçakları nedeniyle çok zayıf kalmış Galya lejyonlarından oluşuyordu. Tedbirli olmaktan çok kendini beğenme duygusuyla hareket eden bir savaş kurulunda barbarların Tuna'nın altı tane ağzından en güneyinde bulunanın dolaylarındaki büyük otlaklarda kurdukları ordugâhlarda aranarak saldırıya geçilmesine karar verildi.[79] Ordugâh, arabalarla, çevrelenmişti ve bu çok geniş çember içerisinde, yaşamlarını sürdürüyor, eyaletten aldıkları ganimetlerden yararlanıyorlardı.[80] Aşırı biçimdeki eğlenceleri arasında uyanık Fritigern, düşman-

eski akınlarını gereksiz yere anlatarak vakit harcıyor.

79. Antoninus (*Itinerary*, s. 226, 227, Wesseling edisyonu) savaş alanının durumunu göstermektedir. Burası Tomi'nin yaklaşık altmış mil kuzeyine düşmektedir. Ovidius buraya sürülmüştü ve Salices adı o yerin doğal yapısını açıklar niteliktedir.

80. Carrago denilen bu arabalarla kurulan çember, barbarların olağan bir savunma önlemiydi (Vegetius, de Re Militari, 1, III, b. 10; Valesius ad Ammianus, XXXI, 7). Sonraki kuşaklar adını ve kullanımını on beşinci yüzyıla dek sürdürdüler. Ost'u çevreleyen Charroy, Froissard'ı ya da Comines'i okumuş olanlar için bilinen bir kelime olmalıdır.

larının devinimlerini inceliyor, niyetlerini anlamaya çalışıyordu. Romalıların sayısında durmadan artış görüyordu. Hayvanların otu ve samanı kıtlaşınca ordugâhı başka yere götürmek gerektiği zaman Romalıların arkadan saldırıya geçeceklerinden hiç kuşku duymadığı için, ülkeyi kasıp kavuran tüm akıncı müfrezelerini geri çağırdı. Işıldayan meşaleleri görür görmez[81] ivecenlikle komutanlarının işaretini anlayıp bu buyruğa uydular. Ordugâh çok sayıda savaşçıyla dolup taştı. Sabırsızca savaşa girme çığlıklarıyla gösteriler yaptılar ve gözüpek komutanlar, askerleri överek onları daha da coşturdular. Gece yaklaşıyordu her iki ordu da tan yeri ağarınca birbirine yüklenmek için hazırlanıyorlardı. Borular savaş sesini verince Gotlar, birbirlerine bağlılık yemini ettiler. İki ordu da harekete geçince ova Gotların haykırışları ve atalarının utkularını dile getiren marşlarıyla çınladı. Romalılar da askerî çığlıklarının tempolu yinelemeleriyle onlan yanıtladılar. Fritigern, el çabukluğuyla yakın bir tepeyi ele geçirdi. Şafakla başlayan göğüs göğüse savaş ancak geceleyin sona erdi. İki ordu da aynı başarıyı ve savaşkanlığı göstermişti. Armenia lejyonları ünlerine uygun varlık gösterdilerse de sayıca üstün kuvvetler karşısında ezildiler. Barbarlar Romalıların sol kanadını kırdılar ve ovayı ölü ve yaralılarla doldurdular. Bu yenilgi başka bir yönden başarılarla ödünlenmişti. Gece, öldürmelere son verip iki ordu da ordugâhlarına çekilince ellerine ne bir savaş kazanmış olma, ne de bir yengi onuru geçmemiş olduğunu gördüler. Tüm sayıların daha az olması göz önünde tutulunca Romalıların kaybının daha acı verici oranda olduğu anlaşılıyordu. Ne var ki barbarlar da belki hiç beklemedikleri bir dayatmayla karşılaştıkları için çok korkmuşlar, yedi gün boyunca ordugâhlarından dışarıya çıkmamışlardı. Koşullar elverdiği ölçüde belli başlı subaylardan ölenlerin gömülmesine çalışıldı. Erlerin cesetleri savaş alanında

81. "Statim ut accensi malleoli." Meşalenin (torch) ya da fenerin (beacon) harfi harfine anlamını aldım. Ama bunun da Ammianus'un sürekli olarak üslubunu değişikliğe uğratan acayip eğretilemelerden ya da gülünç süslemelerden biri olduğundan şüphe ederim.

öylece kaldı ve o yüzyıllarda, bu türlü korkunç ve çirkin şölenlerden sık sık yararlanan yabanıl kuşlara yem oldular. Çok yıllar sonra, ovayı hâlâ kaplamakta olan iskeletler, Ammianus'un gözleri önünde Salice savaşının korkunç anıtı olarak serilmiş duruyordu.[82]

Bu uğursuz günün sonucu açıkça belirmeyen olayı Gotların ilerlemesini durdurdu. İmparatorluğun komutanları savaşı bu tempoda sürdürürlerse büyük felakete uğrayacaklarını anladıklarından barbarları aç bırakmanın daha ussal bir yol olacağını düşündüler ve onları Tuna ile İskit çölleri ve Haemus Dağları arasına sıkıştırarak, yiyecek gereksiniminin kuvvetlerini ve cesaretlerini tüketmesine dek öylece tutmayı planladılar. Bu girişim ustalıkla ve başarıyla yürütüldü. Barbarlar ülkenin tüm ürününü ve kendi ambarlarındaki stoku tüketmişlerdi. Romalılar'ın tahkimatı ilerliyor, süvari başkomutanı Saturninus'un özenli çalışmalarıyla iyi sonuçlar alınıyordu. Ama korkutucu bir haber bu çalışmaların kesilmesine neden oldu. Yeni bir barbar gürühunun Tuna'yı geçtiği ve Fritigern'e yardım etmek ya da ona öykünmek için ilerlediği öğrenildi. Saturninus, haklı olarak kuşatılmaktan ve tanımadığı bir ulusun askerlerince ezilmekten korktuğundan, Vizigotların ordugâhını çevirme işini bıraktı. Kuşatılmaktan kurtulan barbarlar, Tuna'dan Hellespont'a dek yayılan yüz millik verimli toprakları basarak karınlarını doyurdular ve öçlerini aldılar.[83] Düşmanın çemberi içinde kalan Fritigern, müttefikleri olan barbarlarla haberleşmeyi başarmıştı. Onun yağmaya karşı duyduğu istek ve Romalılara hıncı, elçilerinin uzdiline yardımcı olmuştu; Saphrax ve Alatheus'a, genç kralın vasileri olarak bağlılık gösteren ulusun tümüyle birliğini sağlamlaştırdı. Birbirleriyle

82. "Indicant nunc usque albentes ossibus campi." (Ammianus, XXXI, 7). Tarihçi bu ovalardan asker ya da yolcu olarak geçmiş olabilir. Ama alçak gönüllülüğü, Constantius ve Julianus'un Perslere karşı savaşlarından beri kişisel olarak yaşadığı serüvenleri sessiz geçmesine neden olmuştur. Askerlik hizmetinden ne zaman ayrıldığını ve oturup son yüzyıl tarihini yazdığı Roma'ya ne zaman çekildiğini bilmiyoruz.

83. Ammianus, XXXI, 8.

yarışma halinde olan oymaklar, ortak çıkarlar uğruna, eski kızgınlıklarını bir yana bıraktılar ve aynı sancak altında toplandılar. Öyle anlaşılıyor ki Ostrogotların şefleri, Vizigotların komutanını -bilinen değerliliği ve üstünlüğü nedeniyle- kendilerinin de komutanı olarak tanıdılar. Fritigern, Taifalae'lerin de yardımını sağladı. Bunların askerlikteki ünleri geleneklerindeki aşağılıkla lekelenmişti. Bu ulusun dünyaya gelen her oğlan çocuğu oymağın savaşçılarından birine dostluk bağlarıyla ve doğanın bile başkaldıracağı bir buyruk dinlemeyle bağlanıyordu. Bu utanç verici kölelikten ancak, büyük bir ayı ya da bir yaban domuzu vurarak erkekliğini tanıttıktan sonra kurtulabiliyordu.[84] Gotlar, kendi ülkelerinden kovdukları düşmanların arasından da çok sayıda yardımcı sağladılar. Düzen eksiklikleri ve ellerindeki alanların çok geniş olması Hunların ve Alani'lerin ilerlemelerini geciktiriyor ve aralarında karışıklığa neden oluyordu. Fritigern'in verdiği sözlerle gözleri kamaşan çok sayıda göçebe oymağı sancaklarını birleştirdiler. Valentinianus'un ardılından nefret eden Sarmatlar genel karışıklıktan yararlandılar ve bu karışıklığı daha da artırdılar. Almanların Galya'da yaptıkları bir saldırı, Batı imparatorunun dikkatini o yana çekti ve kuvvetlerini ikiye bölmüş oldu.[85]

Yabancıların orduya alınması ve imparatorluk sarayına dek sokulmasının sakıncası bu olaylarda bütün çarpıcılığıyla kendini gösterdi. Gratianus'un muhafız askerlerinden biri Almanlar arasında dünyaya gelmişti. Bu Almanlar, Constantius gölünün öbür yanında oturan Lentienses oymağındandılar. Birtakım aile işleri için izin almak zorunda kalmış, yakınlarına ve dostlarına

84. "Hanc Taifalorum gentem turpem, et obscenae vitae flagitiis ita accipimus mersam; ut apud eos nefandi concubitus foedere copulentur mares puberes, aetatis viriditatem in eorum pollutis usibus consumpturi. Porro, siqui jam adultus aprum exceperit solus, vel interemit ursum immanem, colluvione liberatur incesti." (Ammianus, XXXI, 9). Yunanlar, özellikle Giritliler arasındaki dostluk bağları bu doğaya aykırı aşk ile uygulanıyor ve yine onunla onursuzlaşıyordu.
85. Ammianus, XXXI, 8, 9. Jerom (c. 1, s. 26) ulusları sayıyor ve yirmi yıl süren büyük kargaşalıkları anlatıyor. Heliodorus'a olan bu mektup 397 yılında kaleme alınmıştır (Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. XII, s. 645).

yaptığı kısa ziyaret sırasında ona sorular sorulmuştu. Genç adam bir saray mensubu olarak imparatorun niyetlerinden ve devlet gizlerinden haberliymiş gibi bir tavır takınmıştı. Gratianus'un Galya'daki ve batıdaki tüm asker birliklerini amcası Valens'in yardımına göndermeyi kararlaştırdığını onlara söyleyerek, bir saldırı için en uygun zamanın gelip çattığını açıkladı. Almanlar da bundan yararlanmayı kararlaştırdılar. Şubat ayında donmuş olan Ren Irmağı'nı geçen kimi birlikler çok ciddi bir savaşın öncüleri oldular. Yakma, belki de fethetmek umudu tüm ihtiyatlılık ve ulusal inanç düşüncelerinin önüne geçti. Her ormandan, her kentten atak serüvenci kümeleri çıkıyordu. Kırk bin kişilik olduğu sanılan büyük Alman ordusu, imparatorluk sarayındaki gözdelerin aşağılık dalkavukluklarıyla -ve yenildiklerinden sonra- altmış bin olarak gösterildi. Pannonia'ya gitmek üzere yola çıkmış bulunan lejyonlar Galya'nın savunulması amacıyla ivedilikle geri çağırıldılar. Nanienus ve Mellobaudes ordunun komutasını paylaştılar. Genç imparator birincinin aklına ve deneyimine saygı duyduysa da saray kontu ve Frankların kralı nitelikleriyle bağdaşması mümkün olmadığı halde bunları birleştiren çalışma arkadaşının askerlik bilgisi ve öğütlerini daha çok benimsiyordu. Almanların kralı olan Priarius, birtakım kendini beğenmiş savaşçıların yönetimine teslim olmuştu. Şeflerinin coşkunluğuyla harekete geçen iki ordu, birbirlerini aradılar, gördüler. Alsace ovalarındaki Argentaria ya da Colmar[86] kentinin yakınında karşılıklı saldırıya geçtiler. Romalıların disiplini, bilgili manevraları, korkunç okları ve mızraklarıyla utkunun onurunu hak ettiler. Almanlar uzun süre savaş alanındaki yerlerini korudular ve acımasızca kılıçtan geçirildiler. Yaklaşık beş bin barbar, ormanlara ve dağlara kaçarak ölümden kurtuldular. Savaş alanında şanlı bir biçimde ölen Priarius mutsuz bir savaştan ötürü kınayan halkın

86. D'Anville, eski Galya'nın kısa tanıtma yazısında (s. 96-99), Strasburg'un güneyinde otuz üç Galya fersahı ya da otuz dört buçuk Roma mili uzaklıkta Argentaria ya da Argentovaria'da savaş alanını tam olarak saptıyor. Colmar kenti hemen hemen onun örenleri üzerine kurulmuştur.

eleştirilerinden böylece kurtulmuş oldu. Galya'nın barışını ve Roma ordularının utkusunu sağlayan bu savaştan sonra imparator, doğu seferi için yola çıktı. Ama Almanların sınırına yakın bir yere gelince imparator soldan Ren'i geçti ve onların oturma merkezlerine doğru ilerledi. Barbarlar, ülkelerinin girişinde yiğitçe fakat başarısız savunma yaptılar. Yavaş yavaş dağdan dağa geri çekildiler ve Romalılar, hiç gevşetmeden, onları son sığınaklarına dek kovaladılar. İmparator barbarların baş eğme isteklerini kabul etti. Bir pişmanlık rehini olarak değil, tehlikede olduklarının belgesi olarak, gençleri arasından çok sayıda güçlü askerleri seçtirdi ve bunları, soydaşlarının ilerdeki tutumlarının garantisi niteliğiyle gözaltına aldırttı. Almanların çok kez kafa tutmalarını ve sözlerinde durmadıklarını denemiş olan Romalılar yeniden aldıkları bu önlemlerin de sürekli olmayacağını bilmekle birlikte hiç değilse genç hükümdar, başında bulunduğu saltanatın onurunu ve güvencini sergileyen bu fırsattan güç kazanmıştı. Lejyonlar dağlara tırmanıp barbarların tahkimatını aşınca genç Gratianus'un değeri çok yüceldi. Muhafızlarından birçoğu hükümdarlarının yanında delinmiş ve kırılmış zırhları taşıdılar. On dokuz yaşında, Valentinianus'un oğlu siyasal ve askerî yeteneklerine herkesi hayran bırakıyordu. Ordusu Gotların bozguna uğramasını Almanlar üzerindeki yengisinin gerçek bir muştucusu olarak görüyorlardı.[87]

Gratianus uyruklarından haklı alkışlar alırken, sonunda Antioch'dan, saray mensupları ve ordusuyla birlikte ayrılan Valens, Constantinople'da genel felaketlerin sorumlusu olarak karşılandı. Bu başkente gelişinin henüz onuncu günüydü ki kendisinin, ülke içerisine çağırmış olduğu barbarların üzerine yürümek için baskı görmeye başladı. Her zaman bol keseden yiğitlik taslayan vatandaşlar, bağırıp çağırarak, kendilerine silah verilmesini istediler, imparatorun ya da ordusunun hiç yardımı olmadan,

87. Victor'un özeti, Jerom'un kroniği ve Orosius (1, VII, b. 333, s. 552, Havercamp baskısı) tarihinden Ammianus'un (XXXI, 10) yan tutmayan öyküsüne yararlı bir ek olarak kullanılabilir.

eyaletlerini yakıp yıkan haydutlardan temizleyebileceklerini bildirdiler.[88] Bilgisiz bir toplumun şaşkın gururu imparatorluğun çöküşünü çabuklaştırdı. Yurttaşların kınamaları Valens'in da gururunu yaraladı ve komutanlarının başarısı, Fritigern'in çabalarıyla Hadrianople dolaylarında bir araya gelmiş bulunan Gotları kolayca yenebileceği konusunda kendisine güven verdi. Yiğit Fritigern Taifalae'lerde yolu kesmişti. Bu barbarların kralı savaş alanında ölüp kalmıştı. Tutsak olan ordusu İtalya'da, ıssız Parma ve Modena topraklarını sürme işinde çalıştırılıyordu.[89] İmparatorluk hizmetine yeni alınmış ve piyade kuvvetleri başkomutanlığına yükseltilmiş olan Sebastianus'un başarıları[90] hem kendisi hem de imparatorluk için çok yararlıydı. Her lejyondan üç yüz adam seçme iznini alarak, Valens'in saltanatı sırasında hemen hemen unutulmuş silah talimi ve disiplin eğitiminden geçirtti. Yiğit ve uyanık Sebastianus, ordugâhlarında Gotlardan oluşan kalabalık bir birlikle, Hadrianople kentini ve yanındaki ovayı kaplayan çok sayıda ganimeti baskınla ele geçirdi. Generalin kendi girişimleriyle elde ettiği başarıların tatlı haberi imparatorun sarayında telaş ve kıskançlık yarattı. Gotlarla bir savaşın gerektirdiği ihtiyatlılığı takınmak isteğinde bulunduğu zaman onun değeri övüldü ama bu konudaki düşünceleri benimsenmedi. Sarayındaki hadımların dalkavukça telkinleriyle gözleri görmez olmuş Valens, kendisine güvenli ve kolay olacağı

88. "Moratus paucissimos dies, seditione popularium levium pulsus." (Ammianus, XXXI, 11). Socrates (1, IV, b. 38) kimi tarih ve olayları ekliyor.

89. "Vivosque omnes circa Mutinam, Regiumque, et Parmam, Italica oppida, rura culturos exterminavit." (Ammianus, XXXI, 9). Taifalae kolonisinden on yıl sonra bu kentler ve yönetimsel bölgeler daha büyük bir yoksulluk içerisine düşmüş durumdaydılar. Bkz. Muratori, *Dissertazioni sopra le Antichita Italiane*, c. 1, Dissert. XXI, s. 354.

90. Ammianus, XXXI, 2; Zosimus, 1, IV, s. 228-230. Zosimus, özellikle Sebastianus'un başarılarını dile getiriyor. Önemli Hadrianople Savaşı'nı iki satırla geçiştiriyor. Sebastianus'tan nefret eden kilise eleştirmenlerine göre Zosimus'un övmeleri onur kırıcı şeylerdir (Tillemont, Hist. des Empereurs, c. V, s. 121). Bilgisizliği ve önyargıları onu, değerlendirme bakımından çok az yetenekli bir yargıç durumuna indirgemiştir.

söylenen bir utkunun onurunu kazanmak için hemen harekete geçti. Çok sayıda kıdemli lejyoner de ordusuna katıldı. Constantinople'dan Hadrianople'a dek yürüyüşü sırasında, barbarların ara geçitleri ele geçirme, orduyu durdurma ve konvoylara el koyma gibi tasarılar hazırladıklarını öğrendi. Valens, ordugâhını Hadrianople kalesinde kurdu, tahkimatı güçlendirdi, Romalıların düzenlemesine göre hendek ve toprak tabya yaptırdı, imparator ile imparatorluğun alınyazısını kararlaştırması gereken savaş meclisini topladı. Sarmatlar arasında dünyaya gelmiş ve deneyimi coşkunluğunu ılımlaştırmış olan Victor, ussal yolu savundu, uygun zamanın beklenmesini ve seçilmesini öğütledi. Sebastianus ise, yumuşak ve gönül alıcı davranarak, savaşın eğilimlerine uygunluk gösterdi, alınması olası tüm önlemlerin, yenilmez hükümdarlarının görkemine oranla çok daha önemsiz olduğunu belirtti. Fritigern'in düzenleri ve Batı imparatorunun ihtiyatlı düşünceleri Valens'in yıkılmasını hızlandırdı. Barbarların komutanı, savaş harekâtına görüşmeleri karıştırmanın yararını çok iyi biliyordu. Bir Hristiyan papazını barış elçisi olarak gönderdi. Amacı, mümkünse, düşmanlarının savaş meclisi içerisindeki düşüncelerinde ayrılışmayı sağlamaktı. Elçi, Got ulusunun şikâyetçi olduğu zulüm ve kötülüklerin gerçek ve dokunaklı bir özetini yaptı ve Fritigern adına şuna inanca verdi ki soydaşlarına Trakya'nın ekilmemiş bölgelerinde dingin bir yerleşme olanağı sağlanır ve yeteri sayıda tahıl ve hayvan verilmesi uygun görülürse silahlarını bırakacaklar ve imparatorluğun savunmasından başka bir düşünce taşımayacaklardı. Gizlice şunları da ekledi ki öfkeli barbarlar bu koşulları belki de güçlükle benimseyeceklerdi ama Fritigern, imparatorluk ordusunun böyle yakın bir durumda olması yüzünden onlara bunu kabul ettirebileceği konusunda söz veremeyecekti. Yine hemen o sırada Kont Richomer de batıdan geldi, Almanların bozguna uğradıkları ve boyun eğdikleri haberini getirdi. Yeğeninin, veteranların ve zafer kazanmış Galya lejyonlarının başında hızla ilerlediğini Valens'e anlattı, iki orduyla iki imparatorun birbirlerine katılmasıyla yenginin güven

altına alınacağı zamana değin her türlü rastgele girişimden kaçınılmasını Gratianus adına ondan rica etti. Ne var ki kıskançlık ve kendini beğenme kuruntuları Doğu hükümdarının gözünü sanki kör ediyordu. Bu önerinin ussallığını hor görerek ve herhangi bir yardımın kendisi için küçültücü bir davranış olacağını düşünerek belki de şansız şöhretsiz geçen kendi saltanatıyla yeni türeyen yeğeni yeni hükümdarın ününü karşılaştırıyor ve utanç duyuyordu. Bu uğursuz düşüncelere kendini kaptıran Valens silaha sarıldı, yeğeni gelmeden önce, onurunun yalnız kendisine ait olacağı bir başarıyı elde etmek için aceleyle ileri atıldı.

Romalıların tarihinde en uğursuz günlerden biri olması gereken ağustos ayının dokuzuncu günü,[91] kuvvetli bir korunma düzeni kurup eşyalarını ve askerlik hazinesini bu düzene teslim ettikten sonra oniki mil ötedeki Gotlara saldırmak üzere Hadrianople'dan yola çıktı.[92] Bir hesap yanlışlığı ya da o yerler üzerine yeterli bilgi sahibi olunmadığı için, sağ kanadı oluşturan süvari kuvvetleri düşmanın görüş alanına girdi, halbuki sol kanat henüz çok uzaklarda bulunuyordu. Askerler, yazın en sıcak zamanlarından biri olan o gün yürüyücülerini hızlandırdılar, böylece savaş hattı geç ve düzensiz bir biçimde kurulabildi. Gotların atlıları savaş alanının dolaylarında dolanıyorlardı, Fritigern de olağan düzenlerine başvurmayı sürdürüyordu. Çok sayıda subayı barış isteği laflarıyla gönderdi. Önerilerde bulundu, rehineler istedi ve hızlı bir yürü yüşten sonra, Romalıları aç, susuz ve dayanılmaz bir güneş altında tutarak saldırılarını birkaç saat geciktirdi. İmparator Gotların ordugâhına bir elçi göndermeye razı oldu, bu tehlikeli görevi üstlenme yiğitliğini gösteren tek kimse olarak Richomer

91. Ammianus (XXXI, 12, 13) uğursuz Hadrianople Savaşı'yla sona eren meclisler ve olaylardan söz eden hemen hemen tek yazardır. Üslubundaki kusurları ve öyküsündeki karanlık tutumu eleştirebilirdik. Ne var ki bu yan tutmalar, tarihçinin yardımından yoksun kaldığımız anda, bu yoksunluğu gidermekteki güçlüğün neden olduğu hayıflanmalarımızı da kesmemizi gerektirirdi.

92. Ammianus'un sekiz miliyle Idatius'un on iki mili arasındaki ayrım, koca bir orduya ne mekânı ne de boyutları olan matematiksel bir nokta olarak bakan eleştirmenlerden (Vales. ad. loc.) başka kimseyi tedirgin etmez.

alkışlandı. İmparatorluk muhafız kuvvetleri komutanı olan Richomer, Gotlara gitmek üzere yola çıktığı sırada savaş için uyarı borusu çalınarak, geri dönmesi kendisine bildirildi. Okçular birliğine komuta eden Bacurius Iberian, düşüncesizce saldırıya geçmişti. Düzensiz biçimde başlattığı bu saldırı utanç verici bir bozguna dönüşmüş, birlikteki askerler kaçmışlar ve çok zarara neden olmuşlardı. O sırada, Saphrax ve Alatheus'un hızlı süvarileri, yandaki dağlardan kasırga gibi ovaya indiler, ilerlediler ve barbarların dayanılmaz saldırısını tuttular. Hadrianople savaşı olayı az sözle betimlenebilecek bir tarih sayfasıdır ve Romalılarla imparatorlukları için felaket getirmiştir. Roma süvarileri aşağılık bir bozgunla kaçmış, piyadeler ortada kalmış ve kılıçtan geçirilmişlerdi. Bir ovada üstün sayıda süvari kuvvetlerince kuşatılan piyadenin kurtarılması, çok az bir olasılıkla ve büyük taktik ve bilgi isteyen manevralarla gerçekleşebilir. Düşman askerleriyle kuşatılmış olan Valens'in birlikleri, saflarını genişletmesi olanaksız bulunan dar bir alanda yığılmış durumdaydı ve o koşullar altında yalnız kılıçlarını ve mızraklarını kullanabilirlerdi. Karışıklık, insan kıyımı ve umutsuzluk ortasında muhafızlarınca yalnız bırakılmış olan imparator -söylendiğine göre- bir kargıyla yaralanmış, bulundukları yeri inatla bırakmayan mızrakçıların ve *mattiarii* denilen uzun mızraklı askerlerin arasına girerek kendini güvence altına almak istemişti. Onun tehlikede olduğunu gören sadık generalleri Victor ve Trajanus, imparator kurtulmazsa her şeyin yok olacağını yüksek sesle haykırdılar. Askerler ona yardım için koştular. Ama ne yaşayanlar ne de ölüler arasında imparatorlarını değil yalnızca koparak her yana savrulmuş kol, bacak ve kanlar içerisindeki cesetlerden oluşan yığından başka bir şey bulamadılar. Zaten tarihçilerin anlattıklarına inanılacak olursa bu aramalarından olumlu sonuç almaları olası değildi. Valens'in adamları onu yakınlardaki bir kulübeye taşımışlar, yarasını sarmaya ve güvenliğini sağlamaya çalışmışlardı. Ama bir düşman müfrezesi, az sonra bu küçük sığınağı kuşattı. Kapıyı zorladılar. Direnmeden ve kulübenin çatısından atılan birkaç

oktan öfkelenen barbarlar, kulübeyi ateşe verdiler ve Valens, adamlarıyla birlikte, alevler arasında yitip gitti. Pencereden atlayarak kurtulan genç bir Romalı, düşünmeden işledikleri kıyımla ölümüne neden oldukları kimsenin niteliğini Gotlara bildirdi. Çok sayıda seçkin subay Hadrianople savaşında yok oldu. Bu savaşın yitirilmesi Cannae bozgununa eşitti ve arkasından gelen bozgunlar daha büyük felaketlere dönüştüler.[93] Ölüler arasında süvari ve piyade kuvvetlerinin başkomutanları, iki büyük saray adamı ve otuz beş tribunus de bulunuyordu. Genel yıkımın baş sorumlusu olan Sebastianus da kurbanlar arasındaydı. Üçte bire inen Roma ordusu, gece karanlığının bastırmasını, dağılmış olan askerlerin kaçışını sağlaması bakımından bir nimet bildi. Victor'un ve Richomer'in geri çekilişi de ancak bu fırsatta gerçekleşti, ki yalnız bunlar biraz cesaret göstermişler ve disiplini elden bırakmamışlardı.[94]

Romalıların düşüncesine yeni korku ve acının etkisi henüz sürerken o yüzyılın en ünlü hatipleri, yenik bir ordu ve tahtına bir yabancı tarafından el konulan, halkın da tiksindiği bir imparator için söylevler (dualar) yakıyorlardı. Libanius şöyle demekteydi: "Felaketlerimizi imparatorun ihtiyatsızlığına ya da ordularımızın disiplinsizlik ve korkaklığına veren nice eleştirmenimiz var. Benim kanıma göre bu orduların geçmişteki utkularının anısına olan saygıyı yitirmemelidir. Ölürken gösterdikleri cesarete saygı duymaktayım. Kendi kanları ve barbarlarınkiyle suladıkları sa-

93. "Nec ulla annalibus, praeter Cannensem pugnam, ita ad internecionem res legitur gesta." (Ammianus, XXXI, 13). Ciddi Polybius'a göre, Cannes savaş alanından ancak üç yüz yetmiş süvari ve üç bin piyade askeri kaçabilmiştir. On bini tutsak düştü ve ölülerin sayısı beş bin altı yüz otuz süvari, yetmiş bin piyadeye yükseldi (Polybs., 1, III, s. 371, Casaubon edisyonu). Livy (XXII, 49) Biraz daha az kanlıdır; ölüler arasında iki bin yedi yüz süvari ve kırk bin piyade olduğunu söylüyor. Yapılan tahminlere göre, Roma ordusu seksen yedi bin iki yüz kişiden oluşuyordu (XXI, 36).

94. Jerom (c. 1, s. 25 ve in Chron., s. 188), Victor (in Epitom.), Orosius (1, VII, b. 33, s. 554), Jornandes (b. 27), Zosimus (1, IV, s. 230), Socrates (1. IV. s. 38), Sozomen (1, VI, b. 40) ve Idatius'tan (in Chron.) çok az bilgiler edindim ama tümünden aldığım bu bilgiler Ammianus'tan aldıklarımla denkleşemez.

vaş alanına saygı duymaktayım. Yağmurlar bu onurlu iz leri sildi, ama komutanların, subayların ve yiğit erlerin kemikleri kalıcı bir anıt niteliğindedir." İmparatorun kendisi de ilk saflarda can verdi. Onu düşmanın saldırısından uzaklaştırmak için getirilen hızlı atlar boşunaydı, öç almak ve imparatorluğu kurtarmak için yaşamasını isteyenlerin yalvarmaları da boşunaydı. Bunca yiğit savaşçıdan, bunca sadık uyruktan sonra yaşamını sürdürmek istemediğini söyledi ve cesetlerden oluşan bir yığının üzerine onurlu bir ölümle düştü. Barbarlığın yengisini Roma askerlerinin saldığı teröre, zayıflıklarına ve ihtiyatsızlıklarına vermeyelim. Komutanlar da erler de atalarının tüm değerliliklerine sahiptiler. Onlar da atalarının askerî disiplininde ve bilgisindeki düzeyde bulunuyorlardı. Utku sevgisi, soylu gözüpekliklerini canlı tutuyordu. Düşmanın kılıcına ve alevlerine karşı koyarlarken yakıcı güneşin ışınlarına ve kavurucu bir susuzluğun dehşetine karşı da savaş veriyorlardı. Sonunda, onurlu bir ölümü aşağılık bir kaçışa yeğ tuttular. Tanrıların hoşnutsuzluğu ve gücenmesi mutsuzluklarımızın tek nedeni oldu ve barbarların mutluluğunu sağladı... Tarihin yansızlık koşulu bu savununun bir bölümünü gerçek olarak benimseyemez çünkü ne Valens'in karakteri ne de savaşın hal ve durumu ele alınmadan birtakım kanılar ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Antioch hatibinin belagatini ve özellikle yüce gönüllüğünü de övmemek elden gelmez.[95]

Bu unutulmaz zafer Gotların gururunu büyük ölçüde artırdı. Ama Hadrianople'da imparatorluk hazinesinin en zengin bölümünün kurtulmuş olduğunu öğrenince açgözlülükleri yeniden azdı. Çabalarının bu son ödülüne de kavuşmak için acele ettiler. Ne var ki umutsuzlukla ve yaşamlarını kurtarmak için kenti elden karmamak gerektiği düşüncesiyle harekete geçen yenik ordudan geri kalanlarca durduruldular. Hadrianople'un surlarını ve tabyalarını mancınık vb. araçlarla donatmışlardı. Çok büyük

95. Libanius, de ulciscend. Julian. nece, b. 3. Fabricius, Bibliot Graec., c. VII, s. 146-148.

ağırlıkta taşlan atıyorlar, gürültüyle ve atışlarındaki çabuklukla barbarları, uğrattıkları zarardan daha büyük korkuya uğratıyorlardı. Askerler ve yurttaşlar, saray hizmetkârları ortak amaç için birlikte çalıştılar. Barbarların saldırısını püskürttüler, tüm savaş kurnazlıklarını uyguladılar. Saatlerce süren bir savaştan sonra müstahkem kentler karşısında çabalarının yararsızlığını bir kez daha anlayan Gotlar çadırlarına çekildiler. Zaten Fritigern de onları barış içerisinde bırakacağına ant içmişti. Ölümleri Romalı disiplinine yararlı olmaktan başka bir şeye yaramayan üçyüz asker kaçağının öldürülmesinden sonra Gotlar Hadrianople kuşatmasını kaldırdılar. Kargaşa ve savaş sahnesi büyük ve sessiz bir yalnızlığa dönüştü. Illyricum ve Makedonya kentlerinde bir sığınak bulmak üzere kaçmış bulunanlar ormanlardan ve dağlardan çıkageldiler. Valens'e bağlı olanlar da ölümünü bilmediklerinden, imparatorlarını aradılar. Savaşı kazanan Gotlar, Constantinople surlarının yanından geçtiler. Doğu başkentinin görkemli görünüşüne, surlarının yüksekliğine ve uzunluğuna, Kalelerin üzerinden bakan binlerce insana ve denizle karanın oluşturduğu perspektife hayran kaldılar. Constantinople'un eşsiz güzelliklerini böylece gıptayla seyrettikleri sırada, Valens tarafından hizmetine alınmış olan Saracen'lerden (Arap) bir grup,[96] kaleden çıkış yaptı. İskit süvarileri, Arap atlarının şaşkınlık veren hızı ve savaş yeteneği karşısında donup kaldılar. Atlıları, düzensiz saldırılar için çok yetenekliydi. Güney barbarlarının kırıcılığı kuzey barbarlarını titretti.

Hançer saplayarak bir Got'u öldüren Arap, dudaklarını onun yarasına dayadı ve hemen hemen çırılçıplak olan bu yabanıl, düşmanının kanını iştahla içti.[97] Constantinople'un zengin dış ma-

96. Valens, sürekli akınlarıyla Fenike'yi, Filistin'i ve Mısır'ı huzursuz eden Saracen'lerin dostluğunu elde etmiş, daha doğrusu satın almıştı. Arkadan başka bir dine geçecek olan bu halka Hristiyan inancı yeni aşılanmıştı (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 104, 106, 141 ve *Mem. Eccles.*, c. VII, s. 593).

97. "Crinitus quidam, nudus omnia praeter pubem, subraunum et ugubre strepens." (Ammianus, XXXI, 16 ve Vales, ad loc.). Araplar, çoğunlukla çırılçıplak savaşıyorlardı. Bu alışkanlık, iklimin sıcaklığından olduğu gibi gösteriş

hallelerini ve dolaylarını yağma eden Gotların ordusu, Trakya'yı batıda sınırlayan dağlara gitmek üzere Boğaz'dan yola koyuldu. Maurus'un korkusu ya da savunmadaki yetersizliği yüzünden Succi geçidini ele geçiren, yenik ve dağılmış doğu ordularından herhangi bir dayanma olasılığı bulunmayan Gotlar, verimli ve ekili bir memleketin, İtalya'ya ve Adriyatik kıyılarına dek yayılan topraklarını buyrukları altına aldılar.[98]

Lejyonlarca yapılan haklı eylemleri soğukkanlılıkla ve kısaca anlatan Romalılar[99] eyaletlerini barbarlar ele geçirdiği ve yağma ederek her şeyi yakıp yıktıkları zaman uğradıkları kötülükler için dert yanma ve uzdilli yakınma yoluna gitmezler. Bir tek kentin yıkıntılarını ayrıntılı olarak anlatan ya da tek bir kentte işlenmiş aşırı eylemleri bildiren bir öykü, insanların gelenekleri, karakterleri üzerine öğretici bir tablo sunacaktır.[100] Ama ne dediği pek anlaşılmaz teranelerin ve tumturaklı tekerlemelerin yinelenmesi, en sabırlı okuyucunun bile dikkatini yoracak ve dağıtacaktır. Aynı biçimdeki kınama, kafası dinsel duyarlılık ya da hınç ile yanan, tüm olayları ve bu olayların tüm hal ve koşullarını abartan veya biçimini değiştiren kilise ve kilise dışı yazarlar için ya-

tutkusundan da ileri gelmiş olabilir. Bu bilinmeyen yabanılın betimlenmesi, adı Suriye Hristiyanları arasında dehşet saçmış Derar'ın portresidir. Bkz. Ockley, *Hist. of the Saracens*, c. 1, s. 72, 84, 87.

98. Olayların zinciri Ammianus'un son sayfalarında izlenebilmektedir (XXXI, 15, 16). Ayrıca danışma niteliğinde başvurduğumuz Zosimus (1, IV, s. 227, 231), Arapların saldırısını, yanlış olarak Valens'in ölümünden önce gibi gösteriyor. Eunapius (in Excerpt. Legat., s. 20) Trakya ve Makedonya'dan çok verimli memleketler olarak söz etmektedir.

99. Galya Savaşı'na dair yorumlarında Caesar'ın, tüm Veneti senatosunu nasıl yok ettiğini (III, 16), Eburone ulusunun kökünü kazımak için neler yaptığını (VI, 31) ve askerlerinin, kadın, erkek ve yaş farkı gözetmeksizin Bourges'de nasıl öç aldıklarını ve kırk bin kişiyi kılıçtan geçirdiklerini (VII, 27, vd.) dile getiriş biçimine dikkat ediniz.

100. İşte, papazların ve balıkçıların Magdeburgh kuşatmasından meydana getirdiği ve Harte'nin, tarihin saygınlığını bozma korkusundan da kendini kurtarmaksızın *Hist. of Gustavus Adolphus* içerisine sokuşturduğu öykü böyledir (V, 1, s. 313-320).

pılabilir. Sert huylu Jerom,[101] Gotların, müttefikleri barbarlarla birlikte onun vatanı olan Pannonia'da ve Constantinople'dan Julian Alplerinin eteklerine dek tüm eyaletlerde ırza geçmelerden, insan öldürmelerden, yangınlardan ve hepsinin üstünde, kiliseleri bozarak ahır haline sokmalarından ve azizlerin anı eşyalarına karşı yaptıklarından, haklı olarak acı acı yakınabilir. Ama Aziz Jerom aşağıda gösterilen sözleriyle tarihin ve usun sınırlarını aşmaktadır: "Bu ıssız topraklarda yerle gökten başka bir şey kalmamıştı. Kentlerin ve insanların yok edilmesinden sonra toprak, içine girilemez çalılar ve sık ormanlarla kaplandı, hayvanların, kuşların, ve de balıkların azlığı, peygamber Zephaniah'ın haber vermiş olduğu evrensel felaketi gerçekleştirmiş bulunuyordu." Jerom bu sözleri Valens'in ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra söylemişti ve barbarların durmadan gelip geçtikleri Illyricum eyaletleri, on yüzyıllık yakılıp yıkılmalardan, yiyeceklerin yağmalanmasından sonra bile yine de yağmaya ve kırıp geçirmeye olanak sağlamaktadır. Pek büyük bir ülkenin ekilip biçilmeden ve insansız kalacağı düşünülse bile sonuçta doğanın öbür yaratıkları ve ürünleri için o denli kötü sonuçlar doğmayacaktır. İnsan aracılığıyla beslenen aciz hayvanlar, onun korumasından yoksun kalacakları için yok olacaklardır, ama ormanlarda insanın düşmanı ya da kurbanı olan yabanıl hayvanlar, sessiz yurtlarında dingin bir yaşam içerisinde çoğalacaklardır. Havada ya da sularda yaşayan yaratıkların insanla olan ilişkileri daha azdır ve obur bir turna balığının Tuna'daki balıklara saldığı zarar ve terörün bir barbar ordusunun akınlarından doğacak zarardan daha çok olacağı düşünülebilir.

Avrupa anakarasındaki yıkım ve kıyımın ölçüsü ne olursa olsun, kısa süre sonra bunun dingin Asya'ya da yayılmasından

101. "Et vastatis urbibus, hominibusque interfectis, solitudinem et raritatem bestiarum quoque fieri, et volatilium, pisciumque: testis Illyricum est, testis Thracia, testis in quo ortus sum solum, (Pannonia) ubi praeter coelum et terram, et crescentes vepres, et condensa sylvarum cuncta perierunt." (c. VII, s.250, ad I, cap. Sophonias ve c. 1. s. 26.)

haklı olarak korkulurdu. Gotların oğulları tüm doğu kentlerine iyi bir plana göre dağıtılmıştı ve doğal yapılarındaki yabanıllığı silmek üzere kültür eğitimi özenle sürdürülmüştü. On iki yıl içerisinde sayıları çok büyük ölçüde artmıştı ve Hellespont'tan öteye yerleştirilmiş olan ilk göçün çocukları, şimdiden erkekçe güç ve gözüpekliğe sahip bulunuyorlardı.[102] Got savaşıyla ilgili haberleri onlardan gizlemeye olanak yoktu. Bu atak delikanlılar hiçbir gizliliğe başvurmadıkları için, babalarının başarısını paylaşmak amacıyla sevinçlerini belirttiler. İmparatorluğun uğradığı mutsuzluklar, halkın kaygısını ve sıkıntılarını doğruluyordu. Bu kaygıların, Asya'daki Gotların, genel güvenliğe karşı gizli bir fesat hareketine kalkışmış olmalarından ileri geldiğine ilişkin kanıt olarak değerlendirildi. Valens'in ölümü Doğu'yu hükümdarsız bırakmıştı. Birliklerin komutanı Julius, yetenekleriyle ünlüydü. Tahtın boş olduğu zamanlarda ulusun temsilcisi olarak senatoyu kabul ettiğinden onunla görüşüp danışmanın gereğine inanmıştı. Kamu yararına daha uygun düşeceğine inandığı önlemleri alma yetkisini bu meclisten alınca başlıca yüksek dereceli asker ve sivil görevlileri toplantıya çağırdı ve onlarla, kanlı tasarısının başarıya ulaşması için gerekli sorunları gözden geçirdi. Hemen, belirli bir günde tüm genç Gotların toplanmasını emreden bir buyrultu yayınlandı. Bu buyrultuda, Got delikanlılarının bulundukları eyaletin merkezinde toplanmaları sırasında kendilerine toprak ve para dağıtılacağı biçiminde bir de haberden söz edildi. Bu tuzağa düşürücü umut gençlerin hıncını dinginleştirdi ve belki de tutkulu niyetlerini erteletmiş oldu. Belirlenen günde, bütün bu gençler meydanda ya da forumda özenle toplandılar. Romalı askerler, yolları ve sokakları tutmuşlardı; evlerin damları okçular ve sapancılarla örtülmüştü. Doğunun tüm kentlerinde, aynı saatte genel kıyım işareti verildi. Julius'un barbarca ihtiyatlı-

102. Eunapius (in Excerpt. Legat., s. 20) genç Gotların doğaüstü bir ivmeyle büyüdüklerini gülünç bir imgelemeyle ileri sürüyor ve bunları dragonun dişlerinden çıkan Cadmus'un silahlı insanlara benzetiyor. İşte, o zamanlar Yunan belagati de böyleydi.

lığı, belki birkaç ay sonra, bilinç ve ateşi Çanakkale kıyılarından Fırat'a getirecek olan bir iç düşmandan Asya eyaletlerini kurtarmış oldu.[103] Kamu güvenliği için çok acele nitelikteki tehlike yürürlükteki yasaların çiğnenmesini hoş gösterebilir ama eğer varsa bile, böyle bir durumda, ya da herhangi bir durumda, adaletin ve insanlığın doğal haklarını bir yana bırakmayı buyuran tiksinç öğretiyi hiçbir vakit bilmeyeceğimi umuyorum.

İmparator Gratianus, önce halk arasına yayılmış haberlerden, sonra da Victor ve Richomer'den ayrıntılı olarak sabırsız taht arkadaşının savaşı ve yaşamını yitirdiğini ve Roma ordusunun üçte ikisinin de kendisiyle birlikte yok olduğunu öğrendiği zaman yürüyüşünde çok ilerlemiş bulunuyordu. Amcasının kör gururu kendisine pahalıya mal olmuşsa da Gratianus'un insancıl ruhu bu olaydan acı duydu. Ne var ki Valens'in temsil ettiği hükümdarlığın içerisine düşmüş olduğu tehlikenin korkutucu etkisiyle acıma vb. duyguları bir yana bıraktı. Gratianus, yardıma koşacak durumda değildi. Mutsuz taht arkadaşının öcünü almak için pek yeterli sayılmazdı. Bu yiğit ve alçak gönüllü hükümdar, sallanan bir dünyayı tek basına ayakta tutabileceğine güvenemiyordu. Germanya barbarlarının Galya üzerine bir saldırısı başlayacak gibiydi ve genç imparator Batı'nın devlet yönetimiyle yeterince uğraşıp duruyordu. Bu felaketli bunalımda, Doğu'nun yönetimi ve Gotlarla savaşın sürdürülmesi, politika ve savaş bilimlerinde yetenekli bir hükümdarın yalnız bu sorunlarla uğraşmasını gerektiriyordu. Geniş yetkilerle donatılmış bir uyruk, uzaktaki iyilikçisine uzun süre bağlı kalmazdı ve imparatorluk konseyi, bir rakipten sakınmak için bir arkadaş edinme gibi ussal bir karara vardı. Gratianus, erguvanı erdemin ödülü olarak saymak istiyordu. Ama on dokuz yaşındayken, tahtın basamaklarında doğmuş

103. Ammianus bu uygulamayı açıkça beğenmektedir; "efficacia velox et salutaris," (XXXI, 16). Kitabını da burada bitirmektedir. Zosimus ise (1, IV, s. 223-236) tarih üzerinde yanılmakta ve o sıralarda henüz Doğu tahtına çıkmamış olan imparatora danışmamış olmasının nedenini bulmak için gereksiz uğraşıp durmaktadır.

bir hükümdar için, temsilcilerinin ve komutanların gerçek karakterleri üzerine kanı edinmiş olmak kolay değildir. Onların değerlerini ve eksikliklerini yansız bir elle tartmaya çalışıyor ve bir bölümünde çok ihtiyatsız güven bulurken öbürlerinde çok ihtiyatlı ve ürkek güvene rastlıyordu. Ama, her geçen zaman, Doğu'nun yeni seçilecek imparatorunun gücünü ve dayanaklarını şimdiden kısıtlamaya başladığından Gratianus bir seçim yapmak üzere harekete geçti ve kendisinin henüz çocuk yaşındayken imparatorluk otoritesini kötüye kullanan yüksek devlet görevlilerinin yetkiyi kötüye kullanarak, üç yıl önce haksız bir ölüme çarptırdıkları bir babanın sürgündeki oğlu üzerinde karar kıldı. Katolik Kilisesi tarihinde[104] ünlü ve aziz bir adı bulunan Büyük Theodosius, Trakya'dan sessizce ayrılıp en güvenli bir kent bilerek çekildiği Sirmium'dayken imparatorluk sarayına gelmesi için buyruk aldı. Valens'in ölümünden beş ay sonra Gratianus, toplanmış olan birliklere, ılımlı, belki de içtenlikli bir kabul etmeme direnci göstermiş olan taht arkadaşını ve efendilerini tanıttı. Alkışlar arasında, genel bir onayla erguvan, taç ve Augustus sanı kendisine verilmiş oldu.[105] Bölüşmede, eskiden Valens tarafından yönetilen Trakya, Asya ve Mısır eyaletleri Theodosius'a verildi. Ancak Got savaşıyla onun ilgilenmesi kararlaştırıldığından, Illyricum eyaleti bölünmeye uğratıldı, büyük Dacia ve Makedonya diyosezleri Doğu imparatorluğuna bağlandı.[106]

İmparatorluk tahtına Trajanus'un erdemlerini ve Hadrianus'un

104. Büyük Theodosius'un hayatı geçen yüzyılda (Paris, 1629), genç Dauphin'in aklını Katolik coşkuyla beslemek için kaleme alındı. Bu tarihin yazarı, Nismes piskoposundan beri, eserini belagatli bir vaiz gibi süsledi; olayları Baronius'ta, ilkeleri ise Aziz Ambrose ve Aziz Augustin'deki gibi kabul etti.

105. Pacatus, (in Panegyr. Vet., c.., XII, 10, 11, 12), Themistius (Orat., XIV, s. 182), Zosimus (1, IV, s. 231), Augustin (de Civitat Dei., V, 25), Orosius (1, VII, b. 34), Sozomen (1, VII, b. 2), Socrates (1, V, 2), Theodoret (1, V, b. 5), Philostorgius (1, IX, b. 1 7), Godefroy (s. 393) Victor'un özeti, Prosper'in kroniği, Scaliger'in *Thesaurus Temporum*'u Idatius ve Marcellinus'un kroniklerinde Theodosius'un doğumu, karakteri ve yetişmesiyle ilgili betimlemeler vardır.

106. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 716, vd.

yeteneklerini getiren eyalet ya da kent,[107] gerileyişinin pek de mutlu olmayan zamanında seksen yıla yakın bir süreyle Roma imparatorluğu tahtını ellerinde bulunduran bir başka İspanyol ailesinin yurdu olmuştu.[108] İmparatorun babası olan Theodosius'un etkin dehası, onları, kendi kendini yönetme onurlarının karanlığından çıkarttı. Bu komutanın Afrika'da ve İngiltere'deki başarıları, Valentinianus döneminin en parlak evrelerinden birini oluştururlar. Aynı adı taşıyan oğlu, gençliğinde yetenekli hocaların yönetim ve gözetiminde çok yetkin bir eğitim gördü. Babasının sert disiplini ve tutumu altında da savaş sanatını öğrendi.[109] Genç Theodosius, böyle bir eğiticiyle, fırsat düşen tüm eyaletlerde başarı ve eğitim olanaklarından yararlandı. Vücut yapısını, değişik mevsimlerde ve değişik iklim koşullarında geçirdiği yaşam koşullarıyla dayanıklı hale getirdi, kara ve deniz savaşlarında ün kazandı, İskoçyalıların, Mağriplilerin ve Saksonların askerlik yöntem ve geleneklerini özenle inceledi. Kişisel değeri ve Afrika fatihinin alık vermiş olması ona yüksek bir komutanlık verilmesini sağladı. Maesia dukalığı gibi seçkin bir görevde bir sarmat ordusuna meydan okudu, eyaleti kurtardı, askerlerin güvenini kazandı ve sarayın kıskançlığına uğradı.[110] Babasının gözden düşmesi ve öldürülmesi tüm umutlarını yıktı, o kendi yurdun-

107. Scipio Africanus'un, İtalyalı malul veteranlar için kurduğu Italica kenti... Seville'in bir yöresinde bugün de Italica'nın örenleri görülmektedir ve ırmağın karşı yakasındadır. Bkz. Her ne denli kısa ise de yararlı bir yapıt olan *Hispania Illustrata of Nonius*.

108. Ben de Theodosius'un tahta çıktığı zamana dek bir giz olarak kalmış krallığın kökenine şüpheyle bakan Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 726) ile aynı kanıdayım. Öyle ki bu olaydan sonra Pacatus'un suskunluğu, Theodosius'un soyunu Trajanus ve Hadrianus'a bağlayan Themistius'un, Victor'un ve Claudianus'un parayla satın alınan tanıklığına sürüklemektedir.

109. Pacatus, babalarının buyruğu altında çalışmış olan İskender'in, Hannibal'ın ve ikinci Africanus'un eğitimiyle Theodosius'unkini karşılaştırmakta ve sonuç olarak onun eğitimini öbürkülerinkine yeğ tutmaktadır.

110. Ammianus (XXIX, 6) bu zaferi anlatmaktadır: "Theodosius Junior Dux Maesiae, prima etiam tum lanugine juvenis, princeps postea perspectissimus." Themistius ve Zosimus olayı doğruluyorlar; birkaç ilginç hal ve koşulları ekleyen Theodoret bu olayı, "hükümdarsız dönem"de gösteriyor.

da yalnız yaşaması için izin almayı bir lütuf olarak benimsedi. İspanya'da yalın bir bireysel yaşama uygunluk göstermiş olması karakterindeki ılımlılığı ve sağlamlığı tanıtlamıştır. Yılın yarısını kentte, yarısını da kırsal alanda geçiriyor, bugün de koyunlarının güzel yünüyle ünlü ve verimli bir eyaletin ortasındaki[111] Valladolid ve Segovia arasında bulunan önemsiz topraklarının gerektirdiği çalışmalan yapıyor ve toplumsal görevlerini de yerine getirmeyi ihmal etmiyordu.[112] Kimsenin ilgi duyması sözkonusu olmayan çiftlik yöneticiliğinden dört ay sonra Doğu imparatorluğu tahtına geçti. Dünya tarihi, belki de bu denli temiz ve onurlu bir yükselişin ikinci bir örneğine tanıklık etmiş değildir. Hükümdarlık asasını, kalıtım yoluyla ve olaysız biçimde babalarından devralan prensler, kişisel değerleri söz konusu olmaksızın, güvenli bir haktan yararlanmış olurlar. Krallıkta olsun, cumhuriyette olsun, uyruklar, ancak değerlilikleri ve erdemleri yüzünden yüce güce sahip olabilirler. Ne var ki bu gibiler çok seyrek olarak tutkudan soyutlanmışlardır ve başarılan bir fesat hareketinin suçuyla ya da bir iç savaşın saldığı korku havasıyla kirlenmiş ve lekelenmişlerdir. Tahtta bulunan hükümdara bir iktidar arkadaşı ya da ardıl atama yetkisi tanıyan devlet yönetimlerinde kişisel tutkuları bu seçimde kendisini, değersiz kimselere doğru yöneltebilmektedir. Ama en şüpheci bir kıskançlık bile, uzak ve sessiz yalnızlığında Theodosius için düzencilik kurmak, büyük istek duymuş olmak ya da ihtiraslı bir politika umudu beslemek gibi suçlamalarda bulunamaz. Onun yetenekleri ve erdemleri derin bir izlenim bırakmamış olsaydı Caucha'da sürgün yaşamı geçiren bir kimsenin adı çoktan unutulup giderdi. Refah zamanlarında onu kimse anımsamamıştı ama tehlike başgösterince değeri herkesçe dile getirilmeye başlandı. Vatan sevgisi ve doğuda parça-

111. Pacatus (in Panegyr. Vet., XII, 9). Theodosius'un kırsal yaşamını Cincinnatus'unkine yeğ tutmaktadır. Birincisininki, duyduğu eğilimin etkisiyle, öbürününkiyse yoksulluğu nedeniyleydi.

112. D'Anville (*Geographie Ancienne*, c. 1, s. 25) Zosimus ile Idatius'un doğum yeri ya da arazisi olarak gösterdikleri eski Galiçya eyaletindeki Caucha veya Coca'nın yerini saptamaktadır.

lanmaya yüz tutan imparatorluğu kurtaracak ondan başka kimse bulunmadığına inanan Gratianus'un bu duyguları Theodosius'a karşı beslenen güvenin en belirgin nedenleriydi ve o da bu gereksinme karşısında babasının ölümünü ileri sürmeyecek denli yurt sever bir insandı. Theodosius otuz üç yaşında tahta çıktı. Soylu yüzüne ve gösterişli vücut yapısına hayran olan halk, tablolara ve madalyalara bakarak onu Trajanus'la karşılaştırırken, daha ince eleyip sık dokuyan gözlemciler onun yüreğinde ve ruhunda, Roma imparatorlarının en büyüğü ve en yetkininden daha değerli bir benzerlik buluyorlardı.

Zamanımızda bir tarihçinin bile bu denli duygularına ve birtakım tahminlere dayanmaksızın yapmayı zor göze alabileceği yansızlıkla içerisinde bulunduğu yüzyılın tarihini yazmış bir kılavuzdan yoksun kaldığım için en içtenlikli üzüntümü belirtmek isterim. Değerli yapıtını Valens'in yenilgisi ve ölümüyle sona erdiren Ammianus Marcellinus saltanatın şanlı tarihini genç kuşağın güçlü belagatine bırakmaktadır.[113] Ama o kuşak onun düşüncesini izlemedi ve gösterdiği örneğe öykünmedi.[114] Theodosius'un saltanatı üzerine yapılan araştırmada Zosimus'un bölük pörçük öykülerini, çok az tanınan tarihler ve broşür yazılarıyla, savunuların (*panegyric*) ya da koşukların pek de güven vermeyen anlatılarıyla ve dinsel çabalarının kızışmasıyla çoğu zaman, din dışı ılımlılık ve içtenliğin erdemlerini bir yana atan kilise

113. Ammianus'u dinleyelim: "Haec, ut miles quondam et Graecus, a principatu Cassaris Nervae exorsus, adusque Valentis inter, pro virium explicavi mensura: opus veritatem professum nun quam, ut arbitror, sciens, silentio ausus corrumpere vel mendacio. Scribant reliqua potiores aetate, doctrinisque florentes. Quos id, si libuerit, aggressuros, procudere linguas ad majores moneo stilos." (Ammianus, XXXI, 16). İki yüz elli yedi yılı kısaltarak anlatımını kapsayan ilk on üç kitaplık kısmı yok olmuştur. Yirmi beş yıllık kısa bir süreyi kapsayan ve yazarın yaşadığı zamanın tam ve özgün tarihini dile getiren son on sekiz kitap bize kalabilmiştir.

114. Ammianus, Latinceyle kilise dışı bir tarih yazan son Romalı olmuştur. Doğuda, ertesi yıl içerisinde Zosimus, Olympiedorus, Malchus, Candidus vb. birtakım gösterişli tarihçiler yetişmiştir. Bkz. Vossius, *de Historicis Graecis*, b. 18 ve *Historicis Latinis*, 1, II, b. 10, vd.

yazarlarının yan tutan bilgileriyle bütünlemek için uğraştık. Bu elverişsizlikleri göz önünde tutarak ve Roma İmparatorluğu'nun gerileme ve yıkılmasının bir bölümünü kapsamayı sürdürecek kaynak noksanlığının bilincinde olarak, bundan böyle vereceğim bilgilerde kuşku ve ihtiyatı elden bırakmayacağım. Şurasını güvenle söyleyebilirim ki Theodosius, barbarlara karşı belirli ve kesin bir utku kazanarak Hadrianople savaşının öcünü almış değildir ve savunucularının suskunluğu o zamanların incelenmesi ve koşulların durumuyla doğrulanmaktadır. Çalışmalarla meydana gelmiş bulunan çok geniş bir imparatorluğun kuruluş yapısı ve yüzyılların sağladığı gönenç, bu büyük yıkımın yaygınlık alanı kafalardaki teröre kapılarak abartılmamış olsaydı tek bir günde uğranılan mutsuzluk olayı ile yıkılamazdı. Hadrianople ovalarında can vermiş olan kırk bin Romalı ile doğunun milyonlarca nüfusunun yaşadığı eyaletleri insansız kalmış değildi. Askerlerin yiğitliği insansal niteliklerin en olağanı ve en ucuzudur. Bozgundan sonra yaşamını sürdürmekte olan birlikler, disiplinsiz barbarlarla savaşmak üzere hemen toplanıp harekete geçirilebilecek durumdaydılar. Gotlar, yenik düşmanlarının atlarını ve silahlarını almış olsalar bile İspanya ve Kapadokya'daki haralar ve imparatorluğun otuz dört malzeme ambarı gereksinimleri karşılayacak hayvanlar ve gereçlerle doluydu ve dingin Asya'nın zenginlikleri savaş için yeterli tüm istekleri karşılayacak durumdaydı. Ne var ki Hadrianople savaşı barbarların kendine güvenini artırmış, Romalıların ise cesaretini kırmıştı. Got şeflerinden biri, korkak Romalıları kılıçtan geçirmekten yorulduğunu -küçük gören bir tavırla- dile getiriyordu. Ama, önünde koyun sürüsü gibi kaçışan insanların yine de hazinelerini ve eyaletlerini elden çıkarmamak savında olduklarını bilemezdi.[115]

115. Chrysostom, c. 1, s. 344, Montfaucon edisyonu. Bu pasajı inceledim ve doğruluğunu araştırdım. Ama Tillemont'un yardımı olmaksızın Antakyalı (Antioch) vaizin genç bir dul kadına yaptığı tinsel ve mistik özendirmelerin karışık yığını içerisinde tarihsel bir olayı meydana çıkaramazdım (Tillemont, *Hist. des Emp.*, c. V, s. 152).

Romalılar Got adını duyunca titriyorlardı; nasıl ki Gotlar da Hunların adını işitince aynı korkuya kapılıyorlardı.[116] Theodosius, dağınık kuvvetlerini toplayarak bunları utkulu bir düşmana karşı harekete geçirecek olsaydı ordusunun duyduğu korku sona ermiş olacaktı ama savaşın sonucu onun ihtiyatsızlığını mazur göstermeye yetmeyecekti. Büyük Theodosius, bu şana layık olduğunu daha tehlikeli bir durumda kanıtladı ve sallantıda olan devletin özenli ve sadık koruyucusu olduğunu ortaya koydu. Ordugâhını Makedonya'nın başkenti olan Selanik'te kurdu.[117] Buradan barbarların durumunu gözlemliyebiliyordu ve kendisine bağlı komutanların devinimlerini Constantinople surlarından Adriyatik Denizi'ne dek yönetebiliyordu. Kentlerin tahkimatı ve garnizonları güçlendirildi. Birlikler, yavaş yavaş disiplin duygusuna ve güven ruhuna yeniden kavuştular. Çevreyi talan eden barbar bölüklerine saldırmaları için Roma askerleri sık sık kale dışına çıkarılıyorlardı. Bu yapılırken sayıca ve yer bakımından üstünlüklerine özen gösteriliyor, çıkışlarda çoğunlukla başarılı sonuçlar alınıyordu. Böylece askerler, kısa sürede, yenilmez diye kanı besledikleri düşmanlarını yenme olanağının bulunduğuna deneyimle inandılar. Çeşitli garnizonlardaki birlikler bir araya gelerek küçük ordular oluşturdular. Aynı dikkat ve çalışma iyi hazırlanmış harekât planları için de gösterildi. Her geçen gün Romalıların gücünü ve moralini yükseltti. Askerî başarıların haberini ustalıkla yayan imparatorun tutumu barbarların gururunu söndürüyor ve Roma vatandaşlarının umudunu arttırıyordu. Bu sözlerin yerine, Theodosius'un dört savaş boyunca uyguladığı planların ve etkinliklerin ayrıntılı öyküsünü okuyucuya sunabilseydik, hiç kuşkusuz askerlik mesleğinden olanlar onun dehasına hayranlıklarını bildirmekten kendilerini alamayacaklardı. Daha önce de akıllı Fabius, zamanı iyi kullanarak cumhuriyeti kurtarmıştı. Sonraki kuşakların gözleri Scipio'nun Zama ovasında elde ettiği parlak utkulara takılırken diktatörün Campania Dağların-

116. Eunapius, in Excerpt. Legation., s. 21.
117. Bkz. Godefroy, *Chronology of the Laws. Codex Theodos.*, c. 1, Proleg., s. 99-104.

daki akıllıca konaklamalarını ve yürüyüşlerini -çok haklı olarakne şansla ne de komutası altındaki askerlerle paylaştırılmasına gerek olmaksızın, doğrudan doğruya onun yeteneğine bağlı, sağlam ve başlı başına birer zafer olarak kabul etmiştir. Büyük Theodosius'un değeri de böyle ortaya çıkmıştır. Uzun süren ve tehlikeli hastalığı dehasını zayıflatmamış ve devlet hizmetlerini görmek konusunda ona engel olamamıştır.[118]

Roma eyaletlerinin kurtuluşu ve dinginliğe kavuşması[119] Theodosius'un değerliliğinden çok onun gösterdiği dikkat ve ihtiyatlılığı bir sonucu meydana gelmiştir. Talih ona yardımcı olmuştur. İmparator, elverişli fırsatı yakalamasını ve ondan yararlanmasını bildi. Fritigern'in yüksek yönetici gücü barbarlar arasındaki birliği sürdürdükçe ve onların devinimlerini yönettikçe güçleri büyük bir imparatorluğu ele geçirmiş bir devlet varlığı gibi kalmıştı. Ünlü Alaric'in önceli ve ustası olan bu kahramanın ölümü, haylaz barbarların disiplinden ve buyruktan kurtulmalarını sağladı. Karakterlerindeki tüm tutkularının ve kararsızlıklarının akıntısına kendilerini kaptırdılar. Savaşı kazanmışların ordusu, düşmandan çok kendisi için zararlı bir biçimde, düzensiz yabanıl hırsız çeteleri olarak bölüntüye uğradı. Alıp götüremedikleri, ya da nasıl kullanılacağını bilemedikleri her şeyi kırıp döküyor ve gözleri hiçbir şeyi görmez hale geldiğinden, beslenmeleri için başlıca kaynak olacak ekinleri yakıyorlardı. Ayrılık ruhu, onları bağımsız oymaklar halinde birbirinden uzaklaştırdı. Daha önce de kendi istekleriyle birleşmişlerdi. Bu birlik uzun sürmedi. Hunlarla Alani'ler, ellerine geçen gönenci gereği gibi kullanarak

118. Yazarların çoğu Theodosius'un hastılığı ve Selanik'teki ikameti üzerinde durmaktadırlar. Zosimus bunu, başarılarını küçük göstermek, Jornandes, Gotlar lehine yorumlamak, kilise mensupları da vaftizini yaptırmak kanısıyla açıklamaya çalışmaktadırlar.

119. Themistius'u (Orat., XIV, s. 181); Zosimus (1, IV, s. 232), Jornandes (b. 5. XXVII, s. 694) ve Buat'nın (*Hist. de Peuple*, vb., c. VI, s. 477-552) uzun bilimsel eleştirisiyle karşılaştırınız. Idatius'un ve Marcellinus'un kronikleri genel deyişlerle "magna certamina, magna multaque praelia"ya atıf yapmaktadırlar. Bu iki sıfat kolay kolay bağdaşamamaktadır.

yararlanamadıkları için Gotların kaçışını kınıyorlardı. Ostrogotlarla Vizigotların eski kıskançlıkları yeniden depreşti ve her iki yanın şefleri, eskiden Tuna'nın öbür yanında bulundukları sırada karşılıklı olarak yaptıkları kötülükleri anımsadılar. Kişisel hınçları arttıkça Romalı adına karşı duydukları kızgınlık da azaldı. Theodosius'un subayları, bu kızgın yanları, armağanlar ve söz vermelerle elde ederek çekilip gitmelerini ya da onlardan yararlanmayı başardılar. Amali'lerin krallık soyundan gelen Modar'ın elde edilmesiyle Romalılar gözüpek ve kendilerine bağlı bir yandaş kazandılar. Onu general yaparak güvenlik kuvvetlerinin başına geçirdiler. Gotların bu ünlü kaçağı, kendi soydaşlarından oluşan ve yiyip içerek sarhoş olmuş ve uyuya kalmış bir orduya baskın yaptı. Büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdikten sonra, barbarlardan aldığı dört bin arabaya yüklediği ganimeti de getirerek imparatorluk ordugâhına döndü.[120] Yetenekli bir politika ile ayni amaç için çeşitli araçlar başarıyla kullanılabilir. Gotların bölünmesiyle başlamış bulunan imparatorluğun kurtuluşu yine onların birleşmesiyle tamamlandı. Hiç yan tutmaksızın Gotların başarılarını uzaktan gözlemlemiş olan Athanaric, Kauba ormanlarındaki sessiz ve olaysız yerleşmesini bırakmak zorunda kaldı. Tuna'nın beri yakasına geçmekte duraksamadı. Başıboşluğun kötülüklerini şimdiden duymaya başlayan Fritigern'in uyruklarından büyük bir bölümü, soyluluğuna saygı duydukları kendi uluslarından bir yargıcı kral olarak sevinçle tanıdılar. Ne var ki yaşlılık Athanaric'in savaşım gücünü azaltmıştı. Askerlerini savaşa ve utkulara sürmek yerine, elverişli bir antlaşma önerisine kulak vermeyi daha yararlı buldu. Yeni müttefikinin değerini ve gücünü bilen Theodosius, onu karşılamak üzere Constantinople'dan oldukça uzaklara gitti ve imparatorluk başkentinde ona dostça ve imparator görkemiyle kabul gösterdi. Barbar hükümdarı gözüne ilişen her şeyi dikkatle inceliyor ve şaşırdığını şöyle dile getiriyordu! "İnanmak istemediğim şeyleri gözlerimle

120. Zosimus (1, IV, s. 232) onun için İskit diyor. Daha sonraki Yunanların da Gotlara İskit dedikleri anlaşılıyor.

gördüm. Bu hayret verici başkentin görkemini seyretmeye doyamıyorum." Gerçekten, kentin konumuna, surlarının güçlülüğüne, kamusal yapıların güzelliğine, her ulusun gemileriyle dolup taşan limanın büyüklüğüne, askerlerin silah ve disiplinlerine hayran olmaktan kendini alamıyordu. "Bir Roma imparatoru," diye Athanaric ekliyor, "yeryüzünde bir tanrıdır. Ona saldırmaya kalkışacak kendini bilmez bir ölümlü (fani) kendi mezarını kendisi kazmış olacaktır."[121] Got kralı bu parlak kabulden uzun süre yararlanamadı. Ulusunun nitelikleri arasında ılımlılık ve tokgözlülük bulunmadığından hastalığının, imparatorca verilen zengin ve bolluk içerisindeki şölenlerde yediği yemeklerden ileri gelmiş olacağı düşünülebilir. Theodosius ise, müttefikinin ölümüyle, çok yaşayarak dostça hizmet etmiş olsaydı bile yine de yapamayacağı denli ondan yararlanmasını bilmişti. Doğu başkentinde Athanaric için görkemli bir cenaze töreni düzenlendi. Anısına büyük bir anıt dikildi ve bahşişler, armağanlar ve Theodosius'un yapmacık da olsa gösterdiği üzüntü ve acı ile kazanılan Got ordusu Roma imparatorunun buyruğu altına girdi.[122] Çok büyük sayıdaki Vizigot ordusunun baş eğmesi olumlu etki yaptı, usun, gücün ve hayranlığın oluşturduğu sonuç her gün daha geniş alanlara yayılmaya başladı. Bağımsız şefler, gün geçtikçe imparatorun öç alması halinde yalnız ve yardımsız kalacakları korkusuyla ayrı ayrı antlaşmalar yapmak için harekete geçtiler. Gotların antlaşma yoluyla teslim oluşları, Valens'in bozguna

121. Okur, Jornandes'in ya da onu tercüme eden yazarın cümlelerini duymaktan hoşlanmayacaktır: "Regiam urbem ingressus est, miransque, En, inquit, cerno quod saepe incredulus audiebam, famam videlicet tantae urbis. Et huc illuc oculos volvens, nunc situm urbis, commeatumque navium, nunc moenia clara pro spectans, miratur; populosque diversarum gentium, quasi fonte in uno e diversis partibus scaturiente unda, sic quoque militem ordinatum aspiciens; Deus, inquit, sine dubio est terrenus Imperator, et quisquis adversus eum manum moverit, ipse sui sanguinis reus existit." Jornandes (b. XXVIII, s. 650) onun ölümünü ve cenaze törenlerini anlatmayı sürdürmektedir.

122. Jornandes, b. XXVIII, s. 650. Zosimus bile (1,. IV, s. 246) kral için bu denli onurlu ve uyrukları için ise o denli kollayıcı davranan Theodosius'un yüce gönüllülüğünü alkışlamak zorunda kalmıştır.

uğrayışı ve ölümünden dört yıl, bir ay ve yirmi beş gün sonra tamamlanmış oldu.[123]

Saphrax ve Alatheus'un istençleriyle yaptıkları geri çekilme sonunda Tuna eyaletleri Gruthungi'lerden ya da Ostrogotlardan kurtulmuş oluyordu. Bu iki şefin kaygılı ve şamatacı karakterleri, kendilerini başka yerlerde yengi ve haydutluk serüvenleri aramaya yöneltti. Yıkıcı ve yakıcı yürüyüşleri batıya dönük oldu. Ne var ki bu yolculukları üzerine çok az ve de pek gerçek sayılamayacak bilgiye sahip bulunuyoruz. Ostrogotlar, çok sayıda Germen oymağını Galya eyaletlerinin içerlerine dek sürdüler: Kısa sürede imparator Gratianus ile antlaşma imzaladılar ve bu antlaşmayı bozdular, kuzeyde bilinmeyen bölgelere doğru ilerlediler, dört yıllık bir aradan sonra, daha kalabalık kuvvetlerle aşağı Tuna kıyılarına yeniden geldiler. Ordularını en kıyıcı İskit ve Germenlerden oluşturmuşlardı. Askerler, ya da hiç değilse imparatorluğun tarihçileri, eski düşmanlarının adını ve tutumunu anlayamamışlardı.[124] Trakya sınırındaki deniz ve kara kuvvetlerine komuta eden general, lejyonların ve gemilerin görünüşü karşısında barbarların ırmağı geçmeyi kışa değin erteleyeceklerini düşündü. Onların arasına gönderdiği casusların ustalığıyla Ostrogotları tuzağa düşürdü. Bu casuslar, barbarları öyle inandırdılar ki gecenin karanlığında uykuya dalmış bulunan Roma ordusunu bir baskınla bozguna uğratabilirlerdi. Bu çabuk kanan kalabalık, üç bin sandala aceleyle doluştular.[125] En

123. Fasti Idatius'un (Chron. Scaliger, s. 52) kısa, ne var ki aslına uygun pasajları yan tutuculuk ruhuyla değişikliğe uğratılmıştır. Themistius'un on dördüncü söylevi, barışla ilgili olarak konsül Saturninus'a yazılmış bir kasideden başka bir şey değildir (M. S. 383).

124. Zosimus, 1, IV, s. 252.

125. Us ve örnek bana; barbarların bir ağacın oyularak kayık haline getirilmiş biçimine yerli adını vermeme olanak sağlıyor. (Zosimus, 1. IV, s. 253.)

"Ausi Danubium quondam tranare Gruthungi,
In lintres fregere nemus: ter mille ruebant.
Per fluvium plenae cuneis immanibus alni."
(Claudian, in IV Cols. Hon., 623)

yiğit Ostrogotlar önde gidiyorlardı. Amaçlarını gerçekleştirmek için en karanlık geceyi seçmişlerdi. Irmak ve ordugâhtaki muhafızların derin bir uykuda olduklarının inancı içerisinde Tuna'nın güney kıyısına yaklaşıyorlardı. Ama beklenmedik bir engel yollarını kesmişti. Birbirine sıkı ve sağlam olarak sarılmış üç katlı gemi zinciri, ırmak içerisinde iki buçuk mil uzunluğunda geçilmez bir alan meydana getirmişti. Ostrogotlar, geçidi açmak için uğraştıkları sırada, sağ kanatları, ırmağın yukarısından kürek ve akıntının yardımıyla hızla inen kadırgalardan oluşmuş bir filonun karşı konulmaz saldırısı karşısında ezilip yok oldu. Bu savaş gemilerinin büyüklüğü ve hızı barbarların hafif sandallarını parçalayarak sulara gömdü, ve kişisel savaşçılıkları burada kendilerine bir yarar sağlamadı. Ostrogotların kralı ya da komutanı olan Alatheus, sulara gömülerek, belki de Romalıların kılıcı altında, askerlerinin en yiğitleriyle birlikte yitip gitti. Bu mutsuz filonun son bölümü, sandallara binmiş olduğu kıyıya dönebilecekti, ama ortalığa egemen olan terör ve düzensizlik onlarda toparlanma gücü ve düşünebilme yeteneği bırakmamıştı. Yenenlerin acımasına sığınarak kayıtsız koşulsuz teslim oldular. Her zaman olduğu gibi, bu elverişli durumda da Theodosius çağındaki yazarların tutkularını ve peşin yazgılarını uzlaştırmak kolay olmayacaktır. Onun saltanatındaki tüm eylem ve uğraşları kınamaktan ya da değiştirip başka kalıplara sokmaktan hoşlananlar,[126] imparatorun gemilerle gelerek orada görünmesinden önce komutan Pronotus'un barbarları bozguna uğratmış olduğunu ileri sürmektedirler. Honorius sarayında babanın ve oğulun utkusunu kutlayan gönül alıcı ozan, bu utkunun tüm onurunu Theodosius'un gözüpekliğine bağlamakta ve savaş sırasında Ostrogotların kralını öldürdüğünü bile söylemektedir.[127]

126. Zosimus, 1, IV, s. 252, 255. Ciddi bir tarihi birtakım gülünç, ilgisiz ve inanılmaz olay ve haberlerle bozarak düşünce düzenindeki ve beğeni gücündeki yetersizliği ortaya koymaktadır.

127"...Odothaei Regis opima
Retulit..." Ver. 632
Opima, düşmanın kralını ya da generalini kendi eliyle öldüren Roma generaline

Tarihsel gerçek, belki de bu iki karşıt anlatı'nın ortasında bulunabilecektir. Gotların yerleşmesini saptayan Antlaşmanın özü onların ayrıcallklı durumlarını sağlamış ve yükümlülüklerini de belirtmiştir, Theodosius ile ardılllarının tarihini de aydınlatabilecektir. Ne var ki bu belgenin ancak ruhu ya da özü çok eksikli olarak zamanımıza ulaşabilmiştir.[128] Savaşın ve terörün sonucunda barbarların sürüp işleyebilecekleri topraklar ekilmeden kalmıştı. Trakya'ya kalabalık bir Vizigot kolonisi yerleştirildi. Ostrogotlardan geride kalmış olanlar da Likya ile Lidya'ya gönderildi. Her birine hayvan ve tohumluk dağıtılarak, belirli yıllar için vergiden bağışık tutuldular. Barbarlar, ayrı ayrı eyaletlere serpiştirilmiş olsalardı imparatorluk sarayının kalleşçe politikasına kurban gidebileceklerdi. Onlar, yerleşmeleri için ayrılan bölgelerdeki tüm köylerin ve yargı örgütünün kendi egemenliklerine verilmesini istediler. Geleneklerini ve dillerini sürdürdüler, mutlak devlet yönetimi içerisinde özel yönetimlerinin bağımsızlığını sağladılar, alt aşmadaki davalarda yasaların ve Romalı yargıçların yetkisine bağlı olmadan imparatorun yüksek erkini tanıdılar. Şefleri, barış zamanında olduğu gibi savaşta da oymaklarına komuta etmekteydi. Ama bunların krallık saygınlığı kaldırıldı. İmparator, dilediği gibi komutanları atayabilir ve görevden alabilirdi. Doğu imparatorluğunun savunması için kırk bin Got'tan kurulu bir orduyu elinde bulunduruyordu. Foederati ya da müttefikler adı verilen bu atak birlikler altın kolyeleri, çok yüksek aylıkları ve birtakım büyük ayrıcalıklarıyla seçkin bir sınıf oluşturuyorlardı. Ulusal gözüpekliklerini silah kullanmasını öğrenmek ve disiplin ruhunu kazanmak yoluyla ayarlayıp geliştirdiler. Barbarların şüpheli kuvvetleri imparatorluğu korurken ya da onun için tehlike oluştururken Romalıların ruhunda askerlik dehasının

verilen ganimete denirdi ki tüm Roma tarihinde yalnızca üç kez gerçekleşmiştir.
128. Bkz. Themistius, Orat., XVI, s. 211. Claudianus (in Eutrop., 1, II, 112) bir Frigya kolonisinden söz eder:
"Ostrogothis colitur mistisque Gruthungis
Phyrx ager…"
Ve sonra da Lydia, Pactolus ve Herreus ırmaklarının adlarını sayar.

son kıvılcımları sönmekteydi.[129] Theodosius, zorunluluk kaygısıyla koyduğu barış koşullarının Got ulusuna karşı duyduğu dostluğun içtenlikli bir sonucu olduğuna müttefiklerini inandırma ustalığını gösterdi.[130] Ne var ki bu küçültücü ve tehlikeli ödünleri açıktan açığa kınayan halkın yakınmalarına bir yanıt vermiş oluyordu.[131] Yüksek görevliler savaşın kötülüklerini çok etkili biçimde ona anlatmışlar, barış koşullarının geri gelmesiyle bolluğun ve halk güvenliğinin de sağlandığını ona abartarak bildirmişlerdi. Theodosius'u savunanlar, görünüşte gerçek olan, yurtlarını yitirmiş bu büyük sayıdaki savaşçı oymakların halkını bir yandan içerisine düştükleri umutsuzluğu, öbür yandan, askere alınmalar nedeniyle toprakları sürecek insanı kalmamış bulunan eyaletleri göz önünde bulundurarak yok etmeye kalkışmanın olanaksız olduğunu ileri sürüyorlardı. Barbarlar yırtıcı ve korkutucu tutumlarını sürdürüyorlardı. Ama geçmişten edinilen deneyim, zamanla söz dinleme, beceri ve bilgi sahibi olabilecekleri yolunda umut veriyordu. Görenekleri eğitimin ve Hristiyan dininin etkisiyle yumuşayacaktı. Böylece ileriki kuşakları, yavaş yavaş, Roma halkının büyük bir bölümüyle kaynaşmış olacaktı.[132]

---

129. Foederati olarak nitelenen Gotların durumu ve sayısı üzerine Jornandes'in verdiği bilgiler ile onların altın kolyelerinden söz eden Zosimus'u (1, IV, s. 258) ve yiğitlikleriyle tehlikeli disiplinlerini çılgınca alkışlayan ya da alkışlar gibi görünen Pacatus'u (in Panegyr. Vet., XII, 37) karşılaştırınız.

130. "Amator pacis generisque Gothorum." Gotların tarihçisinin sözleri işte böyledir (b. XXIX) ulusunu yumuşak başlı, barışsever, acı çekmeye dayanıklı ve kolayca öfkelenmeyen insanlar olarak gösteriyor. Livy'ye inanılacak olursa Romalılar, kendilerini savunabilmek amacıyla dünyayı fethetmişlerdir.

131. Hıristiyan hükümdarlardan hiçbir zaman memnun olmayan Zosimus'un eleştirilerinden başka Synesius'un İmparator Arcadius'a yöneltiği uyarılara da bakınız (de Regno, s. 25, 26, Petav. edisyonu). Cyrene piskoposu, yargıda bulunmak için çok yakında ve korkmak ya da dalkavukluk etmemek konusunda oldukça uzakta bulunuyordu.

132. Themistius (Orat., XVI, s. 211, 212) akılcı olmakla birlikte, Yunan belagatinin her zamanki çocuksuluğundan sıyrılamamış biçimde bir savunma kaleme almış bulunmaktadır. Orpheus, Trakya'nın ancak yabanıl hayvanlarını sevindirmişti; Theodosius ise Orpheus'un yok olduğu ülkede erkekleri ve kadınları sevindirdi.

Ulusal görünüşlü bu kanıtlamalara ve düşsel umutlanmalara karşın Gotların Romalılara duydukları hıncı uzun süre yitirmeyeceklerini ve belki de kısa bir zaman sonra Roma İmparatorluğu'nu ele geçireceklerini sezmek zor bir şey değildi. Tüm elverişli durumlarda hiç karşılık görmeksizin sataştıkları Romalı vatandaşlarına ve yöre insanlarına en büyük horlayıcı davranıştan geri kalmıyorlardı.[133] Theodosius, ordularının başarısını barbarların değerliliğine borçluydu. Ne var ki imparatorun da birçok kez başına geldiği için bildiği gibi hizmetlerine gereksinme duyulduğu sırada orduyu bırakıp giden kalleş bir ulusun yardımına da güvenilemezdi. Maximinus'un başkaldırması boyunca çok sayıda asker kaçağı Got, Makedonya bataklıklarına çekildi, her yanı yakıp yıktı ve gözüpek hükümdarı bu uyanan ayaklanma ateşini söndürmek için harekete geçmek zorunda bıraktılar.[134] Halktaki bozgun ve kötümserlik havası o denli canlıydı ki bu rastlantı ayaklanmaya bile geniş ve önceden tasarlanmış bir programın parçası olarak bakılıyordu. Gotların barış antlaşmasını bir tuzak kurmak için imzalamış olduklarına ve şeflerinin, Romalılarla varılan anlaşmadaki tüm sözlerinin ve yükümlülüklerinin geçersiz olduğu konusunda -içlerinden- ant içtiklerine, her elverişli durumda yağmaya, ülkeyi ele geçirmeye ve öc almaya kalkışacaklarına inanılıyordu. Bununla birlikte barbarların hepsi iyiliği tanımazlık eden takımından değildi ve bu şeflerden birçoğu imparatorluğun, ya da en azından imparatorun buyruğunda kalmak bağlılığını göstermişlerdi. Tüm Got ulusu, toplantılarında, vermiş oldukları anda bağlı kalıp kalmamayı tartışan iki bölüme ayrılır hale gelmişti. Kendilerini Roma'nın ve barışın savunucusu olarak gören Gotlar, soydaşları arasında çelebiliğiyle, duygularındaki inceliğiyle ve uygar yaşamın barışçıl erdemleriyle tanınmış genç ve yiğit Fravitta'yı şef olarak

133. Bir Got askerinin ölümüne karşılık, halk suçlu görüldüğü için Constantinople'a günlük ekmek miktarı yarı yarıya azaltıldı.

134. Zosimus, 1, IV, s. 267-271. Bu prens için uzun ve gülünç bir öykü anlatmaktadır. Sanki maiyet olarak beş altı süvariyle ülkede cirit atıyormuş ve yaşlı bir kadının kulübesinde bir casus bulmuş ve onu kırbaçlayıp öldürmüş...

benimsemişlerdi. Kalleş Priulf ise en kalabalık bölümün başında bulunuyordu. Silah arkadaşlarının tutkularını körüklüyor ve onların bağımsız olmalarını özendirip destekliyordu. Bir bayram günü Theodosius'un sofrasına çağrılmış bulunan ve içtikleri şarapla kafaları iyice dönen iki şef, imparatora göstermeleri gereken saygıyı unuttular ve sakınmadan, tartışmalarını ve hınçlarının konusunu açığa vurdular. Bu denli olağanüstü bir çekişmeden üzülerek etkilenen Theodosius, şaşkınlığını, korkularını ve kızgınlığını belli etmeden bu kavgalı gürültülü toplantıyı dağıtıverdi. Rakibinin saygısızlığından etkilenen ve öfkelenen Fravitta, onun bir iç savaş çıkarabileceğini düşünerek, büyük bir gözüpeklilikle Priulf'un peşinden koştu, kılıcını çekerek ona sapladı ve öldürerek yere serdi. İki şefin yandaşları silahlarına sarıldılar. İmparatorluk muhafızları yardıma koşmamış olsalardı, imparatora bağlı olan Fravitta yaşamını yitirmiş olacaktı.[135] İşte Roma imparatorunun sarayını ve sofrasını kirletip lekeleyen kızgınlıklar ve kanlı olaylar böyle oluşabiliyordu. Gotların kafa tutmalarını önleyebilmek için Theodosius'un kesin tutumu ve ılımlılığı gerekli olduğundan genel güvenlik de bir tek adamın varlığına ve yeteneğine bağlı kalmış oluyordu.[136]

---

135. Eunapius'u (in Excerpt. Legat., s. 21, 22) Zosimus (1, IV, s. 279) ile karşılaştırınız. Adların ve gösterilen hal ve koşullarının farklılığına karşın aynı öykü olduğunda kuşku yoktur. O tarihten sonra Fravitta ya da Travitta konsül oldu (M.S. 401). Theodosius'un büyük oğluna hizmet etmeyi sürdürdü (Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 467).

136. Gotlar, Tuna'dan Boğaz'a dek her yeri ve her şeyi yakıp yıktılar. Valens'i ve ordusunu yok ettiler ve ancak neden oldukları korkunç ıssızlığı terk etmek için Tuna'yı yeniden geçtiler (Oeuvres de Montesquieu, c. III. s. 479; *Considerations sur les Causes de la Grandeur et de la Decadence des Romains*, b. 17). Montesquieu'nün kanısına göre, Valens'in bozguna uğramasından itibaren Gotlar Roma İmparatorluğu topraklarından hiç çıkmamışlardır. Şimdi otuz yıl oldu, diyor Claudianus (de Bello Getico, 166, A. D. 404).

"Ex quo jam patrios gens haec oblita Triones,
Atque Istrum transvecta semel, vestigia fixit
Threicio funesta solo..."

Romalıların Batı'daki imparatorluklarının çöküşüyle ilgili doğrudan ve başlıca nedeni değişik gösterdiği için bu yanlışlık bağışlanır gibi değildir.

XXVII. BÖLÜM

Gratianus'un Ölümü

Arianizm'in Yıkılması

Maximus'a Karşı Birinci İç Savaş

Theodosius'un Karakteri, Yönetimi ve Çilesi

İkinci Valentinianus'un Ölümü

Eugenius 'a Karşı İkinci İç Savaş

Theodosius'un Ölümü

(M.S. 383 – M.S. 395)

Henüz yirmi yaşını doldurmadığı bir sırada bile Gratianus en bilinen hükümdarların eriştiği bir üne kavuşmuş bulunuyordu. Yumuşak huyu ve iyiliği onu dostlarının çok sevdiği bir kimse yapmıştı. Halk bu gönül alıcı insanı seviyordu. Onun eli açıklığından yararlanan edebiyatçılar beğenisini ve dil yeteneğini övüyorlardı. Askerler, değerine ve yeteneklerine alkış tutuyor, kilise de Gratianus'un dindarlığını, erdemlerinin birincisi ve en parlağı olarak görüyordu. Colmar zaferi batıyı çok büyük bir düşman akınından kurtarmıştı. Doğu eyaletleri de Theodosius'un tüm değerliliğini onu tahta çıkarana mal ediyordu. Gratianus bu anılmaya değer sevgi havası içerisinde ancak dört ya da beş yıl yaşayabildi. Ama bu havayı yitirdikten sonra da bir süre yaşadı. Ayaklanmanın kurbanı olduğu zaman Roma dünyasının büyük saygı ve güvenini çoktan yitirmiş bulunuyordu. Davranışları ve karakterindeki değişiklik ne dalkavukların tutumlarından ne de tutkularındaki aşırılıktan ileri gelmiştir. Çünkü genç hükümdar bu gibi şeylere kendini kaptıracak bir yaradılışta değildi. Gratianus'un yaşamı üzerinde yapılacak derince bir araştırma, belki de halkın umutlarını boşa çıkaran sebebi bulmamızı sağlayabilecektir. Deneyimle ve feleğin çemberinden geçerek kazanılan değerler yerine ondaki bilgiler çocukluktaki eğitiminin erken oluşmuş meyveleriydi. Babasının sevecen özentisi, ona -kendisinde bulunmadığını sandığı- yetenekleri kazanması için gösterilmişti. Tüm bilim ve sanat dallarında en uzman öğretmen ve yetiştiriciler genç Gratianus'un ruhunu ve bedenini oluşturmak ve geliştirmekte

yardımcı olmuşlardı.[1] Yumuşak ve uysal karakteriyle bu uzmanların verdikleri tüm kuralları çok kolaylıkla benimsemişti. İlerlemelerinin öyküsü ballandırılarak yayılıyor ve tutkusu olmayışı erken gelişen akli yeteneğinin gücüne veriliyordu. Yavaş yavaş devlet bakanları düzeyine yükselmiş olan eğitimcileri[2] öğretimiyle yükümlü oldukları çocuğun üzerindeki etkilerini herkesin gözünden saklıyorlardı. Gizli yardımlarla genç hükümdar yaşamının ve saltanatının her hal ve koşulunda, dikkatli ve kararlı hareket eder görünebilmişti. Onların verdiği öğrenim de pek derin etkili olmuş değildi. Gratianus'un tutumunu bunca beceriyle yöneten usta eğitimcileri onun tasasız ruhuna, bir kahramanın mutluluğuna ve de varlığına bile gerekli onuru sağlayacak etkinlik ilkesini aşılayamadılar. Zamanla ya da olaylar yüzünden bu güvenli danışmanlar saraydan uzaklaşınca imparator, yavaş yavaş kendi yapısal yetenek ve becerisinin düzeyine indi. Devlet yönetiminin dizginlerini, ellerine geçirmeye can atanların tutkulu isteklerine bıraktı ve boş zamanlarını en değersiz ve anlamsız şeylerle harcadı. İyiye karşı saygısızlık etmeden değerini yadsımak olanaksız olan aşağılık yardımcıları, sarayın içinde ve eyaletlerde para karşılığında kayırmalar ve haksızlıklar dağıtıyorlardı.[3] Azizler ve piskoposlar[4] Gratianus'un kanayan vicdanına yön veriyorlardı. Tanrısal

1. Valentinianus, oğlunun din eğitimi konusunda çok üstüne düşmemişti. Gratianus'un eğitilmesini açıkça pagan olduğu bilinen Ausonius'a vermişti (*Mem. de l'Academie des Inscriptions*, c. XV, s. 125-138). Ausonius'un ozan olarak kazandığı ün, o yüzyılın beğenisi üzerine hafif bir kanı verir.

2. Ausonius, sırasıyla İtalya praetorium prefect'i (M. S. 377), Galya prefect'i (M. S. 378) ve konsülüs olmuştu (M. S. 379). Minnetini cahil bir köle gibi yavan bir şekilde ifade etti (Actio Gratiarum, s. 699-736).

3. "Disputare de principali judicio non oportet. Sacrilegii enim instar est dubitare, an is dignus sit, quem elegerit imperator." (*Codex Justinian.*, 1, IX, başlık XXIX, yasa 3). Gratianus'un ölümünden sonra, Milano Sarayı bu uygun yasayı anımsadı ve yeniden geçerli kıldı.

4. Ambrose, onun öğrenmesi için kutsal teslis üzerine tanrıbilimsel bir kitap yazdı. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 1 58-169) Gratianus'un hoşgörüsüz yasalarını, başpiskoposun etkisine yoruyor. Çünkü başpiskoposun tutumu ona pek değerli görünüyordu, diyor.

yasayı çiğneyenlerin, savsaklayanların ve bilmeyenlerin ölüm cezasına çarptırılmasını hükme bağlayan bir emir bile çıkardılar.[5] Hükümdarın gençliğinde uğraştığı talimler içerisinde at, ok ve mızrak kullanımı özellikle ilgisini çekmişti. Ne var ki bir asker için gerekli olan bu yetileri av için boş yere harcamıştı. Çok geniş ağaçlıklı alanların çevresi duvarlarla çevrilmiş ve her çeşit yabanıl hayvan bol sayıda bu av parklarına konulmuştu. Devlet görevlerini ve saygınlığını savsaklayan Gratianus gücünü ve yeteneklerini her gün av yolunda harcayıp tüketiyordu. Bir kölenin bile başa çıkabileceği bir beceride kendini üstün göstererek övünen imparatorun bu davranışı izleyicilere Nero'nun ve Commodus'un yaptıklarını anımsatıyordu. Ne var ki Gratianus onların çirkin kusurlarını işlemiyor ve elini hayvan kanından başkasıyla kirletmiyordu.[6] Uyruklarının gözünden Gratianus'u düşüren tutumu, birtakım onura saldırışlarla ordunun hıncını oluşturmamış olsaydı, saltanatının dinginliğinde bir bozulmaya neden olmayacaktı. Akıllı danışman ve eğiticilerince kendisine yol gösterildiği sürece askerlerinin dostu ve öğrencisi olduğunu yineleyip duruyordu. Ordugâhta onlarla saatlerce konuşuyor, sağlıklarıyla, gereksinmeleriyle, ödüllendirilmeleriyle ve her türlü çıkarlarıyla ilgilenir görünüyordu. Ama Gratianus, kendini tüm coşkuyla avlanmaya kaptırınca ancak keyfine uygun gelenlerle konuşmayı yeğledi. Sarayın iç hizmetleri için bir Alani grubunu görevlendirdi. Bunlar, eskiden geniş İskit ovalarında gösterdikleri ustalık ve beceriyi, daha dar çerçevede olan imparatorluk parklarında da gösterdiler. Gratianus, gözde koruyucularının yeteneklerine ve göreneklerine karşı hayranlık duyuyor, kendisinin güvenliği-

5. "Qui divinae legis sanctitatem nesciendo omittunt, aut negligende violant, et offendunt, sacrilegium committunt." (*Codex Justinian.*, 1,. IX, başlık, XXIX, yasa 1). Theodosius bu yasada bir onur payı ileri sürebilir.

6. Ammianus (XXXI, 10) ve Genç Victor, Gratianus'un iyi yanlarında birleşiyorlar ve kötü beğenisi yüzünden ona acıyorlar. Commodus'un iğrenç dizeleri "licet incruentus" ile yumuşamıştır. Ve belki Philostorgius (1, X, b. 10) ile Godefroy (s. 412) Nero ile karşılaştırmada buna benzer bir kayıt koymuşlardır.

ni yalnız onlara emanet ediyordu. Sanki halkın duygularına meydan okuyormuş gibi, büyük bir ok yayı ve bir sadak takınmış, kürklü bir giysi kuşanmış İskit biçiminde görünüyordu. Kendi ülkesinin giyinişini ve göreneklerini bırakmış gibi ortaya çıkan bir Roma hükümdarı Romalı askerleri öfke ve tiksintiyle deliye döndürüyordu.[7] İmparatorluk ordularının büyük bölümünü oluşturan Germenler bile birkaç yıldır avare yürüyüşlerini Volga'dan Sen Irmağına dek sürdüren kuzeyli yabancıların gülünç hallerinden tiksinti duyuyor gibiydiler. Batı garnizonlarında ve ordugâhlarda birtakım kötü mırıltılar işitilmeye başlandı. Kayıtsız Gratianus daha başlangıcında bu söylentileri durdurmayı savsakladığından korkunun etkisi saygı ve bağlılık eksikliğinin yerini tutamadı. Ne var ki yerleşmiş bir devlet yönetimi kolay kolay devrilmez. Kökleşmiş gelenek ve görenekler, yasaların gücü, din ve Constantinus tarafından kurulmuş sivil ve askerî güçler arasındaki denge Gratianus'un tahtını koruyordu. Britanya ayaklanmasını doğuran nedenleri bilmek pek önemli değildir. Çoğu zaman karışıklığın kaynağı bir rastlantıdan başka bir şey olmaz. Ayaklanmanın tohumları, hiçbir yerde daha zalimi ve gasbedicisi bulunmayan bir ülkeye düştü.[8] Bu adanın lejyonları uzun süreden beri kendini beğenmişlikleriyle ün salmış bulunuyorlardı.[9] Maximus'un adı yüksek sesle anılmaya başlandı. Askerler ve eyalet halkı aynı adı yineliyorlardı. Kader henüz sanını saptamamış olduğu için imparator ya da başkaldıran, diye anılacak bu kimse İspanyol'du; Theodosius'un memleketlisi, silah arkadaşı ve rakibiydi, onun

7. Zosimus (1, IV. s. 247) ve Genç Victor, devrimin Alani'lere tanınan aşırı ödünlerden ve Romalı askerlerin hıncından doğduğunu söylemektedirler. "Dum exercitum negligeret, et paucos ex Alanis, quos ingenti auro ad sa transtulerat, anteferret veteri ac Romano militi."

8. "Britannia fertilis provincia tyrannorum," dikkate değer bir deyimdir. Bu deyimden Jerom, Pelagian dinsel tartışmasında yararlanmıştı. Eski zamanlar üzerine uzmanlaşmış kimseler, yaptıkları tartışmalarda birbirinden çok farklı biçimde açıklama getirmişlerdir. Son yüzyıldaki ayaklanmalar yüce Bossuet'nin kurduğu imgeyi tanıtlar gibidir: "Bu ada, kendisini çevreleyen denizlerden daha fırtınalıdır."

9. Zosimus, Britanya askerleri diyor.

imparator oluşunu kıskançlıkla, hınç duyarak karşılamıştı. Yaşamındaki olaylar yüzünden yıllardan beri Britanya'da bulunmak zorunda kalmıştı. Caernarvonshire'lı zengin bir lordun kızıyla evlenmiş olmasını mutlu bir olay saymak gerekir.[10] Bu adadaki sosyal durumu haklı olarak bir sürgünün ve soyu sopu bilinmeyen bir kimsenin durumu olarak görülmüştür. Maximus'un bir görevi vardıysa bile bu, kuşkusuz bir valilik ya da bir komutanlık değildi.[11] Becerikliliği ve de dürüstlüğü, çağının tüm yazarlarınca kabul edilmekte ve Theodosius'un bu yenik düşmanına böyle nitelikler kondurulması istenmeyeceğine göre, bu kabul ile değerinin gerçekten tartışılamaz olduğu kanıtlanmış bulunmaktadır. Hükümdarının tutum ve yönetimini beğenmemesinde Maximus'un içerisindeki kıskançlık duygusu etken olabileceği gibi, doğrudan doğruya askerler arasındaki fısıltı ve mırıltılar da sebep olmuş bulunabilir. Kargaşa sırasında, alçak gönüllülükle, belki de öyle görünerek tahta çıkmayı istemedi. Öyle anlaşılıyor ki istemediği halde tehlikeli bir armağan olan imparatorluk erguvanını benimsemeyi protesto etmesine karşın yeni Caesar olarak ilan edilmesi kimsede şaşkınlık yaratmadı.[12]

Ne var ki imparatorluğun geri çevrilmesi de daha az tehlikeli değildi. Maximus, hükümdarına göstermesi gerekli bağlılığı bozunca yalnız Britanya'yı elinde bulundurmakla yetinseydi ne saltanat sürme ne de canını koruma umut ve olanağını

10. Eudda'nın kızı Helena. Bugün Caer-Narvon denilen Caer-Segont'taki küçük kilisesi hâlâ durmaktadır (Carte, *Hist. of England*, c. 1, s. 168). Okuyucu bu Galli otoriteye belki pek güven duymayacaktır.

11. Camden (c. 1, Introduct., s. CI) onu Britanya'da bir vali olarak göstermekte ve yumuşak başlı izleyicileri de eski zamanlar uzmanlarımızın babasını gözü kapalı olarak benimsemektedirler. Pacatus ile Zosimus bu yanlışlığı ya da bu öyküyü çürütmek için birtakım çabalar harcarlar; ben de onların bilgisine dayanacağım. "Regali habitu exulem suum, illi exules orbis induerunt." (1, IV, s. 248).

12. Sulpicius Severus, *Dialog.*, II, 7; Orosius, 1, VII, b. 34, s. 556. Değerliliği ve temiz yürekli olduğu konusunda ikisi de aynı kanıdadırlar (Sulpicius, onun uyruğu olmuştu), işin garip yanı şudur ki Maximus, rakibinin amansız düşmanı olan Zosimus tarafından daha az eleştirilmiştir.

bulabilirdi. Gözüpek olarak ve akıllıca davranarak Gratianus'a haber vermeyi kararlaştırdı. Adanın tüm gençleri, kitleler halinde onun buyruğu altına girdiler. Galya'ya öyle bir ordu ve donanma gönderdi ki bunlardan, uzun süre ulusun büyük bir bölümünün göçü gibi söz edildi.[13] Paris'teki sessiz ve dertsiz yaşamında imparator başkaldıranların yaklaşmakta olduğu haberi üzerine telaşa kapıldı. Ayılara ve aslanlara karşı attığı mızraklar artık düşmanlarına karşı daha işe yarar biçimde kullanılmış olacaktı. Ama davranışlarındaki zayıflık, cesaretinin ve umudunun olmadığını gösteriyordu. Bu yüzden uyruklarından ve müttefiklerinden gelebilecek yardımdan da yoksun kalmasına sebep oluyordu. Maximus'a geçidi kapamaları şöyle dursun, Galya orduları onu sevinç alkışları ve bağlılık gösterileriyle karşıladılar. Ordudan kaçmalar halkı yeniden imparatora karşı duruma getirdi. Doğrudan doğruya sarayın hizmetinde kullanılmış olan birlikler Gratianus'un buyruğundan çıktılar ve Paris dolaylarına yayıldılar. İmparator, üç yüz atlıdan oluşan küçük bir kuvvetle Lyon'a kaçtı. Barınak bulmayı, hiç değilse geçebilmeyi umduğu yol üzerindeki kentler, kapılarını kapatarak düşkünlere yardım etmeyeceklerini ona anlatmış oldular. Lyon eyaletinin vefasız valisince aldatılmamış olsaydı kardeşinin bulunduğu yere gidecek, İtalya'nın ve Doğu'nun tüm kuvvetlerini alarak dönebilecekti. Gratianus şüpheli bağlılık gösterilerine inandı ve yetersiz olabilecek bir yardım sözüne de kandı. Maximus'un süvari komutanı Andragathius'un gelişi onu yanılgısından çekip aldı. Bu atılgan subay, gaspçının buyruklarını ya da niyetlerini, hiç içi sızlamadan uyguladı. Grati-

13. Başpiskopos Usher (*Antiquat. Britan. Eccles.*, s. 107, 108) adanın ve anakaranın tüm efsanelerini özenle toplamıştır. Göçme işinin tümü, otuz bin askerle Britanya'da yerleşmiş olan yüz bin civarındaki plebeian halktan oluşuyordu. Azize Ursula'nın eşliğinde yola çıkan on bir bin soylu ve atmış bin plebeian bakire kadının yolları şaşırtıldı ve Cologne'a gönderildi. Orada bulunan Hunlar acımasızca bunları öldürdüler. Ne var ki plebeian'lar şehitlik onurunu paylaşamadılar. John Trithemius bu Britanyalı bakirelerden ilerideki kuşaklara söz etmeyi göze aldı.

anus akşam yemeğinden çıkarken cana kıyıcının eline verildi. Kardeşi Valentinianus'un hiç değilse ölüsünü alabilmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı.[14] İmparatorun ölümünü, yaşamının sonuna dek ikili bir ün sürdürmüş ve böylece karanlık bir entrika siyasası gütmüş ve Gratianus'un komutanlarından biri olan Frankların kralı Mellobaudes'in öldürülmesi izledi.[15] Bu öldürmeler kamu dinginliği için gerekli olabilirdi. Ne var ki otoritesi tüm batı eyaletlerince tanınmış olan başarılı gasbedici, rastlantıyla yaşamlarını yitirenler dışında, kazandığı utku yüzünden hiç kimsenin canına zarar gelmesine neden olmamıştı.[16]

Bu olaylar o denli çabuk gelişip sona erdi ki Theodosius, velinimetinin kaçtığını ve öldüğünü, yardıma koşmaya olanak bulamadan önce öğrenmiş oldu. İmparator henüz samimi, hatta biraz fazla gösterişli acıya daldığı sırada Maximus'un baş mabeyincisinin geldiğini haber aldı. Genellikle bir hadımın bulunması gelenek haline gelen bu göreve saygıdeğer bir yaşlı kimsenin getirilmiş olması Constantinople'da, gasbedici için olumlu ve ılımlı bir izlenim yarattı.

Elçi, efendisinin tutumunu haklı göstermek ya da günahsız olarak nitelemek yolunu tuttu, Gratianus'un ölümünün buy-

14. Zosimus (1, IV, s. 248, 249) Gratianus'un ölüsünü Galya'daki Lugdunum'dan Moesia'daki Singidunum'a götürmüştür. Kroniklerden birtakım zayıf öyküler çıkarılabilir. Sozomen'de (1, VII, b. 13), Socrates'da (1, V, 2) bir de yalana rastlanabilir. Ambrose'un otoritesi daha özgündür (c. 1, Enarrat. in Psalm., LXI, s. 961, c.II, epist., XXIV, s. 888, vd. ve Obitu Valentinian Consolat. Ner. 28, s. 1182).

15. Pacatus (XII, 28) onun bağlılığını överken Prosper'in kroniğinde kalleşliği belirtiliyor ve Gratianus'un ölümünde suçu bulunduğu ileri sürülüyor. Kendini temize çıkarma gereksinimini duyan Ambrose, Gratianus'un kendisine bağlı hizmetkârı Vallio'nun ölümünü kınamakla yetiniyor (c. II, epist. XXI, s. 291, Benedict. baskısı).

16. Protesto ediyor. "Nullum ex adversariis nisi in acissie occubu." (Sulp. Severus, in Vit. B. Martin., b. 23). Theodosius'un hatibi, istemediği halde, şüpheli görülemeyecek övmelerle onun yargılamasına sunuyor. "Si cui ille, pro ceteris sceleribus suis, minus crudelis fuisse videtur." (Panegyr, Vet. XII, 28).

ruğu ve isteği dışında, askerlerin öfkesi sonucunda gerçekleştiğini bildirdi. Bununla birlikte, kesin ve dingin bir dille ekledi ki Maximus, Theodosius'a barış ve savaştan birini seçmesini önermektedir. Efendisi her ne denli, bir Romalı ve uyruklarının babası olarak askerî güçlerini ortak savunma için kullanmayı yeğlemekteyse de Theodosius barış ve dostluk önerilerini geri çevirecek olursa kesin sonuçlu bir savaşta imparatorluk kozu üzerine oynamaya da hazır bulunmaktaydı. Maximus ivedi ve açık bir yanıt istiyordu. Bu koşullar altında, Theodosius'un kendini ve halkın bekleyişini doyuracak bir davranışta bulunması güçtü. Gratianus'a duyduğu iyilik bilme ve onur duygusunun sesi öç almasını buyuruyordu. Başındaki tacı onun lütfuna borçluydu ve Theodosius'un sabrı, yeni hizmetlerden çok eski kavga ve sataşmalara karşı daha duyarlı olduğu biçimde yorumlanabilir ve bir katilin dostu olmak demek onun suçunu paylaşmak anlamında görülebilirdi. Maximus'un cezasız kalması adalet kurallarını ve toplum yararlarını da zedeleyebilirdi. Bir gasbedicinin başarıya ulaşması devlet yönetim yapısının yıkılması ve imparatorluğun yeniden geçen yüzyıldaki büyük kargaşalık ve kıyımlar içerisine sürüklenmesi demek olurdu. Ne var ki yurttaşların yönetilmesini sürekli bir denge içerisinde düzende tutması gereken onursal ve iyilik bilici duygular, bir hükümdarın gönlünde kimi zaman vazgeçilmesi zorunlu hale gelebilir ve bunların yerine birtakım yüksek görevler geçebilir. Adaletli ve insancıl kurallar, birçok günahsızın yitimine kaçınılmaz biçimde neden olacaksa bir suçlunun cezasız bırakılmasını hoş karşılayabilirler. Gratianus'un canına kıyan suçlu tahtı ele geçirmişti ve imparatorluğun en savaşkan eyaletlerini buyruğu altında tutmaktaydı. Doğu, Gotlarla yapılan savaşlardaki bozgunlar ve bazı başarılarla bile tükenmiş ve bitkin düşmüştü. Kesin ya da sonucu belirsiz bir savaşta Roma dünyasının elde bulunan tüm artık kuvvetlerinin de böylece yok olarak, yenenin kuzey barbarlarına yem olması işten bile değildi. Bu ağırlıklı düşünceler Theodosius'a hıncını gizlemeyi

ve Maximus'la anlaşma yoluna gitmeyi benimsetti. Şu koşulla ki yeni imparator Alplerin öbür yanındaki eyaletlerle yetinecek, Gratianus'un kardeşi İtalya, Afrika ve Batı Illyricum'daki hükümdarlığını sürdürecekti. Antlaşmaya, ölen imparatorun anısı ve yasaları için onurlandırıcı birtakım kayıtlar da konuldu.[17] Geleneğe göre, üç yüce taht ortağının portreleri halkın saygı gösterilerine sunuldu. Bu gösterişli uzlaşma sırasında Theodosius'un öç alma ve kalleşlik tasarılarını sürdürdüğünü düşünmek doğru olmasa gerektir.[18]

Gratianus'un Romalı birliklere karşı duyduğu tiksinti onların hınç ve öfkesini doğurmuş, o da bunun kurbanı olmuştu. Onun Hristiyan kilisesine karşı duyduğu derin saygı, yüzyıllar boyunca yerde ve gökte onurlar dağıtma ayrıcalığının kendisinde olduğunu ileri süren bu güçlü sınıfın övgülerinde ödülünü aldı.[19] Gelenekçi piskoposlar onun ölümü ve bıraktığı kapatılmaz boşluk için yas tuttular. Bununla birlikte Gratianus'un Doğu imparatorluk asasını, yumuşak inancı ve sıcak çabası daha geniş bir deha ve daha güçlü bir karakterle desteklenen bir hükümdara bırakmış olduğunu görerek avundular. Kilisenin iyilikçileri arasında Theodosius'un ünü Constantinus'unkiyle yarışır aşamaya ulaşmıştı. Constantinus haçın bayrağını yüceltmişse, ardılı da Arian'cı mezhep sapkınlığını ortadan kaldırmış ve tüm Roma dünyasında putlara tapma inancının kökünü kazımıştır. Hristiyan bir aileden dünyaya gelmiş olmakla birlikte, yüzyılın kurallarına ya da göreneklerine göre Hristiyanlığa giriş bakımından Theodosius, tahta çıkışının ikinci yılı sonunda uğradığı tehlikeli hastalığa değin vaftizini ertelemişti. Teslisin doğru yolundaki (gelenekçi) inanışa göre yapılan ilk imparator vaftizi ona

17. Ambrose, Gratianus'un yasalarından söz ediyor: "quas non abrogavit hostia." (c. II, epist., XVII, s. 827).

18. Zosimus, 1, IV, s. 252. Kötü düşüncelerini reddedebiliriz ama Theodosius'un dostlarınca unutulan ya da ondan çok az sözlerini bir yana atamayız.

19. Kilisenin bilgesi Milano başpiskoposu, gözbebeği Gratianus'u kilisenin evladı olarak nitelemiş ve ona cennette çok saygın bir yer ayırmıştır (c. II. de Obit. Val. Consol., s. 1193).

yapıldı. Gotlarla savaşa girişmeden önce, Selanik'in[20] gelenekçi piskoposu Acholius'un vaftizini kabul etti.[21] İmparator, vaftizin verdiği dinsel duyguların etkisinde bulunduğu sırada, inancının kurallarını yansıtan ve uyruklarının dinini saptayan bir buyruk yayımladı: "Bağışlayıcılığımız ve ılımlılığımızla yönetilen tüm halkların, özenle korunmuş ve bugün Şam pontiff'iyle havari kutsallığını taşıyan İskenderiye Piskoposu Peter tarafından sürdürülen ve Aziz Peter tarafından Romalılara öğretilen dini titiz bir biçimde benimsemeleri en içten isteğimizdir. Havarilerin disiplinine ve İncil'in öğretisine uygun olarak, eşit bir ululuk ve inançlı bir teslis içerisinde yalnızca Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u oluşan tek tanrısallığa inanmamız gerekmektedir. Bu öğretiye inananların Katolik Hristiyan adını almalarına izin veriyoruz. Tüm bunun dışında kalanları kör ve akılsız saydığımızdan onları din sapkını denilen kötü adla damgalıyor ve bundan böyle toplantılarını yapacakları yerler için saygın kilise adını kullanmalarını yasaklıyoruz. Tanrı'nın cezalandırmasından ayrı olarak, göksel esinin yönlendirdiği devlet gücümüzün de onlara vereceği cezaları beklemelidirler."[22] Bir askerin inancı genellikle araştırmadan çok öğretimle elde edilmiş bir. sonuçtur. İmparator, gelenekselliğin sınırları içerisinde sıkışıp kaldığına göre, dinsel kanıları, Arian'cıların ussal görüntülü yazıları, çekici kanıtları ya da iki anlama çekilebilir simgeleriyle hiçbir zaman sarsıntıya uğramadı. Yalnız bir kez, Constantinople yakınlarında sessiz bir yerde oturan bilgin ve belagatli Eunomius ile buluşup görüşmek isteğinde bulundu. Ne var ki İmparatoriçe Flaccilla'nın yalvarıp

20. Theodosius'un vaftizi için bkz Sozomen, l, VII, b. 4; Socrates, 1, V, b. 6 ve Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 728.

21. Ambrose, övücü sözleri ve dostluğuyla Ascolius ya da Acholius'u onurlandırdı; onu "murus fidei atque sanctitatis" diye adlandırmakta (c. II, epist., XV, s. 820) ve Constantinople ile İtalya vb.ne gidişini büyük övgüyle anmaktadır (Epist., XVI, s. 822). Bu acele ne bir kale duvarına ne de bir piskoposa uygun düşmektedir.

22. *Codex Theodos.*, 1, XVI, başlık, 1, yasa 2, Godefroy'un eleştirel açıklamalarıyla, c. VI, s. 579. Baronius bu buyruğa çok övgüler düzdü: "auream sanctionem, edictum pium et salutare… Sic itua ad astra."

yakarmaları bu tehlikeli buluşmayı önlemiş oldu. İmparatoriçe, Theodosius'un esenliği üzerinde büyük titizlik gösteriyordu. İmparator, üstünkörü bir kanıtlama karşısında kendi düşüncesinde artık geri dönmez bir biçimde karar kıldı. Büyük oğlu Arcadius'a erguvan giydirilerek Augustus sanı verilmişti. İki prens, görkemli bir taht üzerinde oturmuşlar, uyruklarının saygılarını kabul ediyorlardı. Iconium Piskoposu Amphilochius hükümdarlara yaklaştı ve bir hükümdara gösterilmesi gereken saygı ile Theodosius'u selamladıktan sonra, sanki halktan birinin çocuğuyla konuşuyormuş gibi Arcadius'la teklifsizce görüşmeye koyuldu. Bu saygısızlıktan öfkelenen hükümdar, piskoposun dışarı atılmasını buyurdu. Muhafızlar onu kapıya doğru itelerlerken, usta tanrıbilimci yüksek sesle bağırarak tasarısını uygulama olanağını kaçırmadı: "Ey imparator! İşte, Oğul'un tanrısal ve eşit ululuğunu tanımak istemeyerek babaya tapıyormuş gibi yapan dinsiz insanlara böyle davranılır." İmparator Iconium piskoposunu sevgiyle kucakladı ve bu özlü örnekle kendisine vermiş olduğu dersi hiçbir zaman unutmadı.[23]

Constantinople, Arian'cılığın başlıca merkezi durumundaydı. Roma ve İskenderiye okulları, kırk yıl süren bir dönemde,[24] Doğu merkezini yöneten hükümdarların ve piskoposlarının inancını sürekli olarak reddetmişlerdi. Çok sayıda Hristiyan kanına bulanmış olan Makedonya başpiskoposluğu makamı Eudoxus ve Damophilus tarafıdan tutulmuştur. Piskoposlukları, imparatorluğun tüm eyaletlerindeki kusurlu ya da yanılgılı düşüncelere kapısını açık tutuyorlardı. Dinsel tartışmanın sıcak ve coşkulu havası başkentin gürültülü ortamında boş zamanlar için bir uğraş konusu oluyordu. Uyanık ve akıllı bir gözlemci-

23. Sozomen, 1, VII, b. 6; Theodoret, 1, V, b. 1 6. Tillemont (Mem. Eccles., c. VI, s. 627, 628) "rustic bishop", "obscure city" deyimlerinden alınmaktadır. Bence, Amphilochius ve Iconium, imparatorlukta çok orta halli kentler olarak düşünülmüştür.

24. Sozomen, l, VII, c. v. Socrates, l, V, c. 7. Marcellin. in Chron. Kırk yıllık hesaplar, Nicomedia piskoposunu Constantinople tahtı için akıllıca değiştiren Eusebius'un seçilmesinden veya izinsiz bırakılmasından kaynaklanmalıdır.

nin bu ağzı kalabalık insanları betimlemesini beğeniyle okuyabilir ve ona inanabiliriz: "Bu kent," diyor, "her biri derin tanrıbilimci olan köleler ve zanaatçılarla doludur ve dükkânlarda, yollarda vaaz edip dururlar. Bir adama para bozması için ricada bulunsanız size Oğul'u Baba'dan ayıran şeyin ne olduğunu öğretmeye kalkacaktır. Bir başkasından ekmeğin fiyatını sorun, size Oğul'un Baba'dan aşağı olduğu yanıtını verecektir. Banyonun hazır olup olmadığını öğrenmek istediğinizde, Oğul'un hiçten yaratıldığı size söylenecektir."[25] Değişik adlarla çağrılan tüm mezhep sapkınları Constantinople Arian'cılarının korumasında, erinç içerisinde yaşıyorlardı. Arian'cılar, ne oldukları iyice bilinmeyen bu mezheplerdeki insanların gönüllerini kazanmaya çalışıyor ve Nicaea (İznik) Konsili yanlılarına karşı kazandıkları utkuyu en sert davranışlarla kötüye kullanıyorlardı. Constantius ve Valens'in saltanatları sırasında Homoousian'ların zayıf artıkları, dinlerinin genel ve özel ibadet törenlerini yerine getirebilmekten yoksun bulunuyorlardı. Bu durumda çobansız olarak dağlarda kalmış ve kurtların saldırısına açık bir sürüyü andırıyorlardı.[26] Baskı karşısında kendilerini yenilgiye bırakmak şöyle dursun, Valens'in ölümüyle ele geçirdikleri ilk serbestlikle, bir piskoposun yönetiminde düzenli bir papazlar topluluğu kurdular. Her ikisi de Kapadokya'da dünyaya gelmiş olan Basil ile Gregory Nazianzen[27] tüm çağdaşları arasında, geleneksel din inancıyla dinsel olmayan belagati birleştirmekle seçkin bir yer almışlardır.[28] Kimi zaman kendilerince, kimi za-

25. Jortin'in, *Ecclesiastical History* (c. IV, s. 71) üzerine yazdığı notlara bakınız. Gregory Nazianzen'in otuz üç söylevi, gerçekte benzer, hatta daha gülünç olarak aynı düşünceleri kapsamaktadır. Ne var ki çok sakin bir bildirinin tanıklığı üzerine benimsediği bu dikkate değer pasajın deyişlerini bir türlü çözemedim.
26. Gregory Nazianzen'in üçüncü söylevine müstezat biçiminde düzenlediği, bin sekiz yüz dize tutan özgeçmişinin tarihine bakınız.
27. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. IX, s. 305-560, 692-731) ve Le Clerc (*Bibliotheque Universelle*, c. XVIII, s. 1-128) tarafından birbirinden çok ayrı görüşlerle düzenlenmiş bulunan Gregory Nazianzen'in iki yaşam öyküsünden çok büyük yardım elde ettim.
28. Gregory Nazianzen, kendi yaşını belirlerken otuz yıllık bir yanılgıya düş-

man da herkesçe eski Yunanların en ünlülerine benzetilen bu hatipler en sağlam dostluk bağlarıyla birbirlerine bağlı görünüyorlardı. Ayni ateşlilikle, Atina okullarında öğretim gördüler. Eşit dinsel bağlılıkla, birlikte Pontus'taki inzivaya çekildiler. Basil ile Gregory'nin ruhları her türlü zorlu istek ve kıskançlık davranışına kalkışmaz nitelikte görünüyordu. Ne var ki[29] Basil'in Caesarea (Kayseri) başpiskoposluğuna yükselmesi, huyundaki kendini beğenmişliği herkesin, denebilir ki kendisinin bile gözleri önüne serilmiş oldu. Dostuna tanıdığı ilk kayırma, kıyıcı bir saldırı olarak anlaşıldı, belki de böylece önerildi. Nazianzen'in üstün yeteneklerini yararlı ve gösterişli bir görevde kullanmak yerine, kendine bağlı elli piskoposluk içerisinde, susuz, ağaçsız, toplum yaşamı bulunmayan, üç büyük yolun kavşağında, yük arabalarının gürültüsü eksik olmayan Sasima[30] köyüne onu atadı. Gregory bu aşağılatıcı sürgüne acı duyarak boyun eğdi ve Sasima piskoposu oldu. Ne var ki bu korkunç izdivacı sürdüremeyeceğini "resmen" bildirdi. Sonunda doğduğu kent olan Nazianzus'un[31] kilisesini yönetmeyi kabul etti.

memişse, dostu Basil gibi onun da 329 yılına doğru doğmuş olması gerekir. Suidas'ın saçma sapan kronolojisi benimsenmiştir. Gregory'nin babası her ne kadar aziz idiyse de pontiff'liğe yükselmesinden sonra da çocuk sahibi olduğunu ve bu rezaleti gizlediğini düşünerek Suidas bu kronolojiyi düzenlemiştir (Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. IX. s. 693-698).

29. Kendi yaşamı üzerine Gregory'nin yazdığı koşuk yürek parçalayan, hüzünlü ve kaybedilen arkadaşlığın sancılarını anlatan ifadeler içerir. Bunlar, *Midsummer Night's Dream*'de Helena'nın Hermia'ya seslenişini andırmaktadır: "Is all counsel that we two have shared The sister's vows," vd. Shakspeare, Gregory'nin koşuklarını hiçbir zaman okumamıştı. Zaten Yunanca da bilmiyordu ama tüm dillerde doğa dile getirilir.

30. Sasimae'nin bu elverişsiz nitelikleri Gregory'nin kendisinden alınmıştır (c. IX, De Vita Sua, s. 718). Antoninus Itinerary kitabında (s. 144, Wesseling edisyonu) Archelais'e kırk dokuz ve Tyana'ya otuz iki mil uzaklıkta olarak gösterilen bu kent görülmektedir.

31. Gregory, bu Nazianzus kentinin adını ölümsüzleştirdi. Bununla birlikte, Pliny (VI, 3), Ptolemy ve Hierocles (*Itinerar.*, Wasseling, s. 709) Gregory'nin doğduğu kentin adını Yunan ya da Roma adı olarak Diocaesarea diye anarlar. Tillemont da böyle demektedir (*Mem. Eccles.*, c. IX, s. 692). Anlaşıldığına göre Isauria sınırlarında bulunuyordu.

Babası da kırk yıldan çok süreyle burada piskoposluk yapmıştı. Ama kendisinin daha başka bir sahnede, başka izleyiciler önünde görülmesi gerekliliğine inanıyordu. Bu nedenle Constantinople Ortodoks birliğinin onur verici çağrısını benimsedi. Başkente gelişinde dindar ve iyiliksever bir hısımı onu evinde konuk etti. Evin en büyük odası dinsel toplantı ve törenlere ayrıldı ve Nicaea inancının dirildiğini anlatmak amacıyla Anastasia adı verildi. Bu özel meclis daha sonra görkemli bir kiliseye dönüştü ve ertesi yüzyılın saflığı,[32] Tanrı'nın anasının ya da hiç değilse onun korumasının varlığını kanıtlayan mucizelere ve görüntülere kolaylıkla inandı. Anastasia kürsüsü Gregory'nin çalışmalarına ve ün kazanmasına sahne oldu ve iki yıl içerisinde, bir misyonerin başarılarını ve başarısızlıklarını oluşturan tüm olayları yaşadı.[33] Onun bu girişimlerinden öfkelenen Arian'cılar Gregory'yi, üç Tanrı'yı eşit ve aynı olarak göstermekle suçladılar ve halkı toplayıp Athanasius'çu sapkınların törenlerini basmaya kışkırttılar. Sadaka bulamayan dilenciler, teke sakallı ve keçi bacaklı gibi birtakım keşişler, Jezebels'den daha şirret kadınlardan oluşan bir güruh, karmakarışık bir halde St. Sophia (Ayasofya) Katedrali'nden çıktılar... Anastasia'nın kapılarını kırdılar, taş ve sopalarla ortalığı kırıp geçirdiler. Bu kargaşada bir adam öldüğü için Gregory, ertesi gün yargıç önüne çıkarıldı. Mahkemece bu adamın İsa adına herkese sevgi ve saygı aşılamış olduğu kanısına varıldı. Dış düşmanların korkusundan kurtulan Gregory Nazianzen kilisesinin iç anlaşmazlıklarla değersizlendiğini görerek acı çekti. Maximus[34] adında ve kinik filozof hırkası giymiş bir yabancı Gregory'nin güvenini

32. Bkz. Ducange, *Constant. Christian.*, 1, IV, s. 141-142. Sozomen (1, VII, b. 5), Bakire Meryem olarak yorumlandı.

33. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. IX, s. 432, vd.). Gregory'nin tüm hutbe ve koşuklarını toplamış, eleştirisini yapmış ve açıklamıştır.

34. Onu övücü nitelikte bir söylev verdi (c. 1, Orat., XXIII, s. 409) ama kavgalarından sonra Maximus'un yerine Heron adını taktı (Bkz. Jerom, c. 1, in Catalog. Script. Eccles., s. 301). Bu kişisel ve değersiz sövgülü cümlelerin üzerinde durmayacağım.

kazandıysa da bu güveni kötüye kullandı. Kimi piskoposlarla gizli ilişkiler geliştirdi, el altından tertipler kurarak koruyucusunun ayağını kaydırmaya ve Constantinople piskoposluğunu ele geçirmeye çalıştı. Bütün bu davranışlar Gregory'yi bütün bütün yalnızlığa itebilirdi ama her gün, kendisine bağlananların sayısı artıyordu. Sevinerek görüyordu ki[35] (1345) belagatinden etkilenmiş olan dinleyicilerinden büyük bir bölümü, ibadetlerinin ve dinsel ilkelerinin düzensizliğini anlayarak eski kanılarından ayrılıyorlardı.[36]

Theodosius'un vaftiz edilmesi ve yayımladığı buyruk Constantinople'daki Katoliklerin güvenini artırdı ve onun verdiği tatlı sözlerin etkisi ve sonucu sabırsızlıkla beklenmeye başlandı. Umutları gerçekleşmekte gecikmedi. İmparator savaş harekâtını bitirince, zafer kazanmış ordusunun başında başkente döndü. Varışının ertesi gününde Damophilus'u çağırttı, Arian'cı piskoposa şu iki seçeneği gösterdi: ya Nicaea inancını benimsemeliydi ya da piskoposluk sarayını, Ayasofya Katedrali'ni ve Constantinople'un tüm kiliselerini gelenekçi papazlara hemen bırakmalıydı. Damophilus, sağlam bir karakter göstererek, hiç düşünmeden, sürgünü ve yoksulluğu[37] seçti. Onun ayrılışından sonra kentin temizlenme töreni yapıldı. Arian'cılar, az sayıda inananlardan kurulu bir din topluluğu, dolduramayacakları denli çok kiliseyi ele geçirdiği halde, öbür vatandaşlar dinsel görevlerini yerine getirmekten yoksun bırakıldılar, diye yakınmaya ve sızlanmaya başladılar. Theodosius katı davrandı.

35. Alçak gönüllü bir rüya başlığıyla Gregory (c. II, beste IX, s. 78) hoşnutlukla kendi başarılarını betimlemektedir. Bununla birlikte, Jerom ile samimi görüşmelerinde (c. 1, Epist. ad Nepotian., s. 14) halkın haklı değerini alkışladığının farkındaydı.

36. "Lachrymae auditorum laudes tuae sint." Bu Aziz Jerome'un akıllı ve anlamlı bir öğüdüydü.

37. Socrates (1, V, b. 7) ve Sozomen (1, VII, b. 5), Damophilus'un tutumunu ve yanıtların anlatırken tek sözcükle bile onayladıklarını belli etmiyordu. Güç karşısında direnmenin kolay olmadığını düşünmüştü, diyor Socrates. Baş eğmek kolaydı ve kendisi için yararlı olacaktı.

Katolik inancında olanları koruyan melekler yalnızca inancın gözlerine göründüklerinden, bu göksel melek birliklerine din dışından da bir destek sağlayarak, Romalı askerlerden kurulu kalabalık bir muhafız birliğini gönderip Ayasofya'yı ele geçirtti. Gregory, gurur duymaya kapılan biri olsaydı, imparator onu yollardan utkulu ve gösterişli bir biçimde geçirterek, kendi eliyle Constantinople katedralinin başpiskoposluk tahtına oturtması dolayısıyla büyük bir sevinç ve doyum duymuş olurdu. Henüz insanlığın tüm zayıflıklarından kendini kurtarmamış olan bu aziz, bu kutsal ocağa girişini bir kurdun çoban ocağına girişine benzetti ve bundan acı duydu. Canının güvenliği ancak kendisini çevreleyen askerlerin kılıç şakırtılarına bağlıydı ve çok sayıda halkın ilenmesine uğruyordu. Yollar, pencereler ve damlara dek evler her yaştan kadın ve erkeklerle doluydu. Her yandan şaşkınlık, öfke ve umutsuzluk haykırışları yükseliyordu. Gregory, bunları gördükten sonra, Doğu başkentinin, barbar ordusunca baskına uğramış gibi kötü bir görünüm aldığını söylemiştir.[38] Yaklaşık altı hafta sonra Theodosius, Nicaea öğretisini benimsemeyen piskopos ve kilise mensuplarının, imparatorluğunun tüm kiliselerinden atılacağını bildirdi. Bu işle, temsilcisi Şapur'u, yeterli yetkiyle donatarak görevlendirdi ve çok sayıda askeri de onun buyruğuna vererek[39] o denli bilinçle ve ılımlılıkla uygulamaya geçildi ki imparatorun dini hiçbir karışıklığa ve kan dökülmesine meydan verilmeksizin Doğu'nun bütün eyaletlerinde yerleşmiş oldu. Arian'cıların yazdıkları saklanabilmiş olsaydı[40] Theodosius zamanında kilise

38. Bkz. Gregory Nazianzen, c. II, de Vita sua, s. 21, 22. İleriki kuşaklara din konusunda örnek olmak üzere, yüksek aşamalı papaz, hemen hemen inanılmaz bir mucizeden söz etmektedir: Kasım ayında sabahleyin gökyüzü bulutluydu. Ne var ki güneş bulutları deldi ve ayin alayı kiliseye girince gök aydınlandı.

39. Theodoret, üç kilise tarihçisinden, Şapur'un bu önemli görevini anlatan (1, V, b. 2) tek tarihçidir. Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 728) doğru olarak, bunu Gratianus'un saltanatından alıp Theodosius'unkine aktarmaktadır.

40. Damophilus'un işten atılmasından söz etmekteyse de Philostorgius'u anıyorum. Bu tarihçinin yapıtları Ortodoks yayımcılarca özenilerek gözden geçirilmiş ve iyileştirilmiştir.

işkencelerinin içler acısı durumunu hiç kuşkusuz öğrenebilecektik ve bu kiliselerdeki papazların çektiği acılar belki de yansız okurların üzülmesine yol açabilecekti. Şurası da önemlidir ki karşı koyma olmayınca şiddet davranışı da ileri gitmemiş olabilir ve Arian'cılar, gelenekçilerin Constantius ve Valens dönemlerinde gösteremedikleri yumuşaklığı gösterebilmişlerdir. İki düşman mezhep, aynı doğal ve dinsel ilkeleri, aynı tutumu ve aynı tinsel karakteri benimsemiş gibidir. Ne var ki ruhbilimsel kanılarında, Ortodoks yanlısına çaba ve güven üstünlüğü vermeye eğilimli bir ayrım görülebilir. Okulda ve kilisede her ikisi de İsa'nın yüceliğini dile getiriyor ve ona tapıyorlardı. İnsanlar, Tanrı'da kendi duygularını ve tutkularını görme ve bulma eğiliminde olduklarından, Tanrı'nın oğlundaki yetkinlikleri kısıtlamaktan çok abartmak konusunda daha ölçülü ve daha saygılı görünmek gerekirdi. Athanasius'un takipçisi hiç kuşkusuz Tanrı'nın lütfunu kazanmış olmakla övünüyordu. Arius'un takipçisi ise, dünyanın yargıcı ve kurtarıcısını yücelterek bağışlanmaz bir günah işleme korkusuyla belki de acı çekiyordu. Arian'cılığın temel kuralları, kişinin iç âlemine ve soyut imgelemesine doyum sağlayabilirdi. İnancı ve tapınma biçimi daha canlı ve daha geniş kapsamlı olan Nicaea öğretisi, dinsel coşkunun egemen olduğu bir çağda yeğ tutulma şansına sahip bulunmaktaydı.

Ortodoks papaz topluluğunun ussal ve gerçek düşünceyle davranış gösterdiğine inanan imparator, başkente yüz elli yüksek aşamalı din adamını çağırarak bir synod topladı. Bunlar, daha önce Nicaea Konsili'nce kurulmuş olan tanrıbilimsel düzenlemeyi, büyük bir güçlüğe uğramaksızın tamamladılar. Dördüncü yüzyılın sert tartışmaları başlıca, Tanrı'nın Oğlu'nun yapısı üzerineydi ve teslisin ikinci kişiliğiyle ilgili olarak benimsenmiş çeşitli düşünceler doğallıkla ve örnekseme yoluyla üçüncüye de yaygınlaştırılmıştı.[41] Bununla birlikte Arian'cılığın başarı ka-

41. Le Clerc (*Biblioth. Univ.*, c. XVIII, s. 91-105), Gregory Nazianzen'in Cons-

zanmış hasımları, kimi kilise bilginlerinin ikili anlama gelen sözlerini açıklama konusunda Katoliklerin inancını doğrulamak ve Macedonian'lardaki bir mezhebin inancını Oğul'un Baba ile özdeksel varlığını kabul ederek üçüncü bir Tanrı'nın da varlığını söylemekten korktukları anlamını çıkardıkları biçiminde yorumladılar. Son ve oybirliğiyle alınan kararda Kutsal Ruh'un da Tanrı olduğu dile getirildi. Bu gizemli öğreti tüm Hristiyan uluslarca ve bunların tüm kiliselerince kabul edildi. Bu ulusların ve kiliselerin saygılı minnetleri, genel konsillerden sonra, Theodosius'un düzenlemesiyle piskoposlar birliği meclisini oluşturdu.[42] Onların dinsel gerçek üzerine bilgileri, gelenek yoluyla korunabilir ya da kendilerine esinlenebilir. Ama tarihin dikkatli olması gereken dili, Constantinople piskoposlarının kişisel otoritesine büyük ölçüde güven duyup bağlanamaz. Papazların havari temizlik ve titizliğinden -utanç verici biçimde- ayrıldıkları bir çağda en değersizler ve en bozulmuşlar piskopos meclislerini etkiler durumda bulunuyorlardı. Birçok karşıt çıkarın ve değişik karakterin mayalanması ve çatışması, yüksek aşamalı papazların tutkularını ateşliyordu ve başlıca tutkuları da altın ve dinsel tartışmaydı. Theodosius'un dine bağlılığını alkışlayan çok sayıda piskopos, birçok kez simge ve kanı değiştirmişlerdi; devletle kilisenin geçirdikleri kimi evrimlerde hükümdarın dinsel inancı onların vicdanında düzenleyici bir etken oluyordu. İmparator etkisini kullanmadığı zamanlarda gürültülü *synod* kin, hınç ve öç dalgalanmaları içinde çalkanıp duruyordu. Constantinople Konsili'nin toplantılarını sürdürdüğü sırada Meletius'un ölümü Antioch din sapkınlığı-

tantinople'da Arian'cılara, Eunomian'lara ve Macedonian'lara verdiği vaazların çok ilginç bir özetini yapmaktadır. Baba'nın ve Oğul'un tanrılığını tanıyan ve Kutsal Ruh için bunu kabul etmeyen Macedonian'lara ikili olduğu gibi üçlü de tanrılık benimsenebileceğini söylemektedir. Gregory biraz üç tanrıcıydı ve onun gök krallığı çok düzenli bir aristokrasiye benzemekteydi.

42. İlk Constantinople genel konsili, bugün Vatikan'da yaşamını sürdürmektedir. Ne var ki papalar uzun süre duraksadılar, onların kuşkuları, dindar Tillemont'u engellemiş ve sarsmıştır (*Mem. Eccles.*, c. lX, s. 409, 580).

na son vermek için iyi bir fırsat yarattı. Rakibi Paulinus'a, ki çok yaşlıydı, piskoposluk makamını ölünceye dek tutması için izin verildi. Paulinus'un inancı ve erdemleri kusursuzdu. Batı kiliseleri ise, İsa'nın dünyaya gelmesi ve ölümüyle ün kazanmış Doğu'nun saygınlığına karşı koymak yerine ivedi bir biçimde yapılan bu papaz atamasını bir anlaşmazlık konusu olarak sürdürmeyi yeğlediler.[43] Bu denli düzensiz ve haksız davranışlar konsilin en aklı başındakilerce kusurlu sayıldı. Bunlar çekildiler; savaşım alanına egemen olarak kalan gürültücü çoğunluk yaban arılarına ya da saksağanlara, turnaların veya kazların sürü halinde uçuşuna benzetilebilirdi.[44]

Kilise synod'larının bu portresinin bir putperestin ya da soysuzlaşmış bir mezhep sapkınının yan tutucu yapıtı olduğundan kuşku duyulabilecektir. Ne var ki bu öğretici dersi ileriki kuşaklara iletmiş olan doğru sözlü tarihçinin adı bağnazlığın ve boş inancın güçsüz mırıltılarını susturacak niteliktedir. İçerisinde yaşadığı yüzyılın en inançlı ve en belagatli piskoposu ve Arian'cılığın canını sıkan, Ortodoks inancın ise temel direği sayılan bir kimseydi. Kilise onu, bir aziz gibi tanıyıp saymakta ve dinbilimcilerinin en aydını olarak tutmaktaydı. Constantinople Konsili'nde seçkin bir yer elde etti ve Meletius'un ölümünden sonra başkanlık görevini yürüttü. Kısacası, bu kimse Gregory Nazianzen'di. Aşağılatıcı davranışlara uğramasına karşın tanıklığındaki doğruculuğa hiç zarar verdirme-

43. Meletius'un ölümünden önce, halkın en çok sevdiği yedi ya da sekiz papaz, huzuru bozmamak için Antioch piskoposluğunu kabul etmemişlerdi (Sozomen, 1, VII, b. 3, 11; Socrates, 1, V, b. 5). Tillemont bunun reddedilmesi gerektiğine inanıyor. Ama Flavianus'un yaşamındaki birçok olgunun, Chrysostom'un övgülerine ve bir azizin karakterine pek yakışmaz olduğunu açıklamak zorunda kalıyor.

44. Gregory Nazianzen'i inceleyiniz (de Vita sua, c. II, s. 25-28). Papazlar ve meclisleri üzerine onun genel ve özel kanısını dizelerinden ve düz yazısından anlamak olasıdır (c. 1, Orat., 1, s. 33; Epist., LV, s. 814; c. 11, Carmen, X, s. 81). Tillemont'un üstü kapalı olarak söz ettiği bu pasajlardan Le Clerc açık biçimde bilgi veriyor.

miş olması[45] konsildeki tartışmaları yönetirken gösterdiği olgunluğu yansıtmaktadır. Konsildeki oybirliğiyle verilen oylar, Constantinople piskoposunun halktan aldığı ve imparatorun onayladığı hakları doğrulamış oluyordu. Ama kısa bir süre sonunda Gregory, çekemezliğin kurbanı oldu. Büyük bir istekle ondan yana olan Doğu piskoposları, Antioch'da olan işler için gösterdiği ılımlılıktan öfkelendiler ve onu Mısırlıların fesat tertiplerine karşı yüzüstü bıraktılar. Bu fesatçılar, Gregory'nin seçimini geçersiz sayıyorlardı. Bunlar, bir piskoposluk makamından öbürüne geçmeyi yasaklayan bir konsil kuralına dayanıyorlardı. Gregory'nin kendini beğenmişliği ya da alçak gönüllülüğü, onun cimriliğine ya da tutkusuna verilebilecek bir karşı durum almasına neden oldu. Kendi çalışmalarıyla meydana gelmiş ve restore edilmiş bir kilisenin yönetimini herkesin önünde bıraktı. Konsil, onun, çekilişini kabul etti ve imparator da başpapazın önceden kestiremediği bir kolaylıkla bunu benimsedi. Başarısının meyvelerini toplamayı umduğu bir sırada senatör Nectarius başpiskoposluğu ele geçirdi ve kutsal şarap-ekmek ayini, rastlantı olarak bağdaştırıcı bir karakteri saygın bir yüzle birleştiren yeni başpiskoposa vaftiz töreni yapılması için geciktirilmek zorunda kalındı.[46] Hükümdarın ve yüksek aşamalı papazların bu üzücü nankörlük deneyiminden sonra Gregory Nazianzen, Kapadokya'daki sessiz yaşamına gürültüsüzce çekildi, yaşamının artakalan yaklaşık sekiz yılını şiir ve inanç yapıtları meydana getirerek geçirdi. Adı, aziz sanıyla onurlandırıldı. Ruhunun duyarlılığı ve zekâsındaki incelik bile

45. Bkz. Gregory, c. II, de Vita sua, s. 28-31. On dördüncü, yirmi yedinci ve otuz ikinci söylev, bu ayrışmanın değişik dönemlerinde söylenmiştir. Sonuncu söylevin sonunda (c. 1, s. 528) insanlardan, meleklerden, kentten, Doğu ve Batı imparatorundan izin alması dokunaklı ve yüce niteliktedir.

46. Sozomen (1, VII, b. 8) Nectarius'un gülünç törenini anlatmaktadır. Tillemont şöyle diyor: (Mem. Eccles., c. IX, s. 719) "Böyle olmakla birlikte, Sozomen'in bu anlattıkları, değindiği tüm kimseler, özellikle Theodosius için o derece utanç vericidir ki, onu desteklemekten çok yok etmeye çalışması daha uygun olurdu. Bu denli aklı başında bir eleştiri kuralını takdir etmek gerekir."

adının sevgiyle anılmasına yeterliydi.[47]

Theodosius, Arian'cıların saltanatını yıkmakla ve Constantius ile Valens'in Katoliklere çektirdikleri acının öcünü almakla yetinmedi. İmparator, mezhep sapkınlarını göklerin ve yeryüzünün her iki gücüne karşı da başkaldırmış olanlar niteliğinde görüyordu. Constantinople Konsili'nin kararnameleri inancın temel kurallarını saptamıştı ve Theodosius'un vicdanını yöneten kilise adamları yapacağı etkili zulüm araçları konusunda ona kılavuzluk ediyorlardı. On beş yıl içinde, mezhep sapkınlarına karşı en azından on beş sert buyruk çıkardı, özellikle teslis öğretisini reddedenler bu buyrukların konusunu oluşturuyordu.[48] Onları her kaynaktan ve her türlü umuttan yoksun bırakmak için imparator, kendisi, aymazlıkla onların işine gelir bir buyrultu çıkarır, ya da emir niteliğinde herhangi bir yönetimsel davranışta bulunursa yargıçların bunu hükümsüz saymalarını bildirdi:

I. Piskopos ve papaz sanını küstahça kullanmaya yeltenen mezhep sapkını vaizler, Ortodoks papazlarına cömertçe tanınan ayrıcalıklardan yoksun bırakılmakla kalmamış, öğretilerini vaaz yoluyla yaymaya ya da köksüz mezheplerini uygulamaya kalkıştıkları takdirde sürgün ve zoralım cezalarına da çarptırılacakları duyurulmuştur. Kim ki bir mezhep sapkını papazın kilise aşamasını sağlar, kolaylaştırır ve bu törende hazır bulunursa on altın lira (yaklaşık dört yüz sterlin) para cezası ödemek zorunda kalacaktı. Bunun sonucunda umulan, çobanlar ortadan çekilince sürülerin de ağıllara (kiliselere) kendiliğinden dönecekleriydi.

II. Mezhep sapkınlarının, kendi inanç ve duyunçlarına göre,

47. Ben söz etmesem bile, kalbinin ve duyarlılığının değeri anlaşılacaktır. Dinsel çabalar içerisinde doğal karakterinin katılaşmadığını ve hırçınlaşmadığını söylemek istiyorum. Çekildiği yalnızlıktan, Constantinople mezhep sapkınlarına baskı yapması için Nectarius'u yüreklendirmiştir.

48. Bkz. *Theodosian Code*, 1, XVI, başlık V, yasa 6-23 ve Godefroy'un her yasa üzerine bilimsel eleştirisiyle genel özeti, c. VI, s. 104-110.

Tanrı'nın ya da İsa'nın dinini kutlamak amacıyla yapacakları her toplantının önlenmesi yoluna gidildi. Kentlerde ya da kırsal alanda, açık ve gizli olarak geceleri veya gündüzleri yaptıkları küçük toplantılar da Theodosius'un buyruklarıyla yasaklandı ve bu iş için yararlanılan binalarla topraklar imparatorluk hazinesine geçirilmek üzere müsadereye uğratıldı.

III. Mezhep sapkınlarının yanılgısı, en şiddetli cezaya çarptırılması gereken bir dikkafalılıktan doğuyor, diye düşünülüyordu. Kilisenin aforozu ayrıca bir sivil aforozla da güçlendirildi. Buna göre, aforoz edilen sapkınlar özel bir aşağılık damgasıyla lekeleniyorlar ve yargıcın verdiği bu kararla, ayaktakımının bunlara saldırısı isteklendiriliyor, hiç değilse hoş görülüyordu. Sapkınlar, tüm saygın ve kazançlı işlerden uzaklaştırıldılar ve Theodosius, Oğul'un yapısını Baba'nın yapısından ayrı gören Eunomian'ların vasiyet etme ve vasiyet yoluyla mal ve hak edinme olanaklarından yoksun kalmalarını buyurdu. Manichaean'ların sapkın düşüncesi o denli ağır suç sayıldı ki bu, ancak suçlunun ölümüyle cezalandırılabilirdi. Paskalya şenliğinin tarihini değiştirmek ve başka bir zamanda kutlamak gibi kendini bilmezlikte bulunan Audian ya da Quartodeciman'lar da ölüm cezasına çarptırılacak ölçüde suçlu sayıldı.[49] Tüm yurttaşlar açıkça suçlamada bulunabilirlerdi. Haklı olarak iğrenç bir ad halini alan engizisyon kurumu Theodosius zamanında oluşturuldu. Ancak bu ceza yasalarının pek seyrek ve zorunlu durumlarda uygulandığını ve dindar hükümdarın, insanları cezalandırmaktan çok yola getirmeye ve korkutmaya niyetli olduğunu düşünmek ve buna inanmak doğru olur.[50]

Kilise azizlerince türesel ve dine uygun bulunarak övülen işkence kuramı Theodosius tarafından oluşturuldu. Ne var ki

49. Paskalya şenliğini, Yahudiler gibi ilkyazın gece gündüz eşitliğinden sonraki ilk ayın on dördüncü günü kutluyorlardı ve böylece, Nicaea syinod'una uygun hareket eden Roma Kilisesi'nin Paskalya şenliğini pazara rastlatan uygulamasına karşı çıkmış oluyorlardı (Bingham, Antiquities, 1, XX, b. 5, c. II, s. 309).
50. Sozomen, 1, VII, b. 12.

bütün kapsamıyla uygulanması ve dinsel kanıları için uyruklarının kanını döken Hristiyan imparatorlardan birinci olması ona değil, taht ortağı ve rakibi Maximus'a düştü. İspanya eyaletlerinin dinginliğini bozan yeni sapkınlık mezhebi Priscillianists'lerin davası Bordeaux synod'undan, üst yargı yeri olan Treves imparatorluk kardinaller meclisine getirildi.[51] Praetorian prefect'in kararıyla yedi kişi işkence ve ölüm cezalarına çarptırılmıştır. Önce soyluluğu, zenginliği, belagati ve derin bilgisiyle tanınmış olan ve İspanya'daki Avila piskoposluğunda bulunan Priscillian[52] ölüm cezasına çarptırıldı.[53] İki rahip ile iki de papaz çömezi, şanlı bir şehit olarak gördükleri piskoposa işkencede eşlik ettiler. Kanlı ceza, eskilerin en ünlüleriyle boy ölçüşen ünlü ozan Latronian'ın ve hatip Delphidius'un dul karısı, Bordeaux'nun soylu hanımefendilerinden Euchrocia'nın çarpıldıkları işkencelerle sona erdi.[54] Priscillian'ın düşüncelerini benimsemiş olan iki piskopos da sürgüne gönderildi ve adları bilinmeyen iki suçlu ise, pişmanlık duydukları için bağışlandılar.[55] Yapılan suçlamalar yüzünden işkenceye çarptırılanların korku ve acı altında alınan itiraflarına inanabilmek mümkünse, Priscillian'cıların sapkınlığı her türlü sihirbazlığa,

51. Bkz. Sulpicius Severus, *Sacred History*, 1, II, s. 437-452, Ludg. edisyonu, Bat. 1647. Dr. Lardner, *Credibility*, kısım II, c.. IX, s. 256-350, bu makaleyi derin bilgi, sağduyu ve ılımlılıkla işlemiştir.

52. Sulpicius Severus, baş kâfirden saygı ve sevgiyle söz ediyor. "Faelix profecto, si non pravo studio corrupisset optimum ingenium prorsus multa in eo animi et corporis bona cerneres." (*Hist. Sacr.*, 1, II, s. 439). Aynı Jerom (c. 1, *Script. Eccles.*, s. 302), Priscillian ve Latronian'dan ılımlı olarak söz ediyor.

53. Eski Castile'in bu piskoposluğu, başpapazlığa 20 bin duka getiriyordu. (Busching, *Geography*, c. II, s. 308). Böyle bir gelir mezhep sapkınlığına karşı çok değerli bir panzehirdir.

54. "Exprobrabatur mulieri viduae nimia religio, et diligentius culta divinitas." (Pacat. in Panegyr. Vet., XII, 29). Her ne kadar bilgisiz ise de insancıl bir putperestin düşüncesi böyleydi.

55. Bir tanesi "Sillinam insulam quae ultra Britannianest"e gönderildi. Sicilya kayalıklarının antik dönemdeki durumu nasıldı? (Camden, *Britannia*, c. II, s. 1519.)

ahlaksızlığa ve inançsızlığa dayanıyordu.[56] Tinsel rahibelerinin eşliğinde her yeri dolaşan Priscillian, tarikat kardeşi papazlar topluluğunda çırılçıplak olarak vaaz vermekle suçlandı ve Euchrocia'nın kızıyla suçlu ilişkilerinin meyvelerini çirkin ve cezalandırılması gereken araçlarla ortadan kaldırdığı ileri sürüldü. Ne var ki derin ya da yansız bir inceleme, Priscillian'cıların doğa yasalarını çiğnediklerini ancak bunu, isteyerek ve gelişigüzel değil, yaşamlarındaki sertlik ve katılığın etkisiyle yaptıklarını ortaya koyacaktır. Karı koca yatağının beraberliğini suç sayıyorlardı ki bunun sonucu aileler içerisindeki düzeni bozan birtakım aykırılıklar kendini gösterdi. Hayvan etine karşı tam bir perhiz emri veriyorlar ya da öğütlüyorlardı. Sürekli ibadetleri, oruçları ve Paskalya arifesi hazırlıkları sıkı bir sofuca bağlılık davranışını gerektiriyordu. Gnostiklerin ve Manichaean'ların düzeninde Tanrı'nın Oğlu'nun kişiliğiyle ve ruhun yapısıyla ilgili kanılarını işlemişlerdi. Bu gülünç felsefe, İspanya'dan Mısır'a aktarılmıştı ve batılıların kaba ruhlarına biraz uyuyordu. Priscillian'ın adları bilinmeyen öğretilileri, acı çektiler, sıkıntılar içinde kaldılar, yavaş yavaş yitip gittiler. Halk ve papazlar onun temel kurallarını reddettiler. Ama ölümü, uzun ve sert tartışmalara yol açtı. Kimileri onun hakkında verilen kararı doğru buluyor, alkışlıyordu; kimileriyse bu kararı töresel olmayan kıyıcı bir nitelikte görüyorlardı. Hoşgörü savını bu fırsatta da savunan iki azizi, Milano Piskoposu[57] Ambrose ile Tours[58] Piskoposu Martin'i burada beğeniyle dile getiriyoruz. Treves'te öldürülen mutsuzlara acıdılar, onları mahkûm eden piskoposlarla her türlü ilişkilerini kestiler. Her ne kadar Martin, sonradan bu yüce gönüllü davranıştan vazgeçtiyse de ne-

56. Papa Leo'nun iftiralarını Tillemont uysalca benimsiyor, Lardner ise, şiddetle çürütüyor ki bu da eski Gnostiklerden yana kuşkular doğuruyor.
57. Ambrose, c. II, epist., XXIV, s. 891.
58. *Sacred History* ve *Life of St. Martin* kitaplarında Sulpicius Severus çok ölçülüdür. Ama *Dialogues*'da çok rahat konuşmaktadır (III, 15). Bununla birlikte Martin bir meleğin ve kendi vicdanının sesiyle sert biçimde azarlandı ve büyük ölçüde mucizelerini yitirdi.

denleri geçerliydi ve kefareti örnek oluşturdu. Tours ve Milano piskoposları, hiç duraksamadan, sapkınların sonsuza dek cehennemde kalacaklarını söyleyip duruyorlardı. Ne var ki ölenlerin kanlı görüntüleri bu saygıdeğer yüksek aşamalı papazlara çok kötü geliyordu. Dinbilimin temel kuralları doğal duyguları ruhlarından silemiyordu ve Priscillian ile inananlarına karşı uygulanan yöntemlerin utanç verici düzensizliği insanlıklarını harekete geçirmişti. Sivil ve kilise mensubu yargıçlar, bağlı oldukları yargılama kural ve yöntemlerinin sınırları dışında güçlerini kullanmışlardı. Gerçekte kilise yargılamasına giren bir dava, sivil yargıca verilmiş, o da davayı görerek kesin karara varmıştı. Piskoposlar bu yargılamada suçlayıcı rolü oynayarak onursuzlaşmışlardı. Din sapkınlarının öldürülmeleri için kışkırtmalarda bulunan ve onlara yapılan işkencelerde tanıklık eden Ithacius'un[59] kıyıcılığı halkta tiksinti uyandırdı ve bu bozuk ahlaklı piskoposun günahları onun ileri sürdüğü savlann da aşağılık olduğunu ortaya koydu. Priscillian'ın ölümünden sonra, işkence uygulaması, çeşitli işlevlerini kilise ve sivil yargı kurumlarına bölüştüren "sanctus officium" adı altında daha düzenli bir biçime girdi. Papaz, kurbanını yargıca teslim eder, yargıç uygulayıcının eline verir ve kilisenin, suçludaki tinsel cürmü gösteren acımasız kararı âdeta bir bağışlama ve şefaat belgesine büründürülür.

Theodosius dönemini ünlü kılan kilise adamları arasında Gregory Nazianzen, kürsü vaaz ve dersleri alanındaki yeteneğiyle seçkin bir yer tutmuştur. İnsanların kanısına imparatorun annesi Kraliçe Justina da katıldı. Justina gözüpekliği ve güzelliğiyle ün salmıştı. Şu var ki ortodoks bir halkın içerisinde ne yazık ki Arius'un sapkın öğretisini sürdürüyordu. Bir Roma imparatorunun, kendi dinini serbestçe yerine getirme hakkına sahip bulunduğuna inanan Justina, alçak gönüllü bir

59. Katolik rahip (Sulp. Sever., 1, II, s. 448), pagan hatip (Pacat. in Panegyr. Vet., Xl l, 29), eşit bir tiksintiyle Ithacius'un karakterini ve davranışını suçluyorlar.

istekte bulunarak, Milano'nun içinde ya da dış bölümlerinden birinde bir tek kilisenin ayrılmasını Ambrose'a bildirdi. Ne var ki dindar başpiskopos, başka ilkelere göre davranışlarını yönlendiriyordu. Dünya yüzündeki sarayların hükümdara ayrılmış olduğuna inanıyordu. Kiliseleri ise Tanrı'nın evi olarak görüyor, kendisini de havarilerin ardılı ve dolayısıyla, piskoposluk yetki alanı içerisindeki yerlerde tek din yetkilisi sayıyordu. Hristiyanlığın tinsel ayrıcalıklarından yalnız gerçek inananların yararlanması gerekirdi ve başpiskopos, kendi tanrıbilimsel kanılarını, dinin ve gerçeğin temelli şaşmaz kuralı olarak görüyordu. Şeytana uyanlarla her türlü toplantıyı ve görüşmeyi reddetti, dine saygısızlıkta bulunmaktansa acı çekerek şehit olmayı yeğleyeceğini bildirdi. Kendisine karşı bir saldırı olarak nitelendirdiği bu red yanıtından öfkelenen Justina, imparatorluk otoritesini kullanmaya karar verdi. İbadetini serbestçe yapmayı istediği Paskalya'dan birkaç gün önce başpiskoposun imparatorluk konseyine gelmesini buyurdu. Ambrose bu çağrıya saygıyla uydu. Kendi istemediği halde halk da onu izledi ve söylenerek sarayın kapılarını tuttu. Valentinianus'un yüksek görevlilerini korku aldı. Başpiskoposa bir sürgün kararı vermek yerine, hükümdarı koruması için otoritesini ortaya koymasını ve başkentte dinginliği geri getirmesini ondan rica ettiler. Ne var ki Ambrose'a verilen ve onun da vatandaşlara aktardığı sözler kalleş sarayca, kısa bir süre sonra çiğnendi ve bağnazlığın bütün düzensizlikleri, Hristiyanlığın ibadete ayırdığı altı gün boyunca hüküm sürdü. Saray yetkilileri, imparatorun ve ana imparatoriçenin gelişi için önce Portianus Kilisesi'ni, daha sonra da yeni bazilikayı hazırladılar ve geleneksel biçimde süslediler. Ayaktakımının saldırılarından korumak için güçlü bir muhafız birliğine göre mucizeler yaratması Martin'in[60] papazlık erdemlerine büyük renk katmıştır.

60. *Life of St. Martin* ve *Dialogues*, Augustus zamanına bile yakışmayan bir anlatı içerisinde, en kaba bilgisizliğe konu edilmiş olayları kapsamaktadır. Sağduyu ile beğeninin birlikte olması o denli doğaldır ki bunun karşıtı beni her

Ne var ki gözüpek Ambrose'un[61] gücü ve becerisi ona, haklı olarak, piskoposluk tacını kazandırmıştır. Soylu Romalılardan gelen bir ailedendi. Babası, seçkin bir görev olan Galya praetorian prefect'i olmuştu. Oğlu, parlak bir eğitim görmüş, olağan yükselme aşamalarıyla Liguria konsüllüğüne yükselmiş ve Milano'da yerleşmiştir. Ambrose otuz dört yaşına geldiği halde vaftiz edilmemişti. Bu durumdayken herkesi şaşırtan bir atama kararıyla, eyalet valiliğinden başpiskoposluğa geçirildi. Tarihin bildirdiğine göre, hiçbir tertip ve entrikaya başvurmadan, halkın oybirliğiyle bu makama seçildi. Alkışların arkası o denli sürüp gitti ki Ambrose, konu bakımından kilise işlerinin yabancısı olmasına karşın piskoposluğu kabul etmek zorunda kaldı. Ama zekâsı ve yeteneği kısa zamanda kilise işlerini büyük başarıyla görmesini sağladı. Dünya nimet ve gösterişlerinden seve seve sıyrılarak, kilisenin yararına imparatorların vicdanını yönetmeye ve imparatorluğun yönetimini denetlemeye başladı. Gratianus, onu babası gibi seviyor ve sayıyordu. Ambrose, bu genç hükümdarın öğrenmesi için teslis inancı üzerine bir yapıt meydana getirdi. Gratianus'un trajik ölümünden sonra, kendi oğlu Valentiniaus'un güvenliği için titremekte olan imparatoriçe Justina onu, iki kez, arka arkaya Treves Sarayı'na elçi olarak gönderdi.[62] Ambrose, politikada ve kilise işlerinde gösterdiğine eşit bir anlayış ve dirayetle çalışarak Maximus'un tutkulu tasarılarını erteletmek ve İtalya'daki barışı sürdürmek başarısını elde etti. Ambrose, yaşamını ve yeteneklerini kilisenin hizmetine adamıştı. Zenginliğe karşı tiksinti duyduğundan kişisel varlığını terk etmiş ve kutsal gümüş takımını, kölelerin azat edilmesi karşılığı olarak satmıştı. Milano halkı ve

zaman şaşırtır.

61. Ambrose'un, papaz çömezi Paulinus tarafından kısaltılmış hayatı (Appendix ad edit. Benedict, s. 1-15) özgün bir başvuru yapıtı sayılmaya değer. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. X. s. 78-306 ve Benedict baskıları, s. 31-63) olağan dikkat ve özenle yapılmıştır.

62. Ambrose (c. II, epist., XXIV, s. 888-891), imparatora, kendi elçiliğinin çok parlak bir öyküsünü anlatıyor.

papazları, hükümdarlarından bir lütuf istemeden ve onların gözünden düşmekten korkmaksızın dostluğunu sürdüren başpiskoposlarını çok seviyorlardı.

İtalya yönetimi ve genç hükümdarın vasiliğine rağmen doğal olarak Justina'yı da göz önünde bulundurmak gerekiyordu. Sokaklarda görünmeyi göze alan Arian'cı papazların canları tehlikedeydi. Ambrose kendine düşman olanları öfkeli kalabalığın elinden kurtarma insanlığını ve mertliğini gösterdi.[63] Halkın hırçınlığını yatıştırmaya uğraşmakla birlikte, vaazlarının ruhları etkileyici şiddeti, Milano halkının başkaldırma eğilimlerini de kamçılıyordu. İmparatorun annesini Havva'nın, Eyüp'ün karısının, Jezebel'in ve Herodias'ın kişilikleriyle karşılaştırmak gibi densizliklerde bulunuyordu. Arian'cılar için ayrılmış bir kilise istemeyi, putperestlik zamanlarında Hristiyanların uğradıkları en kıyıcı işkencelerden biriymiş gibi gösteriyordu. Sarayın dikkatli ve sakınır tutumu, korktuğu biçimde yorumlanıyordu. Esnaf ve zanaatkâr topluluklarına iki yüz altın liralık para cezası konuldu. İmparator adına, tüm subayların ve adalet görevlilerinin, başkentteki karışıklıklar yatışıncaya dek evlerinden çıkmamaları buyuruldu. Valentinianus'un yüksek görevlileri, halkın önünde, Milano'nun en saygıdeğer hemşerilerinin başpiskoposa bağlı olduklarını söylemek yanılgısında bulundular. Hükümdarının istencine karşı alçak gönüllülük göstererek, yurtta yeniden barışı kurması için ona yalvardılar. Ambrose, gösterişsiz ve saygılı terimlerle olmakla birlikte, bir iç savaş ilanı gibi sayılabilecek sözlerle yanıt verdi. Şöyle diyordu: "İmparator, alınyazısını ve canını güvence içinde görebilir; şu koşulla ki İsa'nın kilisesine hiçbir zaman kötülükte bulunmayacaktır; piskoposluğun saygınlığına zarar getirmeyecektir. Aksi halde, şeytanın fesatlarına ka-

63. İlkelerini ve davranışını gösteren, kendisinin yaptığı tablo (c. II, epist., XX, XXI, XXII, s. 852-880) kilise eski zamanlarının en ilginç yapıtlarından biridir. Bunda, kız kardeşi Marcellina'ya yazılmış iki mektup, Valentinianus'a bir dilekçe ve "Basilicis non madendis" vaazı bulunmaktadır.

pıldığı sürece her türlü azabı çekecek ve kendisine bağlı sürüsünün gözleri önünde mihrapların basamaklarında ölmeyi yeğ tutacaktır. Halkın öfkesini dürtüklemeye kalkarsa bu insanları ancak Tanrı yatıştırabilir. Yeniden başlamaya hazır gibi görünen karışıklığın ve kanlı sahnelerin yinelenmemesi için yüce varlığa yalvarmalıdır. Tüm İtalya'yı acıya boğabilecek güzel bir kentin yıkılıp gitmesinden sonra yaşayabileceğini herhalde ummamalıdır."[64] Justina'nın aşırı sofuluğu, kiliseyle ve Milano halkıyla karşı karşıya kaldıkları bu anlaşmazlıkta, saray muhafızlarının etkin bağlılıklarına güvenebilseydi, oğlunun imparatorluğunu tehlikeye düşürebilecekti. Çatışmanın konusu olan bazilikayı ele geçirmek üzere kalabalık bir Got birliği yürüyüşe geçirilmişti. Barbar görenekleriyle Arian'cı ilkeleri kişiliklerinde birleştirmiş olan yabancı ücretli askerlerin en kanlı sonuçlar doğuracak buyrukları da gözlerini kırpmadan yerine getirecekleri sanılıyordu. Başpiskopos onları kilisenin kapısında bekliyordu. Onlara aforoz kararı korkusunu vererek, bir baba ve öğretici tutumuyla, Romalıların konuksever korumalarını elde etmek için yakardıkları Tanrı'nın evini mi ele geçirmek istediklerini sordu. Gotlar, şaşkınlık ve saygı duyguları içerisinde, birkaç saatlik mühlet tanıdılar. Bu süre içinde imparatoriçenin en aklı başında danışmanları, Milano'daki Katoliklerin tüm kiliselerini rahat bırakmasını ve öç alma tasarılarını, elverişli koşulların gerçekleşeceği zamana ertelemesini ondan istediler. Valentinianus'un annesi, Ambrose'un bu zaferini hiçbir zaman bağışlayamadı, genç imparator da kendisini, haddini bilmez bir papazın boyunduruğuna sokan hizmetlilerinin gösterdiği alçaklıktan sert sözlerle yakındı.

64. Retz kardinali, kraliçeden buna benzer bir mesaj almıştı. Kraliçe, Paris'teki karışıklıkların yatıştırılmasını ondan rica ediyordu. Kardinal, artık buna gücü yetmeyeceğini bildirdi. "A quoi j'ajoutai tout ce que vous pouvez vous imaginer de respect de douleur, de regret, et de soumission." Kuşkusuz, ne zaman ne de insanları karşılaştırmaya kalkmıyorum. Bununla birlikte papa yardımcısı, Aziz Ambrose'a öykünme hevesine kapılmışa benzemektedir.

Justina'nın isteklerine karşın, Milano Sarayı'na bağlı olan tüm eyaletlerde uygulanmak üzere bir hoşgörü buyruğu yayımlandı. Rimini Konsili'nin benimsediği inancı sürdürenler, ibadetlerini serbestçe yapma olanağını elde ettiler ve imparator, bu düzenlemeyi engelleyecek olanların, kamu düzenini bozanlarda olduğu gibi, ölüm cezasına çarptırılacaklarını bildirdi.[65] Milano başpiskoposunun karakterine ve kullandığı deyimlerin açıklığına göre, kendisini izleyen Arian'cı görevlilere ve yargıçlara, kanlı ve zalimce yasa dediği bir buyruğa karşı gelmekle suçlama fırsatı ve kanıtı vermiş oluyordu. Valentinianus'un imparatorluk konseyi Ambrose için çok ılımlı bir sürgün kararı aldı. Buna göre, sürgün yerinin ve birlikte götüreceği yoldaşlarının sayısını kendisi seçecekti. Kilisenin karşı karşıya kaldığı tehlike, hükümdara edilgen biçimde boyun eğmeyi buyuran azizlerin kuralını başpiskoposa unutturdu. Bu sürgün kararına uymayı reddetti. Halk da bu reddini oybirliğiyle[66] alkışladı. Vatandaşlar nöbetleşerek başpiskoposlarını korudular. Katedralin kapılarını sağlam bir biçimde kapattılar. Kuşatmaya gelen birlikler bu müstahkem yere karşı saldırıya geçmenin başarısızlığa uğrayabileceğinden korktular. Ambrose'un eli açıklığı yüzünden geçimlerini sağlama olanağı bulan yoksullar alayı bu durumu, sevgilerini ve minnetlerini göstermek için fırsat bildiler. Yandaşlarının uzun ve sıkıcı gece nöbetlerinde sabırları tükenmesin diye başpiskopos, Milano Kilisesi'nde sürekli olarak ve yüksek sesle ilahi okutturuyordu. Kilise içerisinde kuşatılmış durumdayken bir düş gördü. Buna göre, üç yüz yıl önce buraya Gervasius ve Protasius[67] adlı iki şehidin cesetleri gömülmüştü. Hemen kilisenin döşeme taşlarının altında baş-

65. Bu aydınlık olayı karanlıkta bırakan yalnız Sozomen'dir (1, VII, b. 13).
66. "Excubabat pia plebs in ecclesia, mori parata cum episcopo suo.... Nos, adhuc frigidi, excitabamur tamen civitate attonita atque curbata." (Augustin, Confession., 1, IX, b. 7).
67. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. II, s. 78-498. İtalya'da, Galya'da vb. çok sayıda kiliseye bu bilinmeyen şehitlerin adı verildi. Görünüşe göre Aziz Gervasius, arkadaşına oranla daha ün kazanmıştır.

ları gövdelerinden ayrılmış iki ölü bulundu[68] ve çok kanlı oldukları belliydi. Bu kutsal kalıntılar büyük bir saygıyla halkın dinsel hayranlığına sunuldu ve bu mutlu buluşun sonuçları Ambrose'un tasarılarına destek sağladı. Şehitlerin kemikleri, kanları ve giysileri bile bir esenlik erdemi olarak nitelendirildi ve etkinliklerinden bir şey yitirmeksizin en uzak konu ve nesneleri de etkileyebileceklerine inanıldı. Bir körün gözünün mucizevi[69] açılması ve cinlere karıştığı söylenen tutkunların bunlardan kurtuluşu başpiskoposun tinsel güç ve yeteneklerine bağlılığı artıyordu. Bu mucizeler Ambrose'un kendisince olduğu gibi, sekreteri Paulinus ve o sıralarda Milano'da retorik dersleri veren öğretilisi, ünlü Augustinus tarafından da doğrulanmıştır. Çağımızın felsefesi, hiç kuşkusuz, başpiskoposun[70] çabaları ve entrikalarıyla oluşmuş bu maskaralıklarla alay eden Justina'nın ve Arian'cı sarayın inançsızlığını onaylayacaktır. Her ne olursa olsun, bunların halk üzerindeki etkisi hızlı ve önüne geçilmez nitelikte oldu. Güçsüz hükümdar, istemediği halde, göklerin gözdesi karşısında pes etti. Yeryüzünün güçleri de Ambrose'dan yana birleştiler. Theodosius'un yarar sağlamayan öğüdü de bağlılık ve dostlukla benimsendi ve Galya'nın gaspçısı tutkularının amacını dinsel çaba maskesi altında saklamayı sürdürdü. [71]

Maximus, bugün Avrupa'nın en gelişmiş üç krallığını kapsayan geniş ülkeleri elinde bulundurmakla yetinmiş olsaydı yaşamı-

68. "Invenimus mirae magnitudinis viros duos, ut prisca aetas ferebat." (c. II, epist., XXII, s. 875). Bu iskeletler, Homeros'tan beri insan boyunun her yüzyılda biraz daha kısaldığına inanan halkın boş inancına ustalıkla uyarı durumuna getirilmiş bulunuyordu. "Grandiaque effossis mirabitur ossa sepulchris."

69. Ambrose, c.. II, epist., XXII, s. 875; Augustin, Confess., 1, IX, b. 7; Civitat. Dei, 1, XXII, b. 8; Paulinus, in Vit. St. Ambros., b. 14; in Append. Benedict., s. 4. Körün adı Severus'tu: Kutsal giysiye dokunur dokunmaz iyileşti ve yaşamının geri kalan yirmi beş yıllık bölümünü kilisenin hizmetine adadı.

70. Paulinus, in Vit. St. Ambros. b. 5, in Append. Benedict., s. 5.

71. Tillemont, *Mem. Eccles.*, c. X, s. 190, 750. Theodosius'un dinsel düşüncelere daldığını kabul ediyor, Prosper, Sozomen ve Theodoret'nin tanıklık etmelerine karşın Maximus'un böyle bir düşünceye dalmasını reddediyor.

nın sonuna dek dinginlik içerisinde saltanat sürebilecekti. Ne var ki ya da aşkı ya da tehlike korkusu taşımayan askerî güçlerinin görünüşü ona fetih tasarıları esinledi ve başlangıçta elde ettiği başarıları hemen yıkılmaya dönüştü. Almanya'daki ulusların en gaddarlarından oluşan kalabalık bir barbar ordusunu elinde tutabilmek için Galya'yı, İspanya'yı ve İngiltere'yi eziyordu.[72] Bu orduyla İtalya'yı ele geçirmeye ve Katolik uyruklarınca tiksinti duyulan, henüz çocuk yaştaki bir hükümdarın tacını da almaya hazırlanıyordu. Alplerin geçidini çatışmadan ele geçirmek için Valentinianus'un elçisi Domninus'a ikiyüzlü bir karşılama gösterdi ve Pannonia Savaşı'nda efendisine yardımcı olması için çok sayıda birliklerden oluşan bir ordu önerdi. Ambrose, dostluk gösterileri arasında tuzağı sezinlemişti.[73] Ama Domninus, Treves Sarayı'nın göz boyayıcılıklarına aldanmıştı. Milano Konsili de tehlike kuşkusuna yer vermemiş, gözüpeklikten çok korkunun etkisiyle körükörüne bir güven göstermişti. Elçi, yardım birliklerini yürüyüşe geçirtti ve bu askerler, hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Alp kalelerine girdiler. Ne var ki kalleş Maximus da ordusunun geri kalanıyla arkadan onları izledi. Yürüyüşe geçtiğini bildirecek haberlerin sızmaması için tüm önlemleri aldığından, ancak silahlar üzerinde yansıyan güneş ışığından ve süvarilerin at mallarından yükselen toz bulutundan düşmanın Milano kapılarında olduğu anlaşılabildi. İşler bu aşamaya gelince Justina ve oğlunun, kendi tedbirsizliklerinden ve Maximus'un kalleşliğinden başka kimseye suç yüklemeleri söz konusu olamazdı. Germenlerden oluşan bir orduya karşı çıkabilmek için ne zamanları vardı ne de bunu göze alabilirlerdi. Kendilerini sevmeyen insanlarla dolu başkent pek güvenli bir yer sayılamazdı. Kaçmak, onlar için tek umardı ve Aquileia'ya sığınmaktan başka yapacakları

72. Sulpicius'un (*Dialog.*, III, 15) mütevazı kınaması, Pacatus'un (XII, 25, 26) tanımlamasından çok daha derin bir yara oluşturuyor.

73. "Esto tutior adversus hominem, pacis involurco tegentem." İkinci elçiliğinden dönüşünde ölçülü ve dikkatli Ambrose'un kanısı böyle olmuştu.

bir şey yoktu. Maximus, karakterindeki bozukluğu gizlemeye bile gerek görmüyordu ve Gratianus'un kardeşi de ağabeyinin başına gelenlerin kendisinde de yineleneceğinden korkabilirdi. Gaspedici, zafer alayıyla Milano'ya girdi. Milano başpiskoposu her ne kadar onunla ilişki kurmayı reddettiyse de yurttaşlara baş eğmelerinin gerekliliği ve karşı koymanın tehlikesi üzerine vaazlar vererek, dolaylı biçimde Maximus'un silahlarına yardımcı olmuştu.[74] Mutsuz Justina, esenlikle Aquileia'ya varabildi. Bu kentin tahkimatı ona yetersiz göründü. Bir kuşatılmadan korktu ve batının tüm eyaletlerinde gücü ve erdemleri dilden dile dolaşan büyük Theodosius'un korumasını istemeye karar verdi. İmparatorluk ailesini götürmek üzere gizlice bir gemi hazırlattı, Istria'da küçük bir limandan gemiye binildi, Adriyatik ve İyonya Denizi geçilerek Peloponnesus burnu geride bırakıldı ve böylece uzun bir deniz yolculuğundan sonra Selanik limanına esenlikle girildi. Valentinianus'un tüm uyrukları, tahtı bırakmakla ilgisini kesen hükümdardan ayrılmış oldular. Küçük İtalya kenti Aemona'nın karşı koyması dışında Maximus, hiç kılıca davranmadan tüm Batı imparatorluğunu ele geçirmiş oldu. Theodosius, yüce sığınanlarını Constantinople'a çağıracak yerde, kendisinin duyduğu gizli bir gerekle, Selanik'te tutmayı kararlaştırdı. Bu, onlardan hoşlanmadığı ya da kendilerine ilgi göstermediği için değildi. Nitekim, sarayına ve senatoya mensup bir toplulukla, onlarla buluşmak üzere, Selanik'e gitti. İlgisinin ve bağlılığının hiç sarsıntıya uğramadan sürdüğünü onlara bildiren Theodosius, imparatoriçeye, mezhep sapkınlığının kimi zaman bu dünyada da cezalandırıldığını, Nicaea inancını benimsediğini açıklaması halinde oğlunun yeniden tahtına oturmasını kolaylaştırmış olacağını ve dünya nimetleriyle göksel lütuflara kavuşacağını saygı ve sevgiyle anlattı. İmparator, barış ya da savaş seçeneklerinden birinin kararlaştırılması için sorunu konseye getirdi. Adalet

74. Baronius (A. D. 387, no 63) o karışık zamanlarda başpiskoposun verdiği vaazlardan kimisini ele alıp uygulamaktadır.

ve onur, Gratianus'un ölümünden sonra çok zorunlu bir hal almıştı. Theodosius'a imparatorluğu vermiş olan bir imparatorluk ailesine yapmış olduğu kötülüklere Maximus yeni saldırılar eklemişti. Ne antlaşmalar ne ant içmeler onun tutkularını durdurabiliyordu. Barışı korumak şöyle dursun, kalleş bir gaspçının tutkulu amaçları önlenemezse Doğu da onun saldırısına açık kalmış olacaktı. Asker ve yurttaş olarak kısa süreden beri Romalılaştırılmış olsalar da barbarlar kendi kavimlerinin yırtıcılığından bir bölümünü koruyorlardı. Onların bu değerlerini savaşta harcayarak, hem sayıları azaltılmış olacak hem de birçok karışıklık ve düzensizliklere neden oldukları eyaletler dinginliğe kavuşacaktı. Konsilin çoğunluğunca onaylanan bu düşünce düzenlerine karşın Theodosius, yeniden anlaşmaya varılması olası bulunmayan bir neden için silaha sarılmakta ikircimlik gösteriyordu. Kuşkusuz onun yüce ruhu, çok çekmiş halk için ve kendi çocuklarının bile güvenliği için kaygı duymaktaydı. Tek bir adamın kuşkusu imparatorluğun alınyazısını sallantıda bırakırken Prenses Galla'nın çekiciliği, kardeşi Valentinianus'tan yana Theodosius'u etkiliyordu.[75] Bir kahraman, güzelin döktüğü gözyaşlarına karşı koyamaz. Theodosius'un da kalbi gençlik ve duru güzelliğin etkilerinden kendini kurtaramadı. İmparatoriçe Justina onun bu tutkusundan ustaca yararlanmayı bildi ve evliliğin gerçekleşmesi iç savaşın güvencesi ve habercisi oldu. Aşk için gösterdiği zayıflığı büyük bir adam için silinmez bir leke olarak gören duygusuz eleştirmenler, hele bu büyük adam dindar bir imparatorsa, Zosimus'un bu olay için yazdıklarını benimsemezler. Halbuki ben, açık yürekle söyleyeyim ki bu dünyanın baştan başa kanlı yaşamı içerisinde, korkunç olmayan ve insan yaşamı için daha tatlı duyguların

75. Zosimus (1. IV, s. 263, 264) Valentinianus'un kaçışıyla Theodosius'un onun kız kardeşine karşı sevgisini anlatmaktadır. Tillemont zayıf ve birkaç anlama çekilebilecek birtakım kaynaklara dayanarak Theodosius'un ikinci evliliğini daha önceki tarihlerde gösteriyor (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 740). Theodosius'un dindarlığına çok aykırı düşecek biçimdeki Zosimus'un masalını çürütmek istediğini söylüyor.

izlerini görmek istiyorum. Tutkulu ve kanlı bunca zafer kazanmışlar güruhunda, silahlarını aşkın elinden alan kahramanı sevgi ve saygıyla anıyorum. Pers kralı bir ittifak anlaşmasıyla güvene alındı. Barbarlar sınırlara saygılı olmayı ya da saydıkları bir hükümdarın sancağı altına girmeyi kabul ettiler. Savaş hazırlıkları, Theodosius'un imparatorluk alanına giren Fırat'tan Adriyatik Denizi'ne dek tüm ülkelerde büyük bir çabayla yürütüldü. Düzenlemelerdeki ustalık Doğu'nun gücünü artırıyordu ve bu durum Maximus'un dikkatini çekiyordu. Arbogastes gibi yiğit bir komutanın yönettiği seçkin birliklerin Tuna boyunca yürüyüşe geçmesinden ve Galya'nın göbeğine giden yol üzerinde Rhaetia'ya girmesinden korkmakta hakkı vardı. Yunanistan ve Epirus limanlarında güçlü bir filo oluşturuldu. Amaç, bir deniz savaşı sonunda açılacak yoldan Valentinianus ile annesini İtalya'ya göndermek, vakit geçirmeden onları, imparatorluğun ve dinin baş yeri olan Roma kentine ulaştırmaktı. Bu plan uygulanmaya konduğu sırada Theodosius da çok sayıda ve disiplinli askerden kurulu bir ordunun başında değersiz rakibiyle karşılaşmak için ilerlemekteydi. Maximus ise, Aemona kuşatmasından sonra, Pannonia'nın bir kenti olup Save'nin geniş ve hızlı akışıyla iyice korunan Siscia dolaylarında ordugâhını kurmuştu.

Magnentius'un uzun süren dayanışını ve birbiri ardınca başvurduğu girişimleri anımsayan kıdemli lejyonerler hiç kuşkusuz iki ya da üç kanlı savaş yapacaklarını düşünerek hazırlıklı bulunuyorlardı. Ne var ki onun gibi Batı tahtını gasbetmiş olan Maximus'a karşı başlatılmış harekât iki ayda tamamlandı.[76] Doğu imparatorunun dehası, bu alınyazısını belirleyici bunalımda ne gözüpeklik ne de herhangi bir yetenek gösterebilmiş olan Maximus'a doğal olarak üstün gelecekti. Çok sayıda süvarisi bulunması Theodosius'un ustalığına ayrıca yardımcı oldu. Hunlarla Alani'ler ve onlara öykünen Gotlar, at üze-

76. Bkz. Godefroy, *Chronology of the Laws*; *Cod. Theodos.*, c. I, s. 119.

rinde savaşan okçu birlikleri oluşturmuşlardı ve çevik devinim yetenekleriyle Galyalıların ve Germenlerin saflarını kırıyorlardı. Çok sıcak yaz gününde uzun bir yürüyüşten sonra, köpük içerisindeki atları üzerinde Save Irmağı'na atılarak, düşmanın bulunduğu kıyıya geçtiler, burada savunma yapan kuvvetlere saldırarak onları kaçmak zorunda bıraktılar. Gasbedicinin kardeşi Marcellinus, ordusunun umudu ve son başvuracağı güç olarak gördüğü seçkin cohort'larla kaçanların yardımına koştu. Gecenin yaklaşmasıyla kesilmiş olan savaş, gün ağarırken yeniden başladı ve inatçı bir savunmadan sonra Maximus'un en yiğit askerleri, silahlarını imparatorun ayaklarının önüne bıraktılar. Aemona'da oturanların alkışlarını dinlemekle vakit yitirmeyen Theodosius, kapıldığı büyük korkunun çabukluğuyla kaçan gasbedicinin öldürülerek ya da yakalanarak savaşı bitirmek üzere yürüyüşünü sürdürdü. Julian Alplerinin doruğundan öyle çabuk geçti ki aynı gün Aquileia'ya vardı. Burada, her yandan kuşatılan Maximus kale kapılarını kapamak için anca vakit bulabildi. Ama bu kapılar, muzaffer bir düşmanın gücüne uzun süre dayanamazdı. Halkın ve askerlerin ilgisizliği, hoşnutsuzluğu ve umutsuzluğu Maximus'un yıkılışını hızlandırdı. Tahtından zorla indirilerek imparatorluk nişan ve süslemeleri söküldü ve Aquileia'dan yaklaşık üç mil ötedeki Theodosius'un karargâhına getirildi. İmparator, bu mutsuz insana kötü davranmadı; tersine, durumuna acımış göründü. Kişisel düşmanı olmamış bulunan, ancak tiksinti duyduğu Maximus'u bağışlayabilecekti. Anlattığımız kötülükler duyarlılığımızı artırmakla birlikte Theodosius, rakibinin yerlere yatarak ayaklarına kapanmasını görmek istemiyordu. Ne var ki Gratianus'un öldürülmesi ve adalate karşı saygı, istenç dışı acıma duygusuna son verdi. Theodosius, Maximus'u askerlerin öç almasına bıraktı. Onlar da alıp götürdüler ve kafasını kestiler. Gasbedicinin oğlu Victor, babasının buyruğuyla Augustus sanını almıştı. O da Arbogastes'in emri, belki de eliyle öldürüldü. Theodosius'un tüm önlemleri başarıyla taçlanmış oldu.

Çok daha güç ve kanlı olacağını sandığı iç savaş böylece sona erince imparator, Milano'daki sarayında, eyaletlerdeki düzeni yeniden kurma işleriyle uğraştı ve ilkbahar başlarında, Constantinus ve Constantius'un yaptıkları gibi, Roma kentine zafer alayı ile girdi.[77]

Suskunluğunu tehlikesizce tutabilen sözen tiksinmeden ve güçlüğe uğramadan Theodosius'u övebilir.[78] İleriki kuşaktan haklı olarak övülmeye değer bulacaklardır.[79] Yasalarının akılcılığı ve ordularının başarısı, onun uyguladığı devlet yönetimine karşı kendi uyruklarının ve düşmanlarının bile saygısı, hiç kuşku yok ki bu hükümdarı, karakteri bakımından ilginç kılıyordu. O, hükümdar saraylarında pek az rastlanan aile yaşamının erdemlerini seviyor ve uyguluyordu. Theodosius kanaatkâr ve namuslu idi. Sofranın keyfini, aşırıya kaçmadan çıkarıyordu. Kadına karşı tutkular onu görevlerinden alıkoyamıyordu. İmparator yüceliğinin şatafatlı sanlarıyla donanmış olduğu halde, karısına bağlı koca ve hoşgörülü babalar için kullanılan sevecen sıfatıyla adlandırılmak istiyordu. En gerçek saygıya değer olan amcasını ikinci bir baba gibi sevip kolluyordu. Theodosius, erkek ve kız kardeşinin çocuklarını kendi öz çocukları gibi benimsedi, ve en uzak kısımlarına bile ilgisini esirgemedi. Bu arada, candan

77. Kroniklerden ve kilise tarihlerinden alınabilen pasajlardan başka, Zosimus (1, IV, s. 259-267), Orosius (1, VII, 35) ve Pacatus (in Panegyr, Vet., XII, 30-47) iç savaş belgelerindeki kıtlığı bütünlüyorlar. Ambrose (c. II, epist., Xl, s. 952, 953) bir ambarın yağmalanması, Petovio'daki bir olay ve Sicilya denizinde deniz zaferi gibi bilinen olaylara anlaşılmaz bir biçimde atıf yapıyor. Ausonius (s. 256, Toll. baskısı) mutlu talihi dolayısıyla Aquileia'yı kutluyor ve kentlerin tutumunu övüyor.

78. Genç Victor'un Theodosius'un portresini anlatmasına bakınız. Çizgiler çok çarpıcıdır: Pacatus'un övgüsü kapalıcadır. Claudianus ise onun başarı ve ününü oğlunun başarı ve ününden yüksek göstermekten korkuyor gibidir.

79. "Quam promptum laudare principem, tam tutum siluisse de principe." (Pacat. in Panegyr. Vet., XII, 2). Latinus Pacatus Drepanius, Galya'da doğdu, bu söylevi Roma'da söyledi (M. S. 388). O tarihten sonra Afrika konsülü olarak atandı. Dostu Ausonius onun koşuklarını Vergilius'unkilerle karşılaştırıyor. Bkz. Tillemont, *Hist. des Empereurs*, c. V, s. 303.

dostlarını da tahta çıkmadan önce tanıdığı açık yürekli kimseler arasından seçmişti. Soylu ruhu, taht ve tacın geçici seçeneklerinden tiksinti duyuyordu; davranışları, kötülükleri unutup yalnızca iyilikleri anımsamayı bildiğini tanıtlamıştı. İlişkide bulunmak durumunda olduğu uyruklarıyla görüşmesinde onların yaşlarına, toplumsal sınıflarına ve yaratılışlara göre uyum sağlıyor, gönül okşayıcı tutumunu elden bırakmıyordu. Hareketlerindeki incelik ruhunun saf ve temiz yansımasıydı. Theodosius, erdemli kimselerin doğruluğuna saygı duyuyor, yararlı her yeteneği el açıklığıyla ödüllendiriyordu. Çok amansız bir kinle ezdiği mezhep sapkınları bir yana bırakılırsa denebilir ki onun etkin iyiliği tüm insanlar için yaygın nitelikteydi. Büyük bir imparatorluğun yönetimi, bir ölümlünün zamanını ve tüm yeteneklerini kullanmasını gerektirecek önemdedir. Bununla birlikte, bir bilgin ününü kazanmak için can atmamış olan bu çalışkan hükümdar, boş kaldığı zamanlarda öğretici yapıtları okuyordu. Tarih, en gözde inceleme konusuydu. Roma tarihleri, on bir yüzyıllık uzun bir süre içerisinde refahın ve insan yaşamının değişken ve çarpıcı tablolarını gözler önüne seriyor, insanların ve özgürlüğün baş cezaları olmuş Cinna, Marius ve Silla'nın kıyıcılıkları karşısında dehşetle haykırıyordu. Geçmiş olayların nedenleri üzerine yansız kanıları, onun tutumunu düzenlemesi için fırsat oluşturuyordu. Kendi geleceğini düşünmüyor, servetini geçici imparatorluk olanaklarıyla sağlama ve çoğaltma yoluna gitmiyordu. Onun için en mutlu anlar ılımlılığın egemen olduğu zamanlardı. İç savaşın tehlikeleri ve başarılarından sonra gösterdiği bağışlamalar nedeniyle herkesi kendine hayran bıraktı. Zaferin ilk karışıklıkları içerisinde, gasbedicinin muhafızlığını yapan Moorish'lerden bir bölümü öldürülmüştü. Geriye kalan suçluları da yargılanmak üzere mahkemeye teslim etti. Ne var ki imparator, suçluları cezalandırmaktan çok suçsuzları kurtarmak için ilgi gösterdi. Topraklarının kendilerine geri verileceğine inanarak mutlu olan batının mutsuz vatandaşları, yitirdiklerine eşit değerde para alınca

şaşırıp kaldılar. İmparator, Maximus'un kızlarıyla annelerinin geçim sorunlarını ve eğitim giderlerini bol bol karşıladı.[80] Bunca erdem, Brutus yeniden dünyaya gelse krallığa karşı duyduğu tiksinti duygusundan vazgeçerek bunu Theodosius'un ayaklarına bırakırdı, diye büyük heyecanla düşüncesini belirten hatip Pacatus'a bir ölçüde hak verilebilir.[81]

Bununla birlikte, cumhuriyetin kurucusunun keskin gözü, zorbalık yönetimi için duyduğu yeni beğeniyi ortadan kaldıracak nitelikte iki temel eksikliğin de farkına varacaktı. Theodosius'un tasasızlığı,[82] çoğu zaman erdemlerinin işlerliğini zayıflatıyor, kimi zaman kendini öfkeye kaptırıyordu.[83] Önemli bir konuyu ele aldığı zaman, gözüpekliği en büyük atılımları başaracak bir güç kazanıyorsa da bir girişimin başarıyla sona ermesini izleyen zamanlarda kahraman, utangaç bir ilgisiz haline giriyordu. Zamanını uyrukları için kullanma gereğini unutarak, gösterişli bir sarayın içerisinde, saf ve günahsız ama birtakım havai eğlencelere kendini kaptırıyordu. Theodosius yaradılış bakımından sabırsız ve öfkeli bir insandı. Hiç kimseyi karşısında çekemiyordu; çok az kimse ona dert anlatmayı göze alabiliyordu. Hükümdar, zayıf ve güçlü yanlarının da tehlikelerinden korkuyordu. Tutkularının coşkusunu yenmek, hiç değilse azaltmak için durmadan çalışıyordu. Çabalarıyla kazandığı başarı bağışlayıcılığının değerini artırıyordu. Her zaman bir savaşımı gerektiren zor erdemin hep başarıya ulaşması

80. Ambros., c. II, epist., XL, s. 955. Pacatus, cesaret ya da zekâ noksanlığı nedeniyle, bu güzel olayı ve davranışı savsaklamaktadır.
81. Pacatus, in Panegyr. Vet., XII, 20.
82. Zosimus, 1, IV, s. 271, 272. Onun tanıklığı, bu konuda yürek temizliğinin ve gerçeğin damgasını taşımaktadır. Bu tasasızlık ve hareketliliği, bir kusur olarak değil, Theodosius'un karakterindeki bir tuhaflık olarak görmektedir.
83. Victor bu öfkelenme durumunu mazur görmektedir. Ambrose, "Sed habes," diyor dikkatli ve saygılı terimlerle hükümdarı için, "nature impetum, quem si quis lenire velit, cito vertes ad misericordiam: si quis stimulet, in magis exsuscitas, ut eum revocare vix possis." (c. II, epist., LI, s. 998). Theodosius (Claud. in iv. Hon. 266, vd.) oğlunun öfkesini ılımlılaştırmak üzere özendirmektedir.

beklenemez. Akıllı ve bağışlayıcı bir hükümdarın saltanatı, olsa olsa Nero'ya ve Domitianus'a yakıştırılabilecek bir zulüm eylemiyle lekelenmiş oldu. Theodosius'un Antioch halkına tanıdığı bağışlamayı ileriki kuşaklara seve seve ulaştıran tarihçisi, üç yıldan daha az bir süre sonra Selanik halkını kılıçtan geçirmesini acı duyarak anlatma durumunda kalmıştı.

Antioch halkının kaygılı karakteri ne kendi durumundan ne de imparatorlarının yönetiminden memnundu. Theodosius'un Arian'cı uyrukları kiliselerinin yitirilmesinden yakınıyorlardı. Antakya başpiskoposluk makamı için üç piskopos, çekişiyordu. İstekleri konusunda verilen karar, bitkin hale gelen iki tarikat papaz topluluğunun yakınmalarına yol açtı. Gotlara karşı savaşın gereksinmeleri ve barışın neden olduğu kaçınılmaz harcamalar imparatoru vergileri yükseltmek zorunda bırakmıştı. Avrupa'da meydana gelen mutsuzluklardan acı çekmemiş olan Asya eyaletleri onların yükünü azaltma önlemlerine tiksinerek katılıyorlardı. Saltanatının onuncu yılı yaklaşıyordu. Gelenek olmuş bayram dolayısıyla askerlere ödüller dağıtılıyor ve önceleri bağış biçiminde halktan toplanan bu ödül karşılıkları uzun süreden beri vergi haline dönüşmüş bulunuyordu. Bununla ilgili buyrultular Antioch halkını korku ve telaş içerisine soktu. Magistra'nın mahkeme binası, acındırıcı ve saygılı sözlerle kötülüklerin düzeltilmesini yalvararak isteyen bir kalabalıkça sarıldı. Yakınmaları ağır suç olarak değerlendiren komiserlerin büyüklük satmaları halkın öfkesini gittikçe azdırdı. Yergiler ve sövmeler her yandan duyulmaya başladı. Önce yüksek görevlilere yöneltilen bu yergi ve sövgüler yavaş yavaş imparatora yöneldi. Onları yatıştırmak için alınan önlemlerin zayıflığı yüzünden artan öfkeleri, kentin en güzel alanlarında genel saygıyla selamlanmaları için konulmuş imparatorluk ailesinin portreleri üzerinde kendini gösterdi. Theodosius'un, babasının, eşi Flaccilla'nın ve oğulları Arcadius ile Honorius'un heykelleri kırıldı, sokaklarda sürüklenerek dolaştırıldı. Bir okçu

birliğinin olay yerine gelmesiyle karışıklık hemen sona erdi ve Antioch'lular, yaptıkları yanlışlığın ne denli büyük olduğu ve cezasının da ağırlığı üzerinde düşünme fırsatı buldular.[84] Eyaletin yöneticisi, ayaklanmanın tüm ayrıntılarını bir raporla saraya bildirdi. Tirtir titreyen Antioch'lular da piskoposları Flavianus'u suçlarının itirafını ve duydukları pişmanlığı hükümdara sunmakla görevlendirdiler. Yanına arkadaş olarak da olasılıkla Libanius'un takipçisi ve dostu Hilarius'u kattılar. Bu uzsözlü senatör, aklıyla, üzücü olayda yurdu için büyük ölçüde yardımcı oldu.[85] Antioch ile Constantinople arasındaki uzaklık sekiz yüz mildi. İmparatorluk posta arabalarının hızlılığına karşın suçlu kent, gelecek yanıtın ürkütücü kuşkusu içerisinde acı çekti. Büyük korkular arasında kulaklarına geliyordu ki heykellerine, özellikle sevgili karısının heykeline karşı işlenmiş saldırılardan dolayı fena halde öfkelenen imparator, yaş ve kadın erkek ayrımı gözetmeksizin tüm kentin kılıçtan geçirilmesini buyurmuş,[86] bunu işitenlerden bir bölümü Suriye dağlarına ve en yakın çöllere kaçmıştı. Böylece, yirmi dört günlük kaygıyla bekleyişten sonra, saray muhafız ordusu komutanları Hellebicus ile Caesarius imparatorun buyruklarını ve Antioch için kararını açıkladılar. Bu kendini beğenmiş şehir, derece düşürülmesine uğratılıyor, adını ve kentsel haklarını yitiriyordu. Doğunun bu koca merkezinden toprakları, ayrıcalıkları ve gelirleri alınıyor, aşağılatıcı köy adı verilerek Laodicea'ya bağlanıyordu.[87] Hamamlar, sirk ve tiyatrolar ka-

84. Hıristiyanlar da putperestler de aynı düşünceyle, ayaklanmanın şeytanlarca kışkırtıldığına inandılar. Sozomen'e göre, dev yapılı bir kadın, elinde kırbaçla sokaklarda dolaşıyordu. Libanius'un dediğine göre de (Orat., XII, s. 396) yaşlı bir adam önce delikanlıya, sonra da küçük bir çocuğa dönüştü...

85. Zosimus, Libanius'un da Constantinople'a gönderildiğini söylemekle yanılmış olmaktadır. Söylevleri Antioch'da kaldığını kanıtlamaktadır.

86. Libanius (Orat., I. s. 6, Venet. baskısı) diyor ki, böyle bir saltanat yönetiminde genel bir kılıçtan geçirme korkusu yersizdir, özellikle imparatorun yokluğunda... Bu iyi hatibe göre, onun hazır bulunması, en şiddetli öç almayı bile yasallaştırmış olacaktır.

87. Laodicea, deniz kıyısındaydı ve Antioch'dan altmış beş mil uzakta bulunuyor-

patıldı. Eğlencelerden ve bolluktan yoksun kalmaları için, her yıl yapılan tohum dağıtımı da kesildi. Ayrıca heykelleri kırıp devirenlerle bunların eylemlerine engel olmayanlar için Theodosius'un temsilcilerince dava açıldı. Hellebicus ile Caesarius, Forum'da, askerlerle çevrilmiş kürsülerinde oturuyorlardı. Soyluluk ve zenginlik bakımlarından en seçkin Antioch'luların zincire vurulmuş oldukları görüldü. Bunlara işkence yapıldı. İki yargıç, kendi yetkilerine dayanarak, suçluların çarptırıldıkları cezaları bildirdiler. Evleri satıldı, eşleri ve çocukları büyük zenginlikten yoksulluğun kucağına düştüler. Halk, Doğu'nun vaizi, belagatli Chrysostom'un evren adaletinin çarpıcı bir tablosu olarak nitelendirdiği bir günlük büyük yıkımın daha kanlı ölüm cezalarını sona erdireceğini umuyordu.[88] Theodosius'un temsilcileri, görevlendirildikleri işi istemeyerek yerine getiriyorlardı. Halkın çektiği acı onların gözlerini yaşarttı ve dağlardan inen münzevi papazlarla keşişlerin yakarmalarını saygıyla dinlediler.[89] Hellebicus ile Caesarius, kararların uygulamasını ertelemeye razı oldular. Biri Antioch'da kaldı, öbürü de en hızlı araçlarla oradan ayrılarak, imparatorun bağışlaması için yalvarmak üzere Constantinople'a gitti. Theodosius'un öfkesi yatışmıştı bile. Halkın temsilcileri, piskopos ve hatip, elverişli bir görüşme olanağı bulmuşlardı. İmparatorun sözleri, kibir ve güçlülüğün tehdidinden çok incinmiş gönülden gelen yakınmalardan başka birşey olmadı. Antioch halkının suçları bağışlandı. Cezaevlerinin kapıları açıldı, aşağılık bir ölümü bekleyen senatörler yeniden evlerine döndüler ve servetlerine

---

du. (Bkz. Noris Epoch. Syro-Maced. Dissert., III, s. 230). Antioch halkı, kendileri için ricada bulunmaya kalkışan Seleucia kentinin bu jestinden üzüntü duydu.

88. Paskalya şenliklerinin tarihi değişken olduğu için karışıklıkların meydana geldiği günlerin doğru tarihini saptamak olası değildir ve yılı bile kesinlikle belirlenememektedir. Yorucu araştırmalardan sonra Tillemont (*Hist. des. Emp.*, c. V, s. 741-744) ve Montfaucon (*Chrysostom*, c. XIII, s. 105-110) yılın tarihini 387 olarak benimsediler.

89. Chrysostom, büyük tehlikesi olmayan bu cesaretini kiniklerin utanç verici kaçışıyla karşılaştırmaktadır.

kavuştular. Doğunun merkezi eski gösterişini ve tüm ayrıcalıklarını kazandı. Meslektaşları için bağışlanmaları dileğinde bulunmuş olmalarından dolayı Theodosius, Constantinople senatosuna övgülerini belirtti. Hilarius'un belagatini, onu Filistin valisi yaparak ödüllendirdi, Antioch piskoposuna, ayrılışı sırasında takdir ve teşekkürlerini bildirdi. Theodosius, gösterdiği bu bağışlamalar karşılığında bin tane heykelin yapıldığını gördü ve adaletin hükümdarların en kutsal göreviyse iyiliğin de en tatlı beğeni olduğunu anladı.[90]

Selanik ayaklanması ise daha utanç verici bir nedene bağlanmaktadır ve sonuçları da daha felaketli olmuştur. Illyricum eyaletinin başşehri olan bu büyük kent, çok güçlü bir tahkimat ve kalabalık bir garnizonla. Gotların yakıp yıkmalarına karşı korunmuştu. Bu garnizonun komutanı Botheric'in köleleri arasında genç bir oğlan vardı ve güzelliği Circus arabacılarından birinin uygunsuz isteklerini dürtüklemişti. Botheric, bu kendini bilmez hayvanlığını cezalandırmak üzere onu cezaevine koydurmuş, sirkteki oyunlarda halkın sevdiği arabacıyı göremeyen izleyicilerin, serbest bırakılması için çığlıklarla yaptığı istek, komutanca reddedilmişti. Bu konuda yapılan hafif tartışmalar halkın hıncına neden olmuş, İtalya savaşında birçok birliği kullanılmış ve asker kaçakları yüzünden zayıflamış olan garnizon kendi generalini halkın öfkesinden kurtaramamıştı. Botheric ve başlıca subaylar halkın saldırısıyla öldürüldüler. Vücutları parçalanarak aşağılandırıcı bir biçimde sokaklarda sürüklendiler. Haber, o sırada Milano'da bulunan imparatora kısa sürede ulaştırıldı. En ılımlı yargıç bile bu ayaklanmanın suçlularını en ağır cezalara çarptıracak-

90. Her ne kadar ayrı kanıdaysalar da değerleri bakımından eşit aşamada seçkinleşmiş iki hatip, Antioch ayaklanmasını dramatik üslupla ile betimlemişlerdir. Bkz. Libanius (Orat., XIV, XV, s. 389-420, de Morel edisyonu; Orat., 1, s. 1-14, Venet, 6754) ve Aziz John Chrysostom'un yirmi söylevi, de Staius, c. II, s. 225, Montfaucon edisyonu. Chrysostom'un yapıtlarını az tanıyorum. Ama Tillemont (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 263-283) ve Hermant (*Vie de St. Chrysostom*, c. 1, s. 137-214) onun yapıtlarını dinsel bir ilgiyle okuduklarını bildiriyorlar.

tı ve Botheric'in değeri Theodosius'un nefretini, doğal olarak, artırabilecekti. Adalet yolunun ağır işleyişini bekleyecek sabrı kalmamış olan hükümdar, temsilcisinin öldürülmesine karışı öcünü tüm suçluların kılıçtan geçirilmesiyle almaya karar verdi. Bununla birlikte ruhu, bağışlamayla öç alma arasında dalgalanmasını sürdürüyordu. Piskoposların çabasıyla genel bir bağışlamaya söz verecek duruma gelmişti. Ne var ki bakanlarından biri olan Rufinus onun öfkesini kışkırttı. Kanlı buyruklarını gönderdikten sonra imparator pişman oldu ama korkunç sonuçları önlemek için artık çok geç kalınmıştı. Bir Roma kentinin cezalandırılması barbarların gözü dönmüş kızgınlığına bırakılmış oldu ve uygulamada her türlü düzene başvuruldu. İmparatorun adından yararlanılarak Selanikliler sirk oyunlarına çağrıldı. Bu oyunları izlemeye düşkün olan halkın aklına ne korku ne de kuşku geldi. Tüm halk çağrıya uyup gelince, Circus'u gizlice kuşatmiş olan askerler genel öldürme buyruğu aldılar. Yerli, yabancı, yaşlı, kadın, erkek ya da suçlu veya suçsuz ayrımı gözetmeksizin girişilen kıyım üç saat sürdü. En ılımlı tahmine göre yedi bin, kimilerine göreyse on beş bin kişi Botheric'in ruhu için kurban edildi. Belki ayaklanma sırasında Selanik'te bulunmamış olan yabancı bir tüccar suçlu sayılamayacağı halde iki oğlundan birinin canını kurtarmak için kendi canını ve tüm servetini vermeyi önerdi. Bu mutsuz baba, önerisinin acı bekleyişi içerisindeyken barbarlar, onu tek evladının acısıyla bırakmayıp her ikisini de öldürdüler. Kıyıcılar, eylemlerindeki insan dışılık için imparatorun öcünü sebep olarak gösteriyorlardı. Onların dediğine göre onun hıncı daha şiddetliydi ve kesilecek başların sayısı kendilerine bildirilmişti, bunların her biri ona gösterilecekti. Çoğu zaman Selanik'te uzun konaklamalar yapan bir hükümdarın böyle bir buyruğu hiç kuşkusuz daha da zalimce görülüyordu. Bu mutsuz kentin yolları, evleri, halkının giyinişinden davranışlarına varıncaya dek hiçbir şeyi Theodosius'a yabancı değildi ve kılıçtan geçirt-

tiği halkın hayali gözlerinin önünde canlanmış olmalıydı.[91]

İmparatorun gelenekçi ruhban sınıfına karşı saygı duyarak bağlı olması, tüm piskoposluk erdemlerini kendinde toplamış olan Ambrose'u da sevmesini ve ona hayranlık duymasını kolaylaştırmıştı. Theodosius'un yüksek aşamalı görevlileri ve dostları da hükümdarlarının örneğine öykünüyorlardı. Theodosius, konseyinde geçen her görüşmeden başpiskoposun haberi olduğunun şaşarak farkına varıyordu. Başpiskopos, sivil yönetimin tüm karar ve eylemlerinin tanrısal ya da dinsel makamların yüceliğini ilgilendirdiğine inanmaktaydı. Pers sınırındaki küçük Callinicum kentinin keşişleri ya da ayaktakımı, bağnazlıkları ya da piskoposlarının kışkırtmasıyla Valentinianus'un dinî toplantı binasını (conventicle) ve Yahudilerin sinagogunu ateşe vermişlerdi. Yargıç, isyanı teşvik eden yüksek papazı yakılanların yeniden yapılmasına ya da zararı ödemeye mahkûm etmiş, imparator da bu ılımlı kararı onaylamıştı. Milano başpiskoposu bu onamaya katılmadı.[92] Yazdığı mektupta, düşüncesini, imparatorun bunların davranışlarını sanki sünnet olmuş ve vaftizlerinden vazgeçmişler gibi değerlendirdiğini acı bir dille bildirdi. Ambrose bu işte, Yahudiliğe karşı bir hoşgörüde bulunulduğunu, Katolikliğe ise işkence yapıldığını düşünüyor, şehit aşamasına yükseldiği için Callinicum piskoposuna gıpta ettiğini ve Theodosius'un bu karar ile ününe ve esenliğine gölge düşürdüğünü, dini bütün bir kimse olarak bildirme korkusuzluğunu da gösteriyordu. Bu özel uyarı istediği

91. Ambrose (c. II, epist., LI, s. 998), Augustin, (de Civitat. Dei,, V, 26) ve Paulinus (in Vit. Ambros., b. 24) duydukları dehşeti ve acımalarını kapalı deyişlerle belirtiyorlar. Bunlara Sozomen'in (1, VII, b. 25), Theodoret (1, V, b. 17); Theophanes (*Chronograph*., s. 62). Cedrenus (s. 317) ve Zonaras'ın (c. II, 1. XIII, s. 34) verdikleri bilgiler eklenebilir. Theodosius'un amansız düşmanı olan Zosimus -yalnız o- imparatorun tüm eylemleri arasında en çok suçlandırılabilecek bu eylemini suskun olarak geçiyor.

92. Ambrose (c. II, epist., XL, s. 946-956) ile biyografisini yazan Paulinus (b. 23) arasındaki uyuma bakınız. Bayle ve Barbeyrac (*Morales des Peres*, b. 17, 325, vd.) haklı olarak başpiskoposu suçladılar.

etkiyi yapmayınca, başpiskopos, vaaz kürsüsünden[93] imparatorun tahtına seslendi ve Callinicum piskoposu ile keşişlerinin suçsuzluğunu Theodosius'un açıkça bildirmesine değin[94] mihrapta kurban edilmeleri yasakladı. Theodosius, kararını geri almakta içtenlikliydi[95] ve Milano'da kaldığı sürece, Ambrose ile yaptığı sık sık görüşmelerde ve dostça söyleşilerde ona bağlılığı artmıştı.

Ambrose'un ruhu Selanik toptan kıyımını öğrenince dehşet ve nefretle dolup taştı. Acısıyla baş başa kalmak ve Theodosius'un yüzünü görmemek için kırsal alana çekildi. Ama işlenen suçun bir çeşit onanması anlamına gelebilecek ürkek bir suskunluğu doğru bulmayarak imparatora bir mektup yazdı. Bu mektubunda kötülüğün büyüklüğünü betimleyerek bu günahı ancak tövbe ve gözyaşlarıyla itiraf ederek silebileceğini ona bildirdi. Sert davranmanın yanında ihtiyatlılığı da elden bırakmayan Ambrose imparatoru açıkça aforoz etmek yerine,[96] kendisine vahyolunduğu üzere, Theodosius'un önünde ya da onun adına kilise ayini yapılmayacağını buyurmakla yetindi. Ona, kendini ibadete vermesini ve günahsız bir halkın kanına bulanmış kirli ellerini kilisedeki kutsal ekmek ve şaraba sürmemesini öğütledi. Başpiskoposun kınamalarıyla derinden etkilenen ve kendi

93. Verdiği vaaz, Jeremiah'ın asası, badem ağacı, İsa'nın ayaklarını yağla ovan kadın için yapılmış acayip bir eğretilemedir. Vaazın sonu ise kişisel nitelik taşımaktadır.

94. "Hodie, Episcope, de me proposuisti." Ambrose haddini bilerek konuşuyordu ama Callinicum keşişlerinin cezalandırılmaları gerektiğini söyleyen süvari ve piyade kuvvetleri komutanı Timasius'u sert bir dille azarlamıştı.

95. Bununla birlikte, beş yıl sonra tinsel yol göstericisinin yokluğunda Theodosius Yahudilere hoşgörüde bulundu ve sinagoglarının yıkılmasını yasakladı (*Cod. Theodos.*, 1, XVI, c. VIII, yasa 9 ve Godefroy'un bilimsel eleştirileriyle, c. VI, s. 225).

96. Ambrose, c. II, epist., LI, s. 997-1001. Mektubu, daha dikkatle incelenmesi gereken bir konu üzerine yazılmış kötü bir rapsodidir. Ambrose, en iyi davranış biçiminin yazmak olduğunu biliyordu. Mektubun sözcükleri ve üslubu beğeniden ve ussallıktan yoksundur. Onda ne Tertullian'ın ateşi ne Lactantius'un büyük inceliği ne Jerom'un canlılığı ne de Augustinus'un ciddi çabası vardır.

vicdan azabıyla da acı çeken imparator bu zulmünün onarılmaz sonuçlarının neler olacağını titreyerek gözlemliyordu. Ağır suçu üzerinde bir süre acı duyduktan sonra, her zamanki gibi, Milano Katedrali'nde dinsel görevlerini yerine getirmeye gitti. Gözüpek başpiskopos, hükümdarı kemer altında durdurttu ve gökten inmiş bir tanrısal görevlinin sesini ve konuşmasını canlandırarak, pişmanlığın bir genel kıyım suçunun kefareti ve her şeye kadir bir Tanrı'nın adaletini yatıştırmak için yeterli olmadığını ona bildirdi. Theodosius, alçak gönüllülükle ona, kendisi adam öldürmekten dolayı günaha girmişse, Tanrı'nın ölümlü sevgilisi Davut da yalnız adam öldürmekten değil, ayrıca zinadan da suçluydu, diye karşılık verdi. Yürekli başpiskopos onu "Siz Davut'a, işlediği cinayetiyle öykündünüz; ona pişmanlığınızla da öykününüz," diye yanıtladı. Theodosius, kendisine zorunlu kılınan koşulları saygıyla benimsedi. Onun açıkça girişiştiği tövbe davranışı kilise için en onurlandırıcı olaylardan biri olarak nitelendirildi. Dördüncü yüzyılda yerleşmiş kilise düzeninin en ılımlı kurallarına göre, adam öldürme suçu yirmi yıl süreyle cezalandırılmayı gerektiriyordu.[97] En uzun insan yaşamının bile Selanik halkından birçok kimsenin öldürülmesi karşılığında çekilmesi gereken cezaya yetmeyeceğine göre öldürenin yaşam boyu kutsal ayinlerin dışında bırakılması gerekirdi. Ne var ki başpiskopos, dinsel siyasanın kurallarını izleyerek ünlü bir bağışlanma isteyene biraz hoşgörüde bulundu. Buna göre hükümdar tacın verdiği üstünlükten vazgeçecek ve halkın ilgisi yatışınca tövbenin süresi kısalmış olacaktı. Theodosius bu süre içerisinde bir dindar rolünü oynayacaktı. Romalıların imparatoru kiliseye sade ve tüm hükümdarlık giysi ve takılarından sıyrılmış olarak gelecek, Milano Katedrali'nin

97. Aziz Basil'in düzenlemesine göre (Canon, LVI) kasıtlı olarak adam öldürme karşılığında dört yıl yas tutma, sonraki beş yılı dinleyici olarak geçirmek, ondan sonraki yedi senede secdeye kapanmış kalmak ve geri kalan dört yılı da ayakta tamamlamak gerekiyordu. Aziz Basil'in kanonik mektuplarının (Canonical Epistles) orijinali (Beveridge, *Pandect.*, c. II, s. 47-151) bende bulunmaktadır ve bir çevirisi şuradadır (Chardon, *Hist. des Sacremen.*, c. IV, s. 219-277).

ortasında iç çekişler ve gözyaşlarıyla günahlarının bağışlanması için dualar edecekti.[98] Bu tinsel tedavide Ambrose tatlılık ve sertlik karışımı bir yöntem kullandı ve yaklaşık sekiz aylık bir süreden sonra Theodosius inananlar ayinine katılmaya başladı. Yargı kararlarının otuz gün ertelenmesini buyuran fermanına da onun pişmanlığının esenleştirici ürünü olarak bakılmalıdır.[99] Sonraki kuşaklar başpiskoposun sağlam dinsel tutumunu alkışladılar. Theodosius örneği, insan adaletinin yetişemediği yerde, mutlak bir hükümdarı yasalara ve gözle görülmeyen bir yargıcın temsilcilerine saygılı olmaya zorlayan ilkelerin yararını göstermektedir. Montesquieu diyor ki "Dini seven ve ondan korkan bir hükümdar, dalkavukluk edenin ya da yatıştıranın eline kendini teslim eden bir aslandır."[100] Bu çok güçlü hayvanın kuvveti, onun üzerinde tehlikeli bir otorite kurmuş olan kimsenin yönetimine göre yönlenir. Hükümdarın vicdanını yöneten papaz, kendi eğilimine ya da amacına göre onun kanlı tutkularını daha da tutuşturacağı gibi durdurmayı da başarabilir. Ambrose, sırasıyla insanlık savını sonra da işkence nedenini sert biçimde ve başarıyla etkisiz hale getirdi.

Galya'yı ele geçirenin yenilgisi ve ölümü üzerine Theodosius, tüm Roma dünyasının mutlak efendisi oldu. Doğu eyaletlerinde Gratianus'un seçimiyle, Batı eyaletleri üzerindeyse yengi ve fetih hakkı ile saltanat sürmekteydi. Theodosius üç yıl kaldığı İtalya'da yasaların üstünlüğünü yeniden kurmak ve Maximus'un yönetimiyle Valentinianus'un erginlikten önceki dö-

98. Theodosius'un tövbesi Ambrose (c. VI, de Obit. Theod., b. 34, s. 1207) Augustinus (de Civitat. Dei, V, 26) ve Paulinus (in Vit. Ambros., b. 24) tarafından doğrulanmaktadır. Socrates'ın bu konuda bildiği yoktur. Sozomen çok kısa değinmektedir. Theodoret'in çok uzun öyküsüne (1, V, b. 18) pek inanmamak gerekir.

99. *Codex Theodos.*, 1,. IX, c. XI, yasa 13. Bu yasının tarihi ve özelliği çok az özgün olduğunu göstermektedir. Ben Tillemont'un çabalarını yeğ tuttuğumu söylemeliyim (*Hist. des Empereurs*, c. V, s. 271) ve ayrıca bkz. Pagi (*Gritica*, c. I, s. 578).

100. "Un prince qui aime la religion, et qui la craint, est un lion qui cede a la main qui le flatte, ou a la voix qui l'appaise." (*Esprit des Loix*, 1, XXIV, b. 2).

neminde alıp yürümüş kötülükleri düzeltmekle uğraştı. Devlet işlemleri Valentinianus adıyla yürütülüyordu. Ama genç yaşta oluşu ve inancındaki belirsizlik yüzünden ona dini bütün bir vasi bulmak gerekiyordu. Theodosius, dedikodulara kulak asmış olsa ya da politikanın ve kişisel çıkarının sesini dinleseydi onu devlet yönetiminden alır, savaşa bile gerek kalmaksızın tahtından indiriverirdi. Bu çekici fırsatta onun davranışındaki yüce gönüllülük en amansız düşmanlarının bile alkışlarını almasına neden oldu. Valentinianus'u yeniden Milano'daki tahta oturttu, ne o sırada ne de ilerisi için hiçbir koşul ileri sürmeksizin, Maximus tarafından elinden alınmış tüm eyaletleri ona geri verdi. Bunlara ek olarak da gasbediciye karşı ordularıyla kazandığı Alplerin öbür yanındaki tüm ülkeleri de görkemli bir armağan olarak ona bağladı.[101] İyilikçisinin öcünü almış olmaktan ve batıyı zulmün elinden kurtarmaktan dolayı mutluluk duyan imparator, sessizce kendi yönetim bölgesine döndü ve hemen her zamanki gevşek tutumunu takındı. Onun yükselen saygınlığını beğenen sonraki kuşaklar, utkuyu erdem yolunda kullanmasını da alkışlamalıdırlar.

İmparatoriçe Justina, İtalya'ya döndükten sonra uzun süre yaşamadı ve savaşı kazanan Theodosius artık onun Valentinianus'u yönetmesine izin vermedi.[102] Geleneksel eğitimi, Justina'nın ona, örnek olarak ve ders biçiminde verdirmiş olduğu sapkın Arian ilkelerini kısa sürede silip attı. Nicaea inancı için Valentinianus'ta uyanan bağlılık, Ambrose'un kişiliğine ve karakterine duyduğu saygı Batı'nın genç imparatorunu en ileri Katoliklerden biri haline getiriyordu.[103] Namusu, tokgözlülüğü,

101. İşte Zosimus'un cılız övgüsü böyle (1, IV, s. 267). Augustinus daha mutlu bir deyişte bulunuyor: "Valentinianum... misericordissima veneratione restituit..."
102. Sozomen, 1, VII, b. 14. Kronolojisi çok şüpheli niteliktedir.
103. Bkz. Ambrose, c. II, *de Obit. Valentinaus*, b. 17, vd., s. 1178. Genç imparator bir ziyafet verdiği sırada kendisi oruçlu bulunuyordu. Güzelliği övülen bir kadın oyuncuyu görmeyi reddetti vb. Av eğlenceleri için yararlanacağı yabanıl hayvanları öldürmek üzere verdiği buyruğa bakarak bu eğlence için bir tutkuyu ayıplamak pek akılcı olmasa gerektir.

eğlencelerden hoşlanmayışı, işlere kendini verişi, iki kız kardeşi için gösterdiği sevecenliği herkesin beğenisini kazanıyordu. Bu kardeşlerinin hatırı için en önemsiz uyruklarına bile herhangi bir adaletsizlik yapılmasına meydan vermiyordu. Ne var ki bu denli sevilmeye değer erdemler bile alçakların gizli tertiplerine engel olamamıştı. Genç Valentinianus henüz yirminci yaşını doldurmadan hainliğin kurbanı oldu ve imparatorluk yeniden iç savaşın korkunçluğuna sürüklendi. Frank kavminden yiğit bir asker olan Arbogastes,[104] Gratianus'un hizmetinde ikinci sırayı tutuyordu ve Maximus'un bozguna uğratılmasında Theodosius'un emrinde, askerî bilgisi ve yetenekleriyle yardımcı olmuştu. Zaferden sonra, imparator onu Galya orduları başkomutanlığına atamıştı. Gerçek değeri ve görünüşteki bağlılığı ile hükümdarın ve halkın güvenini kazanmıştı. Askerlere, eli açıklığıyla kendini sevdirmişti. Ona devletin temel direklerinden biri gibi bakılırken kurnaz ve düzenci barbar, gizliden gizliye Batı tahtına çıkma ya da onu devirme tasarılarını geliştiriyordu. Soydaşları olan Franklar ordudaki tüm önemli yerleri tutmaktaydılar. Arbogastes'in koruduklarını, sivil devlet yönetimindeki tüm onurlara ve hizmetlere atanmış bulunuyorlardı. Gizli fesat hareketiyle genç imparatorun kendisine bağlı insanları ondan uzaklaşıyor, Valentinianus, otoritesiz ve yetkisiz bir taç sahibi durumuna düşüyordu.[105] Gösterdiği sabırsızlık, delikanlılığın verdiği ataklığa ya da saltanat sürmeye kendinde hak ve değer gören bir hükümdarın tutkusuna yorulabilir. Milano başpiskoposunun gizlice arabulucu rolü oynamasını sağladı, Doğu imparatoruna yüz kızartıcı durumu üzerine bilgi verdi. Valentinianus, Theodosius'a gönderdiği haberde, hemen yardım etmeyecek olursa sarayından, daha doğrusu hapis yerin-

104. Zosimus (I, IV, s. 275) Theodosius'un düşmanını övüyor ama Socrates (1, V, b. 25) ve Orosius (1, VII, b. 35) ondan tiksiniyorlar.
105. Gregory of Tours (1, II, b. 9, s. 165, *Historians of France*'ın ikinci cildinde), Gregory'den çok üstün tarihçi olan Sulpicius Alexander'la ilgili bir bölümü sakladı.

den kaçacak düşmanlarının arasında tedbirsizlikle saptandığı konaklamak için Galya'ya gitmek zorunda kalacağını bildirdi. Bu uzak ve şüpheli yardımı beklerken Valentinianus her gün Arbogastes'in yeni bir düşmanlığına uğruyordu. Her türlü gücünden yoksun kalmış olan Batı imparatoru, güçlü rakibiyle hesaplaşmaya karar verdi. Tahtına oturmuş halde Arbogastes'i kabul etti. General, saygılı bir görünüşle yaklaşınca Valentinianus, tüm görevlerinden yoksun bırakıldığını bildiren bir kâğıdı ona verdi. Gözüpek Arbogastes, meydan okuyucu bir soğukkanlılıkla "Benim gücüm bir hükümdarın lütfuna ve onun gözünden düşmesine bağlı değildir," diye yanıtladı ve tiksinerek kâğıdı yere attı. Öfkeden deliye dönen Valentinianus, muhafızlarından birinin kılıcını aldı ve düşmanına ya da kendine saplamasına güçlükle engel olundu. Zayıf durumunu olduğu kadar öfkesini de gösteren bu olağanüstü çekişmeden birkaç gün sonra zavallı Valentinianus, odasında boğulmuş olarak bulundu. Arbogastes, suçlu görünmekten sıyrılmak için önlemler aldı ve hükümdarın, içerisine düştüğü umutsuzluğun sonucu olduğuna herkesi inandırmak istedi.[106] İmparatorun cenazesi olağan bir törenle Milano mezarlığına götürüldü; başpiskopos dinsel konuşmasını yaparak günahlarının bağışlanması için dua etti ve erdemlerini övdü.[107] Hiç kuşkusuz Ambrose bu olayda -insanlık göstermesi yüzünden- tanrıbilimsel düzeninin dışına çıkmış ve Valentinianus'un iki kız kardeşinin acılarını yatıştırmak için, inançlı hükümdarın vaftizini yaptırmamış olmakla birlikte doğruca sonsuz mutluluklar ülkesi olan cennete kabul edileceğini söylemiştir.[108]

---

106. Godefroy (Dissertat. ad. Philostorg., s. 429-434) Valentinianus'un ölümüyle ilgili her bilgi ve belgeyi özenle toplamıştır. Yurttaşlarının aksi duyguları ve bilgisizliği bu ölümün gizli olduğunu kanıtlamaktadır.

107. *De Obitu Valentinian.*, c. II, s. 1173-1196. Belirsiz bir anlatı içerisine bürünmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, hiçbir kilise dışı kimsenin ya da kilise mensubunun yapmayı göze alamayacağı bir özgürlükle yazmıştır.

108. Bkz. b. 51, s. 1188, b. 75, s. 1193; Dom Chardon (*Hist. des Sacramens*, c. 1, s. 86) Aziz Ambrose'un vaftizin mutlak gerekliliğini söylediğini itiraf ediyor

Arbogastes, tutkulu amaçlarının başarıya ulaşmak için gerekli önlemleri titizlikle almıştı. Yurtseverlik ve bağlılık gibi duygulardan habersiz olan eyaletler halkları, bir Frank'ın imparatorluk tahtına oturtmayı uygun göreceği adı sanı bilinmeyen efendiyi kadere boyun eğmiş bir sessizlik içerisinde bekliyorlardı. Kimi peşin soyluluk savındaki yargılar Arbogastes'in tahta çıkmasına karşı gibi olduğundan, sağlam düşünceli barbar tanınmamış bir Romalı adıyla saltanat sürmeye razı oldu. Kendi yazmanlığından yöneticiliğe geçirmiş olduğu retorik öğretmeni Eugenius'a erguvanı kuşattı.[109] Kont, devlet ve özel işlerinde Eugenius'un çalışmasından ve yeteneğinden her zaman memnun kalmıştı. Halk, onun derin bilgisine, belagatine ve göreneklerindeki inceliğe hayrandı. Tahta çıkarken bu işe istemeyerek razı olması da erdemli ve alçakgönüllü olduğunu göstermişti. Yeni hükümdarın elçileri Theodosius'un sarayına gitmek üzere hemen yola çıktılar ve acılı bir tavır takınarak, imparator Valentinianus'un kutsuz ölümünü haber verdiler. Arbogastes'in adından söz etmeyerek, halkların ve Batı ordularının oybirliğiyle tahta çıkardıkları saygıdeğer bir vatandaşı yasal bir görevde olarak kabul etmesini Doğu hükümdarından yalvararak istediler.[110] Theodosius, bir barbarın kalleşliğiyle bunca çabasının ve zaferinin sonuçlarını bir anda yıkılmış görünce haklı olarak öfkelendi. Sevgili eşinin gözyaşları onun kardeşinin öcünü almasını ve tahtın onurunu bir kez daha kurtarmasını zorunlu kılıyordu.[111] Bu ikinci Batı savaşı güç ve tehlikeli göründüğünden, Eugenius'un elçilerini görkemli

ve bu çelişkiyi uyumlu duruma getirmeye çalışıyor.

109. "Quem sibi Germanus famulam delegerat exul." Claudianus'un kötüleyici sözleri böyledir (IV Cons. Hon., 74). Eugenius, Hristiyan diye biliniyordu, ama pek olasıdır ki (Sozomen, 1, VII, b. 22; Philostorg, 1, XI, b. 2) bu dil bilgini gizlice paganizme bağlıydı ve Zosimus'la dostluğu bunu kanıtlamaya yeterliydi (1, IV, s. 276, 277).

110. Zosimus (1, IV, s. 278) bu elçilerden söz etmektedir. Ne var ki başka bir öyküye geçmekte ve birincisinin olayını hiç anlatmamaktadır.

111. Zosimus, 1, IV, s. 277. Sonra da (s. 280) Galla'nın yatakta öldüğünü söylüyor ve kocasının acısı pek uzun süreli olmadı demeye getiriyor.

armağanlarla ve kapalı bir yanıtla uğurladı, iki yıl boyunca iç savaş hazırlıklarıyla uğraştı. Dindar imparator kesin bir karara varmadan önce, Tanrı'nın istencini öğrenmek istiyordu. Hristiyanlığın ilerlemesiyle Delphi ve Dodona vahiyleri susmak zorunda bırakıldığından, o zamanın kanısına göre, mucizelere ve gelecek üzerine bilgi verme yeteneğine sahip Mısırlı bir keşişe danıştı. İmparatorun gözde hadımı Eutropius, gemiye binip İskenderiye'ye gitti, oradan da Nil yoluyla, uzak Teb eyaletinde Lycopolis kentine vardı.[112] Bu kentin dolaylarında Aziz John[113] bir tepenin doruğunda bir hücre yapmış, elli yıldan çok bir sürede ne kapısını açmış ne bir kadın yüzü görmüş ne de insan eliyle pişirilmiş ya da hazırlanmış bir besin maddesi tatmıştı. Haftanın beş gününde dua ediyor ve iç âlemini dinlemeye koyuluyordu. Cumartesi ve pazar günleriyse, küçük penceresini açıyor ve dünyanın her yanından koşup gelen yakaranlar kalabalığını dinliyordu. Theodosius'un hadımı saygıyla yaklaştı, ona iç savaşla ilgili soruları yöneltti ve imparatorun cesaretini artıracak biçimde, kanlı olmakla birlikte kesin bir yengiyi müjdeleyen kehaneti öğrenerek döndü.[114] Bu önceden verilen habere dayanarak, dikkat ve ölçünün gerektirdiği tüm önlemler alındı. İki yüksek aşamalı komutan, Stilicho ile Timasius Roma lejyonlarını toparladılar ve harekâta hazır duruma getirdiler. Çok büyük barbar birlikleri kendi komutanlarının buyruğu altında yürüyüşe geçmişlerdi. İberyalılar, Araplar ve

112. Lycopolis bugünkü Siut ya da Osiot olup, aşağı yukarı Saint-Denys büyüklüğünde, Senaar krallığıyla kazançlı ticaret yapan ve çok yararlı bir çeşmesi olan bir Said kentidir: "Cujus potu signa virgini tatis eripiuntur." Bkz. D'Anville, *Description de l'Egypte*, s. 181; Abulfeda, *Descript. Egypt.*, s. 14 ve *Annotations*, s. 25-92, Michaelis'in ilginç notları.

113. Lycopolis'li John'un iki arkadaşı Rufinus (1, II, b. 1, s. 449) ve Palladius (*Hist. Lausiac*, b. 43, s. 738) onun yaşam öyküsünü Rosweyde'in Büyük Vitoe Patrum koleksiyonunda anlattılar. Tillemont (*Mem. Eccles.*, c. X, s. 718, 720) bu kronolojiyi düzene soktu.

114. Sozomen, 1, VII, b. 22. Claudianus (in Eutrop., 1, I, 312) hadımın yolculuğundan söz ediyor fakat Mısırlıların rüyalarından ve Nil kehanetlerinden nefret ediyor.

Gotlar birbirlerini aynı bayraklar altında görerek şaşırıyorlardı. Roma'nın ve imparatorluğun yıkılması yolunda kullandığı askerlik bilgi ve yeteneklerini ünlü Alaric bu harekât sırasında edindi.[115]

Batı imparatoru, hiç değilse onun generali Arbogastes, saldırılarını gerektiği zaman sınırlayıp gerektiğinde artıran, sıklaştırıp seyrekleştiren bir düşmana karşı savunma çizgisini geniş tutmanın ne denli tehlikeli olduğunu Maximus'un kapıldığı yanılgılardan ve uğradığı bozgundan öğrenmişti.[116] Arbogastes, ordularını İtalya sınırına yerleştirdi. Theodosius'un birlikleri Julian Alplerinin eteklerine dek Pannonia eyaletlerini, hiçbir karşı koymaya rastlamaksızın ele geçirdiler. Dağlar arasındaki kimi geçitler de sanki korunmaya alınmış gibi, düşmanın tutmasına ve böylece onun kuvvetlerini bölmeye olanak sağlama amacıyla gevşek bir istilaya uğratılmıştı. Theodosius, dağlardan indi ve Galyalılarla Germenlerin ordugâhlarının Aquileia sularından Frigidus[117] ya da soğuk ırmak[118] kıyılarına dek tüm ovayı kaplamış olduğunu görerek şaşırdı. Alpler ve Adriyatik arasında sıkışmış bir sahnede askerlik oyunlarını ustalıkla gösterebilmek gerekiyordu. Mağ-

115. Zosimus, 1, IV, s. 280. Socrates, 1, VII, 10. Alaric bile (de Bell. Getico., 524) Romalılara karşı ilk başarılarını sevinerek anlatmaktadır. ".... Tot Augustos Hebro qui teste fugavi." Bununla birlikte, birçok kaçak imparatorun adlarını vermek, kibir ve gururu yüzünden ona güç gelecekti.

116. Claudianus (in IV Consul. Honor., 77, vb.) iki gaspçının savaş planlarını karşılaştırmaktadır.

"... Novitas audere priorem
Suadebat; cautumque dabant exempla sequentem.
Hic nova moliri praeceps: hic quaerere tuta
Providus. Hic fusis; colectis viribus ille
Hic vagus excurrens; hic intra claustra reductus,
Dissimiles, sed morte pares..."

117. Frigidus, bugün Vipao adıyla bilinen Goretz'deki pek büyük olmayan ırmaktır. Aquileia'nın üzerinde Sontius ya da Lisonzo'dan Adriyatik'e akar. Bkz. D'Anville'in antik ve yeni haritaları ve Italia Antiqua of Cluverius, c. 1, s. 188.

118. Claudianus, ruhu bakımından dayanılacak gibi değildir. Kar, kırmızıya boyanmıştı, ırmaktan duman çıkıyordu, kan bol akmamış olsaydı cesetler ırmak yatağını doldurup tıkayacak ve akıntı olmayacaktı.

rur Arbogastes bağışlanmasını istemeye yanaşmıyordu. İşlediği suç tüm anlaşma umudunu ortadan kaldırmıştı. Theodosius ise yenmek ve Valentinianus'un öcünü almak için sabırsızlanıyordu. Gücünü kesebilecek doğal ve yapay engellerin etkisinde kalmadan imparator, düşman birlikleri üzerine saldırı buyruğunu verdi. Gotlara onurlu tehlike görevini vermekle kanlı günün bu savaşçıların sayısını ve kendini beğenmişliğini azaltmasını da istiyordu. Bu yardımcılardan on bini ve onlara komuta eden Bacurius savaş alanında yaşamlarını yitirdiler. Ama değerlilikleri zaferle taçlanmadı. Galyalılar sıkı durdu ve gecenin bastırması Romalıların gürültülü kaçışını ya da çekilişini kolaylaştırdı. Dağlara çekilen Theodosius, umutsuz anlarında her türlü ün, zenginlik ve yaşam korkusunu hiçe saymasını bilen ruhsal gücü dışında yiyecek ve öbür gereksinmelerinden yoksun[119] bir halde sıkıntılı bir gece geçirdi. Eugenius'un birlikleri sevinç ve küstah bağrışları arasında ordugâhlarına dönerlerken, tedbirli Arbogastes, kalabalık bir birlikle, düşmanın artçılarını kesmek için dağ geçitlerini tuttu. Tan yeri ağarırken Theodosius, durumun kötülüğünü gördü. Ama bu birlik, imparatora haber göndererek ondan yana geçmek istediklerini bildirdiler. Bunlar Arbogastes'e karşı işledikleri kalleşlik karşılığında imparatordan ödül istiyorlardı. Theodosius hiç duraksamadan bu istekleri kabul etti. O sırada bulunamayanlar için de kendi tabletleri üzerine bunları yazdı. Böyle bir destekleme askerlerin cesaretini artırdı. Askerlerince terk edilen bir gaspçıyı ele geçirmek üzere onun ordugâhına gidildi. Baskın sırasında, doğudan gelen ve çok zaman Alpleri kasıp kavuran bir fırtına koptu.[120] Theodosius'un ordusu, duru-

119. Aziz John'un ve Aziz Philip'in at üstünde, uyanıkken, belki de uykuda iken imparatora göründüklerini Theodoret savunmaktadır. Bu, havarice görünümlerin süvari biçimindeki ilkidir; bundan sonra İspanya'da ve haçlı seferlerinde yeniden bu biçimde görünmüşlerdir.

120. "Te propter, gelidis Aquilo de monte procellis
Obruit adversas acies; revolutaque tela
Vertit in auctores, et turbine reppulit hastas.
O nimium dilecte Deo, cui fundit ab antris

mu bakımından fırtınanın şiddetine karşı korunmalı haldeydi; uçuşan tozlardan gözlerini açamayan Galyalılar, ne silahlarını kullanabiliyor ne de kargılarını fırlatabiliyorlardı. Boş inanç, Galyalıların bozgununu tamamladı. Dindar düşmanlarının yardımcısı gibi savaşa katılmışa benzeyen görünmez güçlerin karşısında savaşı bıraktılar. İmparatorun galibiyeti kesin oldu ve iki rakibinin sonları yalnızca ölüm biçimlerinde değişiklik gösterdi. Retorikçi Eugenius, alçak gönüllülükle tahtından indi ve bağışlaması için yalvarmak üzere Theodosius'un ayaklarına kapandıysa da askerler onun kafasını kestiler. Arbogastes ise savaşı yitirdikten sonra, savaş sırasında bir komutan ve bir asker niteliğiyle görevini yapmış olarak, birkaç gün boyunca dağlarda dolaştı. Yapacak başka bir iş kalmadığını ve kaçışın olanaksızlığını anlayınca gözüpek barbar, eski Romalıların yaptığına öykündü ve kendi kılıcıyla canına kıydı. Roma dünyasının yazgısı İtalya'nın bir köşesinde belirlendi. Valentinianus soyunun yasal ardılı Milano başpiskoposunu tanıdı ve batı eyaletlerinin bağlılığını kabullendi. Bu eyaletlerin hepsi başkaldırmada suç ortağıydılar. Yalnız gözüpek Ambrose gaspçının isteklerine ve başarılarına karşı çıkmış ve başkaları için tehlikeli sonuç verebilecek bir davranışla Eugenius'la görüşme isteklerini ve onun verdiği armağanları geri çevirmişti. Karşılaşmamak için Milano'dan ayrılmıştı; çekeceğini de keramet göstererek önceden bilmiş ve imalı sözlerle haber vermişti. Dinin etkisiyle halkın ona bağlılığını bildiren Ambrose'un bu değerli davranışını Theodosius beğeniyle karşılamıştı. İmparatorun bağışlamalarının, başpiskoposça yapılan arabuluculukla gerçekleştiği söylenmiştir.[121]

AEolus armatas hyemes; cui militat AEther,
Et conjurati veniunt ad classica venti."
Claudianus'un bu ünlü dizelerinden (in III Cons. Hon., 93, vd. A.D. 396) putperestlerin Aeolus tanrısını ve başka birtakım ayrıntıları çıkarılarak, çağdaşlarınca söz edilmiştir. Bu zaferden yaklaşık dört ay sonra Ambrose, bunu Musa'nın ve Joshua'nın mucizevi utkularıyla karşılaştırmıştır.

121. Ambrose (c. II, epist., 1,. XII, s. 1022) çeşitli tarihçiye iç savaş olayları üzerine bilgi kaynağı olmuştur. Bkz. Paulinus, in Vit. Ambros, b. 26-34; Au-

Eugenius'un yenilgiye uğramasından ve ölmesinden sonra Roma dünyasının halkları sevinç duyarak Theodosius'un yönetimi altına girdiler. O güne dek gösterdiği tutum, saltanatının bundan sonrası için de umut dolu günlere işaret sayılıyordu. Elliyi aşmamış olan yaşı daha uzun yıllar mutlu devlet hizmetlerine olanak sağlayabilecekti. Bu yengiden dört ay sonra gelen ölüm, yeni yetişen kuşak için çok kötü bir mutsuzluk olarak nitelendirildi. Bolluk ve şatafat içerisinde devinimsiz bir yaşam Theodosius'u vücutça dayanıksız duruma soktu.[122] Yol ve savaş yorgunluklarına dayanamadı. Vücudun çeşitli noktalarında su toplamalarının verdiği acı ağrılar imparatorun yaşama gücünün sona ermekte olduğunu gösteriyordu. Kamuoyu, belki da kamu yararı, imparatorluğun iki hükümdar arasında bölüştürülmesini doğru bulmaktaydı. Şimdiden Augustus sanını almış bulunan Arcadius ve Honorius, Roma ve Constantinople tahtlarına geçirildiler. Theodosius, iç savaşın onuruna ve tehlikelerine çocuklarını karıştırmamıştı.[123] İmparator, rakiplerini yenilgiye uğratınca, ikinci oğlu Honorius, zaferin meyvesinden yararlanmaya ve Batı'nın asasını, son nefesini vermekte olan babasının elinden almaya geldi. Honorius'un Milano'ya gelişi görkemli sirk oyunlarıyla kutlandı ve Theodosius genel şenliği daha da artırmak amacıyla eğlencelere katılmak istedi. Sabahki oyunlarda hazır bulun-

---

gustinus, de Civitat. Dei, V. 26; Orosius, 1, VII, b. 35; Sozomen, 1, VII, b. 24; Theodoret, 1, V, b. 24; Zosimus, 1, IV, s. 281, 282, Claudianus, in III Cons. Hon., 63-105; in IV Cons. Hon., 70-117 ve Scaliger eliyle yayınlanmış kronikler.

122. Socrates (1, V, b. 26) bu hastalığı savaş yorgunluklarının bir sonucu olarak görüyor ama Philostorgius (II, XI, b. 21) bunu vücudun oburluk vb. aşırı alışkanlıklarla yorulmasına bağlıyor. Photius ise, çok terbiyesizce, ona cinsel yetersizlik yüklüyor (Godefroy, Dissert., s. 438).

123. Zosimus, Honorius'un henüz çocukken babasının yanında gittiğini sanmaktadır (1, IV, s. 280). Bununla birlikte, "quanto flagrabrant pectora voto" o çağda dalkavukluk etmeye yeltenen tek bir ozanın sözleridir. Açıkça söylediğine göre imparator onun gelme isteğini reddetmiştir. Ancak zaferden sonra babasının yanına gitmiştir (Claudian in III Cons., 78-1 25).

mak için harcadığı çaba, son kalan gücünün de tükenmesine neden oldu. Honorius, ondan sonraki saatlerde babasının yerine şenlikleri izledi ve imparator o gece son nefesini verdi. İç savaşın doğurduğu hınçlar, onun için duyulan acının genel nitelik almasına engel olamadı. Yenik düşmüş barbarlar, saygılı davrandığı kilise onu övmekte yarışa girdiler ve her biri, kendi görüş açılarından üstün buldukları erdemlerini dile getirdiler. Zayıf ve bölünmüş bir devlet yönetiminin tehlikeli Romalıları çok korkutuyordu ve Arcadius ile Honorius'un saltanatlarında oluşan kötülükler büyük Theodosius'un yeri doldurulmaz kaybını anımsatıyordu.

Bu imparatorun erdemlerini olduğu gibi yansıtmaya çalıştığımız tablonun yanında, alışkanlık halindeki tasasızlık ve Roma hükümdarlarının en büyüğünün ününe sürdüğü silinmez zulüm lekesi gibi kusurlarını da saklamadık. Onun anısını küçük düşürmek için çırpınan bir tarihçi kusurlarını ve bu kusurların zararlı sonuçlarını abarttı. İleri sürdüğü sava göre, her katmandan Romalılar, hükümdarlarının kadınsı davranışlarına öykündüler; kendilerini her türlü kötü alışkanlıklara kaptırdılar. Her türlü yol yöntem kurallarını ve görev gereklerini günahkâr istekleri uğrunda hiçe sayan bozukluğu durdurmak için devlet güvenlik kuvvetleri yetersiz kalıyordu.[124] Toplum değişiklikleri üzerinde doğru ve aydınlık bir görüş saptayabilen gözlemcilerin sayısı çok azdır. Bireylerden oluşan bir topluluğun körü körüne ve kaprisli tutkularına tek düzenli bir yön veren gizli etkinliğin ne olduğunu anlayanların sayısı da çok değildi. Theodosius'un hükümdarlığı zamanında Romalıların şatafatları ve alışkanlıklarının Constantinus ya da Augustus zamanlarındakinden daha utanç verici ve bozuk olduğu doğruysa bu değişikliğin ulusal zenginlikteki artıştan ileri geldiği savunulamaz. Uzun süreden beri oluşan yitikler ve kargaşalar bilgi ve yeteneği durdurmuş ve halkın geçim kolaylığını azaltmıştı.

124. Zosimus, 1, IV, s. 244.

Aşırı harcamaları, bir çeşit tasasızlık ve umutsuzluktan doğan bir davranıştı. Zamanlarını yaşıyorlar, geleceği düşünmekten korkuyorlardı. Varlıklarının üzerindeki iğreti sahiplikleri Theodosius'un uyruklarını kaygılandırıyor, masraf ve yoğun çalışma isteyen, çok sonra birtakım yararlar sağlayabilecek verimli girişimlerden alıkoyuyordu. Yağma vb. gibi acı örnekler her an barbarlara yem olabilecek varlığın gerisini düşünmemeye onları zorluyordu. Bir batma kargaşasında insanların kapıldıkları saçma sapan savurganlık, yakın bir gelecekte uğranılacak felaketi bekleyen halkın kendini kaptırdığı har vurup harman savurma halini açıklayabilir.

Kentler, sarayın kadınsı süs ve şatafatını benimsediler. Bu hal lejyonların arasında bile yaygınlaştı. Romalıların eski disiplininin ilkelerini özenle incelemiş bulunan bir askerî yazar bozulmanın hangi dönemde olduğunu belirliyor. Vegetius, Roma'nın kuruluşundan Gratianus'un saltanatına değin Roma piyadesinin zırhlı giysiyle örtülü olduklarını, askerlerde disiplin ve talim zorunluluğu yitince, bunların bu ağır yorgunluklara dayanacak halden çıktıklarını söylemektedir. Çok seyrek taşımalarına karşın lejyonlar zırhlı giysinin dayanılmaz ağırlığından yakınıyorlardı. Gitgide başlık ve zırhlarını bırakmak iznini elde ettiler. Atalarının ağır silahları, kısa kılıç ve kocaman mızrakları dünyayı titretiyordu. Bütün bu silahlar yavaş yavaş Roma askerinin elinde görülmez oldu. Kalkanla yayın birlikte kullanılmasını bağdaştırmak olanaksız hale gelince, açık alanda ok yağmuru altında kalbura dönüyorlar ya da umarı kaçmakta buluyorlardı. Çoğunlukla ikinci umarı yeğler hale gelmişlerdi. Hunların, Gotların ve Alani'lerin süvarileri için savunma zırhının yararı onlarca anlaşıldı ve kullanılmaya başlandı. Askerleri mızrak atmada üstünlük sağlayınca, titreyen ve hemen hemen çıplak durumda kalan lejyonerlerin göğüsleri barbar oklarıyla delik deşik oluyordu. Orduların yitirilmesi, kentlerin yıkılması ve Romalı adının onursuzlaşması yüzünden Grati-

anus'un ardıllarınca, piyadeye zırhlı başlık ve giysiyi yeniden kullandırmak çabası içine girildi. Umutsuzluğa düşen askerler hem kendi hem de vatan savunmasını savsakladılar ve onların korkakça gevşeklikleri imparatorluğun yıkılmasında dolaylı bir neden oldu.[125]

İkinci Cildin Sonu

125. Vegetius, *de Re Militari*, 1, I, b. 10. Sözünü ettiği kargaşanın, sonuncu kitabını adadığı kahramanın, Valentinianus'ların en sonuncusu ve en kötüsü olduğunu bize anlatmak ister gibidir.

Dünyanın en ünlü tarih kitabı kendi efsanevi kurucu mitine sahiptir:

"15 Ekim 1764'te, başkent kalıntıları arasında müzik dinlerken Roma'daydım, yalınayak rahipler Jüpiter tapınağında Vespers'a şarkı söylerken, Roma'nın Gerileme ve Çöküşü'nü yazma fikri aklıma düştü."

Edward Gibbon neredeyse bu harikulade rivayete kesinlikle karşı çıksa da onun Gerileyiş ve Çöküş'e giden çalışması, zamanı aşan bir Roma harabesi gibi görkemli, zarif ve hatta yüce bir anıt gibi karşımızdadır. Gibbon, bu çalışmasıyla antik dünyanın, kendi modern zamanıyla olan derin ve özel ilişkisinin izlerini takip etmiş ve Roma dönemi ile Aydınlanma arasında bağ kurmuştur.

indie
tarih
indie.com.tr
ISBN: 978-605-81953-9-4